

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Δημήτρης Τσιάμαλος

Κοινωνική και επαναστατική συνείδηση
των ενόπλων της Ρούμελης στην επανάσταση του 1821

Διδακτορική Διατριβή

Αθήνα
2007

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Δημήτρης Τσιάμαλος

Κοινωνική και επαναστατική συνείδηση
των ενόπλων της Ρούμελης στην επανάσταση του 1821

Διδακτορική Διατριβή

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Επιβλέπων   Σαρρής Νεοκλής

Μέλη   Τσοτσορός Ευστάθιος

Κοταρίδης Νικόλαος

Αθήνα

2007

στη γυναίκα
και στα παιδιά μου

<< Όταν ένα έθνος λαχταράει την ανεξαρτησία του, η επανάσταση είναι ενδεχόμενη, όταν όμως, μαζί με το πάθος για την ελευθερία, το έθνος αυτό οιστρηλατείται και από την ορμή για εκδίκηση, τότε η επανάσταση είναι αναπόφευκτη>>. (Γεώργιος Φίνλεϋ, Ιστορία Ελλ. Επαναστάσεως, τόμ. Α΄, σ.145)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΜΕΡΟΣ Α: Το φαινόμενο του αρματολισμού.....	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Ο προεπαναστατικός αρματολισμός.....	21
1. Οριζόντια και κάθετα δίκτυα επικοινωνίας.....	21
Πίνακας αρματολικών – συγγενικών δικτύων της Ρούμελης.....	42
Γραφήματα αρματολικών – συγγενικών δικτύων της Ρούμελης.....	53
2. Αρματολικός ανταγωνισμός.....	58
Πίνακας Αρματολικίων – Αρματολών της Ρούμελης.....	70
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Χωροχρονική και ιστορική οριοθέτηση της Ρούμελης.....	91
1. Το Εγιαλέτι της Ρούμελης.....	92
2. Η Γεωμορφολογία της Ρούμελης.....	96
3. Η Ρούμελη κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και Οθωμανοκρατίας.....	102
4. Τα σαντζάκια της Στερεάς Ελλάδας.....	105
Το σαντζάκι της Ναυπάκτου.....	105
Το σαντζάκι του Κάρλελι.....	107
Το σαντζάκι της Εύβοιας.....	111
5. Γραφήματα και Πίνακες σαντζακίων Στερεάς Ελλάδας.....	114
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Αρματολικά δίκτυα και συγκρούσεις στη Δυτική Ελλάδα κατά την Επανάσταση.....	126
1. Σύγκρουση Προεστών - Αρματολών στην Επανάσταση.....	127
2. Η έναρξη της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα και ο Γεωργάκης Νικολού Βαρνακιώτης.....	132
3. Τα αρματολικά δίκτυα της Δυτικής Ελλάδας και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου.....	138
4. Οι αρματολικές συγκρούσεις στη Δυτική Ελλάδα και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου.....	156
5. Το αρματολίκι των Αγράφων και η διαμάχη Γιαννάκη Ράγκου – Γεωργίου Καραϊσκάκη.....	182
Η πρώτη φάση της σύγκρουσης Ράγκου – Καραϊσκάκη.....	182
Η δεύτερη φάση της σύγκρουσης Ράγκου – Καραϊσκάκη.....	217
ΜΕΡΟΣ Β: Πολιτικά φαινόμενα στη Ρούμελη.....	231
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Ρουμελιώτες οπλαρχηγοί σε πολιτική δίνη.....	233
1. Το Παλαμήδι και η πολιτική των Ρουμελιωτών.....	233
2. Οι Σουλιώτες στη Ρούμελη.....	254
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Αρματολική αξιοπιστία.....	266
1. Τα καπάκια.....	266
2. Αρματολοί και Φιλική Εταιρεία στη Ρούμελη.....	285

Ονομαστικός κατάλογος Φιλικών της Ρούμελης.....	296
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	317
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	333
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	435

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η αναλυτική παρουσίαση των συνθηκών και των παραγόντων που συνέβαλαν κατά τη μακρόχρονη προεπαναστατική περίοδο στη διαμόρφωση της κοινωνικής και επαναστατικής συνείδησης των ενόπλων της Ρούμελης. Συγκεκριμένα μελετώντας και αναλύοντας το αρματολικό φαινόμενο στο χώρο της Ρούμελης προσπαθούμε να εντοπίσουμε τις κοινωνικές στρατηγικές που χρησιμοποιεί το εν λόγω αρματολικό σύστημα προκειμένου να ενισχύσει τον κοινωνικο-πολιτικό του ρόλο και να συνεχίσει να αναπαράγεται σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, τόσο προεπαναστατικά όσο και κατά την Επανάσταση με τις όποιες διαδικασίες προσαρμογής του. Βέβαια από την προβληματική της έρευνά μας δε λανθάνουν της προσοχής και οι τομές που γίνονται στο χώρο του αρματολισμού της Δυτικής Ελλάδας τόσο κατά την προεπαναστατική περίοδο με την Αλή πασά όσο και κατά την επαναστατική περίοδο με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Και στις δυο περιόδους ο αρματολισμός στο συγκεκριμένο χώρο δέχεται μεγάλα πλήγματα και ανιχνεύεται το μέγεθος και η ποιότητα της αντίδρασής του σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσει τις νέες συνθήκες και προκλήσεις που διαμορφώνονται.

Είναι γεγονός ότι η Επανάσταση του 1821 λειτουργεί για το θεσμό του παραδοσιακού αρματολισμού καταλυτικά. Με την έναρξη της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα αποδεδειγμένα αντίμαχες δυνάμεις στο χώρο όχι μόνο του αρματολικού ανταγωνισμού, αλλά και της προεστιακής αντιπαράθεσης με τους Αρματολούς. Η παρουσία μάλιστα στο συγκεκριμένο χώρο του Μαυροκορδάτου και της ομάδας του θα αναζωπυρώσει παλιά πάθη και αρματολικές αντιπαλότητες και θα πυροδοτήσει καινούργιες αρματολικές συγκρούσεις στην προσπάθειά τους να εδραιώσουν την εξουσία τους στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας. Ουσιαστικά η επαναστατική διοίκηση του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας θα προσεταιρισθεί και θα <<αφομοιώσει>> ένα μέρος του παραδοσιακού αρματολικού συστήματος ενώ το υπόλοιπο θα το αντιμετωπίσει ανταγωνιστικά και δυναμικά ως περίπου

εσωτερικό εχθρό στο περιθώριο των επαναστατικών δραστηριοτήτων ή κατά τη διάρκειά τους.

Στη μελέτη αυτή θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε μέσα από μια αναλυτική προσέγγιση συστηματική όχι μόνο τις αλλαγές και διαφοροποιήσεις που επέρχονται στο αρματολικό σύστημα λόγω της παρουσίας της επαναστατικής διοίκησης του Μαυροκορδάτου στο συγκεκριμένο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, αλλά κυρίως τους τρόπους αντίδρασης του αρματολικού κόσμου, που δε θέλει ή δεν μπορεί να επιδείξει <<πολιτική προσαρμοστικότητα>> στις νέες συνθήκες, τις οποίες επέβαλε η Επανάσταση.

Η μελέτη αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στο προεπαναστατικό και επαναστατικό φαινόμενο του αρματολισμού της Ρούμελης. Συγκεκριμένα διερευνώνται ο αρματολικός ανταγωνισμός και οι μηχανισμοί συγκρότησης του αρματολικού συστήματος τόσο κατά την προεπαναστατική περίοδο όσο και κατά την περίοδο της Επανάστασης με τα συγγενικά και αρματολικά δίκτυα στο χώρο της Ρούμελης.

Στο δεύτερο μέρος θα εστιάσουμε στην πολιτική συμπεριφορά και αξιοπιστία των οπλαρχηγών της Ρούμελης· θα δούμε πώς οργανώνονται για να αντιμετωπίσουν καθοριστικές προκλήσεις που αφορούν στο πολιτικό μέλλον της περιοχής τους και πώς διαχειρίζονται θέματα πολιτικής αξιοπιστίας. Συγκεκριμένα θα αναλύσουμε την πολιτική τους πρακτική, η οποία σχετίζεται με την κατάληψη του Παλαμηδιού σε μια εποχή κατά την οποία πλανάτο η αίσθηση του αποκλεισμού της Ρούμελης από τη μελλοντική συνθήκη συμβιβασμού των εμπόλεμων μερών και στη συνέχεια θα εξετάσουμε την οργανωμένη τους αντίδραση στην παραχώρηση του Ζαπαντίου στους Σουλιώτες εκ μέρους της Κεντρικής Διοίκησης. Κατόπιν θα δούμε πώς διαχειρίζονται οι οπλαρχηγοί της Ρούμελης θέματα πολιτικής αξιοπιστίας, που συνδέονται άμεσα με τη συνήθη πρακτική των καπακιών και τη ρύθμιση των εξουσιαστικών τους σχέσεων με τους Τούρκους, ενώ παράλληλα την έρευνά μας θα απασχολήσει και η διεισδυτικότητα ή μη της Φιλικής Εταιρείας στη Ρούμελη.

Έτσι, το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της μελέτης μας αναφέρεται στη μορφοδομική εικόνα του αρματολικού συστήματος. Συγκεκριμένα σε ένα παραδοσιακό κοινωνικό περιβάλλον, όπως ήταν της

Ελλάδας την εποχή εκείνη και ειδικότερα της Ρούμελης, οι όποιες αρματολικές ομάδες για να επιβιώσουν στον τόπο τους και να αναπαραχθούν έπρεπε αφ' ενός να οργανωθούν στη βάση των αιματικών, πνευματικών ή πλασματικών δεσμών συγγένειας και αφ' ετέρου να συμμετάσχουν στα ανταγωνιστικής ταυτότητας αρματολικά-συγγενικά δίκτυα. Έτσι, προσπαθήσαμε να καταδείξουμε τη μορφοδομική εικόνα της αρματολικής κοινωνίας χρησιμοποιώντας στον παραδειγματικό άξονα στοιχεία από τους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς και τη δράση τους. Επιδιώξαμε να γίνει σαφές ότι η λογική των αρματολικών και συγγενικών δικτύων, πρωτίστως στη Ρούμελη, ήταν ζήτημα επιβίωσης των Αρματολών και στρατηγική κοινωνικής και πολιτικής ισχύος.

Η Αληπασαδική περίοδος δοκίμασε σκληρά τόσο τις αντοχές του παραδοσιακού αρματολικού συστήματος με τα οριζόντια και κάθετα δίκτυα επικοινωνίας στον εν λόγω χώρο όσο και το αξιακό και κοινωνικό σύστημα που διείπε τις σχέσεις Κλεφταρματολών και ραγιάδων. Επιδιώξαμε να διερευνήσουμε τους τρόπους αντίδρασης του αρματολικού συστήματος σ' αυτή την οργανωμένη επίθεση (καταδρομή) του Αλή πασά και να ανιχνεύσουμε τις <<σταθερές>> του αρματολικού συστήματος.

Η πλούσια αρματολική ιστορία της Ρούμελης μας έδωσε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε το διαχρονικό φαινόμενο του αρματολισμού σε κρίσιμες στιγμές και καμπές του, όπως ήταν η περίοδος του Αλή πασά προεπαναστατικά και η περίοδος του Μαυροκορδάτου κατά την Επανάσταση. Επίσης μας έδωσε τη δυνατότητα να συστήσουμε εν είδει πίνακος τα μικρά ή μεγάλα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα στο χώρο της Ρούμελης στη βάση της αρρενογονικής γραμμής με ικανά στοιχεία, προκειμένου να κατανοήσουμε το μέγεθος και την ποιότητα των δικτύων καθώς και την πορεία της αρματολικής οικογενειοκρατίας σε βάθος χρόνου.

Στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου επιχειρήσαμε να συνθέσουμε πίνακα με τα Αρματολίκια και τους Αρματολούς της Ρούμελης σε μια φιλόδοξη προσπάθεια να συστήσουμε ένα ιστορικό <<Αρματολόγιο>> , όπως θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε, ακολουθώντας μια χρονολογική σειρά και διανθίζοντάς το με αρκετές πληροφορίες για τους διατελέσαντες Αρματολούς στα συγκεκριμένα Αρματολίκια.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αφού οριοθετήσουμε χωροχρονικά και ιστορικά τη Ρούμελη και δώσουμε την οργάνωση του Εγιαλείου της Ρούμελης, θα εστιάσουμε ουσιαστικά στη γεωμορφολογία της συγκεκριμένης περιοχής και στους λόγους υπέρμετρης ανάπτυξης του αρματολικού φαινομένου. Θα δούμε ότι η γεωμορφολογική ποικιλότητα της Στερεάς (πολλά βουνά, λίγες πεδιάδες, άφθονα νερά, παράκτιες περιοχές) με τα εκτεταμένα ορεινά δάση της και τους βοσκότοπους συγκροτούν την εποχή που εξετάζουμε μια ορεινή οικονομία κυρίως κτηνοτροφικού προσανατολισμού χωρίς την ανάπτυξη εμπορικών κέντρων. Αν εξαιρέσουμε τη Λειβαδιά και τη Θήβα που βρίσκονται στον οδικό άξονα Ναυπλίου-Κορίνθου-Λάρισας-Θεσσαλονίκης, οι μόνες πόλεις που αναπτύσσονται προεπαναστατικά στη Στερεά Ελλάδα είναι η Αθήνα, το Μεσολόγγι, τα Σάλωνα, το Αιτωλικό και η Ναύπακτος.

Ο μικρός σχετικά πληθυσμός της Στερεάς και δη της Δυτικής ζει προεπαναστατικά μέσα σε δύσκολες κοινωνικο-πολιτικά καταστάσεις και σε ένα φτωχό και αφιλόξενο οικονομικά φυσικό περιβάλλον. Τα ερωτήματα που χρήζουν απαντήσεων στη μελέτη μας είναι αν η κοινωνικο-οικονομική υστέρηση των κατοίκων της Δυτικής Ρούμελης και η υπέρμετρη ανάπτυξη του αρματολικού φαινομένου ήταν αποτέλεσμα των περιορισμένων στην περιοχή φυσικών πόρων και της επικοινωνιακής δυσκολίας με τον έξω κόσμο ή οφείλονταν σε άλλες ή και σε άλλες πολυπαραγοντικές αιτίες. Η υπόθεση που προκρίναμε, όσον αφορά στην υπέρμετρη ανάπτυξη του αρματολικού φαινομένου της Δυτικής Ρούμελης, είναι ότι ο μεγάλος αριθμός Κλεφταρματολών και αρματολικιών προεπαναστατικά στην εν λόγω περιοχή, χωρίς να παραβλέψουμε το γεγονός ότι το φαινόμενο είναι σύνθετο και πολυπαραγοντικό, δεν είναι άσχετος με την έξαρση του <<ληστρικού>> φαινομένου και την αδυναμία της κατακτητικής εξουσίας να καθυποτάξει τους σκληροτράχηλους ορεινούς πληθυσμούς στην περιοχή ούτε ασύνδετος με τη γεωμορφολογική ιδιαιτερότητα.

Ένα άλλο θέμα που απασχολεί την έρευνά μας στο εν λόγω κεφάλαιο είναι η πληθυσμιακή κατανομή Ελλήνων και Τούρκων στα σαντζάκια της Στερεάς (Ναυπάκτου, Κάρλελι, Εύβοιας) προεπαναστατικά μέχρι το 1821 και οχτώ χρόνια μετά την Επανάσταση (1828): το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης και τα επιτηδεύματα των κατοίκων. Δημιουργήσαμε γραφήματα που αφορούν στις διαιρέσεις σε καζάδες των τριών σαντζακίων της Στερεάς Ελλάδας

(Ναυπάκτου, Κάρλελι, Εύβοιας) κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και συγκεκριμένα τον 17^ο και 19^ο αιώνα. Επίσης παραθέτουμε πίνακες με τα επιτηδεύματα των κατοίκων και το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης στη Στερεά Ελλάδα κατά την προεπαναστατική περίοδο δίνοντας μάλιστα και τη στρεμματική αναλογία μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Από την ανάλυση των στοιχείων που παραθέτουμε στους πίνακες εξάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με την πληθυσμιακή κατανομή Ελλήνων και Τούρκων στο χώρο της Στερεάς καθώς και με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης.

Στα Αρματολικά Δίκτυα και στις συγκρούσεις στη Δυτική Ελλάδα κατά την Επανάσταση είναι αφιερωμένο το τρίτο κεφάλαιο της μελέτης μας. Το ενδιαφέρον της έρευνας στρέφεται στις βαθύτερες αιτίες των διαρματολικών και αρματολικο-προεστικών συγκρούσεων στο συγκεκριμένο χώρο. Γίνεται προσπάθεια να εντοπισθούν και να αναλυθούν στις εν λόγω συγκρούσεις στοιχεία όχι μόνο πολιτικής αντιπαλότητας, αλλά και ταξικής συνείδησης.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα δούμε ότι η προεστική τάξη στη Ρούμελη, σε αντίθεση με την Πελοπόννησο, έχει μια διαβάθμιση κοινωνικο-πολιτικής ισχύος κατά περιοχές. Στη Δυτική Ρούμελη με εξαίρεση το Μεσολόγγι, αν και ισχυρή η προεστική τάξη, δεν είναι κυρίαρχουσα, ενώ στην Ανατολική κυριαρχεί την περίοδο που εξετάζουμε έναντι της αρματολικής και καθορίζει εν πολλοίς τα κοινωνικο-πολιτικά δρώμενα. Η έρευνά μας κατέδειξε ότι οι συγκρούσεις κατά την Επανάσταση Αρματολών-Προεστών στη Ρούμελη, όπως και στην Πελοπόννησο, μπορεί μεν να έχουν ως εμφανή αιτιολογία τον έλεγχο των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην πραγματικότητα όμως απηχούν κοινωνικο-πολιτική αιτιολογία: αγωνία για την πρωταρχία των εξελίξεων και τη νομή των περιφερειακών εισοδημάτων. Είναι δηλαδή αποτέλεσμα ταξικής συνείδησης συναρθρωμένης με ανάγκες τοπικής εμβέλειας.

Στη Δυτική Ελλάδα η Επανάσταση μοιάζει να είναι ξεχωριστή υπόθεση των δυο εξεχουσών χριστιανικών τάξεων, της αρματολικής και προεστικής, αφού δε συναποφασίζουν για την έναρξή της, αλλά λειτουργούν καιροσκοπικά και κατά μόνας. Αυτή η πολιτική πρακτική των δυο τάξεων με συνειδητά τα στοιχεία του αλληλοαποκλεισμού τους από τις συναντήσεις-αποφάσεις για το μέλλον της περιοχής υποδηλοί σαφέστατα αγωνία για την πρωταρχία των κοινωνικο-πολιτικών εξελίξεων και μια σχέση άκρως ανταγωνιστική.

Την έρευνά μας απασχόλησε και ο ρόλος του ισχυρότερου Αρματολού της Δυτικής Ελλάδας Γεωργάκη Ν. Βαρνακιώτη στην επαναστατική αδράνεια που επέδειξε η περιοχή τους πρώτους μήνες της Επανάστασης. Προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε, πέρα από τις όποιες ατομικές ευθύνες του Βαρνακιώτη, και τη στάση των υπολοίπων Αρματολών στο συγκεκριμένο θέμα. Πρόκειται για ένα ζήτημα που φαίνεται να ξεπερνά τις διαπιστωμένες ευθύνες του Βαρνακιώτη για τη συνειδητή του ολιγωρία και να αντανakλάται στο ίδιο το αρματολικό σύστημα.

Ανάλογο ενδιαφέρον έδειξε η έρευνά μας και στο ρόλο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στην κρίση και αποδιοργάνωση του αρματολικού συστήματος της Δυτικής Ελλάδας. Δίνεται έμφαση στους μηχανισμούς που χρησιμοποιεί ο Μαυροκορδάτος και η φατρία του προκειμένου να διεμβολίσουν το αρματολικό σύστημα και να μεταθέσουν τα κοινωνικο-πολιτικά κέντρα εξουσίας από το φεουδαρχικό πλαίσιο της οθωμανοκρατίας στο υπό διαμόρφωση νέο κρατικό μόρφωμα κι αυτό πρωτίστως για να εδραιώσουν την εξουσία τους. Πλήττονται από τη νέα επαναστατική διοίκηση τόσο τα αρματολικά συστήματα σχέσεων (συγγένειες, συμμαχικά αρματολικά δίκτυα) όσο και οι αμφίδρομες σχέσεις Αρματολών-κατακτητικής εξουσίας στο επίπεδο της παραδοσιακής αρματολικής πολιτικής των τοπικών και περιφερειακών ισορροπιών, όπως τα καπάκια, τα <<προσκυνήματα>> και οι ανοίκειες φιλίες.

Μπροστά στα νέα δεδομένα που διαμορφώνονται στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας βλέπουμε πως οι Αρματολοί, οι οποίοι πλήττονται καίρια από τις πρωτοβουλίες του Μαυροκορδάτου και της φατρίας του, χρησιμοποιούν κοινωνικές στρατηγικές του παρελθόντος, δοκιμασμένες σταθερές του αρματολικού συστήματος που συνίστανται στη συγκρότηση νέων συγγενικών-αρματολικών δικτύων και ενίσχυση των υφισταμένων. Απέναντι στη φατρία Μαυροκορδάτου, που προσπαθεί να εδραιώσει στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας την πολιτική της παρουσία και εξουσία, βρίσκεται η αντιμαυροκορδατική ομάδα με τους: Βαρνακιώτη, Ανδρέα Ίσκο, Καραϊσκάκη, Γιαννάκη Στάικο, Γριβαίους, Γεώργιο Πεσλή και Τζαβελαίους, η οποία προσπαθεί μέσα από ένα πυκνό δίκτυο αλληλο-υποστήριξης των μελών της να διατηρήσει τα κεκτημένα και να προωθήσει τα συμφέροντά της

στον παράλληλο αγώνα που διεξάγεται για αρματολική επιβίωση και τοπική εξουσία.

Πάντως η σχετικά εύκολη πολιτική επικράτηση του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας δε θα ήταν εφικτή (παρά τις όποιες υποχωρήσεις του προς την πανίσχυρη αρματολική τάξη), χωρίς την τοπική ομάδα πολιτικής υποστήριξης, όπως κατέδειξε η έρευνά μας. Αυτή η ομάδα, που δημιουργήθηκε στο συγκεκριμένο χώρο και αποτελούνταν από διακεκριμένους προεστούς (Πάνο Γαλάνη ή Μεγαπάνο, Αλέξη Νούτσο, Τρικούπη) και το Μάρκο Μπότσαρη από τους οπλαρχηγούς, είχε κύριο εκφραστή και οργανωτή το Μητροπολίτη Ιγνάτιο.

Στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια να απαντηθούν ερωτήματα που αφορούν στη μεγαλύτερη αρματολική σύγκρουση της Δυτικής Ελλάδας Ράγκου-Καραϊσκάκη· ερωτήματα που σχετίζονται με το πώς η συγκεκριμένη διαμάχη ξεφεύγει από το αρχετυπικό σχήμα της σύγκρουσης δύο Αρματολών, γιατί η Γερουσία της Δυτικής Χ. Ελλάδας με την πολιτική της ουσιαστικά συντηρεί το θεσμό των αρματολικιών, αν και με την απόφασή της στις 23 Φεβρουαρίου 1822 τα έχει επισήμως καταργήσει. Ακόμη, γιατί η Προσωρινή Διοίκηση της Δυτικής Ελλάδας επέλεξε το Γιαννάκη Ράγκο ως αρχηγό της εκστρατείας των Αγράφων, αφού γνώριζε εκ των προτέρων ότι θα <<ήγειρε σκάνδαλα>> στους κόλπους της αντιμαυροκορδατικής φατρίας και θα άνοιγε μέτωπο με τον Καραϊσκάκη, πώς αντιδρούν τα αντίπαλα αρματολικά δίκτυα στην προσωπική διαμάχη Ράγκου-Καραϊσκάκη;

Η σύγκρουση Ράγκου-Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων διερευνάται όχι μόνο στη βάση των αρματολικιών – συγγενικών δικτύων και των ρήξεων που επέφερε η παρουσία του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, αλλά κυρίως στη βάση της πολιτικής διαμάχης Μαυροκορδάτου – Υψηλάντη, που στοχεύει (από τη μεριά τουλάχιστον του Μαυροκορδάτου) στη γεωγραφική διεύρυνση της εξουσιαστικής τους αρχής με την απελευθέρωση εδαφών και την κατεπείγουσα ένταξή τους στο οικείο και ελεγχόμενο διοικητικό σύστημα. Συνεπώς η ως άνω αρματολική σύγκρουση μπορεί να θεωρηθεί κυρίως ως παρεπόμενο της κεντρικής πολιτικής διαμάχης Μαυροκορδάτου-Υψηλάντη για τη γεωγραφική διεύρυνση της πολιτικής τους εξουσίας.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης είναι αφιερωμένο στην πολιτική συμπεριφορά και αξιοπιστία των Αρματολών της Ρούμελης. Συγκεκριμένα το ενδιαφέρον μας στρέφεται στον τρόπο οργάνωσης των Ρουμελιωτών ενόπλων προκειμένου να αντιμετωπίσουν την καθοριστική πρόκληση που αφορούσε στο πολιτικό μέλλον της περιοχής τους και είχε να κάνει με τον πιθανό και φημολογούμενο αποκλεισμό της Στερεάς Ελλάδας από τον σχεδιαζόμενο και επικείμενο συμβιβασμό με την Υψηλή Πύλη.

Επίσης διερευνάται η οργανωμένη αντίδραση των Ρουμελιωτών στην παραχώρηση του Ζαπαντίου στους ανέστιους Σουλιώτες εκ μέρους της Κεντρικής Διοίκησης, ενώ στο στόχαστρο της έρευνας μπαίνουν τα καπάκια και ορισμένες σταθερές του αρματολικού φαινομένου των καπακιών, καθώς οι οπλαρχηγοί φαίνεται να εγκαταλείπουν προσωρινά την Επανάσταση και να δημιουργούν ένα κενό πολιτικής αξιοπιστίας.

Με θέματα πολιτικής-αρματολικής αξιοπιστίας ασχολείται επίσης η μελέτη μας, όταν διερευνά τη διεισδυτικότητα της Φιλικής Εταιρείας προεπαναστατικά στο χώρο της Ρούμελης και προσπαθεί να αξιολογήσει τις κατά καιρούς ιστοριογραφικές βεβαιότητες ότι στο συγκεκριμένο χώρο η παρουσία της Εταιρείας ήταν από ελάχιστη έως ανύπαρκτη λόγω κυρίως της πολιτικής του Αλή πασά των Ιωαννίνων και της πολιτικής αναξιοπιστίας των οπλαρχηγών.

Έτσι, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια να αναλυθούν και να κατανοηθούν πολιτικές πρακτικές που σχετίζονται με την κατάληψη φρουριών της Πελοποννήσου από ένοπλες ομάδες πολιτικά ή γεωγραφικά προσδιορισμένες. Θα δούμε ότι τα φρούρια της Κορίνθου και κυρίως του Ναυπλίου έγιναν μετά την πτώση του Μεσολογγίου τόποι σκληρού ανταγωνισμού όχι μόνο των πολιτικών φατριών, αλλά και των γεωγραφικών περιφερειών της επαναστατημένης Ελλάδας, καθώς η κατοχή τους αποτελούσε σημαντικότατο παράγοντα επικράτησης στο πεδίο αφενός των εξουσιαστικών συγκρούσεων και αφετέρου των διασφαλίσεων για την μελλοντική απελευθέρωση των περιοχών. Έτσι, η κατάληψη του Παλαμηδιού εκ μέρους των Ρουμελιωτών ήταν μια πράξη πολιτικής σκοπιμότητας και επιβίωσης σε μια εποχή που ολόκληρη η Ρούμελη, μετά την πτώση του Μεσολογγίου, είχε καταληφθεί από τον Κιουταχή και οι Ρουμελιώτες έχασαν <<το παν>>.

Βέβαια πίσω από την προφανή και ως ένα βαθμό δικαιολογημένη αιτία της κατάληψης του Παλαμηδιού από τους Ρουμελιώτες, η μελέτη μας προσπαθεί να διερευνήσει και μια σειρά άλλων ζητημάτων, που συνδέονται είτε άμεσα είτε έμμεσα με το εν λόγω γεγονός της κατάληψης. Η προσπάθεια να ενωθούν τα άρματα της Στερεάς Ελλάδας με μια συμφωνία των αρχηγών των αρμάτων, ώστε να διασφαλισθούν τα κοινά της πατρίδας τους συμφέροντα από τους κατευθυνόμενους κυρίως ανταγωνισμούς των οπλαρχηγών, είναι ένα ζήτημα που δεν περνά απαρατήρητο από την έρευνά μας, όπως επίσης και η προσπάθεια του Καραϊσκάκη και Κολοκοτρώνη να ενώσουν τα άρματα της Στερεάς και της Πελοποννήσου.

Ένα άλλο ζήτημα που επίσης απασχολεί την έρευνά μας και διατρέχει αρκετές σελίδες του πρώτου κεφαλαίου είναι η ύπαρξη ή όχι πολιτικής καθοδήγησης των Ρουμελιωτών στην κατάληψη του Παλαμηδιού. Θα δούμε ότι ένα τέτοιο εγχείρημα που στην πραγματικότητα ξεπερνά σε δύναμη και την ίδια τη Διοίκηση της επαναστατημένης Ελλάδας, μπορεί μεν να ξεκίνησε από τους ανέστιους Ρουμελιώτες, ως απαίτηση του σεβασμού των δικαίων της πατρίδας τους και ως πίεση συμμετοχής στη μελλοντική συνθήκη συμβιβασμού των εμπόλεμων μερών, εξελίχθηκε όμως στη συνέχεια το Παλαμήδι σε διαφιλονικούμενο κέντρο πολιτικής και εξουσιαστικής επικράτησης των δυο αγγλο-γαλλικών φατριών και των προσωπικών αντιπαραθέσεων και φατριών Ζαΐμη – Κολοκοτρώνη. Γύρω από το Παλαμήδι στήθηκε ένας χορός αντικρουόμενων συμφερόντων όχι μόνο των εντοπίων πολιτικών και στρατιωτικών δυνάμεων, αλλά και του αγγλο-γαλλικού παράγοντα στο πλαίσιο του διπλωματικού ανταγωνισμού στο χώρο της επαναστατημένης Ελλάδας. Η κατάληψη του Παλαμηδιού, εκτός των άλλων, ήταν ουσιαστικά και μια απάντηση του γαλλικού παράγοντα στην αγγλική διπλωματία δια μέσου της γαλλικής φατρίας που ήλεγχε το εν λόγω φρούριο.

Η μελέτη μας επίσης ασχολείται με τους λόγους που οδήγησαν τους Σουλιώτες από τα Επτάνησα στη Δυτική Ελλάδα κατά τη Επανάσταση και με τις τοπικιστικές αντιδράσεις των κατοίκων της εν λόγω περιοχής στην προσπάθεια της Κεντρικής Διοίκησης να εγκαταστήσει τους Σουλιώτες στο Ζαπάντι. Προσπαθούμε να διερευνήσουμε, αν οι αντιδράσεις των Ρουμελιωτών στην εγκατάσταση των Σουλιωτών στο Ζαπάντι έχουν καθαρά τοπικό χαρακτήρα, καθώς θίγονται οικονομικά συμφέροντα, ή ακολουθούν μια

γενικευμένη νοοτροπία στον ελλαδικό χώρο τοπικιστικής άρνησης προς κάθε τι το ξένο και περιχαράκωσης της ιδιοπροσωπικής τους ανωτερότητας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο διερευνάται η πολιτική-αρματολική αξιοπιστία των ενόπλων της Ρούμελης σε σχέση με ένα προδήλως γενικευμένο αρματολικό φαινόμενο, τα καπάκια, και τη μύησή τους στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας. Η μελέτη μας προσπαθεί να θίξει ορισμένες σταθερές του αρματολικού φαινομένου των καπακιών και τις συνθήκες που οδηγούν τους συγκεκριμένους οπλαρχηγούς στη σύναψη προσωρινών συμφωνιών ειρήνης με τον οθωμανικό παράγοντα και στην εγκατάλειψη της Επανάστασης. Θα δούμε ότι τα καπάκια της Ρούμελης οφείλονται σε ένα σύνθετο, πολυπαραγοντικό σύστημα που γεννήθηκε μεν κατά την περίοδο της μακροχρόνιας δουλείας διαμορφώθηκε δε στα χρόνια της Επανάστασης και είναι πολιτική πρακτική όχι μόνο των ισχυρών Αρματολών και της προεστικής τάξης, αλλά και της ίδιας της Ελληνικής επαναστατικής Διοίκησης.

Στο αυτό κεφάλαιο διερευνάται η σχέση των καπακιών με τις έννοιες <<προδότης>>, <<τουρκολάτρης>> και <<πατριώτης>> που εισήγαγε η ομάδα του Μαυροκορδάτου και των ετεροχθόνων Ελλήνων στο καθημερινό λεξιλόγιο των κατοίκων της Δυτικής Ελλάδας και έγιναν μέτρο πολιτικής συμπεριφοράς και φόβητρο (οι δύο πρώτες) υγιούς πατριδοφροσύνης. Γίνεται επίσης προσπάθεια να διακριβωθούν οι λόγοι για τους οποίους η Διοίκηση <<στηρίζει>> στην ουσία ένα φαινόμενο που επίσημα καταδικάζει και ελέγχεται διεξοδικά η κατά κάποιο τρόπο μαζική σύναψη καπακιών από τους οπλαρχηγούς της Ρούμελης, ύστερα από την πτώση του Μεσολογγίου.

Η μελέτη μας προσπάθησε να απαντήσει σε μια σειρά από ερωτήματα που σχετίζονται με τη διεισδυτικότητα της Φιλικής Εταιρείας στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας και να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει τις κατά καιρούς ιστοριογραφικές βεβαιότητες ότι ο χώρος της Ρούμελης ήταν πολιτικά αφιλόξενος για τη μυητική δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας. Ερωτήματα που απαντήθηκαν και συνέβαλαν στη δημιουργία μιας ξεκάθαρης εικόνας για την προεπαναστατική σχέση της Ρούμελης με τη Φιλική Εταιρεία είναι τα εξής: Γιατί οι αρχηγοί της Φιλικής Εταιρείας απέκλεισαν τη Ρούμελη από τον πρώτο πανελλαδικής εμβέλειας σχεδιασμό τους για τη μύηση <<εκλεκτών>> οπαδών και τη σύσταση περιφερειακών οργανώσεων; Υπάρχει πράγματι απουσία της Φιλικής Εταιρείας από δραστηριότητες μύησης στη Ρούμελη σε επίπεδο

οπληρχηγών και πολιτικών προσώπων ή όχι; Και αν δεν υπάρχει <<εταιρικό>> κενό πώς διαμορφώνεται γεωγραφικά και ταξικά ο Φιλικός χάρτης της Ρούμελης; Πόσα και ποια είναι τα κέντρα μύησης στη Φιλική Εταιρεία στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας; Υπήρξαν φαινόμενα ιδιοτελούς πολιτικού καιροσκοπισμού εκ μέρους σημαντικών <<εταιριστών>> και ποια η ζημία για το κίνημα;

Προσπαθήσαμε να συνθέσουμε έναν ονομαστικό κατάλογο Φιλικών της Ρούμελης με το σκεπτικό αφενός να καταστεί σαφές το αριθμητικό μέγεθος των μυημένων κατοίκων της Ρούμελης στη Φιλική Εταιρεία και αφετέρου να γίνει εμφανής η γεωγραφική και κοινωνική διαστρωμάτωση των μετεχόντων στο Μυστήριο της Εταιρείας.

* * *

Η μελέτη αυτή στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε αδημοσίευτο αρχειακό υλικό που βρίσκεται στα Γενιά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.) Πρόκειται κυρίως για έγγραφα της μεγάλης Συλλογής του Γιάννη Βλαχογιάννη, τα οποία καλύπτουν την προεπαναστατική και την επαναστατική περίοδο. Τα έγγραφα αυτά μαζί με τις παλιές συλλογές δημοτικών τραγουδιών του Σπ. Ζαμπέλιου (1852), Α. Ιατρίδου (1859), Χρ. Χασιώτου (1866), Ε. Legrand (1874), Π. Αραβαντινού (1880) και Ν. Γ. Πολίτη (1925) δίνουν τη δυνατότητα στον ερευνητή να κατανοήσει καλύτερα το κλεφταρματολικό φαινόμενο της Ρούμελης, τη δράση των οπληρχηγών, τη στάση τους στην Επανάσταση και να μπορέσει να συνθέσει με αρκετή ακρίβεια τα συγγενικά-αρματολικά δίκτυα της εποχής.

Επίσης στη μελέτη χρησιμοποιήθηκαν έγγραφα από τα Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου, το Ιστορικό Αρχείο Αλεξ. Μαυροκορδάτου, το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου και τα Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας σε αρκετά μεγάλη έκταση. Τα έγγραφα αυτά αποτέλεσαν την καλύτερη πηγή πληροφόρησης για την επαναστατική περίοδο και συνέβαλαν ουσιαστικά στην αποσαφήνιση ιστορικών γεγονότων που σχετίζονται με την παρουσία του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, τη σύγκρουση των αρματολικών δικτύων και τη σύναψη καπακιών στην ίδια περιοχή καθώς και με την κατάληψη του Παλαμηδιού από τους Ρουμελιώτες ενόπλους. Σε μικρότερη έκταση

χρησιμοποιήθηκαν έγγραφα από το Αρχείο του Γεωργίου Καραϊσκάκη, του Ανδρίτσου Σαφάκα, του Ιστορικού Αρχείου Ύδρας και άλλα.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Το φαινόμενο του αρματολισμού

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο προεπαναστατικός αρματολισμός

1. Οριζόντια και κάθετα δίκτυα επικοινωνίας

Για να κατανοήσει κανείς το αρματολικό φαινόμενο σε όλες τις κοινωνικο-πολιτικές του εκφάνσεις, θα πρέπει να μελετήσει σε βάθος το θεσμό της οικογένειας και συνακόλουθα όλους τους κοινωνικογενείς θεσμούς (γάμο, υιοθεσία, κουμπαριά, αδελφοποία) που απορρέουν και συναρθρώνονται με την οικογένεια και την κοινωνική πραγματικότητα.

Η ελληνική κοινωνία της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου, αγροτο-ποιμενική κατά βάση, είναι δομημένη ακριβώς πάνω σ' αυτές τις ποικιλόμορφες συγγενικές αρθρώσεις, που διαμορφώνουν τη βάση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συμπεριφορών ατόμων και ομάδων.¹ Στην πιο πάνω επισήμανση και για να δώσουμε επαρκώς τη μορφοδομική εικόνα της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας, θα πρέπει να προσθέσουμε και δυο ακόμα στοιχεία που διέπουν την εν λόγω κοινωνία: Πρώτον τη μεγάλη ανασφάλεια που γέννησε στον υπόδουλο Ελληνισμό κατά τη μακρόχρονη καταπιεστική του διαδρομή το οθωμανικό καθεστώς,² διανθισμένη με αρκετή βία και αυθαιρεσία λόγω της προϊούσας παρακμής του, και δεύτερον την έντονα ανταγωνιστική σχέση των μελών της κοινωνίας, κυρίως στη βάση αντιτιθέμενων συγγενικών συστημάτων εξ' αιτίας του <<περιορισμένου αγαθού>> και της <<ανεπάρκειας των ζωτικών πόρων>>.³

Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον ανασφάλειας και σκληρού οικονομικού ανταγωνισμού, παρακμής του διοικητικού οθωμανικού συστήματος και αυθαιρεσίας εκ μέρους των κρατικών υπαλλήλων, η θέση του Έλληνα χωρικού ήταν στην οικογένεια. Μια οικογένεια, πυρηνική ή εκτεταμένη, που λειτουργεί ως αυτοδύναμη κοινωνική μονάδα παρέχοντας στα μέλη της όσα η κεντρική πολιτική εξουσία αδυνατεί ή αρνείται να προσφέρει: Προστασία και βελτίωση των κοινωνικο-πολιτικών και οικονομικών δεδομένων. Κι αυτά επιτυγχάνονται όχι ατομικά αλλά <<ομαδικά>>, συλλογικά μέσα από τους

ιερούς και άρρηκτους δεσμούς αίματος της οικογένειας.⁴ Κι όσο πιο εκτεταμένη αριθμητικά είναι η οικογένεια τόσο περισσότερο διασφαλίζει στα μέλη της προστασία, ανεξαρτησία και μεγιστοποίηση ευκαιριών. Συνεπώς η επιδίωξη ευρύτερων συγγενικών δικτύων είναι για τον υπόδουλο Έλληνα ζητούμενο επιβίωσης και στρατηγική κοινωνικής και πολιτικής ισχύος.

Αν μεταφέρουμε τώρα το παραπάνω μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης στο χώρο του αρματολισμού, θα διαπιστώσουμε ότι τόσο κατά την προεπαναστατική περίοδο όσο και κατά την περίοδο της Επανάστασης, σε μικρότερο όμως βαθμό, η συγκρότηση ομάδων τοπικών ενόπλων ορίζεται αποκλειστικά από τη λογική της συγγένειας αίματος, αγχιστείας ή πλασματικών συγγενικών σχέσεων που λειτουργούν παραπληρωματικά και οργανώνουν αφ' ενός την πυραμίδα των ιεραρχικών σχέσεων στο εσωτερικό της ομάδας και αφ' ετέρου τις πολιτικές φίλιας συνύπαρξης ή αντιπαλότητας με τις περιφερειακές αρματολικές ομάδες στο πλαίσιο πάντα του αρματολικού ανταγωνισμού.⁵

Αυτή η μορφοδομική εικόνα της αρματολικής κοινωνίας έρχεται κατευθείαν από την οργάνωση του αγροτο-ποιμενικού κόσμου, που εκφράζει κατεξοχήν συγκρουσιακές συμπεριφορές⁶ και στηρίζει την οικονομική του παραγωγή και την κοινωνική του αναπαραγωγή στη βάση αιματικών ή πλασματικών συγγενικών σχέσεων.⁷ Η στενή και καθ' όλα αμφίδρομη σχέση των αγροτο-ποιμενικών ομάδων με τις αντίστοιχες κλεφταρματολικές κληροδότησε στις δεύτερες ταυτόσημες νοοτροπίες κοινωνικής οργάνωσης και κοινωνικο-πολιτικής πρακτικής.

Όπως ήδη αναφέραμε, η οικογένεια για την Ελληνική παραδοσιακή κοινωνία είναι πυρήνας βασικός επιτέλεσης πολλαπλών και σημαντικών λειτουργιών. Για την περίοδο που εξετάζουμε δε νοείται ανθρώπινη δραστηριότητα πάσης φύσεως μακράν του οικογενειακού προστατευτικού πλαισίου, διότι <<μέσα σ' έναν κόσμο που γίνεται αντιληπτός ως εχθρικός και επικίνδυνος από τη γέννηση ως το θάνατο, "στον οποίο η ίδια η ύπαρξη απειλείται διαρκώς από την πείνα, το θάνατο, την αρρώστια, την κακομεταχείριση από τους γείτονες και την καταλήστευση από τους ισχυρούς," είναι μοιραίο, οτιδήποτε δεν ανήκει στην οικογένεια- την πυρηνική ή την εκτεταμένη, ανάλογα με τις περιστάσεις- είτε είναι άτομο είτε θεσμός, να θεωρείται σαν υλικό για εκμετάλλευση και χειραγώγηση, στο βαθμό που

αυτού του είδους η συμπεριφορά μπορεί να μεγιστοποιήσει την τύχη κάποιου, τώρα ή στο μέλλον>>.⁸ Ωστόσο η αναφορά μας στην οικογένεια και δη στην αρματολική δεν περιορίζεται σημασιολογικά και αναγκαστικά σε σχήματα γονεϊκής ή άλλως πυρηνικής οικογένειας. Η οικογένεια στην οποία αναφερόμαστε συναριθμεί ένα πλήθος ατόμων, που ξεπερνούν πολλές φορές τα εκατό άτομα και είναι δεμένα μεταξύ τους με δεσμούς αίματος (αδέρφια με τις οικογένειές τους, ξαδέλφια κοντινής ή μακρινής συγγένειας) και με τις μορφές θεσμοποιημένων και κοινωνικά καταξιωμένων συγγενικών δεσμών,⁹ όπως ο γάμος, η υιοθεσία, η κουμπαριά και η αδελφοποιία. Πρόκειται δηλαδή για μια ευρύτατη ομάδα κοινών συμφερόντων που επί τη βάση συγγενικών δεσμών και με κριτήριο τις συγγενικές της σχέσεις¹⁰ συγκροτεί την ανταγωνιστική της ταυτότητα και καθορίζει το σύμμαχο και τον αντίπαλο τόσο σε τοπικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο.

Μέσα σ' αυτό λοιπόν το ανταγωνιστικό και εν πολλοίς εχθρικό κοινωνικο-πολιτικά περιβάλλον η αγχιστεία συνιστά για τους αντιπάλους και μέχρι εχθές ξένους την αλάνθαστη πρακτική σύναψης συμμαχιών και ενίσχυσης του κοινωνικο-πολιτικού τους ρόλου σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Με άλλα λόγια ο γάμος, πράξη αμοιβαίου συμφέροντος και προσεκτικής οικογενειακής διαπραγμάτευσης,¹¹ επικυρώνει ηθικά και επιβάλλει κοινωνικο-πολιτικά τη συμμαχία δύο αρματολικών οικογενειών ως δύναμη κυριαρχική και αποτρεπτική στη βάση αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας που τους εξασφαλίζει εξουσιαστική σταθερότητα σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Το παράδειγμα της διαπεπλεγμένης συγγένειας των αρματολικών οικογενειών Γιαννάκη Ράγκου, Μήτσου Κοντογιάννη και Νικολού Στορνάρη είναι εύγλωττο και διαφωτιστικό:

<<Ο Ράγκος ανταμώθη με τον Μήτζιον Κοντογιάννη [...] ωμίλησαν και περί συνοικεσίου, να δώση ο Μήτζιος την θυγατέρα του εις έναν των αδελφών του Ράγκου. Μάλιστα είπεν εις τον Μήτζιον, ότι διαπραγματεύεται και με τον Στορνάρην να λάβη μίαν θυγατέραν του εις τον <έναν> αδελφόν του.

Ο σκοπός των συνοικεσίων τούτων απέβλεπεν <εις το> να σχηματίση έναν δεσμόν συγγενικόν από Πατρατζίκι¹² έως εις τα Χάσια, <και ούτω> να βαστάξουν ταις κυριαρχίαις των από κάθε προσβολήν εναντίον αυτών>>.¹³

Τα οριζόντια¹⁴ δίκτυα επικοινωνίας που συγκροτούνται από τους παραπάνω Αρματολούς με βάση τις οικογενειακά κατευθυνόμενες επιγαμίες, στοχεύουν όχι μόνο στη σύσταση ενός αξιόμαχου συμμαχικού, αρματολικού δικτύου με εξασφαλισμένα τα στοιχεία της συνοχής και συνέχειας των αρματολικών ομάδων, αλλά και στη διεύρυνση των γεωγραφικών ορίων των αρματολικιών, που οδηγεί τελικά στην αμφισβήτηση εν τοις πράγμασι της ίδιας της οθωμανικής εξουσίας.¹⁵ Ο αρματολικός χώρος που περιλαμβάνει το Πατρατζίκι και φτάνει μέχρι τα Χάσια είναι πράγματι ένας τεράστιος χώρος για την αρματολική δραστηριότητα των τοπικών ενόπλων και συμβάλλει χωρίς αμφιβολία σε μια λογική αυτονόμησης του αρματολικού φαινομένου έναντι της συγκεντρωτικής κατακτητικής εξουσίας και όχι μόνο. Με άλλα λόγια η ολοένα και μεγαλύτερη τάση των Αρματολών για αυτονόμηση και διεύρυνση των ορίων των αρματολικιών δεν είναι άσχετη με μια δυναμική ανάπτυξης, που παρατηρείται στο χώρο της οριζόντιας επικοινωνίας των αρματολών, με τη σύναψη δεσμών συγγένειας και πολιτικών συμμαχιών.¹⁶ Η κοινωνικο-πολιτική αυτή στρατηγική διαμορφώνει τέτοιους συσχετισμούς δύναμης σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο που καθορίζει επί μακρόν (και όσο οι σχέσεις αμοιβαίας υποστήριξης λειτουργούν στην καθημερινή πρακτική)¹⁷ την κυριαρχία των συμμαχικών εταίρων. Μάλιστα είναι τόσο μεγάλη η δύναμη αυτού του μηχανισμού των συγγενικών διασυνδέσεων δια της αγχιστείας που ενώνει ακόμα και αντίπαλες αρματολικές οικογένειες που τις χωρίζει βαθύ μίσος και φονικό αίμα.¹⁸

Στη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας και ειδικά κατά τον 18^ο αιώνα, που η κατακτητική εξουσία περνά μια αύξουσα και μη αναστρέψιμη δομική κρίση, η αρματολική τάση για αυτονόμηση και διεύρυνση των αρματολικών ορίων, όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, δεν ερμηνεύεται μόνο με πολιτικές επιγαμικής συνένωσης ίσων κοινωνικο-οικονομικά ατόμων ή σχεδόν ίσων (αρματολική συμμαχία οριζόντιας επικοινωνίας) αλλά και με επιθετικές πολιτικές που έχουν τη μορφή <<ακατάπαυστων>> πολεμικών συγκρούσεων με τον κατακτητή. Η περίπτωση του Πάνου Ζήδρου που στις αρχές του 18^{ου} αιώνα <<δι' ακαταπαύστων πολέμων εξέτεινε την γραμμή και τα όρια του προγονικού αρματολικίου>> και <<ανεκηρύχθη δε δια Σουλτανικού φερμανίου Έξαρχος Θεσσαλίας και Μακεδονίας>>¹⁹ είναι ενδεικτική του γεγονότος ότι στον Ελληνικό χώρο το αρματολικό φαινόμενο αποκτά χαρακτηριστικά εξόχως

αυτονομιστικά και ευθείας αμφισβήτησης της οθωμανικής εξουσίας. Τα αρματολικά δίκτυα που δημιουργούνται στην προκειμένη περίπτωση δεν έχουν να κάνουν με αμιγώς συγγενικούς δεσμούς και σύμμιξη αυτόνομων κυριαρχικών δικαιωμάτων σε περιφερειακό επίπεδο, αλλά με τη διαίρεση μιας αυτόνομης και εκτεταμένης περιοχής (Θεσσαλία, Μακεδονία) σε <<αρματολικές χωραρχίες>>²⁰. Μιας αρματολικής περιοχής που κατακτήθηκε δια των όπλων και αποσπάστηκε διοικητικά από την οθωμανική εξουσία με επίσημο Σουλτανικό φερμάνι και τίτλο Εξαρχίας:

<<Οι Έξαρχοι ούτοι ήσαν άλλοι βασιλίσκοι και ενέμοντο κυριαρχικώς τας επαρχίας των, ούδ' ετόλμα ποτέ, άνευ αδείας, Οθωμανός να θέση τον πόδα εντός του κύκλου της δικαιοδοσίας των. Κραταιωθείς ούτω και θέλων [ο Ζήδρος] ν' ανταμείψη τους μετ' αυτού αγωνισθέντας απένειμεν εκτεταμένα κόλια (αρματολικά χωραρχία) εις τα πρωτοπαλληκάρα του και διώρισε τον Βλαχάβαν εις Χάσια, τον Λάζον εις Αικατερίνην, τον Τόσκαν εις Γρεβενά, τον Μπιζώτην εις Βέρροϊαν, τον Νάννον εις Σέρβια, τον Σύρον εις Πλαταμώνα και άλλους αλλαχόσε.

Οι αρματολοί ούτοι (τα πρωτάτα) διετέλουν υπό την κυριαρχίαν του Εξάρχου. Ανεγνώριζον επομένως ως ανώτατον άρχοντα τον Ζήδρον εδρεύοντα συνήθως εν Βλαχολιβάδω. Εκεί συνήρχοντο τακτικώς υπό την προεδρίαν του Ηγεμόνος, συνεκρότουں σύνοδον και συνεσκεπτοντο και απεφάσιζον περί παντός εκκλησιαστικού, πολεμικού ή πολιτικού ζητήματος>>²¹.

Στο συγκεκριμένο παράθεμα ουσιαστικά οργανώνεται ένας νέος τύπος αρματολικιού που η καινοτομία του βρίσκεται στην κατάτμηση της ενιαίας γεωγραφικής και διοικητικής εξουσίας καθώς και στις αυξημένες αρμοδιότητες των διαχειριστών της νέας εξουσίας. Ο Αρματολός (Έξαρχος), διατελών εν υπερτάτη εξουσία, διοικεί τις επαρχίες του με τη βοήθεια Αρματολών (κολτζήδων) κρατώντας ταυτόχρονα τους Οθωμανούς έξω από το χώρο δικαιοδοσίας του. Οι θρησκευτικές, στρατιωτικές και πολιτικές εξουσίες που ασκεί τακτικά ως προεδρεύων των αρματολικών συνόδων μαρτυρούν δύο πράγματα: Πρώτον πως πρόκειται για ένα καθόλα αυτόνομο εξουσιαστικό σύστημα μέσα στην υπόδουλη ελληνική επικράτεια, πέρα και πάνω από τους γνωστούς τύπους οργάνωσης του αρματολικιού και δεύτερον ότι οι σχέσεις του ιδιότυπου αυτού αρματολικού συστήματος με τις κοινοτικές και

οθωμανικές αρχές έχουν ανατραπεί υπέρ του πρώτου. Διαφορετικά πώς εξηγείται ο απόλυτος έλεγχος των στρατιωτικών, πολιτικών και θρησκευτικών πραγμάτων εκ μέρους του Έξαρχου, ο οποίος μάλιστα φθάνει να <<εποπτεύει>> ακόμα και τα μοναστήρια υψώνοντας στην επικράτειά του δικιά του σημαία;²²

Δυστυχώς όμως τα στοιχεία που υπάρχουν δεν είναι αρκετά, για να φωτίσουν εκτενέστερα τη δομολειτουργική ικανότητα αυτού του συστήματος και τις επιμέρους διασυνδέσεις του με την οθωμανική και κοινοτική πραγματικότητα. Πάντως τα ευδιάκριτα χαρακτηριστικά που εντοπίζονται στην καινοτόμο διάρθρωση του διοικητικού και εξουσιαστικού συστήματος με τη γεωγραφική διαίρεση του εκτεταμένου αρματολικιού σε κόλια και την αντιπροσωπευτική άσκηση της εξουσίας δια των κολτζήδων παραπέμπουν σε μια σειρά αιτιακών σχέσεων που συναρτώνται με την ίδια την φύση του αρματολικού συστήματος, έτσι όπως αναπτύχθηκε την περίοδο που εξετάζουμε.

Με διαφορετική διατύπωση θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ανάγκες του εκτεταμένου αρματολικιού, που προέκυψε είτε από <<ακατάπαυστους πολέμους>> είτε από την αύξουσα ανάπτυξη της οριζόντιας επικοινωνίας, επέβαλαν μια σειρά από λύσεις που λειτουργούσαν υπέρ του συγκεκριμένου τύπου αρματολικιού και των διαχειριστών της εξουσίας του. Για παράδειγμα η κατάτμηση του αρματολικιού σε κόλια διασφαλίζει καλύτερα τις επαρχίες από ληστρικές επιδρομές, αφού ελέγχονται οι <<διαβάσεις>> και τα <<περάσματα>> από ικανό αριθμό Αρματολών που εδρεύουν μόνιμα στην περιοχή.

Βέβαια δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε σε καμία περίπτωση και την οικονομική παράμετρο του ζητήματος που σχετίζεται τόσο με τον περιορισμό της ληστείας στην αρματολική επικράτεια και την ελεύθερη διακίνηση αγαθών και ανθρώπων, όσο και με την επάνδρωση των αρματολικών σωμάτων με ενόπλους, που σε ελεύθερη κατάσταση θα απειλούσαν την κοινωνική και οικονομική τάξη του τόπου. Από την άλλη η δυνατότητα του Αρματολού να συγκροτεί τάχιστα μεγάλο ένοπλο σώμα από τις μάχιμες και ετοιμοπόλεμες δυνάμεις, που είναι εγκατεστημένες σε ετήσια βάση στα κόλια, δημιουργεί ταυτόχρονα, εκτός των άλλων, τις προϋποθέσεις

ελέγχου της κινητικότητας των ενόπλων στον ευρύτερο χώρο ευθύνης του αρματολικιού.²³

Η όλη οργανωτική δομή του αρματολικιού παραπέμπει σε ένα ομόκεντρο αρματολικό δίκτυο που οι επιμέρους, οριζόμενοι²⁴ από τον Αρματολό, κολτζήδες συμβάλλουν στρατιωτικά στην ενδυνάμωση και παγίωση του ιδιότυπου αυτού αρματολικού συστήματος, καθώς επίσης και η διασύνδεσή του με τα γειτονικά αρματολικά δίκτυα.

Εκτός από τις αιματικές συγγένειες και τις συγγένειες εξ αγχιστείας υπάρχουν, όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, και οι θεσμοθετημένοι δεσμοί της κουμπαριάς, υιοθεσίας και αδελφοποίησης, που αποτελούν τις επιμέρους μορφές των συγγενικών δεσμών μιας παραδοσιακής κοινωνίας. Και αυτές ουσιαστικά οι μορφές κοινωνικής συμμαχίας δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να λειτουργούν παραπληρωματικά με την αγχιστεία και να συμβάλουν στην κοινωνική συνοχή ενισχύοντας παράλληλα τη συγκρότηση συμμαχικών αρματολικών δικτύων βασισμένων στην πραγματική ή <<πνευματική>>²⁵ συγγένεια.

Η κουμπαριά θεωρείται κοινωνικά η σημαντικότερη από τις μορφές της πνευματικής συγγένειας, καθώς ενώνει ισότιμες κοινωνικά ομάδες ή καθιερώνει στην περίπτωση της κοινωνικο-οικονομικής ανισοτιμίας σχέσεις πελατειακής εξάρτησης. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση η σύναψη αυτού του δεσμού θεμελιώνεται πάνω σε βάσεις χριστιανικές και γι' αυτό ιερές, αφού συνδέεται με το βάπτισμα ή το γάμο. Αυτού του είδους οι δεσμοί λειτουργούν πάντα, αν και ατομικοί, προς την κατεύθυνση των συλλογικών σχέσεων αποδίδοντας στους σχετιζόμενους μια κοινή ταυτότητα συγγενικού προσδιορισμού στο πλαίσιο των κοινωνικο-πολιτικών ανταγωνισμών που εκδηλώνονται σε τοπική και περιφερειακή κλίμακα. Πολλές φορές μάλιστα στο χώρο του αρματολικού ανταγωνισμού η κουμπαριά λειτουργεί προσχηματικά για τη δημιουργία συμμαχικών σχέσεων:²⁶

<<Αριά, αριά τα ρίχνουνε οι Κλέφτες τα τουφέκια,
Γιατ' είν' οι μαύροι μετρητοί, γιατ' είν' οι μαύροι ολίγοι,
Καν δεκαφτά, καν δεκοχτώ, καν είκοσι 'νομάτοι,
Κί ουδέ κι' ο Γιώργος είν' μ' αυτούς, πήγε ' στο Μοναστήρι,
Για να βαφτίσ' ένα παιδί, νάχη κι' αυτός κουμπάρα,

Να κάμ' ο μαύρος γύρισμα, κ' ένα πιστό κονάκι>>.²⁷

Η κοινωνική απήχηση της κουμπαριάς που εκφράζει το συγκεκριμένο κλέφτικο τραγούδι είναι αποκαλυπτική του φαινομένου κοινωνικής οργάνωσης που συντελείται στο πλαίσιο των συγγενικών δικτύων με προβολή τόσο σε τοπικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Η σύναψη κουμπαριάς ανάμεσα σε Κλέφτες και σε φρόνιμους Έλληνες κατοίκους της οθωμανικής επικράτειας δημιουργεί μια μορφή αμφίδρομων πελατειακών σχέσεων επ' ωφελεία των δύο συμβαλλομένων, καθώς οι Κλέφτες κινούμενοι σε ένα πυκνό συγγενικό δίκτυο αποφεύγουν ή και μειώνουν τους κινδύνους που ενέχει η καταδίωξή τους από την κατακτητική εξουσία:

<<Παιδιά μου να σκορπίσουμε, να γίνουμε μπουλούκια,
πιάστε τους φίλους τους πιστούς και τους πιστούς κουμπάρους
παιδιά μ' να ξεχειμάσουμε και τούτον το χειμώνα>>.²⁸

Από την άλλη μεριά οι φρόνιμοι ραγιάδες εξασφαλίζουν προστασία, ασφάλεια και κάποια υλικά και κοινωνικά αγαθά.²⁹ Η απουσία τέτοιων πελατειακών σχέσεων απαξιώνει τους Κλέφτες κοινωνικά και τους καθιστά εύκολο στόχο της οθωμανικής και κοινοτικής εξουσίας.

Πολλές φορές όμως η συμβατική σχέση της κουμπαριάς, όσο και αν λειτουργεί συλλογικά στο πλαίσιο των συγγενικών δικτύων και των συναφών δεσμευτικών υποχρεώσεων αλληλεγγύης και υποστήριξης, δεν παύει να αντανakλά υποχρεώσεις και δικαιώματα μόνο ατομικού χαρακτήρα, που απορρέουν από την τελετουργική πράξη της αναδοχής χωρίς να δεσμεύει τα άλλα μέλη της Κλεφτουριάς ή της φρόνιμης κοινότητας για λόγους που σχετίζονται με συσχετισμούς τοπικών δυνάμεων και αίσθημα μειωμένης συγγενικής αλληλεγγύης:³⁰

<<-Άϊστε παιδιά μ' μη σκιάζεστε και ίτσιου μη φοβάστε,
βάλτε τσολίκι στην καρδιά, και σίδερο στα πόδια
και άϊστε να πατήσουμε της έρημαις Φραγγάδαις.
Κί' ο Κωσταράς τους έλεγε, κί' ο Κωσταράς τους λέ(γ)ει.
"σύρτε, παιδιά μ' δεν έρχουμαι στις έρημαις Φραγγάδαις

τέχω αδέρφια δώδεκα με τ' άγιο το βαγγέλιο,
εβάφτισα κ' ένα παιδί, το λένε Δημητράκη">>. ³¹

ή

<<Θέλω να πάω στη Ρούμελη, στου Νικολού τα σπίτια,
οπώχει τ' άσπρα τα πολλά και τ' ασημένια πιάτα.
-Άϊντε ,αδερφέ, δεν έρχομαι γιατί τον έχω φίλο,
πάρε τα παλληκάρια μου και σύρε μοναχός σου,
κ' εγώ κρατώ δυο ψυχογιούς, κι' ατός μου τρεις νομάτοι>>. ³²

Και σ' αυτή την περίπτωση (της κουμπαριάς), όπως και στην αγχιστεία, ο συγγενικός δεσμός λειτουργεί στην κατεύθυνση ενίσχυσης του κοινωνικο-στρατιωτικού μετώπου που συγκροτούν οι σχετιζόμενες αρματολικές οικογένειες και πολλές φορές η σύναψη αυτού του συγγενικού δεσμού απαλείφει μακροχρόνιες έριδες ανταγωνιστικού τύπου. ³³

Σε ένα τέτοιο ανταγωνιστικό περιβάλλον γεννήθηκε και η παράδοση της αδελφοποιίας ³⁴ που στον Ελληνικό χώρο εμφανίστηκε μετά τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, ενώ κατά τη Βυζαντινή περίοδο ενσωματώθηκε στον επίσημο Εκκλησιαστικό Κανόνα και αποτέλεσε μέρος του Ευχολογίου. ³⁵ Πρόκειται για μια πράξη βαθιά ριζωμένη στην κοινωνική συνείδηση και πρακτική, ενδεδυμένη με στοιχεία θρησκευτικής ιεροτελεστίας, που επιχωριάζει κυρίως σε πολεμικές ή συγκρουσιακές κοινωνίες ³⁶ και διευθετεί συχνά βίαιες μορφές κοινωνικο-πολιτικού ανταγωνισμού (βεντέτα). ³⁷

Όπως η κουμπαριά έτσι και η αδελφοποιία συμβάλλει στην κοινωνική συνοχή και λειτουργεί ως παραπληρωματικό δομικό στοιχείο στη μορφοποίηση της παραδοσιακής κοινωνίας. Οι δεσμοί συγγένειας δια της αδελφοποιίας προσομοιάζουν με τους αιματοσυγγενικούς δεσμούς, αφού οι εμπλεκόμενοι στην τελετουργία της αδελφοποιίας ενώνουν συμβολικά το αίμα τους και ορκίζονται <<πάνω στο βαγγέλιο πως θάναι αδέρφια περισσότερο από γκαρδιακά>>. ³⁸ Η πνευματική αυτή συγγένεια ολοκληρώνεται με δημοσιοποίηση της συμμαχικής σχέσης και οργάνωση γλεντιού. ³⁹

Η απαγόρευση επιγαμικών σχέσεων όχι μόνο ανάμεσα σε αδελφοποιτό και αδελφοποιτή ⁴⁰ αλλά και σε άτομα του ευρύτερου κύκλου των οικογενειών, που συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς αδελφοποιίας,

υποδηλώνει σαφέστατα τη στενότερη σχέση της αδελφοποίησης με το γαμήλιο σύστημα της κοινότητας.⁴¹ Τόσο η αδελφοποίηση όσο και όλες οι άλλες μορφές πνευματικής συγγένειας που διαρθρώνονται με την παραδοσιακή κοινωνία αντιγράφουν τον απαγορευτικό ή περιοριστικό κώδικα επιγαμιών μεταξύ των μελών τους, αυτόν που ισχύει στους συγγενείς εξ αγχιστείας ή εξ αίματος, για λόγους που άπτονται της καλής λειτουργίας του συγγενικού δικτύου. Με άλλα λόγια η αυστηρή τήρηση των απαγορευτικών επιγαμικών δεσμεύσεων στο εσωτερικό του συγγενικού δικτύου διαφυλάσσει αφ' ενός το δίκτυο από ενδεχόμενη συγγενική σύγκρουση με όλα τα παρεπόμενα για την ίδια την ύπαρξή του και αφ' ετέρου δίνει τη δυνατότητα στα μέλη του να επεκτείνουν τη συγγενική και τοπική αναγνωρισιμότητά τους συγκροτώντας έτσι συγγενικά-αρματολικά δίκτυα <<επάλληλων συμφερόντων>> με αντίστοιχα γειτονικά.⁴²

Στον κλεφταρματολικό χώρο, όπως και ευρύτερα στον κοινωνικό, η αδελφοποίηση χρησιμοποιείται κατά βάση καιροσκοπικά. Κι αυτό φαίνεται όχι μόνο από τη μεγάλη διάδοση αυτού του εθίμου στον αγροτο-ποιμενικό κόσμο⁴³ αλλά και από την ευκολία με την οποία συνδέονται θρησκευτικά αλλόδοξοι, όπως Έλληνες-χριστιανοί και Αλβανοί-μουσουλμάνοι. Για παράδειγμα οι Κολοκοτρωναίοι είχαν συνδεθεί δια αδελφοποίησης με το μουσουλμάνο Αλβανό Αλή Φαρμάκη⁴⁴ και ο Ρήγας Φεραίος χρησιμοποίησε ανάλογες αδελφοποιήσεις, για να πετύχει το στόχο του.⁴⁵ Με τον ίδιο τρόπο ενισχύθηκε η συμφωνία ανάμεσα στους Σουλιώτες καπεταναίους και στους Αλβανούς αγάδες τον Ιανουάριο του 1821⁴⁶ για την υπεράσπιση του πολιορκημένου στα Ιωάννινα Αλή πασά. Επίσης σχέσεις αδελφοποίησης συνέδεαν τον ισχυρό οπλαρχηγό Ανδρέα Ανδρούτσο, πατέρα του Οδυσσέα Ανδρούτσου με τον τότε <<μικρό βέγη Αλή>>⁴⁷ μετέπειτα πασά Ιωαννίνων. Βέβαια σε τέτοιες περιπτώσεις απουσιάζει από το τελετουργικό το θρησκευτικό στοιχείο και διατηρείται μόνο η αιματική παράσταση που ενώνει τους δυο αδελφοποιτούς μέσα σε αμοιβαίες υποσχέσεις φιλίας και αφοσίωσης. Άλλες φορές αρκεί αναίμακτα μόνο ο όρκος τους όπως: <<η ζωή σου είναι ζωή μου και η ψυχή σου είναι ψυχή μου>>.⁴⁸ Όσον αφορά τώρα στο αρματολικό σύστημα ο θεσμός της αδελφοποίησης χρησιμοποιείται τόσο για να ενώσει σφόδρα ανταγωνιστικές οικογένειες όσο και για να αυξήσει τη δύναμη αρματολικών δικτύων στον αγώνα ανταγωνισμού με άλλα ανταγωνιστικά δίκτυα σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο. Ακόμα και στη

διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης ο συγκεκριμένος θεσμός λειτουργεί και εξυπηρετεί ανάγκες αδελφοποιτών που δημιούργησε η νέα κοινωνικο-πολιτική κατάσταση.⁴⁹

Αν ο θεσμός της αδελφοποιίας, που ήταν πολύ διαδεδομένος στους οπλαρχηγούς της Ρούμελης, λειτουργεί ενισχυτικά των συγγενικών-αρματολικών δικτύων στο πλαίσιο του κοινωνικο-πολιτικού τους ανταγωνισμού και εξυπηρετεί πάγια τοπικά και οικονομικά συμφέροντα, η υιοθεσία από την άλλη μεριά δίνει την εικόνα ενός θεσμού που εξυπηρετεί πρωτίστως κοινωνικές ανάγκες, καθώς αφορά στην προστασία όχι μόνο ορφανών αλλά και φτωχών παιδιών, που οι γονείς αδυνατούν οικονομικά να τα αναθρέψουν. Ουσιαστικά όμως αν αναλύσει κανείς τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στον προστάτη οπλαρχηγό (θετό πατέρα) και την ευρύτερη οικογένεια του υιοθετημένου παιδιού θα διαπιστώσει ότι πρόκειται για καθαρά πελατειακές σχέσεις που ξεπερνούν κατά πολύ τις ηθικές και κοινωνικές επιταγές, που γεννά η ορφάνια και η φτώχεια.

Η νομιμοποίηση της υιοθεσίας ακολουθεί ένα τελετουργικό που συνδυάζει γραπτή συμφωνία (συμβόλαιο υιοθεσίας), παρουσία μαρτύρων, μεταξύ θετού πατέρα και συγγενών που είχαν αναλάβει τη φροντίδα του ορφανού παιδιού, συμμετοχή δια ευχολογίου της εκκλησίας και συμβολική πράξη καθώς ο θετός πατέρας φορά στο υιοθετημένο παιδί ένα πουκάμισο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υιοθετημένου παιδιού από οπλαρχηγό της Ρούμελης είναι ο Γιάννης Μαμούρης που υιοθετήθηκε από το Γιάννη Γκούρα και κληρονόμησε περιουσία και πολιτική δύναμη.⁵⁰

Όλες αυτές οι μορφές πνευματικής συγγένειας και οι σχέσεις αγχιστείας, που είδαμε να αναπτύσσονται στο πλαίσιο της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας, δεν είναι τίποτε άλλο παρά στρατηγικές σύστασης συμμαχιών μεταξύ αρματολικών ομάδων που η καθεμιά είναι και αυτή οργανωμένη στη βάση συγγενικών προτύπων. Βασικός στόχος των αρματολικών οικογενειών η οικονομικο-κοινωνική και πολιτική τους ενίσχυση και σταθεροποίηση της θέσης τους δια μέσου των συμμαχικών-συγγενικών δικτύων που δημιουργούν με ομάδες ενόπλων γειτονικών περιοχών, σε μια κοινωνία έντονα ρευστή και άκρως ανταγωνιστική.⁵¹ Η συμμετοχή των ενόπλων ομάδων στα αρματολικά δίκτυα προσδιορίζει, με βάση τους δεσμούς συγγένειας, τον εν δυνάμει σύμμαχο και τον εν δυνάμει αντίπαλο.

Προσδιορίζει με άλλα λόγια και ορίζει την ανταγωνιστική ταυτότητα της αρματολικής ομάδας, αφού ο συγγενής όχι μόνο στην κοσμοαντίληψη του Κλεφταρματολού αλλά και στην καθημερινή κοινωνικο-πολιτική πρακτική επέχει θέση συμμάχου και συναγωνιστή επάλληλων, κοινών συμφερόντων, ενώ ο ξένος, ο έξω από το συγγενικό-αρματολικό δίκτυο επέχει θέση ανταγωνιστή των κοινών συμφερόντων και επομένως εχθρού. Έτσι λοιπόν οι αιματικοί και πνευματικοί δεσμοί συγγένειας διαμορφώνουν στο πεδίο του αρματολικού ανταγωνισμού ένα πλέγμα ισόρροπων αρματολικών δικτύων που αναπαράγουν σε τοπικό επίπεδο την εξουσιαστική τους δύναμη και επιβάλλουν ταυτόχρονα σε περιφερειακή κλίμακα τους όρους της αμοιβαίας συνύπαρξης.

Ο χριστιανικός όρκος, εν είδει ιερού νόμου, ρυθμίζει τις σχέσεις και συναλλαγές των Ελλήνων⁵² και <<επικυρώνει>> κάποιες μορφές πνευματικής συγγένειας στο πλαίσιο της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας. Στην περίπτωση της συναλλαγής ή αδελφοποίησης με αλλόδοξο (μουσουλμάνο) ο όρκος αντικαθίσταται από το λόγο ή την μπέσα.⁵³ Και στη μια όμως και στην άλλη περίπτωση ο όρκος ή η μπέσα πρέπει να τηρείται απαρέγκλιτα ως αξία ζωής και όρος κοινωνικής συνοχής και αποδοχής, διαφορετικά η κοινωνική κατακραυγή και η περιφρόνηση γίνονται συνοδά αισθήματα.⁵⁴

Η Αληπασαδική περίοδος δε δοκίμασε μόνο τις αντοχές του οθωμανικού διοικητικού συστήματος αλλά οδήγησε σε κρίση ολόκληρο το αξιακό και κοινωνικό σύστημα που διείπτε τις σχέσεις των Κλεφταρματολών και των ραγιάδων. Οι προσωπικές επιδιώξεις του Αλή πασά συνδέονταν άμεσα με την καθυπόταξη του αυτόνομου αρματολικού συστήματος⁵⁵ και τη διαμόρφωση ενός νέου κώδικα αρματολικής συμπεριφοράς που ουσιαστικά διεμβόλιζε το για αιώνες συνεκτικό και αυτοπροσδιοριστικό συγγενικό-αρματολικό δίκτυο με τις αιματοσυγγενικές και πνευματικές σχέσεις συγγένειας. Το συγγενικό-αρματολικό δίκτυο δεν αποτελεί πια ή δεν αποτελεί στον ίδιο βαθμό, τον καθοριστικό παράγοντα για τη διεκδίκηση και κατοχή αρματολικού αξιώματος. Τώρα η προαγωγή στόχων και η επίτευξη σκοπών συνδέεται άμεσα με την εύνοια του Αλή πασά.⁵⁶ Γι' αυτό η προδοσία και η <<απιστία>> ανάμεσα σε συγγενείς για την απόκτηση και διατήρηση του αρματολικού αξιώματος από παρέκκλιση κοινωνικής συμπεριφοράς τείνει να γίνει σχεδόν κανόνας διαπροσωπικών σχέσεων.⁵⁷ Ή για να το θέσουμε

διαφορετικά, στην περίοδο του Αλή πασά τίθενται οι συγγενικές σχέσεις σε δοκιμασία και κλονίζονται ή διαλύονται τα αρματολικά δίκτυα με την οργανωμένη μεσολάβησή του:

<<” Πούσαι κουμπάρ’ Αλεξανδρ’, έβγα στο καρπούλι.”

Κανείς δε μ’ αποκρίθηκε, κανείς δεν απλογιέται.

Κί’ ο ψυχογιός του μίλησε κι’ ο ψυχογιός του λέγει

“Αλεξανδρής δεν είν’ εδώ, πάγει στην Ελασσώνα,

Πάγει να μάσ’ Αρβανιτιά, ναρθή να σε βαρέση.”

Τι τόκαμα του κερατά ναρθή να με βαρέση

Ήρθε με παλιοπίστολα, και του φτιάσ’ ασημένια,

Ήρθε με παλιοτούφεκο και του φτιάσ’ ασημένιο,

Ήρθε με παλιοπάλασκαις και του φτιάσ’ ασημένιαις,

Ήρθε με παλιοτσάρουχα και του φτιάσα πλεγμένα.

Πέντε παιδιά τον βάφτισα κανένα να μη ζήση.

“Φεύγ’ απ’ εδώ κουμπάρε μου, μη χάσης τη ζωή σου” >>. ⁵⁸

ή

<<Καλά ήσουν, Φλώρο, ‘ς τα νησιά, καλά ήσουν ‘ς τα καράβια,

τι χάλευες, τι γύρευες ‘ς τα έρημα τα Χάσια!

Ήρθα ναυρώ τους φίλους μου, τη σκυλοκουμπαριά μου,

κι’ ο Μήτρο Ψείρας το σκυλί, που είχα στεφανωμένον,

έβαλε την κακή βουλή κρυφά να με σκοτώση.

Τρία παιδιά του βάφτισα, κανέν να μη προκόψη,

κι’ από το Τούρκικο σπαθί κανέν να μη γλυτώση>>. ⁵⁹

Το αρματολικό σύστημα στην αρχή, μπροστά στον κίνδυνο που διαγραφόταν από την ανοίκεια διαμεσολαβητική συμπεριφορά του Αλή πασά, αντέδρασε συσπειρωμένο και διαφύλαξε παντί τρόπω την καθεστηκυία αρματολική τάξη, ⁶⁰ διότι έβλεπε καθαρά πως η ευθεία προσβολή των αρματολικο-συγγενικών δικτύων δια της απιστίας ⁶¹ σήμαινε κατάλυση δίχως άλλο της αυτονομίας του αρματολικού συστήματος και διακοπή της αναπαραγωγής του. Η γενικευμένη και με όλα τα μέσα καταδρομή των Αρματολών από τον Αλή πασά ⁶² και η δια ποικίλων μέσων άσκηση της αντιαρματολικής του πολιτικής ⁶³ οδήγησε το παλιό αρματολικό σύστημα σε

κατάρρευση και στη δημιουργία ενός νέου τύπου αρματολισμού, όπου ο Αρματολός εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από την οθωμανική εξουσία. Γίνεται δηλαδή ο αρματολός ένα είδος στρατιωτικού <<δημοσίου>> υπαλλήλου, αφού το αρματολίκι δεν του ανατίθεται πλέον λόγω της ικανότητάς του και της πολεμικής του ισχύος αλλά κυρίως λόγω δημοσίων σχέσεων και Αληπασαδικής ευνοιοκρατίας:⁶⁴

<<Η καταστροφή των Κοντογιανναίων εθεωρήθη από όλους ως εν προοίμιον μιας γενικής καταδρομής και ότι έμελλε να ακολουθήσει και εις τους λοιπούς, κλονισθέντες οι Αρματωλοί από την μίαν άκρην εις την άλλην, απεσύρθησαν οι περισσότεροι, οι μεν [...]εις τας βορείους Σποράδας νήσους <και> εις Κασσάνδραν, οι δε προς τας Επτά Νήσους, [...]Αι περισσότεραι επαρχίαι έμειναν κεναί, αφού μερικοί εκ των ασημάντων,⁶⁵ οικειωμένοι με τους προεστούς, δια των μεσολαβήσεων των προσκυνήσαντες, τοις εδόθησαν διάφορα Αρματωλίκια, οι δε πολλοί εκ των σωματοφυλάκων του Αλήπασια διωρίσθησαν εις άλλα.⁶⁶ Δια να ασφαλίση τας επαρχίας δια πάντα ο Αλήπασιας, όταν είδεν ότι χωρίς χριστιανούς Αρματωλούς δεν κατορθώνει τίποτε, δια να εμπνεύση θάρρος εις τους μεν, ελπίδας εις τους δε- να τους καταντήση πλάσματά του, να γνωρίζουν από αυτόν το ψωμί των και όχι από την σπάθην των- άλλον με υποσχέσεις, άλλον με φοβερισμούς κερδήσας πολλούς, και διανείμας τας επαρχίας εις μικρότερα τμήματα, εδιόριζεν έπειτα εις αυτάς, ως είπομεν, όποιον ήξευρε να ανταποκρίνεται με τας θελήσεις του. Εντεύθεν λοιπόν αρχίζουσα η μεταβολή του προσωπικού, αρχίζει και εκείνη του ηθικού των Αρματωλών, των περισσοτέρων, ήτις <τάξις> διαφθαρείσα δεν συνάδει με το πνεύμα των παλαιών...>⁶⁷

Παρά ταύτα και κατά την περίοδο του Αλή πασά ανιχνεύονται στο νέο αρματολικό σύστημα στρατηγικές σύγκρουσης εκ μέρους των Κλεφτών με την οθωμανική εξουσία που αποβλέπουν στην δια της βίας ανάθεση κάποιου αρματολικιού.⁶⁸ Η υποχώρηση της Αληπασαδικής εξουσίας μπροστά στη δυναμική απαίτηση του αρματολικού αξιώματος, όπως συνέβη στην περίπτωση Σκαλτσοδήμου,⁶⁹ δε σημαίνει σε καμία περίπτωση υπαναχώρηση του Αλή πασά από τη λογική του εξαρτημένου και καθόλα υποταγμένου αρματολισμού. Πρόκειται μόνο για τακτικό ελιγμό έως οι πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες τον κάνουν πάλι κυρίαρχο του πολιτικού παιχνιδιού.

Το μακράς διαρκείας φαινόμενο του αρματολισμού που αναπτύσσεται στο οθωμανικό κατακτητικό σύστημα εξουσίας στηρίζεται, όπως είπαμε, στις στρατηγικές σύστασης συμμαχιών μιας τοπικής ένοπλης ομάδας με αντίστοιχες ένοπλες ομάδες γειτονικών περιοχών και οργανώνεται στο πρότυπο των συγγενικών δικτύων, τόσο στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας όσο και στις σχέσεις που αναπτύσσονται με τις άλλες γειτονικές ένοπλες ομάδες. Στόχος του αρματολισμού δια της δημιουργίας των ποικιλόμορφων συγγενικών δικτύων είναι η διατήρησή του και η αναπαραγωγή του στο πλαίσιο του οθωμανικού εξουσιαστικού συστήματος. Ή με άλλα λόγια, η διαρκής αγωνία και φροντίδα των αρματολικών οικογενειών δια των συγγενικών αλληλοπεριχωρήσεων είναι <<να βαστάξουν ταις κυριαρχίαις των από κάθε προσβολήν εναντίον αυτών>>. ⁷⁰ Κι αυτή η <<προσβολή>> δε συνίσταται μόνο σε εχθρική ενέργεια προερχόμενη από την κατακτητική εξουσία αλλά αφορά πρώτιστα ανταγωνιστικές αρματολικές εκδηλώσεις κυρίως όμορων οικογενειών, που καταγράφονται στο ρευστό και πάντα ανταγωνιστικό αρματολικό περιβάλλον. Η περίπτωση των Συκάδων⁷¹ (Βλαχόπουλων), που κατείχαν το αρματολίκι Καρπενησίου εκτεινόμενο και στις περιοχές Βλοχού, Σοβολάκου και Πολιτοχωρίων, καθώς επίσης και αυτή των Μπουκουβαλαίων, που ήλεγχαν αρματολικά την περιοχή των Αγράφων, είναι ενδεικτικές των ανταγωνιστικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο χώρο του αρματολισμού επί τη βάσει συγγενικών δεσμών.

Η αρματολική οικογένεια των Συκάδων, που προερχόταν από τους <<Σκηνίτες Βλαχοποιμένες>> και στηριζόταν μόνο στη δύναμη που τους παρείχε η φυλή τους και η φυσική οχύρωση του αρματολικιού τους, δε θεωρούσε αναγκαία αφ' ενός την ανάπτυξη συγγενικών δεσμών με τις γειτονικές αρματολικές οικογένειες του Βάλτου και των Αγράφων, <<ώστε αμοιβαίως να υποστηρίζονται>>⁷² και αφ' ετέρου την επιδίωξη <<πολιτικών>> σχέσεων με την προεστική και οθωμανική εξουσία. Η παρέκκλιση αυτή από τους δοκιμασμένους κανόνες του αρματολικού ανταγωνισμού δεν εφάνη τόσο κατά την Καπετανία του ικανού γενάρχη της οικογενείας, Γερο- Συκά, όσο κατά τη διάρκεια των λιγότερο ικανών απογόνων του, των οποίων η διεύθυνση του αρματολικιού συνέπεσε και με την άνοδο στο πασαλίκι Ιωαννίνων του Αλή πασά. Οι όμορες αρματολικές οικογένειες των Σταθαίων στο Βάλτο και των Μπουκουβαλαίων στα Άγραφα χωρίς το βάρος συγγενικών

δεσμεύσεων επιδίδονταν στον αρματολικό ανταγωνισμό χρησιμοποιώντας κυρίως εντόπιους ενόπλους ως αποσταθεροποιητές του αρματολικού συστήματος των Συκάδων.⁷³ Και επειδή η κατάσταση χειρότερευε και <<ήθελεν αποβή ζημιώδης και δια την οικογένειάν των [των Συκάδων] και δια τους κατοίκους [του Καρπενησίου] και, καθ' όν καιρόν ο Αλήπασιας διψών να καταπή το αίμα όλων, [ότι] ήτον αδύνατον να μη τους βάλη σκάνδαλα <δια> των εντοπίων. Δια να προλάβη ταύτα όλα <ο Γ. Βλάχος> και να εμποδίση τας ενδεχομένας επιβουλάς καταφυγών εις το μέτρον να ενώση την οικογένειάν του με συγγενικούς δεσμούς, αποφάσισεν να υπανδρευθή και ο ίδιος και όλοι οι αδελφοί του με θυγατέρας Αρματωλών <έξω> της περιφέρειάς των>> και <<δια να συνδέση τα συμφέροντά της και με εντοπίους, υπάνδρευσε την θυγατέραν του με τον Γεώργιον Γιολδάσην>>.⁷⁴

Η ως άνω αρματολική οικογένεια των Συκάδων (Βλαχόπουλων) μπορεί να λειτουργήσει στο παραθεματικό παράδειγμα ως μέτρο ανάλυσης της ορθότητας της υπόθεσης που αφορά στον αρματολικό ανταγωνισμό, ο οποίος αναπτύσσεται επί τη βάσει συγγενικών δεσμών. Με άλλη διατύπωση θα μπορούσαμε να διερευνήσουμε στην πιο πάνω παραδειγματική εκδοχή την ισχύ της υπόθεσης ότι μια αρματολική ομάδα χωρίς συγγενικά ερείσματα στις αντίστοιχες αρματολικές οικογένειες των γειτονικών περιοχών καθίσταται έρμαιο των προκλήσεων, που λαμβάνουν χώρα σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο και προέρχονται τόσο από τους τοπικούς διεκδικητές της εξουσίας (ενόπλους, προεστούς), όσο και από τις όμορες προς αυτήν αρματολικές ομάδες αλλά και την ίδια την κατακτητική εξουσία.

Τα θέματα που καταγράφονται στην παραδειγματική εκδοχή των Συκάδων και αποτελούν άρση των <<σταθερών>> του αρματολικού συστήματος είναι δύο: Πρώτο, η ηθελημένη αποχή τους από συγγενικές δεσμεύσεις με τοπικούς ενόπλους ή αρματολικές οικογένειες γειτονικών περιοχών για μακρό χρονικό διάστημα,⁷⁵ αφού δεν <<ήσαν εις κατάστασιν να θεωρούν ως κατεπείγουσαν την στενήν φιλίαν των γειτόνων των Αρματωλών <ώστε αμοιβαίως> να υποστηρίζωνται>>.⁷⁶ Και δεύτερο, η απουσία <<ευέλικτης αρματολικής πολιτικής>> όσον αφορά στις σχέσεις των Συκάδων με την προεστική και οθωμανική εξουσία, επειδή <<δεν είχαν την ανάγκην, εις εκείνας τας περιστάσεις, ούτε <από> των προκρίτων εντοπίων το σέβας, ούτε

<από> των Οθωμανών την αγάπην <ώστε> να τους πολιτεύωνται και κολακεύουν>>. ⁷⁷

Όσον αφορά στο πρώτο θέμα η απουσία συγκρότησης συγγενικού-αρματολικού δικτύου με τα γειτονικά αρματολίκια και με εντοπίους ενόπλους εκ μέρους των Συκάδων προς αποτροπή μιας ενδεχόμενης σύγκρουσης μαζί τους μαρτυρεί σαφώς παρέκκλιση από τα αρματολικά ειωθότα, που θέλουν διαπεριφερειακή συγκρότηση συμμαχίας μεταξύ αρματολών προς επίτευξη σταθερών σχέσεων αμοιβαίας βοήθειας και αλληλεγγύης σε περίοδο καταδίωξης ή γενικευμένης σύγκρουσης. Η απόρριψη αυτής της αρματολικής <<σταθεράς>> στηρίζεται κυρίως στον κατ' εξαίρεση παράγοντα που καθορίζει την πορεία της αρματολικής οικογένειας των Συκάδων. Αυτόν της φυλής των <<Βλαχοποιμένων>>, καθώς <<αρκούσεν μόνον ότι συναισθάνοντο την δύναμίν των, την οποίαν τοις χορηγούσεν η φυλή των και η θέσις των, [και] ότι ήσαν Αρματωλοί εκ των νομάδων την ακούραστον <φυλήν, η οποία> να τρέχη νύκτα-ημέρα προς υποστήριξίν των>>. ⁷⁸

Η ύπαρξη της φυλής, σύμφωνα με την <<πολιτική>> επιλογή των Συκάδων, καλύπτει εν τοις πράγμασι τις αρματολικές ανάγκες ασφάλειας και αντικαθιστά επαρκώς τα συγγενικά ερείσματα που προσφέρει ένα αρματολικό δίκτυο. Με άλλα λόγια η φυλή των <<Βλαχοποιμένων>> οργανωμένη στη βάση αρραγών συγγενικών δεσμών υπερακοντίζει σε οφέλη τα ετερογενή (και πάντα συγγενικά) ένοπλα δίκτυα αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας, που συγκροτούνται για τη διατήρηση και αναπαραγωγή του αρματολικού τους συστήματος, καθώς δεν διακυβεύεται καθημερινά η επιβεβαίωση της συμμαχικής αμοιβαιότητας. Με άλλη διατύπωση θα μπορούσαμε να πούμε ότι η φυλετική και κατ' επέκταση συγγενική υποστήριξη και βοήθεια που παρέχεται στην αρματολική οικογένεια των Συκάδων δε συνιστά ένα συνεχές διακύβευμα που επιβεβαιώνεται ή όχι στο πεδίο της δράσης. Είναι εξ ορισμού δεδομένη και γι' αυτό υπερέχουσα.

Την ίδια πηγή προέλευσης έχει και η απόρριψη της δεύτερης αρματολικής <<σταθεράς>>, που σχετίζεται με τις επιβεβλημένες σχέσεις που αναπτύσσει μια αρματολική οικογένεια με την κοινοτική και οθωμανική εξουσία. Η παντελής απουσία από την αρματολική οικογένεια των Συκάδων ανάλογης πολιτικής, χωρίς αμφιβολία, εδράζεται επίσης στη δύναμη <<την οποίαν τοις χορηγούσεν η φυλή των>>. Γι' αυτό και δεν <<είχον την ανάγκην

[...] ούτε <από> των προκρίτων εντοπίων το σέβας, ούτε <από> των Οθωμανών την αγάπην>>.

Αυτή η εξόχως <<αλαζονική πολιτική>> των Συκάδων, η παρεκκλίνουσα από τα αρματολικά ειωθότα και στηριζόμενη στη δύναμη της φυλής⁷⁹ ανατρέπεται άρδην κατά την αρματολική περίοδο του Γιώργου Συκά, του μετονομασθέντα Βλαχόπουλου, καθώς μεγάλοι κίνδυνοι, που προέρχονται από τους Αρματολούς ανταγωνιστές των γειτονικών αρματολικιών και την οθωμανική εξουσία, απειλούν την ύπαρξη της αρματολικής οικογένειας. Για πρώτη φορά στην αρματολική συνείδηση των Βλαχόπουλων <<η δύναμη της φυλής>> υποχωρεί μπροστά στη δύναμη που γεννούν τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα, γι' αυτό και σπεύδουν να ενταχθούν.⁸⁰ Κι αυτή η κολοσιαία μεταβολή στη νοοτροπία, αντίληψη και πολιτική πρακτική των Βλαχόπουλων δεν είναι άσχετη ενός παράγοντα, του Αλή πασά των Ιωαννίνων, που εμπλέκεται στον αρματολικό ανταγωνισμό και ανισορροπεί το σύστημα. Η οθωμανική εξουσία από ενδιάμεση-διαμεσολαβητική αρχή, που διαπραγματεύεται τους όρους υποταγής της υπερέχουσας αρματολικής αυθεντίας, πριν τον Αλή πασά, γίνεται τώρα με τον Αλή ο καθοριστικός παράγων διάλυσης του αυτόνομου αρματολικού συστήματος και ο απολύτως υπεύθυνος του εξαρτημένου αρματολισμού. Σ' αυτή τη ραγδαία ανισορροπία και ανατροπή του αρματολικού συστήματος, ο Γιώργος Βλαχόπουλος ως εξαιρετικά εχέφρων και διορατικός Αρματολός προκειμένου να διασφαλίσει το μέλλον της αρματολικής οικογένειας έπραξε τα δέοντα δείχνοντας με τις πράξεις του <<ότι επλήρωσεν τας ελλείψεις των προγόνων του ως προς τας σχέσεις <επιγαμίας> και ότι ήτον ο προβλεπτικώτερος διευθυντής των συγγενών του, εις τας ημέρας του>>.⁸¹

Οι ίδιοι κανόνες ισχύουν και για την αρματολική οικογένεια των Μπουκουβαλαίων, ως προς τη σημασία των αρματολικο-συγγενικών δικτύων στη διατήρηση της αρματολικής υπεροχής και στη μακροχρόνια αναπαραγωγή της, με τη διαφορά ότι, ενώ ο ικανός και διορατικός Γιώργος Βλαχόπουλος έσπευσε να συγκροτήσει αρματολικά-συγγενικά δίκτυα διασφαλίζοντας το μέλλον της οικογένειας των Βλαχόπουλων και διορθώνοντας τη λαθεμένη αρματολική πολιτική των προγόνων του, οι ανίκανοι Μπουκουβαλαίοι, Γιαννάκης, Κώστας και Χρήστος, αν και η οικογένειά τους είχε υψωθεί <<εις τον υπέρτατον βαθμόν της επιρροής και

υπολήψεως επί του Γέρο-Βουκοβάλα>>⁸² έκαναν το πάν ώστε <<να κατασταθή η επαρχία των Αγράφων το μήλον της έριδος μεταξύ των διαφόρων οπλαρχηγών και του ήρωος Καραϊσκάκη>>.⁸³ Είναι αυτοί οι ίδιοι που <<αδυνατήσαντες και από συγγενείς και από συνδρόφους προ καιρού, ακολουθούσαν τον Καραϊσκάκη, όστις επιτρόπευεν, μηδέν σημαίνοντες>>.⁸⁴

Συνεπώς εκ των παραδειγμάτων συνάγεται ότι η αρματολική ιστορική πραγματικότητα εξασφαλίζει στα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα την πρωταρχία της σπουδαιότητας αναφορικά με τους παράγοντες διατήρησης και αναπαραγωγής του αρματολικού συστήματος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η αρματολική αυθεντία υπολείπεται σε αξία και σπουδαιότητα.

Ο πίνακας που ακολουθεί περιλαμβάνει τα Αρματολικά-Συγγενικά Δίκτυα της Ρούμελης, έτσι όπως αυτά δημιουργήθηκαν κατά την προεπαναστατική και επαναστατική περίοδο.

Παραθέτοντας τον παρακάτω πίνακα πρέπει να κάνουμε τις εξής επισημάνσεις:

Πρώτο, η έρευνά μας για τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα περιλαμβάνει είκοσι (20) αρματολίκια στην ευρύτερη περιοχή της Ρούμελης, που οριοθετούνται χρονικά από τις αρχές του 18ου αιώνα έως τα μισά του 19ου αιώνα και είναι τα εξής: Ασπροπόταμος, Ραδοβίτσι, Τζουμέρκα, Χάσια, Κλινοβός, Άγραφα, Καρπενήσι, Βλοχός-Σοβολάκο-Πολιτοχώρια, Βάλτος, Πατρατζίκι (Υπάτη), Βόνιτσα, Ξηρόμερο, Κράβαρα, Λιδωρίκι, Απόκουρο, Λειβαδιά-Ταλάντι, Ζητούνι(Λαμία)-Μπουδουνίτσα, Σάλωνα-Δωρίδα-Μαλανδρίνο, Θεσσαλία-Μακεδονία, Ελασσώνα.

Δεύτερο, η παράθεση των αρματολικών-συγγενικών δικτύων έγινε κατά αρματολίκια και αρματολικές οικογένειες στη βάση όμως της αρρενογονικής γραμμής πιστεύοντας ότι έτσι μπορούμε καλύτερα να παρακολουθήσουμε και τη συγκρότηση των συγγενικών δικτύων και την πορεία της αρματολικής οικογένειας σε βάθος χρόνου.

Τρίτο, όλες οι αρματολικές οικογένειες συγκροτούν αρματολικά-συγγενικά δίκτυα με τα όμορα αρματολίκια και όχι μόνο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Στορναραίων που ανέπτυξαν επιγαμικές συγγένειες με τα τέσσερα γειτονικά τους αρματολίκια με αποτέλεσμα <<αι τέσσαρες αυταίς συμπεθεριαίς έδεναν τους Στορναραίους συγγενικώς με το Ραδοβύζι, με τα

Τζιομέρκα, με τον Κλινοβόν και με τα Χάσια>>.⁸⁵ Εξαίρεση από αυτόν τον κανόνα που διέπει το αρματολικό σύστημα και συμβάλλει στη διατήρησή του και στην αναπαραγωγή είναι η περίπτωση των Συκάδων, οι οποίοι <<αρνούνται>> για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως αναλύσαμε, να συγκροτήσουν αρματολικά-συγγενικά δίκτυα με τις όμορες αρματολικές οικογένειες των Μπουκουβαλαίων στα Άγραφα και των Ίσκων στο Βάλτο, στηριζόμενοι στη <<δύναμη της φυλής>>. Οι Συκάδες θα αναγκασθούν από την πιεστική πολιτική πραγματικότητα να αναπτύξουν συγγενικά δίκτυα, έξω από τα όρια της φυλής, κατά την περίοδο του Αλή πασά. Σε μια εποχή δηλαδή που αλλάζουν πλέον οι όροι του αρματολικού παιχνιδιού και οι συγγένειες δοκιμάζονται, όπως δοκιμάζεται και το ίδιο το αρματολικό σύστημα.

Τέταρτο, οι μεγάλες και <<αρχαίες>> αρματολικές οικογένειες όπως είναι των Στορναραίων στον Ασπροπόταμο, των Μπουκουβαλαίων στα Άγραφα, των Ίσκων στο Βάλτο, των Κοντογιανναίων στο Πατρατζίκι και των Μπακολαίων στο Ραδοβίτσι συγκροτούν και μεγάλα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα, αφού η έκταση των εν λόγω δικτύων είναι ευθέως ανάλογη με τον αιματο-συγγενικό αριθμό που οι οικογένειες διαθέτουν. Η οικογένεια των Στορναραίων για παράδειγμα αριθμεί πλέον των 120 μελών⁸⁶ και συμβάλλουν τα μέλη της με την αγχιστεία και τις άλλες μορφές πνευματικής συγγένειας στη διεύρυνση των συμμαχιών με απώτερο στόχο την εμπέδωση της αρματολικής τους κυριαρχίας στην περιοχή δράσης τους σε βάθος χρόνου. Με άλλα λόγια είναι αυτό που ευφυώς παρατηρεί ο Ν. Κασομούλης ότι <<εκ της υπανδρείας των εξέτεινον την γενεάν των>>.⁸⁷

Πέμπτο, από τα υπάρχοντα στοιχεία της έρευνας δυο σημαντικά όμορα αρματολίκια, των Αγράφων και του Καρπενησίου, δε συγγένεψαν ποτέ. Δεν αισθάνθηκαν δηλαδή οι αρματολικές οικογένειες των Μπουκουβαλαίων και των Γιολδασαίων την ανάγκη να συγκροτήσουν από κοινού αρματολικο-συγγενικό δίκτυο, την ίδια στιγμή που ανέπτυσσαν συγγενικούς δεσμούς με μακρινές αρματολικές οικογένειες, όπως για παράδειγμα οι Μπουκουβαλαίοι των Αγράφων με τους Βαρνακιώτες του Ξηρομέρου και οι Γιολδασαίοι του Καρπενησίου με τους Δυοβουνιώτες του Ζητουνίου. Κατά τη γνώμη μας, αυτή η απροθυμία των δυο αρματολικών οικογενειών να συνδεθούν συγγενικά δεν είναι τυχαία αλλά εδράζεται στην παλιά αρματολική αντιπαράθεση

Μπουκουβαλαίων -Συκάδων με χώρο αντιπαράθεσης το Καρπενήσι, το οποίο στη συνέχεια θα περάσει στα χέρια του Γιώργου Γιολδάση ως Αρματολού, γαμβρού των Συκάδων.

Έκτο, η μακροχρόνια αντιπαράθεση δύο οικογενειών δεν αναιρεί την πρόθεση συγκρότησης συγγενικού δικτύου μόνο ανάμεσα σε αρματολικές οικογένειες αλλά και σε οικογένειες Σουλιωτών. Για παράδειγμα οι Μποτσαραίοι και οι Τζαβελαίοι εκτός του γεγονότος ότι δε συγγένεψαν ποτέ, λόγω της μεγάλης τους αντιπαράθεσης, απέφυγαν επίσης επιμελώς να κάνουν κοινή συγγένεια. Έτσι βλέπουμε τους Τζαβελαίους να συγγενεύουν με τους Γιολδασαίους δυο φορές, ενώ οι Μποτσαραίοι αναπτύσσουν συγγενικούς δεσμούς με τους Ίσκους δυο φορές και με τους Κοντογιανναίους μία.

Έβδομο, η συγκρότηση αρματολικού-συγγενικού δικτύου μπορεί ως ένα βαθμό να διασφαλίζει τις οικογένειες των ενόπλων από τοπικούς επιβούλους και κοινούς εχθρούς επιμερίζει όμως και όποιες συμφορές βρίσκει τις αρματολικές-συγγενικές οικογένειες. Η καταδρομή, για παράδειγμα, που εγένετο στην οικογένεια των Κοντογιανναίων από τον Γιουσούφ Αράπη το 1794-1795 συμπαρέσυρε και τους Γιολδασαίους ως συγγενείς τους.⁸⁸

Όγδοο, η έρευνα κατέδειξε ότι οι αρματολικές οικογένειες στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού και της εμπέδωσης της κυριαρχίας τους στην περιοχή δε συστήνουν συγγενικά δίκτυα μόνο με ισάξιες αρματολικές ομάδες γειτονικών στη δική τους περιοχών, αλλά και με μικρότερες ένοπλες ομάδες που δρουν τοπικά ή με ενόπλους που δρουν στα γειτονικά αρματολίκια. Οι Γριβογιωργαίοι για τους Ίσκους, οι Κατσικογιανναίοι για τους Γριβαίους, οι Σκυλοδημαίοι για το Δήμο Σκαλτσά και ο Γιώργος Σφαλτός για τον Κώστα Σιαδήμα καλύπτουν ουσιαστικά την ανάγκη των αρματολικών οικογενειών να συστήσουν συγγενικά δίκτυα σταθερών σχέσεων και αμοιβαίας βοήθειας μικρότερης όμως εμβέλειας αλλά μείζονος σημασίας για την κυριαρχία της αρματολικής ομάδας τοπικά και την αναπαραγωγή της στο αρματολικό σύστημα. Στην ίδια λογική εδράζονται και οι επιγαμικές σχέσεις που αναπτύσσουν οι Αρματολοί με οικογένειες κοτζαμπάσηδων, όπως για παράδειγμα οι Σισμαναίοι με τους Ξυδαίους, οι Στορναραίοι με τους Χατζηπετραίους, οι Ίσκοι με τους Στάικους, οι Κοντογιανναίοι με τους Τσολάκογλου και οι Ανδρουτσαίοι με τους Τσαρλαμπάδες. Βέβαια η σύναψη

επιγαμικών σχέσεων ανάμεσα στις αρματολικές και προεστικές οικογένειες σπανίζει ως κοινωνικο-πολιτικό γεγονός, διότι όπως λέγει ο Ν. Στορνάρης <<Προεστώς και Καπετάνος της <μιας> επαρχίας, [...] ανέκαθεν είναι δύο άκρα αντικείμενα>>. ⁸⁹

Με άλλα λόγια πρόκειται για δυο αντίμαχες κοινωνικές τάξεις στο πλαίσιο του οθωμανικού κατακτητικού συστήματος με εντελώς διαφορετικά συμφέροντα και ιδεολογίες. Όσες φορές <<συμπίπτουν>> συγγενικά επιβεβαιώνουν αφ' ενός την εξαίρεση του κανόνα⁹⁰ και αφ' ετέρου την συγκυριακή σύγκληση προσωπικών συμφερόντων. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα σύναψης συγγενικών σχέσεων ανάμεσα στον κοτζάμπαση της Πρέβεζας Τσαρλαμπά και στον ξακουστό Κλεφταρματολό Ανδρέα Ανδρούτσο. Ο Γερο- Τσαρλαμπάς <<θέλων να εξασκή εν τη πόλει ισχύν τινά, να έχη συνάμα και καταφύγιον εν ανάγκη, εξελέξατο ως γαμβρόν τον Ανδρούτσον και ενύμφευσεν εν Πρεβέζη μετά της θυγατρός του Ακρίβως>>. ⁹¹

Πίνακας
Αρματολικών-Συγγενικών Δικτύων της Ρούμελης⁹²

Οικογένεια	Αρματολίκι	Οικογένεια	Αρματολίκι	Συγγένεια
Στέργιος Στορνάρης	Ασπροπόταμος	Γώγος Μπακόλας	Ραδοβίτσι	Ο Στέργιος Στορνάρης, γιος του Ευθυμίου Στορνάρη και εγγονός του ιδρυτή του Αρματολικιού Ασπροποτάμου Γερο-Στορνάρη, είχε σύζυγο τη θυγατέρα του Γώγου Μπακόλα.
Γιακωβάκης Στορνάρης	Ασπροπόταμος	Κοτελιδαίοι	Τζουμέρκα	Ο Γιακωβάκης Στορνάρης, εγγονός του Ζαρκαλή Στορνάρη, είχε σύζυγο την αδελφή των Κοτελιδαίων.
Νάσιος Μάνταλος	Χάσια	Ζαρκαλής Στορνάρης	Ασπροπόταμος	Ο γιος του Νάσιου Μάνταλου, Αρματολού των Χασίων, είχε σύζυγο τη θυγατέρα του Ζαρκαλή Στορνάρη, αδελφή του Γιακωβάκη.
Γρηγόρης Λιακατάς	Κλινοβός	Νικόλαος Στορνάρης	Ασπροπόταμος	Ο Γρηγόρης Λιακατάς, Αρματολός Κλινοβού, είχε σύζυγο την Ευαγγελία, θυγατέρα του Νικολάου Στορνάρη.

Ευθύμιος Στορνάρης	Ασπροπόταμος	Γιαννάκης Ράγκος	Άγραφα	Ο Θύμιος Στορνάρης, γιος του Νικολάου Στορνάρη, ήταν γαμβρός του Γιαννάκη Ράγκου.
Μήτρος Στορνάρης	Ασπροπόταμος	Γούσιος Χατζηπέτρος		Ο Μήτρος Στορνάρης, αδελφός του Νικολάου Στορνάρη, έλαβε σύζυγο την ανεψιά του μεγάλου κοτζάμπαση της περιοχής Ασπροποτάμου Γούσιου Χατζηπέτρου.
Χριστόδουλος Χατζηπέτρος		Νικόλαος Στορνάρης	Ασπροπόταμος	Ο Χριστόδουλος Χατζηπέτρος, γιος του μεγάλου κοτζάμπαση της περιοχής Ασπροποτάμου Γούσιου Χατζηπέτρου και γνωστός στρατιωτικός της Επανάστασης, έλαβε σύζυγο την κόρη του Νικολάου Στορνάρη, Ειρήνη.
Κωνσταντίνος Στορνάρης	Ασπροπόταμος	Θοδωράκης Γρίβας	Βόνιτσα	Ο Κωνσταντίνος Στορνάρης, γιος του στρατηγού Νικολάου Στορνάρη, έλαβε σύζυγο τη Λασκαρίνα, κόρη του Θοδωράκη Γρίβα και εγγονή της Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας.
Νικόλαος Στορνάρης	Ασπροπόταμος			Ο Νικόλαος Στορνάρης, εικοσιπενταετής γιος του Ευθυμίου Στορνάρη, έλαβε σύζυγο στα 1812 την κόρη ενός προκρίτου από το Δραμίζι (χωριό που κείται πλησίον των στενών της Πόρτας).
Γιώργος Γιολδάσης	Καρπενήσι	Γεώργιος Βλαχόπουλος	Καρπενήσι Βλοχός Σοβολάκο Πολιτοχώρια	Ο Γιώργος Γιολδάσης ήταν γαμβρός των Συκάδων (Βλαχόπουλων). Έλαβε σύζυγο τη θυγατέρα του Γεωργίου Βλαχόπουλου και πήρε το Αρματολίκι του Καρπενησίου, το οποίο προεπαναστατικά ανήκε στους Συκάδες, όπως και του Βλοχού, Σοβολάκου και Πολιτοχωρίων.
Αλεξάκης Βλαχόπουλος	Βλοχός	Γεώργιος Καραϊσκάκης	Άγραφα	Η σύζυγος του Γ. Καραϊσκάκη ήταν θεία του Αλεξάκη Βλαχόπουλου, όπως τεκμαίρεται από επιστολή του Καραϊσκάκη που εστάλη από την Ελευσίνα την 19 ^η Αυγούστου 1826 προς τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο στο Ναύπλιο:<< Δεν αμφιβάλλω ότι να

				επληροφορήθης τον θάνατον της θείας σου>>
Ανδρέας Ίσκος	Βάλτος	Αλεξάκης Βλαχόπουλος	Βλοχός	Ο Ανδρέας Ίσκος ονομάζει τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο ανεψιό του. Η μητέρα του Αλεξάκη Βλαχόπουλου ήταν κόρη του Δημήτρη Σταθά. Συνεπώς συγγενής του Ανδρέα Ίσκου από την θηλυγονική γραμμή των Σταθαίων.
Νίκος Συκάς (Βλαχόπουλος)	Βλοχός	Δημήτρης Σταθάς	Βάλτος	Ο Νίκος Συκάς ή Βλαχόπουλος, πατέρας του Αλεξάκη Βλαχόπουλου, έλαβε σύζυγο τη δεύτερη κόρη του Δημήτρη Σταθά.
Δημήτρης Καραϊσκος	Βάλτος	Στραταίοι	Βάλτος	Η μητέρα του Ανδρέα Ίσκου ήταν η Αθάνω Στράτου, σύζυγος του Δημήτρη Καραϊσκου. Παιδιά του Δημήτρη Καραϊσκου και της Αθάνως Στράτου, εκτός από τον Ανδρέα, ήταν ο Γιαννάκης και τέσσερις ακόμα κόρες που έλαβαν συζύγους: Τυπάλδο, Μπότσαρη, Στάικο, Γριβογιώργο. Ο Δημήτρης Καραϊσκος είχε και δυο εξώγαμα παιδιά: το Γεώργιο και το Γ. Καραϊσκάκη, όπως πιθανολογείται και ισχυρίζονται οι συγγενείς του.
Κωνσταντίνος Μπότσαρης		Ανδρέας Ίσκος	Βάλτος	Ο Κωνσταντίνος Μπότσαρης είχε σύζυγο την αδελφή του Ανδρέα Ίσκου.
Γιαννάκης Στάικος	Βλοχός	Ανδρέας Ίσκος	Βάλτος	Ο Γιαννάκης Στάικος, γιος προεστού από το Βλοχό έγινε στρατιωτικός στην Επανάσταση. Είχε σύζυγο αδελφή του Ανδρέα Ίσκου. Η οικογένεια των Στάικων, υπέφερε από τις ένοπλες ομάδες του Αλεξάκη Βλαχόπουλου στο Βλοχό.
Ανδρέας Ίσκος	Βάλτος	Μήτσος Κοντογιάννης	Πατρατζίκι (Υπάτη)	Ο Ανδρέας Ίσκος είχε λάβει σύζυγο την Ασήμω, κόρη του Μήτσου Κοντογιάννη στα τέλη του 1827.
Γιαννάκης Ίσκος	Βάλτος	Γιαννάκης Μπουκουβάλας	Άγραφα	Ο Γιαννάκης Ίσκος, γιος του Δημήτρη Ίσκου ή Καραϊσκου, είχε σύζυγο τη θυγατέρα του Γιαννάκη Μπουκουβάλα.

Λαλα-Γιώργος Ίσκος	Βάλτος	Δήμος Σταθάς	Βάλτος	Ο Γιώργος Ίσκος από το Σακαρέτσι του ορεινού Βάλτου, πρωτοπαλλήκαρο του καπετάνιου Γιώργου Θώμου πήρε σύζυγο την Ελένη Σταθά, κόρη του Γερο-Δήμου Σταθά (γενάρχη της αρματολικής οικογένειας). Ο Δημήτρης Καραΐσκος, γιος της Ελένης Σταθά και του Γιώργου Ίσκου μετά τη δολοφονία του εξαδέλφου του Γιωργάκη Σταθά θα αναλάβει το αρματολίκι του Βάλτου στα 1785.
Ευάγγελος Κοντογιάννης	Πατρατζίκι (Υπάτη)	Γιαννάκης Ίσκος	Βάλτος	Ο Ευάγγελος Κοντογιάννης έλαβε σύζυγο την κόρη του Γιαννάκη Ίσκου και ανεψιά του Ανδρέα Ίσκου. Η Ασήμω Κοντογιάννη είναι αδελφή του Ευάγγ. Κοντογιάννη και σύζυγος του Α. Ίσκου.
Γεώργιος Ίσκος	Βάλτος	Γ. Σκυλοδήμος		Ο Γεώργιος Ίσκος, γιος του Ανδρέα Ίσκου, έλαβε σύζυγο τη Χαρίκλεια Γ. Σκυλοδήμου εκ της οικογενείας των Σκυλοδημαίων οπλαρχηγών, που εκατάγοντο από το Πατιόπουλο-Σύντεκνο του ορεινού Βάλτου.
Νίκος Ίσκος	Βάλτος	Δ. Σκυλοδήμος		Ο Νίκος Ίσκος, γιος του Ανδρέα Ίσκου, έλαβε σύζυγο την Ελένη Γ. Σκυλοδήμου.
Γεώργιος Ίσκος	Βάλτος	Κατσκογιανναίοι	Βόνιτσα	Ο Γεώργιος Ίσκος, γιος του Λαλα-Γιώργου Ίσκου (γενάρχη της οικογένειας Ίσκου), έλαβε σύζυγο τη Μαρία Κατσκογιάννη.
Γιάννης Καραΐσκος	Βάλτος	Δήμος Μπουκουβάλας	Άγραφα	Ο Γιάννης Καραΐσκος είχε σύζυγο τη θυγατέρα του Δήμου Μπουκουβάλα, γιου του Γερο- Γιάννη Μπουκουβάλα.
Δημήτρης Γώγου Μπακόλας	Ραδοβίτσι	Ανδρέας Ίσκος	Βάλτος	Ο Ανδρέας Ίσκος είχε γαμβρό τον Δημήτρη Γώγου Μπακόλα.
Γιάννης Σταθάς	Βάλτος	Γιάννης Μπουκουβάλας	Άγραφα	Ο Γιάννης Σταθάς ήταν γαμβρός του Γιάννη Μπουκουβάλα. Συνεπώς οι Καραΐσκοι ήταν συγγενείς με τους Μπουκουβαλαίους.

Δημήτρης Σταθάς	Βάλτος	Γιωργάκης Γρίβας	Βόνιτσα	Ο Δημήτρης Σταθάς (κατετάγη στο Ρωσικό στρατό και σκοτώθηκε στην Κω στα 1773) είχε δυο κόρες και ένα γιο, τον Ανδρέα Σταθά, ο οποίος γεννήθηκε στα 1762 και πέθανε στη Λευκάδα το 1802. Μία από της κόρες του παντρεύτηκε το Γιωργάκη Γρίβα στις 5 Απριλίου 1803 στη Λευκάδα.
Κωσταντής Καστανάς	Τζουμέρκα	Γιωργάκης Σταθάς	Βάλτος	Ο Κωσταντής Καστανάς ήταν γαμβρός του Γιωργάκη Σταθά. Όταν ο Καστανάς έχασε το αρματολίκι των Τζουμέρκων, άρχισε πάλι να το διεκδικεί με τη γνωστή μέθοδο της τρομοκρατίας και της ληστείας. Σημαντική βοήθεια στον αγώνα που έκανε του προσέφερε κι ο πεθερός του Γιωργάκης Σταθάς στέλνοντας από το Βάλτο κλέφτικες ομάδες να λεηλατήσουν την περιοχή της Άρτας.
Βασίλης Σταθάς	Βάλτος	Μπουκουβαλαίοι	Άγραφα	Ο Βασίλης Σταθάς, γιος του Γερο-Σταθά, ήταν γαμβρός των Μπουκουβαλαίων, όπως και ο αδερφός του Γιαννάκης.
Ανδρέας Γριβογιώργος		Ανδρέας Ίσκος	Βάλτος	Ο Ανδρέας Γριβογιώργος, διακεκριμένος καπετάνιος της Δυτικής Ελλάδας, ήταν γαμβρός του Ανδρέα Ίσκου, ο οποίος προσπαθούσε να τον καταστήσει καπετάνιο του Βλοχού αλλά ο Μαυροκορδάτος το απαγόρευε.
Γιαννάκης Κοντογιάννης	Πατρατζίκι (Υπάτη)	Γιαννάκης Μπουκουβάλας	Άγραφα	Ο Γιαννάκης Κοντογιάννης έλαβε σύζυγο κόρη του Γιαννάκη Μπουκουβάλα.
Μπουκουβαλαίοι	Άγραφα	Γωγαίοι (Μπακολαίοι)	Ραδοβίτσι	Συγγενείς
Σταμούλης Γάτσος	Άγραφα	Μπουκουβαλαίοι	Άγραφα	Ο Σταμούλης Γάτσος, ο προσκυνημένος και άκαπνος επαναστατικά Αρματολός των Αγράφων (1826-1829), ήταν γαμβρός της μεγάλης αρματολικής οικογένειας των Μπουκουβαλαίων.

Γιαννάκης Καραΐσκος	Βάλτος	Δήμος Μπουκουβάλας	Άγραφα	Ο Γιαννάκης Καραΐσκος, γιος του Δημήτρη Καραΐσκου, έλαβε σύζυγο την κόρη του Δήμου Μπουκουβάλα, γιου του Κώστα Μπουκουβάλα και εγγονού του Δήμου.
Γιωργάκης Ν. Βαρνακιώτης	Ξηρόμερο	Γιώργος Μπουκουβάλας	Άγραφα	Ο Γιωργάκης Βαρνακιώτης, γιος του Νικολού Βαρνακιώτη, έλαβε σύζυγο την κόρη του Γιώργου Μπουκουβάλα, γιου του περιφημου Γιαννάκη Μπουκουβάλα.
Θανάσης Μπουκουβάλας	Άγραφα	Γιώργος Καστανάς	Τζουμέρκα	Ο Θανάσης Μπουκουβάλας, γιος του Κώστα Μπουκουβάλα και εγγονός του Δήμου Μπουκουβάλα, έλαβε σύζυγο την κόρη του Γιώργου Καστανά.
Γιαννάκης Μπουκουβάλας	Άγραφα	Δράκος Γρίβας	Βόνιτσα	Ο Γιαννάκης Μπουκουβάλας, γιος του Κώστα Μπουκουβάλα και εγγονός του Δήμου Μπουκουβάλα, έλαβε ως σύζυγο κόρη του Δράκου Γρίβα.
Ευάγγελος Κοντογιάννης	Πατρατζίκι (Υπάτη)	Μάρκος Μπότσαρης		Ο Ευάγγελος Κοντογιάννης έλαβε σύζυγο την αδελφή του Μάρκου Μπότσαρη.
Ραγκαίοι	Άγραφα	Μήτσος Κοντογιάννης	Πατρατζίκι (Υπάτη)	Ο Μήτσος Κοντογιάννης είχε παντρεύσει την κόρη του με έναν αδελφό του Γιαννάκη Ράγκου.
Μήτσος Κοντογιάννης	Πατρατζίκι	Δημήτριος Τσολάκογλου		Ο Μήτσος Κοντογιάννης είχε σύζυγο τη Φροσύνη Τσολάκογλου, θυγατέρα του μεγάλου προύχοντα της Ρεντίνας των Αγράφων Δημητρίου Τσολάκογλου και ο τελευταίος ήταν γαμβρός του Δημάκη Χατζίσκου, προύχοντα του Μαυρίλου.
Σπύρος Κοντογιάννης	Πατρατζίκι (Υπάτη)	Χατζή-Δημάκης		Ο Σπύρος Κοντογιάννης, γιος του Κωνσταντίνου Κοντογιάννη και ανεπιός του Μήτσου Κοντογιάννη, αφού έσφαξε τους Χατζαίους, προύχοντες του Μαυρίλου, παντρεύτηκε την Αγορίτσα, θυγατέρα του σφαιασθέντος Δημάκη.
Κοντογιανναίοι	Πατρατζίκι (Υπάτη)	Γιολδασαίοι	Καρπενήσι	Οι Γιολδασαίοι ήταν συγγενείς με τους Κοντογιανναίους και κατάγονταν από το Βάλτο.

Γεώργιος Γιολδάσης	Καρπενήσι	Γεώργιος Βλαχόπουλος	Καρπενήσι Βλοχός Σοβολάκο Πολιτοχώρια	Ο Γεώργιος Γιολδάσης έλαβε σύζυγο τη θυγατέρα του Γεωργίου Βλαχόπουλου, που υπήρξε Αρματολός Καρπενησίου. Το Αρματολίκι Καρπενησίου περιελάμβανε τότε και τις περιοχές Βλοχού, Σοβολάκου και Πολιτοχωρίων. Ο Γεώργιος Βλαχόπουλος δολοφονήθηκε από το Νίκο Γιολδάση που ήταν εντόπιος και η οικογένεια των Συκάδων για να συμφιλιωθεί με τους Γιολδασαίους έδωσε την κόρη του δολοφονημένου Γεωργίου στο Γεώργιο Γιολδάση παραχωρώντας του και το τμήμα Καρπενησίου.
Ελευθέριος Γιολδάσης	Καρπενήσι	Τζαβελαίοι		Ο Ελευθέριος Γιολδάσης, γιος του Σερέτη Γιολδάση και εγγονός του Γεωργίου Γιολδάση, είχε σύζυγο την κόρη του Τζαβέλα.
Κωνσταντάκης Γιολδάσης	Καρπενήσι	Σισμαναίοι ή Σουσιμαναίοι	Κράβαρα	Ο Κωνσταντάκης Γιολδάσης, γιος του Μήτρου Γιολδάση και εγγονός του Γεωργίου Γιολδάση είχε σύζυγο κόρη Σισμάνη, της ισχυρής αρματολικής οικογένειας των Κραβάρων.
Ανδρέας Γιολδάσης	Καρπενήσι	Στραταίοι	Βάλτος	Ο Ανδρέας Γιολδάσης είχε ως σύζυγο κόρη Στράτου .
Νικόλαος Γιολδάσης	Καρπενήσι	Λάμπρος Τζαβέλας		Ο Νικόλαος Γιολδάσης, γιος του στρατηγού Γιαννάκη Γιολδάση, έλαβε σύζυγο την Ευφροσύνη, κόρη του Λάμπρου Τζαβέλα.
Γιάννης Βαρνακιώτης	Ξηρόμερο	Χρήστος Γρίβας	Βόνιτσα	Ο Γιάννης Βαρνακιώτης, γενάρχης της αρματολικής οικογένειας του Ξηρομέρου, έλαβε σύζυγο την κόρη του Χρήστου Γρίβα.
Νικολός Γ. Βαρνακιώτης	Ξηρόμερο	Καραϊσκος Μοσχοβίτης	Βάλτος	Ο Νικολός Βαρνακιώτης, γιος του Γιάννη και πατέρας του Γιωργάκη Βαρνακιώτη, ήταν γαμβρός του Καραϊσκου Μοσχοβίτη και τον συναντάμε τον Ιανουάριο του 1806 μαζί με τα παιδιά του Καραϊσκου πρόσφυγα στην Ιθάκη.

Γεώργιος-Δράκος Γρίβας	Βόνιτσα	Κατσικογιανναίοι	Βόνιτσα	Μετά από την Αληπασάδικη καταδρομή των Γριβαίων και το πέρασμά τους στα Επτάνησα το αρματολίκι πέρασε στα χέρια του Κατσικογιάννη, συγγενή των Γριβαίων.
Γέρο- Χρήστος Γρίβας	Βόνιτσα	Κατσικογιανναίοι	Βόνιτσα	Ο Χρήστος Γρίβας, που ήταν γενάρχης της οικογενείας των Γριβαίων στη Βόνιτσα, έλαβε σύζυγο την αδελφή του Κατσικογιάννη (Γιάννη Κασίκη).
Σταύρος Γρίβας	Βόνιτσα	Γρηγόρης Λιακατάς	Κλινοβός	Ο Σταύρος Γρίβας έλαβε σύζυγο τη Βασιλική Λιακατά, κόρη του Γρηγόρη Λιακατά.
Θοδωράκης Γρίβας	Βόνιτσα	Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα		Ο Θοδωράκης Γρίβας έλαβε σύζυγο την Ελένη, κόρη της Λασκαρίνας Μπουμπουλίνας.
Γιωργάκης Γρίβας	Βόνιτσα	Δημήτρης Σταθάς	Βάλτος	Ο Γιωργάκης Γρίβας έλαβε δεύτερη σύζυγο τη Δέσπω Σταθά, κόρη του Δημήτρη Σταθά.
Γώγος Μπακόλας	Ραδοβίτσι	Μήτσος Κοντογιάννης	Πατρατζίκι (Υπάτη)	Ο Γώγος Μπακόλας, Αρματολός, έλαβε σύζυγο την κόρη του Μήτσου Κοντογιάννη.
Γώγος Μπακόλας	Ραδοβίτσι	Γεώργιος Καραϊσκάκης	Άγραφα	Ο Γώγος Μπακόλας ήταν πρώτος εξάδελφος της μητέρας του Γεωργίου Καραϊσκάκη, Ζωής Ντιμισκή.
Μήτρος Κοτελίδας	Τζουμέρκα	Γώγος Μπακόλας	Ραδοβίτσι	Ο Μήτρος Κοτελίδας έλαβε σύζυγο την αδερφή του Γώγου Μπακόλα.
Γεώργιος Καραϊσκάκης	Άγραφα	Γιαννάκης Στράτος	Βάλτος	Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ήταν πρώτος εξάδελφος του Γιαννάκη Στράτου, ίσως από τη μητέρα τού Καραϊσκάκη. Οι Στραταίοι κατείχαν καθ'όλο το 18 ^ο αιώνα το Αρματολίκι και πιθανόν πρόκειται για το Αρματολίκι που βρίσκεται στη διάβαση του Μακρυνόρους και στην Άρτα. Η αρματολική αυτή οικογένεια βρισκόταν σε συνεχή διαμάχη με τους Γριβαίους.
Γεώργιος Καραϊσκάκης	Άγραφα	Μπουκουβαλαίοι	Άγραφα	Οι Καραϊσκαίοι συγγενείς με τους Μπουκουβαλαίους εκ του Σταθά. Ο Αλ.

				Μαυροκορδάτος γράφει στο Γιαννάκη Ράγκο: <<Η συγγένεια των Μπουκουβαλαίων μετά του Καραϊσκάκη δεν υπάρχει πλέον>>. ⁹³
Γεώργιος Καραϊσκάκης	Άγραφα	Μήτρος Σκυλοδήμος		Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης συγγενής των Σκυλοδημαίων, όπως τεκμαίρεται από τη διαθήκη του. Ο γιος του Καραϊσκάκη, Σπύρος ανετράφη από την οικογένεια Μήτρου Σκυλοδήμου εις Καρβασαράν. Η Ειρήνη, σύζυγος του Γερο-Σκυλοδήμου εκ της οικογενείας των Παπαδαίων ήταν αδελφή της γυναίκας του Καραϊσκάκη.
Δήμος Σκαλτσάς ή Καλτσάς (Σκαλτσοδήμος ή Καλτσοδήμος)	Λιδωρίκι	Ανδρίτσος Σαφάκας	Κράβαρα	Η μακρά φίλια Σκαλτσά και Σαφάκα στηριζόταν, σύμφωνα με την αρτοτινή παράδοση, και στη συγγενική σχέση που είχε η <<Σκαλτσίνα>> με τη <<Σαφάκαινα>>. ⁹⁴
Δήμος Σκαλτσάς	Λιδωρίκι	Σκυλοδημαίοι		Ο Δήμος Σκαλτσάς, Αρματολός Λιδωρικού, έλαβε σύζυγο κόρη Σκυλοδημαίων ⁹⁵ με τη μεσολάβηση του Αθανασίου Διάκου.
Δήμος Σκαλτσάς	Λιδωρίκι	Αθανάσιος Διάκος	Λειβαδιά Ταλάντι	Ο Δήμος Σκαλτσάς ή Σκαλτσοδήμος και ο Αθανάσιος Διάκος ήταν αδελφοποιοί. ⁹⁶
Ανδρέας Ανδρίτσος ή Ανδρούτσος	Λειβαδιά	Τσαρλαμπάς		Ο κοτζάμπασης της Πρέβεζας Γερο-Τσαρλαμπάς θέλοντας να αυξήσει την πολιτική του δύναμη και τους όρους ασφάλειας της οικογενείας του πάντρεψε την κόρη του Ακρίβω με τον ξακουστό Κλεφταρματολό Ανδρούτσο στα 1786. ⁹⁷
Οδυσσέας Ανδρούτσος	Λειβαδιά Ταλάντι	Θοδωράκης Γρίβας	Βόνιτσα	Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος και ο Θοδωράκης Γρίβας είναι ξαδέλφια εκ της μητρός του Οδυσσέα, που ήταν η Ακρίβω Τσαρλαμπά, κόρη προύχοντα από την Πρέβεζα.
Ανδρίτσος Σαφάκας	Κράβαρα	Σωτήρης Στράτος	Άγραφα	Ο Ανδρίτσος Σαφάκας δολοφονήθηκε στα 1828 από τον αδελφοποιοτό και φίλο Σωτήρη Στράτο, τον οποίο στη συνέχεια

				ο Κιουταχής ανταμείβοντάς τον για την πράξη του τον έκανε Αρματολό Αγράφων.
Γιαννάκης Ράγκος	Άγραφα	Κωνσταντίνος Βουλπιώτης		Ο Κωνσταντίνος Βουλπιώτης, μάρτυρας κατηγορίας στη <<δίκη>> του Καραϊσκάκη, ήταν συγγενής του Γιαννάκη Ράγκου.
Ιωάννης Δυοβουνιώτης	Ζητούνη (Λαμία) Μενδενίτσα ή Μπουδουνίτσα	Γιολδασαίοι	Καρπενήσι	Ο Ιωάννης Δυοβουνιώτης έλαβε ως σύζυγο κόρη οπλαρχηγού Γιολδάση και στα 1798 γεννήθηκε ο Γιώργος Δυοβουνιώτης.
Γεώργιος Δυοβουνιώτης	Ζητούνη (Λαμία) Μπουδουνίτσα	Χριστόδουλος Χατζηπέτρος		Ο Χριστόδουλος Χατζηπέτρος, γιος του μεγάλου κοτζάμπαση του Ασπροποτάμου Γούσιου Χατζηπέτρου και γνωστός στρατιωτικός της Επανάστασης του 1821, στεφάνωσε τον Αρματολό Ζητουνίου και Χιλίαρχο κατά την Επανάσταση, Γεώργιο Δυοβουνιώτη.
Κώστας Σιαδήμας	Απόκουρο	Γιώργος Σφαλτός		Ο Κώστας Σιαδήμας, Αρματολός Απόκουρου, ήταν αδελφοποιός με τον Κλεφτοκαπετάνιο του Ζυγού Σφαλτό, στην ομάδα του οποίου ανήκε, πριν διορισθεί προεπαναστατικά Καπετάνιος στο Απόκουρο από τον Αλή πασά με τη μεσολάβηση του Αρματολού του Βάλτου Δημήτρη Καραϊσκού. Την εποχή που εδιώκετο απηνώς ο Γιώργος Σφαλτός ή Μπαρμπαγιώργος με την κλέφτικη ομάδα του Ζυγού από τον Αρματολό Αιτωλοακαρνανίας Γριβογιώργο, κατέφυγε για να προστατευθεί στο Απόκουρο και στο σπίτι του αδελφοποιού του Κώστα Σιαδήμα. Ο Σιαδήμας κατ' εντολή του Αλή πασά δολοφόνησε μέσα στο σπίτι του το Σφαλτό. ⁹⁸
Γιάννης Κατσώνης ή Βρυκόλακας	Σάλωνα Δωρίδα Μαλανδρίνο	Κώστας Ζαχαριάς ή Κωσταντάρης	Σάλωνα Δωρίδα Μαλανδρίνο	Ο Γιάννης Κατσώνης ή Βρυκόλακας έλαβε σύζυγο την αδελφή του Κώστα Ζαχαριά ή Κωσταντάρη, που ήταν

				πρωτοπαλλήκαρο στον ταΐφά του και που αργότερα τον διαδέχθηκε στο εκτεταμένο αρματολίκι του (Εξαρχάτο) Σαλώνων, Δωρίδας και Μαλανδρινού.
Σισμαναίοι	Κράβαρα	Ξυδαίοι		Η οικογένεια των Σισμαναίων, που ήταν επιφανής και ισχυρή αρματολική οικογένεια των Κραβάρων, συγγένεψε δι' επιγαμίας με τους προύχοντες επί τουρκοκρατίας Ξυδαίους. ⁹⁹
Ανδρίτσος Σαφάκας	Κράβαρα	Κουτουκαίοι		Ο Ανδρίτσος Σαφάκας, Αρματολός, έλαβε σύζυγο τη Χρυσούλα από το γένος Κουτουκαίων της Αρτοτίνας και μαζί της απέκτησε δυο γιους (τον Γιάννη και το Βασίλη) και μία κόρη (τη Δημητρούλα).
Πάνος Τζάρας	Ελασσώνα	Πάνος Ζήδρος	Θεσσαλία- Μακεδονία	Ο Πάνος Τζάρας, πρωτοπαλλήκαρο του Ζήδρου και πατέρας του φημισμένου Νίκου Τσάρα, έλαβε σύζυγο τη θυγατέρα του Πάνου Ζήδρου. Μετά το θάνατο του Έξαρχου Πάνου Ζήδρου (αν και κηδεμόνας του ανήλικου Φώτη, γιου του Ζήδρου) παρανόμως ο Πάνος Τζάρας μοίρασε το αρματολίκι (τα κόλια) με τα άλλα τρία πρωτοπαλλήκαρα του Ζήδρου (Σύρο, Γκέκα και Βλαχοθόδωρο) και έγινε Αρματολός στην Ελασσώνα. Στη συνέχεια ο Τζάρας ένωσε το αρματολίκι του με αυτό του Λάζου και <<διήγειρε τη ζηλοτυπία>> των άλλων τριών, λόγω της ισχυροποίησής του.
Γιωργάκης Ν. Βαρνακιώτης	Ξηρόμερο	Αναγνώστης Καραγιάννης		Ο Γιωργάκης Ν. Βαρνακιώτης, Αρματολός Ξηρομέρου και ισχυρότερος της Δυτικής Ρούμελης, είχε γαμπρό τον Αναγνώστη Καραγιάννη, κοτζάμπαση Βάλτου επί Αλή πασά. Ο Καραγιάννης κατά την Επανάσταση, αν και γαμπρός του Βαρνακιώτη, υπηρέτησε με αυταπάρνηση τον Αλ. Μαυροκορδάτο, που τον διόρισε χιλίαρχο να

				στρατολογεί και να νέμεται τα επαρχιακά εισοδήματα.
Αθανάσιος Διάκος	Λιδωρίκι	Κρουστάλλω Μπαμπαλή		Ο Αθανάσιος Διάκος ήταν αδελφοποιτός της Κρουστάλλως Μπαμπαλή, νεότερης κόρης του ισχυρού πρόκριτου της Δωρίδας Αναγνώστη Μπαμπαλή.
Χριστόδουλος Χατζηπέτρος		Ιωάννης Κωλέπης		Ο Χριστόδουλος Χατζηπέτρος, κοτζάμπασης Ασπροποτάμου και γνωστός στρατιωτικός κατά την Επανάσταση, ήταν ξάδελφος του Ιωάννη Κωλέπη.
Νάκος (Ιωάννης) Πανουργιάς	Σάλωνα (Αμφισσα)	Ιωάννης Δυοβουνιώτης	Ζητούνη(Λαμία) Μπουδουνίτσα	Ο Νάκος Πανουργιάς, γιος και διάδοχος του Αρματολού Σαλώνων Πανουργιά, έλαβε σύζυγο την κόρη του Ιωάννη Δυοβουνιώτη, το Νοέμβριο του 1824.

Γραφήματα Αρματολικών-Συγγενικών Δικτύων

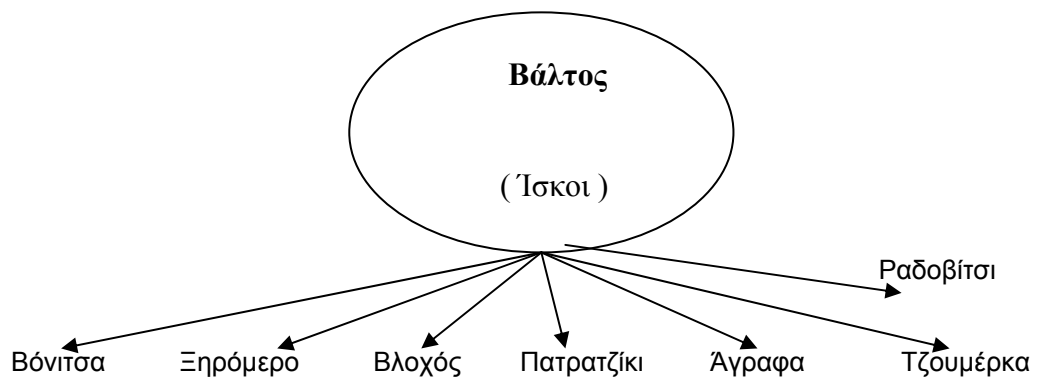
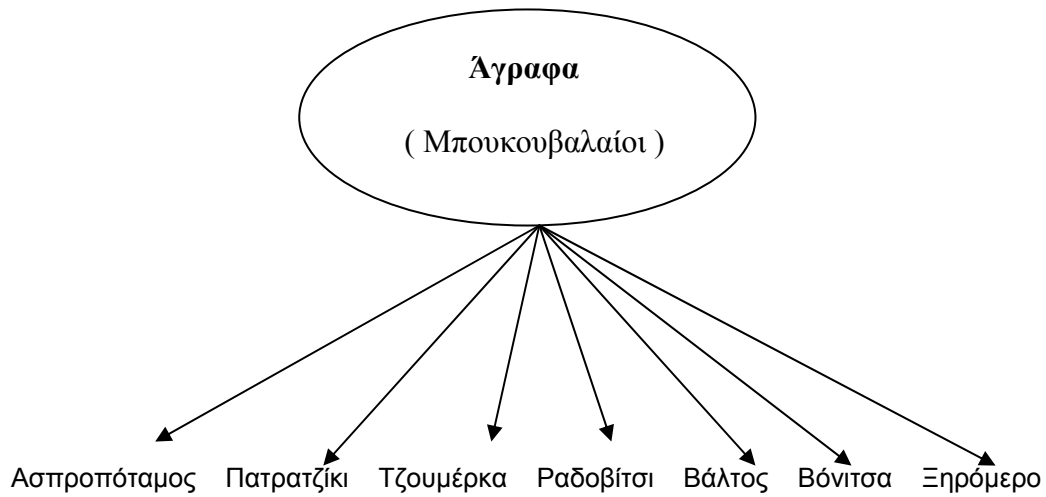
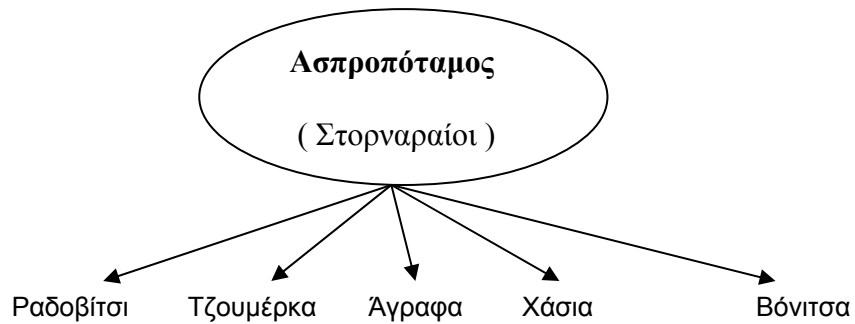
Για τα γραφήματα που παραθέτουμε χρειάζεται να κάνουμε τις εξής επισημάνσεις:

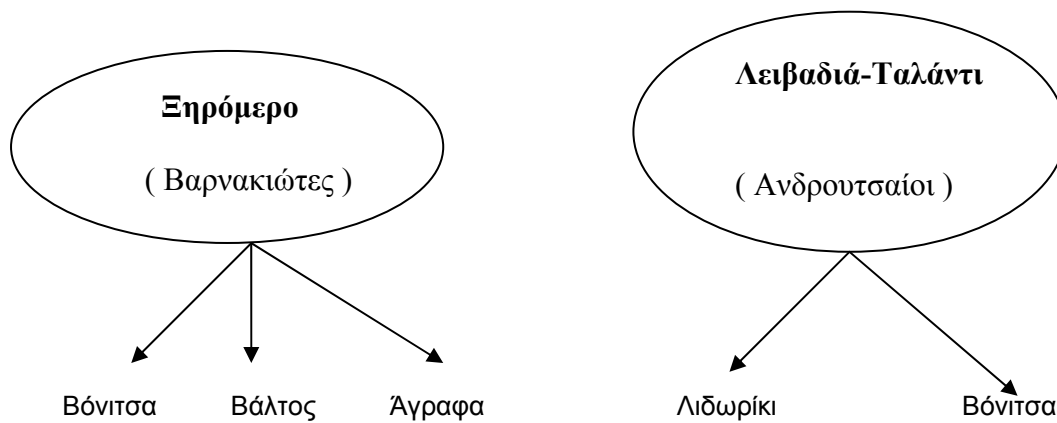
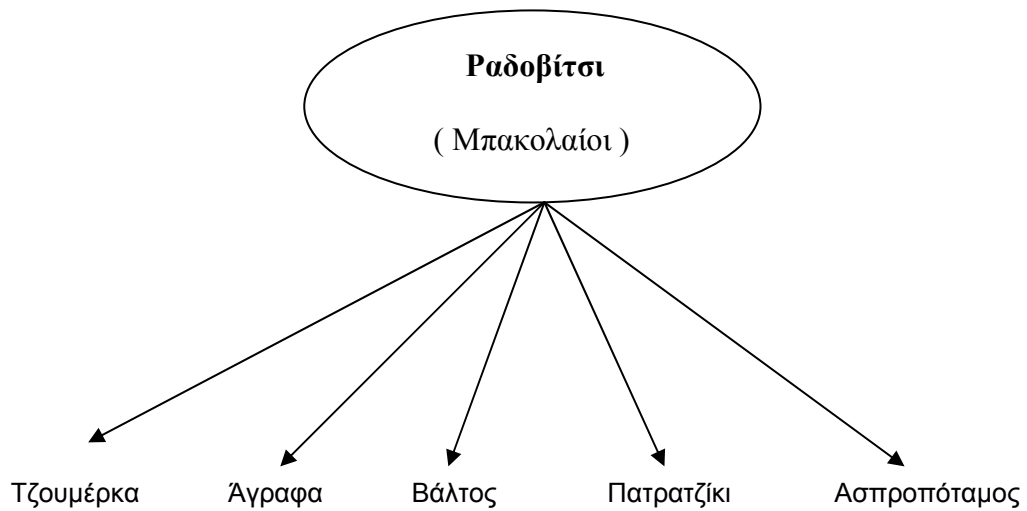
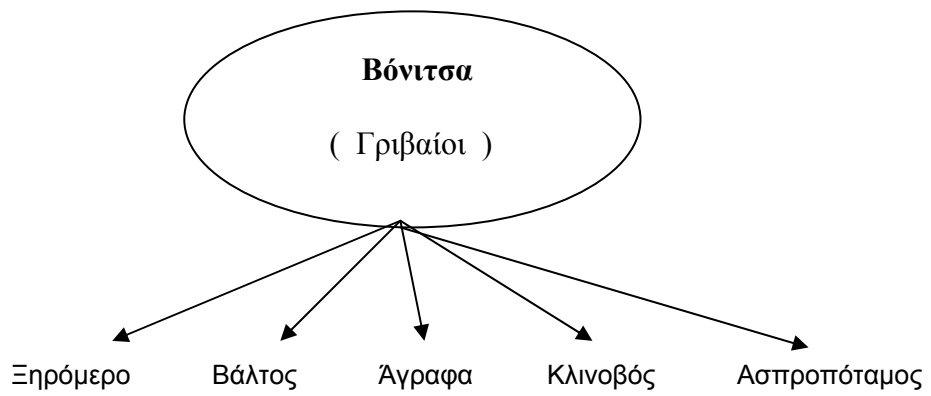
Πρώτο, ομαδοποιήσαμε τα Αρματολικά-Συγγενικά Δίκτυα, προκειμένου να γίνει περισσότερο εμφανής γεωγραφικά η αρματολική διάρθρωση.

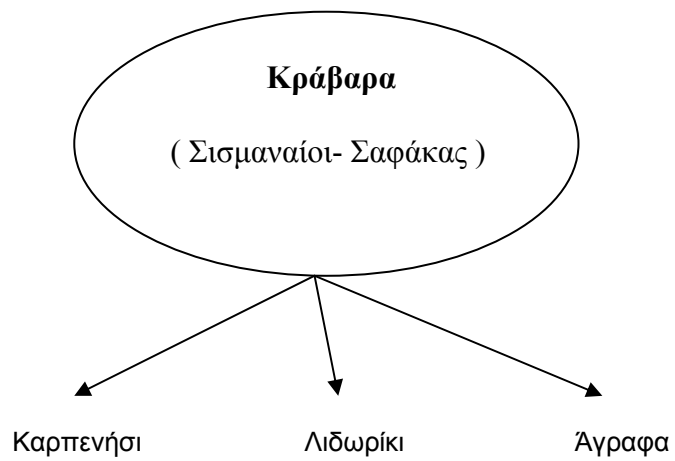
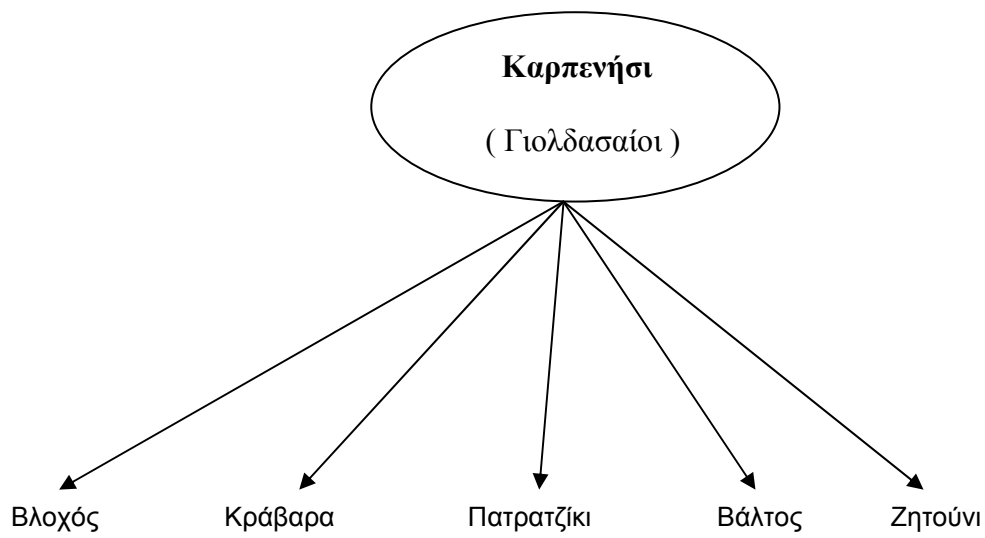
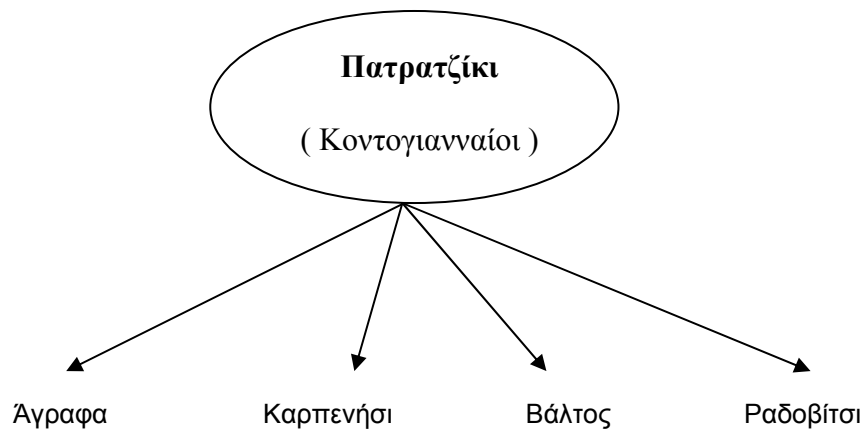
Δεύτερο, αφήσαμε έξω από τη γραφική απεικόνιση τις προεστικές οικογένειες, όπως λόγου χάρη τους Χατζηπετραίους του Ασπροποτάμου, τους Τσαρλαμπάδες της Πρέβεζας και τους Ξυδαίους των Κραβάρων, διότι, αν και είναι συγγενείς Αρματολών, δε σχετίζονται αμιγώς με τα αρματολικά δίκτυα.

Τρίτο, επίσης αφήσαμε έξω από τη γραφική απεικόνιση αρματολικές οικογένειες και ενόπλους, που είτε δεν είχαν αρματολική διάρκεια σε ένα συγκεκριμένο Αρματολίκι, όπως για παράδειγμα οι Ραγκαίοι, οι Στραταίοι και ο Καραϊσκάκης, είτε συνδέθηκαν με αρματολικές οικογένειες, όπως οι

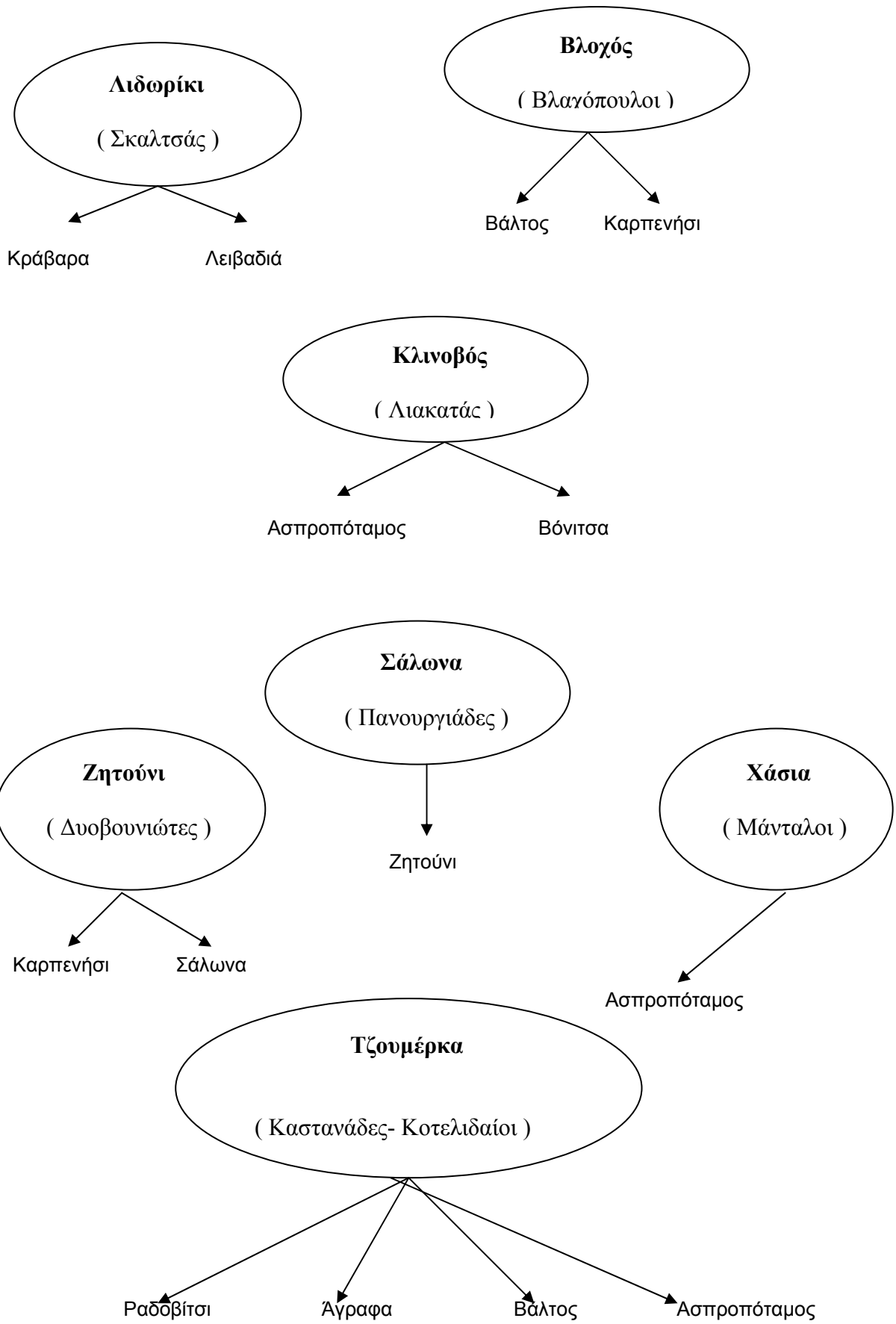
Σκυλοδημαίοι, οι Μποτσαραίοι και οι Τζαβελαίοι, χωρίς οι ίδιοι να αποτελούν ουσιαστικό μέρος του αρματολικού φαινομένου.

2. Αρματολικός ανταγωνισμός

Οι διαφορετικές όψεις του αρματολισμού που εντοπίζονται σε αντίστοιχα κοινωνικά περιβάλλοντα¹⁰⁰ δεν αποτελούν δείκτη διαφοροποίησης του αρματολικού ανταγωνισμού. Σε όλες τις εκφάνσεις του ισχύουν οι εγγενείς κανόνες της αρματολικής σύγκρουσης που αφορούν ένα πλέγμα συμφερόντων γύρω από την κατοχή του αρματολικιού και των προσόδων που αυτό εξασφαλίζει. Με άλλα λόγια ο ανταγωνισμός που αναπτύσσεται με στόχο την κατοχή του αρματολικιού μπορεί να εντοπισθεί στην ένοπλη σύγκρουση δυο αρματολικών οικογενειών ή αρματολικής οικογένειας και κλέφτικης ομάδας, στη σύγκρουση της κλέφτικης ομάδας με την οθωμανική εξουσία, στην αντίθεση Αρματολού και κοινοτικών φορέων (προεστών), ακόμα και στη διαδικασία διαδοχής του αρματολικού αξιώματος μέσα στην ίδια αρματολική ομάδα.

Η ισχυροποίηση του αρματολικού συστήματος στο πλαίσιο του τοπικού εξουσιαστικού ανταγωνισμού με την κοινοτική και οθωμανική εξουσία συμπίπτει ιστορικά και χρονικά με την κληρονομική διαδοχή του αρματολικού αξιώματος και κατ' επέκταση του αρματολικιού. Είναι πλέον αρματολικός άγραφος νόμος¹⁰¹ η Καπετανία, μετά το θάνατο του Αρματολού, να περνά στο στενότερο συγγενή του. Στην περίπτωση που η κληρονομική διαδοχή προσκρούει στο ανήλικο του διαδόχου, το πρωτοπαλληκάρο τίθεται κηδεμόνας του ανήλικου γιου και εγγυητής της ομαλής συνέχειας της αρματολικής τάξης.¹⁰²

<<Έλα, Φοντύλη αδελφέ και πρωτοπαλληκάρι,
Έλα κάθου στα γόνατα, έλα κάθου σιμά μου
σ' αφίνω διάτα το παιδί, το μικροχαϊδεμένο,
τ' είναι μικρό κη ανήξερο, τ' άρματα δεν γνωρίζει
να μ' έχης έννοια τα χωριά και το καπετανλίκι,
γέροντες θέλουν χάιδεμα, κη αγάδες θέλουν άσπρα,
κη ο καπιτάνος δόκιμος για να τους κυβερνήση>>.¹⁰³

Στο κλέφτικο τραγούδι που παραθέσαμε ο λαϊκός δημιουργός, εκτός των άλλων στοιχείων, συμπυκνώνει σε δυο στίχους τις ικανότητες που πρέπει να

έχει ο Καπετάνιος του αρματολικιού. Με άλλα λόγια καταγράφει την πολιτική ικανότητα που πρέπει να διαθέτει ο Αρματολός καθώς και την διοικητική εμπειρία για να <<κυβερνήσει>> το αρματολίκι του κρατώντας τις απαραίτητες ισορροπίες με την κοινοτική και οθωμανική εξουσία. Βέβαια <<αν το πρωτοπαλλήκαρο πρόβαλλε αξίωση να διαδεχτεί τον Καπιτάνο, τα παλληκάρια (ντόπιοι Αρματωλοί) προβάλλοντας τα αρχαία δικαιώματα [του διαδόχου και της οικογενείας επί του αρματολικιού] δεν τον αφήνανε να επιτύχει>>. ¹⁰⁴ Η αντίδραση των ντόπιων Αρματολών στην απαίτηση του πρωτοπαλλήκαρου να διαδεχθεί τον Καπετάνιο στο Αρματολίκι εξηγεί και την πολιτική του Αρματολού να ορίζει στις <<πρώτες θέσεις>> του αρματολικού συστήματος ξένους οπλοφόρους χωρίς τοπική στήριξη και συγγενικές διασυνδέσεις. Κάθε προσπάθεια λοιπόν του πρωτοπαλλήκαρου να σφετερισθεί τη νόμιμη κληρονομική διαδοχή προσέκρουε στο καλά οργανωμένο συγγενικό-αρματολικό δίκτυο καθώς το τελευταίο έκανε τα πάντα για να αποβάλει τον παρείσακτο. ¹⁰⁵ Οι κανόνες της κληρονομικής διαδοχής και τα δικαιώματα του ανήλικου γιου παραβιαζόταν μόνο στην περίπτωση που ο κηδεμόνας και εγγυητής της αρματολικής συνέχειας και τάξης συνασπιζόταν με τα άλλα πρωτοπαλλήκαρα για το διαμοιρασμό του αρματολικιού και της αρματολικής εξουσίας, όπως [έγινε στην περίπτωση του Τσάρα, πρωτοπαλλήκαρου του Ζήδρου και κηδεμόνα του ανήλικου γιου του Φώτη]. ¹⁰⁶

Εκεί που ο αρματολικός ανταγωνισμός για τη διατήρηση ή την αρπαγή του αρματολικού αξιώματος ξεπερνά κάθε όριο πολιτικής αντιπαράθεσης και συνθέτει ένα σκληρό αίματος και βίας είναι στη σύγκρουση αρματολών και κοινοτικής εξουσίας. ¹⁰⁷ Η βάση της σύγκρουσης αυτών των δύο φορέων εξουσίας (αρματολικής και κοινοτικής) είναι κυρίως οικονομική και αφορά πρώτιστα στην εκμίσθωση και είσπραξη των φόρων. ¹⁰⁸ Με άλλα λόγια η σύγκρουση των δυο κυρίαρχων χριστιανικών τάξεων σχετίζεται ουσιαστικά με το ενδιάμεσο φοροεισπρακτικό σύστημα. Η εμπλοκή των Οθωμανών στην έντονη διαμάχη των χριστιανικών κυριαρχικών τάξεων επιτείνει ακόμα περισσότερο την πολιτική αντιπαράθεση και βάζει τους όρους της οριοθετημένης εξουσίας της:

<<Σύντα νάβαλαν τη βουλή άρχοντες Καρελιώταις

Κ' έκραξαν τον Αλήμπεη και τον Μαλιακουσίνο.

“Μάλιο μ' σαν θέλεις και ψωμί, σαν θέλεις βιλαέτια,

Τους κλέφταις να βαρέσετε τους μαύρους τους Σταθαίους”>>¹⁰⁹

Η ανάθεση σε Τουρκαλβανούς, εκ μέρους των κοτζαμπάσηδων, της εξολόθρευσης των επικίνδυνων για τα συμφέροντά τους Κλεφταρματολών με το δέλεαρ της αρματολικής θέσης αποδεικνύει τις εξουσιαστικές σχέσεις και δυνατότητες που έχουν οι κατά τόπους <<άρχοντες>> να διορίζουν Αρματολούς χριστιανούς ή μουσουλμάνους στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης.¹¹⁰ Από την άλλη ο διορισμός Τουρκαλβανών σε αρματολικές θέσεις¹¹¹ τις οποίες κατείχαν προγενέστερα χριστιανοί Αρματολοί οδηγεί την αντιπαράθεση Κλεφταρματολών και κοτζαμπάσηδων σε οριακό σημείο και το ραγιά στην απόγνωση:

<<Ανάθεμά σε, γεροντειά, και σεις κοτζαμπασίδες,
βάνετε Τούρκ(ου)ς αρματολούς, Τούρκους μπουλουπασσιάδες
κ' επιάσεται τομ πόλεμο με τους Μαργαριτιώταις
πάνουν οι Τούρκ' ανύπαντροι, γυρίζουν παντρεμμένοι,
πάνουν κορίτσια για νερό, γυρίζουν φιλημένα>>.¹¹²

Στην προσπάθειά τους οι κοτζαμπάσηδες να απαλλαγούν από την ανταγωνιστική εξουσία των ισχυρών Κλεφταρματολών της περιοχής τους και να ελέγξουν το αρματολικό σύστημα διορίζοντας Αρματολό της αρεσκείας τους συνεργάζονται, όπως αναφερθήκαμε, με τις οθωμανικές αρχές στη φυσική εξόντωση των επικίνδυνων και σφόδρα ανταγωνιστικών ενόπλων στοιχείων.¹¹³ Η μέθοδος εξόντωσης των Κλεφταρματολών ακολουθεί συνήθως τη διαδρομή της εγγυημένης εκ μέρους των κοτζαμπάσηδων υποταγής τους στις οθωμανικές αρχές, την ανάθεση στη συνέχεια του αρματολικού αξιώματος και τέλος τη δολοφονία τους με τη συνεργασία της κατακτητικής εξουσίας.¹¹⁴ Πάντως η εξουσιαστική αντίθεση των δύο χριστιανικών κυριαρχικών τάξεων είναι τόσο έντονη και πολιτικά σκληρή που δεν περνά απαρατήρητη από το λαϊκό δημιουργό των κλέφτικων τραγουδιών.¹¹⁵ Υποχωρεί μόνο στην περίπτωση που ο αρματολισμός κάτω από ειδικές συνθήκες, όπως για παράδειγμα του μειωμένου ληστρικού φαινομένου,

γίνεται υπηρετικός της ενισχυμένης και καθόλα παγιωμένης κοινοτικής εξουσίας.¹¹⁶ Στην αντίθετη περίπτωση συναντάμε τον Αρματολό με διευρυμένη εξουσία και τον κοτζάμπαση στην υπηρεσία του αρματολικού συστήματος και στο περιθώριο της τοπικής εξουσίας, όπως συνέβη με το Γιάννη Μπουκουβάλα και τους κοτζαμπάσηδες στο αρματολίκι των Αγράφων.¹¹⁷ Βέβαια δε θα πρέπει να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι η ενδυνάμωση των Αρματολών και η πολιτική αδυναμία των κοτζαμπάσηδων στην Αληπασαδική περίοδο δεν εξηγείται μόνο με όρους έντασης του ληστρικού φαινομένου. Αυτό ισχύει σε γενικές γραμμές στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των δύο κυρίαρχων χριστιανικών τάξεων (αρματολικής και προυχοντικής), όταν η οθωμανική αρχή συμμετέχει συμπληρωματικά στον τοπικό ανταγωνισμό εξουσίας. Στην Αληπασαδική περίοδο, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, δοκιμάζεται όχι μόνο ολόκληρο το αξιακό και κοινωνικό σύστημα, που διέπει τις σχέσεις Κλεφταρματολών και ραγιάδων, αλλά ευθέως η αυτονομία και αυθυπαρξία του αρματολικού συστήματος. Ο Αλή πασάς είναι αυτός που καθορίζει πλέον τις εξουσιαστικές σχέσεις των δύο κυρίαρχων χριστιανικών τάξεων. Αυτός ενισχύει τους διορισμένους¹¹⁸ Αρματολούς και αποδυναμώνει τους δυνατούς προύχοντες.¹¹⁹ Το βλέπουμε στο αρματολίκι Ασπροποτάμου, όταν αναγκάζει το Νικόλαο Στορνάρη να δώσει το κόλι Κλινοβού στο Γρηγόρη Λιακατά δημιουργώντας έτσι ένα νέο αρματολίκι.¹²⁰ Με τον ίδιο τρόπο αποδυναμώνει και τις εξουσίες των προυχόντων στο ίδιο αρματολίκι καθώς επίσης και σε άλλα.¹²¹ Χαρακτηριστική είναι η εξομολόγηση του Αρματολού Ασπροποτάμου Ν. Στορνάρη στο Ν. Κασομούλη:

<<Κερδίζων ημέραν παρ' ημέραν την εύνοιάν του, με επιφόρτισεν να συνάζω και τα δικαιώματά του. Τούτο ήτον έργον των Προεστών, πλην δεν εδυνάμην να το αποφύγω>>

<< Τα δίκαια των Προεστών τα καταπάτησα, κατέχων <εκ τούτου> πολιτικήν, <αλλά> και πολεμικήν θέσιν. Όλοι λοιπόν <οι Προεστοί> εσυμφώνησαν κατ' εμού και άρχισαν να με διαβάνουν εις τον Βεληπασιάν, ότι καταχρώμαι τα εισοδήματα του πατρός του, ότι φέρω δυσκολίας εις τας προσταγάς του, και άλλα>>.¹²²

Η αντιπαράθεση και η διαμάχη των Κλεφταρματολών με την προεστική εξουσία για την κατοχή του αρματολικιού είναι ένα διαρκές και κανονικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας, σύμφυτο με τη λειτουργία των δύο χριστιανικών κυριαρχικών τάξεων. Αυτά τα <<δύο άκρα αντικείμενα>>¹²³ ενίοτε συνυπάρχουν ταυτίζοντας προσωρινά τα συμφέροντά τους στην περίπτωση που η κατακτητική εξουσία επιθυμεί αφ' ενός <<να απορροφήσει την οικονομική βάση και να εξαλείψει την κοινωνική δύναμη της διευθυντικής χριστιανικής τάξης>>¹²⁴ και αφ' ετέρου να κρατήσει μακριά την κλεφταρματολική ομάδα από το οριοθετημένο πλαίσιο της τοπικής εξουσίας.¹²⁵

Το ίδιο σκληρή και βίαιη είναι η αντιπαράθεση του Κλεφταρματολού με την οθωμανική εξουσία στην προσπάθεια διεκδίκησης του αρματολικού αξιώματος.¹²⁶ Αυτοβούλως ή με την υποκίνηση κάποιου κοτζάμπαση ο Κλεφταρματολός χρησιμοποιεί τη δοκιμασμένη από το χρόνο μέθοδο της κατευθυνόμενης και ελεγχόμενης βίας στα χωριά που απλώνονται στα όρια του διεκδικούμενου αρματολικιού και στα πρόσωπα που εκφράζουν την κατακτητική ή τοπική εξουσία.¹²⁷ Στην τυπική μεθοδολογία που χρησιμοποιεί ο Κλεφταρματολός προκειμένου να αποκτήσει το αρματολίκι του είναι και ο εκβιασμός. Και μάλιστα η γραπτή απειλή προς τις οθωμανικές και χριστιανικές τοπικές αρχές. Η εν λόγω πρακτική φαίνεται πως χρησιμοποιείται από τους διεκδικητές του αρματολικιού ως πρώτο βήμα στην εξουσιαστική τους αντιπαράθεση με την κατακτητική αρχή και την κυρίαρχη κοινοτική τάξη στο πλαίσιο της οικονομίας της βίας και της <<ειρηνικής>> διευθέτησης των διαφορών και μόνο όταν ο διεκδικητής του αρματολικιού έχει συναίσθηση της υπερέχουσας οπλικής του ισχύος έναντι των αντιπάλων του.¹²⁸

<< Κάτου ζτου Βάλτου τα χωριά
Ξηρόμερο και ζτ' Άγραφα
Και στα πέντε βιλαέτια
Βάλτε μπρε να πιούμ' αδέρφια.
Εκ' είν' οι κλέφτες οι πολλοί,
Ούλοι ντυμένοι στο φλωρί,
Κάθονται και τρων και πίνουν
Και την Άρτα φοβερίζουν.

Πιάνουν και γράφουν μια γραφή,
Χέζουν τα γένεια του κατή,
Γράφουνε και στο κομπότη,
Προσκυνούν και το δεσπότη
Μπρε Τούρκοι κάμετε καλά,
Γιατί σας καίμε τα χωριά
Γλήγωρα τ' αρματωλήκι,
Γιατ' ερχόμαστε σα λύκοι>>. ¹²⁹

Αυτή τη δοκιμασμένη από το χρόνο μέθοδο της φωτιάς και της βίας χρησιμοποίησαν οι συσσωματωμένοι αρματολοί της Ρούμελης προκειμένου να διεκδικήσουν από τους Οθωμανούς τα αρματολίκια τους ύστερα από την αποτυχημένη Επανάσταση του 1769:

<<Σχεδιάσαντες να φροντίσουν να επαναλάβουν τα Αρματωλίκια όπως δυνηθούν, και με ζημίαν των κατοίκων ακόμη, <<ζώντες> ληστρικώς, <δια> να υποχρεώσουν τους Οθωμανούς να τοις τα δώσουν το ταχύτερον (...) αποφάσισαν: Να κινήσουν άνευ αναβολής από τον Βάλτο δια τα ίδια του ο καθείς, και έξαφνα-και δια νυκτός- να θέσουν πυρ εις όλα τα χωριά, όσα δυνηθούν να καύσουν λόγω εκδικήσεως από την επαρχίαν Ξηρομέρου, Βονίσης, Βλοχού, Βάλτου και λοιπάς μέχρι του Ασπροποτάμου όπου είχαν την δικαιοδοσίαν των, να προξενήσουν τον τρόμον πρώτον εις χριστιανούς και Οθωμανούς, και έπειτα συνάζοντες εκ νέου συνδρόφους άλλους εκ προαιρέσεως, και άλλους δια της βίας, να ζητήσουν τα Αρματωλίκια των.>> ¹³⁰

Και η μεθοδολογία αυτή πέτυχε ως φαίνεται διότι <<μόλις διεδόθη η φωνή ότι οι Καπιταναίοι εξήλθον από Ανατολικόν αβλαβείς και με τους δαυλούς αναμμένους εις χείρας να καύσουν τα χωργιά- αναφανείσαι αι φλόγες τούτων συγχρόνως παντού και δια μιας εις τας επαρχίας, τρέμοντες οι Τούρκοι από τας μητροπόλεις <και> βλέποντες την φθοράν, μεσολαβησάντων των προεστώτων πανταχόθεν, αμέσως ανταποκριθέντες τοις εστάλησαν πάλιν τα μπουγιουρδιά με την αμνηστειάν, να επανέλθουν ως και πρότερον εις τ' Αρματωλίκια των, με την υπόσχεσιν να ησυχάσουν [ως και πρότερον]>>. ¹³¹

Το παιχνίδι της κλεφταρματολικής <<παρανομίας>> από τη μια και <<νομιμότητας>> από την άλλη δια της αμνηστίας¹³² και ανάθεσης εκ μέρους της κατακτητικής εξουσίας του αρματολικού αξιώματος στους ισχυρούς αλλά <<προσκυνημένους>> κλεφταρματολούς είναι απότοκο του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος που διαμορφώθηκε επί Οθωμανοκρατίας και γέννησε το κλεφταρματολικό φαινόμενο, όπως το γνωρίζουμε. Είναι το ίδιο σύστημα που γέννησε με άλλα λόγια το φαινόμενο της ελεγχόμενης <<παρανομίας>> και του ιδιότυπου συστήματος σχετικής ασφάλειας εκ μέρους της κατακτητικής εξουσίας. Μέσα σ' αυτό το πλέγμα των αντίρροπων εξουσιαστικών σχέσεων (Κλεφταρματολών και οθωμανικής αρχής) και συγκρουόμενων συμφερόντων με αθέλητο αποδέκτη των συγκρουσιακών τους παρενεργειών το ραγιά, ο κλεφταρματολισμός επιτύγχανε τις περισσότερες φορές το στόχο του. Να αποτελεί δηλαδή μέρος του <<συστήματος σχετικής ασφάλειας και αυτορρυθμιζόμενης παρανομίας>>¹³³ αποδεχόμενος a priori τους κανόνες του εξουσιαστικού παιχνιδιού. Κάθε φορά όμως που οι εκπρόσωποι του κλεφταρματολικού συστήματος ξεπερνούσαν τα όρια των <<συμφωνημένων υπονοούμενων>>, τους άγραφους δηλαδή κανόνες που διείπαν τις εξουσιαστικές σχέσεις Κλεφταρματολών-Οθωμανών ή με άλλη διατύπωση τα όρια του συστήματος σχετικής ασφάλειας και αυτορρυθμιζόμενης παρανομίας, συντρίβονταν από την κατακτητική εξουσία κάτω από το φόβο της γενικευμένης εξέγερσης, της καθολικής επανάστασης.¹³⁴

Τις περισσότερες φορές ο αρματολικός ανταγωνισμός, αν εξαιρέσουμε τη σπάνια αλλά υπαρκτή ενδοοικογενειακή¹³⁵ σύγκρουση για την απόκτηση του αρματολικού αξιώματος, εντοπίζεται συνήθως στις ανταγωνιστικές σχέσεις αναγνωρισμένου Αρματολού και Κλέφτικης ομάδας ή στον ανταγωνισμό δύο αρματολικών οικογενειών.

Δικαιοδοσία, υποχρέωση αλλά και πράξη υπαρκτικής συνέπειας, κύρους και αξιοπιστίας για τον Καπετάνιο των Αρματολών είναι η καταδίωξη της κλέφτικης ομάδας, που με τη ληστρική της δράση στρέφεται όχι μόνο κατά των κατοίκων του αρματολικιού αλλά ουσιαστικά και κατά του αρματολικού του αξιώματος, αφού επιδίωξη των Κλεφτών δια μέσου των λεηλασιών και της βίας είναι η αντικατάσταση της αρματολικής ομάδας από τους ίδιους και η μετάπτωσή της στην κλέφτικη κατάσταση. Συνεπώς ο

κλεφταρματολικός αυτός ανταγωνισμός μεταφράζεται κατά κανόνα σε πολεμική σύγκρουση και στοχεύει στη φυσική εξόντωση του ενός εκ των δύο αντιπάλων-ανταγωνιστών. Όταν όμως η σκληρή κλεφταρματολική σύγκρουση οδηγεί σε εξουσιαστικό αδιέξοδο με παράταση της τοπικής αταξίας και αναρχίας, τότε επεμβαίνει η κατακτητική εξουσία, για να εκτονώσει την κοινωνική ένταση που παράγεται από τη δράση των αντιτιθέμενων ενόπλων ομάδων:

<<-Κατσούδα, κλάψαις μούρθανε από τα βιλαέτια,
Χαλάς της Πάτρας τα χωριά, Βάλτο και Λοιδωρίκι.
- Έφταιξ', αφέντη μ', έφταιξα και να με συμπαθήσης,
Και κάμε με τσεράκι σου να 'δης το τι αξίζω,
Να διώξουμε τους Βαλτινούς και τους Κοντογιανναίους.
- Εμέ με λέν' Αλή Πασσά, με λέν' Αλή Βεζύρη!
Και τον τζελιάτην έκραξε, του πήρε το κεφάλι>>. ¹³⁶

Η δραστική επέμβαση του Αλή πασά υπέρ των Κοντογιανναίων στην σκληρή και αδιέξοδη σύγκρουσή τους με τον διεκδικητή του αρματολικιού Κατσούδα επιβεβαιώνει, θα λέγαμε, τη νομιμότητα της οθωμανικής εξουσίας, αφού ενεργοποιεί αφ' ενός τους μηχανισμούς εκτόνωσης της κρίσης και αφ' ετέρου υπάγει τις τοπικές χριστιανικές ένοπλες δυνάμεις στη διαδικασία της <<υποταγής>>, του <<προσκυνήματος>> προκειμένου να διεκδικήσουν εξουσιαστικό ρόλο σε τοπικό επίπεδο. Βέβαια στο κλέφτικο τραγούδι που παραθέσαμε ανατρέπεται άρδην ο δοκιμασμένος μηχανισμός ανάδειξης μιας κλέφτικης ομάδας σε αρματολική, που οργανώνεται στη βάση της επίδειξης ένοπλης ισχύος και μέγιστης περιφερόμενης απειλής για τις φρόνιμες κοινότητες των ραγιάδων και όχι μόνο. Στην παραδειγματική εκδοχή που παραθέσαμε με βάση τους συσχετισμούς δύναμης που αναπτύσσονται μεταξύ των τοπικών ενόπλων, των κοινοτήτων και της κατακτητικής εξουσίας θα έπρεπε το αρματολικό αξίωμα να δοθεί από τους Οθωμανούς στον Κατσούδα ως εκπρόσωπο της ισχυρότερης τοπικής ένοπλης ομάδας, αφού παρά το γεγονός ότι <<κατεδιώκετο μανιωδώς υπό του Κοντογιάννη>> ¹³⁷ δεν κατέστη δυνατή η εξουδετέρωσή του και η εξάλειψη της περιφερόμενης απειλής και βίας προς τους κατοίκους της (Νέας) Πάτρας, Βάλτου και

Λιδωρικίου. Αυτό είχε ως συνέπεια την έντονη διαμαρτυρία των κατοίκων στον Αλή πασά μέσα από την οποία τονίζεται η εμφανής αδυναμία του τοπικού Αρματολού να πατάξει το ληστρικό φαινόμενο. Με άλλα λόγια ο Αρματολός Κοντογιάννης εμφάνισε αδυναμία αποτροπής της δράσης των Κλεφτών και προστασίας των φρόνιμων κοινοτήτων και κατά συνέπεια δεν πιστοποίησε την αρματολική του αυθεντία στο χώρο του ένοπλου ανταγωνισμού και της τοπικής ισχύος, ενώ αντίθετα ο Κατσούδας ως Κλεφτοκαπετάνιος συγκέντρωσε όλες τις προϋποθέσεις που απαιτούσε το οθωμανικό σύστημα σχετικής ασφάλειας και ελεγχόμενης παρανομίας, για να του ανατεθεί το αρματολικό αξίωμα. Σ' αυτή την περίπτωση ανατρέπεται, όπως αναφέραμε, ο διαχρονικά δοκιμασμένος μηχανισμός ανάδειξης μιας κλέφτικης ομάδας σε αρματολική, έστω κι αν συγκεντρώνει εξόχως τα χαρακτηριστικά της υπεροχής της για δυο κυρίως λόγους: Πρώτο, διότι η Αληπασαδική περίοδος συμπίπτει χρονικά με την κατάργηση του αυτόνομου αρματολικού φαινομένου ή για να ακριβολογούμε, η Αληπασαδική περίοδος ευθύνεται δραστικά για την κατάργηση του αυτόνομου αρματολικού φαινομένου, όπως αναλύσαμε πιο πάνω, και τη δημιουργία του φαινομένου των εξαρτημένων Αρματολών. Και δεύτερο, διότι στο πλαίσιο αυτό, που μόλις υπαινιχθήκαμε, του εξαρτημένου δηλαδή αρματολισμού ο Κοντογιάννης κρατά μια εξέχουσα θέση,¹³⁸ που εξυπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο τα πάγια πολιτικά σχέδια του Αλή πασά και της κατακτητικής εξουσίας. Κατά συνέπεια ο Κατσούδας είναι εκ προοιμίου <<χαμένος>> στη σύγκρουσή του με τον Κοντογιάννη για το λόγο ότι η κατακτητική εξουσία παρεμβαίνοντας στο μηχανισμό διαχείρισης της δράσης των τοπικών ενόπλων δεν διαπραγματεύεται πλέον τους όρους υποταγής της υπερέχουσας, στο πεδίο της ισχύος, ένοπλης ομάδας αλλά καθορίζει η ίδια ως υπέρτατη εξουσιαστική αυθεντία τον Αρματολό της περιοχής με κριτήρια εγνωσμένης πολιτικής εξάρτησης και όχι αδιαμφισβήτητης ένοπλης κυριαρχίας σε τοπικό επίπεδο.

Σε κάθε περίπτωση όμως η επιτυχία ενός Καπετάνιου των Αρματολών δε συνίσταται τόσο στην φυσική εξόντωση του ανταγωνιστή Κλεφτοκαπετάνιου και της ομάδας του, όσο στην ικανότητά του να τους ενσωματώσει στην αρματολική του ομάδα δια της αμνηστεύσεως.¹³⁹ Η μεσολάβηση του Καπετάνιου των Αρματολών στην κατακτητική εξουσία για αμνήστευση της κλέφτικης ομάδας σημαίνει αφ' ενός ειρήνευση της περιοχής

και επικράτηση συνθηκών σχετικής ασφάλειας και αφ' ετέρου ενίσχυση της αρματολικής ομάδας με εμπειροπόλεμους ενόπλους. Έτσι η ισχύς του Αρματολού έχει να κάνει με τον αριθμό των αμνηστευμένων Κλεφτών που ενσωματώνονται¹⁴⁰ στην αρματολική του ομάδα. Όσοι όμως από τους Κλέφτες δεν αμνηστεύονται συνεχίζουν την πεπατημένη διαδρομή της βίας, της λεηλασίας και της σκληρής αντιπαράθεσης με της αρματολικές δυνάμεις για να πλήξουν το κύρος και την αξιοπιστία του Αρματολού και να πετύχουν αντίστροφη συμμετοχή στα εξουσιαστικά πράγματα της περιοχής. Να γίνουν δηλαδή αυτοί Αρματολοί και οι Αρματολοί Κλέφτες.

Εξίσου σκληρός και απίστευτα διεκδικητικός είναι και ο ανταγωνισμός δύο αρματολικών οικογενειών. Η αιματηρή και φονική σύγκρουση Λωρή, Αρματολού Δωρίδας με τον Αρματολό Κραβάρων Σισμάνη κατά την Επανάσταση του 1769 στη Στερεά Ελλάδα¹⁴¹ μαρτυρεί το μέγεθος και την ποιότητα του αρματολικού ανταγωνισμού ανάμεσα σε δυο εξέχουσες αρματολικές οικογένειες, όταν δε λειτουργούν συμμαχικά-συγγενικά αρματολικά δίκτυα.¹⁴² Οι εν λόγω Αρματολοί, με αφορμή την κατάληψη εκ μέρους του Λωρή της Λομποτινάς, περιοχής που ανήκε στο αρματολίκι Κραβάρων, <<λυσσωδώς αλληλομαχούντες, έφθασαν μέχρι του προδοτικού διανοήματος να επικαλεσθώσι την συνδρομήν των Αλβανών επί μισθώματι>>.¹⁴³

Στην αρματολική αυτή σύγκρουση δεν είναι προφανής μόνο η απουσία συγγενικών δεσμών που θα απέτρεπε εκ προοιμίου την αρματολική επιβουλή και θα <<έδενε>> συμμαχικά τα δυο γειτονικά αρματολίκια αλλά κυρίως η συμμετοχή εχθρικής δύναμης στη διαρματολική αντιπαράθεση προκειμένου οι αντίπαλοι-ανταγωνιστές να επιτύχουν το ποθούμενο. Η συνδρομή των Τουρκαλβανών μισθοφόρων στον προκείμενο αρματολικό ανταγωνισμό προσθέτει ένα ποιοτικό στοιχείο διάφορο του συνήθους, που νομίζουμε ότι δεν πρέπει να παραβλέψουμε. Αυτό της αντικατάστασης των συγγενικών-συμμαχικών δυνάμεων στην ένοπλη αρματολική αντιπαράθεση με μισθοφορικές δυνάμεις και μάλιστα εχθρικές. Η πράξη αυτή μπορεί να ερμηνευθεί κάλλιστα αφ' ενός ως αδυναμία των πρωταγωνιστών να συγκροτήσουν ένα εκτεταμένο συγγενικό –συμμαχικό δίκτυο, ικανό να συνδράμει αποφασιστικά στην ένοπλη αρματολική διένεξη και αφ' ετέρου ως πράξη πολιτικής απερισκεψίας στην προσπάθειά τους να υπερισχύσουν στο

επίπεδο των ενόπλων δυνάμεων. Αναμφίβολα η παρεκτροπή από το μοντέλο της αρματολικής αντιπαράθεσης που θέλει νικητές και ηττημένους με τη συμμετοχή των συγγενικών-συμμαχικών δικτύων σε ρόλο υποστηρικτικό οδήγησε τους δυο πρωταγωνιστές του παραδείγματος (Λωρή και Σισμάνη) όχι μόνο στην απώλεια των αρματολικιών από τους εχθρούς αλλά και της ζωής τους.¹⁴⁴

Ο πίνακας που ακολουθεί περιλαμβάνει τα Αρματολίκια της Ρούμελης έτσι όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την προεπαναστατική ακόμα περίοδο και διατηρήθηκαν μερικά μέχρι το 1840. Στον ίδιο πίνακα δίδονται με χρονολογική σειρά τα ονόματα των Αρματολών ανά αρματολική περιφέρεια καθώς και πληροφορίες για τους Αρματολούς και τα Αρματολίκια.

Παραθέτοντας τον παρακάτω πίνακα πρέπει να κάνουμε τις εξής διευκρινιστικές επισημάνσεις:

Πρώτο, η ονομαστική καταγραφή των Αρματολών σε κάθε αρματολική περιφέρεια γίνεται με βάση τη χρονολογική σειρά εμφάνισης του Αρματολού σε μια κατιούσα φορά (από τον αρχαιότερο στο νεότερο), χωρίς όμως να μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις είναι συνεχής και αδιάλειπτη. Είναι βέβαιο ότι εκτός των αναγραφόμενων στον πίνακα Αρματολών υπήρξαν και κάποιοι άλλοι, κυρίως τους πρώτους αιώνες του αρματολικού φαινομένου (15^ο και 16^ο αιώνα), των οποίων τα ονόματα δε διατηρήθηκαν ούτε από την προφορική ούτε από τη γραπτή παράδοση. Για παράδειγμα γνωρίζουμε από βενετικό έγγραφο ότι το 1464, εποχή του βενετοτουρκικού πολέμου, υπήρχε στα Άγραφα αρματολίκι.¹⁴⁵ Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται ότι ο Signore del Agrafo, (ο κύριος των Αγράφων) από το εσωτερικό κατέφυγε στη Ναύπακτο ζητώντας τη βοήθεια των Βενετών. Μνημονεύεται μάλιστα και ο μικρότερος αδελφός του Signore del Agrafo, ο κόμης <<Megara>> (Μέγαρα) που κατείχε πιθανόν άλλο αρματολίκι στην περιοχή των Μεγάλων Δερβενιών. Και οι δυο αδελφοί πολεμούν στο πλευρό των Βενετών και επαινούνται μεταξύ των Ελλήνων και Αλβανών αρχηγών χωρίς όμως να αναφέρονται τα ονόματά τους.¹⁴⁶

Δεύτερο, από τα ονόματα των Αρματολών που εντοπίσαμε καταγράφουμε μόνο εκείνα που μέσα από την έρευνά μας διασταυρώσαμε και με άλλες πηγές. Έμειναν δηλαδή έξω από τον πίνακα κάποιοι Αρματολοί, οι

οποίοι αναφέρονται βέβαια στα κλέφτικα τραγούδια αλλά δεν κατέστη δυνατό όμως να εντοπίσουμε τα ονόματά τους και σε άλλες πηγές.¹⁴⁷

Τρίτο, μερικές αρματολικές οικογένειες διαφοροποιούνται ως προς τα πατρογονικά αρματολίκια σε βάθος χρόνου. Για παράδειγμα η αρματολική οικογένεια των Γριβαίων φαίνεται να κατέχει το 1585 το αρματολίκι Βόνιτσας και Λούρου. Μετά την καταδίωξη και το θάνατο του Θεοδώρου Γρίβα στην Ιθάκη, οι Οθωμανικές αρχές κάνοντας μια συμβιβαστική πρόταση, για να σταματήσει ο εξοντωτικός αγώνας των Γριβαίων εναντίον του διορισμένου στο αρματολίκι Τρομπούκη Συντεκνιώτη και της οικογένειάς του, παραχώρησαν το Λούρο στην αρματολική οικογένεια των Γριβαίων και τη Βόνιτσα στον Τσεκούρα, συγγενή του Τρομπούκη Συντεκνιώτη. Στις αρχές όμως του 18^{ου} αιώνα βλέπουμε τους Γριβαίους να κατέχουν το αρματολίκι της Βόνιτσας και να το κρατούν μέχρι την εποχή της καταδίωξής τους από τον Αλή πασά. Το ίδιο συμβαίνει και με την αρματολική οικογένεια των Συκάδων που αργότερα πήραν την επωνυμία Βλαχόπουλοι. Αρχικά η οικογένεια των Συκάδων κατείχε το αρματολίκι του Καρπενησίου που εκτεινόταν στο Σοβολάκο, Βλοχό και Πολιτοχώρια. Με τη δολοφονία όμως του Αρματολού Γιώργου Βλαχόπουλου από τον εντόπιο Νίκο Γιολδάση¹⁴⁸ η αρματολική οικογένεια, για να εξαλείψει τη βεντέτα που άνοιξε ανάμεσα στις δυο οικογένειες, πάντρεψε την κόρη του δολοφονημένου Γιώργου Βλαχόπουλου με το Γιώργο Γιολδάση και τον υποστήριξε να γίνει Αρματολός Καρπενησίου. Έτσι πέρασε το Καρπενήσι στα χέρια των Γιολδασαίων, ενώ οι Βλαχόπουλοι διατήρησαν το Βλοχό, το Σοβολάκο και τα Πολιτοχώρια.

Τέταρτο, η έκταση και τα όρια των αρματολικιών ποικίλουν ανά εποχή και περιστάσεις. Επίσης και ο αριθμός τους αυξομειώνεται με βάση την ένοπλη ισχύ των Κλεφταρματολών και την πολιτική της οθωμανικής εξουσίας.¹⁴⁹ Η νεότερη άποψη του Απόστολου Βακαλόπουλου ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στον ελλαδικό χώρο υπήρχαν 24 αρματολίκια¹⁵⁰ δεν ευσταθεί. Η έρευνά μας μόνο στο χώρο της Ρούμελης κατέγραψε τριάντα τρία (33) αρματολίκια από συστάσεως του αρματολικού φαινομένου στο πλαίσιο πάντα της οθωμανικής κατάκτησης, που ήταν τα εξής: Ασπροπόταμος, Κλινοβός, Άγραφα, Βάλτος, Βόνιτσα, Ξηρόμερο, Βλοχός, Ζυγός, Πολιτοχώρια, Σοβολάκο, Πατρατζίκι, Καρπενήσι, Κράβαρα, Απόκουρο, Αγγελόκαστρο, Βενέτικο, Ακαρνανία-Αιτωλία-Ναυπακτία, Μακρυνόρος, Ραδοβίτσι,

Τζουμέρκα-Ραδοβίτσι, Βόνιτσα-Λούρος, Ήπειρος-Βάλτος, Λάμαρη-Λούρος, Λιδωρίκι, Αιτωλία-Ακαρνανία, Μαλανδρίνο, Γαλαξειδί, Δερβενοχώρια, Μέγαρα, Λειβαδιά-Ταλάντι, Παρνασσίδα-Σάλωνα, Ζητούνι-Μπουδουνίτσα, Θεσσαλία-Μακεδονία. Από αυτά τα αρματολίκια ένα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα περιελάμβανε ολόκληρη την Αιτωλία, Ακαρνανία και τη Ναύπακτο έχοντας ως έδρα την Κατούνα και Αρματολούς που <<συνήρχουν>> το Μείτάνη και το Σπαθόγιαννο. Αργότερα αυτή η εκτεταμένη και ενιαία αρματολική περιοχή για λόγους προφανώς οθωμανικής πολιτικής σκοπιμότητας και αδυναμίας των διαδόχων Αρματολών να τη διατηρήσουν ενιαία, θα διαιρεθεί σε πολλά αυτόνομα αρματολίκια και λίγο πριν την Επανάσταση του 1821 εντοπίζουμε στην εν λόγω περιοχή δέκα (10) αυτοδύναμα αρματολίκια (Βάλτος, Βόνιτσα, Ξηρόμερο, Ζυγός, Βλοχός, Σοβολάκο, Πολιτοχώρια, Βενέτικο, Απόκουρο, Κράβαρα), ενώ σε όλη τη Ρούμελη την ίδια εποχή αριθμούνται τουλάχιστον είκοσι τρία (23) με αρματολική παρουσία και σύναψη αρματολικών δικτύων: Ασπροπόταμος, Κλινοβός, Άγραφα, Βάλτος, Βόνιτσα, Ξηρόμερο, Βλοχός, Ζυγός, Πολιτοχώρια, Σοβολάκο, Πατρατζίκι, Καρπενήσι, Κράβαρα, Απόκουρο, Βενέτικο, Ραδοβίτσι, Τζουμέρκα, Λιδωρίκι, Δερβενοχώρια, Λειβαδιά-Ταλάντι, Παρνασσίδα-Σάλωνα, Ζητούνι-Μπουδουνίτσα, Θεσσαλία-Μακεδονία. Ο πληθυσμός δε της Αιτωλοακαρνανίας, σύμφωνα με το Γάλλο Πουκεβίλ που επισκέφθηκε την Αιτωλοακαρνανία λίγο πριν την έναρξη της Επανάστασης του 1821, ήταν περίπου εξήντα χιλιάδες (60.000), ενώ ολόκληρη η Στερεά Ελλάδα είχε διακόσιες σαράντα επτά χιλιάδες (247.000) Έλληνες και είκοσι χιλιάδες οκτακόσιους εξήντα πέντε (20.865) Οθωμανούς.¹⁵¹

Πίνακας

Αρματολικιών και Αρματολών της Ρούμελης¹⁵²

ΑΡΜΑΤΟΛΙΚΙ	ΑΡΜΑΤΟΛΟΣ	ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ
Ασπροπόταμος	Πάνος Μεγδάνης ή Μείντάνης Λάππας Γέρο-<<Στρογγύλης>> Γέρο- Στορνάρης Ευθύμιος Στορνάρης Νικόλαος Στορνάρης Στέργιος Στορνάρης	Ο Πάνος Μεγδάνης, από την Κατούνα Ακαρνανίας, άκμασε στα μέσα του 17 ^{ου} αιώνα και δολοφονήθηκε με προδοσία το Μάρτιο του 1700 στο Γαρδίκι, χωριό του Ασπροποτάμου. Ο Λάππας ήταν ψυχογιός του αρματολού Ζήδρου. Ως αρματολός Ασπροποτάμου (1760-1780-85) διατήρησε με τους Οθωμανούς των Τρικάλων σχέσεις οξείας αντιπαράθεσης, γι' αυτό διώχθηκε και στο τέλος σκοτώθηκε σε μάχη εναντίον τους. Τον διαδέχτηκε προσωρινά ο Γέρο- <<Στρογγύλης>>, ως στενότερος συγγενής του, <<κατά τους κανόνες των

		<p>Αρματωλών>> και στη συνέχεια για λόγους προσωπικούς μεταβίβασε το αρματολίκι, με τη σύμφωνη γνώμη και του Χατζηπέτρου, ισχυρότερου προεστού Ασπροποτάμου, στο Γέρο- Στορνάρη. Ο Γέρο- Στορνάρης, ως Αρματολός κράτησε χαμηλούς τόνους και συνεργάστηκε με τους προεστούς της περιφέρειάς του και τους Οθωμανούς. Πέθανε το 1800 από φυσικό θάνατο αφήνοντας το αρματολίκι στο γιο του Ευθύμιο Στορνάρη. Διάδοχος αυτού ο πρωτότοκος γιος του Νικόλαος Στορνάρης, που κράτησε το αρματολίκι μέχρι την Επανάσταση του 1821. Τελευταίος Αρματολός ο Στέργιος Στορνάρης, αδελφός του Νικολάου, ο οποίος, αφού λιποτάκτησε από το Μεσολόγγι στις 27 Μαΐου 1825 μαζί με τα αδέρφια του Μήτρο και Γιώργο και τετρακόσιους στρατιώτες του Νικολάου Στορνάρη και Γρηγόρη Λιακατά, <<προσκύνησε>> τον Κιουταχή και έλαβε το αρματολίκι του αδελφού του. Δολοφονήθηκε το 1830 αυτός και πάρα πολλά μέλη της αρματολικής οικογένειας των Στορναραίων, ύστερα από την απόφαση του Σουλτάνου να εξοντώσει όλους τους Αρματολούς που βρίσκονταν στην Οθωμανική επικράτεια. Το αρματολίκι Ασπροποτάμου είχε οκτώ κόλια: 1) Πολιάνο 2) Ζάρκο 3) Αρδάνι 4) Κλινοβός 5) Πόρτα 6) Ριζό που περιελάμβανε τη Λεπενίτζα και το Μεγάρχι 7) Κράτζοβα και 8) Χάσια με τη Δεσκάτη.¹⁵³</p>
Κλινοβός	Γρηγόρης Λιακατάς Σωτήρης Λιακατάς Δημήτριος Κατσαρός	<p>Ο Γερο-Λιακατάς υπήρξε από τους πλουσιότερους βλαχοποιμένες του Ασπροποτάμου. Είχε τέσσερις γιους(Γρηγόριο, Δημήτριο, Κώστα και Σωτήρη) και μία κόρη την ωραιότατη Δέσπω, που ο Αλή πασάς άρπαξε για το γυναικωνίτη του το 1816. <<Χάριν αυτής ο Τύραννος προεχείρισε τον πρεσβύτερον αδελφόν της Γρηγόριον οπλαρχηγόν του τμήματος της του Ασπροποτάμου επαρχίας, καλουμένου “Γκκλίνοβο-κόλι>>.¹⁵⁴ Ο Κλινοβός λοιπόν κόλι αρχικά του Ασπροποτάμου, με παρέμβαση του Αλή πασά χωρίστηκε από το αρματολίκι Ασπροποτάμου και δόθηκε στο Γρηγόρη Λιακατά ως αυτόνομο αρματολίκι. Ο Γρηγόρης Λιακατάς το κράτησε μέχρι την Επανάσταση του 1821. Στη συνέχεια πέρασε στα αδέρφια του και συγκεκριμένα στο Σωτήρη Λιακατά, ο οποίος δολοφονήθηκε το 1827 από το γιο του Σούλτζε Κόρτσα, Γκέντσαγα καθ’ υπόδειξη του τότε σατράπη Θεσσαλίας. Το αρματολίκι δόθηκε, μετά τη δολοφονία</p>

		του Σωτήρη Λιακατά, στον τρομερό Κλεφτοκαπετάνιο της περιοχής Δημήτριο Κατσαρό, Σαρακατσάνο το γένος, που το κράτησε μέχρι το 1835. Τότε εκδιώχθηκε από τη θέση του, όπως και οι άλλοι Αρματολοί της Θεσσαλίας και επιδόθηκε στο γνωστό τρόπο επανάκτησης του αρματολικιού (ληστεία και λεηλασία) μέχρι που δολοφονήθηκε από το γενικό Δερβέναγα Θεσσαλίας. ¹⁵⁵
Άγραφα	<<Ο κύριος των Αγράφων>> (Signore del Agrafo) Μικρό Χορμόπουλο (Χορμόπουλος) Μεϊντάνης Γιάννης Μπουκουβάλας ή Γερο-Μπουκουβάλας Θανάσης Μπουκουβάλας Γιαννάκης Μπουκουβάλας Λεπενιώτης Γιαννάκης Μπουκουβάλας Γεώργιος Καραϊσκάκης Γιαννάκης Ράγκος Σταμούλης Γάτσος Σωτήρης Στράτος	Το πρώτο αρματολίκι στα Άγραφα ιδρύθηκε το 1421 επί Μουράτ Β΄. Το όνομα του πρώτου Αρματολού αγνοείται, όπως αγνοείται και του διαδόχου του, ο οποίος παίρνει μέρος στο βενετοτουρκικό πόλεμο του 1464 στο πλευρό των Βενετών. Στα βενετικά έγγραφα καταγράφεται η συμμετοχή του στον πόλεμο με την προσωνομία <<ο κύριος των Αγράφων>> (Signore del Agrafo) και εκθειάζεται μεταξύ των Ελλήνων και Αλβανών αρχηγών. Το Μικρό Χορμόπουλο κατά την επανάσταση του (1689-1694) στη Στερεά Ελλάδα κατέλαβε το αρματολίκι των Αγράφων που περιελάμβανε και μέρος της Ευρυτανίας και Θεσσαλίας. Μετά το Χορμόπουλο η Καπετανία των Αγράφων πέρασε για ένα διάστημα στον Μεϊντάνη ως το 1714, χρονιά κατά την οποία δολοφονήθηκε σε μια σπηλιά πλησίον του χωριού Μυρόφυλλου Τρικάλων (Μερόκοβο). Ο Γιάννης ή Γερο-Μπουκουβάλας (1710 ή 20-1782) πέθανε από φυσικό θάνατο στα Άγραφα. Τον διαδέχτηκε επαξίως ο πρωτότοκος γιος του Θανάσης Μπουκουβάλας ,ο οποίος διατήρησε <<το Αρματολίκι, μεταξύ των σκευωριών των προεστώτων Αγράφων και των επιβουλών του Αλήπασια>>. ¹⁵⁶ μέχρι το 1807, που πέθανε. Τον διαδέχθηκε ο αδελφός του Γιαννάκης, επειδή οι γιοι του Κώστας και Χρήστος ήταν ανήλικοι. Το 1811 και ενώ οι Μπουκουβαλαίοι έχουν εκδιωχθεί από το αρματολίκι τους ως <<στασιαστές>> διορίζεται από τον Αλή πασά Αρματολός Αγράφων ο Λεπενιώτης για να δολοφονηθεί το Πάσχα του 1813 κατ' εντολήν του από τον προύχοντα Νικοθέο και τους Γκαβοστεργαίους στα Φουρνά. Το 1813 το αρματολίκι πέρασε στα χέρια του Γιαννάκη Μπουκουβάλα. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 το αρματολίκι των Αγράφων πέρασε διαδοχικά στον Καραϊσκάκη (1822-1823), στο Γιαννάκη Ράγκο (1825), στον πάντα προσκυνημένο και άκαπνο επαναστατικά Σταμούλη Γάτσο ¹⁵⁷ (1826-1829) και στο Σωτήρη Στράτο από το τέλος του 1829. Το αρματολίκι των Αγράφων είχε πέντε κόλια: τη Ρεντίνα

		κόλι, το Κούτσουρο κόλι, τη Νευρόπολη κόλι, το Σιάμ κόλι (Φανάρι), και το Ορτά κόλι (Πετρίλο).
Βάλτος	Γερο-Σταθάς ή Δήμος Σταθάς Γιαννάκης Σταθάς Βασίλης Σταθάς Γεώργιος Σταθάς ή Μοσχοβίτης Δημήτρης Ίσκος ή Καραΐσκος ή Λαλαγιώργος Ανδρέας Ίσκος	Ο Γέρο-Σταθάς ή Δήμος Σταθάς (1710 ή 20-1790) πήρε μέρος στην επανάσταση της Στερεάς Ελλάδας το 1769 ¹⁵⁸ ξεσηκώνοντας το Βάλτο. Υπήρξε γενάρχης της αρματολικής οικογένειας στο Βάλτο και είχε δυο γιους, το Βασίλη και το Γιαννάκη και μία κόρη, την Ελένη. Γιος της Ελένης Σταθά και του Γιώργου Ίσκου είναι ο Δημήτρης Ίσκος ή Καραΐσκος που θα διαδεχθεί το δολοφονημένο Γεώργιο Σταθά στο αρματολίκι του Βάλτου. Έτσι η διαδοχή των Αρματολών στο Βάλτο θα περάσει στη θηλυγονική γραμμή των Σταθαίων, δηλαδή στους Ίσκους ή Καραΐσκους. Στην Επανάσταση του 1821 Αρματολός Βάλτου ήταν ο Ανδρέας Ίσκος που βρέθηκε με πατρικό πλούτο, φίλους και δύναμη. Σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης πολιτεύτηκε <<φρόνιμα>>, <<μέτρησε καλά τα πράγματα>> γι' αυτό δεν κινδύνευσε ούτε στρατιωτικά ούτε πολιτικά.
Βόνιτσα	Χρήστος Γρίβας Γεώργιος-Δράκος Γρίβας Κατσικογιάννης Γεώργιος-Δράκος Γρίβας Γεώργιος Τσόγκα	Ο Χρήστος Γρίβας (1710 ή 20-1770), Αρματολός Βόνιτσας και Ξηρόμερου, υπήρξε γενάρχης της αρματολικής οικογένειας. Έλαβε μέρος στην Επανάσταση της Ακαρνανίας το 1769 και σκοτώθηκε τον επόμενο χρόνο στο Αγγελόκαστρο. Μετά την καταδίωξη των Γριβαίων από τον Αλή πασά το αρματολίκι πέρασε στα χέρια του Κατσικογιάννη, συγγενή των Γριβαίων. Στη συνέχεια και για μικρό διάστημα πέρασε στο Γεώργιο-Δράκο Γρίβα μέχρι που ο Αλή πασάς διόρισε Καπετάνιο στο αρματολίκι το Γεώργιο Τσόγκα, ο οποίος το κράτησε και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821.
Ξηρόμερο	Γιάννης Βαρνακιώτης Νικόλαος Βαρνακιώτης Γεωργάκης-Νικολού Βαρνακιώτης	Ο Γιάννης Βαρνακιώτης (1710-1780) υπήρξε γενάρχης της αρματολικής οικογένειας, γόνος προεστών του χωριού Βαρνακίου, απ' όπου και η επωνυμία τους. Ήταν γιος του προεστού Δράκου, εγγονός του Μπαπάσιμου και δισέγγονος του Δημητρίου. Στη νεότητά λόγω της ένοπλης δράσης του έλαβε από τους Οθωμανούς το αρματολίκι Ξηρομέρου. Πολιτεύθηκε φρόνιμα και προς τους κατακτητές και προς τους άλλους Αρματολούς. Έλαβε ενεργό μέρος στην επανάσταση του 1769 στην Αιτωλοακαρνανία και μετά το άδοξο τέλος της ακολούθησε τον Ορλώφ με 500 Ακαρνάνες στην Κριμαία, όπου και πολέμησε ανδρείως. Ως ανταμοιβή οι Ρώσοι του έδωσαν με <<βασιλικό δίπλωμα>> το βαθμό του συνταγματάρχη. Πέθανε 57 χρόνων στα <<Νησιά του Λεβάντε>>. Την φρόνιμη πολιτική του Γιάννη Βαρνακιώτη στο χώρο του Ξηρομέρου ακολούθησε

		<p>και ο γιος του Νικόλαος που τον διαδέχτηκε στο αρματολίκι, ύστερα από απαίτηση των προκρίτων και του λαού του Ξηρομέρου. Αυτός χωρίς να προσκυνήσει τον Αλή πασά κατόρθωσε να αποφύγει τις καταδρομές και τις διώξεις του. Προς το τέλος της αρματολικής του θητείας (1798) επήλθε και η διοικητική μεταβολή στο χώρο του Κάρλελι. Η Αιτωλοακαρνανία δόθηκε από την Πύλη ως χας στη Μιχρισάχ βαλιδέ σουλτάνα για να νέμεται το φόρο της δεκάτης. Τότε του εστάλη <<καφτάνι>> από τον επίτροπο της βαλιδέ σουλτάνας <<ωσάν όπου η Ακαρνανία και Αιτωλία είχαν κυρά τους αυτή τη βαλιδέ του Σουλτάν Σελίμι και δεν ήταν εις την εξουσίαν του Αλή πασά>>. Πέθανε το 1800 ή 1802 από φυσικό θάνατο αφήνοντας τέσσερις γιους (Γεωργάκη, Γιώτη, Γιάννη, Σταμούλη) και το αρματολίκι στον πρωτότοκο γιο του Γεωργάκη Βαρνακιώτη, ο οποίος, αφού έλαβε και μπουγιουρδί από τον επίτροπο της βαλιδέ σουλτάνας για το αρματολίκι Ξηρομέρου κατά την οθωμανική συνήθεια, <<εστάθη>> ήσυχος μέχρι το 1806. Στη συνέχεια ο Αλή πασάς λόγω του θανάτου της βαλιδέ σουλτάνας και του Ρωσοτουρκικού πολέμου ανέλαβε εξουσιαστικές αρμοδιότητες από το Μπεράτι μέχρι τη Λειβαδιά. Τότε καταδίωξε, ως ρωσόφιλο το Γεωργάκη Βαρνακιώτη και άλλους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας (Ίσκο, Μ. Κοντογιάννη, Μπουκουβάλα). Η καταδίωξη κράτησε τέσσερα (4) χρόνια και το 1810 με τη μεσολάβηση του Ομέρ Βρυώνη έλαβε πίσω το αρματολίκι του ο Γεωργάκης Νικολού Βαρνακιώτης καθώς επίσης και οι άλλοι οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ως Αρματολός <<κατετρέχθη πολύ από τον Αλή πασά και υπερασπίσθη πολύ από τον Ομέρ πασά Βρυώνη>>. Υπήρξε Στρατηγός της Δυτικής Ελλάδας στην αρχή του Αγώνα και η σύγκρουσή του με τον Α. Μαυροκορδάτο τον οδήγησε στο περιθώριο του αγώνα με την κατηγορία της <<προδοσίας>>.</p>
<p>Βλοχός</p>	<p>Νίκος Βλαχόπουλος Αλεξάκης Βλαχόπουλος Χρηστάκης Στάικος</p>	<p>Ο Βλοχός, το Σοβολάκο καθώς και τα Πολιτοχώρια ήταν τμήματα του αρματολικιού Καρπενησίου που άφησε ο Συκάς στους πέντε γιους του. Διάδοχος και αξιόλογος Αρματολός από τους πέντε αδελφούς αναδείχθηκε ο Αλεξανδρής Συκάς (Βλαχόπουλος) και διάδοχος του Δήμου Συκά (Βλαχόπουλου) ο Γεώργιος Βλαχόπουλος, ο ικανότερος από τους τέσσερις γιους του Δήμου. Ο Νίκος Βλαχόπουλος πήρε το Βλοχό όταν αναγκάστηκε με τους αδελφούς του, Αραπογιάννη και Λάμπρο,</p>

		να διαιρέσει το εκτεταμένο αρματολίκι μετά τη δολοφονία του αδελφού τους Γεωργίου Βλαχόπουλου. Ο Αλεξάκης Βλαχόπουλος πήρε το Βλοχό, κατά την εποχή της καταδρομής του Αλή πασά από το Σουλτάνο, με επίσημο μπουγιουρντί του Μαχμούτ πασά Δράμαλη ¹⁶⁰ ως τμήμα του πατρικού του αρματολικιού. Κράτησε το αρματολίκι μέχρι την Επανάσταση του 1821 και κατά τη διάρκειά της το διεκδικούσαν Βλαχόπουλος και Στάικος.
Ζυγός	Δημήτρης Μακρής	Ο Δημήτρης Μακρής αναδείχθηκε Καπετάνιος των Κλεφτών του Ζυγού ύστερα από το θάνατο του Σφαλού (1807 ή 1808) και διοίκησε για δώδεκα περίπου χρόνια την κλέφτικη ομάδα. Διορίστηκε Αρματολός Ζυγού στις 26 Ιουλίου 1820 με έγγραφο, που του απέστειλε από τη Ναύπακτο ο Πεχλεβάν Ιμπραήμ Μπαμπά πασάς. Έγγραφο έστειλε ο εν λόγω Βεζίρης και στους προεστούς Ζυγού με το οποίο τους ενημέρωνε για το διορισμό του Μακρή και τις αντίστοιχες υποχρεώσεις τους. ¹⁶¹
Πολιτοχώρια	Σπύρος Λάμπρος Σωτήρης Κοτζαμάνης	Ο Σωτήρης Κοτζαμάνης <<συνεργούτος >> του Δ. Καραϊσκού, διορίστηκε από τον Αλή πασά Αρματολός στο Σοβολάκο και στα Πολιτοχώρια, αρματολίκια των Ραπογιάννη Βλαχόπουλου και Σπύρου Λάμπρου πριν την εκδίωξή τους. Ο Σωτήρης Κοτζαμάνης στην Επανάσταση του 1821 ακολούθησε τους Γιολδάσηδες και ανήκε στη φατρία του Μαυροκορδάτου. Διακρίθηκε στη μάχη που έγινε στο παλιό Ναυαρίνο το 1825 και είχε το βαθμό του χιλίαρχου.
Σοβολάκο	Ραπογιάννης Βλαχόπουλος Σωτήρης Κοτζαμάνης Γεώργιος Πεσλής	Ο Ραπογιάννης Βλαχόπουλος ήταν θείος του Αλεξάκη Βλαχόπουλου και πήρε το αρματολίκι με μπουγιουρντί του Μαχμούτ πασά Δράμαλη κατά την περίοδο της καταδρομής του Αλή πασά από τα σουλτανικά στρατεύματα, επειδή το Σοβολάκο ανήκε δικαιωματικά στην αρματολική οικογένεια των Βλαχόπουλων. Διάδοχοι και οπαδοί των Αραπογιανναίων ήταν ο Σωτήρης Κοτζαμάνης και ο Γεώργιος Πεσλής, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 φιλονικούσαν για την αρχηγία στο Σοβολάκο. Ο Γεώργιος Πεσλής (1770-1855), της γνωστής οικογένειας των Πεσλήδων, των αγωνιστών του 1821 που είχαν πριν το επώνυμο Νταλαπέρας, καταγόταν από τον Άη- Βλάση Ευρυτανίας και ήταν γιος του περιβόητου Κλέφτη Πάνου Νταλαπέρα. Διοίκησε ως Αρματολός το αρματολίκι Σοβολάκου και παραμερίστηκε τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης διότι ήταν αντίθετος με τον Μαυροκορδάτο και δεν ανήκε στη φατρία του. Με τον Κολοκοτρώνη στο

		Εκτελεστικό το 1823 έλαβε δίπλωμα στρατηγίας. Πήρε μέρος στις μάχες κατά του Κιουταχή στη Δυτική Ελλάδα και τέλος έκανε καπάκια με τους Οθωμανούς μετά την πτώση του Μεσολογγίου.
Πατραζίκι (Υπάτη)	Σπανός Γερο-Κοντογιάννης ή Γιαννάκης Κοντογιάννης Κωσταντής Κοντογιάννης Μήτσος Κοντογιάννης	Ο Σπανός κατά την Επανάσταση του (1689-1694) στη Στερεά Ελλάδα κατέλαβε το αρματολίκι Πατραζικίου (Υπάτης). Ο Γερο- Κοντογιάννης ή Γιαννάκης Κοντογιάννης (1710 -1790 ή 95) έλαβε το αρματολίκι με τα όπλα περίπου στα 1750 και το εξέτεινε μέχρι τον Παρνασσό, γύρω από τη Λαμία και μέχρι την επαρχία Λιδωρικίου και Κραβάρεως. Το αρματολίκι του είχε σύνορα με τα αρματολίκια Αγράφων και Καρπενησίου. Πέθανε από φυσικό θάνατο και τον διαδέχτηκε στο αρματολίκι ο γιος του Κωσταντής Κοντογιάννης. Μετά το θάνατο του Κωσταντή σε μάχη με τους Τούρκους το αρματολίκι πέρασε στο Μήτσο Κοντογιάννη.
Καρπενήσι	Λιβίνης Αλέξιος Καρακίτσος Συκάς (Βλαχόπουλος) Αλεξανδρής Συκάς (Βλαχόπουλος) Δήμος Συκάς (Βλαχόπουλος) Γεώργιος Βλαχόπουλος Γεώργιος Γιολδάσης Γιαννάκης Γιολδάσης	Ο Λιβίνης ως Αρματολός Καρπενησίου διακρίθηκε στην Επανάσταση της Στερεάς Ελλάδας που συνέπεσε με τον Ενετοτουρκικό πόλεμο(1683-1688). Μετά από νικηφόρες μάχες έπεσε το 1685 στην Αράχωβα του δήμου Παρακαμπυλίων της Ευρυτανίας σε συμπλοκή με τους Τούρκους Ευρυτανίας και Φθιώτιδας. Για τις τελευταίες στιγμές του Αρματολού Λιβίνη υπάρχει και κλέφτικο τραγούδι της εποχής. Ο Αλέξιος Καρακίτσος έλαβε το αρματολίκι Καρπενησίου ύστερα από τα “καπάκια” που έκανε ο Αρματολός Βάλτου Γερο-Δήμος Σταθάς με τους Οθωμανούς κατά τη διάρκεια της Επανάστασης στην Ακαρνανία το 1770. Εκτός από το αρματολίκι Καρπενησίου έλαβε και για τα πρωτοπαλλήκαρά του Γιάννη Μπουκουβάλα και Γιαννάκη Κοντογιάννη τα αρματολίκια Αγράφων και Πατραζικίου (Υπάτης) αντίστοιχα, ενώ αυτός διατήρησε το αρματολίκι του Βάλτου. Ο Συκάς ήταν ο γενάρχης της αρματολικής, βλαχοποιμενικής οικογένειας, ο οποίος απέκτησε πέντε γιους. Τον διαδέχθηκε στο αρματολίκι ο μεγαλύτερος γιος του, Αλεξανδρής Συκάς, που πήρε μέτρα προκειμένου να θέσει την οικογένειά του <<εις την τάξιν των πρώτων οικογενειών των Αρματωλών>>. Αυτόν διαδέχθηκε ο μικρότερος αδελφός και ο μόνος νυμφευθείς από τους πέντε αδελφούς, λόγω οικογενειακής σκοπιμότητας, Δήμος, που απέκτησε τέσσερις γιους: το Νίκο, το Γιώργο, το Λάμπρο και το Ραπογιάννη. Το Δήμο Συκά διαδέχθηκε ο γιος του Γιώργος Συκάς, ο μετονομασθείς Βλαχόπουλος. Αυτός προσπάθησε να

		<p>βγάλει την οικογένεια από τον ηθελημένα μακροχρόνιο φυλετικό αποκλεισμό, που της επέβαλαν οι πρόγονοί του, και να αναπτύξει συγγενικά-αρματολικά δίκτυα με τις όμορες αρματολικές οικογένειες. Μετά τη δολοφονία του Γεωργίου Βλαχόπουλου από το Νίκο Γιολδάση, η αρματολική οικογένεια των Βλαχόπουλων για να συμφιλιωθεί με τους Γιολδασαίους και να αποκτήσει εντόπιους συμμάχους έδωσε την κόρη του δολοφονηθέντος Γεωργίου στο Γεώργιο Γιολδάση και το τμήμα του Καρπενησίου από το εκτεταμένο αρματολίκι τους που περιελάμβανε ακόμα το Βλοχό, το Σοβολάκο και τα Πολιτοχώρια. Έτσι πέρασε το αρματολίκι Καρπενησίου στα χέρια της οικογένειας των Γιολδασαίων. Διάδοχος του Γεωργίου Γιολδάση ο γιος του Γιαννάκης Γιολδάσης.</p>
Κράβαρα	<p>Κωνσταντίνος Σισμάνης ή Σουσμάνης Θανασούλας Σισμάνης Νικολάκης Σισμάνης Πιλάλας Ανδρίτσος Σαφάκας</p>	<p>Ο Κωνσταντίνος Σισμάνης ή Σουσμάνης, Αρματολός των Κραβάρων, όχι μόνο κήρυξε την Επανάσταση του 1769 στην περιοχή του αλλά διακρίθηκε στις μάχες συμμετέχοντας ουσιαστικά στον επαναστατικό ξεσηκωμό της Στερεάς Ελλάδας. Λίγο αργότερα άρχισε εξοντωτικό αγώνα εναντίον του Αρματολού Λιδωρικίου Λώρη, διότι ο τελευταίος κατέλαβε τη Λομποτινά, που ήταν τμήμα του αρματολικιού του. Ο Σισμάνης, αφού συνέλαβε το Λώρη στη Ζελίστα μαζί με τους Αλβανούς μισθοφόρους του, τον κατέσφαξε. Το ίδιο τέλος όμως είχε κι αυτός αργότερα, αφού εσφάγη από τους Αλβανούς μισθοφόρους του Λώρη και τους δικούς του που ενώθηκαν με σκοπό τη διαρπαγή. Τον Κωνσταντίνο Σισμάνη διαδέχθηκε ο γιος του Αθανάσιος ή Θανασούλας Σισμάνης. Δολοφονήθηκε στο χωριό Δορβισά από δερβέναγα κατ' εντολή του Αλή πασά το 1780 ή 1790. Την εξουσία και τον τίτλο του πατέρα του Θανασούλα Σισμάνη πήρε ο γιος του Νικολάκης Σισμάνης αλλά και αυτός μετά από λίγο καιρό δολοφονήθηκε στην Κοζίτσα από όργανα του Αλή πασά. Ο Ανδρίτσος Σαφάκας (1780-1828), γεννήθηκε στην Αρτοτίνα και από το 1806 ήταν Κλέφτης. Την ίδια χρονιά τον βρίσκουμε στην Αγία Μαύρα καταδιωγμένο με άλλους χιλίους τριακοσίους Κλέφτες από τον Αλή πασά. Η κλέφτικη δράση του συνεχίστηκε μέχρι το 1812, σύμφωνα με τις πηγές,¹⁶² χρονιά που υπέστη νέες διώξεις μαζί με τους Λαζαίους, Μπουκουβαλαίους, Βλαχαβαίους και άλλους. Μετά τη δίωξή του και το θάνατο του Πιλάλα προσκύνησε το Βελή και αναγνωρίστηκε Αρματολός στα Κράβαρα, όπου και υπηρέτησε το Αληπασαδικό καθεστώς πιστά μέχρι το 1820.</p>

		Στα 1820 τον βρίσκουμε μνημένο στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας και όταν ξεσπά η Επανάσταση παίρνει μέρος στον Αγώνα. Πιάστηκε αιχμάλωτος από τον Κιουταχή και κρατήθηκε ως όμηρος (ρεέμι) των Τούρκων στα Γιάννενα το 1828. Δραπέτευσε και στην επιστροφή του δολοφονήθηκε στη θέση Μαρδάχα της Τατάρνας από το φίλο και αδελφοποιτό Σωτήρη Στράτο ή Τουρκοσωτήρη κατ' εντολή του Κιουταχή. ¹⁶³
Απόκουρο	Κώστας Σιαδήμας Χρήστος Μακράκος Ανδρέας Ζαγκανάς	Ο Κώστας Σιαδήμας, καταγόμενος από το Γκερτοβό, με τη μεσολάβηση του Δημήτρη Καραϊσκού, πιστού οργάνου του Αλή πασά, διορίστηκε προεπαναστατικά Αρματολός στο Απόκουρο. ¹⁶⁴ Αντίζηλος του Κώστα Σιαδήμα στο Απόκουρο ήταν ο Πιλάλας. Με την έναρξη της Επανάστασης του 1821 ο Κώστας Σιαδήμας ως ηγέτης των Αποκουριτών πρωτοστάτησε στην εξέγερση της επαρχίας και συγκέντρωσε υπό τις διαταγές του τους περισσότερους μικροκαπετάνιους. Για την ήττα των Ελλήνων στην Καλιακούδα (Αύγουστος 1823) ο Κώστας Σιαδήμας κατηγορήθηκε, όπως και ο Γιοδάσης, ότι άφησε αφύλακτο ένα πέρασμα στον εχθρό γι' αυτό και χάθηκε η μάχη, καθώς επίσης και για τα καπάκια που έβαλε στο Απόκουρο με τους Οθωμανούς. Ο Χρήστος Μακράκος έλαβε τη θέση του Αρματολού (αρχηγού των επαρχιακών αρμάτων) στα 1823 με τη βοήθεια του Μαυροκορδάτου, αφού προηγουμένως τη θέση του Αρματολού έδωσε για λίγο διάστημα ο Μαυροκορδάτος στον Ανδρέα Ζαγκανά για να σταματήσει η έριδα Σιαδήμα-Μακράκου.
Αγγελόκαστρο	Γεώργιος Λαχούρης	Ο Αρματολός Αγγελόκαστρου Γεώργιος Λαχούρης ήταν ο πρώτος που σήκωσε τη σημαία της Επανάστασης στα 1769 στην περιοχή του, ταυτόχρονα και με τους άλλους Αρματολούς της Στερεάς Ελλάδας. Σκοτώθηκε έξω από το Αγγελόκαστρο με το Χρήστο Γρίβα πολεμώντας τα σίφη των Οθωμανών που εστάλησαν να καταστείλουν την Επανάσταση.
Βενέτικο (Ναύπακτος)	Κώστας Χορμόβας Ανδρέας Ζαγκανάς Δήμος Τσέλιος	Ο Κώστας Χορμόβας με τη μεσολάβηση του Δημήτρη Καραϊσκού διορίστηκε προεπαναστατικά από τον Αλή πασά Αρματολός στο Βενέτικο. Κατά την Επανάσταση Αρματολός στο Βενέτικο είναι ο Ανδρέας Ζαγκανάς. Ο Μαυροκορδάτος όμως για να σταματήσει την έριδα που ξέσπασε στο Απόκουρο με την αντικατάσταση του Κώστα Σιαδήμα από το Χρήστο Μακράκο, πήρε τον Α. Ζαγκανά από το αρματολίκι του και τον διόρισε στο Απόκουρο και στη θέση του έβαλε το Δήμο Τσέλιο.
Ακαρνανία,	Μεϊτάνης	Κατά την επαναστατική περίοδο (1689-1694) στη Στερεά

Αιτωλία, Ναυπακτία	Σπαθόγιαννος	Ελλάδα οι Αρματολοί κατόρθωσαν <<ν' αποδιώξωσιν εντελώς τους Τούρκους και να καταλάβωσι τας επαρχίας, ως αυτόνομοι ηγεμόνες>>. ¹⁶⁵ Οι Αρματολοί Μεϊτάνης και Σπαθόγιαννος <<συνήρχουν>> στο αρματολίκι Ακαρνανίας, Αιτωλίας και Ναυπακτίας έχοντας έδρα την Κατούνα. Την ίδια εποχή οι διασημότεροι Αρματολοί της Στερεάς Ελλάδας, που κατέχουν τα ισχυρότερα και πλουσιότερα αρματολίκια είναι: Ο Κούρμας της Παρνασσίδας, που το αρματολίκι του περιλαμβάνει και τμήμα της Δωρίδας και Βοιωτίας με έδρα τα Σάλωνα (Άμφισσα). Το Μικρό Χορμόπουλο, που κατείχε το αρματολίκι Αγράφων με τμήμα της Θεσσαλίας και Ευρυτανίας. Ο Σπανός, που είχε το αρματολίκι της Υπάτης και ο Αγγέλης Σουμίλας, που συνηγεμόνευε με το Μόσχο Βαλαωρίτη στο αρματολίκι της Ηπείρου, το οποίο περιελάμβανε και τμήμα του Βάλτου.
Μακρυνόρος	Λάλα- Στράτος Γιώργος Στράτος	Ένας κλάδος των Στραταίων διωγμένος από την Ήπειρο το 1612, μετά το αποτυχημένο κίνημα του Διονυσίου του Σκυλόσοφου, μετανάστευσε στην Ακαρνανία. Ο γενάρχης της αρματολικής οικογένειας Λάλα-Στράτος εγκαταστάθηκε στον πεδινό Βάλτο και έλαβε το αρματολίκι του Μακρυνόρους. ¹⁶⁶ Η αρματολική οικογένεια των Στραταίων κράτησε το αρματολίκι του Μακρυνόρους καθ' όλη τη διάρκεια του 18 ^{ου} και τις αρχές του 19 ^{ου} αιώνα. Είχε τρεις γιους: το Δημήτρη, τον Αποστόλη και το Γιώργο. Ο Δημήτρης έλαβε μέρος στην Επανάσταση της Στερεάς Ελλάδας το 1769 με την ομάδα των Γριβαίων και σκοτώθηκε στο Αγγελόκαστρο. Ο Γιώργος Στράτος διαδέχτηκε τον πατέρα του Λάλα-Στράτο στο αρματολίκι και το κράτησε μέχρι το 1807 οπότε ερχόμενος σε ρήξη με τον Αρματολό του Καρπενησίου, Παλαιόπουλο, κατέφυγε στη Λευκάδα με πολλούς Βαλτινούς, όπου και πήρε μέρος στην αντίσταση του νησιού κατά των Τουρκαλβανών του Αλή πασά. Ο Γιάννης, Νικόλαος και Σωτήρης Στράτος, απόγονοι των Στραταίων, έλαβαν μέρος στην Επανάσταση του 1821 και πολέμησαν στη Στερεά Ελλάδα κάτω, πολλές φορές, από τις διαταγές του οπλαρχηγού Γώγου Μπακόλα.
Ραδοβίτσι	Γεώργιος Καλαντζής Γερο- Καστανάς ή Θανάσης Καστανάς Γεώργιος Καστανάς Ιωάννης Μανώλης Κωσταντίνος Πουλής	Ο Γεώργιος Καλαντζής, περίφημος Κλέφτης της περιοχής και σύγχρονος του Γιαννάκη Μπουκουβάλα, κατέλαβε το αρματολίκι (όπως και των Τζουμέρκων) και το διατήρησε μέχρι το 1770, οπότε και δολοφονήθηκε σε ενέδρα Οθωμανού έξω από το χωριό Βελεντσικό. Τον Καλαντζή διαδέχθηκε στο αρματολίκι Ραδοβιτσίου (και Τζουμέρκων) ο Γερο-Καστανάς ή

	<p>Μποτσαραίοι Γώγος Μπακόλας Δημήτρης ή Μήτρος Γώγου Μπακόλας Κώστας Οικονόμου Ντούλας Μπακόλας</p>	<p>Θανάσης Καστανάς, ο οποίος το κράτησε μέχρι το 1796. Αυτόν διαδέχθηκε ο πρωτότοκος γιος του Γεώργιος Καστανάς, που για λόγους υγείας παραχώρησε το αρματολίκι Ραδοβιτίου στον ανεψιό, εκ της αδελφής του, Ιωάννη Μανώλη (και το αρματολίκι Τζουμέρκων στον άνδρα της αδελφής του Κωνσταντίνο Πουλή). Τον Ιωάννη Μανώλη δολοφόνησε ο συγγενής του, Αρματολός Τζουμέρκων, Κωνσταντίνος Πουλής εκτελώντας οδηγίες του Αλή πασά. Έτσι πέρασε και το Ραδοβίτσι στην αρματολική δικαιοδοσία του Πουλή. Στη συνέχεια και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι Μποτσαραίοι, αφού συνθηκολογήσουν με τον Αλή πασά, αποχωρούν από το πολιορκημένο Σούλι και κατεβαίνοντας νοτιότερα καταλαμβάνουν δια των όπλων τα αρματολίκια Ραδοβιτίου, Τζουμέρκων και Βάλτου. Λίγα χρόνια αργότερα οργανώνεται επιχείρηση εκδίωξης των Μποτσαραίων από τις καταληφθείσες περιοχές με τη συμμετοχή Αληπασαδικών δυνάμεων, Κοντογιανναίων και τοπικών ενόπλων. Μετά την απομάκρυνση των Μποτσαραίων, ο Αλή πασάς διορίζει το 1805 στο Ραδοβίτσι, Αρματολό, το Γώγο Μπακόλα. Αυτόν διαδέχθηκε ο γιος του Δημήτριος ή Μήτρος Μπακόλας το Σεπτέμβριο του 1823. Ο Κώστας Οικονόμου ανέλαβε το Καπετανάτο Ραδοβιτίου ύστερα από την αποσκίρτηση του Δημήτρη Μπακόλα στους Τούρκους και το <<προσκύνημα>> της περιοχής, καθώς ήταν ο μόνος που πολέμησε τους Αλβανούς. Ο Ντούλας Μπακόλας αναγνωρίζεται Αρματολός Ραδοβιτίου στις αρχές της δεκαετίας του 1830, μετά το θάνατο του Δημήτρη Μπακόλα, και κρατά το αρματολίκι μέχρι το θάνατό του (μέσα δεκαετίας του 1840).</p>
<p>Τζουμέρκα Ραδοβίτσι</p>	<p>Δημήτριος Χοσεψίτης Γεώργιος Καλαντζής Γερο-Καστανάς ή Θανάσης Καστανάς Γεώργιος Καστανάς Κωσταντίνος Πουλής Μποτσαραίοι Γερο-Κουτελίδας Δημήτριος Κουτελίδας ή Κουτελίδας ή Κουταλίδας Κωσταντίνος Πουλής Γιαννάκης Κουτελίδας</p>	<p>Πρώτος Αρματολός Τζουμέρκων, σύμφωνα με την παράδοση ήταν ο Δημήτριος Χοσεψίτης. Αυτόν εκδίωξε ο περίφημος Κλέφτης Γεώργιος Καλαντζής, σύγχρονος του Γιάννη Μπουκουβάλα ή Γερο-Μπουκουβάλα και έγινε Αρματολός Τζουμέρκων και Ραδοβιτίου μέχρι το 1770, οπότε και σκοτώθηκε σε ενέδρα Οθωμανού έξω από το Βελεντσινό. Το Γεώργιο Καλαντζή διαδέχθηκε ο Γερο-Καστανάς ή Θανάσης Καστανάς, που πέθανε στην Πρέβεζα και άφησε τέσσερις γιους: το Γεώργιο, τον Ιωάννη, το Νικόλαο και τον Αθανάσιο. Διάδοχος του Γερο-Καστανά ο πρωτότοκος γιος του Γεώργιος Καστανάς, που κράτησε το αρματολίκι μέχρι το 1796, οπότε για λόγους υγείας παραχώρησε τα Τζουμέρκα στον άνδρα της</p>

		<p>αδελφής του Κωσταντίνο Πουλή, καταγόμενο από τον Ασπροπόταμο, και το Ραδοβίτσι στον ανεψιό, εκ της αδελφής του, Ιωάννη Μανώλη. Ο Κωσταντίνος Πουλής, ως όργανο του Αλή πασά, δολοφόνησε τον Αρματολό Ραδοβιτσίου και συγγενή του Ιωάννη Μανώλη και έτσι πέρασε και το Ραδοβίτσι στην αρματολική του δικαιοδοσία. Είναι ο ίδιος Αρματολός που συνέβαλε με τις δυνάμεις του στην καταστροφή των Σουλιωτών στο Σέλτζο. Ακολούθησε η κατάληψη Τζουμέρκων, Ραδοβιτσίου και Βάλτου από τους Μμποτσαραίους στην αρχή του 19^{ου} αιώνα. Μετά από λίγα χρόνια ο Αλή πασάς τους εκδίωξε με τη συνδρομή Κοντογιανναίων και τοπικών ενόπλων και το 1805 στο αρματολίκι Τζουμέρκων διόρισε Αρματολό το Γερο-Κουτελίδα, γόνο γνωστής αρματολικής οικογένειας των Τζουμέρκων, η οποία μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα κατείχε το αρματολίκι της περιοχής. Ο Γερο-Κουτελίδας το κράτησε μέχρι το 1812 για να τον διαδεχθεί ο πρωτότοκος γιος του Δημήτριος ή Μήτρος Κουτελίδας. Στη συνέχεια το αρματολίκι έλαβε ο αδελφός του Μήτρου, Γιαννάκης Κουτελίδας το 1822, αφού μεσολάβησε η επάνοδος στο αρματολίκι των Τζουμέρκων του Κωσταντή Πουλή με τη βοήθεια του Χουρσίτ πασά την περίοδο της πολιορκίας του Αλή πασά από τα σουλτανικά στρατεύματα.</p>
<p>Βόνιτσα Λούρος</p>	<p>Θεόδωρος Γρίβας Τρομπούκης ή Τριμπούκης Συντεκνιώτης Γριβαίοι Τσεκούρας</p>	<p>Ο Θεόδωρος Γρίβας, περιβόητος Αρματολός Βόνιτσας και Λούρου το 1585 <<μη ανεχόμενος αφ' ενός τας αξιώσεις των Τούρκων>>¹⁶⁷ και αφ' ετέρου υποκινούμενος και από τους Ενετούς ύψωσε στην Ήπειρο και την Ακαρνανία τη σημαία της Επανάστασης. Μετά την καταστολή της Επανάστασης διέφυγε στην Ιθάκη όπου και πέθανε από τα τραύματα που έλαβε στις μάχες. Στο αρματολίκι του οι Τούρκοι διόρισαν τότε καπετάνιο τον καταγόμενο από το Βάλτο Τρομπούκη ή Τριμπούκη Συντεκνιώτη. Ακολουθεί μια περίοδος αναστατώσεων στην Ακαρνανία και την Ήπειρο από τους αγώνες που ξεκινούν οι γιοι του Θεοδώρου Γρίβα εναντίον του Τρομπούκη Συντεκνιώτη και της αρματολικής του οικογένειας για τη διεκδίκηση του πατρογονικού τους αρματολικιού, που έληξε με τη συμβιβαστική συμφωνία, οι μεν Γριβαίοι να νέμονται το αρματολίκι του Λούρου ο δε Τσεκούρας, που ήταν συγγενής του Τρομπούκη Συντεκνιώτη, το αρματολίκι της Βόνιτσας.¹⁶⁸</p>
<p>Ήπειρος Βάλτος</p>	<p>Μαλάμος Πούλιος Δράκος</p>	<p>Οι αρματολοί της Ηπείρου Μαλάμος και Πούλιος Δράκος κήρυξαν την Επανάσταση το 1585 στις επαρχίες τους</p>

	Αγγελής Σουμίλας ή Βλάχος Μόσχος Βαλαωρίτης	παρακινούμενοι από τις πρώτες απελευθερωτικές επιτυχίες του Θεόδωρου Γρίβα στη Βόνιτσα και στο Ξηρόμερο. Ο Αγγελής Σουμίλας ή Βλάχος εξ Ιωαννίνων και ο Μόσχος Βαλαωρίτης κατά την Επανάσταση του (1689-1694) στη Στερεά Ελλάδα κατέλαβαν το αρματολίκι της Ηπείρου που περιελάμβανε και μέρος του Βάλτου.
Λάμαρη Λούρος	Χοντρομάρας Λάππας Νικολός Τσουβάρας ή Τσιοβάρας Δήμος Διγόνης	Ο Λάππας έγινε Αρματολός Λάμαρης και Λούρου μετά το θάνατο του Χοντρομάρα δηλαδή το 1760. Επί της εποχής του το αρματολίκι του Λούρου <<εξετείνεται από της δεξιάς όχθης του ποταμού μέχρι της Τσουκνίδας, χωρίου της επαρχίας Φαναρίου και εν τη κώμη του Λούρου υπήρχεν έδρα υποδιοικητού>>. ¹⁶⁹ Ο εν λόγω Λάππας δεν έχει καμία σχέση με τον ψυχογιό του Ζήδρου και μετέπειτα Αρματολό Ασπροποτάμου. Όταν ο Κούρτ πασάς διόρισε Βοεβόδα και Δερβέναγα Άρτας το Γιάχο, ο Λάππας αναγκάστηκε να γίνει Κλέφτης διεκδικώντας δια της βίας το αρματολίκι του. Τον Αρματολό Λάππα διαδέχτηκε στο αρματολίκι της Λάμαρης και του Λούρου επαξίως ο πιθανότατα συγγενής του Νικολός Τσουβάρας ή Τσιοβάρας. Ο εν λόγω Αρματολός <<κατέστη περιώνυμος δια την συστηματικήν αντίταξίν του κατά των αγάδων του Μαργαριτίου, προς ους μόνον το όνομα αυτού απετέλει τρόμον>> ¹⁷⁰ Δολοφονήθηκε από τους εχθρούς του σε καιρό ειρήνης. Τον διαδέχτηκε στην οπλαρχηγία της Λάμαρης ο Δήμος Διγόνης.
Λιδωρίκι	Λυκοθανάσης Λωρής Δήμος Σκαλτσάς Αθανάσιος Διάκος Ανδρίτσος Σαφάκας	Ο Λυκοθανάσης, πρωτοπαλλήκαρο του Έξαρχου Γιάννη Κατσώνη ή Βρυκόλακα, έλαβε το αρματολίκι Λιδωρικίου από τον ίδιο, όταν ο τελευταίος διαίρεσε το Εξαρχάτο του (Σαλώνων, Δωρίδας και Μαλανδρινού) σε πρωτάτα (αρματολίκια) και το μοίρασε στα πρωτοπαλλήκαρά του κρατώντας ο ίδιος τη γενική διεύθυνση του εκτεταμένου του αρματολικιού. Ο Αρματολός Λωρής κατά την επανάσταση του 1769 στη Στερεά Ελλάδα σήκωσε πρώτος την επαναστατική σημαία στο Λιδωρίκι. Ο Λωρής, και ενώ ο Αρματολός Κραβάρων Σισμάνης με τους ενόπλους του είχε κινηθεί να ελευθερώσει τη Ναύπακτο, εισέβαλε στα Κράβαρα και κατέλαβε τη Λομποτινά με τον ισχυρισμό ότι ανήκε κάποτε στο αρματολίκι Λιδωρικίου. Στη συνέχεια, αφού συνθηκολόγησε με τους Τούρκους και βοηθούμενος από Αλβανούς μισθοφόρους, ήρθε σε εξοντωτικό αγώνα με τον Αρματολό Κραβάρων Κώστα Σισμάνη και έχασε τη ζωή του. Ο Δήμος Σκαλτσάς πρώην

		<p>πρωτοπαλλήκαρο των Κοντογιανναίων έγινε Αρματολός Λιδωρικού μαζί με το Διάκο, αφού άσκησαν βία στην περιοχή και απήγαγαν (ο Σκαλτσάς) την Κρυστάλλω Μπαμπαλή, κόρη του προύχοντα της περιοχής Αναγνώστη Μπαμπαλή το 1812, κατά την εποχή του Αλή πασά. Σύμφωνα με πηγή <<ο Σκαλτσοδήμος κι ο Διάκος παίρνοντας το αρματολίκι του Λιδωρικού, το μοίρασαν στα δυο: ο Σκαλτσοδήμος κρατούσε το <<κάτω κόλι>> προς το μέρος του Λιδωρικού κι ο Διάκος το <<απάνω κόλι>> προς τα Βαρδούσια και τη γύρω περιοχή>>.¹⁷¹ Οι συχνές όμως προστριβές και οι διενέξεις των δυο Αρματολών υποδαυλιζόμενες μάλιστα και από τους προύχοντες και κοτζαμπάσηδες της περιοχής οδήγησαν το Διάκο στη Λειβαδιά γύρω στο 1815-1816, κοντά στον Οδυσσέα Ανδρούτσο. Μετά το θάνατο του Αρματολού Λιδωρικού Σκαλτσοδήμο στην Πελοπόννησο το Σεπτέμβριο του 1826, οι Λιδωρικιώτες <<ιδιοθελήτως και κοινή γνώμη>> εκλέξανε, τον Ιανουάριο του 1827, αρχηγό των αρμάτων της επαρχίας τους το στρατηγό και συντοπίτη Ανδρίτσο Σαφάκα.</p>
Αιτωλία Ακαρνανία	Γριβογιώργος	<p>Ο Γριβογιώργος, που καταγόταν από την Κατούνα του Ξηρομέρου, διορίστηκε Αρματολός από τον Αλή πασά όλης της Αιτωλοακαρνανίας με βασική υποχρέωση την καταδίωξη των Κλεφτών του Ζυγού. Στην προσπάθειά του (ο Γριβογιώργος) να διασπάσει την ισχυρή κλέφτικη ομάδα του Ζυγού προκειμένου να την καταστρέψει, πάντρεψε την κόρη του με το Σπύρο Τσούμαρη, πρωτοπαλλήκαρο του Κλεφτοκαπετάνιου του Ζυγού Σφαλού.¹⁷² Ακολούθησε άγρια καταδίωξη των Κλεφτών του Ζυγού από τους συνασπισμένους πλέον και συγγενείς Γριβογιώργο και Σπύρο Τσούμαρη, που οδήγησε στο θάνατο του Καπετάνιου Σφαλού (1807 ή 1808) και στη διάλυση της κλέφτικης ομάδας του αλλά και στο θάνατο του Σπύρου Τσούμαρη (1806 ή 1807) από τους πρώην συντρόφους του.</p>
Ζητούνι (Λαμία) Μπουδουνίτσα	Ιωάννης Δυοβουνιώτης Γεώργιος Δυοβουνιώτης	<p>Ο Ιωάννης Δυοβουνιώτης γεννήθηκε το 1763 στο χωριό Δυο Βουνά του δήμου Ηρακλειωτών της Λαμίας. Μικρός μπήκε στο σώμα του Ανδρέα Ανδρούτσου και έφτασε να γίνει πρωτοπαλλήκαρό του. Δεν τον ακολούθησε όμως στο Μοριά, έμεινε στη Ρούμελη και δημιούργησε δικιά του κλέφτικη ομάδα. Έλαβε την οπλαρχηγία Ζητουνίου, Μπουδουνίτσας και Ελατείας το 1794. Στο μεγάλο διωγμό των Κλεφτών το 1806 από τον Αλή πασά αναγκάστηκε να καταφύγει στην Ιθάκη. Το 1812 οι Άγγλοι τον εκτοπίζουν στην αντικρινή Στερεά κι εκεί</p>

		<p>οργανώνει νέα κλέφτικη ομάδα και με τη δράση του υποχρεώνει τον Αλή να του δώσει πρώτα το αρματολίκι Ζητουνίου (Λαμίας) και ύστερα των Σαλώνων και Αταλάντης. Μπήκε στην Επανάσταση του 1821 τον πρώτο χρόνο μαζί με το Διάκο και αργότερα λόγω γήρατος παρέδωσε την οπλαρχηγία στο γιο του Γεώργιο Δυοβουνιώτη. Πέθανε το 1831.</p>
<p>Λειβαδιά Ταλάντι</p>	<p>Βλαχαρμάτας Ιωάννης Καλπούζος Καραδήμος Αρβανιτογιάννης Στέφανος Κουτζοπέταλος Ανδρέας Ανδρίτσος ή Ανδρούτσος Οδυσσέας Ανδρούτσος Αθανάσιος Διάκος Αντώνης Κοντοσόπουλος</p>	<p>Ο Βλαχαρμάτας διατέλεσε Αρματολός της Λειβαδιάς και είχε πρωτοπαλλήκαρο τον Ανδρέα Ανδρούτσο, πατέρα του Οδυσσέα Ανδρούτσου. Ο Ιωάννης Καλπούζος ονομαστός οπλαρχηγός της Λειβαδιάς έλαβε το αρματολίκι δια της βίας, αφού με το κλέφτικο σώμα του έδωσε πολλές μάχες με τους Οθωμανούς σκοτώνοντας στο χωριό Βισβάρδη της Λειβαδιάς και τον μπουλούμπαση, Ταήραγα. Ο Ιωάννης Καλπούζος όντας Αρματολός ύψωσε τη επαναστατική σημαία το 1769 ξεσηκώνοντας τους κατοίκους της περιοχής του. Πολιόρκησε μαζί με τον Κομνηνό Τράκα τη Λειβαδιά και μη μπορώντας να αντιμετωπίσουν τα στίφη των Τουρκαλβανών που εστάλησαν να καταστείλουν την Επανάσταση κατέφυγαν με πλοιάριο στην Πελοπόννησο. Μετά το θάνατο του Καλπούζου <<διωρίσθη καπετάνιος Λεβαδείας ο Καραδήμος όστις λόγω ανικανότητος ανεκαλέσθη παρά του Αρβανιτογιάννη, μετά δε τούτον ο Στέφανος Κουτζοπέταλος>>. ¹⁷³ Ο Ανδρέας Ανδρίτσος ή Ανδρούτσος γεννήθηκε το 1740 στο χωριό Λιβανάτες της Λοκρίδας από αγρότες γονείς. ¹⁷⁴ Μικρός μπήκε στα αρματολικά σώματα του Βλαχοθανάση και έγινε γρήγορα πρωτοπαλλήκαρο. Μετά το θάνατο του Βλαχοθανάση έγινε ο πρώτος Αρματολός σε φήμη λόγω της δράσης του. Κατείχε το αρματολίκι Λειβαδιάς που εκτεινόταν μέχρι το Ζητούνι. Στην αρχή της κλέφτικης ζωής συνέπραξε με τον Αλή και έγιναν φίλοι και αδελφοποιοί. Μετά από περιπετειώδη βίο και συμμετοχή στο κίνημα του Λάμπρου Κατσώνη (1792), συνελήφθη από τους Βενετούς στο Κάταρο της Δαλματίας προσπαθώντας να φθάσει στη Ρωσία, και παραδόθηκε στους Τούρκους. Δολοφονήθηκε στις φυλακές της Κωνσταντινούπολης, όπου μεταφέρθηκε, το 1797. Ήταν πατέρας του Οδυσσέα Ανδρούτσου. Πρωτοπαλλήκαρο ή οπαδοί του ήταν: ο Δήμος Καλτσάς, ο Γερο-Δυοβουνιώτης, ο Γερο-Πανουργιάς, ο Καλιακούδας και άλλοι. Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, που δεν έκανε ποτέ κλέφτης διότι μεγάλωσε στην αυλή του Αλή πασά, διορίστηκε Αρματολός από τον Αλή πασά το 1816 στη</p>

		<p>Λειβαδιά και στο Ταλάντι σε ηλικία 26 χρονών. Όταν ο Οδυσσέας Ανδρούτσος πήγε στα Γιάννενα να βοηθήσει τον πολιορκημένο από τα σουλτανικά στρατεύματα Αλή πασά, πρωτοπαλλήκαρο και πρόκριτο αναγόρευσαν τον Αθανάσιο Διάκο Αρματολό Λειβαδιάς. Την εκλογή αυτή επικύρωσαν και οι Οθωμανικές αρχές με επίσημο έγγραφο.¹⁷⁵ Με έγγραφο (Μπουγιουρντί) επίσης, που το υπογράφει ο Αππούλ-Καντήρ εφέντης εκ μέρους της Οθωμανικής εξουσίας, ο Αθανάσιος Διάκος ορίζεται Αρματολός και στον καζά του Ταλαντίου το Δεκέμβριο του 1820 με την υπόδειξη Βόιβοντα, Αγάδων και Ραγιάδων. Στο διοριστήριο αυτό έγγραφο ορίζεται η μισθοδοσία Αρματολού και ένοπλης ομάδας, οι υποχρεώσεις καθώς και ο τρόπος αντιμετώπισης των ληστών. Μάλιστα ορίζει ότι σε περίπτωση που κάποιος από τους οπλίτες του Αρματολού φονευθεί σε συμπλοκή με ληστές και άλλους κακοποιούς να καταβληθεί στους συγγενείς του το αντίτιμο του αίματος (ντιέτι).¹⁷⁶ Μετά το θάνατο του Διάκου Αρματολός Ταλαντίου αναγνωρίστηκε από όλους ο Αντώνης Κοντοσόπουλος, πρώτος εξάδελφος του Διάκου και μετέπειτα βιογράφος του.¹⁷⁷ Ο Αντώνης Κοντοσόπουλος στις 29 Μαρτίου 1821 μπήκε στην Αταλάντη με χίλιους περίπου ενόπλιους αγωνιστές και ύστερα από πολιορκία την απελευθέρωσε.</p>
<p>Παρνασσίδα Σάλωνα (Αμφισσα)</p>	<p>Κούρμας Γιάννης Κατσώνης ή Βρυκόλακας Ζαχαροκώστας Σαπλαούρας Κώστας Ζαχαριάς ή Κωσταντάρης Λάμπρος Τσεκούρας Βλαχαρμάτας Κομνάς Τράκας Πανουριάς Λάμπρος Κοσμάς- Σουλιώτης Πανουργιάς Νάκος (Ιωάννης) Πανουργιάς</p>	<p>Ο Κούρμας κατά την Επανάσταση του (1689-1694) στη Στερεά Ελλάδα κατέλαβε το αρματολίκι της Παρνασσίδας, που περιελάμβανε και μέρος της Δωρίδας και Βοιωτίας έχοντας ως έδρα τα Σάλωνα. Ο Γιάννης Κατσώνης, που πήρε το εκτεταμένο αρματολίκι το 1705 και το παρωνύμιο Βρυκόλακας, λόγω του πολύ βίαιου χαρακτήρα του, έγινε με σουλτανικό φερμάνι Έξαρχος Σαλώνων, Δωρίδας και Μαλανδρίνου. Το Εξαρχάτο του, που απλωνόταν <<από τον Έπαχτο ως την Αρτοτίνα κι από τη Νέα Πάτρα ως τη Λιβαδιά>>,¹⁷⁸ το διαίρεσε σε πρωτάτα (αρματολίκια) και το μοίρασε στα πρωτοπαλλήκαρά του (Λιδωρίκι στο Λυκοθανάση, Μαλανδρίνο στο Μπράτιμο, Γαλαξειδί στον Τσεκούρα) κρατώντας ο ίδιος τη γενική διεύθυνση του εκτεταμένου αρματολικιού. Τα χωριά των Σαλώνων τα έδωσε στον ξάδελφό του Ζαχαροκώστα. Κι όταν σκότωσαν το Ζαχαροκώστα με <<μπαμπεσιά>> έδωσε το αρματολίκι στο βλάχο Σαπλαούρα. Μετά το θάνατο του Έξαρχου Γιάννη Κατσώνη ή Βρυκόλακα (1740), το Εξαρχάτο πέρασε στον γυναικάδελφό του Κώστα Ζαχαριά ή Κωσταντάρη</p>

		<p>(1740), που το κράτησε μέχρι το θάνατό του (1755). Μετά το θάνατο του Ζαχαριά το εκτεταμένο αρματολίκι (Εξαρχάτο) Σαλώνων, Δωρίδας και Μαλανδρινού χωρίστηκε στα δύο: Το πρώτο αρματολίκι πήρε ο Λάμπρος Τσεκούρας και το δεύτερο ο Βλαχαρμάτας. Ο Κορνάς Τράκας ως Αρματολός Παρνασσίδας ηγήθηκε της Επανάστασης του 1770 στην περιοχή του. Όταν όμως στίφη Τουρκαλβανών άρχισαν να λεηλατούν και να καταστρέφουν Παρνασσίδα και Λειβαδιά μη μπορώντας να τους αναχαιτίσει κατέφυγε με την ομάδα του στην Πελοπόννησο. Ο Πανουργιάς γεννήθηκε το 1767 στο χωριό Δρέμισα του Δήμου Κυτηνίων της επαρχίας Παρνασσίδας, όπου ο πατέρας του Δημήτρης Ξηροτύρης ήταν προεστώς. Το 1784 και ενώ ήταν δεκάξι χρονών έγινε Κλέφτης, το 1808 έγινε Κλεφτοκαπετάνιος και το 1813, επειδή κατέστη επίφοβος και επικίνδυνος έλαβε το αρματολίκι. Στη συνέχεια ο Αλή πασάς για να έχει τον έλεγχο της περιοχής τον αντικατέστησε με το Λάμπρο Κοσμά- Σουλιώτη. Γι' αυτό το λόγο ο Πανουργιάς άρχισε πάλι τον κλέφτικο βίο μέχρι το 1817, που καταδιωκόμενος υπέκυψε και, αφού πήγε στα Γιάννενα, έμεινε υπό κράτηση μέχρι το 1820, που ο πόλεμος του Αλή πασά με τις σουλτανικές δυνάμεις του έδωσε τη δυνατότητα να επιστρέψει στη επαρχία του και να διορισθεί από βεκίληδες και προεστούς επίσημα της 26 Οκτωβρίου 1820 Αρματολός Σαλώνων.¹⁷⁹ Ο Πανουργιάς και ο Δημήτρης Μακρής του Ζυγού είναι οι μόνοι από της παλιούς οπλαρχηγούς της Ρούμελης που δεν έκαναν ποτέ "καπάκια" με τους Τούρκους. Τον Πανουργιά διαδέχθη στη αρχηγία του αρματολικού σώματος των Σαλώνων, μεσούσης της Επανάστασης, ο γιος του Νάκος Πανουργιάς.</p>
Μαλανδρίνο	Μπράτιμος Καραστάθης Κώστας Χορμόβας Σκαλτσάς	<p>Ο Μπράτιμος έγινε Αρματολός Μαλανδρινού στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, όταν ο Έξαρχος Γιάννης Κατσώνης ή Βρυκόλακας διαίρεσε το Εξαρχάτο του (Σαλώνων, Δωρίδας και Μαλανδρινού) σε αρματολίκια (πρωτάτα) και τα μοίρασε στα πρωτοπαλλήκαρά του κρατώντας ο ίδιος τη γενική διεύθυνση του εκτεταμένου αρματολικιού. Ο Βρυκόλακας κάθε εξάμηνο έκανε Σύνοδο με όλα τα πρωτάτα στου Αγια-Θυμιά, όπου έλυναν όλες τις εκκλησιαστικές και πολιτικές διαφορές που ανέκυπταν στο Εξαρχάτο. Στη ίδια Σύνοδο αποφασίζανε και τα <<δοσίματα>> όπως <<όριζε το δίκιο και το συμφέρον του Εξαρχάτου>>.¹⁸⁰ Ο Καραστάθης διορίστηκε Καπετάνιος στο</p>

		<p>Μαλανδρίνο από τον Αλή πασά. Φαίνεται πως ύστερα από πάρα πολλά χρόνια το Μαλανδρίνο απέκτησε Καπετάνιο.¹⁸¹ Μετά την πτώση του Αλή πασά <<τα δερβένια απέρασαν εις τον Δράμαλην>> και αυτός <<εδιώρισεν ως καπετάνιον του Μαλανδρίνου τον Κώσταν Χορμόβαν αντί του Καραστάθη, τον οποίον είχε ο Πασάς>>.¹⁸² Οι προύχοντες του τόπου στη συνέχεια κατάφεραν να <<σηκώσουν>> από το Μαλανδρίνο το Χορμόβα και τη θέση του να πάρει ο Σκαλτάς εντάσσοντας το Μαλανδρίνο με μπουγιουρντί στην αρματολική του δικαιοδοσία.¹⁸³</p>
Γαλαξίδι	Τσεκούρας	<p>Ο Τσεκούρας ήταν πρωτοπαλλήκαρο του Γιάννη Κατσώνη ή Βρυκόλακα. Όταν ο Βρυκόλακας έγινε Έξαρχος Σαλώνων, Δωρίδας και Μαλανδρίνου, διαίρεσε το Εξαρχάτο του σε πρωτάτα (αρματολίκια) και τα μοίρασε στα πρωτοπαλλήκαρά του κρατώντας ο ίδιος τη γενική διοίκηση του Εξαρχάτου. Τότε έδωσε στον Τσεκούρα το αρματολίκι του Γαλαξειδίου.</p>
Θεσσαλία-Μακεδονία (Ελασσώνα)	<p>Πάνος Ζήδρος ή Ζήντρος ή Ζήτρος Πάνος Τζάρας Βλαχοθόδωρος Νίκος Τσάρας Ταμπάκης, Μάντζιαρης, Κυριάκος, Γούλας Δράσκου</p>	<p>Ο περίφημος Πάνος Ζήδρος άκμασε ως Έξαρχος από τις αρχές του 1720 έως το 1770. Το εκτεταμένο αρματολίκι του εκτεινόταν γύρω από την Ελασσώνα και προς τον Όλυμπο και ήταν απαγορευμένη στους Τούρκους και Αλβανούς η δια του αρματολικιού διέλευσή τους. Πέθανε από φυσικό θάνατο και άφησε το εκτεταμένο αρματολίκι του προσωρινά στο πρωτοπαλλήκαρο, γαμβρό του Πάνου Τζάρα και κηδεμόνα του ανήλικου γιου του Φώτη μέχρι να ενηλικιωθεί ο τελευταίος. Ο Πάνος Τζάρας παράνομα μοίρασε το αρματολίκι (κόλια) και στα άλλα πρωτοπαλλήκαρα, Σύρο, Γκέκα και Βλαχοθόδωρο και ως στενότερος, μετά το γιο, συγγενής του Ζήδρου πήρε το αρματολίκι της Ελασσώνας. Δολοφονήθηκε από το Βλαχοθόδωρο με υπόδειξη του Αλή πασά, που κατέκτησε επίσημα και το αρματολίκι Ελασσώνας. Με την ενηλικίωσή του ο Νίκος Τσάρας, γιος του Πάνου Τζάρα, ξαναπόκτησε το αρματολίκι Ελασσώνας ύστερα από αγώνες. Ο Νίκος Τσάρας έχοντας όμως εθνικοαπελευθερωτική στόχευση μοίρασε το αρματολίκι του στους: Ταμπάκη, Μάντζιαρη, Κυριάκο, και Γούλα Δράσκου, οι οποίοι ήσαν κηδεμόνες του μετά το θάνατο του πατέρα του.</p>

Δερβενοχώρια	Αθανάσιος Σκουρτανιώτης	<p>Τα χωριά της ορεινής Τανάγρας, γνωστά με το όνομα Δερβενοχώρια¹⁸⁴ (Δερβενοσάλεσι, Κακονισχύρι, Καβάσαλα, Κρόρα, Σκούρτα, Καψοσπίτι, Τσιγκουράτι, Μαζαρέκα) και πιθανόν, σύμφωνα με την παράδοση, και τα χωριά Βύλλια, Μάζι, Κούντουρα ευρισκόμενα δυτικά των Δερβενοχωρίων καθώς και τα ευρισκόμενα ανατολικά, η Χασιά και το Κακοσάλεσι με συνθήκη αναγνωρίστηκαν ως αυτόνομα από το Σουλτάνο. Πλήρωναν στο Σουλτάνο 100 γρόσια ετησίως και <<εις το άκρον του ξίφους>>¹⁸⁵ ως δείγμα υποταγής. Σε αντάλλαγμα της υποταγής ο Σουλτάνος αναγνώρισε στους Δερβενοχωρίτες α) την κυριότητα και ιδιοκτησία γαιών και δασών, β) το δικαίωμα της αυτοδιοικήσεως και γ) το δικαίωμα κατάρτισης και διατήρησης αρματολικού σώματος. <<Ο Καπετάνιος, ο αρχηγός του μικρού αυτής στρατού, όστις ήτο, ούτως ειπείν, ο στρατιωτικός διοικητής της ηγεμονίας, αν μη αυτός ούτος ο ηγεμών, ου μόνον ετήρει την τάξιν εντός της περιφερείας του, αλλ' επενέβαινεν, οτέ μεν αυτοβούλως, οτέ δε και κατόπιν υποδείξεως της διοικήσεως των Θηβών, εις τας γειτονικάς περιφερείας προς καταδίωξιν της ληστείας ή προς επαναφοράν της διασαλευθείσης τάξεως>>.¹⁸⁶ Στις παραμονές της Επανάστασης του 1821 οπλαρχηγός στα Δερβενοχώρια και μέλος της Φιλικής Εταιρείας ήταν ο Αθανάσιος Σκουρτανιώτης. Αγωνίστηκε κατά την Επανάσταση μαζί με άλλους οπλαρχηγούς στην Αττική για την κατάληψη της Αθήνας.</p>
Μέγαρα	Ο κόμης <<Megara>> (Μέγαρα) Μητρομάρας	<p>Σε έγγραφο των Βενετών του 1464 μνημονεύεται, εκτός από τον Signore del Agrafo, και ο μικρότερος αδελφός του, με την προσωνυμία ο κόμης <<Megara>> (Μέγαρα), ίσως διότι κατείχε αρματολίκι σε αυτή την περιοχή. Πήρε και αυτός, όπως ο αδελφός του, ο Αρματολός των Αγράφων, μέρος στο βενετοτουρκικό πόλεμο στο πλευρό των Βενετών και διακρίθηκε.¹⁸⁷ Ο καταγόμενος από την Ακαρνανία Αρματολός Μεγάρων Μητρομάρας μπήκε από τους πρώτους στην επανάσταση της Στερεάς Ελλάδας το 1769.¹⁸⁸ Μη μπορώντας όμως να αντιμετωπίσει τα <<απειράριθμα σίφη>> των Τουρκαλβανών που εστάλησαν να καταστείλουν την Επανάσταση, αφού μετέφερε τα γυναικόπαιδα των επαναστατών και τα ασφάλισε στην Κούλουρη (Σαλαμίνα), πυρπόλησε τα Μέγαρα.</p>

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να πούμε ότι η ελληνική κοινωνία της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου είναι δομημένη στη βάση αντιτιθέμενων συγγενικών συστημάτων εξ αιτίας του <<περιορισμένου αγαθού>> και της <<ανεπάρκειας των ζωτικών πόρων>>. Στην ίδια βάση στηρίζεται και το κλεφταρματολικό σύστημα, αφού όλες οι ένοπλες ομάδες συγκροτούνται αποκλειστικά με τη λογική της συγγένειας αίματος, αγχιστείας ή πνευματικών συγγενικών σχέσεων, οι οποίες λειτουργούν συμπληρωματικά και οργανώνουν τόσο την πυραμίδα των ιεραρχικών σχέσεων στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας, όσο και τις πολιτικές φίλιας συνύπαρξης ή αντιπαλότητας με τις περιφερειακές αρματολικές ομάδες στο πλαίσιο πάντα του αρματολικού ανταγωνισμού.

Οι συγγενικοί δεσμοί και κυρίως οι επιγαμικές σχέσεις συνιστούν για τους αντιπάλους Αρματολούς την αλάνθαστη πρακτική σύναψης συμμαχιών και ενίσχυσης του κοινωνικο-πολιτικού τους ρόλου σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, καθώς διαμορφώνουν οριζόντια δίκτυα επικοινωνίας που στοχεύουν όχι μόνο στην εξασφάλιση των στοιχείων της συνοχής και συνέχειας των αρματολικών ομάδων αλλά και στη διεύρυνση των γεωγραφικών ορίων των αρματολικιών.

Τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα που δοκιμάζονται εξόχως κατά την Αληπασαδική περίοδο, καθώς ολόκληρο το αρματολικό σύστημα περνά κρίση ταυτότητας, θα <<επιβιώσουν>> και καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 με διαφορετικούς ωστόσο όρους και κατευθύνσεις.

Από τους πίνακες που παραθέσαμε προκύπτει ότι το αρματολικό φαινόμενο στην ευρύτερη περιοχή της Ρούμελης είναι άκρως εντυπωσιακό και αριθμεί λίγο πριν την Επανάσταση τουλάχιστον είκοσι τρία (23) αρματολίκια ενεργά και συγγενικά δικτυωμένα, ενώ στον ίδιο χώρο καθ' όλη την ιστορική διαδρομή του φαινομένου η έρευνά μας κατέγραψε τριάντα τρία (33) αρματολίκια στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης.

Τέλος η έρευνά μας στο χώρο της Ρούμελης κατέδειξε ότι τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα εξασφαλίζουν την πρωταρχία της σπουδαιότητας, αναφορικά με τους παράγοντες διατήρησης και αναπαραγωγής του αρματολικού συστήματος. Και όσες αρματολικές οικογένειες δε συγκρότησαν καθόλου ή έγκαιρα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα

με όμορα αρματολίκια αγνοώντας αυτή τη <<σταθερά>> του αρματολικού συστήματος <<χάθηκαν>> στο άκρως ανταγωνιστικό αρματολικό περιβάλλον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Χωροχρονική και ιστορική οριοθέτηση της Ρούμελης

Στις προηγούμενες ενότητες είδαμε ότι όλες οι αρματολικές οικογένειες προεπαναστατικά συστήνουν συγγενικούς δεσμούς με οικογένειες ενόπλων γειτονικών περιοχών στο πλαίσιο μιας εφαρμοσμένης στρατηγικής για την αναπαραγωγή τους ως εξουσιαστικών ομάδων σε τοπικό επίπεδο. Οι συγγενικοί δεσμοί και κυρίως οι επιγαμικές σχέσεις συνιστούν για τους αντιπάλους Αρματολούς, όπως προαναφέραμε, αλάνθαστη πρακτική σύναψης συμμαχιών και ενίσχυσης του κοινωνικο-πολιτικού τους ρόλου σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Μέσα από τη δημιουργία οριζόντιων και κάθετων δικτύων επικοινωνίας οι αρματολικές οικογένειες της Ρούμελης εξασφαλίζουν συνοχή, διάρκεια και διεύρυνση των γεωγραφικών ορίων των αρματολικιών τους. Έτσι, προεπαναστατικά δημιουργούνται στον ευρύτερο χώρο της Ρούμελης αρματολικά-συγγενικά δίκτυα, που, αφού δοκιμαστούν εξόχως κατά την Αληπασαδική περίοδο, θα περάσουν στην Επανάσταση του 1821 και θα διατηρηθούν ή θα διαλυθούν κάτω από το βάρος των αλλαγών και διαφοροποιήσεων που επέφερε το ίδιο το επαναστατικό γεγονός. Πρόκειται αναμφίβολα, η Επανάσταση του '21, για ένα καταλυτικό γεγονός, που μέσα από τη διαδικασία των ευρύτερων αλλαγών, που επιχειρεί, δρομολογεί και δυναμικές ρήξεις με το μακραίωνο αρματολικό σύστημα.

Στο παρόν κεφάλαιο θα οριοθετήσουμε χωροχρονικά και ιστορικά τη Ρούμελη κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και θα εστιάσουμε περισσότερο προεπαναστατικά στην περίοδο της Οθωμανοκρατίας για να δούμε τις κοινωνικο-πολιτικές σχέσεις που διαμορφώνονται στο συγκεκριμένο χώρο τις δυο τελευταίες δεκαετίες πριν την επανάσταση του 1821 με τη δυναμική παρέμβαση του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Επίσης θα παραθέσουμε στοιχεία για την πληθυσμιακή κατανομή Ελλήνων και Τούρκων ανά σαντζάκι προεπαναστατικά (1821) και το (1828), για το ιδιοκτησιακό καθεστώς γης στη συγκεκριμένη περιοχή και τα επιτηδεύματα των κατοίκων. Έτσι θα κατανοήσουμε καλύτερα στο επόμενο κεφάλαιο τα αρματολικά δίκτυα και τις συγκρούσεις που δρομολογούν τα επαναστατικά γεγονότα του '21 και κυρίως η παρουσία στη Δυτική Ελλάδα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου.

1. Το Εγιαλέτι της Ρούμελης

Με τη λέξη Ρούμελη, παραφθορά της τουρκικής λέξης ρουμ-ιλή, που σημαίνει η χώρα των Ρωμιών, οι Οθωμανοί ονόμασαν, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, το σύνολο των ευρωπαϊκών επαρχιών που κατέκτησαν εκτός των νήσων του Αιγαίου, των Παραδουνάβιων περιοχών και της Βοσνίας.¹ Ο γενικός διοικητής της ευρύτατης αυτής ευρωπαϊκής περιοχής λεγόταν Ρούμελη βαλεσί, είχε έδρα τη Σόφια² και όλοι οι Οθωμανοί αξιωματούχοι (σαντζακμπέηδες, καδήδες κ.λπ.) καθώς και ο λαός όφειλαν να τον αναγνωρίζουν ως <<χακίμ και βαλί>> δηλαδή κυρίαρχο και αυθεντία.³ Αυτό το γεγονός δεν είναι άσχετο με τις αυξημένες αρμοδιότητες που είχε ο εκάστοτε διοικητής (μπεηλέρμπεης) της κάθε μεγάλης περιφέρειας (μπεηλερμπεάτου) του οθωμανικού κράτους, αφού ως εκπρόσωπος της υπερτάτης εξουσίας του σουλτάνου μεριμνούσε για την εξασφάλιση της δημόσιας τάξης, την καταδίωξη των εγκληματιών, την εκτέλεση των αποφάσεων των καδήδων και την απρόσκοπτη λειτουργία του τιμαριωτικού στρατιωτικού συστήματος, καθώς είχε τον έλεγχο των διοικητών των σαντζακίων της περιφέρειάς του. Μάλιστα μέχρι το 1530 ανήκε στη δικαιοδοσία του η έκδοση μπερατίων (τίτλων ιδιοκτησίας) βάσει των οποίων γινόταν η εκχώρηση των ζιαμετίων στους σπαχήδες.⁴ Είχε με άλλα λόγια συγκεντρώσει στα χέρια του ο μπεηλέρμπεης όλες τις πολιτικο-στρατιωτικές εξουσίες της ευρύτερης περιοχής του.

Ως εκ των πηγών συνάγεται οι μπεηλερμπεήδες, σαντζακμπέηδες και οι βεζίρηδες αποτελούν σαφέστατα μια ξεχωριστή κατηγορία αξιωματούχων του οθωμανικού κράτους και διακρίνονται από τη σημαία (sangac) που ο καθένας φέρει και τον αριθμό των ιππουρίδων⁵ (τουγ), οι οποίες είναι κολλημένες στο κοντό της σημαίας.⁶ Αν και μπεηλερμπεήδες διορίζονται επικεφαλής των εγιαλετίων, επικράτησε τις περισσότερες φορές, ανάλογα με την έκταση και σπουδαιότητα της περιοχής, να φέρουν τον τίτλο του βεζίρη και να αποκαλούνται πασάδες. Από το τέλος του 16^{ου} αιώνα όλο και περισσότερο περιορίζεται ο αριθμός των απλών μπεηλερμπεήδων που διορίζονται στα μεγάλα εγιαλέτια του οθωμανικού κράτους και οι βεζίρηδες (πασάδες τριών ιππουρίδων) παίρνουν τη θέση τους, για να φθάσουμε στον

18^ο αιώνα κατά τη διάρκεια του οποίου όχι μόνο όλοι σχεδόν οι διοικητές των εγιαλετίων να έχουν το βαθμό του βεζίρη⁷ αλλά ο βαθμός αυτός να δίδεται και σε διοικητές σαντζακίων.

Η Ρούμελη ήταν η πρώτη μεγάλη μονάδα (μπεηλερμπεάτο) της επαρχιακής διοίκησης του οθωμανικού κράτους που συστάθηκε πιθανότατα κατά το πρώτο έτος της βασιλείας του σουλτάνου Μουράτ Α΄(1362-1389)⁸ ως αποτέλεσμα της ανάγκης για καλύτερη διακυβέρνηση του κράτους ύστερα από τη δημιουργία μεγάλου αριθμού σαντζακίων⁹ στα νεοκατακτημένα ευρωπαϊκά εδάφη. Αποτελεί δηλαδή το μπεηλερμπεάτο τη μέγιστη διοικητική περιφέρεια του οθωμανικού κράτους, η οποία περιλαμβάνει μικρό ή μεγάλο αριθμό σαντζακίων. Το έτος 1591 επί Μουράτ Γ΄(1574-1595) το μπεηλερμπεάτο μετονομάσθηκε σε εγιαλέτι και έκτοτε επικράτησε αυτή η ονομασία. Το ίδιο συνέβη και με τον όρο μπεηλέρμπεης, που αντικαταστάθηκε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα με τον όρο βαλής.¹⁰

Ο αριθμός των εγιαλετίων ποικίλει ανάλογα με την εποχή. Έτσι μέχρι το 1393 που ο Βαγιαζίτ Α΄(1389-1402) ίδρυσε το δεύτερο εγιαλέτι στην Ασία με αρχηγό τον Καρα Τιμουρτάς και πρωτεύουσα την Άγκυρα¹¹ το εγιαλέτι της Ρούμελης ήταν το πρώτο και μοναδικό εγιαλέτι της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η αυξομείωση του αριθμού των εγιαλετίων που ακολουθεί τους επόμενους αιώνες αντιστοιχεί αναμφισβήτητα στη διεύρυνση των γεωγραφικών ορίων της αυτοκρατορίας ένεκα της πολιτικής των συνεχών κατακτήσεων καθώς και στην απώλεια των εδαφών που η προϊούσα παρακμή επιβάλλει στην οθωμανική αυτοκρατορία. Για παράδειγμα, ενώ το 1520 ο αριθμός των εγιαλετίων είναι έξι, με το θάνατο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή φθάνει τα δεκαέξι και το 1620 τα τριάντα δύο.¹² Από το 18^ο αιώνα όμως η απώλεια των εδαφών μειώνει και τον αριθμό των εγιαλετίων. Φθάνοντας στη δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα σε όλη την οθωμανική αυτοκρατορία αριθμούνται 29 εγιαλέτια, τα εξής: Ρούμελη (Rumeli), Ανατολή (Anadolu), Καραμανία (Qaraman), Βοσνία (Bosna), Σιλιστρία, Νήσοι της Άσπρης Θάλασσας, Μαράς (Mar' as), Ντιαρμπεκίρ (Diyaribekir), Σιβάς (Σεβάστεια, άλλοτε Ρουμ), Άδανα, Ερζερούμ, Δαμασκός (Sam-I serif), Τρίπολη της Συρίας, Σάιντα (Say-da), Ρακκά, Χαλέπι, Καρς, Τσιλντίρ, Τραπεζούντα, Βαν, Χαμπές, Κρήτη (Kandiye), Σεχριζούρ, Μοσούλη, Βαγδάτη, Βασόρα, Αίγυπτος (Misr), Δυτική Τρίπολη, Τύνις (Tunus).¹³

Όπως ήδη υπαινιχθήκαμε κάθε εγιαλέτι αποτελείται κατά κανόνα¹⁴ από έναν μικρότερο ή μεγαλύτερο αριθμό σαντζακίων που αποτελούν ουσιαστικά τη φυσική του υποδιαίρεση. Έτσι το εγιαλέτι της Ρούμελης,¹⁵ που είχε πάντα σε όλες τις εποχές μεγάλο αριθμό σαντζακίων, το 1520 αριθμεί τριάντα (30) σαντζάκια, το 1590, σύμφωνα με τον κατάλογο του Αϊνί Αλή, είκοσι τέσσερα (24) και λίγα χρόνια πριν από την επανάσταση του 1821 τα εξής δεκαέξι (16): Σαντζάκι του Πασά,¹⁶ Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης, Τρικάλων, Σκόδρας, Αχρίδας, Αυλώνα, Κιοστεντίλ, Ελμπασάν, Πρισρένης, Δουκάτων, Σκοπίων, Δέλβινου, Βουλτσιτρίν, Καβάλας, Αλατζάχισαρ.¹⁷

Δεν ευσταθεί απόλυτα η πληροφορία που δίνει ο Σπύρος Σοκόλης ότι οι Οθωμανοί διαίρεσαν τους λαούς διοικητικά κατά εθνικότητα και ότι γενικός διοικητής του ελληνικού πληθυσμού ήταν ο Ρούμελη βαλεσί με έδρα το Μοναστήρι.¹⁸ Αυτό προκύπτει από την αρχαική πηγή της εποχής του Σουλεϊμάν Α΄ που μας παραθέτει ο Ι. Γ. Γιαννόπουλος¹⁹ σύμφωνα με την οποία το εγιαλέτι της Ρούμελης ήταν διαιρεμένο σε δύο <<πτέρυγες>>. Στη δεξιά πτέρυγα (sag qol) συναριθμούνταν οι χώρες που βρίσκονταν πλησίον του Ευξείνου Πόντου και τα σαντζάκια της Βιζύης και των Σαράντα Εκκλησιών μέχρι τη Σιλίστρια και τις όχθες του Δούναβη. Η αριστερή πτέρυγα (sol qol) περιελάμβανε κυρίως ελληνικά εδάφη (Ραιδεστός, Καλλίπολη, Δράμα, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Μοναστήρι, Σκούταρι και Ερζεγοβίνη), καθώς επίσης και εδάφη με την ονομασία <<κλάδος της αριστεράς πτέρυγος>>, (Τρίκαλα, Ιωάννινα, Πρέβεζα, Αργυρόκαστρο, Μπεράτι και Δέρβες). Ο Χατζή Κάλφα²⁰ προσθέτει και μία τρίτη πτέρυγα (orta qol), τη μεσαία. Αυτή περιελάμβανε τα σαντζάκια που βρίσκονταν από τη Βοσνία και το Βιδίνιο μέχρι την Ουγγαρία (Τσατάλτζα, Αδριανούπολη, Φιλιππούπολη, Σόφια, Βιδίνιο, Νις, Σκόπια, Πρισρένη, Βοσνία).

Συνεπώς το εγιαλέτι της Ρούμελης δεν περιελάμβανε μόνο ελληνικούς πληθυσμούς, όπως λαθεμένα ισχυρίζεται ο Σπ. Σοκόλης. Πρόκειται για εγιαλέτι, που, όπως είδαμε, στα γεωγραφικά του όρια ενσωμάτωνε και περιοχές με αλλογενείς πληθυσμούς. Επίσης μέχρι το τέλος του 16^{ου} αιώνα αρκετές πηγές²¹ κάνουν λόγο για δυο πρωτεύουσες του εγιαλετίου της Ρούμελης (Σόφια και Μοναστήρι), που οι εκάστοτε μπεηλερμπέηδες χρησιμοποιούν άλλοτε τη μια και άλλοτε την άλλη.

Πάντως η ονομασία <<Ρούμελη>> στον ελλαδικό χώρο επικράτησε από το 1821 και μετά και προσδιόριζε την περιοχή της Στερεάς Ελλάδας, η οποία βρίσκεται στα νότια της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, έχει έκταση 20.887 τ. χλμ. και περιλαμβάνει την Αττική, τη Μεγαρίδα, τη Βοιωτία, τη Φθιώτιδα, Λοκρίδα, Φωκίδα, Δωρίδα, Ευρυτανία, Αιτωλία και Ακαρνανία.

2. Η Γεωμορφολογία της Ρούμελης

Η γεωμορφολογική διαμόρφωση της Ρούμελης με το σύμπλεγμα των βουνών που εκτείνονται, άλλα ψηλότερα και άλλα χαμηλότερα, από το Ιόνιο μέχρι το Αιγαίο πέλαγος, καθώς και το λίγο γενικώς γόνιμο έδαφος της περιοχής, δεν επέτρεψαν στα χρόνια της οθωμανοκρατίας την ανάπτυξη μιας ενιαίας οικονομίας και παραγωγής, γι' αυτό παρατηρείται ανά περιοχή διαφορά στην παραγωγή τόσο ποιοτική όσο και ποσοτική.

Στο κέντρο της Στερεάς Ελλάδας υψώνεται ο Τυμφρηστός (2.315 μ.) που συνδέεται αφενός με την Όθρυ (1.728 μ.), η οποία έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α. και αφετέρου με την Οξυά (1.925 μ.), που βρίσκεται Ν. και τα Βαρδούσια με το αρχαίο ελληνικό τους όνομα Κόραξ (2. 349 μ.), που αποτελούν το νοτιότερο σημαντικό άκρο της οροσειράς της Πίνδου, τη Γκιώνα (2. 510 μ.) και τον Παρνασσό (Λιάκουρα) (2. 457 μ.). Στην κυρίως Φθιώτιδα υψώνεται η Οίτη και το Καλλίδρομο (1. 748 μ.) και ΝΑ. αυτού ο Κιθαιρώνας (1.408 μ.), που αποτελεί φυσικό σύνορο με τη Μεγαρίδα.

Στη Δυτική Στερεά Ελλάδα βρίσκονται τα Άγραφα, ως συνέχεια της οροσειράς της Πίνδου και η Φούρκα στη Β. Ευρυτανία. Προς Δ. το Μακρυνόρος (1.000 μ.) και Ν. του Τυμφρηστού εκτείνεται η Χελιδώνα (1. 975 μ.), ενώ ΝΔ. αυτής υψώνεται το Παναιτωλικό. Τέλος, κοντά στο Μεσολόγγι και το Αιτωλικό ο Αράκυνθος (Ζυγός 955 μ.) και στη χερσόνησο της Ακαρνανίας (Βόνιτσας), τα Ακαρνανικά όρη (1.581 μ.).

Οι ποταμοί της Στερεάς Ελλάδας και οι λίμνες συμπληρώνουν τη γεωμορφολογική εικόνα της περιοχής. Συγκεκριμένα στην Ανατολική Στερεά, ο σπουδαιότερος ποταμός είναι ο Σπερχειός που εκβάλλει στο Μαλιακό κόλπο. Στη Βοιωτία ο βοιωτικός Κηφισός που πηγάζει από τον Παρνασσό και εκβάλλει δια μέσου της Υλίκης και της Παραλίμνης στον Ευβοϊκό κόλπο, ενώ νοτιότερα ένας άλλος ποταμός, ο Ασωπός, που πηγάζει από τον Κιθαιρώνα, κάνει τη δική του διαδρομή και εκβάλλει στο νότιο Ευβοϊκό κόλπο κοντά στον Ωρωπό.

Στη Δυτική Στερεά ο πλέον αξιόλογος ποταμός με μήκος 242 χλμ. είναι ο Αχελώος, και Ασπροπόταμος ονομαζόμενος, που πηγάζει από την οροσειρά της Πίνδου και, αφού διασχίσει ολόκληρη την Αιτωλοακαρνανία και

χωρίσει την Αιτωλία από την Ακαρνανία δημιουργώντας έτσι ένα φυσικό σύνορο ανάμεσα στις δυο περιοχές, εκβάλλει στο Ιόνιο πέλαγος. Μικρότερος αλλά σημαντικός για τη ζωή της περιοχής ο ποταμός, που ήταν γνωστός στην αρχαιότητα με το όνομα Λυκόρμας, ο οποίος μετονομάστηκε σε Εύηνο από το βασιλιά των Αιτωλών Εύηνο. Αυτός στην περιοχή της ΒΔ. Δωρίδας παίρνει το όνομα του Πελασγικού θεού Οφίονα και ονομάζεται Φίδαρης. Ο εν λόγω ποταμός πηγάζει από τα Βαρδούσια και εκβάλλει στον Πατραϊκό κόλπο, Α. του Μεσολογίου. Από τα Βαρδούσια πηγάζει και ο ποταμός Ίναχος (Μόρνος), ο οποίος εκβάλλει στον Πατραϊκό κόλπο κοντά στη Ναύπακτο.

Οι λίμνες της Ανατολικής Στερεάς ήταν η Υλίκη και η Παραλίμνη, ενώ στη Δυτική Στερεά η Τριχωνίδα, μία από τις μεγαλύτερες και βαθύτερες λίμνες της Ελλάδας, στο Αγρίνιο, η Ύδρα ή Λυσιμαχία, η μικρή λίμνη Αμβρακία (Ρίβιο) κοντά στην Αμφιλοχία (Κραβασαράς), η Οζερός και η Βουλκαριά κοντά στη Βόνιτσα, καθώς και οι ιχθυοτρόφοι λιμνοθάλασσες Κυνία (Μεσολογίου), Ουρία (Αιτωλικού) και Καλυδώνος.

Η πλούσια γεωμορφολογική ποικιλότητα της Στερεάς με τα πολλά πανύψηλα βουνά, τις λίγες πεδιάδες, την αφθονία των νερών και τις παράκτιες περιοχές δημιουργεί συνθήκες κλιματικής ανομοιογένειας από περιοχή σε περιοχή. Το δριμύ ηπειρωτικό κλίμα στην ορεινή ενδοχώρα έρχεται να προστεθεί αντιθετικά στο μεσογειακό των παράκτιων περιοχών, ενώ οι άφθονες ετήσιες βροχοπτώσεις συμβάλλουν στην οργιώδη βλάστηση των ορεινών και ημιορεινών όγκων και στη χορτολιβαδική ενίσχυση αρκετών βοσκότοπων στη Δυτική Στερεά.

Αυτά τα εκτεταμένα ορεινά δάση της Στερεάς, την εποχή που εξετάζουμε, σε συνδυασμό με αρκετά λιβάδια και βοσκότοπους δημιούργησαν μεν τις προϋποθέσεις συγκρότησης μιας ορεινής οικονομίας κυρίως κτηνοτροφικού προσανατολισμού απέτρεψαν όμως την ανάπτυξη εμπορικών κέντρων που θα έβγαζαν την περιοχή από την οικονομική και κοινωνική στενότητα. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι εμπορικά κέντρα στην εν λόγω περιοχή και εποχή αναπτύσσονται σε παραθαλάσσια σημεία και σε περάσματα δρόμων από την Πελοπόννησο προς την Μακεδονία. Αν εξαιρέσουμε τη Θήβα και τη Λειβαδιά, που ήταν σημαντικά εμπορικά κέντρα για το λόγο ότι βρίσκονταν πάνω στον οδικό άξονα Ναυπλίου- Κορίνθου- Λάρισας- Θεσσαλονίκης, ο οποίος συνέδεε την Πελοπόννησο με τη Μακεδονία, οι μόνες

πόλεις που αναπτύχθηκαν στη Στερεά Ελλάδα κατά την προεπαναστατική περίοδο ήταν το Αιτωλικό, το Μεσολόγγι, τα Σάλωνα (Άμφισσα) και η Αθήνα.²²

Προξενεί πραγματικά κατάπληξη το γεγονός ότι παρά το άγονο του εδάφους και της μεγάλης φτώχιας των κατοίκων δεν παρατηρούνται μεταναστευτικές κινήσεις των κατοίκων από τη Στερεά προς άλλες περιοχές της Ελλάδας ή του εξωτερικού, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις που οφείλονταν σε πολεμικά γεγονότα και σε αφόρητες καταπιέσεις της κατακτητικής εξουσίας.²³ Ο λιγοστός πληθυσμός της Στερεάς²⁴ προσπαθεί να επιβιώσει προεπαναστατικά μέσα στις δύσκολες και δεδομένες κοινωνικο-πολιτικές καταστάσεις και σε ένα φυσικό περιβάλλον οικονομικά αφιλόξενο και σκληρό ιδίως για τους κατοίκους της Δυτικής Στερεάς. Από την άλλη όμως αυτό το φυσικό περιβάλλον με τα πολλά δάση, τις χαράδρες, τις κοιλάδες, την οργιώδη βλάστηση, τα άφθονα τρεχούμενα νερά και τα άγρια τοπία διαμόρφωσε γενιές σκληροτράχηλων, ατίθασων και ελεύθερων ανθρώπων, που οι εκάστοτε κατακτητές μη μπορώντας να υποτάξουν τους αναγνώριζαν σχετική ανεξαρτησία. Έτσι δημιουργείται προεπαναστατικά στη Δυτική Ρούμελη το εκτεταμένο φαινόμενο του κλεφταρματολισμού, οι συχνές, ξενοκίνητες τις περισσότερες φορές, εξεγέρσεις των κατοίκων αλλά και οι ληστρικές συμπεριφορές, λόγω της φτώχιας, ολόκληρων χωριών. Χαρακτηριστική η μαρτυρία του Πουκεβίλ, ο οποίος μέσα από το λόγο του αναφερόμενος στους <<καθαρόαιμους Αιτωλούς>> καταγράφει την ταυτότητα του ορεσίβιου Στερεοελλαδίτη:

<< Τους καθαρόαιμους Αιτωλούς, την ανεμελιά τους την περιφρόνησή τους προς το θάνατο, καθώς ζούσαν συνέχεια σε εμπόλεμη κατάσταση και την επιρρέπειά τους στις ληστρικές²⁵ επιδρομές, ξαναβρίσκουμε στους λαούς των ορέων Άγραφα και Καρπηνίτζ. Ψηλοί, καλοκαμωμένοι, γεμάτοι ενέργεια απ' αυτή που χαρίζει ο ζωτικός αέρας των βουνών, μαζί με το γάλα της μάνας τους θηλάζουν και μια υπερηφάνεια που τους έκανε πάντοτε ικανούς να αποτρέπουν κάθε απόπειρα επιβολής της τυραννίας. Από αυτό προέρχονται και οι αγώνες που έδωσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα ενάντια στους σατράπες της Θεσσαλίας, τους οποίους έκαναν συχνά και πλήρωναν ακριβά τις διάφορες απόπειρες να περιορίσουν τις ελευθερίες των Αιτωλών. Σ' αυτές τις εκστρατείες που υπαγόρευε πνεύμα αντιποίνων, οι ορεσίβιοι Αιτωλοί, εδώ

και χρόνια, ερήμωναν τα τούρκικα χωριά της Θεσσαλίας κι ύστερα επέστρεφαν στα λημέρια τους με το τίμημα και το στέφανο της νίκης.>>²⁶

Για την απόλυτη φτώχεια των μερών της Δυτικής Ελλάδας, που ξεπερνά τα όρια της εξαθλίωσης, και συγκεκριμένα για τους κατοικούντες στα ενδότερα του Αμβρακικού κόλπου κάνουν λόγο αρκετές παλιές πηγές. Μία εξ αυτών καταγράφει αναφορά επόπτη της περιοχής εκείνης: <<Υπάρχουσι, λέγει, πολλοί γυμνητόπαιδες εν σπηλαίοις κατοικούντες ως άγρια θηρία, αλλ' αντι εδωδής βαλάνων εξέρχονται και αρπάζουσι πρόβατα και αίγας εξ ων τρέφονται καθήμενοι άεργοι εν τοις σπηλαίοις. Θρησκείαν δεν γνωρίζουσιν, μήτε ιερέα ίδαν πώποτε. Θάπτουν και θάπτονται άνευ ιερέως.>>²⁷

Η τρωγλοδυτική αυτή ζωή των Βαλτινών αποτυπώθηκε και στο νομοσχέδιο που υποβάλανε επί Όθωνα οι Βουλευτές του Βάλτου με τον τίτλο <<περί συνοικισμού των Βαλτινών>>²⁸, η δε μακροτάτη συζήτηση που επακολούθησε καταγράφηκε στα "Πρακτικά της Βουλής."²⁹ Και η φιλοξενία των κατοίκων αυτής της περιοχής δεν διέλαθε της παρατηρητικότητας του δημιουργού της δημοτικής μας ποίησης:

<<Η Άρτα πέτρα να γενή
και Βάλτος να βουλιάξη
το δόλιο το Ξηρόμερο
Θεός να το φυλάξη>>³⁰

Θα μπορούσε συνεπώς να υποστηριχθεί ότι η κοινωνικο-οικονομική υστέρηση των κατοίκων της Δυτικής Ρούμελης ήταν αποτέλεσμα τόσο των περιορισμένων στην περιοχή τους αποθεμάτων φυσικών πόρων, όσο και της επικοινωνιακής δυσκολίας με τον έξω κόσμο λόγω των συμπαγών ορεινών όγκων που τους απομόνωνε από τις βασικές οδικές αρτηρίες του ελλαδικού χώρου.

Όσο όμως και αν οι ορεινοί όγκοι δημιουργούν εμπόδια στις επικοινωνιακές σχέσεις των κατοίκων της Δυτικής Στερεάς με τους κατοίκους άλλων περιοχών και μία τάση απομονωτισμού και φυσικής αυτονομίας δεν είναι δυνατόν να εξαλείψουν εντελώς τις επικοινωνιακές επαφές των κατοίκων με τους γηγενείς άλλων περιοχών. Εξάλλου η νομαδική και ημινομαδική κτηνοτροφία της περιοχής χρησιμοποιεί κάθε δυνατότητα που προσφέρει το

πυκνό δίκτυο των ορεινών μονοπατιών για τις εποχικές μετακινήσεις της και την αναζήτηση πλουσιότερης βοσκής. Ο Απόστολος Βακαλόπουλος εύστοχα παρατηρεί ότι οι μεγάλοι ορεινοί όγκοι του ελλαδικού χώρου όχι μόνο διαφύλαξαν, ως ασφαλή καταφύγια, τους ελληνικούς πληθυσμούς στους μέσους και νέους χρόνους και ιδίως επί οθωμανοκρατίας από την ολοκληρωτική υποταγή και την εξουθένωση, αλλά αποτέλεσαν συνάμα και ένα ασφαλές δίκτυο επικοινωνίας των κατοίκων της.³¹

Συνεπώς η απενοχοποίηση της γεωμορφολογικής ιδιαιτερότητας της Δυτικής Στερεάς, όσον αφορά στις επικοινωνιακές σχέσεις των κατοίκων της με κατοίκους άλλων περιοχών, μας οδηγεί στην σχετική βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι η κοινωνικο-πολιτική περιθωριοποίηση και υστέρηση της Δυτικής Ρούμελης οφείλεται αποκλειστικά, την εποχή που εξετάζουμε, στα εξαιρετικά περιορισμένα αποθέματα φυσικών πόρων. Αποτέλεσμα αυτής της ενδημικής φτώχειας η συστηματική κλεψιά, η αρπαγή, η ληστεία, που στην περιοχή έγινε παράδοση και νόμος αλύπητος. Όπως και αλλού σημειώσαμε <<οι Αιτωλοί από τα αρχαία χρόνια ακολουθούσαν αυτό το στάδιο το βιοποριστικό [την κλεψιά] >>.³² Και όπου υπάρχει κλεψιά και ληστεία δημιουργούνται οργανωμένες ομάδες παρακοινωνιακών συμπεριφορών που απειλούν τη δημόσια ασφάλεια και ελέγχουν <<διόδους>> και <<οδούς>>. Και <<όταν σε μια περιοχή πληθαίνουν οι ληστές, κάποιιοι απ' αυτούς ορίζονται αρματολοί ή, όταν κάποιιοι θέλουν να ορισθούν αρματολοί, διευρύνουν τις ληστρικές ομάδες και εντείνουν τις δραστηριότητές τους σε μια περιοχή>>.³³

Έτσι μπορεί να εξηγηθεί αρκετά πειστικά και ο μεγάλος αριθμός των Κλεφταρματολών και των αρματολικιών προεπαναστατικά στη Δυτική Ρούμελη καθώς και η ένταση του αρματολικού φαινομένου στην ίδια περιοχή. Βέβαια θα ήταν έξω από τις προθέσεις μας να ισχυρισθούμε ότι το κλεφταρματολικό φαινόμενο υπακούει μονοαιτιακά και μονοδιάστατα στην ληστρική συμπεριφορά των ανυπότακτων ραγιάδων και στην εν γένει ληστρική πραγματικότητα. Ως φαινόμενο είναι αρκετά σύνθετο και πολυπαραγοντικό, αφού εμπλέκονται στη γέννηση και διαμόρφωσή του πλήθος αιτιακών και παραγοντικών σχέσεων, όπως: το πλέγμα των καταναγκασμών που απορρέουν από το κατακτητικό σύστημα, η έκνομη συμπεριφορά Οθωμανών και κοινοτικών αξιωματούχων, η παραβατική συμπεριφορά των ραγιάδων, η άρνηση του αξιακού κοινοτικού (ραγιάδικου)

συστήματος εκ μέρους του ανυπότακτου ραγιά και τέλος, η πρωτόγονη-ενδιάθετη ατομική ανταρσία του ραγιά που, όταν συναντά την παράδοση του γένους, γίνεται συνειδητή αντίσταση, στάση και επανάσταση.

Πάντως η γιγάντωση και η ένταση του κλεφταρματολικού φαινομένου της Δυτικής Στερεάς δεν είναι άσχετη με την έξαρση του ληστρικού φαινομένου στην περιοχή ούτε ασύνδετη με τη γεωμορφολογική ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου χώρου. Τα απρόσιτα βουνά, τα άγρια τοπία με την οργιώδη βλάστηση δημιουργούσαν και φυσικές κρύπτες για τους καταδιωκόμενους και φυσικά ερείσματα για ένοπλη αντίσταση και κλεφτοπόλεμο με τον κατακτητή. Η δημιουργία πολυάριθμων αρματολικιών³⁴ στη Δυτική Στερεά αποδεικνύει δίχως άλλο την αδυναμία του οθωμανικού συστήματος να καθυποτάξει αυτούς τους σκληροτράχηλους ορεινούς πληθυσμούς, οι οποίοι όριζαν τις ορεινές διαβάσεις και τα στενά περάσματα δημιουργώντας έτσι ένα σύστημα ελέγχου των συγκοινωνιών από και προς τη Δυτική Στερεά. Τα προνόμια που δόθηκαν από τους σουλτάνους σ' αυτούς τους πολεμικούς ορεινούς πληθυσμούς καθώς και η ανάθεση φύλαξης επίκαιρων σημείων της περιοχής τους, είχαν ως αποτέλεσμα να εντάξουν το ανυπότακτο στοιχείο του συγκεκριμένου χώρου σε ένα καθεστώς ημιανεξαρτησίας, που εφάρμοζε η οθωμανική εξουσία σε ανάλογες περιπτώσεις.³⁵

Οι γεωμορφολογικές ιδιαιτερότητες του χώρου της Δυτικής Ελλάδας και ειδικότερα της Δυτικής Ρούμελης θα συνδεθούν άρρηκτα με την ιστορική πραγματικότητα της όψιμης βυζαντινής περιόδου και της σύνολης οθωμανοκρατίας.

3. Η Ρούμελη κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και Οθωμανοκρατίας

Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους σταυροφόρους της Δ΄ σταυροφορίας έφερε την πολυδιάσπαση της ενιαίας Βυζαντινής αυτοκρατορίας σε μικρότερα ή μεγαλύτερα κρατίδια φεουδαρχικού τύπου. Η Ανατολική Στερεά πέρασε στα χέρια Φράγκων ιπποτών, οι οποίοι ίδρυσαν το δουκάτο των Αθηνών, τη βαρωνία των Σαλώνων και τη μαρκιωνία της Βοδονίτσας, ενώ ολόκληρη η Εύβοια δόθηκε σε τρεις ευπατρίδες.³⁶ Η Δυτική Στερεά μέχρι τη Ναύπακτο έγινε τμήμα του ελληνικού κράτους, που σχηματίστηκε, με την ονομασία <<Δεσποτάτο της Ηπείρου>>³⁷ (1204-1261) και ηγεμόνα αυτού το Μιχαήλ Α΄ Δούκα Κομνηνό Άγγελο. Πρωτεύουσα του κράτους ήταν η Άρτα, ενώ τα σύνορά του εκτεινόταν προς βορρά μέχρι το Δυρράχιο, προς νότο μέχρι τη Ναύπακτο και περιελάμβανε στην επικράτεια του και τη δυτική Θεσσαλία. Τα σημαντικότερα φρούρια που προστάτευαν ουσιαστικά τις κτήσεις του <<Δεσποτάτου>> ήταν του Βερατίου, των Ιωαννίνων και της Βόνιτσας. Λόγοι ανάγκης αλλά και πολιτικές φιλοδοξίες οδήγησαν την Εκκλησία της Ηπείρου σε ανεξαρτητοποίηση απέναντι του πατριαρχείου της Νίκαιας. Οι ηγεμόνες του <<Δεσποτάτου της Ηπείρου>> εκλέγουν, με τη βοήθεια της συνόδου, τους αρχιεπισκόπους και μητροπολίτες και ζητούν στη συνέχεια από τους πατριάρχες της Νίκαιας να επικυρώσουν την εκλογή τους, κίνηση που φέρνει πάντα όξυνση στις σχέσεις των δύο κρατών.³⁸ Η Εκκλησία της Ηπείρου υπήχθη στο Μητροπολίτη Άρτας, ο οποίος έφερε πλέον τον τίτλο <<Υπέρτιμος Άρτης και Ναυπάκτου και Έξαρχος Αιτωλίας>>.³⁹ Μετά το 1220 και με την αναβίωση του θεσμού των <<θεμάτων>> ο Θεόδωρος Δούκας διόρισε διοικητή Αιτωλίας και Ακαρνανίας τον αδελφό του Κωνσταντίνο.

Στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα και ενώ οι Οθωμανοί επεκτείνονται ταχέως στη βαλκανική χερσόνησο, οι ανακατατάξεις των φραγκικών κατοχικών δυνάμεων στον ελληνικό χώρο, που παρατηρούνται, φέρουν τους Φλωρεντινής καταγωγής Acciaiuoli να κυριαρχούν στην Ανατολική Στερεά, τους Βενετούς στην Εύβοια, που την έκαναν σπουδαίο εμπορικό σταθμό, ενώ την ίδια εποχή οι Τόκκοι (Tocco), οι αυθέντες της Κεφαλληνίας, κυριαρχούν

στη Δυτική Στερεά, με εξαίρεση τη Ναύπακτο, που εξουσιάζεται μέχρι το τέλος του 15^{ου} αιώνα από τους Βενετούς.

Η διάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας επιταχύνεται, όταν οι Οθωμανοί βάζουν πόδι στη Θράκη το 1352 καταλαμβάνοντας την Τζύμπη⁴⁰ και δυο χρόνια αργότερα με την κατάληψη της Καλλίπολης (1354), του μεγαλύτερου διαπορθμευτικού κέντρου Ευρώπης-Ασίας την εποχή εκείνη, η διάλυση της πάλαι ποτέ ένδοξης αυτοκρατορίας γίνεται αναπότρεπτη βεβαιότητα. Ο Σουλεϊμάν με προγεφύρωμα την κυριευμένη πλέον Θράκη προχωρεί προς τη Ραιδεστό και το εσωτερικό της. Ύστερα οι διάδοχοί του συνεχίζοντας τις κατακτήσεις τους στην ελληνική χερσόνησο εμφανίζονται για πρώτη φορά στη Δυτική Στερεά το 1385 (Αιτωλοακαρνανία) και δυο χρόνια αργότερα στην Ανατολική (1387).⁴¹ Ο σουλτάνος Βαγιαζίτ Α΄(1389-1402) το 1393 υποτάσσει χωρίς αντίσταση τη Θεσσαλία, το Δομοκό, το Ζητούνι (Λαμία), το Πατρατζίκι (Νέα Πάτρα, Υπάτη), τα Σάλωνα (Αμφισσα) και το Λιδορίκι.⁴² Η ήττα του Βαγιαζίτ στην Άγκυρα (1402) από τους Μογγόλους ανακόπτει τις κατακτήσεις των Οθωμανών για ένα μικρό χρονικό διάστημα . Η περίοδος που ακολουθεί με το Μωάμεθ Α΄ (1413-1421) και μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης είναι μία περίοδος που, όσον αφορά στη Στερεά και στις βυζαντινο-οθωμανικές συγκρούσεις για τον έλεγχο της περιοχής , την χαρακτηρίζουν οι αμφίροπες εκβάσεις των μαχών, οι καταλήψεις και οι ανακαταλήψεις πόλεων και περιοχών. Για παράδειγμα το Ζητούνι που οθωμανοκρατείτο μετά τη συντριπτική ήττα του Βαγιαζίτ στην Άγκυρα (1402) πέρασε στην επικράτεια των Βυζαντινών, για να ανακαταληφθεί από τους Οθωμανούς το 1415/6 και να επανακαταληφθεί από τους Βυζαντινούς το 1423.⁴³ Το ίδιο συνέβη και με τα Σάλωνα. Το 1444 ο δεσπότης του Μορέως Κωνσταντίνος Παλαιολόγος θεωρώντας τη στιγμή κατάλληλη, για να απελευθερώσει τα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που οθωμανοκρατούνταν κατάφερε σε μικρό διάστημα να ελευθερώσει τα Σάλωνα και μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας ως την Πίνδο.⁴⁴ Αυτή η προσπάθεια του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, που εντασσόταν στο οργανωμένο σχέδιο της αντιτουρκικής αντίστασης του Ελληνισμού απέτυχε παταγωδώς, αφού δυο χρόνια αργότερα (1446) ο Κωνσταντίνος δεν κατάφερε να αποκρούσει την καταστροφική επιδρομή των οθωμανικών ορδών υπό του Μουράτ Β΄ στην περιοχή της Πελοποννήσου. Αποτέλεσμα, οι

απελευθερωμένες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και τα Σάλωνα, το Λιδωρίκι, το Γαλαξείδι να δηλώσουν υποταγή στους Οθωμανούς και η Πελοπόννησος να γίνει φόρου υποτελής στο σουλτάνο.⁴⁵

Η επεκτατική πολιτική των Οθωμανών δεν αφήνει έξω από τα στρατηγικά τους σχέδια τη Δυτική Ελλάδα. Έχοντας κατακτήσει τα Ιωάννινα από το 1430 επικεντρώνουν τις προσπάθειές τους νοτιότερα και καταλαμβάνουν το 1449 την Άρτα. Από εκεί εξορμώντας καταλαμβάνουν το 1450 την Ακαρνανία και Αιτωλία μέχρι τη Ναύπακτο, η οποία κατείχετο, όπως προαναφέραμε, από τους Βενετούς εξ ου και το όνομα της περιοχής <<Βενέτικο>>. Έτσι οι Οθωμανοί κατέλαβαν όλες⁴⁶ τις ηπειρωτικές κτήσεις των Τόκκων πλην του Αγγελοκάστρου που κατακτήθηκε το 1460⁴⁷ και της Βόνιτσας που μαζί με το νησί της Αγίας Μαύρας (Λευκάδας) πέρασαν στην εξουσία τους το 1479.⁴⁸

Η οθωμανική κατάκτηση της Στερεάς θα ολοκληρωθεί, αφού ήδη είχε καταληφθεί η Χαλκίδα το 1470, με την κατάληψη της Ναυπάκτου (1499), το σημαντικότερο προπύργιο των Βενετών στη Δυτική Στερεά, οι οποίοι την κατείχαν από το 1407.⁴⁹

Για τους επόμενους αιώνες η Στερεά ως σημαντικότερη γεωστρατηγική θέση γίνεται το μήλον της έριδος και το πεδίο πολλών στρατιωτικών συγκρούσεων ανάμεσα στις Χριστιανικές Δυνάμεις, Δύσης και Ανατολής, και της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ παραμένει ο συγκεκριμένος χώρος υπό οθωμανική⁵⁰ κατοχή μέχρι την επανάσταση του 1821. Οι Έλληνες σε κάθε περίπτωση επαναστατώντας βρίσκονται στο πλευρό των Χριστιανικών κρατών πληρώνοντας πάντα με σφαγές και λεηλασίες τη στρατιωτική ήττα των συμμαχικών δυνάμεων.

4. Τα σαντζάκια της Στερεάς Ελλάδας

Η διοικητική οργάνωση των περιφερειών της οθωμανοκρατούμενης Στερεάς διαμορφώθηκε με βάση το χρόνο κατάκτησης των περιοχών αυτών, της αξίας των ευρισκομένων στην κατακτηθείσα περιοχή αστικών κέντρων και της στρατηγικής τους σημασίας για τους κατακτητές.⁵¹ Έτσι προεπαναστατικά ολόκληρη η Στερεά με την Εύβοια διαιρείται σε τρία⁵² σαντζάκια: της Ναυπάκτου (Ινέμπαχτι= Επάχτου), που ιδρύθηκε το 1499, του Κάρλελι⁵³ (Καρλίλι) (1479), και της Ευβοίας (Αγριμπόζ=Ευρίπου) (1470). Και τα τρία σαντζάκια από την ίδρυσή τους μέχρι το 1533 ανήκαν διοικητικά στο εγιαλέτι της Ρούμελης. Από το έτος αυτό μέχρι την επανάσταση του 1821 στο εγιαλέτι των νησιών της Άσπρης Θάλασσας (Τζεζαγίρ-ι Μπαχρ-ι Σεφήντ).

Το σαντζάκι της Ναυπάκτου

Το σαντζάκι της Ναυπάκτου μέχρι περίπου το τέλος του 17^ο αιώνα είχε τη μεγαλύτερή του έκταση, αφού περιελάμβανε τους καζάδες: της Ναυπάκτου, Κραβάρων, Λιδορικού, Καρπενησίου, Αποκούρου, Πατρατζικίου, Φαρσάλων, Δομοκού και Μαλανδρινίου. Είχε δηλαδή στη διοικητική του μέριμνα τις περιοχές της Κεντρικής Ρούμελης. Στη συνέχεια και για δώδεκα περίπου χρόνια (1687-1699) η περιοχή της Ναυπάκτου (Ναύπακτος, Απόκουρο, Κράβαρα, Λιδορίκι, Βιτρινίτσα και Σάλωνα) Βενετοκρατείται αποτελώντας χωριστή βενετική διοικητική περιφέρεια με διοικητή (προβλεπτή) και έδρα τη Ναύπακτο.⁵⁴ Το 1701 όμως, δυο χρόνια ύστερα από τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699), η ίδια περιοχή αποδίδεται από τους Βενετούς πάλι στους Οθωμανούς, οι οποίοι μετατρέπουν διοικητικά το πρώην σαντζάκι Ναυπάκτου σε πασαλίκι με πασά δυο ή τριών ιππουρίδων.

Το πασαλίκι της Ναυπάκτου εθεωρείτο από τα φτωχότερα λόγω του άγονου εδάφους της περιοχής και μη επίζηλη θέση για τους υποψήφιους πασάδες, καθώς τα έσοδα που τους εξασφάλιζε δεν ήταν μεγάλα.⁵⁵ Έτσι εξηγείται η οικονομική πρόσκτηση του σαντζακίου του Κάρλελι από τον πασά της Ναυπάκτου Χατζή Μεχμέτ το 1732 <<εν είδει σιτηρεσίου>>⁵⁶ και οι συχνές αλλαγές πασάδων στη συγκεκριμένη περιοχή. Χαρακτηριστική η Έκθεση του Βενετού πρόξενου Ναυπάκτου το 1733 για το ίδιο θέμα:<< Κακή μοίρα ο

τόπος ούτος δεν διοικείται, σπανίως εις πασάς μένη εις την θέσιν του επί 8 μήνας>>.⁵⁷

Το φτωχό σαντζάκι της Ναυπάκτου κατά τον 18^ο αιώνα περιορίζεται γεωγραφικά, αφού χάνει τον καζά Φαρσάλων (πλην του ναγιγιέ Δομοκού), ο οποίος προσαρτάται στο σαντζάκι Τρικάλων. Ο γεωγραφικός περιορισμός του εν λόγω σαντζακίου συνεχίζεται και κατά τον 19^ο αιώνα και παρατηρείται ότι λίγο πριν την επανάσταση του 1821 οι καζάδες Λιδορικού και Μαλανδρινού αποσπώνται από το σαντζάκι Ναυπάκτου και υπάγονται στο σαντζάκι της Εύβοιας.⁵⁸ Σε έγγραφο της Ελληνικής Κυβέρνησης του έτους 1828, που απευθύνεται στους Αντιπροσώπους των Συμμαχικών Αυλών (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας) προς απάντηση των 28 ερωτημάτων τους υπάρχουν καταγεγραμμένα στοιχεία, εκτός των άλλων, και για τα σαντζάκια Ναυπάκτου, Κάρλελι και Ευβοίας.

Συγκεκριμένα με βάση το έγγραφο το σαντζάκι της Ναυπάκτου περιελάμβανε: το Βενέτικο, τα Κράβαρα, το Απόκουρο, το Καρπενήσι, το Δομοκό και το Πατρατζίκι με πληθυσμό, μέχρι το 1821, 53.075 Χριστιανούς και 5.445 Τούρκους. Οι πληθυσμιακοί αυτοί αριθμοί, σύμφωνα με τα στοιχεία του εγγράφου, το 1828 μετεβλήθησαν ως εξής: Χριστιανοί 37.600 και Τούρκοι 4.470.⁵⁹

Πολύ σημαντικά στοιχεία και για τη γή που κατέχουν Έλληνες και Τούρκοι όχι μόνο στο σαντζάκι της Ναυπάκτου αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Ρούμελης δίδει το εν λόγω έγγραφο κάνοντας μάλιστα και στρεμματικές συγκρίσεις των δύο εθνολογικών στοιχείων ανά περιοχή και δίδοντας ακόμη τα επαγγέλματα, που ασκούν οι κάτοικοι της Στερεάς Ελλάδας.

Συγκεκριμένα στο σαντζάκι της Ναυπάκτου η κατανομή της γης σε στρέμματα που ανήκε σε Έλληνες και σε Τούρκους είχε ως εξής: στο Βενέτικο (Ναύπακτο) υπήρχαν 29.400 στρέμματα ελληνικής γης και 24.600 τουρκικής γης. Στα Κράβαρα η ελληνική γη ήταν 87.000 στρέμματα και ανύπαρκτη η τουρκική. Στο Απόκουρο 55.170 στρέμματα η ελληνική γη και 2.100 στρέμματα η τουρκική. Στο Καρπενήσι η ελληνική γη ήταν 10.890 στρέμματα, ενώ η τουρκική 1.400 στρέμματα. Στο Πατρατζίκι (Υπάτη) υπήρχαν 139.480 στρέμματα ελληνικής γης και 71.440 στρέμματα τουρκικής. Τέλος στο Δομοκό

η γη που βρισκόταν στα χέρια των Ελλήνων ήταν μόλις 27.525 στρέμματα, ενώ των Τούρκων 120.225 στρέμματα.⁶⁰

Τα επαγγέλματα που ασκούν οι κάτοικοι της συγκεκριμένης περιοχής, όπως και της λοιπής κατακτημένης χώρας, διαμορφώθηκαν με βάση τη γεωμορφολογία του εδάφους και το αυστηρότερο ή λιγότερο αυστηρό σύστημα διωγμού που επέβαλε κατά καιρούς ο Οθωμανός κατακτητής. Στο Βενέτικο για παράδειγμα όλοι οι κάτοικοι είναι γεωργοί. Στο Απόκουρο ποιμένες και γεωργοί, ενώ στο Καρπενήσι ποιμένες, γεωργοί και τεχνίτες. Στα Κράβαρα οι κάτοικοι είναι ποιμένες, γεωργοί, ιερείς και <<ψωμοζήται>>. Στο Πατρατζίκι υπάρχουν ποιμένες, τεχνίτες, γεωργοί, ναυτικοί. Τα ίδια επαγγέλματα εντοπίζονται και στην περιοχή του Δομοκού με το γειτονικό Πατρατζίκι.⁶¹

Το σαντζάκι του Κάρλελι

Το σαντζάκι του Κάρλελι είναι το τρίτο κατά σειρά σαντζάκι που δημιούργησαν οι Οθωμανοί στο χώρο της Στερεάς (1479) και περιελάμβανε κατά την ίδρυσή του εκτός από τα εδάφη της Αιτωλίας, Ακαρνανίας και την Αγία Μαύρα (Λευκάδα).⁶² Έτσι όπως διαμορφώθηκε αργότερα το συγκεκριμένο σαντζάκι κάλυπτε γεωγραφικά την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και περιελάμβανε: το Μεσολόγγι, το Ανατολικό, το Ζυγό, το Βλοχό, το Ξηρόμερο, τη Βόνιτσα και το Βάλτο. Ο πληθυσμός του προεπαναστατικά ήταν 38.000 οι Χριστιανοί και 2.060 οι Τούρκοι και μετεπαναστατικά, το 1828, οι Χριστιανοί 21.550 και οι Τούρκοι 250.⁶³ Ανήκε και αυτό, όπως και τα άλλα δύο της Στερεάς (Ναυπάκτου και Εύβοιας), μέχρι το 1533 στο εγιαλέτι της Ρούμελης και έκτοτε μέχρι την επανάσταση του 1821 στο εγιαλέτι των νήσων της Άσπρης Θάλασσας.

Οι Οθωμανοί έκαναν πρωτεύουσα του νεοσύστατου σαντζακίου το Αγγελόκαστρο,⁶⁴ πόλη που είχαν ιδρύσει το 13^ο αιώνα οι Άγγελοι Κομνηνοί, του Δεσποτάτου της Ηπείρου, πάνω στην αρχαία ερειπωμένη πόλη της Λυσιμαχίας.⁶⁵ Πηγές αναφέρουν ότι κατά τον 17^ο αιώνα το σαντζάκι του Κάρλελι είχε έξι (6) καζάδες: τον καζά Αγγελοκάστρου, Βραχωρίου (Αγρινίου), Βάλτου, Βόνιτσας, Ξηρομέρου και Αγίας Μαύρας.⁶⁶ Το 1684 η Αγία Μαύρα, η Βόνιτσα και όλη η επαρχία Βάλτου και Ξηρομέρου κυριεύθηκε από τους

Βενετούς με τη συνδρομή Ελλήνων αρματολών.⁶⁷ Τέσσερα χρόνια πριν (1680) το Μεσολόγγι και το Ανατολικό (Αιτωλικό) αποσπάσθηκαν διοικητικά από τον καζά Αγγελοκάστρου και αποτέλεσαν ξεχωριστό βοεβοδαλίκι.⁶⁸ Πιθανότατα η αλλαγή αυτή στη διοικητική ενότητα του καζά Αγγελοκάστρου και της περιφέρειάς του να υπαγορεύθηκε κυρίως από οικονομικές σκοπιμότητες. Δηλαδή αυξήθηκαν τόσο πολύ οι πρόσοδοι του Ανατολικού και του Μεσολογγίου που κατέστη αναγκαία η απόσπασή τους από τον καζά Αγγελοκάστρου και η διοικητική και οικονομική αυτοτέλειά υπό μορφή βοεβοδαλικίου.⁶⁹ Η οικονομική ανάπτυξη της εν λόγω περιοχής, και ειδικά του Μεσολογγίου με το λιμάνι, τις αλυκές και τα ιχθυοτροφεία του, κορυφώνεται κατά το 18^ο αιώνα εξ αιτίας και της μεγάλης ανάπτυξης του εμπορικού του στόλου, που φθάνει να ανταγωνίζεται ακόμα και το βενετικό.⁷⁰ Της ίδιας εποχής (1793) πατριαρχικό έγγραφο πιστοποιεί τη φορολογική κοινότητα του Μεσολογγίου και του Ανατολικού. Με άλλα λόγια εκ του εγγράφου αποδεικνύεται ότι οι δύο ως άνω πόλεις αποτελούν αυτή την εποχή ενιαία φορολογική περιφέρεια.⁷¹

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα η πρωτεύουσα του σαντζακίου του Κάρλελι από το Αγγελόκαστρο μεταφέρεται στο Βραχώρι και αυτό το γεγονός συνδέεται με δύο πολύ σημαντικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή. Το πρώτο αφορά στην καταστροφή και στις λεηλασίες που υπέστη το Αγγελόκαστρο στην αρχή (1684) του Βενετοτουρκικού πολέμου. Ο Κωνσταντίνος Σάθας για το συγκεκριμένο γεγονός μας πληροφορεί ότι το Αγγελόκαστρο μαζί και άλλα χωριά <<παρεδόθησαν εις το πυρ και τον σίδηρον των επιδρομέων, λαβόντων πλουσίαν εξ αυτών λείαν>>.⁷² Ως εκ τούτου φαίνεται πολύ λογικό οι Οθωμανοί, αφού πήραν πίσω την περιοχή από τους Βενετούς με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς(1699), να έκαναν πρωτεύουσα του σαντζακίου το άθικτο από τον πόλεμο και σε οικονομική ακμή ευρισκόμενο Βραχώρι.

Το δεύτερο πολύ σημαντικό γεγονός σχετίζεται με τη μορφή της διοίκησης του σαντζακίου του Κάρλελι. Στο τέλος του 17^{ου} αιώνα πιθανολογείται ότι το σαντζάκι του Κάρλελι υπήχθη στην κατηγορία των σαντζακίων που παραχωρήθηκαν ως χας⁷³ σε πασάδες ή σε πρόσωπα της αυλής του σουλτάνου. Ο διοικητής του σαντζακίου αυτής της κατηγορίας ήταν εκπρόσωπος αυτών των προσώπων, που είχαν αναλάβει το χας σαντζάκι, και

ονομαζόταν μου(τε)σελλίμης, το δε σαντζάκι του Κάρλελι εξ αιτίας του ότι διοικούνταν από μουτεσελλίμη ονομαζόταν και μου(τε)σελλιμλίκι.

Από πολλές πηγές⁷⁴ προκύπτει ότι το Κάρλελι μέχρι και την επανάσταση του 1821 διοικείται από μουτεσελλίμη και ότι από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα μέχρι το 1798 εδίδετο στον πασά της Εύβοιας ως χας για να το νέμεται και να το προστατεύει.⁷⁵ Συνεπώς ο εκάστοτε μουτεσελλίμης του Κάρλελι εκπροσωπεί τον εκάστοτε πασά του σαντζακίου της Εύβοιας και τα συμφέροντά του στην εν λόγω περιοχή. Το 1798 η Υψηλή Πύλη παραχώρησε το σαντζάκι του Κάρλελι ως χας στην Μιχρισάχ (Mihrisah)⁷⁶ βαλιδέ σουλτάνα για να νέμεται το φόρο της δεκάτης⁷⁷ και για να το προστατέψει από την αρπακτική διάθεση του Αλή πασά, ο οποίος από το προηγούμενο έτος με μια σειρά επιθετικών ενεργειών και επεμβάσεων στα εσωτερικά θέματα του Κάρλελι έδειχνε ξεκάθαρα την επιθετική του πολιτική. Έτσι στο πλαίσιο κεντρικού ελέγχου και προστασίας της περιοχής ο διοικητής πλέον του Κάρλελι (Κάρελι-μουσελίμ) διορίζεται κατ' ευθείαν από την Πύλη.⁷⁸

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι συνεχείς παρεμβάσεις του Αλή πασά στα εσωτερικά πράγματα της Στερεάς, η οποία, όπως προαναφέραμε, εδίδετο ως χας στον εκάστοτε πασά της Εύβοιας από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, είχε πάντοτε το ένδυμα της νομιμότητας. Η νομιμότητα αυτή απέρρεε από το αξίωμα του Γενικού Δερβέναγα, που έλαβε το 1787 από την Πύλη και διευρύνθηκε αργότερα με ευθύνη εποπτείας και ελέγχου της δημόσιας τάξης και ασφάλειας και στις επαρχίες της Ρούμελης.⁷⁹ Από τα στοιχεία που υπάρχουν φαίνεται ότι ο Αλή πασάς στην προσπάθειά του να ελέγξει διοικητικά και οικονομικά την περιοχή αντικατέστησε με ποικίλους τρόπους τους προεστούς και Αρματολούς που επρόσκειντο στο παλαιό καθεστώς του Κούρτ πασά (1774-1787)⁸⁰ και επέκτεινε το ιδιοκτησιακό του καθεστώς με τσιφλίκια στην εν λόγω περιοχή.⁸¹

Η πολιτική λοιπόν της Πύλης έναντι του Αλή, που στόχο είχε να τον αποτρέψει από την προσπάθεια να εντάξει το Κάρλελι στην εξουσία του, δεν απέδωσε παρά την μεταβολή του γαιοκτητικού καθεστώτος στο εν λόγω σαντζάκι. Το 1804 ο επίμονος πασάς των Ιωαννίνων κατάφερε να συμπεριλάβει στην εξουσία του το βοεβοδαλίκι του Μεσολογγίου και Ανατολικού, το οποίο δεν ανήκε στο χας της βαλιδέ σουλτάνας, όπως το υπόλοιπο Κάρλελι. Με το θάνατο όμως της βαλιδέ, που επήλθε το 1806, ο

Αλή πασάς ενέταξε όλο το Κάρλελι στη δικαιοδοσία του⁸² και είναι αυτός πλέον που ελέγχει οικονομικά και διοικητικά την περιοχή ορίζοντας τους μουτεσελλίμες μέχρι το 1820, χρονιά που έρχεται σε πόλεμο με την Πύλη. Με την έναρξη του εμφυλίου πολέμου η Πύλη διόρισε διοικητή στα σαντζάκια του Κάρλελι και της Ναυπάκτου το βεζίρη Πεχλιβάν Ιμπραήμ Μπαμπά πασά, με του οποίου το μπουγιουρντί ο Δ. Μακρής έγινε Αρματολός στο Ζυγό.⁸³

Το σαντζάκι του Κάρλελι από την ίδρυσή του μέχρι και το τέλος του 17^{ου} αιώνα ήταν οργανωμένο στη βάση του τιμαριωτικού συστήματος και διοικούνταν από σαντζάκμπεη, του οποίου το χας κατά τα μέσα του τελευταίου αιώνα απέδιδε 264.400 ακτσέδες.⁸⁴ Το εν λόγω σαντζάκι κατά τον 16^ο αιώνα είχε 6 ζιαμέτια⁸⁵ και 124 τιμάρια⁸⁶, ενώ κατά τον επόμενο αιώνα, 11 ζιαμέτια και 119 τιμάρια.⁸⁷

Η γη στο σαντζάκι του Κάρλελι ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς ανάμεσα στους Έλληνες και Τούρκους είχε διαμορφωθεί προεπαναστατικά ως εξής: Στο Ζυγό υπήρχαν 83.220 στρέμματα ελληνικής γης και 20.300 στρέμματα τουρκικής με τη σημείωση ότι από αυτό τον αριθμό των τουρκικών στρεμμάτων τα 6.000 στρέμματα ανήκαν σε Έλληνες και τα άρπαξαν οι Τούρκοι το 1770 μετά την επανάσταση των κατοίκων της περιοχής και την υποταγή τους με συνθήκες ασφάλειας της ζωής και ιδιοκτησίας τους, που όμως δε σεβάστηκαν οι κατακτητές. Στην περιοχή του Μεσολογγίου η ελληνική γη ήταν 29.400 στρέμματα, ενώ η τουρκική 1.280 στρέμματα. Στο Ανατολικό υπήρχαν 46.150 στρέμματα ελληνικής γης και στους Τούρκους 6.550 στρέμματα. Στο Ξηρόμερο 170.200 στρέμματα ελληνική γη και 3.000 τουρκική. Στο Βλοχό υπήρχαν 66.100 στρέμματα ελληνικής γης και 75.000 στρέμματα τουρκικής. Στη Βόνιτσα 1000.300 στρέμματα ελληνικής γης και ανύπαρκτη η τουρκική γη. Στο Βάλτο υπήρχαν 91.200 στρέμματα ελληνικής γης και 1.500 στρέμματα τουρκικής.⁸⁸

Και εδώ τα επιτηδεύματα των κατοίκων διαμορφώθηκαν από τη γεωμορφολογία του εδάφους του Κάρλελι και την ασύμμετρη πολιτική των διώξεων της οθωμανικής εξουσίας. Στην Ακαρνανία (Ξηρόμερο, Βόνιτσα και Βάλτο) εντυπωσιακή είναι η άσκηση δύο μόνο επαγγελμάτων εκ μέρους των κατοίκων, αυτών του γεωργού και του Αρματολού, ενώ αντίθετα στην Αιτωλία (Μεσολόγγι, Ανατολικό, Ζυγό, Βλοχό,) υπάρχει μια ποικιλία επαγγελματικών ενασχολήσεων καθώς οι κάτοικοι για παράδειγμα στο Ζυγό είναι γεωργοί ,

ποιμένες και τεχνίτες στο Βλοχό, ναυτικοί, αλιείς και τεχνίτες στο Ανατολικό και στο Μεσολόγγι.⁸⁹

Σχετικά με την αυτοδιοίκηση στην περιοχή του Κάρλελι και την ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων, από στοιχεία της προεπαναστατικής περιόδου, γνωρίζουμε ότι αυτή διαμορφώθηκε κυρίως από τη γαιοκτητική μεταβολή που επήλθε στο εν λόγω σαντζάκι. Από τη μετατροπή δηλαδή στις αρχές του 18^{ου} αιώνα του τιμαριωτικής οργάνωσης σαντζακίου του Κάρλελι σε μουτεσελλιμλίκι. Πάντως σε γενικές γραμμές το όλο σύστημα της αυτοδιοίκησης στο Κάρλελι δε φαίνεται να διέφερε ουσιαστικά από εκείνο της Πελοποννήσου.⁹⁰ Έχουμε και εδώ τους δημογέροντες, τους κοτζαμπάσηδες, τους βιλαέτ αγιάν και τους βεκίληδες. Οι δημογέροντες των κοινοτήτων εκλέγουν τους κοτζαμπάσηδες (προεστούς), που εδρεύουν στην πρωτεύουσα κάθε καζά.⁹¹ Στην πρωτεύουσα του σαντζακίου, στο Βραχώρι, είχε την έδρα του ο βιλαέτ αγιάν ή αγιάν βιλαετλί, ο οποίος εκλεγόταν πιθανότατα από τους κοτζαμπάσηδες.⁹² Οι βεκίληδες, οι ευρισκόμενοι στην κορυφή της αυτοδιοικητικής πυραμίδας χρησιμοποιούνταν από το ελληνικό στοιχείο προκειμένου να προωθήσουν στην Υψηλή Πύλη φορολογικά ή άλλα ζητήματα προς λύση. Έτσι έγινε και το 1793, όταν εστάλησαν από το Κάρλελι στην Κωνσταντινούπολη οι βεκίληδες, Αναγνώστης Σταϊκόπουλος και Γιάννος Παρλάς και από το βοεβοδαλίκι Μεσολογγίου και Ανατολικού ο Αντώνης Μπέλιας, καθώς, όπως προαναφέραμε, το συγκεκριμένο βοεβοδαλίκι αποτελούσε χωριστή φορολογική περιφέρεια, κατάφεραν να πετύχουν ευνοϊκή ρύθμιση στην καταβολή τακτικών φόρων για το Κάρλελι. Συγκεκριμένα το Κάρλελι (εκτός Μεσολογγίου και Ανατολικού) όφειλε να καταβάλει ετησίως 60.000 γρόσια και το βοεβοδαλίκι Μεσολογγίου – Ανατολικού 15.000 γρόσια, ποσά που εξακολούθησαν να καταβάλλονται προεπαναστατικά μέχρι και το 1820.⁹³ Τελευταίος μεγάλος βιλαέτ αγιάν της περιοχής ο Πάνος Γαλάνης, ο και Μεγαπάνος επωνομαζόμενος λόγω της μεγάλης επιρροής και δύναμης που είχε στο Κάρλελι.

Το σαντζάκι της Εύβοιας

Το 1470 οι Οθωμανοί, αφού κατέλαβαν την Βενετοκρατούμενη πόλη του Ευρίπου, ίδρυσαν το σαντζάκι της Εύβοιας (Ευρίπου) ενώνοντας στα εδάφη της Εύβοιας και αυτά της Ανατολικής Στερεάς, τα οποία είχαν

κατακτήσει τμηματικά από το 1393 μέχρι το 1460 και υπαγάγει στο σαντζάκι των Τρικών.

Το σαντζάκι της Εύβοιας περιελάμβανε: την Αττική, τη Θήβα, τη Λειβαδιά, την Εύβοια, το Τουρκοχώρι, τη Βουδονίτσα, το Ζητούνι (Λαμία), το Ταλάντι (Αταλάντη), τα Σάλωνα (Αμφισσα), το Λιδωρίκι και το Μαλανδρίνο. Στο σαντζάκι της Εύβοιας το ελληνικό πληθυσμιακό στοιχείο υπερετερούσε έναντι του τουρκικού μέχρι το 1821, καθώς οι Χριστιανοί ήταν 156.775 και οι Τούρκοι 13.360. Το 1828 οι πληθυσμιακοί αυτοί αριθμοί στο εν λόγω σαντζάκι μετεβλήθησαν ως εξής: Χριστιανοί 113.750 και Τούρκοι 6.730.⁹⁴ Στην αρχή και μέχρι το 1533 το σαντζάκι της Εύβοιας, όπως και τα άλλα δύο της Στερεάς, ανήκε στο εγιαλέτι της Ρούμελης. Στη συνέχεια υπήχθη και αυτό στο εγιαλέτι των Νήσων της Άσπρης Θάλασσας.

Πρωτεύουσα του σαντζακίου της Εύβοιας ήταν ο Εύριπος (Negoronte, Χαλκίδα) και έδρα του διοικητή, ο οποίος μέχρι το 1675 περίπου είχε το βαθμό του σαντζάκμπεη και στη συνέχεια το βαθμό του βεζίρη-πασά τριών ιππουρίδων. Πρώτος σαντζάκμπεης της Εύβοιας καταγράφεται ο Ισκεντέρ μπέης και το χας του σαντζάκμπεη το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα περίπου 440.000 ακτσέδες.⁹⁵

Χωρίς σημαντικές αλλαγές στον αριθμό των καζάδων, καθ'όλη τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας, το σαντζάκι της Εύβοιας θεωρείται το σημαντικότερο σε αριθμό καζάδων έναντι των άλλων δύο της Στερεάς. Έτσι στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα οι καζάδες του συγκεκριμένου σαντζακίου ήταν οι εξής: Εύριπος, Κάρυστος, Ωρεοί, Αθήνα, Θήβα, Λειβαδιά, Ταλάντι, Βουδονίτσα, Ζητούνι, Σάλωνα και Μέγαρα. Τα Μέγαρα όμως στα μέσα του 17^{ου} αιώνα αποσπάσθηκαν από το σαντζάκι της Εύβοιας και ενσωματώθηκαν στο σαντζάκι του Μορέως, ενώ λίγο πριν την επανάσταση του 1821 στο σαντζάκι της Εύβοιας προστέθηκαν οι καζάδες Μαλανδρίνου και Λιδωρικού.

Και το σαντζάκι της Εύβοιας οργανώθηκε από την ίδρυσή του σύμφωνα με το τιμαριωτικό σύστημα. Το 1533 στον εκτεταμένο χώρο του εν λόγω σαντζακίου βρίσκουμε 7 ζιαμέτια και 202 τιμάρια, ενώ καθ'όλη τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα εντοπίζουμε στον ίδιο χώρο 12 ζιαμέτια και 188 τιμάρια.⁹⁶ Η κατοχή της γης στο συγκεκριμένο σαντζάκι διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από τα άλλα δύο σαντζάκια της κεντρικής και δυτικής Στερεάς, καθώς σε αρκετές περιοχές του εν λόγω σαντζακίου (Εύβοια, Θήβα,

Τουρκοχώρι, Βουδονίτσα, Ταλάντι) η Τουρκική ιδιοκτησία γης υπερτερεί της Ελληνικής αποδεικνύοντας την οθωμανική πολιτική που συνίστατο στην αποχή από τις ορεινές και άγονες περιοχές και στην κατοχή εύφορων καλλιεργήσιμων εδαφών. Έτσι στην Εύβοια υπήρχαν 356.900 στρέμματα Ελληνικής γης και 413.600 στρέμματα Τουρκικής. Στην Αττική η Ελληνική γη ήταν 173.100 στρέμματα και η Τουρκική 171.700 στρέμματα. Στη Θήβα υπήρχαν 87.320 στρέμματα Ελληνικής γης, ενώ η Τουρκική γη ήταν διπλάσια και αριθμούσε 172.570 στρέμματα. Στη Λειβαδιά 388.125 στρέμματα Ελληνικής γης και 95.800 στρέμματα Τουρκικής. Αντίθετα στο Ταλάντι η Τουρκική γη υπερτερεί έναντι της Ελληνικής, καθώς αριθμεί 77.300 στρέμματα ενώ η Ελληνική 75.350 στρέμματα. Ίδια κατάσταση επικρατεί στο Τουρκοχώρι και τη Βουδονίτσα, αφού η γη που βρίσκεται στα χέρια των Τούρκων είναι περισσότερη: Τουρκοχώρι, 28.400 στρέμματα η Τουρκική γη και 20.250 στρέμματα η Ελληνική και στη Βουδονίτσα, 28.000 στρέμματα η Τουρκική γη και 26.630 στρέμματα η Ελληνική. Στα Σάλωνα η Ελληνική γη ήταν 56.360 στρέμματα έναντι 16.600 στρεμμάτων της Τουρκικής και στο Λιδωρίκι 72.000 στρέμματα η Ελληνική γη έναντι 10.00 στρεμμάτων της Τουρκικής. Και στο Μαλανδρίνο η Ελληνική γη που αριθμεί 33.000 στρέμματα υπερτερεί έναντι της Τουρκικής που αριθμεί 6.000 στρέμματα. Τέλος, στο Ζητούνι υπήρχαν 126.310 στρέμματα Ελληνικής γης έναντι 50.280 στρεμμάτων Τουρκικής.⁹⁷

Και στο σαντζάκι της Εύβοιας τα επιτηδεύματα των κατοίκων καθορίσθηκαν εν πολλοίς από τη γεωμορφολογία της περιοχής και την πολιτική της καταπίεσης και των διώξεων της κατακτητικής εξουσίας. Στον Εύριπτο οι κάτοικοι είναι γεωργοί, ποιμένες και ναυτικοί. Στο Ζητούνι και στο Πατρατζίκι ποιμένες, τεχνίτες και ναυτικοί ενώ στη Βουδονίτσα, Ταλάντι, Λειβαδιά, Θήβα, Αττική και Σάλωνα γεωργοί και τεχνίτες. Στο Λιδωρίκι και στο Μαλανδρίνο υπάρχει επαγγελματική διαφοροποίηση, αφού εκτός από γεωργοί οι κάτοικοι είναι ποιμένες, ιερείς και <<ψωμοζήται>>.⁹⁸

Κατά το πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα οι αλυκές της Αθήνας, του Ζητουνίου, των Σαλώνων, του Ταλαντίου, του Ευρίπου καθώς και τα λιμάνια (σκάλες) της Αθήνας, των Μεγάρων, της Άνδρου, του Ζητουνίου, Ταλαντίου, Σαλώνων, Ωρεών, Καρύστου και Ευρίπου αποτελούσαν χασ χουμαγιούν και φορολογούνταν κατ'αποκοπή. Με τον ίδιο τρόπο (κατ'αποκοπή)

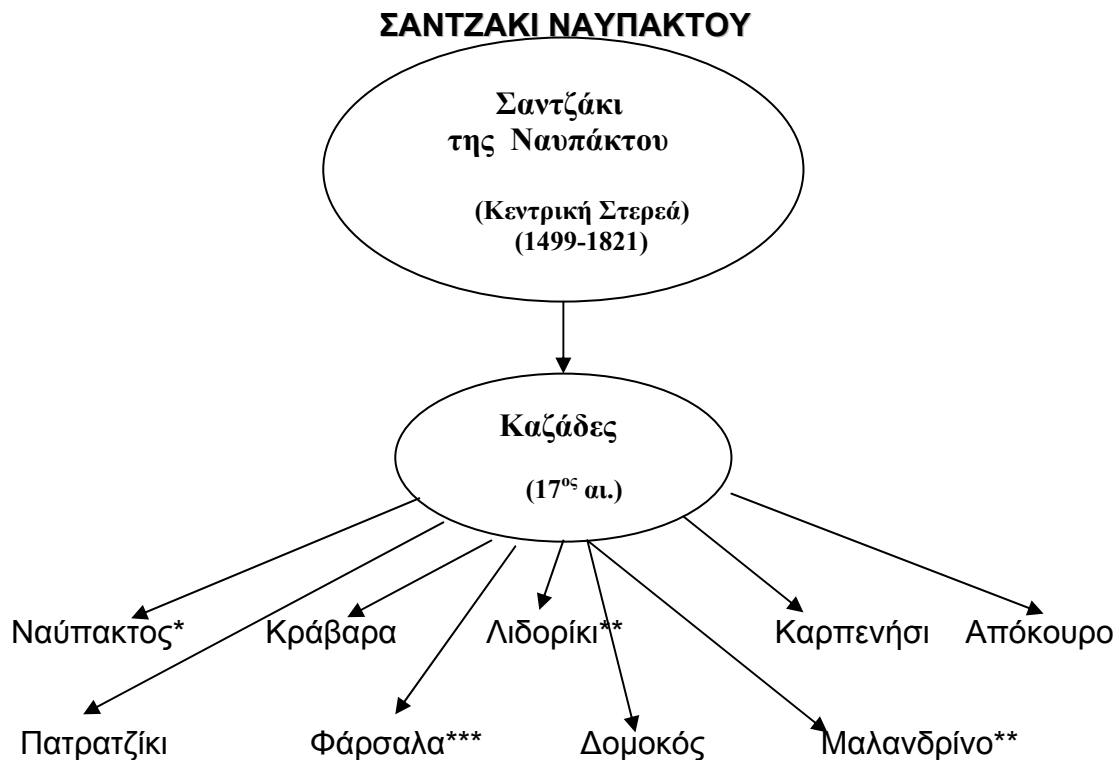
φορολογούνταν και οι πρόσοδοι των πόλεων της Αθήνας, Θήβας, Σαλώνων και Ωρεών.⁹⁹

Η Ανατολική Στερεά δεν απέφυγε, όπως άλλωστε και η Δυτική, την επεκτατική πολιτική του Αλή πασά των Ιωαννίνων, ο οποίος πίσω από το πρόσχημα του αξιώματος του Ντερβεντάτ Ναζίρ που κατείχε, επενέβαινε στις περιοχές του σαντζακίου της Εύβοιας και προσπαθούσε με ποικίλους τρόπους να κυριαρχήσει οικονομικά και διοικητικά όπως: με τη μίσθωση των προσόδων των περιοχών, με το διορισμό των οπαδών του στις διοικητικές θέσεις των καζάδων,¹⁰⁰ με τον έλεγχο των εξουσιαστικών χριστιανικών αρχών των κοινοτήτων και με την προσχηματική καταδίωξη των Κλεφτών μιας περιοχής. Με αυτό τον τελευταίο τρόπο, το πρόσχημα δηλαδή της καταδίωξης των Κλεφτών της Ανατολικής Στερεάς, διέβη το 1805 τον Παρνασσό, γράφει ο Πουκεβίλ στην Ιστορία του,¹⁰¹ και έβαλε πόδι στην περιοχή ελέγχοντας έκτοτε ένα σημαντικό τμήμα του σαντζακίου της Εύβοιας, όλη την Ανατολική Στερεά εκτός από την περιοχή της Αττικής και της Βοιωτίας. Έτσι λίγο πριν από τη επανάσταση του 1821 ο πασάς της Εύβοιας έχει περιορισμένη εξουσία στο σαντζάκι του όχι μόνο από τις ποικιλόμορφες επεμβάσεις του Αλή πασά, που έλαβαν χώρα στις δυο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αλλά και από το γεγονός ότι οι βοεβόδες της Αθήνας, της Θήβας, Λειβαδιάς, Ταλαντίου και Σαλώνων διορίζονται ως μισθωτοί των προσόδων των εν λόγω πόλεων απ'ευθείας από την Υψηλή Πύλη.¹⁰²

5. Γραφήματα και Πίνακες σαντζακίων Στερεάς Ελλάδας

Ακολουθούν γραφήματα και πίνακες που αφορούν πρώτο, στις διαιρέσεις σε καζάδες των τριών σαντζακίων της Στερεάς (Ναυπάκτου, Κάρλελι, Εύβοιας) κατά το 17^ο και 19^ο αιώνα, δεύτερο στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης και στη στρεμματική αναλογία μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, που είχε διαμορφωθεί προεπαναστατικά στη Στερεά, και τρίτο στην πληθυσμιακή σύνθεση των συγκεκριμένων σαντζακίων προεπαναστατικά (μέχρι το 1821) και οχτώ χρόνια μετά (1828) καθώς και στα κατά περιοχή επιτηδεύματα των κατοίκων.

ΤΑ ΣΑΝΤΖΑΚΙΑ ΤΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ

Η πληθυσμιακή κατανομή στο σαντζάκι της Ναυπάκτου Ελλήνων και Τούρκων το 1821 και 1828 με βάση το υπ. αρ. 7454 έγγραφο του Ι. Καποδίστρια, που εστάλη στους αντιπροσώπους των Συμμαχικών Αυλών.

Σαντζάκι της Ναυπάκτου

(Πληθυσμιακή κατανομή)

<u>Μέχρι το 1821</u>		<u>Το 1828</u>	
Έλληνες	Τούρκοι	Έλληνες	Τούρκοι
53.075	5.445	37.600	4.470

* Η Ναύπακτος ήταν πρωτεύουσα του ομώνυμου σαντζακίου.

** Ο καζάς Φαρσάλων τον 18^ο αιώνα θα προσαρτηθεί στο σαντζάκι Τρικάλων.

*** Οι καζάδες Λιδορικού και Μαλανδρίνου λίγο πριν την επανάσταση του 1821 (19^{ος} αι.) αποσπώνται από το σαντζάκι Ναυπάκτου και προσαρτώνται στο σαντζάκι Ευβοίας.

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

ΤΟ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ ΓΗΣ

Επαρχίες	Ελληνική γη Στρέμματα	Τουρκική γη Στρέμματα	Αναλογία μεταξύ αυτών
Βενέτικο	29.400	24.600	5 προς 4 περίπου
Κράβαρα	87.000	_____	Ουδεμία
Απόκουρο	55.170	2.100	26 $\frac{1}{4}$ προς 1 περίπου
Καρπενήσι	10.890	1.400	8 προς 1 περίπου
Πατρατζίκι*	139.480	71.440	2 προς 1
Δομοκός	27.525	120.225	1 προς 4 $\frac{1}{2}$
Φάρσαλα**	_____	_____	_____
Λιδορίκι	72.000	10.000	7 $\frac{1}{5}$ προς 1
Μαλανδρίνο	33.000	6.000	5 $\frac{1}{3}$ προς 1

* Στο Πατρατζίκι (Νέα Πάτρα, Υπάτη) από τα 71.440 στρέμματα της τουρκικής γης τα 6.000 στρέμματα περίπου ήταν ελληνική γη, καθώς ανήκαν στον πρόκριτο της περιοχής Χατζηχρήστο Οικονόμου. Μετά το θάνατό του η Πύλη τα εδήμωσε και αργότερα τα απέδωσε στα παιδιά του με τη συμφωνία να πληρώνουν στην Πύλη κατ' έτος 5.500 γρόσια.

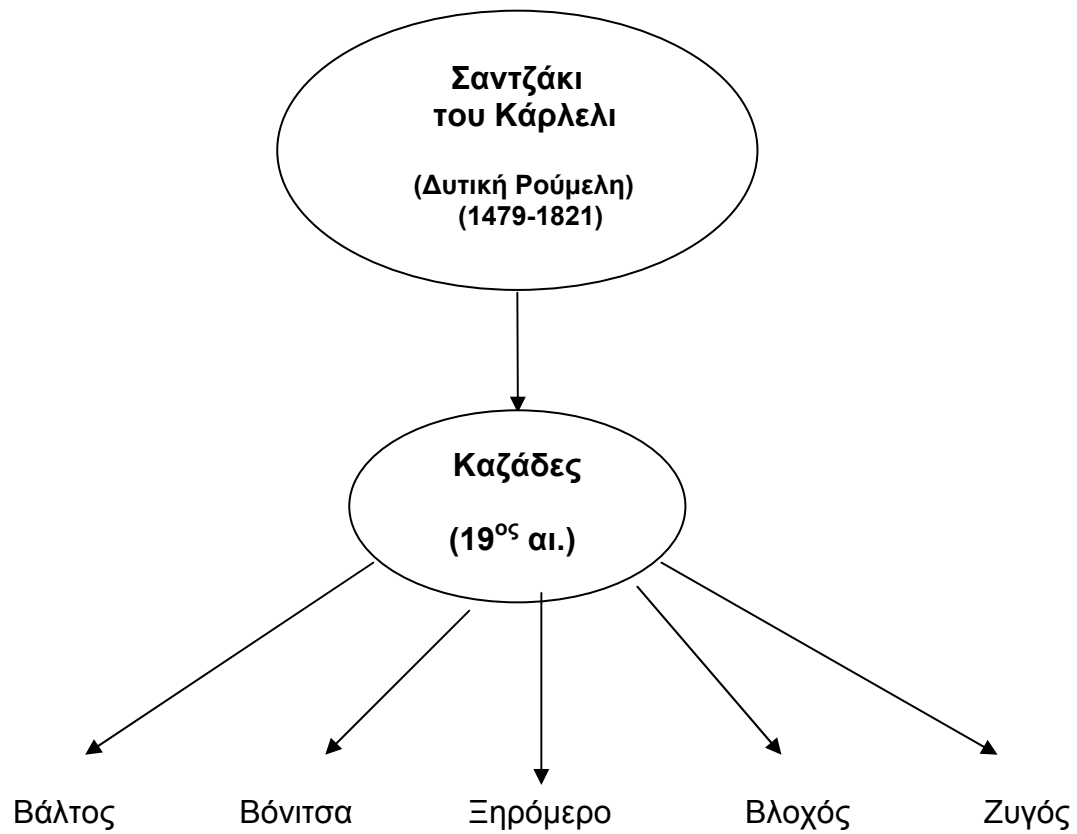
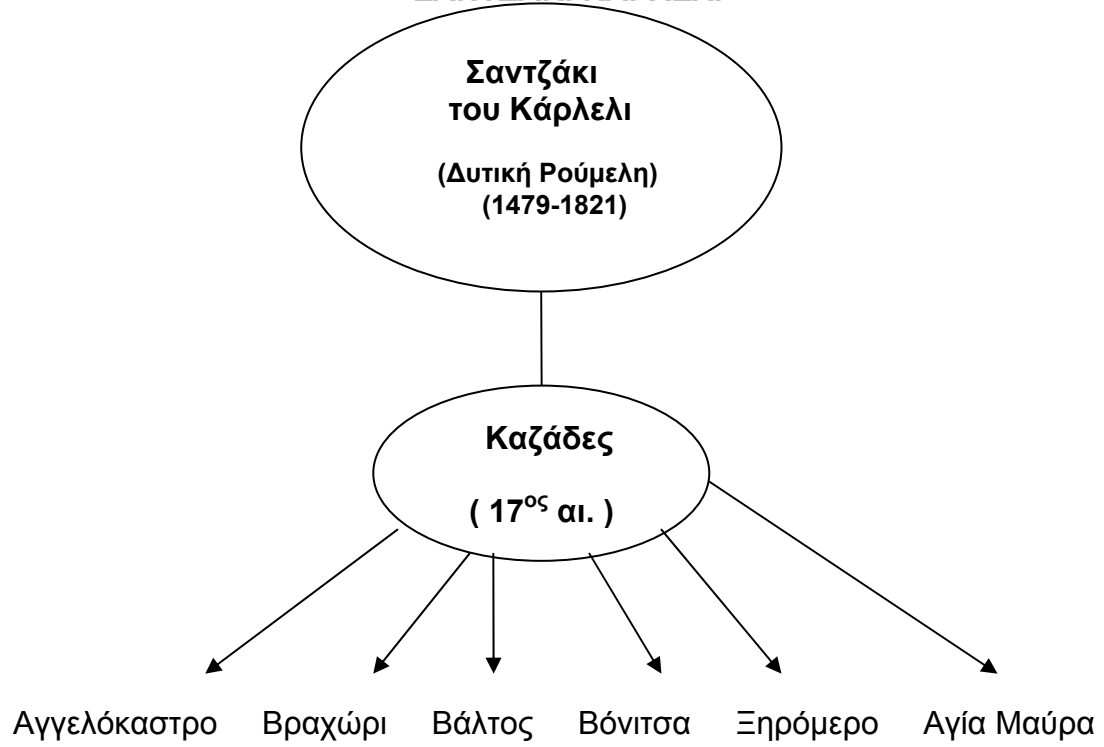
** Για το καθεστώς της ιδιοκτησίας γης στα Φάρσαλα, που από τον 18^ο αιώνα προσαρτήθηκαν στο σαντζάκι Τρικάλων, δεν υπάρχουν στοιχεία στο υπ' αρ. 7454 έγγραφο του Ι. Καποδίστρια, καθώς δεν είχαν για τη Θεσσαλία καμία σχετική πληροφορία.¹⁰³

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ
ΤΑ ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ*

Επαρχίες	Επιτηδεύματα των κατοίκων
Βενέτικο	Γεωργοί
Κράβαρα	Ποιμένες, ιερείς, γεωργοί, <<ψωμοζήται>>
Απόκουρο	Ποιμένες, γεωργοί
Καρπενήσι	Ποιμένες, γεωργοί , τεχνίτες
Πατρατζίκι	Ποιμένες, τεχνίτες, ναυτικοί
Δομοκός	Ποιμένες, τεχνίτες, ναυτικοί
Φάρσαλα	Γεωργοί, τεχνίτες, ναυτικοί
Λιδορίκι	Ποιμένες, ιερείς, γεωργοί, <<ψωμοζήται>>
Μαλανδρίνο	Ποιμένες, ιερείς, γεωργοί, <<ψωμοζήται>>

* Για τη σύνταξη του πίνακα αντλήσαμε στοιχεία και από τους δυο πίνακες με τα επιτηδεύματα των κατοίκων της Στερεάς Ελλάδας, που παραθέτει το έγγραφο Ι. Καποδίστρια.¹⁰⁴

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΚΑΡΛΕΛΙ

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΚΑΡΛΕΛΙ

ΤΟ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ ΓΗΣ

Επαρχίες	Ελληνική γη Στρέμματα	Τουρκική γη Στρέμματα	Αναλογία μεταξύ αυτών
Βάλτος	91.200	1.500	60 προς 1 περίπου
Βόνιτσα	100.300	—	Ουδεμία
Ξηρόμερο	170.200	3.000	56 $\frac{3}{4}$ προς 1 περίπου
Βλοχός	66.100	75.000	13 προς 15 περίπου
Ζυγός*	83.220	20.300	4 $\frac{1}{4}$ προς 1 περίπου
Μεσολόγγι	29.400	1.280	23 προς 1 περίπου
Ανατολικό	46.150	6.550	7 προς 1 περίπου

* Από τα 20.300 στρέμματα της τουρκικής γης της επαρχίας Ζυγού τα 6.000 στρέμματα ανήκαν στους Έλληνες και αρπάχθηκαν από τους Τούρκους το 1770 μετά την επανάσταση των κατοίκων της περιοχής και την υποταγή τους με συνθήκες ασφάλειας της ζωής και ιδιοκτησίας τους, που όμως δε σεβάστηκαν οι κατακτητές.¹⁰⁵

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΚΑΡΛΕΛΙ
ΤΑ ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ

Επαρχίες	Επιτηδεύματα των κατοίκων
Βάλτος	Γεωργοί και αρματολοί
Βόνιτσα	Γεωργοί και αρματολοί
Ξηρόμερο	Γεωργοί και αρματολοί
Βλοχός	Ποιμένες και τεχνίτες
Ζυγός	Γεωργοί
Μεσολόγγι	Ναυτικοί, αλιείς και τεχνίτες
Ανατολικό	Ναυτικοί, αλιείς και τεχνίτες

Σαντζάκι του Κάρλελι

(Πληθυσμιακή κατανομή)

Μέχρι το 1821

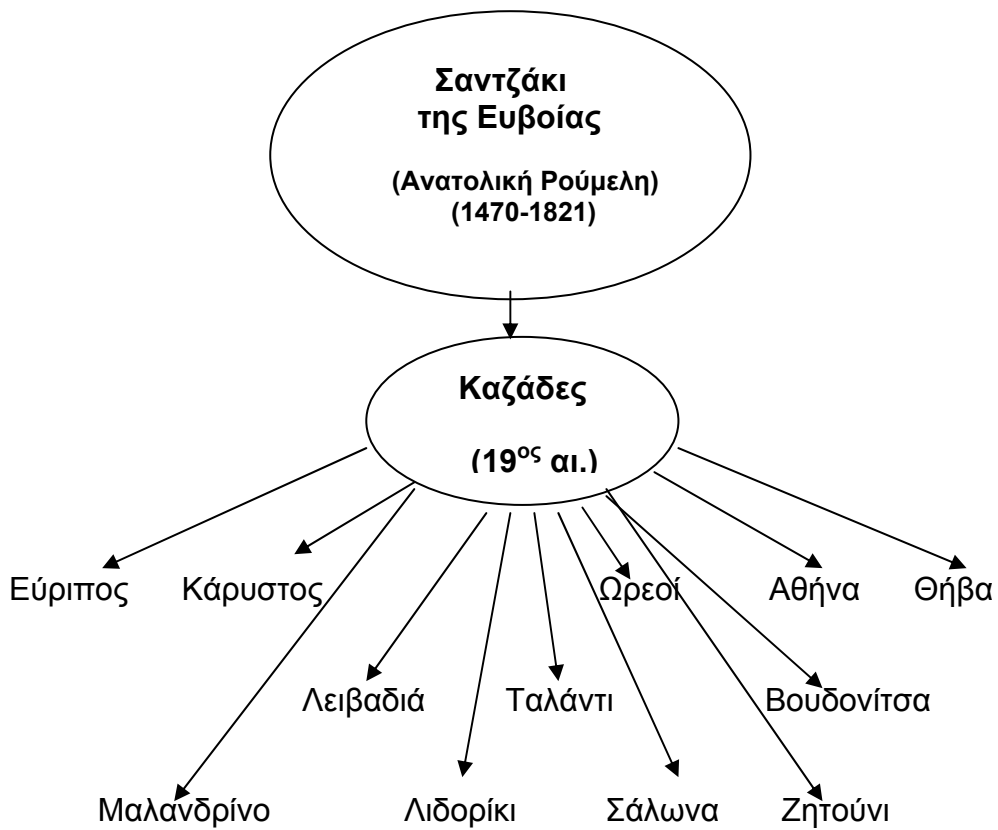
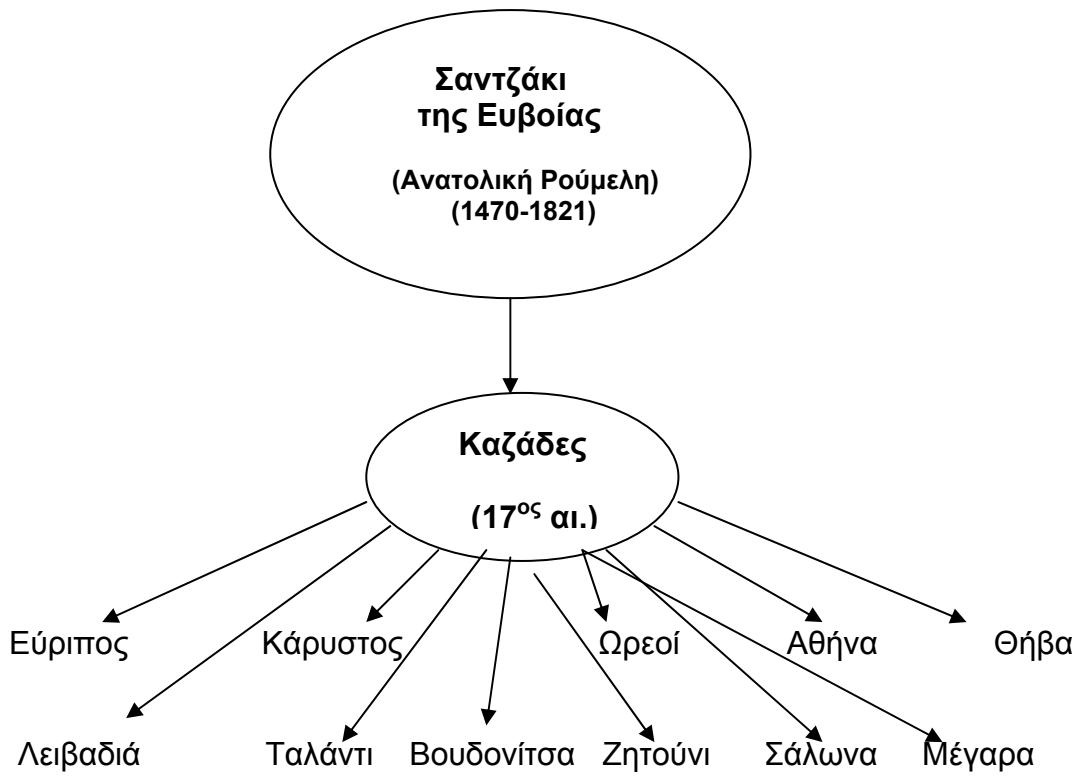
Έλληνες	Τούρκοι
38.000	2.060

Το 1828

Έλληνες	Τούρκοι
21.550	250

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΕΥΒΟΙΑΣ

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΕΥΒΟΙΑΣ

ΤΟ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ ΓΗΣ

Επαρχίες	Ελληνική γη Στρέμματα	Τουρκική γη Στρέμματα	Αναλογία μεταξύ αυτών
Εύβοια*	356.900	413.600	5 προς 6 περίπου
Αττική	173.100	171.700	Περίπου ίση
Θήβα	87.320	172.570	1 προς 2 περίπου
Λειβαδιά	388.125	95.800	4 προς 1 περίπου
Ταλάντι	75.350	77.300	Περίπου ίση
Τουρκοχώρι	20.250	28.400	7 προς 9
Βουδονίτσα	26.630	28.000	13 ½ προς 14
Σάλωνα	56.360	16.600	3 ½ προς 1
Λιδορίκι	72.000	10.000	7 ^{1/5} προς 1
Ζητούνι	126.310	50.280	2 ½ προς 1
Μαλανδρίνο	33.000	6.000	5 ^{1/3} προς 1

*Από τα 413.600 στρέμματα της τουρκικής γης στην Εύβοια περίπου τα 34.000 στρέμματα ανήκαν σε 24 ελληνικά χωριά, τα οποία εξ' αιτίας των βαρύτατων φόρων και των άπειρων καταχρήσεων αναγκάστηκαν να τεθούν υπό την προστασία της τουρκικής κυριότητας, με τη συμφωνία να δίνουν κάθε χρόνο 20.000 γρόσια για να εξασφαλίζουν ησυχία και προστασία από καταχρηστικά δόσιμα.¹⁰⁶

ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΕΥΒΟΙΑΣ

ΤΑ ΕΠΙΤΗΔΕΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ

Επαρχίες	Επιτηδεύματα των κατοίκων
Ζητούνι	Ποιμένες, ναυτικοί, τεχνίτες
Βουδονίτσα	Ποιμένες, γεωργοί, τεχνίτες
Ταλάντι	Ποιμένες, γεωργοί, τεχνίτες
Λειβαδιά	Ποιμένες, γεωργοί, τεχνίτες
Θήβα	Ποιμένες, γεωργοί, τεχνίτες
Αττική	Ποιμένες, γεωργοί, τεχνίτες
Σάλωνα	Ποιμένες, γεωργοί, τεχνίτες
Λιδορίκι	Ποιμένες, ιερείς, γεωργοί, <<ψωμοζήται>>
Μαλανδρίνο	Ποιμένες, ιερείς, γεωργοί, <<ψωμοζήται>>
Εύβοια	Γεωργοί, ποιμένες, ναυτικοί

Σαντζάκι της Ευβοίας

(Πληθυσμιακή κατανομή)

Μέχρι το 1821

Έλληνες	Τούρκοι
156.775	13.360

Το 1828

Έλληνες	Τούρκοι
113.750	6.730

Τα στοιχεία που παραθέσαμε με βάση το έγγραφο του Ιωάννη Καποδίστρια, μπορούν να ελεγχθούν ως προς την απόλυτη ακρίβειά τους κυρίως τα αφορώντα την αρίθμηση του ελληνικού και τουρκικού πληθυσμού στα προαναφερόμενα σαντζάκια. Αυτό προκύπτει από την αδυναμία της τότε Ελληνικής Κυβέρνησης να χρησιμοποιήσει αναμφισβήτητα στατιστικά στοιχεία πληθυσμιακής υφής λόγω της επικρατούσας ιστορικής πραγματικότητας. Τον ισχυρισμό μας αυτόν ενισχύει εξάλλου και το ίδιο το έγγραφο το υπ. αρ. 7454 του Κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια με ημερομηνία 26 Οκτωβρίου 1828, Πόρος, που κοινοποίησε στο Πανελλήνιο συνοδεύοντας τις απαντήσεις στα 28 ερωτήματα, τα οποία έθεσαν οι αντιπρόσωποι των Συμμαχικών Αυλών στην Ελληνική Κυβέρνηση, με την εξής επισήμανση: <<Σας στέλλω κύριοι, τας απαντήσεις εις τα 28 ερωτήματα, τας οποίας διεύθυνα εις τους εξοχωτάτους αντιπροσώπους των Συμμάχων Αυλών. Θέλετε ιδεί, κύριοι, ότι το έργον τούτο σύγκειται το πλείστον από πληροφορίες, τας κοινοποιηθείσας μοι παρά της επιτροπής του Πανελληνίου>>. ⁶⁰

Συνεπώς πιστεύουμε ότι τα στοιχεία τα αφορώντα τουλάχιστον την πληθυσμιακή σύνθεση των προαναφερθέντων σαντζακίων, χωρίς να βρίσκονται μακριά από την αλήθεια, απηχούν τις πληροφορίες που διέθεταν τα μέλη της επιτροπής του Πανελληνίου και διαμορφώνουν μια κατά προσέγγιση πληθυσμιακή πραγματικότητα.

Συμπέρασμα

Από την ανάλυση των στοιχείων που προηγήθηκαν σχετικά με την πληθυσμιακή κατανομή Ελλήνων και Τούρκων στα σαντζάκια της Στερεάς Ελλάδας προεπαναστατικά μέχρι το 1821 και το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης συμπεραίνουμε ότι και στα τρία σαντζάκια (Ναυπάκτου, Κάρλελι και Ευβοίας) οι Έλληνες υπερτερούσαν πληθυσμιακά, καθώς ήταν πολλαπλάσιοι των Τούρκων. Στο σαντζάκι της Ευβοίας έχουμε τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή συγκέντρωση Ελλήνων (156.775) και Τούρκων (13.360) έναντι των άλλων δύο σαντζακίων: Ναυπάκτου (53.075 Έλληνες – 5.445 Τούρκοι) και Κάρλελι (38.000 Έλληνες – 2.060 Τούρκοι). Ο υπέρτερος πληθυσμιακά αριθμός Ελλήνων και Τούρκων στο σαντζάκι της Ευβοίας δεν είναι άσχετος με το

μέγεθος της καλλιεργήσιμης γης ούτε με την ευφορία της. Στο σαντζάκι Ευβοίας συγκεντρωτικά η γη που ανήκε σε Έλληνες ήταν της τάξεως του 1.415.345 στρεμμάτων έναντι 1.070.250 στρεμμάτων των Τούρκων, ενώ στο σαντζάκι του Κάρλελι 586.570 στρέμματα ανήκαν σε Έλληνες και 107.630 στρέμματα σε Τούρκους. Διπλάσιο περίπου αριθμό στρεμμάτων γης (454.465) έχουν οι Έλληνες στο σαντζάκι Ναυπάκτου έναντι των Τούρκων, που διαθέτουν 235.765 στρέμματα.

Από τους πίνακες που παραθέσαμε με τα αναλυτικά στοιχεία για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης στα τρία σαντζάκια της Στερεάς καθίσταται σαφές ότι και σ' αυτή την περιοχή της Ελλάδας οι Τούρκοι ενδιαφέρονται πρωτίστως για τα εύφορα εδάφη. Έτσι βλέπουμε για παράδειγμα ότι από τις φτωχές και άγονες επαρχίες του σαντζακίου της Ναυπάκτου οι Τούρκοι ενδιαφέρονται περισσότερο για τον πλούσιο Δομοκό και κατέχουν 120.225 στρέμματα γης έναντι 27.525 στρεμμάτων γης που κατέχουν οι Έλληνες· δηλαδή αναλογία 4 ½ προς 1 υπέρ των Τούρκων. Το ίδιο συμβαίνει και στο σαντζάκι του Κάρλελι, καθώς από τις επαρχίες του ξεχωρίζουν τον Βλοχό (Αγρίνιο), όπου κατέχουν 75.000 στρέμματα γης έναντι 66.100 στρεμμάτων που ανήκουν σε Έλληνες. Αναλογία 13 προς 15 υπέρ των Τούρκων. Και στο σαντζάκι Ευβοίας ίδια είναι η εικόνα. Συγκεκριμένα στην Εύβοια, στη Θήβα, στο Τουρκοχώρι και στη Βουδονίτσα οι Τούρκοι κατέχουν μεγαλύτερο αριθμό στρεμμάτων γης έναντι των Ελλήνων, ενώ στην Αττική και στο Ταλάντι η αναλογία είναι περίπου ίση. Μόνο στη Λειβαδιά η αναλογία είναι 4 προς 1 περίπου υπέρ των Ελλήνων ίσως γιατί στην περιοχή κυριαρχούν οι μεγάλες και ισχυρές οικογένειες των κοτζαμπάσηδων: Ιωάννη Λογοθέτη, Νίκου Νάκου, Ιωάννη Φίλωνα και άλλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Αρματολικά δίκτυα και συγκρούσεις στη Δυτική Ελλάδα κατά την Επανάσταση

Η περιοχή της Δυτικής Ελλάδας διαμόρφωσε κατά τη μακρά προεπαναστατική περίοδο ένα ισχυρό αρματολικό φαινόμενο ως απόρροια όχι μόνο ιστορικών και γεωφυσικών ιδιομορφιών, όπως προαναφέραμε, αλλά και λόγω ισχνής παρουσίας των στρατιωτικών μηχανισμών της κατακτητικής εξουσίας. Έτσι στο χώρο της Ρούμελης και ειδικότερα της Δυτικής αναδεικνύονται προεπαναστατικά ισχυρές αρματολικές οικογένειες (Βαρνακιώτη, Ίσκου, Τσόγκα, Ράγκου, Γρίβα, Στορνάρη, Κοντογιάννη, Βλαχόπουλου, Γιολλάση, Μπακόλα), που συστήνουν εκτεταμένα, περίπλοκα και εν πολλοίς αλληλοσυγκρουόμενα αρματολικά δίκτυα προάσπισης των συμφερόντων τους σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

Η επανάσταση όμως του 1821 <<ενέταξε>> το χώρο της Δυτικής Ελλάδας, από στρατηγική άποψη, στις διαφιλονικούμενες περιοχές Ελλήνων και Οθωμανών καθώς αποτελούσε, ο χώρος αυτός, φυσικό πέρασμα προς την Πελοπόννησο και την Ήπειρο και ο έλεγχός του σήμαινε σημαντικό στρατηγικό πλεονέκτημα έναντι του αντιπάλου. Ως εκ τούτου οι πολλές πολεμικές επιχειρήσεις που λαμβάνουν χώρα στη Δυτική Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης καθώς και η συγκρότηση επαναστατικού φορέα εξουσίας υπό την προεδρία του Μαυροκορδάτου ανατρέπουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τους διαμορφωμένους προεπαναστατικά συσχετισμούς ένοπλης δύναμης της περιοχής και επιδρούν καταλυτικά στα υφιστάμενα αρματολικά δίκτυα.

Αυτή την περίοδο δοκιμάζονται σκληρά οι δεσμοί συγγένειας στο πλαίσιο των συμμαχικών υποχρεώσεων και οι παραδοσιακές αρματολικές πολιτικές τοπικών και περιφερειακών ισορροπιών (καπάκια, <<προσκυνήματα>>, ανοίκειες φιλίες). Δοκιμάζεται επίσης η προσαρμοστικότητα των Αρματολών στα νέα δεδομένα της περιοχής (ελληνική επαναστατική διοίκηση, νέα κέντρα εξουσίας) και η δυνατότητα ανάσχεσης της αποδιάρθρωσης των υφισταμένων αρματολικών δικτύων.

1. Σύγκρουση Προεστών-Αρματολών στην Επανάσταση

Η έναρξη της Επανάστασης στη Ρούμελη αποδέσμευσε αντίμαχες δυνάμεις στο χώρο του αρματολικού ανταγωνισμού και των διαρκών και εν αντιθετική ισορροπία συγκρούσεων Αρματολών και προυχόντων, που το Αληπασαδικό σύστημα προεπαναστατικά τεχνηέντως είχε καταστείλει. Έτσι, οι Γριβαίοι κατέσφαξαν στο Δραγαμέστο τρεις Χασαπαίους¹ ένεκα της αρχηγίας του Ξηρομέρου, οι Κοντογιανναίοι τους πέντε αδελφούς Χατζίσκους, προύχοντες του Μαυρίλου και μία σύζυγό τους για λόγους εκδίκησης, ενώ ο Καραϊσκάκης έκαψε τα σπίτια του κοτζάμπαση Τσολάκογλου στα Άγραφα, διότι είχε προδώσει προεπαναστατικά τον καπετάνιο του Κασαντώνη και είχε υποστεί μαρτυρικό θάνατο. Σε διαρκή σύγκρουση στο Βλοχό βρίσκονται και οι αρματολοί Βλαχόπουλοι με τους προύχοντες Στάικους για τα έσοδα της περιφέρειάς τους καθώς και οι Καναβαίοι στη Ναυπακτία με τους Σωτηραίους.²

Αυτή η άκρως ανταγωνιστική σχέση Προυχόντων- Αρματολών δεν είναι γνώρισμα μόνο της Δυτικής Ελλάδας κατά την επαναστατική περίοδο αλλά γενικευμένο φαινόμενο σε όλη την Ελλάδα και δη στην Πελοπόννησο που τα συμφέροντα ήταν μεγαλύτερα και οι κοινωνικές τάξεις περισσότερο διαμορφωμένες.³ Με το ξέσπασμα της Επανάστασης το βασικό αίτιο της σύγκρουσης των δύο εξεχουσών χριστιανικών τάξεων φαινομενικά ήταν ο έλεγχος των στρατιωτικών επιχειρήσεων, η διεύθυνση του Αγώνα. Στην πραγματικότητα όμως η σύγκρουση απηχεί κοινωνικο-πολιτική αιτιολογία,⁴ αγώνα για την πρωταρχία των εξελίξεων και τη νομή των περιφερειακών εισοδημάτων μετά την απομάκρυνση των Οθωμανών και δευτερευόντως αγωνία για την ευόδωση του ιερού Αγώνα.⁵ Έτσι εξηγείται η διάθεση των Προυχόντων να αναλάβουν τη διεύθυνση των επαρχιακών αρμάτων παραγκωνίζοντας ουσιαστικά τους αναγνωρισμένους Αρματολούς και Κλεφτοκαπεταναίους.⁶ Είναι δε σε τέτοιο βαθμό η αγωνία τους για το κοινωνικο-πολιτικό τους μέλλον ένεκα της λαϊκής απήχησης των Στρατιωτικών Αρχηγών, ώστε αναγκάζουν τους τελευταίους να υπογράφουν δηλώσεις πολιτικής υποταγής και συμπεριφοράς σαν την ακόλουθη: << ...εξ αρχής πριν σηκώσωμεν τα άρματα εσυμφωνήσαμεν εν τω μεταξύ μας να είμεθα

σύμφωνοι, δίδοντες υπόσχεσιν και προς τον ευγενέστατον άρχοντα αρχιστράτηγόν μας κ. Σωτήριον Χαραλάμπην δια να ευρισκώμεθα εις την διοίκησιν και υποταγήν της ευγενείας του, όστις μας διώρισε και καπετανέους [...] δεν λείπομεν ήδη και δια του παρόντος μας να δηλοποιήσωμεν, ότι και εις το εξής να ευρισκώμεθα σύμφωνοι και αχώριστοι ο εις του άλλου ως αδελφοί και από του άνωθεν Αρχηγού μας>>. ⁷ Το έγγραφο (δήλωση) φέρει ημερομηνία 1^η Ιουνίου 1821, τόπο το χωριό Ζαρούχλα της επαρχίας Καλαβρύτων και τις υπογραφές των Στρατιωτικών Αρχηγών της επαρχίας Καλαβρύτων, Κωνσταντίνου, Βασιλείου και Νικολάου Πετιμεζαίων καθώς και των άλλων Καπεταναίων της περιοχής, της οποίας προΐσταται πολιτικώς, μεταξύ άλλων, ο Προύχοντας Σωτήρης Χαραλάμπης. Ο ίδιος Προύχοντας, για να εδραιώσει την πολιτικο-στρατιωτική του εξουσία στην περιοχή, στέλνει έγγραφο (διαταγή) προς τους δημογέροντες των χωρίων Κατζάνες για στρατολόγηση από τους Οπλαρχηγούς των υπ' αυτόν διορισμένων. ⁸

Στη Στερεά αντίθετα από την Πελοπόννησο η εξουσία από την πρώτη στιγμή της Επανάστασης πέρασε στα χέρια των Καπεταναίων, ⁹ οι οποίοι επί τη βάση της αρχής της ισχύος εισπράττουν τα δέκατα και τους φόρους, στρατολογούν, προμηθεύουν το στρατό με τα απαραίτητα και τίθενται επικεφαλής των επαναστατικών κινημάτων. ¹⁰

Η εμφανής υπεροχή των Αρματολών της Ρούμελης και δη της Δυτικής έναντι των Προεστών οφείλεται αφ' ενός στην καιροσκοπική πολιτική, που άσκησαν οι εκφραστές της <<μαχαιρικής αριστοκρατίας>> κατά τη διάρκεια του πολέμου της Πύλης εναντίον του Αλή πασά ¹¹ και αφ' ετέρου στην παράδοση του αρματολισμού που διέπει τη συγκεκριμένη περιοχή με την παρουσία ισχυρής μεν αλλά όχι κυριαρχούσας, όπως στην Πελοπόννησο, προεστικής τάξης. Η πρόσκαιρη και κατά περιόδους (λόγω οθωμανικής πολιτικής) κατίσχυση της προεστικής τάξης έναντι της αρματολικής δεν αναιρεί την παραπάνω επισήμανση. ¹²

Φαινόμενα φιλόδοξων Προεστών, που στην Επανάσταση στρατολογούν άνδρες και σχηματίζουν ένοπλα σώματα, έχουμε και στη Ρούμελη, όχι όμως στην έκταση που εμφανίζονται στην Πελοπόννησο. Η περίπτωση του Γιαννάκη Στάικου στο Βλοχό και η διαρκής αντιπαράθεσή του με τον Αρματολό Αλεξάκη Βλαχόπουλο, που μας παραδίδει ο Ν. Κασομούλης, ¹³ ενισχύει την άποψή μας πως τέτοιες κινήσεις γίνονται στο

πλαίσιο της αντιπαράθεσης των φορέων της τοπικής εξουσίας, Προεστών και Αρματολών, για τον πλήρη κοινωνικο-οικονομικό έλεγχο της περιοχής.

Τα νέα δεδομένα που εμφανίζονται στην, ούτως ή άλλως μακροχρόνια γενικώς, αρματολικο-προεστική σύγκρουση είναι η βίαιη απομάκρυνση (λόγω της Επανάστασης) του οθωμανικού παράγοντα, βασικό στήριγμα της προεστικής τάξης στην αντιπαράθεσή της με τη <<μαχαιρική αριστοκρατία>> και η δυνατότητα πρόσκτησης κοινωνικο-πολιτικής υπεροχής με τη συγκρότηση ευάριθμου στρατιωτικού σώματος. Τουλάχιστον στην αρχή του Αγώνα και για όσο διάστημα η απομακρυνθείσα οθωμανική εξουσία δεν υποκαθίσταται στην περιοχή από ισχυρή ελληνική διοίκηση, κάποιοι Προεστοί θέλοντας να διασώσουν μερίδιο τοπικής εξουσίας<<μεταμορφώνονται>>¹⁴ σε Καπιταναίους στρατολογώντας ένοπλους άνδρες, όπως ο Γιαννάκης Στάικος του παραδείγματος, ο οποίος <<ονομασθείς Καπιτάνος κατά <τον> των παλαιών [των] Αρματολών τρόπον, απέρριψεν το <<Κύριος>> προτιμήσας το “Καπιτάνος” >>.¹⁵

Βέβαια, όταν η παραδοσιακή αρματολική οικογενειοκρατία κινδύνευε από σοβαρές περιπτώσεις <<μεταμορφωμένων>> Προυχόντων σε Στρατιωτικούς με ένοπλα σώματα, όπως η περίπτωση Γιαννάκη Στάικου, τότε <<η συνωμοσία [=σφιχτή ένωση] των Καπιταναίων δεν συγχωρούσεν δίπλωμα και στρατολογία δια αυτούς τους φιλοδόξους προύχοντας>>.¹⁶ Έτσι <<με έναν λόγον εις <κανένα> Προεστού υιόν ούτε αρχηγία εσυγχωρήθη, [εκ μέρους των Αρματολών] ούτε στρατολογία>>.¹⁷

Αυτή η σκληρή έως άτεγκτη στάση της παραδοσιακής αρματολικής οικογενειοκρατίας στη Δυτική Ελλάδα, που δε λαμβάνει υπόψη τις επαναστατικές ανάγκες της περιοχής ούτε τα νέα δεδομένα που γέννησε η πολεμική αναμέτρηση με τον κατακτητή, φανερώνει συνείδηση ταξικής αντιπαλότητας συναρθρωμένης με ανάγκες τοπικής εμβέλειας και μειωμένη πρόσληψη του επαναστατικού γεγονότος,¹⁸ τουλάχιστον για τους περισσότερους Κλεφταρματολούς στην αρχή του Αγώνα. Χαρακτηριστική αυτού του γεγονότος η μαρτυρία του οπλαρχηγού της περιοχής Σοβολάκου, Γεωργίου Πεσλή, ο οποίος σε απαντητική του επιστολή της 31^{ης} Οκτωβρίου 1843, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα <<Αιών>> επισημαίνει ότι << ...κατά τας πρώτας στιγμάς της επαναστάσεως, [...] οι περισσότεροι στρατιώται δεν εγνώριζον, αν εππραγματεύετο τω όντι η ανεξαρτησία της πατρίδος...>>¹⁹

Στα Σάλωνα η ενασχόληση Προεστών με πολεμικές δραστηριότητες στην αρχή του Αγώνα τίθεται σε διαφορετική βάση σε σχέση με την υπόλοιπη Ρούμελη. Εδώ η <<μεταμόρφωση>> δεν είναι αποτέλεσμα προσωπικής αντιπαράθεσης στο πλαίσιο του τοπικού ανταγωνισμού και διευθέτησης της τοπικής ισχύος αλλά υπόθεση της τοπικής κοινωνίας, η οποία <<δυνάμει της Νομικής διατάξεως>> και <<επειδή η επαρχία έχει μόνη το δικαίωμα να εκλέγη τους προεστώτας της>> αποφάσισε να ορίσει <<τους κυρίους Στάθην Παπαλουκόπουλον, Νικολόν Λίτζικαν και Θοδωρήν Τράκαν από Αγόριανην προεστώτας εν τη Μητροπόλει της Επαρχίας μας Σαλώνων εις τα Πολεμικά δια ένα ολόκληρον χρόνον από την σήμερον>>. ²⁰

Η διαφοροποίηση της εν λόγω περιοχής έγκειται στο γεγονός ότι στην Επαρχία Σαλώνων, και γενικότερα στην Ανατολική Ρούμελη, η προεστική τάξη υπερείχε έναντι της αρματολικής. ²¹ Και όταν ακόμα οι Έφοροι και οι Καπεταναίοι της Αθήνας, Θήβας και Λειβαδιάς πατώντας τον όρκο τους συνασπίζονται με τον Οδυσσέα και στρέφονται κατά του Αρείου Πάγου, <<ο Σάλωνας και αι λοιπαί επαρχίαι της Ανατολικής Ελλάδος μένουν πισταί εις τον όρκον τους και πείθονται εις την Διοίκησιν>> ²² αποδεικνύοντας το φίλαρχο πνεύμα της προεστικής τάξης των Σαλώνων και το μέγεθος της εξουσιαστικής συναλληλίας επαναστατικής Διοίκησης και Προεστών σ' αυτή την περιοχή. Είναι τέτοια η κυριαρχία της τάξης αυτής έναντι της αρματολικής, ώστε ακόμα και ο Πανουριάς, που την εποχή της Επανάστασης εκπροσωπεί τη <<μαχαιρική αριστοκρατία>> στην περιοχή, είναι γιος Προεστού (του Δημήτρη Ξηροτύρι) από τη Δρέμισα Παρνασσίδας. ²³

Συνεπώς η ανάληψη πολεμικών ευθυνών εκ μέρους της προεστικής τάξης στην επαρχία Σαλώνων απηχεί, εκτός των άλλων, τη διάθεσή της να ηγηθεί κοινωνικο-πολιτικά και στη νέα περίοδο που αρχίζει με την Επανάσταση. Εξάλλου η καταλυτική παρουσία εκπροσώπων της προεστικής τάξης στον Άρειο Πάγο, ²⁴ την <<κεφαλή της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος>> ²⁵, και η αδιάλλακτη εναντίωσή τους στη στρατιωτική ισχύ του Οδυσσέα Ανδρούτσου αυτό επιμαρτυρεί.

Και στο Μεσολόγγι η κατάσταση προσομοιάζει με αυτήν των Σαλώνων. Και εδώ οι πρόκριτοι έχουν τον έλεγχο των επαναστατικών εξελίξεων ²⁶, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, αφού στις 20 Μαΐου οι προύχοντες της πόλης: Θανάσης Ραζηκότσικας, Γιάννης Ραζηκότσικας, Πάνος Παπαλουκάς, Αλέξης

Τσιμπουράκης, Αποστόλης Καψάλης, Γιάννης Τρικούπης, Δημήτριος Πλατύκας, Μήτσος Τζιντιλόνης, Στάμος Σιδέρης και Αναστάσιος Παλαμάς, αποφασίζουν, μετά από μυστική σύσκεψη και χωρίς την παρουσία των οπλαρχηγών της περιοχής, να κηρύξουν την επανάσταση στο Μεσολόγγι.²⁷ Για τις ανάγκες αυτού του γεγονότος και θέλοντας προφανώς να ελέγχουν και τη στρατιωτική κατάσταση κατά την επαναστατική περίοδο, ορίζουν αρχηγό των όπλων τον πρόκριτο Θανάση Ραζηκότσικα, ενώ παράλληλα συγκροτούν τριμελή <<Εφορεία>>, η οποία θα επιλαμβανόταν όλων των πολιτικο-στρατιωτικών θεμάτων του Αγώνα με τους: Πάνο Παπαλουκά, Αλέξη Τσιμπουράκη και Αποστόλη Καψάλη.²⁸ Τα μέλη της <<Εφορείας>> προσκάλεσαν στην πόλη του Μεσολογγίου τον Αρματολό του Ζυγού Δημήτριο Μακρή με το ένοπλο σώμα του και τον ενημέρωσαν για την επικείμενη επανάσταση. Το ίδιο έκαναν και με τους άλλους οπλαρχηγούς καλώντας τους να κλείσουν τα στενά του Μακρυνόρους για να εμποδίσουν κάθε προσπάθεια εισβολής των Οθωμανών της Ηπείρου στην Αιτωλοακαρνανία.²⁹

Είναι ενδεικτικό πάντως του κλίματος και των σχέσεων, που επικρατούν ανάμεσα στους προεστούς της Αιτωλοακαρνανίας και τους οπλαρχηγούς, το γεγονός ότι οι προύχοντες Μεσολογγίου αναλαμβάνουν επαναστατική πρωτοβουλία χωρίς την ισόκυρη παρουσία των οπλαρχηγών της περιοχής, ενώ την ίδια στιγμή αγνοούν ότι οι οπλαρχηγοί της Αιτωλοακαρνανίας έχουν αποφασίσει την έναρξη της επανάστασης στις 26 Μαΐου σε ολόκληρη την Αιτωλοακαρνανία.³⁰ Αυτή η μυστικοπαθής πρακτική και τακτική των δυο εξεχουσών χριστιανικών τάξεων με συνειδητά τα στοιχεία του αλληλοαποκλεισμού τους από τις συναντήσεις-αποφάσεις για το μέλλον της περιοχής υποδηλοί, αν μη τι άλλο, αγωνία για την πρωταρχία των κοινωνικο-πολιτικών εξελίξεων και μία σχέση άκρως ανταγωνιστική, που μπορεί μεν να προέρχεται από την οθωμανική περίοδο, θα καθορίσει όμως σε μεγάλο βαθμό το μέλλον της περιοχής και κατά την επαναστατική περίοδο.

2. Η έναρξη της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα και ο Γεωργάκης Νικολού Βαρνακιώτης

Το αρματολικό σύστημα της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας με τον κλειστό, συντηρητικό και κληρονομικό χαρακτήρα του άργησε να μπει στην Επανάσταση φοβούμενο τη διακύβευση αξιωμάτων και μεγάλων υλικών συμφερόντων, που έχαιρε υπό το καθεστώς της οθωμανοκρατίας.³¹ Έτσι, και ενώ η Ανατολική Στερεά επαναστατεί σχεδόν ταυτόχρονα με το Μωριά, η Δυτική μόλις στο τέλος Μαΐου παίρνει τα όπλα, αφού η μέχρι τότε καιροσκοπική στάση των οπλαρχηγών ξεπεράστηκε από τα γεγονότα³² και η συμμετοχή τους ήταν εκ των ων ουκ άνευ στην επαναστατική διαδικασία.

Αυτή η μεγάλη καθυστέρηση δε φαίνεται να είναι άσχετη και με τη στάση του σπουδαιότερου οπλαρχηγού της Δυτικής Ρούμελης, του Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη, ο οποίος δυσπιστώντας προς την πελοποννησιακή εξέγερση και τις δυνατότητες του εγχειρήματος³³ αναβάλλει συστηματικά την έναρξη της Επανάστασης στην εν λόγω περιοχή παρά τις πιέσεις που δέχεται από τους εκπροσώπους της Φιλικής Εταιρίας.³⁴ Σ' αυτή την καθυστέρηση σημαντικό ρόλο πρέπει να έπαιξαν και οι πολύ στενές σχέσεις του Βαρνακιώτη με Αλβανούς αξιωματούχους (Μπέηδες, Πασάδες)³⁵ ακόμα και με τον Αλή πασά³⁶ την περίοδο που τα σουλτανικά στρατεύματα ετοιμάζονταν να πολιορκήσουν τα Ιωάννινα.

Ο ισχυρισμός του Αλεξάκη Βλαχόπουλου ότι ο Βαρνακιώτης <<δεν ήθελε ποτέ να κινήσει τα άρματα εναντίον των εχθρών απαρνώντας όλους τους όρκους όπου όλοι οι καπετάνοι είχαμεν κάμει μετ' αυτού και οπού τον διωρίσαμε δι' αρχηγόν μας πάντοτε μας...>> διότι ο φίλος του Ομέρ Βρυώνης ήθελε να τον <<κάμει καπετάνον των διαφόρων καπετάνων και πληρεξούσιον όλων των τμημάτων της Δυτικής και Ανατολικής Ελλάδος>>³⁷ όχι μόνο δεν αποδεικνύεται από σχετικά έγγραφα αλλά πιστεύουμε ότι αποτελεί αυθαίρετη και σκόπιμη άποψη, που διατυπώνεται στο πλαίσιο κατασκευοφάντησης του Βαρνακιώτη ύστερα από την <<προδοσία>> και τη φυγή του στο εχθρικό στρατόπεδο.³⁸

Ο Αλεξάκης Βλαχόπουλος, Αρματολός του Βλοχού, ανήκει στη φατρία του Μαυροκορδάτου και σε αντίπαλο αρματολικό δίκτυο απ' τον Αρματολό του Ξηρομέρου Βαρνακιώτη. Ως εκ τούτου η συκοφαντία και η αρνητική εικόνα

του αντιπάλου είναι μια από τις σταθερές του αρματολικού ανταγωνισμού. Η παραπάνω άποψη του Βλαχόπουλου πιστώνει στο Βαρνακιώτη, με αφορμή την αποδεδειγμένη συμμετοχή του στην καθυστέρηση της έναρξης της Επανάστασης, λόγους ιδιοτελείς, που δικαιολογούν για τους πολιτικούς αντιπάλους του Βαρνακιώτη, σε ένα σχήμα πρωθύστερο, την κατοπινή <<προδοτική>> του συμπεριφορά.

Πράγματι ο Γεωργάκης Νικολού Βαρνακιώτης <<συνεδέετο [...] δι' ιδιαίτερης σχέσεως μετά του Ομέρ Βρυώνη και άλλων μπέηδων Αλβανών>>. ³⁹ Αυτό αποδεικνύεται εξάλλου από πολλές πηγές. Στο <<Λεξικόν της Επανάστασεως>> ο Γεώργιος Γαζής μας πληροφορεί ότι ο Ομέρ πασάς έκανε μια μυστική συμφωνία με το Γεωργάκη Βαρνακιώτη <<δια να ασφαλίση εαυτόν>> από τις επιβουλές και το φθόνο των άλλων πασάδων, των λεγομένων χαλούπηδων, <<υποπτευθείς ως φαίνεται από τους Τούρκους, διότι δεν είχε κακήν γνώμην δια τους Έλληνες, ούτε ηγάπα την καταστροφήν της Δυτικής Ελλάδος>>. ⁴⁰ Αυτή όμως η σχέση δεν ενοχοποιεί αργίσι το Βαρνακιώτη ούτε εξηγεί μονότροπα την αδράνειά του όσον αφορά στην καθυστέρηση έναρξης της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα. Διότι τέτοιες σχέσεις φιλίας μεταξύ Ελλήνων Αρματολών και Αλβανών αξιωματούχων στο χώρο της Ρούμελης και ειδικά της Δυτικής Ρούμελης υπάρχουν αρκετές, καθώς όλοι σχεδόν οι οπλαρχηγοί της εν λόγω περιοχής ανδρώθηκαν πολεμικά στην Αυλή του Αλή πασά και γνώρισαν ή συνδέθηκαν με Αλβανούς ομολόγους τους. Έτσι εξηγείται στην αρχή της Επανάστασης και η πρόσκληση-διαταγή του Ομέρ Βρυώνη από τα Τρίκαλα προς τους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας, αφού στρατολογήσουν <<δραστηρίως>>, να εισβάλουν μαζί του στην Πελοπόννησο κατά των ομοεθνών τους. ⁴¹

Με άλλα λόγια η διαταγή-πρόσκληση του Ομέρ πασά προς τους οπλαρχηγούς της Ρούμελης να τον ακολουθήσουν με αρκετές δυνάμεις στην Πελοπόννησο προκειμένου να καταστείλουν την εξέγερση δεν απηχεί τόσο υποχρεώσεις, που απορρέουν από το αρματολικό αξίωμα, όσο φίλιες σχέσεις δοκιμασμένες στο χρόνο και ορισμένες στο πλαίσιο της αμοιβαίας υποστηρικτικής συνύπαρξης Αλβανών και Ελλήνων ⁴², πολεμικών αξιωματούχων του οθωμανικού συστήματος.

Στη βάση αυτή της φιλίας σχέσης και της αλληλο-υποστηρικτικής συνύπαρξης των δύο μερών υπεγράφη και η Ελληνοαλβανική Συνθήκη ⁴³

υποστήριξης του Αλή πασά την 1 Σεπτεμβρίου 1821 στο Πέτα μεταξύ οπλαρχηγών της Αιτωλοακαρνανίας, Σουλιωτών και Τουρκαλβανών του Αλή πασά, διότι η Συνθήκη αυτή εξυπηρετούσε τότε και τον ελληνικό Αγώνα γι' αυτό, γράφει ο Μακρυγιάννης, <<κι εμείς το πηγαίναμε σκεπασμένο ότι δουλεύομε δια τον Αλήπασα, τον αφέντη μας, να τον σώσωμε [...] να ελκύζωμεν τους Τούρκους Αρβανίτες [...] να τους έχωμε φίλους αυτούς, να μας βοηθήσουνε κι αυτήνοι ότι είμαστε ολίγοι και οι Τούρκοι πλήθος>>. ⁴⁴

Συνεπώς η επαναστατική αδράνεια που παρατηρείται τους πρώτους μήνες στη Δυτική Ελλάδα δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της ολιγωρίας, που επέδειξε ο Βαρνακιώτης λόγω φιλικών σχέσεων με τους Τουρκαλβανούς και άλλων <<πιθανών>> ιδιοτελών σκοπών. Πρόκειται για ένα γενικευμένο κλίμα αναμονής των πολεμικών εξελίξεων στις επαναστατημένες περιοχές εκ μέρους των οπλαρχηγών, που είχε διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό κάτω από το βάρος των αρματολικών ερίδων ανταγωνιστικού τύπου στην περιοχή της Δυτικής Ρούμελης, καθώς επίσης και για μια συγκεκριμένη αρματολική νοοτροπία αυτοπροστασίας των αρματολικών κεκτημένων, που υπαγορεύθηκε από το μακροχρόνιο αρματολικό σύστημα και καταγράφηκε από τους εκπροσώπους της Φιλικής Εταιρίας στη Λευκάδα. ⁴⁵

Και βέβαια δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός του Βλαχόπουλου ότι μόνο ο Βαρνακιώτης από τους οπλαρχηγούς αντιδρούσε στην έναρξη της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα ⁴⁶ και ότι αυτός μαζί με άλλους καπεταναίους προσπαθούσαν να κινηθούν επαναστατικά. Η εικόνα που δίνει η χειρόγραφη Έκθεση (5 Σεπτεμβρίου 1849) του Ιωάννη Ζαμπέλιου, μέλους της Φιλικής Εταιρίας Λευκάδας για τις στρατιωτικές ενέργειες του ιδίου και των άλλων μελών κατά την Επανάσταση του 1821 στη Δυτική Ρούμελη είναι διαφορετική. ⁴⁷ Όπως διαφορετική είναι και η εικόνα που βγαίνει μέσα από την αλληλογραφία του Αλεξάκη Βλαχόπουλου με το Γεωργάκη Βαρνακιώτη και τον τελευταίο Δερβέναγα του Κάρλελι Νούρκα Σέρβανη.

Στην πρώτη περίπτωση της επιστολής Βαρνακιώτη ⁴⁸ με ημερομηνία 26 Μαΐου 1821, που εστάλη από το Μαχαλά προς το Βλαχόπουλο, είναι εμφανής η συνεχής ροή πληροφοριών μεταξύ των οπλαρχηγών της Δυτικής Ρούμελης και ο συνωμοτικός σχεδιασμός της επικείμενης Επανάστασης στην περιοχή λίγες ημέρες πριν ξεσπάσει. ⁴⁹ Οι δε επιχειρησιακές κατευθύνσεις του Βαρνακιώτη προς το Βλαχόπουλο: <<Να γράψης του καπετάν Σαδής να

αγροικηθή με τους κραβαρίταις να κατεβούν εις τα σύνορα ανταμονώμεθα με τον Ανδρέαν [Ισκο] σας ειδοποιώ ποίαν ημέραν και ποίαν ώραν>> δείχνει με τον πιο εύγλωττο τρόπο ποιος ορίζει στην περιοχή και ποιος έχει την ευθύνη των επιχειρησιακών δραστηριοτήτων.⁵⁰ Παρά τα όσα γράφει ο Βλαχόπουλος στην <<Εκθεσή>> του για συνειδητό παραγκωνισμό του Βαρνακιώτη από τη σχεδιαζόμενη έναρξη της επαναστατικής δραστηριότητας στη Δυτική Ελλάδα και την ανάληψη της πρωταρχίας των εξελίξεων από τον ίδιο:<<Ήτο τότε 25 Μαΐου και έκοψα πάσαν ελπίδα από αυτόν [το Βαρνακιώτη] και άρχισα με τους μικροτέρους καπεταναίους να πραγματεύωμε. Με τον Μακρή [...] Σιαδήμα [...]. Στις 26 Μαΐου συναντήθηκα με τον κ. Τσόγκα αρματωλό Βονίτζης ότι στις 29 Μαΐου θα χτυπήσωμε...>>⁵¹ οι πηγές και οι ημερομηνίες των εγγράφων και των γεγονότων καταδεικνύουν τον αναμφισβήτητο ηγετικό ρόλο του Βαρνακιώτη στα πολεμικά πράγματα του Κάρλελι και τη μεγάλη ευθύνη που φέρει για την καθυστέρηση της έναρξης της Επανάστασης στη Δυτική Ρούμελη καθώς:<<άνευ της συγκαταθέσεως αυτού, ουδείς εν τω τμήματι τούτω της Ελλάδος, του κειμένου εις το στόμα της Οθωμανικής και Αλβανικής αγριότητος, ουδείς ηδύνατο να εγείρη όπλα κατά της τυραννίας>>.⁵²

Τη δεύτερη επιστολή απευθύνει ο Δερβέναγας του Κάρλελι Νούρκας Σέρβανης⁵³ στο Βλαχόπουλο με ημερομηνία 23 Μαΐου 1821. Εκ της επιστολής διαφαίνεται ο έντονος φόβος και ο προβληματισμός που επικρατεί στους κατοίκους της περιοχής και στον Αλεξάκη Βλαχόπουλο για πιθανά αντίποινα των Οθωμανών εξ αιτίας της επαναστατικής δραστηριότητας των Ελλήνων στην Ανατολική Στερεά και στην Πελοπόννησο και ο καθησυχαστικός λόγος του Νούρκα.⁵⁴ Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι ο Νούρκας εκθέτει ρεαλιστικά στον Αλεξάκη Βλαχόπουλο τα αποτελέσματα των δυνάμεων καταστολής στο Μωριά χωρίς να λαμβάνει υπόψη τη φύση της εξέγερσης και την εθνοφυλετική σχέση του αποδέκτη της επιστολής με τους εξεγερμένους, καθώς επίσης και πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση στα Κράβαρα και στο Βενέτικο.⁵⁵ Οι σχέσεις του Τουρκαλβανού Δερβέναγα και γενικότερα των Οθωμανών με τους οπλαρχηγούς του Κάρλελι φαίνεται ότι είναι φιλικές και υπεράνω υποψίας⁵⁶ και έτσι διατηρήθηκαν, τουλάχιστον στους τύπους, μέχρι την ανακάλυψη⁵⁷ εκ μέρους των οπλαρχηγών της μυστικής διαταγής του Χουρσήτ πασά προς το Νούρκα να τους συλλάβει και

να τους εξοντώσει βλέποντας ότι η Επανάσταση και στη Δυτική Ελλάδα είναι αναπόφευκτη.⁵⁸

Αυτό όμως που είναι καταπληκτικό και εξαιρετικά δυσερμήνευτο, λόγω της απουσίας πρόσθετου πληροφοριακού υλικού στην επιστολή, είναι η πληροφορία για την πρόθεση αποστολής παλληκαριών από το Βαρνακιώτη και το Βλαχόπουλο στο Δερβέναγα του Κάρλελι Νούρκα Σέρβανη λίγες ημέρες πριν την έναρξη της Επανάστασης: <<Δια τα παλληκάρια όπου μου γράφεις εχθές έλαβα γράμμα του καπετάν Γεωργάκη [Βαρνακιώτη], μου γράφει πως μου τους στέλλει μουτλάκ (=απολύτως) και ερχόμενοι τότε σου γράφω και μου στέλλεις και τους δικούς σου>>.⁵⁹ Δε γνωρίζουμε με ποια αιτιολογία ο Νούρκας ζήτησε ένοπλα σώματα από τους συγκεκριμένους οπλαρχηγούς ούτε και αν αυτή η απαίτησή του αφορούσε και στους άλλους οπλαρχηγούς του Κάρλελι. Κάνοντας λοιπόν μια πρώτη υπόθεση θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε πως ο Τουρκαλβανός Δερβέναγας στην προσπάθειά του να εκτελέσει τη μυστική διαταγή του Χουρσήτ πασά περί σύλληψης και εξόντωσης των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας και μη μπορώντας να την υλοποιήσει άμεσα με τις υπάρχουσες δυνάμεις⁶⁰ θέλησε κατ' αρχάς να τους αποδυναμώσει στρατιωτικά ζητώντας ένοπλες ενισχύσεις στο πλαίσιο πιθανόν των αρματολικών τους υποχρεώσεων και στη συνέχεια με άκρα μυστικότητα και ενισχυμένος με οθωμανικές δυνάμεις να υλοποιήσει τη διαταγή.⁶¹

Η δεύτερη υπόθεση, που φαίνεται να είναι και η πιο πιθανή, αφορά στην αποστολή ενόπλων σωμάτων από την Αιτωλοακαρνανία στον Ομέρ Βρυώνη στο πλαίσιο της στρατιωτικής του ενίσχυσης για την καταστολή των εκδηλωθεισών εξεγέρσεων στην Ανατολική Στερεά και Πελοπόννησο. Ο Δερβέναγας του Κάρλελι Νούρκας λειτουργεί μάλλον ως διάμεσος της θέλησης-διαταγής του Ομέρ πασά και της υποχρέωσης των οπλαρχηγών του Κάρλελι να αποστείλουν τις συγκεκριμένες στρατιωτικές δυνάμεις. Η επιστολή του Ομέρ Βρυώνη προς το Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη που παραθέτουμε πιο κάτω ενισχύει αυτή την άποψη και λειτουργεί διαφωτιστικά για τις σχέσεις Τουρκαλβανών αξιωματούχων με τους οπλαρχηγούς του Κάρλελι λίγο πριν την έναρξη της επανάστασης στη συγκεκριμένη περιοχή:

<<Υπεραγαπητέ μου Κ. Γεωργάκη σε ακριβοχαιρετώ. Ήξερε ότι ο σερασκέρ Βεζίρ Ρουσούτ Πασιάς με ediówρισε να εύγω εις τα βιλαέτια.⁶² Δια τούτο

λαμβάνοντας το γράμμα μου να στείλεις τον αδελφόν σου τον Γιώτη με εκατό στρατιώτες. Είπετε και τον Θοδωράκη Γρίβα να έλθουν μαζί και εις την Λειβαδιάν να ανταμωθούμε. Είπετε και των βιλαετίλιδών σας όχι οπού ότι έχουν μπερδευτεί εις τα φερσίματα των Μωραϊτών αλλά και μεγάλα φθεξίματα να έχουν δια την αγάπην σου είναι συμπαθισμένοι. Και τήρα την δουλειάν σου χωρίς υποψία και είναι είκοσι ημέρες είμαι εις στο Κάρλελι>>.⁶³

Η συμμετοχή του Βαρνακιώτη και όλων των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας στην Επανάσταση ήταν πλέον αναπόφευκτη, καθώς τους έγινε γνωστή η μυστική αλληλογραφία Νούρκα και οθωμανικού κέντρου. Για το γεγονός αυτό και τη βαρύτητά του γράφει ο Βαρνακιώτης στην επαναστατική του Προκήρυξη προς τους κατοίκους του Ξηρομέρου: <<Από γράμματα [...], όπου μας έπεσαν εις τα χέρια, εβεβαιώθην, ότι έστειλαν [οι Οθωμανοί] δια πέντε χιλιάδας ασκέρια να έλθη και ημάς να κατακόψη, και τας φαμελίας μας να σκλαβώση, και το τίποτέ μας να διαρπάση. Τούτο το εβεβαιώθην σωστότατα, και το χρέος της πίστεως και ο πατριωτισμός δεν με αφήνουν πλέον να το υποφέρω, και απεφάσισα με την χύσιν του αίματός μου να βεβαιώσω την προς την πατρίδαν αγάπην και ελευθερίαν του γένους μας,...>>.⁶⁴

Στην Προκήρυξη του Βαρνακιώτη προς τους κατοίκους του Ξηρομέρου εμμέσως πλην σαφώς διαφαίνεται και η καιροσκοπική του ολιγωρία όσον αφορά στην έναρξη της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα, αφού δηλώνει ότι << έως σήμεραν επροσπάθησα καθ' όλους τους τρόπους, δια να φυλάξω από κάθε ενόχλησιν και κίνδυνον την πατρίδα μας, και δεν άφησα πράγμα, οπού δεν επιχειρίστηκα, καθώς νομίζω να σας ήναι γνωστόν>> ενώ ταυτόχρονα καταγράφεται σαφέστατα η εξουσιαστική του πρωταρχία στα μέρη της Δυτικής Ρούμελης και ως εκ τούτου η μεγάλη ευθύνη της εσκεμμένης καθυστέρησης της επαναστατικής πράξης:<<Αγροικήθηκα με όλους τους άλλους Ναχαελίδας, και όλοι, μεγάλοι και μικροί, [...] αναμένουν το εδικό μας φέρσιμον>>.⁶⁵

3. Τα αρματολικά δίκτυα της Δυτικής Ελλάδας και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου

Με την επανάσταση το παραδοσιακό αρματολικό σύστημα, που διαμορφώθηκε κατά τη μακρά περίοδο της οθωμανοκρατίας δέχεται για πρώτη φορά ισχυρές πιέσεις και αναταράξεις από τις πρωτόφαντες δυνάμεις του νέου επαναστατικού περιβάλλοντος, δηλαδή την ελληνική επαναστατική διοίκηση και τους νέους ικανούς αρματολούς, τους ευρισκομένους έξω της αρματολικής οικογενειοκρατίας. Για πρώτη φορά η παράδοση της αρματολικής οργάνωσης και της αρματολικής οικογενειοκρατίας αμφισβητούνται ευθέως από τους δυο νέους διεκδικητές της εξουσίας σε τέτοια ένταση και έκταση, ώστε οι συγκρούσεις αυτών των αντίρροπων εξουσιαστικών δυνάμεων να είναι αναπόφευκτες σε όλη τη διάρκεια της επανάστασης προκαλώντας με το χρόνο και την έκτασή τους πλήγμα στην επιβίωση και στην αποτελεσματικότητα του Αγώνα.

Στη Δυτική Ρούμελη οι αρματολικές οικογένειες στην αρχή του Αγώνα βγαίνουν προσωρινά ενισχυμένες⁶⁶ λόγω της πολεμικής κατάστασης και του εξέχοντος ρόλου που διαδραματίζουν. Η συνέχεια όμως δεν είναι ίδια, καθώς η ελληνική επαναστατική διοίκηση που σχηματίζεται στην περιοχή, οι διεκδικήσεις των <<καπετανλικίων>> από τους νέους, ικανούς και φιλόδοξους αρματολούς σε συνδυασμό με την αναζωπύρωση των παλιών αρματολικών παθών και ερίδων, με ευθύνη τις περισσότερες φορές των πολιτικών προσώπων, αποδυναμώνουν τις αρματολικές οικογένειες και δημιουργούν ρήξεις στο παραδοσιακό αρματολικό σύστημα και ανατροπή στις <<κανονικότητες ενός κόσμου που ήταν αυστηρά προσηλωμένος σε συντεταγμένες αρχές οργάνωσης και τάξης>>.⁶⁷

Ο παράγοντας όμως που ουσιαστικά απορρυθμίζει, αποδιοργανώνει το παραδοσιακό αρματολικό σύστημα στη Δυτική Ρούμελη είναι η ελληνική επαναστατική διοίκηση, η οποία προσπαθώντας να μεταθέσει τα κοινωνικο-πολιτικά τοπικά κέντρα εξουσίας από το οθωμανικό φεουδαρχικό πλαίσιο στο υπό διαμόρφωση νέο κρατικό μόρφωμα παρεμβαίνει αφ' ενός στις δοκιμασμένες από το χρόνο αμφίδρομες σχέσεις μεταξύ Αρματολών και κατακτητικής εξουσίας και αφ' ετέρου στα αρματολικά συστήματα σχέσεων (συγγένειες, συμμαχικά αρματολικά δίκτυα) χωρίς να αφήνει απ' έξω την

παραδοσιακή αρματολική πολιτική των τοπικών και περιφερειακών ισορροπιών (καπάκια, <<προσκυνήματα>>, ανοίκειες φιλίες).

Μπροστά στα νέα δεδομένα που διαμόρφωσαν στη Δυτική Ελλάδα η επανάσταση και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο νέος πολιτικός παράγων της εν λόγω περιοχής με την ομάδα των <<εκσυγχρονιστών>>⁶⁸, οι Αρματολοί χρησιμοποίησαν κοινωνικές στρατηγικές του παρελθόντος, δοκιμασμένες σταθερές του αρματολικού συστήματος, οι οποίες συνίσταντο στη συγκρότηση συγγενικών αρματολικών δικτύων τοπικού ή περιφερειακού χαρακτήρα και στην ενίσχυση και δοκιμασία των ήδη υφισταμένων αρματολικών συγγενικών δικτύων.

Στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας δεσπόζουν προεπαναστατικά δύο αρματολικές οικογένειες: του Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη στο Ξηρόμερο και του Ανδρέα Ίσκου στο Βάλτο με εμφανή τα στοιχεία των οριζοντίων και καθέτων δικτύων επικοινωνίας. Έτσι παρατηρούμε προεπαναστατικά οι συγκεκριμένες οικογένειες να επενδύουν στη συμμαχική διάσταση των συγγενικών δεσμών και στη συγκρότηση ισχυρών αρματολικών δικτύων, τόσο με γειτονικά όσο και με μακρινά αρματολίκια.⁶⁹

Ο Γεωργάκης Βαρνακιώτης, κεφαλή της <<αρχαίας>> αρματολικής οικογενείας του Ξηρομέρου, η οποία έδωσε παλαιόθεν δείγματα επαναστατικής γραφής και άδολου πατριωτισμού,⁷⁰ συγκρότησε προεπαναστατικά συγγενικό –αρματολικό δίκτυο με τους Ίσκους του Βάλτου, τους Μπουκουβαλαίους των Αγράφων, τους κατατρεγμένους από τον Αλή και άστεγους αρματολικά Γριβαίους, τον Καραϊσκάκη και τον σημαίνοντα κοτζάμπαση του Βάλτου Αναγνώστη Καραγιάννη. Το δίκτυο αυτό θα περάσει στην επανάσταση ελαφρώς τροποποιημένο, διότι ο κοτζάμπασης Αναγνώστης Καραγιάννης θα εγκαταλείψει το συγγενή του Γεωργάκη Βαρνακιώτη και θα ενταχθεί στη φατρία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ενώ οι Μπουκουβαλαίοι, που έχουν απωλέσει μαζί με το αρματολίκι των Αγράφων και την αρματολική τους ισχύ, θα γίνουν καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα επαίτες της παλαιάς τους <<αρματολικής αξιοπρεπείας>>.⁷¹ Η κατάσταση αυτή τους κάνει συχνά να περνάνε στη σφαίρα επιρροής διαφόρων προσώπων (Κολοκοτρώνη, Καραϊσκάκη) και ομάδων (Μαυροκορδάτου) και να γίνονται πολλές φορές όργανα αλλοτρίων

συμφερόντων στην προσπάθειά τους να επιστρέψουν στο πατρογονικό τους αρματολίκι.⁷²

Η αρματολική οικογένεια του Ανδρέα Ίσκου, η ισχυρότερη οικογένεια στο Βάλτο, συγκρότησε εκτεταμένο συγγενικό- αρματολικό δίκτυο προεπαναστατικά με τους Βλαχόπουλους του Βλοχού, με τους Στραταίους του πεδινού Βάλτου, που είχαν το αρματολίκι του Μακρυνόρους, με την προεστική οικογένεια των Στάικων από το Βλοχό, με τους Μπουκουβαλαίους των Αγράφων, με τους Κοντογιανναίους του Πατρατζικίου, με τους οπλαρχηγούς Σκυλοδημαίους, που κατάγονταν από τον ορεινό Βάλτο, με τους Κασικογιανναίους της Βόνιτσας, με τους Μπακολαίους, Αρματολούς του Ραδοβιτισίου, με τους Γριβογιωργαίους καπετάνιους της Ακαρνανίας, με τους Βαρνακιώτες, την ισχυρή αρματολική οικογένεια του Ξηρομέρου, με τους Καστανάδες, την αρματολική οικογένεια των Τζουμέρκων από τη θηλυγονική γραμμή των Σταθαίων, με την εξέχουσα και ισχυρή οικογένεια των Σουλιωτών τους Μποτσαραίους και τέλος με τον Καραϊσκάκη, που οι Ίσκοι (Καραϊσκοί) τον θεωρούν δικό τους αίμα,⁷³ νόθο γιο του Δημήτρη Καραϊσκού-Λαλαγιώργου και της Ζωής Ντιμισκή, ξαδέλφης του Αρματολού Ραδοβιτισίου Γώγου Μπακόλα. Συνεπώς ο Καραϊσκάκης ήταν ετεροθαλής αδερφός του Ανδρέα Ίσκου.

Και αυτό το πανίσχυρο συγγενικό- αρματολικό δίκτυο θα περάσει στην επανάσταση σχετικά αποδυναμωμένο καθώς άλλα μέλη του θα απομονωθούν επαναστατικά (Γώγος Μπακόλας, Γεωργάκης Βαρνακιώτης και ως τα μισά της επανάστασης και ο Καραϊσκάκης) και άλλα μέλη του δικτύου θα προσχωρήσουν σε αντίπαλα στρατόπεδα και σε αντίμαχες φατρίες (ο Αλεξάκης Βλαχόπουλος, ο Μάρκος Μπότσαρης στη φατρία Μαυροκορδάτου και ως ένα βαθμό οι Κοντογιανναίοι του Πατρατζικίου και οι Μπουκουβαλαίοι των Αγράφων). Το άλλοτε ισχυρό αρματολίκι των Μπουκουβαλαίων στα Άγραφα με την απομάκρυνση προεπαναστατικά των κατόχων του θα αποτελέσει για τους Ίσκους όχι μόνο ο αδύναμος κρίκος του αρματολικού τους δικτύου αλλά και ο χώρος των πολιτικών συγκρούσεων για τη διεκδίκηση και την κατοχή του με εμφανή διεκδικητή τον Καραϊσκάκη από τη μεριά των Ίσκων και του Γιαννάκη Ράγκου και Γιαννάκη Μπουκουβάλα από τη μεριά του Μαυροκορδάτου.

Αν και πανίσχυρος αρματολικά ο Ανδρέας Ίσκος με πατρικό πλούτο, φίλους και δύναμη⁷⁴ δεν κατόρθωσε να κερδίσει την εκτίμηση στο χώρο των Αρματολών της Δυτικής Ελλάδας ως μια προσωπικότητα- μεταξύ ίσων-αδιαμφισβήτητη. Ίσως διότι η προσωπικότητά του ήταν όντως μειωμένης αποδοχής. Ίσως διότι οι αντιζηλίες και οι διαφορές με τους άλλους μεγαλοκαπεταναίους της Δυτικής Ελλάδας ήταν περισσότερες από αυτές του Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη. Ο τελευταίος εκτός των άλλων συγκέντρωνε στο πρόσωπό του και τα στοιχεία της σωφροσύνης,⁷⁵ της ηθικής, της πραότητας, της μεγάλης πολεμικής εμπειρίας και της εκτίμησης προεστών και λαού.⁷⁶ Είχε όμως και ένα ακόμα προσόν, που φαίνεται ότι μετρούσε αρκετά στην αποδοχή εκ μέρους του συνόλου των Αρματολών της επαναστατικής του πρωταρχίας. Το ότι έχαιρε μεγάλης εκτίμησης από το τουρκικό και τουρκαλβανικό στοιχείο όχι μόνο της περιοχής αλλά και των Ιωαννίνων.⁷⁷ Έτσι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην αρχή του Αγώνα <<όλοι οι πολιτικοί και καπεταναίοι έκαμαν στρατηγόν τον καπετάν Γεωργάκη Ν. Βαρνακιώτη>>.⁷⁸

Κι ενώ στην αρχή του Αγώνα ο Βαρνακιώτης και οι λοιποί οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας αναπληρώνουν ουσιαστικά το κενό της πολιτικής κεντρικής εξουσίας, η εμφάνιση του Μαυροκορδάτου και των <<εκσυγχρονιστών>>⁷⁹ του θα ανατρέψει στα μέρη αυτά τις κοινωνικο-πολιτικές ισορροπίες εξουσιαστικού τύπου, που μέχρι την εμφάνισή τους ρυθμιζόνταν με βάση τους τοπικούς συσχετισμούς ένοπλης δύναμης και τον καθοριστικό εν πολλοίς ρόλο της κατακτητικής εξουσίας. Τώρα οι τοπικοί συσχετισμοί δύναμης εξαρτώνται τόσο από τις σχέσεις των τοπικών ηγετών με τα νέα κέντρα εξουσίας (Μαυροκορδάτο, Κεντρική Διοίκηση), όσο και από τους Οθωμανούς (καπάκια), που προσπαθούν να διατηρήσουν τα κεκτημένα ή να δημιουργήσουν προϋποθέσεις επανάκτησης των ελεύθερων περιοχών επεμβαίνοντας στις διαρματολικές ανταγωνιστικές σχέσεις (διαμάχη Ράγκου-Καραϊσκάκη)⁸⁰ ή στις εξουσιαστικές διαμάχες της τοπικής επαναστατικής εξουσίας με τους Αρματολούς (Μαυροκορδάτος-Βαρνακιώτης).

Η εμφάνιση του Μαυροκορδάτου στα κοινωνικο-πολιτικά και εξουσιαστικά πράγματα της Δυτικής Ελλάδας επέφερε ρήξεις στο αρματολικό σύστημα και αλλαγή στη γεωγραφία της τοπικής ισχύος. Για παράδειγμα, ενώ μέχρι την <<προδοσία>> του Βαρνακιώτη και την αποχώρησή του από το

χώρο του Κάρλελι η μορφή του κυριαρχούσε στα επαναστατικά δρώμενα όχι μόνο του Ξηρομέρου αλλά όλης της περιοχής, στη συνέχεια ο Γεώργιος Τσόγκας, ο Αλεξάκης Βλαχόπουλος και ο Γιαννάκης Ράγκος, Αρματολοί Βόνιτσας, Βλοχού και Βάλτου αντιστοίχως, κινούν ως ισχυρός βραχίονας του Μαυροκορδάτου τα πολεμικά και ενίοτε πολιτικά πράγματα της Δυτικής Ελλάδας.⁸¹ Έτσι με την καταλυτική παρουσία του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας δημιουργείται βασικά ένας ισχυρός πόλος εξουσίας, ο οποίος συγκεντρώνει οπαδούς από την προεστική τάξη, την τάξη της <<μαχαιρικής αριστοκρατίας>> και την ομάδα των δυτικοσπουδασμένων <<εκσυγχρονιστών>>. Ο Τρικούπης, ο Αναστάσιος και Αλέξιος Τσιμπουράκης, ο Πάνος Παπαλουκάς, ο Απόστολος Καψάλης, ο Σπύρος Κουρκουμέλης, ο Κωσταντής Τζάλας, ο Μήτσος Φραγκούλης και ο Τάσης Μαγγίνας, είναι μερικοί από τους προκρίτους της περιοχής που εξ αρχής πλαισίωσαν το Μαυροκορδάτο και τον υποστήριξαν στην επίτευξη του πολιτικού του στόχου.⁸²

Ανάλογη ήταν και η επιτυχία της διείσδυσης του Μαυροκορδάτου στο χώρο των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας, αφού μαζί του συντάχθηκε και δημιούργησε πελατειακές σχέσεις μία πλειάδα Αρματολών, οι οποίοι εναπέθεσαν τη διασφάλιση των συμφερόντων τους στην επικράτησή του στο χώρο και στην κραταίωση της πολιτικής του εξουσίας. <<Δια τον Βλοχόν ελπίζω δεν με άφησες παραπονεμένον, επειδή σου είμαι πιστός>>.⁸³ Χαρακτηριστική περικοπή κωδικοποιημένης (συνθηματικής) επιστολής του Αλεξάκη Βλαχόπουλου από Τριπολιτσά προς άγνωστο παραλήπτη για τη ρύθμιση του εκκρεμούς ζητήματος της διεκδίκησης του Βλοχού. Η επιστολή βρίσκεται στο Αρχείο Μαυροκορδάτου. Από τη μορφή της επιστολής, το περιεχόμενο και τις αυξημένες αρμοδιότητες του παραλήπτη συμπεραίνουμε ότι είναι ο Μαυροκορδάτος ο παραλήπτης της επιστολής και αυτός που μπορεί να λύσει το πρόβλημα του Βλοχού, μήλον της έριδος μεταξύ Αλεξάκη Βλαχόπουλου και Γιαννάκη Στάικου. Εκτός από τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο, πελατειακές σχέσεις με το Μαυροκορδάτο ανέπτυξαν: ο Γεώργιος Τσόγκας, Αρματολός Βόνιτσας, ο Γιαννάκης Ράγκος, Αρματολός από το Βάλτο, και ο Σωτήρης Κοτζαμάνης, παλιός Αρματολός στο Σοβολάκο και στα Πολιτοχώρια. Οι τρεις πρώτοι Αρματολοί (Βλαχόπουλος, Τσόγκας και Ράγκος) μαζί με τον

Μάρκο Μπότσαρη αποτελούσαν το σκληρό ένοπλο πυρήνα της φατριάς Μαυροκορδάτου.⁸⁴

Στους φίλα προσκείμενους προς το Μαυροκορδάτο οπλαρχηγούς, που διατηρούσαν όμως μια σχετική αυτονομία στις κινήσεις τους και απομακρύνονταν, όταν τα συμφέροντά τους το επέβαλαν, ανήκαν οι Αρματολοί: Ασπροποτάμου Νικολός Στορνάρης, Πατρατζικίου Μήτσος Κοντογιάννης, Καρπενησίου Γιαννάκης Γιολδάσης, Λιδωρικίου Δήμος Σκαλτσάς και Ζυγού Δημήτριος Μακρής.⁸⁵

Από την άλλη μεριά στους αντιπάλους του Μαυροκορδάτου και όσων στήριζαν το κόμμα του βρίσκουμε το Στρατηγό της Δυτικής Ελλάδας Γεωργάκη Ν. Βαρνακιώτη, το μεγάλο Αρματολό του Βάλτου Ανδρέα Ίσκο, τον Καραϊσκάκη, το διεκδικητή του Βλοχού Γιαννάκη Στάικο, τον Αρματολό Σοβολάκου Γεώργιο Πεσλή, τον αρματολικά ανέστιο Θοδωράκη Γρίβα και τους άσπονδους εχθρούς των Μποτσαραίων Τζαβελλαίου.⁸⁶ Η επιστολή του Αλεξάκη Βλαχόπουλου (5 Σεπτεμβρίου 1824, Ανατολικό) προς το Γιαννάκη Ράγκο είναι δηλωτική του φατριαστικού πνεύματος που διέπει τα μέλη των αντιπάλων παρατάξεων και διαφωτιστική των φατριών και των ονομαστικών κατηγοριοποιήσεων του <<εμείς>> και <<αυτοί>>:

<<σας είναι γνωστό ο αναχορισμός των ανδρεο σταϊκο πεσλίδο μακρέων προς την Διοίκησιν υπάγουν να παραστήσουν τας καλές των εκδουλεύσεις και να κατιγορίσουν τους αληθώς κάμνοντας το προς την πατρίδα χρέος των. Αναχόρισαν και οι πολιτικοί φατριασταί Δεσπότης μέγα πάνος φαράντος Γολιμής θάνος τζιμπουράκης αντόνις γαβαλιότης και λοιποί όλοι σύγνομοι να καταλαλίσουν κατά Μαυροκορδάτου τζόγκα, ράγγου αλεξάκη και τα εξής. Επειδή όμως είναι όλοι μουτζουρομένοι και θέλει είναι και ασύμφωνοι ελπίζωμε να λάβουν την αμοιβήν των κακών δουλειών των και κακών στοχασμάτων>>.⁸⁷

Πάντως είναι εκπληκτικός ο τρόπος με τον οποίο ο Μαυροκορδάτος εκμεταλλεύτηκε τις αντιμαχόμενες και ερίζουσες ομάδες οπλαρχηγών και προεστών στη Δυτική Ελλάδα και ενίσχυσε την πολιτική του θέση παρουσιαζόμενος ως εκφραστής των ετερόκλητων και αντικρουόμενων συμφερόντων τους.⁸⁸ Η αναμφισβήτητη πολιτική του οξύνοια και ο πολιτικός του ρεαλισμός μπορεί να τον οδήγησαν στη χρησιμοποίηση του τοπικού συστήματος συμμαχιών προς όφελός του, δεν εξηγούν όμως πειστικά τη

εύκολη σχετικά πολιτική επικράτησή του στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας. Φαίνεται πως ευσταθεί η πληροφορία που μας παρέχει παλαιά πηγή ότι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος έφθασε στο Μεσολόγγι συστημένος προς τους προεστούς και οπλαρχηγούς του Κάρλελι από τον διαμένοντα στην Πίζα της Ιταλίας Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας και πρώην Άρτας Ιγνάτιο και ότι ζήτησε σχετισθείς μαζί τους << να τον υπογράψουν πρίγκηπα του τόπου. Και οι μεν άλλοι έστερξαν όλοι, μόνος δε ο Βαρνακιώτης αντέτεινε και εμπόδισε το πράγμα, και εκ τούτου εψύχρανε τον Μαυροκορδάτον και τον απέκτησεν εχθρόν επικίνδυνον>>. ⁸⁹

Η ύπαρξη μιας πρωτογενούς τοπικής ομάδας πολιτικής υποστήριξης του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας αποτελούμενης κυρίως από διακεκριμένους προεστούς (Πάνο Γαλάνη ή Μεγαπάνο, Αλέξη Νούτσο, Τρικούπη) και το Μάρκο Μπότσαρη προερχόμενο από τα ένοπλα σώματα με κύριο εκφραστή και οργανωτή το Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο συνάγεται από έγγραφα και πηγές της εποχής.

Συγκεκριμένα ο Αλέξης Νούτσος, ⁹⁰ αρχιπροεστός του Ζαγορίου, συνεργάτης και ευνοούμενος του Αλή πασά, υπήρξε << πολύτιμος εις εκείνα τα μέρη [της Δυτικής Ελλάδας] ως άλλοτε φίλος του Ιγνατίου και λόγω της γνώσεως του τόπου και των προσώπων και δη της επιβολής του επί των Σουλιωτών. Ο Νούτσος συνετέλεσε πολύ να επιβληθή ο Αλ. Μαυροκορδάτος επί των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδος και της Ηπείρου>>. ⁹¹ Ο συγκεκριμένος λοιπόν αρχιπροεστός, παλιός γνώριμος και φίλος του Ιγνατίου από την εποχή που ο τελευταίος ήταν Μητροπολίτης Άρτας, ανήκε, καθώς φαίνεται, στην ομάδα του ιεράρχη, ⁹² που φρόντιζε να δημιουργήσει συνθήκες κατάλληλες για την πολιτική επικράτηση του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας. Γι' αυτό το λόγο απέστειλε ενυπόγραφη επιστολή-προκήρυξη υπέρ του Μαυροκορδάτου προς τους <<φιλογενέστατους και γενναίους αδελφούς>> καπεταναίους: Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη, Ανδρέα Ίσκο και Γεωργάκη Τσόγκα και προς όλους τους πρόκριτους Ξηρομέρου, Βάλτου και Βόνιτσας.

Εκ της επιστολής διαφαίνεται η προσπάθεια να πεισθούν οι ως άνω οπλαρχηγοί της Ακαρνανίας και να συναινέσουν στη δημιουργία πολιτικής εξουσίας στη Δυτική Ελλάδα με αρχηγό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. ⁹³ Επίσης η αποστολή της συγκεκριμένης προπαγανδιστικής προκήρυξης του

Αλέξη Νούτσου μόνο προς τους οπλαρχηγούς και προεστούς της Ακαρνανίας και όχι της Αιτωλίας προσδιορίζει γεωγραφικά την ομάδα πολιτικής υποστήριξης του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Τούτο εξηγείται από το γεγονός ότι στην Αιτωλία και ειδικότερα στην πόλη του Μεσολογγίου η προεστική τάξη υπερείχε της οπλικής τάξης προεπαναστατικά και όπως είδαμε πιο πάνω και κατά την έναρξη της επανάστασης. Εξάλλου οι διασυνδέσεις του Μητροπολίτη Ιγνατίου και Μαυροκορδάτου με την αγγλική πολιτική⁹⁴ φαίνεται ότι διευκόλυναν την επιλογή της Αιτωλίας ως χώρο βάσης και εδραίωσης της πολιτικής τους παρουσίας στη Δυτική Ελλάδα, αφού και εντόπιοι πολιτικοί και στρατιωτικοί άνδρες συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τον αγγλικό παράγοντα,⁹⁵ όπως για παράδειγμα ο Σπυρίδων Τρικούπης, ο γιος ενός των προκρίτων του Μεσολογγίου, ο οποίος εκπαιδεύθηκε στην Αγγλία <<δαπάνη του λόρδου Γκίλφορδ>> και τελούσε υπό την προστασία του γι' αυτό και ήταν <<θερμός αγγλόφιλος>>.⁹⁶ Επίσης από το χώρο των οπλαρχηγών ο μορφωμένος, αγγλομαθής, Αρματολός Βλοχού Αλεξάκης Βλαχόπουλος, που δούλεψε στα άτακτα σώματα του αγγλικού στρατού στα Επτάνησα.⁹⁷

Ανάλογη προσπάθεια βλέπουμε να καταβάλλει και ο Πάνος Γαλάνης, ο μεγαλο-κοτζάμπασης του Ξηρομέρου, απευθυνόμενος με επιστολή του στον αδιαφιλονίκητο Αρχηγό των επαναστατικών δυνάμεων στην Δυτική Ελλάδα Γεωργάκη Βαρνακιώτη.⁹⁸ Το ύφος της επιστολής και η διατύπωση των εκφερομένων υποδηλώνουν σαφέστατα την προσπάθεια να καμφθούν οι όποιες ενδεχομένως αντιρρήσεις υπάρχουν από το σημαντικότερο οπλαρχηγό της Δυτικής Ελλάδας για τη σχεδιαζόμενη τοπική Συνέλευση και την πρωταρχία Μαυροκορδάτου. Είναι δε τόσο σημαντική η ανοχή ή συναίνεση του Βαρνακιώτη στις εξελίξεις που δρομολογεί στην περιοχή ο Μαυροκορδάτος και η ομάδα υποστήριξης, ώστε κι ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος στέλνει επιστολή στο Βαρνακιώτη για να διασκεδάσει τις όποιες ανησυχίες του και να ζητήσει συνάντηση μαζί του:

<<αι υποψίαί τας οποίας γράφεις ότι συνέλαβον αν ήσαν δίκαιαι ή άδικοι είσαι ικανός να το κρίνης, αλλ' αυταί μου αι υποψίαί δεν έπεσαν ποτέ επάνω εις το υποκείμενόν σου, διότι αν ήτον ούτως δεν σ' έγγραφα με όλην την ειλικρίνειαν την οποίαν ελπίζω ότι παρετήρησες εις το γράμμα μου. Επεθύμουν και επιθυμώ να σε ιδώ προ της συνελεύσεως, της οποίας η αναβολή δεν με

πειράζει, όταν είμαι βέβαιος ότι γίνεται, αλλ' αυτήν την βεβαιότητα τότε μόνον ημπορώ να την αποκτήσω, όταν ανταμωθώμεν και ομιλήσωμεν, ας είναι και δια μίαν ώραν>>.⁹⁹

Ο Μάρκος Μπότσαρης, παλιός κι αυτός γνώριμος του Ιγνατίου, επελέγη¹⁰⁰ από το συγκεκριμένο Μητροπολίτη, για να στηρίξει το Μαυροκορδάτο στρατιωτικά στη Δυτική Ελλάδα, καθώς ευρίσκετο μακριά από τοπικά πάθη και τοπικούς ανταγωνισμούς. Ως Σουλιώτης δε σωματάρχης μπορούσε να εξασφαλίσει ένοπλα σώματα Σουλιωτών δυνητικά αφοσιωμένα στο Μαυροκορδάτο. Οι στενές σχέσεις, ως φαίνεται, Ιγνατίου- Λόρδου Βύρωνα¹⁰¹ έδωσαν τη δυνατότητα στον πρώτο να μεταδώσει στο δεύτερο την εκτίμησή του προς το πρόσωπο και τις ικανότητες του Μάρκου Μπότσαρη, για να φθάσει ο Κόμης Πέτρος Γκάμπα να σημειώσει στο βιβλίο του:<<Εκ των δύο Ελλήνων πατριωτών, τους οποίους ο λόρδος Βύρων εξετίμα περισσότερο, και προς τους οποίους ήτο ιδιαίτέρως συστημένος, ο μιν εις απέθνησκεν, [Μάρκος Μπότσαρης] ο δ' έτερος [Α. Μαυροκορδάτος] είχε υποχρεωθεί να καταφύγη εις μίαν νήσον [Υδρα] >>.¹⁰²

Η πολιτική παρουσία του Μαυροκορδάτου στο χώρο της σπαρασσόμενης από αρματολικές έριδες Δυτικής Ελλάδας θα ήταν αν μη τι άλλο επισφαλής, αν δεν στηριζόταν σε ένοπλες δυνάμεις αφοσιωμένες στον ίδιο και ικανές να αποτρέψουν κάθε φυσική ή πολιτική απειλή. Τέτοιες ένοπλες δυνάμεις που να μην έχουν τοπικές εξαρτήσεις και να μην εμπλέκονται στα κατά καιρούς συγκρουόμενα αρματολικά δίκτυα αλλά να υπακούουν στη λογική της έμμισθης αναγκαιότητας ήταν οι Σουλιώτικες. Έτσι ερμηνεύεται η προσπάθεια που γίνεται στις αρχές του 1823 από τους ανθρώπους του Μαυροκορδάτου και από τον ίδιο να έλθουν από την Κεφαλλονιά στη Δυτική Ελλάδα οι Σουλιώτες πολεμιστές έχοντας προηγουμένως εξασφαλίσει τις οικογένειές τους.¹⁰³ Η δεσπόζουσα σημασίας παρουσία του Μάρκου Μπότσαρη στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας και ιδιαίτερα στην τοπική πολιτική ομάδα¹⁰⁴ του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου θα εξασφάλιζε σαφώς καλύτερη συνεργασία με τα ούτως ή άλλως ατίθασα ένοπλα σώματα των Σουλιωτών.

Η δράση της τοπικής Μαυροκορδατικής ομάδας είναι, όπως είδαμε, ταυτόχρονη και συντονισμένη και αποσκοπεί στην άνευ αντιδράσεων ανάθεση της πολιτικο-στρατιωτικής εξουσίας της Δυτικής Ελλάδας στον Αλέξανδρο

Μαυροκορδάτο. Η προεστική μάλιστα ομάδα της Αιτωλίας, η φίλα και ενθέρμως προσκείμενη στο Μαυροκορδάτο, εκτός των άλλων παρεμβάσεων που είδαμε, προέβη και στην ίδρυση ενός προπλάσματος τοπικής διοικήσεως με τη συμμετοχή και των καπεταναίων Αλεξάκη Βλαχόπουλου και Δημήτρη Μακρή, Αρματολών Βλοχού και Ζυγού αντίστοιχα. Η ιδρυτική αυτή πράξη τοπικής διοικήσεως που έλαβε χώρα την 27 Ιουλίου 1821 στο Μεσολόγγι¹⁰⁵ και απαρτίζεται από τέσσερα μόνο άρθρα αποτελεί σαφέστατα πολιτικό πρόκριμα του Μαυροκορδάτου και μέσο πίεσης για τη δρομολόγηση συγκεκριμένων επιλογών στην περιοχή. Μπορεί στα άρθρα της να μην αναφέρεται ονομαστικά ο Μαυροκορδάτος ως υποψήφιος αρχηγός της πολιτικο-στρατιωτικής εξουσίας στη Δυτική Ελλάδα αλλά φωτογραφίζεται καθώς διαχωρίζεται πλήρως το πολιτικό από το στρατιωτικό αξίωμα και το δεύτερο τίθεται στην υπηρεσία του πρώτου, σε μια εποχή που η επαναστατική διοίκηση της Δυτικής Ελλάδας ήταν στα χέρια του Βαρνακιώτη με τη σύμφωνη γνώμη όλων των προεστών και οπλαρχηγών της περιοχής.¹⁰⁶ Συγκεκριμένα αναφέρεται στο πρώτο άρθρο: <<Να σταθή μία διοικήσις συνθεμένη από ένα αξιότατον αρχηγόν και από εν ή και δύο υποκείμενα κάθε τόπου εκλελεγμένα με τελείαν πληρεξουσιότητα από τους ιδίους των εντοπίους, με των οποίων την συναίνεσιν και συμβουλήν θέλει αποφασίζει κάθε υπόθεσιν, προβλέπων πάντοτε τα χρήσιμα και συμφέροντα τη πατρίδι>>. Στο δεύτερο και τρίτο άρθρο καθορίζονται οι αρμοδιότητες και οι υποχρεώσεις των καπεταναίων έναντι της υπερτάτης αρχής: <<Οι καπεταναίοι θέλει έχουσι τον πρώτον τους βαθμόν, την δύναμιν των αρμάτων, την προτέραν των εξουσίαν, [...] εξαρτώμενοι πάντοτε από την άνωθεν διοίκησιν>> καθώς και ότι <<οι αυτοί καπεταναίοι θέλει δώσωσιν εις την ρηθείσαν διοίκησιν όσους ανθρώπους των ζητήσει δια να παρευρίσκονται παντοτινά υποκείμενοι εις τας διαταγάς της αυτής διοικήσεως...>>.¹⁰⁷ Και στο τέταρτο άρθρο ορίζεται η τυφλή υποταγή όλων των κατοίκων στην υπέρτατη διοίκηση και στον <<αξιότατον αρχηγόν>>: <<Οι υπήκοοι πάντες θέλει έχουσι την πρέπουσαν υπακοήν εις την διοίκησιν και εις τας αποφάσεις αυτής. Οι δε απειθείς και άτακτοι θέλει παιδεύονται κατά τα εγκλήματα των αφιλοπροσώπως και χωρίς τινός εξαιρέσεως>>.¹⁰⁸

Συνεπώς ο χρόνος σύνταξης της πράξης ίδρυσης της τοπικής διοίκησης στην Αιτωλία (27 Ιουλίου 1821) έγινε λίγο καιρό μετά την έλευση

του Μαυροκορδάτου στο Μεσολόγγι (10 Ιουνίου 1821), πριν ακόμα λάβει το επίσημο χρίσμα της πληρεξουσιότητας από το Δημήτριο Υψηλάντη και τέσσερις περίπου μήνες από τη σύγκληση της νομότυπης Γενικής Συνέλευσης στο Μεσολόγγι (4-9 Νοεμβρίου 1821) σε μια προσπάθεια να υπερκερασθεί ο Βαρνακιώτης ως επαναστατική αυθεντία και να αμφισβητηθεί η νομιμότητα της εξουσιαστικής του πρωταρχίας στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, επειδή δεν έγινε με το δημοκρατικό σύστημα των << εκλεγμένων >> τοπικών πληρεξουσίων, οι οποίοι, ειρήσθω εν παρόδω, στην Αιτωλία ελέγχονταν απόλυτα από τους πανίσχυρους προεστούς.

Η αποδοχή του Μαυροκορδάτου από την προεστική τάξη της Αιτωλίας δεν ήταν όμως αρκετή για την επίτευξη του πολιτικού του στόχου, καθώς η Ακαρνανία παρέμεινε διοικητικά στα χέρια των Αρματολών και δή του Βαρνακιώτη. Έτσι οι προσπάθειες του Αλέξη Νούτσου και του Πάνου Γαλάνη ή Μεγαπάνου σ' αυτό κατέτειναν, όπως είδαμε πιο πάνω, να πεισθούν οι οπλαρχηγοί της Ακαρνανίας να συναινέσουν στην ανάγκη δημιουργίας διευρυμένης τοπικής Διοίκησης στη Δυτική Ελλάδα, που θα εξασφάλιζε στρατιωτικά και οικονομικά το μέλλον του Αγώνα ενώ ταυτόχρονα θα διαφύλασσε, σύμφωνα με τις διακηρύξεις των εμπνευστών του σχεδίου, τις εξουσιαστικές ανάγκες των Αρματολών της περιοχής.

Συνεπώς μπορεί κανείς να πει ότι η Συνέλευση που πραγματοποιήθηκε από τις 4 έως τις 9 Νοεμβρίου 1821 στο Μεσολόγγι για την ανάδειξη του προσωρινού δεκαμελούς διοικητικού οργάνου, τη Γερουσία,¹⁰⁹ με τη συμμετοχή πληρεξουσίων από όλη την Αιτωλοακαρνανία και το Σούλι ήταν μια πολιτική νίκη του Μαυροκορδάτου, αφού νομιμοποίησε την παρουσία του στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας με <<δημοκρατικές>> διαδικασίες και ανέλαβε τη διοίκηση της περιοχής έχοντας ταυτόχρονα την πλήρη υποστήριξη του εκπροσώπου της Υπερτάτης Αρχής του Δημητρίου Υψηλάντη.¹¹⁰

Η πολιτική επικράτηση του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας δεν έγινε δίχως παραχωρήσεις προς την πανίσχυρη αρματολική τάξη. Έτσι βλέπουμε ότι στο σύνταγμα που καθόριζε τα της διοικήσεως της περιοχής οι Αρματολοί <<έχαιρον μεγάλα δικαιώματα>> και <<ως μέτοχοι επί της εκλογής των γερουσιαστών και ως κύριοι αναγνωριζόμενοι των όπλων των επαρχιών, και ως αντιπροσωπευόμενοι επιτροπικώς κατά την απουσίαν

εαυτών παρά τοις εφόροις των τμημάτων>>. ¹¹¹ Για τις παραχωρήσεις αυτές ο Μαυροκορδάτος κάνει λόγο στην υβριστική του επιστολή που απέστειλε στο Δημήτριο Υψηλάντη την 27 Οκτωβρίου 1821, λίγες ημέρες δηλαδή πριν την κατάθεση και ψήφιση του συντάγματος στον τοπική Συνέλευση του Μεσολογγίου ¹¹² με την εξής επισήμανση: <<...κατά το φαινόμενον δίδεται εις τους καπιτάνους μεγάλη έκτασις δυνάμεως· αλλά τούτο δεν πρέπει να φανή παράξενον εις την εκλαμπρότητά της, όταν ενθυμηθή, ότι εδώ εις την Ρούμελην οι καπιτάνοι ήσαν το παν, και αυτοί είχαν πάντοτε τα πρωτεία και όλην την διοίκησιν των επαρχιών, χωρίς να ερωτώνται καν οι προεστώτες· εν ω τώρα πρώτον μεν θέλουν έχει συνεργούς τους προεστώτας, οι οποίοι θέλουν είναι περισσότεροι και θέλουν έχει περισσότερας φωνάς εις κάθε επαρχίαν ή ναχαγέν, εν ω αφ' ετέρου μέρους θέλουν είναι υποτεταγμένοι εις την τοπικήν Γερουσίαν, συνισταμένην από προεστώτας μόνον και έχουσαν στρατιωτικήν δύναμιν πολλά μεγαλητέραν εκείνης των καπιτάνων>>. ¹¹³

Από την πιο πάνω περικοπή της επιστολής συνάγεται ότι ο Μαυροκορδάτος στο <<σύστημα διοικήσεως>> που <<εγγράφως>> κατέθεσε προς ψήφιση στην τοπική Συνέλευση του Νοεμβρίου στο Μεσολόγγι παρέχει μεν δικαιοδοσίες και αρμοδιότητες αυξημένες στους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας φαινομενικά όμως, διότι στην πραγματικότητα τους αποδυναμώνει από κεκτημένες εξουσίες χρόνων μέσα από περίτεχνες διατυπώσεις και αλληλοεπικαλύψεις εξουσιών. Παραμένουν κύριοι των επαρχιών έχοντας όμως τώρα συνεξουσιαστές τους προεστούς, που αριθμητικά είναι περισσότεροι στις επαρχίες και τους ναχαγέδες. Μπορεί να είναι οι οπλαρχηγοί μέτοχοι στην εκλογή Γερουσιαστών, στην πραγματικότητα όμως είναι υποταγμένοι πολιτικά και στρατιωτικά στη Γερουσία, αφού τα μέλη της προέρχονται εξ ολοκλήρου από την προεστική τάξη και διαθέτουν μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη από τους οπλαρχηγούς.

Με άλλα λόγια το νομικό κείμενο του Μαυροκορδάτου παγίδευσε τους δυνατούς οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας και από ανεξάρτητους καπετάνιους με πολιτική και στρατιωτική δύναμη στην περιοχή, τους έκανε αδύναμους μισθωτούς της ένοπλης δράσης εξαρτώμενους απόλυτα από τον Μαυροκορδάτο και τη συνοδοιπορούσα προεστική τάξη, που διεκδικούσαν με κάθε τρόπο την πρωταρχία των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων στην περιοχή. ¹¹⁴ Το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι γιατί τελικά οι οπλαρχηγοί

της Δυτικής Ελλάδας <<ενέδωσαν>> στις προτροπές και στις εγγυήσεις του Μαυροκορδάτου και της ομάδας του. Γιατί παραχώρησαν τα πρωτεία της υπερέχουσας αρματολικής τους τάξης στην υπό διαμόρφωση Πολιτική Αρχή; Να ήταν άραγε οι προφορικές και γραπτές εγγυήσεις που τους δόθηκαν από τους εμπνευστές του σχεδίου πολιτικο-στρατιωτικής οργάνωσης της Δυτικής Ελλάδας και που κρίθηκαν ικανοποιητικές, ή μήπως μέτρησε περισσότερο το γεγονός ότι ο Μαυροκορδάτος παρουσιάστηκε στην περιοχή επίσημα ως πληρεξούσιος του Δημητρίου Υψηλάντη και ως απτό αποτέλεσμα <<των αλληπαλλήλων [προς τον Υψηλάντη] αιτήσεων των οπλαρχηγών της Ακαρνανίας και Αιτωλίας περί αποστολής αξιούτινός προσώπου πολιτικού>>,¹¹⁵ Φαίνεται πως όλα μαζί βάρυναν στην απόφαση να επιτρέψουν τη δημιουργία μιας Πολιτικής Αρχής για την οργάνωση του Αγώνα και την ευόδωση των προσπαθειών τους.

Από την πιο πάνω προβληματική δε θα μπορούσαν να απουσιάζουν και δυο άλλα δεδομένα που με τον ένα ή άλλο τρόπο συνέβαλαν στην πολιτική κυριαρχία του Μαυροκορδάτου στον εν λόγω χώρο. Το πρώτο αφορά στη νομική <<κατοχύρωση>> των αρματολικών δικαιωμάτων, όπως ευφυώς ισχυρίζονταν οι συντάκτες του νομικού κειμένου (τοπικού συντάγματος) και αφελώς πίστευαν οι Αρματολοί της Δυτικής Ελλάδας. Και τούτο διότι δεν είχαν επίγνωση, δεν κατανοούσαν ορθά, λόγω του χαμηλού ή ανύπαρκτου μορφωτικού επιπέδου, το μέγεθος της απειλής που συνιστούσε γι' αυτούς και την τάξη τους το σύνταγμα και η εφαρμογή του <<εκσυγχρονιστικού>> προγράμματος των αντιπάλων.¹¹⁶ Το δεύτερο και σημαντικότερο δεδομένο αφορά στην ύπαρξη μυστικού εγγράφου το οποίο κατοχυρώνει τη συμμετοχή των δυο ισχυρότερων οπλαρχηγών της Ακαρνανίας, του Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη (Ξηρομέρου) και Ανδρέα Ίσκου (Βάλτου) και των οικογενειών τους στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας:<<...αποφασίζομεν, ότι οι ειρημένοι κύριοι αρχηγοί και αι φαμελίας αυτών, κάθε φοράν οπού ήθελαν αφήσει το στρατιωτικόν επάγγελμα, να ημπορούν να εμβαινουν εις τα πολιτικά επαγγέλματα τόσον εις την Γερουσίαν, καθώς και εις κάθε άλλο κατά την αξιότητά των>>.¹¹⁷ Πρόκειται καθαρά για μια πολιτική συναλλαγή της ομάδας Μαυροκορδάτου με τους δυο ισχυρούς Αρματολούς της Ακαρνανίας για λόγους ανωτέρας βίας και ανάγκης. Συγκεκριμένα η Γερουσία αν και είχε συγκροτηθεί με την τοπική Συνέλευση

του Νοεμβρίου στο Μεσολόγγι ήταν ωστόσο ανενεργή και αδυνατούσε << να λάβη τους χαλινούς της διοικήσεως και να κάμη αρχήν των εργασιών της>>,¹¹⁸ καθώς οι ως άνω Αρματολοί είχαν ακόμη τον έλεγχο της Ακαρνανίας και δεν φαίνονταν διατεθειμένοι να τον παραχωρήσουν χωρίς πρόσθετες εγγυήσεις και διασφάλιση των συμφερόντων τους. Το μυστικό λοιπόν έγγραφο διασφαλίζει ακριβώς τα προσωπικά συμφέροντα των δυο οπλαρχηγών και τους καθιστά κοινωνούς και συμμετόχους των πολιτικών εξελίξεων στην περιοχή της Δυτικής Ελλάδας.

Αυτή η τόσο σημαντική και εν κρυπτώ ληφθείσα απόφαση της ομάδας του Μαυροκορδάτου, της Γερουσίας στην προκειμένη περίπτωση, έρχεται να ισοσταθμίσει από την άλλη μεριά την μεγάλη απόφαση των δυο ισχυρών Αρματολών της Ακαρνανίας να συναινέσουν δηλαδή όχι μόνο στην κατάργηση των αρματολικίων¹¹⁹ και στην διοικητική και οικονομική υπαγωγή της Δυτικής Ελλάδας στη σχηματισθείσα Πολιτική Αρχή, τη Γερουσία, αλλά να συναινέσουν και στη ζητούμενη προσωπική συνεργία προκειμένου να εδραιωθεί η νέα Διοίκηση και να παγιωθεί η κατάργηση των αρματολικίων: <<Αυτοί οι ίδιοι είναι εκείνοι, οίτινες πρέπει να διαυθεντεύσουν το σύστημα της άνωθεν συνελεύσεως και να κατατρέξουν εκείνον (αν ποτέ ευρεθή τινάς), όπου ήθελε ενεντιωθή και να εξαλειφθούν ολοτελώς αι ολέθρια των καπετανάτων καταχρήσεις>>.¹²⁰

Κάτω από αυτό το πνεύμα και τις υποχρεώσεις που γέννησε η πολιτική συναλλαγή με τη Γερουσία και με το βαθμό του Στρατηγού της Δυτικής Ελλάδας,¹²¹ έσπευσε ο Γεωργάκης Βαρνακιώτης να ανακοινώσει προς όλα τα χωριά του Ξηρομέρου την υποχρέωσή τους να ακολουθήσουν τις διαταγές της Γερουσίας και τις συνέπειες που θα είχε η ανυπακοή τους: <<Καθώς προστάζει η σεβαστή Γερουσία να ακολουθήσετε, αδελφοί. Εις το εξής κανένας αρματολός δεν είναι, ούτε ραγιάς, αλλ' είμεθα όλοι Έλληνες>>.¹²² Η δήλωση αυτή του Βαρνακιώτη προς τους κατοίκους του Ξηρομέρου αποτελεί σαφέστατα δημόσια παραδοχή της διάλυσης του αρματολικού συστήματος και της υποταγής και υπαγωγής των αρματολών στην πρυτανεύουσα Αρχή, τη Γερουσία.

Το μυστικό έγγραφο της Γερουσίας, που, όπως είδαμε, όριζε και διασφάλιζε τη συμμετοχή των δυο ισχυρών οπλαρχηγών της Ακαρνανίας στις πολιτικές εξελίξεις της Δυτικής Ελλάδας σε αντάλλαγμα της συναίνεσής τους

στην κατάργηση των αρματολικιών, συνοδεύτηκε λίγο αργότερα και από επιμέρους μυστικά έγγραφα που αφορούσαν το ένα τον Γεωργάκη Βαρνακιώτη και το άλλο τον Ανδρέα Ίσκο.¹²³ Αυτά τα έγγραφα πέραν του ότι επαναλαμβάνουν (ομοιόμορφα) κατ' όνομα χωριστά τους λόγους που επέβαλαν στη Γερουσία να καταστήσει τους εν λόγω οπλαρχηγούς μέλη <<του πολιτικού τούτου συστήματος>> εξειδικεύουν επιπρόσθετα το ρόλο και τις απαιτήσεις τους στο νέο σύστημα πιθανότατα ύστερα από απαίτησή τους. Συγκεκριμένα στο μυστικό ψήφισμα για το Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη, που υπογράφουν τα έξι από τα δέκα μέλη της Γερουσίας, διαβάζουμε:

<< ...κρίνομεν εύλογον και αποφασίζομεν, ότι ο ειρημένος αρχηγός και η φαμελία του, ως κλήμα και θρέμμα της αυτής επαρχίας, λέγεται μέλος του πολιτικού τούτου συστήματος, τόσον εις την Γερουσίαν, ωσάν και εις κάθε άλλο αξίωμα.

Εάν η πατρίς κάμη συνθήκην ή ανταποκρίσεις με άλλην επαρχίαν, να είναι με την γνώμην του.

Ό,τι ψήφισμα γένη δια τα μούλκια των εχθρών, να γίνηται συμφώνως.

Ομοίως εάν η πατρίς λάβη χρείαν δια να σηκώση δάνεια.

Ομοίως εάν γίνουν προβιβασμοί ή καταβασμοί οφφικίων πολιτικών, και σχεδόν κάθε σύστημα οπού να γίνη εις την πατρίδα, να είναι με την γνώμην του, και εις όσα αγροικούνται οι πολιτικοί της πατρίδος, να είναι συμμετοχος.>>¹²⁴

Εκ των εγγράφων που παραθέσαμε συνάγεται ότι ο Μαυροκορδάτος με την ομάδα του όχι μόνο πέτυχε τη σύγκληση τοπικής Συνέλευσης στη Δυτική Ελλάδα και την ψήφιση τοπικού συντάγματος και Διοικητικής Αρχής που έφερε το όνομα <<Γερουσία>> αλλά κατόρθωσε, έστω και με σημαντικές <<εκχωρήσεις>> προς τους δυο ισχυρούς οπλαρχηγούς της Ακαρνανίας (Βαρνακιώτη και Ίσκο), να διαλύσει τα αρματολίκια της περιοχής και να υπαγάγει όλο το ένοπλο αρματολικό στοιχείο στην εξουσία της Γερουσίας, αφού του στέρησε πλέον τις βασικές πηγές εσόδων που ήταν τα αρματολίκια. Έτσι η Γερουσία εμφανίζεται τώρα στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας ως η μόνη νομιμοποιημένη Αρχή που <<αγωνίζεται>> για την ελευθερία των κατοίκων και <<οραματίζεται>> την ευτυχία του μέλλοντός τους:<<Η Διοίκηση είναι το μόνον μέσον το οποίον θέλει ασφαλίσει την ελευθερίαν σας, και όταν ησυχάση από τας του πολέμου φροντίδας, θέλει συστήσει σχολεία να

φωτίσουν τους νέους σας· θέλει επιμεληθή τας επιστήμας, τας τέχνας, το εμπόριον· θέλει φροντίσει να διδαχθήτε ένα τακτικόν τρόπον γεωργικής, και εν γένει αι φροντίδες της θέλει αποβλέπουν όλως διόλου δια την εσωτερικήν ευταξίαν και στολισμόν των επαρχιών τούτων>>. ¹²⁵

Η δευτεροπρόσωπη διακήρυξη της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος προς τους κατοίκους της Δυτικής Ελλάδας στην πιο πάνω περικοπή απηχεί σαφέστατα πολιτικές προγραμματικές δηλώσεις μιας τοπικής Εξουσίας που δεν έχει στόχο μόνο την πολιτικο-στρατιωτική διεκπεραίωση του Αγώνα αλλά και τον <<εκσυγχρονισμό>> της Δυτικής Ρούμελης σύμφωνα με τα Ευρωπαϊκά πρότυπα ¹²⁶ και τον προσωπικό σχεδιασμό του Μαυροκορδάτου. Ο προσωπικός σχεδιασμός του Μαυροκορδάτου προέβλεπε την με κάθε μέσο υποταγή των Αρματολών ¹²⁷ της εν λόγω περιοχής για τη δημιουργία βάσης τοπικής εξουσίας προκειμένου <<να εκτοξευθεί στην εθνική πολιτική σκηνή>> με πολλές πιθανότητες επιτυχίας. ¹²⁸

Συνεπώς η πολιτική που άσκησε ο Μαυροκορδάτος και η ομάδα του προκειμένου να καθυποτάξουν το στρατιωτικό στοιχείο της Ρούμελης παρέχοντας ακόμη και εγγράφως πολιτικές δυνατότητες στους μεγαλοκαπεταναίους της Ακαρνανίας, Βαρνακιώτη και Ίσκο, ήταν μια καλά μελετημένη πολιτική, αφού υπέτασσε πολιτικο-στρατιωτικά τους αντιπάλους του μέσα από την εφαρμογή του τοπικού συντάγματος και εκμηδένιζε τις εκχωρηθείσες εγγυήσεις τους στην πράξη λόγω του άμεσου Μαυροκορδατικού ελέγχου της Γερουσίας. Την πικρή αυτή αλήθεια άρχισε να κατανοεί ο Γεωργάκης Νικολού Βαρνακιώτης, όταν πλέον από τη νέα θέση του Στρατηγού της Δυτικής Ελλάδας προσπάθησε να ασκήσει στρατιωτική πολιτική. Να λειτουργήσει δηλαδή στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του. Η σκληρή επιστολή που απευθύνει προς τη Γερουσία για την τακτική της να μην επικυρώνει τους καπεταναίους που υποβάλλουν οι Χιλίαρχοι και τους καταλόγους των στρατιωτών, την ίδια στιγμή που προωθεί και προάγει δικούς της ¹²⁹ δείχνει το μέγεθος της επερχόμενης σύγκρουσης λόγω ακριβώς αυτής της τακτικής των πολιτικών έναντι των στρατιωτικών: << Αύται αι χιλιαρχία είναι ανάγκη να γιομώσουν όσον το δυνατόν, και οι διάφοροι αξιωματικοί οπού θέλει παραστήσουν οι χιλίαρχοι προς εμέ, εκείνοι λέγω οπού εφάνησαν άξιοι και εις το απερασμένον και εις το ερχόμενον, αυτά τα ονόματα, όταν σας στέλλωνται με την υπογραφήν μου, πρέπει να τα δέχεσθε, στέλλοντάς μου τα

αποδεικτικά των γράμματα· και δεν είναι δίκαιον να προφασίζεσθε, ότι αι χιλιάρχαι δεν είναι τελειωμένοι>>.¹³⁰

Η προσπάθεια της Γερουσίας να ασκεί άμεσο έλεγχο στο στρατιωτικό δυναμικό της περιοχής¹³¹ παραγκωνίζοντας όχι μόνο τους χιλιάρχους αλλά ακόμα και τον ίδιο το Στρατηγό Βαρνακιώτη είναι προδήλως εμφανής στην ως άνω περικοπή, όπως εμφανής είναι και η αγωνία για το οικονομικό μέλλον των πρώην Αρματολών και του Αγώνα, με τα νέα διοικητικά και πολιτικά δεδομένα που διαμορφώθηκαν, στον παρακάτω λόγο του Βαρνακιώτη: <<τούτοι οι πέντε χιλιάρχοι [Α. Ίσκος, Δ. Μακρής, Γ. Τσόγκας, Α. Βλαχόπουλος και Γ. Βαρνακιώτης (συγκαταριθμεί και τον εαυτό του)] είχαν βιλαέτι και ταϊφάδες¹³² και ανθρώπους αξίους και τιμίους, και τώρα οπού έλειψαν τα αρματολίκια, αυτοί δεν υποφέρουν να κάθωνται στρατιώται με είκοσι γρόσια, αλλά θέλουν να λάβουν τα αξιώματά των, να εμψυχώσουν και να χρησιμεύσουν και εις το εξής, και αν αυτοί δεν λάβουν τους βαθμούς των κατά τας αναφοράς των χιλιάρχων, μας παραιτούν· και όταν αυτοί μας αφήσουν, ούτε οι χιλιάρχοι δεν χρησιμεύουν>>.¹³³

Αυτή η προβληματική και η ένσταση του Βαρνακιώτη δικαιώνει απόλυτα την επιφύλαξη του Κωνσταντίνου Μεταξά,¹³⁴ που τη διατύπωσε προς το Μαυροκορδάτο και Λόρδο Βύρωνα, όταν ο πρώτος του ανέπτυξε το σχέδιο αφαίρεσης της εξουσίας των Αρματολών από τις επαρχίες και την υπαγωγή τους στην έμμισθη διοίκηση. Μάλιστα ήταν τόσο βέβαιος στον κριτικό του λόγο ο Μεταξάς για τα επερχόμενα δεινά από την άκαιρη εφαρμογή αυτού του σχεδίου, ώστε ανέλυσε παραδειγματικά το άτοπον του σχεδίου, ενώ από την άλλη μεριά πραγματικά εκπλήσσει τον ιστορικό μελετητή η πολιτική μυωπία του Μαυροκορδάτου στο συγκεκριμένο θέμα: <<Μεγάλας και ανυπερβλήτους δυσκολίας θα απαντήσητε είπον, μεταξύ των οπλαρχηγών οίτινες εν ταις παρούσαις περιστάσεσι, συμφέρει να έχωσιν εξουσίαν τινά εν ταις επαρχίαις, διότι εν περιπτώσει εισβολής των εχθρών, συσσωματώνουσι τους κατοίκους και ευρίσκονται επί κεφαλής πολυαρίθμων οπλοφόρων. Δύνασθε να δώσητε εις τον Μακρήν, π.χ. διακοσίους στρατιώτας μισθωτούς, ο δε Μακρής ως οπλαρχηγός της επαρχίας Ζυγού, να εκστρατεύη με 500 εν περιπτώσει ανάγκης· δύναται να κατορθώση τούτο όταν τον περιορίσητε; (αν δυνηθήτε να το πράξητε), και επομένως παύση η υποταγή των κατοίκων εις τον οπλαρχηγόν των>>.¹³⁵

Αυτή η τόσο εγωκεντρική και φίλαρχη πολιτική του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας δημιούργησε, όπως πολιτικά ανέλυσε ο Μεταξάς και ρεαλιστικά κατέδειξε η πραγματικότητα, πλήθος προβλημάτων, που σχετίζονταν τόσο με την εξέλιξη του Αγώνα όσο και με την στρατιωτική ευταξία της περιοχής για την οποία <<υποτίθεται>> ότι πάσχισε ο Μαυροκορδάτος. Η συνειδητή προσπάθεια παραγκωνισμού των ισχυρών οπλαρχηγών (Βαρνακιώτη, Ίσκο, Καραϊσκάκη)¹³⁶ που δεν υποτάσσονταν στον Μαυροκορδάτο και διεκδικούσαν ρόλο στα τεκταινόμενα δυναμίτισε ακόμα περισσότερο το ήδη τεταμένο κλίμα των αρματολικών συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων στη Δυτική Ελλάδα. Ο δε αριθμητικός περιορισμός των στρατιωτών των υπηρετούντων στα σώματα των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας συνέβαλε στη στρατιωτική αταξία και καλλιέργησε ακόμα περισσότερο το μισθοφορικό πνεύμα.¹³⁷

4. Οι αρματολικές συγκρούσεις στη Δυτική Ελλάδα και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου

Στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας είδαμε, προεπαναστατικά, τους Αρματολούς να συγκροτούν αρματολικά δίκτυα, να ρυθμίζουν τις σχέσεις τους και να διαμορφώνουν τους εντοπίους αλλά και περιφερειακούς συσχετισμούς δύναμης στη βάση συγγενικών δεσμών. Πρόκειται με άλλα λόγια για τη δημιουργία, εκ μέρους των ενόπλων, ενός μηχανισμού τοπικών ισορροπιών και διευθέτησης της οπλικής ισχύος, που λογίζεται ως απόρροια του μακραίωνου αρματολικού συστήματος στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης. Ωστόσο οι διαμορφωμένες προεπαναστατικά ισορροπίες οπλικής ισχύος και οι τοπικοί συσχετισμοί δύναμης ανατρέπονται δραματικά από τις δυναμικές που γεννά η Επανάσταση. Έτσι κατά την επαναστατική περίοδο δοκιμάζονται ιδιαίτερα τα αρματολικά δίκτυα και οι κοινωνικο-πολιτικοί μηχανισμοί τοπικής ισχύος ένεκα της κατίσχυσης των νέων θεσμών και των επαναστατικών κέντρων εξουσίας. Τώρα όλο και περισσότερο οι τοπικοί συσχετισμοί δύναμης εξαρτώνται από τη σχέση που αναπτύσσουν οι πολιτικο-στρατιωτικοί ηγέτες με τα νέα κέντρα της επαναστατικής εξουσίας. Στη Δυτική Ρούμελη για παράδειγμα ο Μαυροκορδάτος και η φατρία του συνιστούν το <<νέο τόπο εξουσίας>>, που διαμορφώθηκε μέσα από τις επαναστατικές διαδικασίες και νομιμοποιήθηκε με πρωτόγνωρες πρακτικές για τα αρματολικά και κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα της περιοχής.

Βέβαια στη διαμόρφωση των νέων εξουσιαστικών δεδομένων στη Δυτική Ελλάδα, εκτός των επαναστατικών κέντρων που αναφέραμε, σημαντικό ρόλο εξακολουθεί να παίζει και ο οθωμανικός παράγων, αν και βρίσκεται σε πολεμική διαμάχη με το επαναστατημένο ελληνικό στοιχείο. Στην προσπάθειά του να εκμεταλλευτεί την ενδοελληνική κρίση εξουσίας, τη σύγκρουση δηλαδή Αρματολών και νέων κέντρων εξουσίας για να καταστείλει την Επανάσταση συνάπτει <<καπάκια>>, συμφωνίες με τους Αρματολούς της περιοχής παραχωρώντας τους εξουσία στα παλαιά ή διεκδικούμενα αρματολίκια. Την ίδια πρακτική (των καπακιών) εφαρμόζουν και οι οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας στο πλαίσιο του αρματολικού ανταγωνισμού, οι ευρισκόμενοι έξω από την εύνοια του <<νέου τόπου

εξουσίας>>. Πλησιάζουν Οθωμανούς αξιωματούχους και τους κάνουν μέρος της ενδοελληνικής σύγκρουσης για τη ρύθμιση της τοπικής εξουσίας:

<< Ο Καραϊσκάκης επεθύμει να κατασταθή εις Άγραφα· βλέπων δε ότι δια της Διοικήσεως δεν ηδύνατο να το κατορθώση, διότι πλησίον αυτής υπερίσχυε το κόμμα των εναντίων του, επροσπάθη να το κατορθώση δι' όπλων· αλλά επειδή ο τότε αρχηγός της επαρχίας Αγράφων Ράγκος ήτον σύμφωνος με τον Σούλτσην Κόρτσαν, Οθωμανόν διοικητήν των Τρικκάλων, και ήτον βέβαιον ότι ήθελε λάβει συνδρομήν παρ' αυτού εις πάσαν ανάγκην, ο Καραϊσκάκης εσχεδίασε να καταφύγη εις τον Ομέρ Βρυόνην, όντα εχθρόν του Σούλτση Κόρτσα, δια να λάβη συνδρομήν παρ' αυτού, ώστε να φέρη τον σκοπόν του εις έκβασιν>>. ¹³⁸

Η Επανάσταση του 1821 μπορεί μεν να κινητοποίησε αρματολικά δίκτυα συγγενικά οργανωμένα και να επιβεβαίωσε προϋπάρχουσες συγγενικές σχέσεις, έφερε όμως στο προσκήνιο, λόγω του νέου επαναστατικού πλαισίου και των νέων κέντρων εξουσίας, λανθάνουσες αρματολικές συγκρούσεις χρόνων που σχετίζονταν με διαμάχες τοπικής εξουσίας και προάσπισης οικονομικών συμφερόντων. Η διαμάχη του Γεωργάκη Βαρνακιώτη, οπλαρχηγού Ξηρομέρου με το Γεώργιο Τσόγκα, οπλαρχηγό Βόνιτσας, για το κόλι της Κατούνας¹³⁹ ενισχύει την παραπάνω άποψη, καθώς η αρματολική αυτή διαμάχη δημιουργηθείσα προεπαναστατικά αποτελεί κατά τη διάρκεια της επανάστασης βασικό σημείο τριβής και αταξίας στο χώρο της Ακαρνανίας ανάμεσα στους δυο ισχυρούς οπλαρχηγούς.

Στη διαρματολική αυτή διαμάχη τοπικής εξουσίας κατά την επαναστατική περίοδο συμμετέχουν ενεργά τόσο η προεστική τάξη¹⁴⁰ της περιοχής σε ρόλο εμφανώς αναβαθμισμένο και καθοριστικό για τη λύση του αμφισβητούμενου χώρου (κόλι Κατούνας) όσο και η Τουρκαλβανική πλευρά,¹⁴¹ που στην αρχή του Αγώνα βρέθηκε να συμπλέει με την Ελληνική σε μια προσπάθεια στήριξης του πολιορκημένου στα Ιωάννινα από τα σουλτανικά στρατεύματα Αλή πασά. Συγκεκριμένα η προεστική τάξη στην προσπάθειά της να οργανώσει τη διοίκηση της επαναστατημένης περιοχής και να συμβάλει στην κοινωνική ευταξία:<<δια την καλήν διοίκησιν του τόπου και ησυχίαν του λαού>>¹⁴² αναγνωρίζοντας προγενέστερο λάθος της έδωσε εγγράφως την 3 Ιανουαρίου 1822 το διεκδικούμενο κόλι της Κατούνας από τον Τσόγκα στο Βαρνακιώτη με το εξής σκεπτικό:<<πρωτύτερα κατά

παραδρομήν έπεσον εις το λάθος εκείνο και έκαμον το κόλι της Κατούνας να είναι υπό την εξουσίαν του καπετάν Τζόγκα, το οποίον ος εν σώμα οπού είναι με το Ξηρόμερον και πατριώθεν και ύστερα ήτον υπό την εξουσίαν του αγαθού και ωφελιμοποιήτου της πατρίδος μας κυρίου καπετάν Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη, έκριναν εύλογον δικαίω τρόπω και νομίμω ομογνώμωσ όλοι οπού το κόλι αυτό της Κατούνας να είναι υπό την εξουσίαν του καπετάν Γεωργάκη Βαρνακιώτη καθώς και το όλον Ξηρόμερον, και ο καπετάν Τζόγκας να μη μετέχη τελείως από αυτό...>>. ¹⁴³

Η πιο πάνω απόφαση αν και χαρακτηρίστηκε ως <<δικαία>> και <<έγινε με κοινήν γνώμην δια να είναι αμετάτρεπτος>> ¹⁴⁴ δεν έλυσε τη διαμάχη Βαρνακιώτη - Τσόγκα, που δημιουργούσε σοβαρό πρόβλημα στην εξέλιξη και αυτής ακόμα της επιβίωσης του Αγώνα στην περιοχή της Δυτικής Ελλάδας. ¹⁴⁵ Είναι τόσο βαθιές οι αρματολικές διαφορές και οι προερχόμενες από αυτές συγκρούσεις, ώστε τις συναντάμε αμετάπτωτες δεκαέξι μήνες αργότερα (20 Απριλίου 1822) στην επαναστατική σύναξη των οπλαρχηγών της περιοχής στη θέση Παπαδά του Ξηρομέρου, ¹⁴⁶ παρά τα γεγονότα που διαμεσολάβησαν, τα οποία φαινομενικά άλλαξαν το χάρτη της διοικητικής οργάνωσης και της εξουσιαστικής αρχής της Δυτικής Ελλάδας. Και εννοούμε βέβαια την απόφαση της γενικής Συνέλευσης του Μεσολογγίου να θεσπισθεί κεντρική Διοίκηση της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, η ονομαζόμενη Γερουσία, και την καταλυτική παραδοχή των καπεταναίων, προεστών και πληρεξουσίων των επαρχιών της Δυτικής Ελλάδας να διαλύσουν τα αρματολίκια. ¹⁴⁷ Στα γεγονότα αυτά πρέπει να προσθέσουμε και τα μυστικά ψηφίσματα της Γερουσίας, ¹⁴⁸ που έδωσαν τη δυνατότητα στο Γεωργάκη Βαρνακιώτη και τον Ανδρέα Ίσκο να συμμετάσχουν αυτοί και οι οικογένειές τους στο νέο πολιτικό σύστημα που διαμορφώθηκε σε αντάλλαγμα της συναίνεσής τους στην κατάργηση των αρματολικιών.

Πάντως η αρματολική σύγκρουση Γεωργάκη Βαρνακιώτη – Γεωργίου Τσόγκα θα συνεχιστεί και θα επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τις επαναστατικές δραστηριότητες της Δυτικής Ελλάδας. ¹⁴⁹ Σε έγγραφο που παραθέτει ο Ν. Φυσεντζίδης γίνεται λόγος για σκόπιμη αδιαφορία εκ μέρους του Τσόγκα και Μάρκου Μπότσαρη στις εκκλήσεις του Βαρνακιώτη για στρατιωτική βοήθεια στη μάχη του Αετού (10 Αυγούστου 1822), αν και βρίσκονταν πλησίον, διότι <<επρόσμεναν τον χαλασμόν του στρατηγού [Βαρνακιώτη] >>. ¹⁵⁰ Και το

ερώτημα βέβαια που τίθεται για την εσκεμμένη αδιαφορία των ως άνω οπλαρχηγών στις εκκλήσεις βοήθειας του Βαρνακιώτη είναι το εξής: Κατ' εντολήν ποίου οι δυο οπλαρχηγοί έπραξαν όπως έπραξαν στο πεδίο της μάχης; Οι απαντήσεις¹⁵¹ των δυο υπόλογων οπλαρχηγών στις ερωτήσεις – διαμαρτυρία του Βαρνακιώτη πείθουν ότι ενεργούσαν κατ' εντολήν του Μαυροκορδάτου, καθώς ο Πρόεδρος της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος σχεδίαζε από καιρό την απομάκρυνση του Βαρνακιώτη¹⁵² από το χώρο ευθύνης του και η έλλειψη εμπιστοσύνης στις μεταξύ τους σχέσεις ήταν κάτι παραπάνω από φανερό στην κατ' ιδίαν αλληλογραφία τους.¹⁵³ Επίσης αν η επιλήψιμη συμπεριφορά του Τσόγκα σε βάρος του Βαρνακιώτη στο πεδίο της μάχης μπορεί να ερμηνευτεί ικανοποιητικά ένεκα των τεταμένων προσωπικών σχέσεων και των μακροχρονίων αρματολικών αντιπαραθέσεων δεν μπορεί όμως να γίνει το ίδιο και με τη συμπεριφορά του Μάρκου Μπότσαρη. Ο τελευταίος σεβόταν και τιμούσε το Βαρνακιώτη και <<οψέποτε ήρχετο εις συνέντευξιν μετ' αυτού και τον έβλεπεν έλεγε προς αυτόν μετά πολλής συστολής και ευλαβείας. Πώς προστάτεις στρατηγέ μου; Τι προστάτεις καπετάνιε μου; Διέταπτέ μας και θα γίνη>>.¹⁵⁴ Πώς άλλαξε λοιπόν συμπεριφορά ο κατά τα άλλα συνετός και <<ευλαβής>> Μάρκος Μπότσαρης και μάλιστα στο πεδίο της μάχης; Η στρατηγία του στην μετά την αναγκαστική αποχώρηση του Βαρνακιώτη εποχή στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας και η αρχηγία του στο Μαυροκορδατικό κόμμα¹⁵⁵ δίνουν την εξήγηση της απρόσμενης συμπεριφοράς του Μάρκου Μπότσαρη.

Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται από το Μαυροκορδάτο και τους φίλα προσκείμενους Αρματολούς στο πολιτικό του σύστημα κατά του κοινού τους εχθρού Βαρνακιώτη εκπλήσσουν τον ιστορικό μελετητή. Ο αριθμός των μεθόδων και η κυνική τους προσέγγιση δηλώνουν ανθρώπους αποφασισμένους να πετύχουν το στόχο τους αδιαφορώντας παντελώς για τις άμεσες επιπτώσεις στην υπόθεση του Αγώνα. Διότι πώς μπορεί να ερμηνευθεί η σκόπιμη στρατιωτική εγκατάλειψη της επαρχίας του Ξηρομέρου στη διακριτική manía των Τούρκων, ώστε <<να πυρποληθή και αιχμαλωτισθή, και ούτως ενοχοποιηθείς ο Βαρνακιώτης, ότι τάχα έφερε τους Τούρκους εις το Ξηρόμερον, να ονομασθή προδότης και θανάτου άξιος και ούτω να λείψη από το μέσον>>;¹⁵⁶ Πώς μπορούν να ερμηνευθούν οι απροκάλυπτες δολοφονίες ανθρώπων του Βαρνακιώτη από τους οπλαρχηγούς – συνεργάτες του

Μαυροκορδάτου, Τσόγκα και Βλαχόπουλο;¹⁵⁷ Η αδιαφορία των οπλαρχηγών Γ. Τσόγκα και Μ. Μπότσαρη στις επαναλαμβανόμενες εκκλήσεις του Βαρνακιώτη για στρατιωτική βοήθεια στην μάχη του Αετού; Οι οργανωμένες από το Μαυροκορδάτο, πέντε τον αριθμό, απόπειρες δολοφονίας του Βαρνακιώτη με τη συμμετοχή ανθρώπων του κόμματός του;¹⁵⁸ Οι λεηλασίες των περιουσιακών του στοιχείων και η πολιορκία που υπέστη στην οικία του στο Ξηρόμερο από τους Χασαπαίους, τα τυφλά όργανα του Μαυροκορδάτου και του Τσόγκα;¹⁵⁹

Όλες οι πιο πάνω μέθοδοι χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να εκδιωχθεί ή δολοφονηθεί ο σημαντικότερος αντίπαλος του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας. Αυτή η κεντρική πολιτική στόχευση του Μαυροκορδάτου εξυπηρετούσε ταυτόχρονα τα οικονομικά και εξουσιαστικά συμφέροντα του Γεωργίου Τσόγκα στην περιοχή Ξηρομέρου και Βόνιτσας, καθώς βρισκόταν σε αρματολική αντιπαράθεση από χρόνια με το Βαρνακιώτη. Έτσι εξηγείται η άμεση και ουσιαστική εμπλοκή του Τσόγκα στις προσπάθειες δολοφονίας ή εκδίωξης του Βαρνακιώτη από τη συγκεκριμένη περιοχή. Και όταν δεν κατάφεραν με καμιά από τις προαναφερθείσες μεθόδους να απαλλαγούν από τον πεισματικά προσκολλημένο στο αρματολίκι του Βαρνακιώτη, εξύφαναν το σχέδιο της προδοσίας καλυμμένο πίσω από την ανάγκη προσποίησης προσωρινής υποταγής στον εχθρό (καπάκια), για να σωθούν τα γυναικόπαιδα και να οικονομηθούν τα πράγματα στη Δυτική Ελλάδα.¹⁶⁰ Η πίστη του Βαρνακιώτη ότι ήταν διασφαλισμένος έχοντας στα χέρια του το υπογεγραμμένο από τους <<ευπατρίδες>> της Δυτικής Ελλάδας και το Μαυροκορδάτο έγγραφο του ψευδούς προσκυνήματος αποδείχθηκε μεγάλη αφέλεια, επειδή ο Μαυροκορδάτος φρόντισε να τον εκθέσει, ενώ ακόμα βρισκόταν στους πασάδες της Άρτας, δημοσιεύοντας στα <<Ελληνικά Χρονικά>> αποκρηκτικό και καταγγελτικό περί προδοσίας κείμενο.¹⁶¹ Η οργισμένη αντίδραση του Βαρνακιώτη συμπυκνώθηκε στην τρισέλιδη επιστολή διαμαρτυρίας που έστειλε στους συμπατριώτες και συναγωνιστές του καπεταναίου την 20 Μαΐου 1824 από την Άρτα: << Έφθασεν ενταύθα το από 12 Απριλίου φύλλον, της εν Μεσολογγίω Εφημερίδος, εις το οποίον είδον ότι ο κύριος Μαυροκορδάτος με τους ομόφρονες στρατηγούς και χιλιάρχους του με κηρύττει της φιλτάτης μου Πατρίδος αποστάτην, συγκαταριθμών και εμέ μετά του Καραϊσκάκη, επί σκοπώ του να εμπνεύση κατ' εμού των

φιλάτων μου αδελφών το μίσος, κατακρατών αυτούς υπό τον ζυγόν της παρά των ομοφρόνων του συσταθείσης Διοικήσεως>>. ¹⁶² Αφού επικαλείται στη συνέχεια την αψευδή μαρτυρία των συμπατριωτών του για τους πατριωτικούς του αγώνες και την <<εντεταλμένη>> του αποστολή στην Άρτα <<με τας γνώμας και υπογραφάς αυτού του ιδίου Μαυροκορδάτου και των συνυπουργών του>> ¹⁶³ με σκοπό τη σωτηρία των κατοίκων της περιοχής, επιτίθεται στο Μαυροκορδάτο και του καταλογίζει δόλιες προθέσεις καθώς <<δεν εσκόπευε και δε σκοπεύει άλλο, ειμή μιμούμενος τον τύραννον Αλή Πασιάν να φέρει του Μωρέως και της Ρούμελης την εσωτερικήν διχόνοιαν, την αναρχίαν και ακολούθως τον παντελή αφανισμόν>>. ¹⁶⁴ Και καταλήγει στην επιστολή του:<<Με τον κατ' αυτὰς εις τα αυτόθι ερχομόν μου, θέλομεν παρουσία κριθή ποίος ο αποστάτης και ο αθώος, ποίος ο φιλόπατρις και προδότης, ο φιλογενής και επίβουλος>>. ¹⁶⁵

Η απολογία του Βαρνακιώτη ενώπιον του Μαυροκορδάτου, των συμπατριωτών του και των <<ευπατριδών>>, που τον έστειλαν να συνάψει τα καπάκια δεν έγινε ποτέ, διότι η φατρία Μαυροκορδάτου φρόντισε να κατασυκοφαντήσει το στρατηγό και να δημιουργήσει κλίμα αρνητικό για το πρόσωπό του. ¹⁶⁶ Κατάφερε ο Μαυροκορδάτος και οι άνθρωποί του να διασπείρουν τη συκοφαντία της προδοσίας απομονώνοντας το Βαρνακιώτη από το λαό και τους συναγωνιστές του. Αποτέλεσμα αυτής της ενέργειας ήταν να ρίξουν πραγματικά το Βαρνακιώτη στο Οθωμανικό στρατόπεδο ¹⁶⁷ και να χαθεί για την Ελληνική πλευρά η πολύτιμη βοήθειά του στον Αγώνα μέχρι την έλευση του Καποδίστρια.

Το αντιμαυροκορδατικό αρματολικό δίκτυο της Δυτικής Ελλάδας και στην περίπτωση του διωκόμενου Βαρνακιώτη έσπευσε να συμπαρασταθεί επιδεικνύοντας απίστευτη αλληλεγγύη. Πρώτος ο Καραϊσκάκης με επιστολή του στο Βαρνακιώτη την 17 Ιουνίου 1823 από τα Άγραφα, όπου βρισκόταν, ξαναθυμίζει στον πρώην στρατηγό της Δυτικής Ρούμελης τα διακριτά όρια των αντιμαχόμενων αρματολικών δικτύων και τον ενισχύει ηθικά:<< η γνώρισε καλλώτατα ποίοι είνε αδελφοί και φίλοι και καλοθεληταί σας και θέλεις τους εγνωρίση και εις το εξής. Και μη το μετρήσεις δια καταφρόνεσιν αυτό οπού επιχειρίσθησαν οι παράνομοι γειτόνοι σου, ότι μόλον οπού έβαλαν όλα τα δυνατά των και ουδέ τίποτε ημπόρεσαν να κάμουν>>. ¹⁶⁸ Ακολουθούν και άλλες επιστολές ¹⁶⁹ προς το Βαρνακιώτη με τις οποίες ο Καραϊσκάκης

προσπαθεί να τον πείσει να επιστρέψει στην ενεργό δράση σε μια εποχή μάλιστα που ο Καραϊσκάκης είναι αποδεκτός από την κεντρική Διοίκηση και έχει αυξημένη επιρροή και δυνατότητες. Εντύπωση πάντως προκαλεί η επιστολή που εστάλη από το αντιμαυροκορδατικό αρματολικό δίκτυο προς το Βαρνακιώτη. Η ομάδα των οπλαρχηγών, που αποτελούνταν από τον Ανδρίτσο Σαφάκα, Βαγγέλη Κοντογιάννη, Δήμο Τσέλιο, Χρήστο Μακρή, Ζαχ. Γιολδάση, και Γιώργο Πεσλή με αρχηγό τον Καραϊσκάκη, δηλώνει ενόρκως στην επιστολή πίστη και στήριξη στο δοκιμαζόμενο Βαρνακιώτη. Το αρματολικό δίκτυο επιβεβαιώνει τις σχέσεις των μελών και λειτουργεί αλληλέγγυα ενισχύοντας ένα μέλος που κατατρέχεται από την επίσημη εξουσία και το αντίπαλο αρματολικό δίκτυο του Τσόγκα: <<...ημείς σου λέγομεν τρεις πόντους. Πρώτον ορκιζόμεθα εις τον Θεόν, δια την υπόληψίν σου. Δεύτερον είμεθα εις τον ίδιον όρκον, να μην σου χωρισθώμεν όλοι μας. Τρίτον σου υποσχόμεθα δια τους μισθούς σου· εις ετούτα οπού πειράζουν την τιμήν, την υπόληψίν σου και το εντερέσιόν σου, έχομεν να χάσωμεν τα κεφάλια μας και τότε να εύγωμεν από τον λόγον μας· κατά τους όρκους οπού βλέπεις εις τα υπογραφάς μας και καθώς σε πληροφορεί και ο κύρ αναγνώστης στοματικώς...>>. ¹⁷⁰

Επίσης προσπάθειες να επιστρέψει και να επανενταχθεί ο Βαρνακιώτης στο ελληνικό σύστημα έκαναν ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης και ο Ανδρέας Ίσκος. Ο Μαυρομιχάλης μάλιστα έστειλε τον Αναγνώστη Καραγιάννη, γαμπρό του Βαρνακιώτη, να του μιλήσει για την προσωπική και εθνική αναγκαιότητα της επιστροφής του. ¹⁷¹ Εκείνος όμως που έθεσε το πρόβλημα του Βαρνακιώτη σε επίπεδο όχι επιστολικής επικοινωνίας αλλά σε επίπεδο τοπικής συνέλευσης συναρτημένο με το γενικότερο πρόβλημα της ειρήνευσης των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας ήταν ο Ανδρέας Ίσκος. Συσπειρώνοντας τους αντιμαυροκορδατικούς αρματολούς γύρω από το πρόσωπό του και παίρνοντας μαζί του πολλούς προεστούς από το Ξηρόμερο και το Ζυγό πρόβαλε στη συνέλευση που έγινε στο Ζυγό ¹⁷² μια σειρά από προτάσεις για να επέλθει ειρήνη και ησυχία στην περιοχή. Συγκεκριμένα ζήτησε την έξοδο του Βαρνακιώτη από το Οθωμανικό σύστημα και την επάνοδό του στο Ξηρόμερο, την αποκατάσταση του Θοδωράκη Γρίβα στη Βόνιτσα με την ταυτόχρονη εκδίωξη του Τσόγκα και τέλος την αποκατάσταση του Γριβογεώργου στο Βλοχό. Ο αρχηγός του Μαυροκορδατικού κόμματος ,

Μάρκος Μπότσαρης, αντιδρά και επειδή <<δεν πείθεται ποτέ εις εν τοιούτον ολέθριον σχέδιον, δια να πραγματευθή όμως τον Ίσκον, επρόβαλε να στείλη ο Βαρνακιώτης εις την Διοίκησιν ενέχυρον τον υιόν του>>. ¹⁷³ Η αντιπρόταση Μπότσαρη πέτυχε τελικά το στόχο της. Βοήθησε να παραμείνουν τα πράγματα στη Δυτική Ελλάδα ως είχαν.

Οι προτάσεις Ίσκου και η αντιπρόταση Μπότσαρη στην τοπική συνέλευση του Ζυγού δείχνουν καθαρά το μέγεθος του προβλήματος και μερικές από τις αιτίες των αρματολικών συγκρούσεων στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας. Δείχνει ακόμη την υπερίσχυση του Μαυροκορδατικού κόμματος έναντι των αντιπάλων του στον παράλληλο αγώνα που γίνεται για την τελική επικράτηση προσώπων και ιδεών. Δεν ήταν δυνατόν λοιπόν οι μετέχοντες στη φατρία του Μαυροκορδάτου να αναιρέσουν δια στόματος Μάρκου Μπότσαρη όσα πέτυχαν με πολύ κόπο και αγώνα εναντίον των αντιπάλων τους. Η τυχόν αποδοχή των προτάσεων Ίσκου θα σήμαινε άρδην ανατροπή του πολιτικού σκηνικού στη Δυτική Ελλάδα και επάνοδο των δυνάμεων εκείνων, που ο Μαυροκορδάτος και η ομάδα του πάσχισε εξ αρχής να υποτάξει ή εκδιώξει. Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός ότι η αντιπαράθεση των δυο αντίπαλων δικτύων στο χώρο της Δυτικής Ρούμελης δε γίνεται με όρους πολιτικούς ή αριθμητικής υπεροχής στα εκλεγμένα όργανα τοπικής ή κεντρικής Διοίκησης, όπως συμβαίνει στην Πελοπόννησο, αλλά με όρους κυριαρχίας στα αρματολίκια της περιοχής. Όσοι κατέχουν και ελέγχουν τα αρματολίκια είναι εκ των πραγμάτων συμμετοχοί της οικονομικής και συνάμα πολιτικής εξουσίας του τόπου. Γι' αυτό και όλες οι συγκρούσεις γίνονται στο πλαίσιο των αρματολικών διεκδικήσεων, όπως ξεκάθαρα μας διαφωτίζουν οι προτάσεις του Ίσκου, που αφορούν την επάνοδο στο Ξηρόμερο του Βαρνακιώτη, την εκδίωξη του Τσόγκα από το Ξηρόμερο και την επιστροφή του Θοδωράκη Γρίβα στο πατρογονικό του αρματολίκι και τέλος την αποκατάσταση στο Βλοχό του Γριβογεώργου.

Αυτή η προσκόλληση των Αρματολών στην περιφέρειά τους και στα καταργημένα με ψήφισμα αρματολίκια τους καθ' όλη τη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου είναι εντυπωσιακή και εξηγεί όχι μόνο τον έντονο χαρακτήρα των αρματολικών συγκρούσεων στη Δυτική Ελλάδα αλλά και την πεποίθησή τους ότι έπρεπε με κάθε τρόπο (ακόμα και με τα όπλα) να κρατήσουν μια περιφέρεια για εξασφάλιση πόρων και διατήρησης

στρατιωτικής δύναμης.¹⁷⁴ Και αυτό σε μια εποχή που οι συνθήκες μεταβάλλονταν με ταχύ ρυθμό και η έκβαση του Αγώνα ήταν ακόμη αμφίβολη. Συνεπώς η δύναμη και η εξουσία ενός οπλαρχηγού στηριζόταν αποκλειστικά στη διατήρηση ευάριθμου ένοπλου σώματος το οποίο συντηρούσε με τους αστείρευτους πόρους μιας περιφέρειας,¹⁷⁵ ενός έστω καταργημένου αρματολικιού. Και η απώλεια περιφέρειας σήμαινε έλλειψη πόρων και αδυναμία συγκρότησης ένοπλου σώματος. Σήμαινε με άλλα λόγια την αδυναμία του πρώην Αρματολού να συμμετάσχει ενεργητικά στα νέα πολιτικά δρώμενα της περιοχής και στα νέα κέντρα εξουσίας.

Αξιοπρόσεκτο επίσης είναι το γεγονός ότι οι Αρματολοί ακολουθούν τα ειωθότα του μακροχρόνιου αρματολικού συστήματος χωρίς να αφήνουν να τους επηρεάζουν καταλυτικά γεγονότα, που σχετίζονται με την επαναστατική διαδικασία και τον ολομέτωπο Αγώνα για την ελευθερία. Έτσι σε μια εποχή που τα σύνορα έπρεπε να είναι ανοικτά για την μετακίνηση ενόπλων και αγαθών η αίτηση αρματολικής άδειας¹⁷⁶ για τη διέλευση ενόπλου σώματος από συγκεκριμένο αρματολίκι ενισχύει τον κατακερματισμό των επαναστατικών δυνάμεων και δικαιώνει τη διατυπωθείσα άποψη ότι οι Αρματολοί της Δυτικής Ελλάδας μπήκαν στην Επανάσταση με καθυστέρηση λόγω των αρματολικών τους κεκτημένων και όταν μπήκαν, μπήκαν με τους δικούς τους όρους.¹⁷⁷ Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η άρνηση του Γεωργίου Τσόγκα να δεχτεί στο αρματολίκι της Βόνιτσας το Γεωργάκη Βαρνακιώτη με ένοπλες δυνάμεις στο πλαίσιο των αναγκών της Επανάστασης. Ο φόβος όμως του αρματολικού ανταγωνισμού και η εγγενής αρματολική καχυποψία περιχαράκωνουν τον Αρματολό στη δική του αρματολική επικράτεια και επιθυμεί μόνος του να δώσει τις μάχες της Επανάστασης. Η περίπτωση Τσόγκα – Βαρνακιώτη είναι ενδεικτική της νοοτροπίας, που επικρατεί κυρίως στην αρχή του Αγώνα: <<αδελφέ χωρίς να σου κατοφανή, απόρησα εις τα όσα με γράφεις, και ακόμη δεν ημπορώ να καταλάβω αδελφέ πώς με στοχάζεσαι δια κανένα μωρόν παιδί, ή δια καμία γυναίκα και μου λες οπού να έλθης μόνος σου με τους ιδικούς σου να φιλάξωμε μαζί το εδώ πόστον μου και τον ναχαέν μου, εξέχασες αδελφέ απορώ, τον τόπον μου τον εφίλαξα από την άνοιξην, έως τώρα μόνος μου και πάλιν ελπίζω να τον φιλάξω...>>.¹⁷⁸

Η σύγκρουση του Αρματολού Ξηρομέρου Γεωργάκη Βαρνακιώτη και του Αρματολού Βόνιτσας Γεωργίου Τσόγκα δεν είναι η μοναδική στην Ακαρνανία και γενικά στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας κατά την επαναστατική περίοδο. Διεκδικεί ίσως την πρωτεύουσα θέση στον αξιολογικό πίνακα των αρματολικών συγκρούσεων στην περιοχή λόγω της θέσης του Βαρνακιώτη (στρατηγός Δυτικής Ελλάδας) και του Τσόγκα (πιστός συνεργάτης του Μαυροκορδάτου) αλλά αποτελεί επεισόδιο ενός γενικευμένου θεάτρου συγκρούσεων στον εν λόγω χώρο:

<<Ο Αντριγιάς του Γίσκου επήγε εις το Βάλιτο οπού είναι ανακατωμένοι, οπού Αναγνώστης Καραγιάννης ετράβησε τους Μαλισαδίτες και άλλους και γυρεύει το καπιτανάτο του Βάλιτου. Ο Ράγκος φαίνεται να κρατή με τον Αντριγία [Γσκο]. Εις τέτοιγια κατάστασι είναι ο Βάλιτος. Οι Κραβαρίτες έχουνε τουφέκι αναμεταξύ τους, είναι τέσσεροι καπιταναίγοι, ο Πιλάλας, ο Σαφάκας, ο Γιολδάσης και ο Σκαλτσάς. Όλοι γυρεύουνε καπιτανάτο και έχουνε τουφέκι. Ο Ζυγός, οι μικροί δεν θέλουνε το Μακρή και είναι και ο Ζυγός ολίγο ανακατωμένος· δεν εξεκάμπισε καλά, είναι σε σκεπαστό ακόμη, το Ξηρόμερο το γυρεύει ο Τζόγκας, ο Θοδωράκης [Γρίβας], ο Γιάννης Τζαγούσης, οι Χασαπαίγοι. Εις τέτοιγια κατάσταση είναι και το Ξηρόμερο. Ο Πάνο Γαλάνης γυρεύει στρατηγός, ομοίως και ο Τζόγκας και ο Μάρκος [Μπότσαρης] και έχουν μάζωξη οι καπιταναίγοι και ο Μαυροκορδάτος εις την Κατοχή και οι προγεστοί δια να κάμουν τον στρατηγό τους και τα επίλοιπα αξιώματα και έπειτα ο Κορδάτος¹⁷⁹ να περάση εις την Βουλή στο Μοργιά>>.¹⁸⁰

Η πιο πάνω συμπυκνωμένη αναφορά του ευτελούς κατασκόπου Κύτζαλη από την Κατοχή της Ακαρνανίας προς τους ισχυρούς Τούρκους της Πρέβεζας επιβεβαιώνει τις άλλες διάσπαρτες πηγές για το πλήθος των αρματολικών συγκρούσεων και το εριστικό κλίμα που υπάρχει στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας κατά την επαναστατική περίοδο.¹⁸¹ Πράγματι στο Βάλτο ο Ανδρέας Ίσκος, ισχυρός Αρματολός του κάτω (Νότιου) Βάλτου βρισκόταν σε διαρκή διαμάχη με τον Αρματολό του πάνω (Βόρειου) Βάλτου Γιαννάκη Ράγκου.¹⁸² Σ' αυτή τη διαμάχη κάποια στιγμή ο Ράγκος προσπάθησε να εμπλέξει και τον Αρματολό Ασπροποτάμου Ν. Στορνάρη, όταν οι συντοπίτες του Ασπροποταμίτες έπεσαν θύματα ληστείας από τους Βαλτινούς του κάτω Βάλτου και γι' αυτό <<παρακινούσεν τον Στορνάρη και Γρηγόρη <Λιακατάν> να κινηθούν με τα όπλα κατ' εκείνων, και αυτός υπέσχετο όλους

τους Συντεκνιώτας βοηθούς, <καθώς> και του κάτω ναχαγιέ Βαλτινούς να εξολοθρεύσουν από τον Βάλτον όσας οικογένειαις ήξευραν ότι είναι καθάρματα και κηφήνες εις τον Βάλτον>>.¹⁸³ Η συγκεκριμένη αρματολική σύγκρουση εντάθηκε περισσότερο με την ένταξη του Ράγκου στην πιστή ομάδα Μαυροκορδάτου¹⁸⁴ και την ενεργοποίηση του αρματολικού δικτύου του Ανδρέα Ίσκου (Καραϊσκάκης, Γιαννάκης Στάικος, Γώγος Μπακόλας, Γ. Πεσλής και Γιαννάκης Γιολδάσης) προκειμένου να αντιμετωπίσει τον αντίπαλό του με καλύτερες προϋποθέσεις. Ο Γιαννάκης Ράγκος εντάχθηκε στην πιστή ομάδα του Μαυροκορδάτου ύστερα από επιστολή¹⁸⁵ που έστειλε στον Πραϊΐδη με την παράκληση να μεσολαβήσει για να κριθεί άξιος της ευνοίας του Μαυροκορδάτου. Πράγματι ο Γεώργιος Πραϊΐδης σε υπόμνημά του προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον προτείνει ασμένως, <<επειδή ο Ράγκος είναι ο μόνος από τους καπεταναίους, όστις ημπορεί να συνεργήσει εις τους ωφελίμους σκοπούς μας>>.¹⁸⁶ Συστήνει μάλιστα στο Μαυροκορδάτο να του γράψει <<λέγων ότι επληροφορήθη δια γραμμάτων του Πραϊΐδη περί του τιμίου χαρακτήρος του, και ότι εις το εξής θέλει είναι ιδικός του>>.¹⁸⁷ Έτσι ο Μαυροκορδάτος σε κάθε ευκαιρία προβάλλει τις ικανότητες και τα πατριωτικά αισθήματα όχι μόνο του Ράγκου αλλά και των άλλων δυο έμπιστων οπλαρχηγών της ομάδας του, Γεώργιο Τσόγκα και Αλεξάκη Βλαχόπουλο.¹⁸⁸

Η αρματολική σύγκρουση Γιαννάκη Ράγκου και Ανδρέα Ίσκου για τον πολιτικο-οικονομικό έλεγχο του Βάλτου είναι τόσο έντονη κατά την Επανάσταση που δεν περνάει απαρατήρητη από την κεντρική Διοίκηση, η οποία με επιστολή της προς τους αντιπάλους Αρματολούς τούς νουθετεί και επισείει τον κίνδυνο που εγκυμονεί για την πατρίδα η αντιπαράθεσή τους.¹⁸⁹ Η όποια πρόσκαιρη ένωση των δυο οπλαρχηγών στη διάρκεια του Αγώνα μπορεί να υπαγορεύτηκε από ανάγκες της στιγμής και να συνοδεύτηκε από προεδρικές επιστολές χαράς και επιδοκimasίας¹⁹⁰ δε διευθέτησε όμως τα αντικρουόμενα και εν πολλοίς αγεφύρωτα συμφέροντα στο χώρο του Βάλτου. Γι αυτό το λόγο τη διαμάχη Ράγκου – Ίσκου τη συναντάμε και στην αρχή της καποδιστριακής περιόδου σε τόσο μάλιστα έντονο βαθμό, ώστε ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας αναγκάζεται να γράψει σε επιστολή του προς τον Πάνο Ράγκο, με την προτροπή να κοινοποιήσει στον αδελφό του Γιαννάκη, τα ακόλουθα: << Ο αδελφός σου προσκαλείται απ' αυτό τούτο να συνδράμη, δίδων όχι μόνον δείγματα ανδρείας και αφοσιώσεως, αλλά και φρονήσεως και

μετριότητας. Οποία και αν ήναι τα παράπονά του, είτε αι μετά του καπετάν Ίσκου διαφιλονεικήσεις του, χρεωστεί να τας λησμονήση, και τους αγώνες του να διευθύνη τοιουτοτρόπως, ώστε, μη συναπαντώμενος ούτε κατ' ευθείαν, ούτε πλαγίως, με τον αντίζηλό του, να δύναται να κάμη καλόν και να ωφελή. [...]Τι θέλει κερδίσει, οπτόταν ήθελε θριαμβεύσει κατά του καπετάν Ίσκου, είτε ρίπτοντάς τον εις το τουρκικόν σύστημα, είτε ταπεινώνοντάς τον έμπροσθεν των συμπατριωτών του, και μία νέα καταστροφή ήθελεν αποσύρει το στράτευμα εκ νέου εις τον Μύτικα και εν βήμα οπισθοχωρήσεως εις αυτήν την περίστασιν θέλει μας κάμη να χάσωμεν τον τόπον, τον οποίον ύστερον δεν θέλομεν ανακτήσει πλέον, όσους και αν καταβάλωμεν αγώνας>>,¹⁹¹

Σε όλες τις περιπτώσεις προσωπικής διαμάχης, που αφορούν τον αρματολικό ανταγωνισμό την περίοδο της Επανάστασης, ενεργοποιούνται τα αντίμαχα αρματολικά δίκτυα και λειτουργούν συνεπικουρικά προς τα μέλη τους στο πλαίσιο των αμοιβαίων αρματολικών υποχρεώσεων. Και στην περίπτωση της διαμάχης Γιαννάκη Ράγκου – Ανδρέα Ίσκου η συνεργία των αρματολικών δικτύων στην εν λόγω σύγκρουση ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια της προσωπικής αντιπαράθεσης και γίνεται γενική και πολυεπίπεδη καθώς αφορά και άλλα πρόσωπα κοινών και επάλληλων συμφερόντων. Έτσι το αρματολικό δίκτυο Ράγκου, Τσόγκα, Στορνάρη, Βλαχόπουλου, Μακρή, Σκαλτσά, Μποτσαραίων κάτω από την πολιτική προστασία του Μαυροκορδάτου και της ομάδας του αντιπαράκειται με το αρματολικό δίκτυο του Ίσκου, Βαρνακιώτη, Καραϊσκάκη, Στάικου, Γιολδάση, Γρίβα, Μπακόλα, Τζαβελαίων, που βρίσκεται στην αρχή του Αγώνα ανέστιο πολιτικά στη Δυτική Ελλάδα μέχρι να καταφέρει αργότερα ο Ιωάννης Κωλέπτης να το εντάξει στον πολιτικό του σχεδιασμό.¹⁹² Η επιστολή, που εστάλη από το Γεώργιο Τσόγκα και το Δημήτρη Μακρή προς τον ευρισκόμενο στα Άγραφα Γιαννάκη Ράγκο προκειμένου να τον ενημερώσουν για <<το φατριασμό>> Ανδρέα Ίσκου και Γιαννάκη Στάικου, οι οποίοι έπιασαν τα γεφύρια και δεν άφηναν το Στορνάρη να περάση στο Βλοχό εμποδίζοντας έτσι την καταδίωξη του Καραϊσκάκη, εντάσσεται στην πιο πάνω λογική της αρματολικής συναλληλίας και των υποχρεώσεων που γεννά στα μέλη του το αρματολικό δίκτυο.¹⁹³ Στην ίδια λογική κινείται και η έμπρακτη συμμετοχή των δυο οπλαρχηγών (Τσόγκα, Μακρή) στην προσωπική αντιπαράθεση Ράγκου – Ίσκου καθώς δραστηριοποιούνται στην καταδίωξη Ίσκου και Στάικου και γι' αυτό

ενημερώνουν το Ράγκο:<< και λοιπόν βλέποντας ημείς αυτές τις φατρίες εκινήσαμεν και τους κατατρέξαμεν· ως αποστάτες και ταραχοποιούς και δια τούτο σου δίδομεν την είδησιν οπού νάχεις το νου σου δόθεν και ό,τι τρέξει πάλιν σου ξαναγράψωμεν και καλήν αντάμωσιν>>. ¹⁹⁴

Η παρουσία του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας ανισορρόπησε το αρματολικό σύστημα, αφού άλλα αρματολικά δίκτυα αποδυνάμωσε και άλλα δημιούργησε ¹⁹⁵ στις παρυφές της συγκεντρωτικής του εξουσίας. Μπορεί βέβαια οι πηγές να μιλούν για δυο πολιτικά κόμματα στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, το ένα του Μαυροκορδάτου και το δεύτερο των αντιπάλων του, ¹⁹⁶ στην πραγματικότητα όμως τα αρματολικά δίκτυα αυτούσια, νεο-δημιούργητα ή ελαφρώς τροποποιημένα συνεχίζουν να υπάρχουν ενταγμένα κάτω από την πολιτική προστασία του Μαυροκορδάτου ή την κοινή ανάγκη των αντιπάλων του. Πρόκειται δηλαδή για συνασπισμό ομόκεντρων κύκλων συμφερόντων στο πλαίσιο των νέων δεδομένων που γέννησε η επαναστατική διαδικασία. Μπορεί οι οπλαρχηγοί: Ράγκος, Τσόγκας, Αλεξάκης Βλαχόπουλος, Νικολός Στορνάρης, Δήμος Σκαλτσάς, Μποτσαραίοι και ο Μήτσος Κοντογιάννης να ανήκουν στο κόμμα του Μαυροκορδάτου ¹⁹⁷ και να υπηρετούν τις πολιτικές του φιλοδοξίες, άλλος περισσότερο και άλλος λιγότερο, δε σταματούν όμως ούτε στιγμή να προωθούν τα προσωπικά τους συμφέροντα μέσα από πολιτικές επιλογές και το γνωστό σύστημα των αρματολικών δικτύων. Η συμβουλή του Νικολού Στορνάρη στο συνεργάτη και γραμματικό του Ν. Κασομούλη είναι χαρακτηριστική αυτής της νοοτροπίας:<<Εις Ναύπλιον ευρίσκονται πλέον οι περισσότεροι οπλαρχηγοί· εκεί, βλέπεις τα πράγματα πως τρέχουν, και –με προσοχήν να μη απατηθής– φρόντισε να ενωθής, εκ μέρους μου, με το υγιέστερον μέρος <δια> να βασταχθούμεν· διότι, βλέπεις, ότι από το Ασπροπόταμον αποσπάσθημεν πλέον, και εδώ πρέπει να αρχίσωμεν άλλην ζωήν, και φέρισιμον ωφέλιμον εις το Έθνος και δια την δόξαν μας, <αλλά> και να μη χάσωμεν τους κόπους μας>>. ¹⁹⁸

Στην ίδια λογική είναι και η δημιουργία νέων αρματολικών δικτύων και η επιβεβαίωση των παλαιών, ¹⁹⁹ καθώς επίσης και οι επίμονες προσπάθειες του Ράγκου, ο οποίος εκμεταλλευόμενος την προνομιακή θέση που κατέχει στο νέο πολιτικό σύστημα που εδραίωσε στη Δυτική Ελλάδα ο Μαυροκορδάτος, θέλησε να δημιουργήσει χιλιарχία στο Βάλτο, γι' αυτό και οι διαδοχικές

αιτήσεις προς το Βουλευτικό.²⁰⁰ Η απόρριψη των αιτημάτων του Ράγκου δείχνει ξεκάθαρα το φόβο του Βουλευτικού για τις τραγικές συνέπειες μιας ενδεχόμενα επίσημης στρατιωτικής ενίσχυσης του εν λόγω οπλαρχηγού στην περιοχή του Βάλτου, επειδή γνωρίζουν την αντιπαλότητά του με τον άλλο ισχυρό οπλαρχηγό του Βάλτου, τον Ανδρέα Ίσκο. Πάντως ο Ράγκος αξιοποιεί με τον καλύτερο τρόπο τόσο τις δυνατότητες που του παρέχει το νέο αρματολικό δίκτυο²⁰¹ που δημιούργησε όντας μέλος της πολιτικής φατρίας Μαυροκορδάτου όσο και τις διασυνδέσεις του με τον τελευταίο προκειμένου να προωθήσει τα προσωπικά του συμφέροντα στο χώρο του Βάλτου και των Αγράφων.²⁰² Από την άλλη μεριά είναι σωστό αυτό που ισχυρίζονται ιστορικοί μελετητές²⁰³ ότι στην περίπτωση Ράγκου – Μαυροκορδάτου υπήρξε αμφίδρομη χρήση της σχέσης τους. Με άλλα λόγια δηλαδή ότι και ο Μαυροκορδάτος χρησιμοποίησε το πιστό όργανό του, το Ράγκο, για να παραγκωνίσει τους δυο μεγαλύτερους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας, το Βαρνακιώτη και τον Καραϊσκάκη, οι οποίοι με την ανυποταγή τους αποτελούσαν τροχοπέδη στα πολιτικά του σχέδια.

Η προσπάθεια εκδίωξης του Καραϊσκάκη από το αρματολίκι των Αγράφων δεν ήταν φροντίδα μόνο του βασικού αντιπάλου – διεκδικητή, του Γιαννάκη Ράγκου, αλλά και της Μαυροκορδατικής ομάδας και του ιδίου του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Γι' αυτό η σύγκρουση Γιαννάκη Ράγκου – Γεωργίου Καραϊσκάκη θεωρείται η μεγαλύτερη, σε ένταση, έκταση και συνέπειες, σύγκρουση στην επαναστατημένη Δυτική Ελλάδα μετά την αντίστοιχη Βαρνακιώτη – Τσόγκα.

Και στην εν λόγω σύγκρουση τα αντίπαλα αρματολικά δίκτυα συνεγείρονται και λειτουργούν συνεπικουρικά προς τους αντιπάλους πρωταγωνιστές. Τον Καραϊσκάκη <<τον εγκολπώθησαν ο Ανδρέας Ίσκου και Γιαννάκης Γιολντάσης>>²⁰⁴ στην περιπέτεια του κατατρεγμού του και μια πλειάδα άλλων οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας. Δεν εντάχθηκε ποτέ στο κόμμα του Μαυροκορδάτου όχι γιατί διαφωνούσε με το Μαυροκορδάτο σε πολιτικό επίπεδο αλλά διότι <<μέσα στο κόμμα αυτό ήταν όλοι οι παλιοί εχθροί του Καραϊσκάκη αρματολοί, εχθροί είτε από λόγους συγγενικούς, είτε από τοπικά συμφέροντα>>²⁰⁵

Είναι φανερό ότι η συγκρότηση των δυο μεγάλων αντιθετικών αρματολικών δικτύων στη Δυτική Ελλάδα κατά την επαναστατική περίοδο

οφείλεται στην πολιτική του Μαυροκορδάτου στο συγκεκριμένο χώρο. Στην πολιτική της διχόνοιας και της διαίρεσης των Αρματολών.²⁰⁶ Απόδειξη του γεγονότος τούτου ότι δηλαδή ο Μαυροκορδάτος ευθυνόταν εν πολλοίς για το φατριαστικό πνεύμα και τις συγκρούσεις των οπλαρχηγών είναι η αναφορά, που εστάλη από όλους τους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας (πλην Βαρνακιώτη λόγω αποστασίας) και τους προεστούς προς τον ευρισκόμενο στην Πελοπόννησο Μαυροκορδάτο²⁰⁷ με τη θερμή παράκληση να επιστρέψει στο Μεσολόγγι και να αναλάβει τη διεύθυνση των πάντων. Η αναφορά είναι γραμμένη από τους συνεργάτες του Μαυροκορδάτου σε ένα πνεύμα Μαυροκορδατικής σωτηριολογίας, υπέρτατης φιλοπατρίας, ανάδειξης των εξαιρετικών προσόντων και ικανοτήτων του και σφοδρής επιθυμίας εκ μέρους των υπογραφόντων την αναφορά να τον έχουν παντοτινό διοικητή και προστάτη τους.²⁰⁸ Οι υπογραφές των: Καραϊσκάκη, Α. Ίσκου, Γιαννάκη Γιολλάση, Γιαννάκη Στάικου, Κώστα Σιαδήμα, Ανδρέα Γριβογιώργου και Θοδωράκη Γρίβα, για να σταθούμε μόνο στους αργότερα αντιμαυροκορδατικούς οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας, δείχνουν, πέραν της εμφανούς πολιτικής αφέλειας και ανυπαρξίας πολιτικής προορατικής ικανότητας, και τις καλές προθέσεις τους ως προς το πρόσωπο του Μαυροκορδάτου. Συνεπώς η ευθύνη της διαίρεσης των οπλαρχηγών στο συγκεκριμένο χώρο σε μεγάλο βαθμό βαραίνει το Μαυροκορδάτο ένεκα των συνειδητά πολιτικών επιλογών του. Η αποδοχή για παράδειγμα του Ράγκου στο Μαυροκορδατικό κόμμα σήμαινε ταυτόχρονα απόρριψη του Καραϊσκάκη λόγω προσωπικών αρματολικών αντιθέσεων. Και αυτό έγινε περισσότερο φανερό, όταν ο Μαυροκορδάτος δεν έκανε δεκτό το αίτημα του Καραϊσκάκη να διορισθεί στα Άγραφα²⁰⁹ ως <<αρχηγός των επαρχιακών αρμάτων>>, επειδή ο χώρος αυτός και το αξίωμα διεκδικούνταν από το Ράγκο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο Καραϊσκάκης να δυσαρεστηθεί²¹⁰ και να γίνει πόλος έλξης των απογοητευμένων οπλαρχηγών από τη διοίκηση του Μαυροκορδάτου και παρά το γεγονός ότι πολλοί συνέστησαν στο Μαυροκορδάτο να <<θεραπευθεί>> το ζήτημα του Καραϊσκάκη <<αυτός επέμεινε βιαζόμενος από το άλλο κόμμα το υπερασπιζόμενον τον Ράγκον>>.²¹¹

Το Μαυροκορδατικό κόμμα είναι που στη συνέχεια σε μια επίδειξη φατριαστικής αλληλεγγύης προς το Ράγκο, και ενώ ο Μαυροκορδάτος βρίσκεται στην Πελοπόννησο, τον ορίζει με ψήφισμα την 20 Μαρτίου 1822

οδηγό της εκστρατείας των Αγράφων.²¹² Αυτή η απόφαση θα ανοίξει το μέτωπο των εμφυλίων συγκρούσεων Ράγκου – Καραϊσκάκη στο χώρο των Αγράφων και θα οδηγήσει τον καθημαγμένο λαό της περιοχής στην απόγνωση. Σε ένα ξέσπασμα <<ειλικρίνειας>> κι ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος θα παραδεχθεί ότι η αρχή όλων των συμφορών ξεκίνησε, <<οπότεν, εστάλη ο χιλίαρχος Ράγκος εις Άγραφα, κατόπιν του εστάλη και ο Καραϊσκάκης με σκοπόν ν' ανατρέψη όσα έκαμεν ο πρώτος, τότε έτρεξαν και άλλοι πολλοί ακέφαλοι και έφερον την δυστυχίαν εις τον τόπον>>.²¹³ Αυτή η <<ειλικρίνεια>>²¹⁴ δεν θα τον εμποδίσει όμως κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, όπως μαρτυρούν οι πηγές, να συνεργασθεί με τους επιφανέστερους της φατριάς του προκειμένου να εξοντωθεί πολιτικά ή και φυσικά ο Καραϊσκάκης.²¹⁵ Στο πλαίσιο μιας τέτοιας αγαστής σύμπλευσης και συνεργασίας ο Μαυροκορδάτος σε επιστολή του προς τους Τσόγκα και Ράγκο την 31 Μαΐου 1824 θα εκφράσει την ικανοποίησή του για την προσπάθεια των οπλαρχηγών να κρατήσουν μακριά από τον Καραϊσκάκη τον Ανδρέα Ίσκο και Γιαννάκη Γιολλάση:<<Όσα εγράψατε των στρατηγών Ίσκου και Γιολλάση είναι πολλά σωστά και σύμφωνα με όσα και εγώ έγγραφα>>²¹⁶ ότι δηλαδή <<πρέπει να τραβήση χέρι ο Ανδρέας [Ίσκος] και ο Γιολλάσης από τον Καραϊσκάκην, ο οποίος ή εις την Διοίκησιν να σταλή δια να απολογηθή ή να τραβήση έξω από την Ελλάδα>>.²¹⁷ Στην ίδια κατεύθυνση είναι και η επιστολή Αλεξάκη Βλαχόπουλου προς τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Γεώργιο Κουντουριώτη, που τον προτρέπει να μην ορίσει τον Καραϊσκάκη αρχηγό της εκστρατείας στα Άγραφα²¹⁸ αλλά οποιονδήποτε άλλον, σε μια εποχή που ο Καραϊσκάκης αργά αλλά σταθερά ανακτά το κύρος του και κερδίζει την αποδοχή των καπεταναίων και την εμπιστοσύνη της κεντρικής Διοίκησης χάρη στις πολεμικές του νίκες (Πάργιανη, Σεπτέμβρης 1824).²¹⁹

Η επιστολή Βλαχόπουλου προς τον Γ. Κουντουριώτη δεν μπορεί να απεστάλη δίχως προσυεννόηση με το Μαυροκορδάτο, διότι έρχεται συνεπικουρικά στην τρίτη²²⁰ επιστολή του Μαυροκορδάτου που εστάλη τέσσερις μέρες πριν στο Γ. Κουντουριώτη με το ίδιο θέμα, τις ίδιες προτάσεις και την ίδια επιχειρηματολογία. Και στην επιστολή Μαυροκορδάτου εκφράζεται η διαφωνία του να ορισθεί ο Καραϊσκάκης αρχηγός της εκστρατείας των Αγράφων, διότι υποπτεύεται ότι σκοπός των στρατηγών της Ανατολικής Ελλάδας και του Καραϊσκάκη είναι <<να σηκώσουν από εδώ [τα

Άγραφα] τον Ράγκον υποπτεύοντες δια τον φίλον των Ανδρέαν Ίσκον, μολονότι και θέλων ο Ράγκος ποτέ δεν ήθελε δυνηθή να βλάβη τον Ίσκον, επειδή δεν ήθελα του το συγχωρήσει>>.²²¹

Οι πιο πάνω επιστολές καταδεικνύουν εναργέστατα για άλλη μια φορά ότι οι αρματολικές συγκρούσεις στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, όπως στην περίπτωση Καραϊσκάκη – Ράγκου, δεν περιορίζονται μόνο σε αυστηρά προσωπικές αντιπαραθέσεις με ατομοκεντρική αιτιοκρατία αλλά αφορούν ευρύτερα αντιθετικά και αλληλοσυγκρουόμενα δίκτυα με επάλληλα συμφέροντα και ταυτόσημες κατευθύνσεις. Έτσι, πίσω από τη διαμάχη Καραϊσκάκη - Ράγκου κρύβεται και η αγωνία του Ανδρέα Ίσκου, που βλέπει τον αντίζηλό του Γιαννάκη Ράγκο να καταλαμβάνει την επαρχία Αγράφων και να ενισχύει ακόμη περισσότερο τον πολιτικό και εξουσιαστικό του ρόλο στην περιοχή της Δυτικής Ρούμελης. Συνεπώς η ενίσχυση που παρέχει ο Ανδρέας Ίσκος στο διωκόμενο Καραϊσκάκη δεν απορρέει μόνο από στενά συγγενικά καθήκοντα και υποχρεώσεις αλλά και από την ανάγκη να υπερασπισθεί τα προσωπικά του συμφέροντα έναντι του παλιού του αντιπάλου.

Το ίδιο συμβαίνει και με τους Ν. Στορνάρη, Μ. Κοντογιάννη, Τσόγκα και Βλαχόπουλο από την πλευρά του Ράγκου. Για παράδειγμα ο Αρματολός Ασπροποτάμου Νικολός Στορνάρης, που μαζί με το Γιαννάκη Ράγκο και το Μήτσο Κοντογιάννη συγκρότησαν, μεσούσης της Επανάστασης, το συγγενικό - αρματολικό δίκτυο από το Πατρατζίκι έως τα Χάσια για <<να βαστάξουν ταις κυριαρχίαις των από κάθε προσβολήν εναντίον αυτών>>,²²² από φίλος του Καραϊσκάκη γίνεται εχθρός του και μαζί με το Ράγκο τον καταδιώκουν στα Άγραφα²²³, διότι πιθανή επικράτησή του στο χώρο των Αγράφων σήμαινε για το Στορνάρη διακύβευση της κυριαρχικής του ικανότητας στο γειτονικό Ασπροπόταμο.

Ο Μήτσος Κοντογιάννης προωθώντας κι αυτός τα συμφέροντα του ίδιου συγγενικού-αρματολικού δικτύου προτείνει στο Μαυροκορδάτο το Ράγκο ως αρχηγό μιας νέας εκστρατείας στα Άγραφα, για να χτυπηθούν οι εχθροί και να εμποδιστούν <<οι κακοί σκοποί του Καραϊσκάκη>>.²²⁴ Τρεις μέρες αργότερα ο Μήτσος Κοντογιάννης γράφει στο Γιαννάκη Ράγκο να επισπεύσει τη σχεδιαζόμενη εκστρατεία στα Άγραφα για να πετύχουν το στόχο τους:<<σπούδαζε να εβγής ογλήγορα επάνω με όλην σου την δύναμιν να γενή η εκστρατεία οπού εμελετούσαμε· τώρα είναι ο καιρός>>²²⁵

Αυτόν τον τοπικό-αρματολικό ανταγωνισμό στη Δυτική Ρούμελη εκμεταλλεύτηκε, εκτός των άλλων, ο Μαυροκορδάτος προκειμένου να κυριαρχήσει στο χώρο πολιτικά και να δημιουργήσει φατρία και <<περιφερειακό πολιτικό προτύργιο>>. ²²⁶ Η διαίρεση και η διχόνοια των οπλαρχηγών όχι μόνο δεν αμβλύθηκαν στο χώρο ευθύνης του αλλά αποτέλεσαν προτεραιότητα στις πολιτικές του επιλογές προκειμένου να ορίσει την αυθεντία του. Οι συγκρούσεις Γιαννάκη Στάικου – Αλεξάκη Βλαχόπουλου στο Βλοχό και Γεωργίου Τσόγκα – Θοδωράκη Γρίβα στο Ξηρόμερο είναι νομίζουμε ενδεικτικές της πολιτικής Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ρούμελης και κυρίως δηλωτικές του μηχανισμού στήριξης για τη σταδιακή επικράτησή του στον εν λόγω χώρο.

Συγκεκριμένα το χώρο του Βλοχού διεκδικούν ο παλιός Αρματολός και πιστός συνεργάτης του Μαυροκορδάτου Αλεξάκης Βλαχόπουλος και ο γιος του ισχυρού κοτζάμπαση της περιοχής Γιαννάκης Στάικος, που κατά την Επανάσταση πέρασε στο χώρο των στρατιωτικών μισθώνοντας ένοπλο σώμα και πολεμώντας στο πλευρό του Ανδρέα Ίσκου. Η αναταραχή στο Βλοχό και η βία άρχισαν, όταν ο Μαυροκορδάτος διόρισε τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο καπετάνιο της περιοχής και οι παλιοί οπλαρχηγοί, οι ανήκοντες στη φατρία Μαυροκορδάτου, τον αναγνώρισαν. ²²⁷

Ο διορισμός του Αλεξάκη Βλαχόπουλου ως αρχηγού των όπλων από το Μαυροκορδάτο στην επαρχία Βλοχού και η αναγνώρισή του από τους παλιούς, Μαυροκορδατικούς καπεταναίους δεν ήταν ένα μεμονωμένο περιστατικό επικράτησης ενός Αρματολού έναντι κάποιου άλλου στον αγώνα του τοπικού ανταγωνισμού. Επρόκειτο για μεθοδευμένη επιλογή συγκεκριμένου προσώπου, στενού συνεργάτη του Μαυροκορδάτου και εκ των συλοβατών της ομάδας πολιτικής υποστήριξής του. Συνεπώς η επιβολή του Βλαχόπουλου στο Βάλτο σήμαινε ενίσχυση της φατρίας Μαυροκορδάτου και αποδυνάμωση της αντίπαλης στον αγώνα για πολιτική επικράτηση στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας. ²²⁸

Στο πιο πάνω περιστατικό αξιοσημείωτο είναι το γεγονός της συμπεριφοράς του Μαυροκορδάτου απέναντι στο Γιαννάκη Στάικο και την οικογένειά του. Από πολυσέλιδη επιστολή του Γιαννάκη Στάικου που εστάλη στο Μαυροκορδάτο την 14 Οκτωβρίου 1824 από το Λιγοβίτζι γίνεται φανερό ότι Γιαννάκης Στάικος ήταν από τους πρώτους που υποδέχτηκαν το

Μαυροκορδάτο στο Βραχώρι ερχόμενο από την Πίζα. Και ήταν αυτός που πάσχιζε να τον δεχτούν οι καπεταναίοι της περιοχής του, οι οποίοι δεν ήθελαν όχι μόνο να τον ιδούν αλλά ούτε να ακούσουν το όνομά του.²²⁹ Από την επιστολή διαφαίνεται επίσης ότι η στήριξη του Μαυροκορδάτου από τους Στάικους ήταν οικογενειακή υπόθεση, καθώς και ο αδελφός του Γιαννάκη, Χρηστάκης Στάικος, έδειξε αξιομνημόνευτο ζήλο για την πολιτική επικράτηση του Μαυροκορδάτου στη Δυτική Ελλάδα: <<Δεν ενθυμείσαι πόσην δούλευσιν σας έκαμεν ο μακαρίτης αδελφός μου και με πόσον στεναγμόν και κακοπάθειαν εδοκίμασεν έως να τους καταπείσει τους καπεταναίους δια να σε υπογράψουν πρόεδρον, να συστηθή το σύστημα της Γερουσίας>>.²³⁰

Η στήριξη της οικογένειας Στάικου προς το Μαυροκορδάτο δεν ήταν μόνο παρεμβατική σε επίπεδο στρατιωτικών προσώπων αλλά και οικονομική μια που τα οικογενειακά χρήματα των Στάικων εν είδη δανείου δόθηκαν ουκ ολίγες φορές στο Μαυροκορδάτο, ενώ η στρατιωτική του παρουσία στην επίθεση του Σκόρδα ήταν αξιοσημείωτη.²³¹ Ως αντάλλαγμα των πιο πάνω εκδουλεύσεων ο Γιαννάκης Στάικος ζήτησε από το Μαυροκορδάτο <<οι Αλεξαίγοι [Βλαχόπουλοι] να μην πιάσουν τον Βλοχόν εις το στόμα τους>>²³² και ο Μαυροκορδάτος τον διαβεβαίωσε ότι <<αυτό είνε πράγμα αποθαμένον>>. Τι συνέβη λοιπόν και επελέγη από το Μαυροκορδάτο αρχηγός των όπλων της επαρχίας Βλοχού ο Αλεξάκης Βλαχόπουλος και καπετάνιος, εκπρόσωπος του αδελφού του, ο Κώστας Βλαχόπουλος; Γιατί απαξιώθηκε η φίλα προσκείμενη στο Μαυροκορδάτο προυχοντική οικογένεια των Στάικων, η οποία όχι μόνο δεν τιμήθηκε με τις δεσμεύσεις του Μαυροκορδάτου αλλά υπέστη <<τα πάνδεινα από τα σώματα του Αλεξάκη Βλαχόπουλου, συνεπικουρόντος και του Ράγκου>>;²³³ Η απάντηση βρίσκεται στον πολιτικό σχεδιασμό του Μαυροκορδάτου, ο οποίος στηριζόταν περισσότερο στη στρατιωτική ιδιότητα του Αλεξάκη Βλαχόπουλου και στην εξαρτημένη σχέση προστάτη- πελάτη, που αναπτύχθηκε με τον εν λόγω οπλαρχηγό²³⁴ παρά στην ανεξαρτησία και εν πολλοίς αλαζονική αυτογνωσία των Στάικων: <<Δεν είμεθα εμείς το εδικόν μας οσπίτι, εκλαμπρότατε, οι πλουσιώτεροι εις το τμήμα μας>>;²³⁵ Έτσι εξηγείται η ανοχή του Μαυροκορδάτου στις καταστροφικές επιθέσεις των Βλαχόπουλων εναντίον της οικογένειας των Στάικων και των κατοίκων του Βλοχού, που τους υποστήριζαν. Είναι δε τόση η ανοχή του Μαυροκορδάτου στις βιαιοπραγίες

των Βλαχόπουλων εναντίον των Στάικων, που οι τελευταίοι διαβλέπουν και πολιτική καθοδήγηση εκ μέρους του Μαυροκορδάτου.²³⁶

Η ενεργός συμμετοχή του Γιαννάκη Ράγκου στη σύγκρουση Στάικων – Βλαχόπουλων σηματοδοτεί για άλλη μια φορά τις ανακατατάξεις που συνέβησαν κατά την περίοδο της Επανάστασης στις σχέσεις φιλίας, συγγένειας αλλά και αρματολικών δικτύων. Τα νέα κέντρα εξουσίας που δημιουργήθηκαν, όπως έχουμε προαναφέρει, και η παρουσία του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας ανέτρεψαν το προεπαναστατικό διαρματολικό και συγγενικό σκηνικό και επέτειναν το πρόβλημα της εξουσίας στις επαναστατημένες περιοχές. Ενδεικτικό της πιο πάνω κατάστασης είναι η επιστολή του Γιαννάκη Στάϊκου προς το Γιαννάκη Ράγκο, που εστάλη την 6 Οκτωβρίου 1824 από το Λιγοβίτζι: «όλοι οι φίλοι μου και οι αδελφοί μου έγιναν σεργεντζήδες. και οι εχθροί ηύραν τον καιρόν και με κάνουν όπως θέλουν και βούλονται. [...] ηξεύρω αδελφέ οπού τα εδικά μου γράμματα πέραση δεν έχωσι όμως ας είναι πως λέγει ο μίθος καινούργιους φίλους έπιασες παλαιούς μην αλησμόνησες ίσως και έλθει καιρός και τους αποζητήσεις>>». ²³⁷

Ο Μαυροκορδάτος ως προεξάρχων της επαναστατικής εξουσίας στη Δυτική Ελλάδα έδινε μεγάλη σημασία στη διάλυση των συγγενικών δικτύων που ήταν η βάση, όπως έχουμε αναφέρει, των ισχυρών αρματολικών δικτύων. Συνεπώς η αποδυνάμωση του αντιπάλου Αρματολού από τα συγγενικά του ερείσματα σήμαινε ταυτόχρονα αποδυνάμωση στρατιωτική και πολιτική, που ήταν βασική προϋπόθεση της συντριβής του: «Η συγγένεια των Μπουκουβαλαίων με τον Καραϊσκάκη δεν υπάρχει πλέον και ο Καραϊσκάκης κατατρέχεται και δεν γνωρίζεται πλέον από την πατρίδα >>». ²³⁸

Εμπλοκή του Μαυροκορδάτου έχουμε και στην αρματολική σύγκρουση Γεωργίου Τσόγκα – Θοδωράκη Γρίβα για την εξουσία του Ξηρομέρου. Η αρματολική αντιπαράθεση ξεκίνησε από την εποχή που ο Αλή πασάς εγκατέστησε στο αρματολίκι των Γριβαίων στη Βόνιτσα το Γεώργιο Τσόγκα²³⁹ και κατέστησε τους Γριβαίους πλάνητες και αρματολικά ανέστιους. Επιζήμια και εν πολλοίς επικίνδυνη για τα συμφέροντα του Τσόγκα και των καπεταναίων του Χασαπαίων θεωρήθηκε η παρουσία των Γριβαίων και δη του Θοδωράκη Γρίβα στη Δυτική Ελλάδα κατά την Επανάσταση. Η διεκδίκηση της αρχηγίας των όπλων του Ξηρομέρου από το Θοδωράκη Γρίβα²⁴⁰, μετά

από την αποστασία του Βαρνακιώτη και την εκκένωση της θέσης του, άνοιξε το πεδίο των αιματηρών συγκρούσεων μεταξύ του Τσόγκα, δια της πολυάριθμης οικογένειας των Χασαπαίων, και του Θεωδώρακη Γρίβα. Έτσι ο Γρίβας με τους δικούς του έσφαξε τρεις Χασαπαίους στην αντιπαράθεσή τους για εξουσιαστική πρωταρχία στο Ξηρόμερο. Στην προσπάθειά τους να εκδικηθούν οι άλλοι Χασαπαίοι το θάνατο των αδελφών τους ενώθηκαν με τον Τσόγκα, το Μάρκο Μπότσαρη και τους Σουλιώτες του και έκλεισαν το Γρίβα με τη μικρή του ένοπλη δύναμη σε δυο οικίες στο χωριό Κατοχή της Ακαρνανίας. Τον έσωσαν οι Τζαβελαίοι που έτρεξαν σε βοήθεια, ενώ στο Μεσολόγγι τον προστάτεψε ο Ανδρέας Ίσκοις.²⁴¹

Κι εδώ η προσωπική, αρματολική σύγκρουση γίνεται αντικείμενο ευρύτερης πολιτικής διαμάχης με τη συμμετοχή εκατέρωθεν αρματολών ενταγμένων σε αντίπαλες φατρίες. Οι Χασαπαίοι και ο Μάρκος Μπότσαρης στη φατρία Μαυροκορδάτου, όπου και ο Τσόγκας, ενώ οι Τζαβελαίοι στην αντιμαυροκορδατική φατρία με το Βαρνακιώτη, Ίσκο, Καραϊσκάκη, Γιαννάκη Γιολλάση και τους υπόλοιπους, όπου και ο Θεωδώρακης Γρίβας. Φέρεται ο Μαυροκορδάτος να υποκίνησε την επίθεση εκδίκησης των Χασαπαίων εναντίον του Θεωδώρακη Γρίβα την 24 Μαρτίου 1824 στην Κατοχή της Ακαρνανίας σύμφωνα με τη βιογραφία του τελευταίου.²⁴² Η ομάδα πάντως του Μαυροκορδάτου (Τσόγκας, Μάρκος Μπότσαρης, Χασαπαίοι), που ενεπλάκη στη συγκεκριμένη διαμάχη πέτυχε να απομακρυνθεί ο Θεωδώρακης Γρίβας από τη Δυτική Ελλάδα και να σταλεί στην Πελοπόννησο με την απειλή, η οποία διατυπώθηκε προς τον Έπαρχο Κωνσταντίνο Μεταξά, της αποχής από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων.²⁴³

Η αρματολική οικογένεια των Γριβαίων βρέθηκε στην αντιμαυροκορδατική παράταξη κατά την Επανάσταση εκ των πραγμάτων μια που οι εχθροί της (Τσόγκας, Χασαπαίοι, Μάρκος Μπότσαρης) πλαισίωσαν έγκαιρα το νέο κέντρο εξουσίας. Δεν μπορούν βέβαια να θεωρηθούν οι Γριβαίοι και κυρίως ο αρχηγός τους Θεωδώρακης Γρίβας πυλώνας ή σημαντικός παράγοντας της αντιμαυροκορδατικής παράταξης για το λόγο ότι αρματολικά ήσαν ανέστιοι και συνεπώς αδύναμοι οικονομικά και στρατιωτικά. Ο Μαυροκορδάτος, ο οποίος γνωρίζει τη σύνθεση του αντίπαλου αρματολικού δικτύου στη Δυτική Ελλάδα όσο κανένας άλλος, σε επιστολή του προς τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη,²⁴⁴ με την ευκαιρία της μετάβασης του Θεωδώρακη

Γρίβα στην Πελοπόννησο, τον χαρακτηρίζει <<όργανο>> και όχι αυτόβουλο δρών πρόσωπο στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στο Ξηρόμερο. Υποδεικνύει μάλιστα στον Κολοκοτρώνη να ωφεληθεί <<από το Γρίβαν, μεταχειριζόμενος αυτόν όπως και όπου πρέπει>>. ²⁴⁵

Μπορεί ο πιο πάνω χαρακτηρισμός του Μαυροκορδάτου να είναι ως ένα βαθμό υπερβολικός και να εκφράζει συγκρουσιακές αντιλήψεις απηχεί όμως εν γένει τη στάση του Θοδωράκη Γρίβα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, επειδή όντας αρματολικά ανέστιος στήριξε την πολιτική της οικογενείας του σε σχέσεις πελατειακής εξάρτησης. Έτσι τον βλέπουμε, όσο διάστημα βρίσκεται στη Δυτική Ελλάδα και προκειμένου να ανακτήσει το χαμένο του αρματολίκι, να συναρθρώνεται πολιτικά και να καθοδηγείται από το Γεωργάκη Βαρνακιώτη. ²⁴⁶ Στη συνέχεια να περνά αναγκαστικά στην Πελοπόννησο ²⁴⁷ και να ακολουθεί στην αρχή το Γρηγόριο Δικαίο (Παπαφλέσσα), ύστερα το Γενναίο Κολοκοτρώνη και τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και τέλος το Γεώργιο Κουντουριώτη. ²⁴⁸

Στην αρματολική σύγκρουση Γεωργίου Τσόγκα – Θοδωράκη Γρίβα για τον έλεγχο του Ξηρομέρου ενεπλάκησαν και οι προεστοί του Κάρλελι, ²⁴⁹ όπως έγινε και στην περίπτωση της διαμάχης Τσόγκα – Βαρνακιώτη για το κόλι της Κατούνας. Η εμπλοκή της εξέχουσας χριστιανικής αριστοκρατίας σε ένα θέμα, που αφορούσε τον αρματολικό έλεγχο του Ξηρομέρου ύστερα από την αποστασία Βαρνακιώτη, υποδηλώνει ξεκάθαρα τον αναβαθμισμένο ρόλο της όχι μόνο στο πλαίσιο της επαναστατικής διαδικασίας αλλά κυρίως στη διαμόρφωση πολιτικής εξουσίας στο χώρο της Δυτικής Ρούμελης με ανθρώπους της φατριάς Μαυροκορδάτου. Γι'αυτό δε διστάζει να υποκλέψει την υπογραφή του Θοδωράκη Γρίβα στην προσπάθειά της να γίνει ο Μάρκος Μπότσαρης στρατηγός και ο Μαυροκορδάτος Πρόεδρος με την υπόσχεση να του δώσουν το Ξηρόμερο και να διώξουν τον Τσόγκα: <<αν θέλεις να ήσαι με ημάς και αν θέλεις τα άρματα του Ξηρομερίου να υπογράψης τούτα οπού σε λέγομεν>>. ²⁵⁰

Η επιστολή του Θοδωράκη Γρίβα προς τους προεστούς του Κάρλελι που ακολουθεί με την απειλή ότι, εάν δεν αποβάλουν μέσα σε τρεις ημέρες από το Ξηρόμερο τον Τσόγκα, θα έρθει με τους Τούρκους να τους εκδικηθεί ²⁵¹ εκφράζει εκτός από την οργή του για την αθέτηση της υπόσχεσης και την αδυναμία του να κατανοήσει τα πολιτικά παιχνίδια και τις πολιτικές ισορροπίες

στο χώρο της Δυτικής Ρούμελης: <<Και εγώ έτζη ακολούθησα και έβαλα την πίστιν μου εις εσάς. Τώρα διατί εγινίκετε άπιστοι και απεφασίσετε να με χάσετε χωρίς να σας κάμω κανένα κακό καμμιανού από εσάς. Τώρα γνωρίζω ότι Γένος δεν είναι και καμμία πίστι εις εσάς βλέπω. Όποιος κάμει ζουλούμι, εκείνον λέγεται άξιο και καλόν>>. ²⁵² Ο Τσόγκας πιστός συνεργάτης του Μαυροκορδάτου και μέλος της ομώνυμης φατρίας υπερείχε σε πολιτική βαρύτητα έναντι του ανίσχυρου, στρατιωτικά και πολιτικά, Θεωδωράκη Γρίβα και συνεπώς ήταν αδύνατο να εκδιωχθεί από τη Μαυροκορδατική προεστική τάξη για χάρη του.

Ο Γρίβας σε μια στιγμή της διαμάχης του με τον Τσόγκα προσπάθησε να προσεταιρισθεί το Βαρνακιώτη εναντίον του Τσόγκα, του Μαυροκορδάτου και των άλλων της φατρίας με δέλεαρ τη φύλαξη του αρματολικιού του Βαρνακιώτη. Από επιστολή, ²⁵³ που έστειλε στον αποκηρυγμένο από τη Γερουσία της Δυτικής Ελλάδας και εξόριστο Βαρνακιώτη, συνάγεται ότι πρόθεσή του ήταν, αφού ενωθεί το αντίπαλο αρματολικό δίκτυο και στραφεί εναντίον της φατρίας Μαυροκορδάτου, να φυλάξει και να διατηρήσει το βιλαέτι του Βαρνακιώτη, το οποίο διεκδικούσε ο Τσόγκας. Βέβαια αν και δεν το ομολογεί στην επιστολή, ο απώτερος σκοπός του ήταν σε πρώτη φάση να αποτρέψει την περαιτέρω ενίσχυση του αντιπάλου του Τσόγκα με την κατάκτηση και της επαρχίας Ξηρομέρου και σε δεύτερη να μπορέσει να βάλει πόδι στο γειτονικό, πατρογονικό του αρματολίκι, της Βόνιτσας.

Η πρόταση Γρίβα δεν τελεσφόρησε για δυο πολύ βασικούς λόγους: Πρώτο, διότι η απομάκρυνση του στρατηγού Βαρνακιώτη και η δυσφήμιση ²⁵⁴ που ακολούθησε από τους αντιπάλους του έκανε το κοινωνικό κλίμα του Ξηρομέρου απαγορευτικό για ενωτικές και υπερασπιστικές κινήσεις, τέτοιες που ο Γρίβας οραματιζόταν και δεύτερο, διότι το αντιμαυροκορδατικό αρματολικό δίκτυο δέχτηκε απανωτά χτυπήματα (Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Γ. Στάικος), αποδυναμώθηκε και δεν ήταν σε θέση εκείνη τη στιγμή να λειτουργήσει ενωτικά και διεκδικητικά.

Το γεγονός ότι ο Θεωδωράκης Γρίβας δεν ήλεγχε κατά την περίοδο της Επανάστασης κάποια περιφέρεια προς εξασφάλιση πόρων και διατήρηση ένοπλου σώματος τον οδήγησε στην πρακτική της μισθοδοσίας και του απαράδεκτου μεν υπαρκτού δε στα χρόνια του Αγώνα φαινομένου των καταχρήσεων και των αυθαιρεσιών σε βάρος των κατοίκων των επαρχιών. Οι

επανελημμένες αναφορές των κατοίκων της Περαχώρας στο Βουλευτικό Σώμα για τις καταχρήσεις του Θοδωράκη Γρίβα²⁵⁵ σε βάρος τους καθώς επίσης και οι έγγραφες προτάσεις του Βουλευτικού προς το Εκτελεστικό <<περί προστασίας του λαού από τις καταχρήσεις και αυθαιρεσίες των στρατιωτικών εις τας επαρχίας τας οποίας διαβαίνουν ή ενδιατρίβουν>>²⁵⁶ δείχνουν αφ' ενός την <<υπερβολική>> και κατ' εξακολούθηση <<παρέκκλιση>> του Θοδωράκη Γρίβα στο θέμα των καταχρήσεων σε βάρος του λαού της Περαχώρας, που είχε ως αποτέλεσμα να εκδοθεί διαταγή για να διαλύσει το σώμα των στρατιωτών του και να αναχωρήσει από την Περαχώρα,²⁵⁷ και αφ' ετέρου το μεγάλο πρόβλημα της έγκαιρης μισθοδοσίας των στρατιωτών και του σιτηρεσίου κατά τη διάρκεια του Αγώνα, που συνέβαλαν στη γιγάντωση του προβλήματος.

Οι καταχρήσεις και οι αυθαιρεσίες των στρατιωτικών σωμάτων καθώς επίσης και οι διαρκείς συγκρούσεις των Αρματολών για τη διευθέτηση της τοπικής εξουσίας στη Δυτική Ελλάδα έφεραν τον Αγώνα σε αδιέξοδο και τις ένοπλες δυνάμεις σε αδράνεια. Ο Γεώργιος Βαλτινός σε μια του επιστολή προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο περιγράφει εναργέστατα την επικρατούσα κατάσταση και διατυπώνει τον εύλογο προβληματισμό του: <<Τα άρματα της Ακαρνανίας τα πλέον ένδοξα, με κακοφανισμόν μου τα βλέπω δι' όλου νεκρωμένα· πού να το αποδώσω, απορώ να ειπώ· εις την αναξιοότητα των στρατηγών αυτό δεν είναι, να ειπώ εις την ανανδρεία των αυτών των στρατευμάτων της επαρχίας ταύτης, και αυτό δεν είναι, ωσάν οπού εκ γενετής εις τα άρματα ευρέθησαν· υποπτεύω ότι φθόνος και ασυμφωνία ακολουθεί και εις αυτά τα στρατεύματα>>²⁵⁸

Από τις πιο πάνω επισημάνσεις του Γ. Βαλτινού διέλαθε ο καταλυτικός ρόλος του Μαυροκορδάτου στη γενικευμένη αρματολική κρίση και αναταραχή της Δυτικής Ελλάδας. Στις αρματολικές συγκρούσεις που αναλύσαμε, είδαμε το Μαυροκορδάτο να συμμετέχει ενεργά και να τίθεται στο πλευρό των Αρματολών της φατρίας του. Μάλιστα από έγγραφα που διαθέτουμε συνάγεται ότι καθοριστικός είναι και ο ρόλος του πολιτικού καθοδηγητή των Αρματολών της ομάδας του. Σε μια τέτοια περίπτωση απευθυνόμενος επιστολικά στον <<αγαπητό του>> στρατηγό Γ. Τσόγκα του υποδεικνύει τρόπο πολιτικής συμπεριφοράς απέναντι στους αντιπάλους του: << Τον εχθρόν σου κοίταξε πάντοτε να τον έχης μισούμενον από τον λαόν και

περιφρονούμενον και τότε δεν τον φοβείσαι. Πρόσεχε να μην λαμβάνη τα μέσα του να σε βλάβη, εάν δε νομίζης ότι κερδίζεις εάν τον ξεκάμης ή εάν τον τυραννήσης, απατάσαι, διότι αποκτάς εχθρούς περισσότερους και τον κάμνεις να κερδίση φίλους, γινόμενος άξιος της συμπαθείας των πολλών>>.²⁵⁹

Αυτή η πολιτική σκέψη και συμπεριφορά του Μαυροκορδάτου είδαμε να εφαρμόζεται μέχρι κεραίας στους δυο μεγάλους πολιτικούς του αντιπάλους στη Δυτική Ελλάδα, το Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη και το Γεώργιο Καραϊσκάκη. Όλη όμως εν γένει η πολιτική συμπεριφορά του Μαυροκορδάτου στη συγκεκριμένη περιοχή αναζωπύρωσε παλιές αρματολικές έχθρες και δημιούργησε καινούριες στην προσπάθειά του να δημιουργήσει την εξουσιαστική του αυθεντία και να ορίσει τον πολιτικό του χώρο κι αυτό δε διέλαθε της προσοχής των Αρματολών. Έτσι με κοινή τους απόφαση οι αρχηγοί των αρμάτων στο στρατόπεδο της Άμπλιανης υπέγραψαν ενόρκως συμφωνητικό <<περί τε των κοινών της Πατρίδος συμφερόντων και πάσης άλλης υποθέσεως, διόρθωσιν κοινήν απαιτούσης>>.²⁶⁰ Από τα έξι άρθρα του συμφωνητικού τα τρία αναφέρονται στις μεταξύ τους σχέσεις:<<Υποσχόμεθα να φυλάξωμεν καθαράν και άδολον αγάπην ο ένας τω άλλω [...] εις το εξής θέλει γνωριζόμεθα ως αδελφοί αχώριστοι και σύμφωνοι εις τα συμφέροντα της Πατρίδος>>.²⁶¹

Η πιο πάνω συμφωνία μπορεί να θεωρηθεί ως πρόδρομος της αναφοράς- αίτησης που υποβάλλουν είκοσι έξι (26) Καπεταναίοι της Ρούμελης, έξι μήνες αργότερα, προς τη κεντρική Διοίκηση στο Ναύπλιο για την απομάκρυνση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου από τα επαναστατικά δρώμενα της Ρούμελης ως υπαίτιο των διχονοιών και των αρματολικών συγκρούσεων στο συγκεκριμένο χώρο.²⁶² Αφού περιγράφουν οι Καπεταναίοι στην αναφορά τους την προεπαναστατικά έκρυθμη διαρματολική κατάσταση στη Ρούμελη και την ευθύνη των Τούρκων, κάνουν σαφές ότι τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης είχαν ειρήνη μεταξύ τους <<και αγαπούσε ο ένας τον άλλο εις τοιούτο τρόπο, ώστε έβανε τη ζωή του καθένας δια το σύντροφό του. Τα έργα των χειρών μας ήτο ευτυχισμένα. Ο υπέρ Πίστεως και Πατρίδος αγώνας μας επροχώρει θαυμασίως, και το τουφέκι μας το τρόμαζαν οι άπιστοι Τούρκοι. Μόλις ο Μαυροκορδάτος εμβήκε εις τα πράγματα της Ελλάδος και έσχισε τη Ρούμελη εις δύο γενικά κομμάτια και ακολούθως το δυτικό αυτής μέρος εις τόσα, όσα ήτον της ψυχής του τα αντικοινωνικά πάθη [...] η ειρήνη

έλειψε εκείθεν καθόλου. Εμβήκε αντ' αυτής η διχόνοια αναμεταξύ μας. Η αγάπη απεχώρησε από ημάς και βασιλεύει το μίσος ως τώρα [...] Όθεν, επειδή η διχόνοια και το μίσος επροχώρησε τόσο πολύ αναμεταξύ μας και εγνωρίσαμε ότι προέρχεται από τον κ. Μαυροκορδάτο παρακαλούμε με σέβας, με θερμότητα και μ' επιμονή δια να μείνη εξ μήνας χωρίς υπόυργημα πολιτικό ή πολεμικό εις την Ελλάδα αυτός ο άνθρωπος. Και αν ιδώμεν ότι τα τοιαύτα εις ημάς σκάνδαλα δεν επροήρχοντο από την Ευγένειά του, τότε ας ανακατωθή πάλι εις τας υποθέσεις της πατρίδος. [...].²⁶³

Την αναφορά, που είναι μια εύγλωττη απεικόνιση της τραγικής κατάστασης, που εξαιτίας του Μαυροκορδάτου βιώνουν οι Αρματολοί στη σπαρασσόμενη από έριδες Ρούμελη, υπογράφουν όλοι οι αντιμαυροκορδατικοί οπλαρχηγοί (Καραϊσκάκης, Α. Ίσκος, Γ. Γιολδάσης, Μ. Κοντογιάννης, Δ. Σκαλτσάς, Κ. Τζαβέλας, Ι. Γκούρας, Γ. Δράκος, Γ. Βαλτινός, Γ. Στάικος, Μακρυγιάννης, Στ. Κατσικογιάννης, Β. Μαυροβουνιώτης, Γ. Δυοβουνιώτης, Ν. Πανουριάς, Ν. Κριεζιώτης, Χρ. Ποριώτης, Κ. Δοπιώτης, Γ. Αγγελάκης, Κ. Πετιμεζάς, Β. Πετιμεζάς, Κωσταντής..., Σ. Θεοχαρόπουλος, Δ. Παπατζώρης, Δ. Λέκκας, Ασημάκης)²⁶⁴ και αποτελεί μια ενωτική και ευθεία παρέμβαση στα επαναστατικά τεκταινόμενα της Ρούμελης χωρίς όμως συνέχεια.

5. Το αρματολίκι των Αγράφων και η διαμάχη Γιαννάκη Ράγκου – Γεωργίου Καραϊσκάκη

Στην προηγούμενη ενότητα διατυπώσαμε την άποψη ότι η σύγκρουση Γιαννάκη Ράγκου – Γεωργίου Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων είναι η μεγαλύτερη αρματολική σύγκρουση στην επαναστατημένη περιοχή της Δυτικής Ελλάδας. Όχι τόσο για την ένταση και την έκταση που έλαβε η συγκεκριμένη διαμάχη, όσο για το γεγονός ότι ξεφεύγει από το αρχετυπικό σχήμα της σύγκρουσης δύο Αρματολών, όπως το έχουμε συναντήσει προεπαναστατικά ή και επαναστατικά στην παρούσα μελέτη.

Η ιδιαιτερότητα αυτής της διαμάχης έγκειται στο γεγονός ότι περιλαμβάνει ενεργητικά όλους εκείνους τους παράγοντες που ιστορικά συμμετέχουν στην ένοπλη σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων με ζητούμενο την απελευθέρωση ή όχι των ραγιάδων. Στο υπό μελέτη αρματολικό συγκρουσιακό σχήμα εκτός από τους πρωταγωνιστές – διεκδικητές της επαρχίας των Αγράφων (Ράγκο και Καραϊσκάκη) συμμετέχουν επίσης οι αντίπαλες φατρίες που δραστηριοποιούνται στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας (μαυροκορδατική και αντιμαυροκορδατική), η επίσημη ελληνική Κεντρική Διοίκηση, που εδρεύει στην Πελοπόννησο, ο επίσημος στρατιωτικός οθωμανικός παράγοντας και οι κάτοικοι της περιοχής των Αγράφων, που άλλοτε ενεργητικά και άλλοτε παθητικά βιώνουν αναπότρεπτα όλα τα στάδια της μεγάλης αρματολικής σύγκρουσης.

Η πρώτη φάση της σύγκρουσης Ράγκου - Καραϊσκάκη

Η επαρχία των Αγράφων, μια από τις επτά επαρχίες της Δυτικής Στερεάς²⁶⁵ στην Επανάσταση, αποτελούσε κατά την προεπαναστατική ακόμα περίοδο <<το περιβόλι των Βαλτινών και το λάφυρο των ισχυρών>>.²⁶⁶ Σημαντικό ρόλο στην πιο πάνω ιστορική πραγματικότητα δε φαίνεται να έπαιξε τόσο η γεινίαση των Αγράφων με τον πάντα φτωχό και <<ληστρικό>> Βάλτο, ούτε η καταγωγή της τελευταίας προεπαναστατικά μεγάλης αρματολικής οικογένειας των Μπουκουβαλαίων από τον ορεινό Βάλτο,²⁶⁷ όσο η απουσία ισχυρής αρματολικής προσωπικότητας μετά το 1815, χρονιά που

τον θανόντα Θανάση Μπουκουβάλα τον διαδέχτηκε μέχρι το 1818 ο ανίσχυρος και ανίκανος γιος του Γιαννάκης Μπουκουβάλας. Αυτή την περίοδο και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης η επαρχία των Αγράφων, λόγω ακριβώς αυτής της αρματολικής αδυναμίας και των διαδοχικών εξουσιαστικών διεκδικήσεων,²⁶⁸ <<κατεστάθη το έρμαιον όλων>>, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ν. Κασομούλης.²⁶⁹

Η διαμάχη Γιαννάκη Ράγκου – Γεωργίου Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης θέτει στον ερευνητή επιτακτικά το ερώτημα της κατάργησης του θεσμού των αρματολικιών στη Δυτική Ελλάδα.²⁷⁰ Ενώ δηλαδή στις 23 Φεβρουαρίου 1822 με επίσημη απόφαση η Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδας καταργεί τα αρματολίκια, <<καπετανάτα και κάθε άλλην κατάχρησιν προερχομένην από την προτητερινήν τυραννίαν>>²⁷¹ εν τούτοις παρατηρείται καθ' όλην την επικράτεια της Ρούμελης, και δη της Δυτικής, η διατήρηση των Αρματολών και αρματολικιών ενταγμένων βέβαια στο διοικητικό πλαίσιο της τοπικής επαναστατικής εξουσίας.²⁷² Κι αυτό, διότι η θεσμοθετημένη κατάργηση των αρματολικιών αποδείχθηκε τελικά μια πράξη τυπική χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο, αφού η παράδοση αιώνων και η επιβολή της αρματολικής αυθεντίας στους ντόπιους πληθυσμούς της Ρούμελης δεν ήταν δυνατόν να καταργηθούν με μια απόφαση· χρειαζόταν ισχυρή Κεντρική Κυβέρνηση με τακτικό στρατό και επαρκείς πόρους για να εφαρμόσει τους ψηφισθέντες νόμους και να ασκήσει απρόσκοπτα το φορολογικό της δικαίωμα· και τέτοια Κυβέρνηση δεν υπήρχε.²⁷³

Με αφορμή την Επανάσταση του 1821 άσημοι, ανίσχυροι και φτωχοί οπλαρχηγοί της Ρούμελης μέσα από τις πολεμικές επιχειρήσεις και την ανοιχτή σύγκρουσή τους με τους παλιούς Αρματολούς βρήκαν την ευκαιρία να αποκτήσουν φήμη, χρήμα και γιατί όχι και αρματολίκι εκμεταλλευόμενοι τη ρευστή κοινωνικο-πολιτική κατάσταση στις επαναστατημένες περιοχές. Με άλλα λόγια η Επανάσταση του 1821 έδωσε στους νέους, άσημους αλλά ικανούς οπλαρχηγούς ένα πεδίο ευκαιριών για να βγουν από το πέπλο της ανωνυμίας, να καταξιωθούν στη λαϊκή συνείδηση και να γίνουν μέρος της νέας κοινωνικο-πολιτικής εξουσίας που διαμορφωνόταν.²⁷⁴

Για πρώτη φορά το <<πανάρχαιο>> αρματολικό σύστημα με την κληρονομική του διαδοχή και την αυστηρή, συντηρητική του οργάνωση

δέχεται απαντωτά πλήγματα και μέσα από τους νέους θεσμούς και τις διαρματολικές συγκρούσεις αναδεικνύονται νέοι καπετάνιοι, νέοι αρματολοί, που πολλές φορές επισκιάζουν τους παλιότερους. Έτσι έγνοια των παλιών Αρματολών είναι να διατηρήσουν και να επεκτείνουν τον έλεγχο στα αρματολίκια τους, γι' αυτό και <<δεν επιθυμούσαν να ιδούν νέον άλλον <Αρματολόν μέσα> εις την σειράν των· και μάλιστα αντενεργούσαν, έως να τον ρίψουν, όπως εδύναντο>>. ²⁷⁵ Η περίπτωση Καραϊσκάκη αντιστοιχεί σαφέστατα στον αντιπροσωπευτικό τύπο του αυτοδημιούργητου Αρματολού, ο οποίος μέσα από τις ευκαιρίες του επαναστατικού γεγονότος κατόρθωσε να ενταχθεί και να επιβληθεί στην μέχρι τότε συμπαγή και περικλειστή αρματολική κοινότητα. ²⁷⁶

Το ερώτημα βέβαια που ανακύπτει εξετάζοντας το αρματολικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης είναι αν οι Αρματολοί ή οι προσπαθούντες να ενταχθούν μέσα από τη διαδικασία των διαρματολικών συγκρούσεων στην παλιά αρματολική κοινότητα είχαν ως πρώτη προτεραιότητα την Επανάσταση, αν δηλαδή πίστευαν στην επικράτηση ή όχι της Επανάστασης. Η απάντηση είναι όχι, και αφορά στους περισσότερους Αρματολούς τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια του Αγώνα. Διότι όπως επισημαίνει ο Ν. Κασομούλης <<οι Αρματολοί είχαν ψευθή πολλάκις τον καρπόν των επαναστάσεων <των>· έπρεπεν άρα να είναι τώρα προσεκτικώτεροι. Εκείνοι οίτινες αξιώθησαν το μυστήριο της Επανάστασεως από τους Αρματολούς έως τότε ήσαν πολλά ολίγοι>>. ²⁷⁷ Βέβαια η ιστορική έρευνα κατέδειξε (και εμείς σε προηγούμενη ενότητα όσον αφορά στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας) ότι και οι μνημένοι Αρματολοί στη Φιλική Εταιρεία καθυστέρησαν να μπουν στον Αγώνα και όταν μπήκαν δεν πίστευαν στο αίσιο τέλος του. ²⁷⁸ Κι αυτό διότι η εμπειρία αιώνων των αποτυχημένων επαναστατικών κινημάτων διαμόρφωσε μια νοοτροπία ετεροαπελευθέρωσης και μια πεποίθηση, όχι μόνο στους Κλεφταρματολούς αλλά και στο λαό, ότι η λύτρωση του Γένους θα έρθει από τους χριστιανικούς λαούς της Ευρώπης. Έτσι εξηγούνται οι χρησμοί και ο <<προφητικός χιλιασμός>> που γεννήθηκαν στις ψυχές των υπόδουλων Ελλήνων στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Πολλές πηγές ανιχνεύουν αυτή τη λαϊκή πίστη και περιγράφουν το μέγεθος του απελευθερωτικού μας ετεροπροσδιορισμού. ²⁷⁹ Η απαντητική επιστολή που παραθέτουμε του Γεωργίου Πεσλή, Αρματολού Σοβολάκου, στον αντίζηλό του

Αρματολό των Πολιτοχωρίων, Σωτήρη Κοτζαμάνη είναι διαφωτιστική του κλίματος, της νοοτροπίας και των πεποιθήσεων των αγωνιστών στην αρχή της Επανάστασης:

<< Νόμιζες τάχα ότι θα βλαφθώ, αν ο Χαντζής Σμοκοβίτης εξεγυμνώθη κατά τας πρώτας στιγμάς της επαναστάσεως, ότε οι περισσότεροι στρατιώται δεν εγνώριζον, αν εππραγματεύετο τω όντι η ανεξαρτησία της πατρίδος; Όχι, διότι ποίος αρχηγός ηδύνατο τότε να εμποδίση την ορμήν των στρατιωτών του, και μάλιστα οι κατ' εκείνον τον χρόνον ακολουθούντες με ήσαν όλοι αυτοκέφαλοι, ως ο Κόρακας, ο Χαλκούνης και οι λοιποί; Πού ευπείθεια τότε εις τους ανωτέρους; Πού υποταγή και πού υπεξουσιότης; Έπραπτεν ο καθείς όπως ήθελε, δια την ανώμαλην περίστασιν>>. ²⁸⁰

Όταν το Μάρτιο του 1822 η Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδας από το Βραχώρι προετοίμαζε μεγάλη στρατιωτική εκστρατεία στα Άγραφα με επικεφαλής το Γιαννάκη Ράγκο, ο Νικολός Στορνάρης, Αρματολός Ασπροποτάμου και μέλος αργότερα της φατρίας Μαυροκορδάτου <<εμύνησεν με μυστικόν του άνθρωπον>> στον ασκούντα χρέη Προέδρου (απόντος του Μαυροκορδάτου) Γεώργιο Πραϊδή ότι << είναι αδύνατον να εισχωρέση εις τον νουν των κατοίκων της Θεσσαλίας, ότι ημπορούμεν χωρίς ευρωπαϊκήν δύναμιν να αποτινάξωμεν τον ζυγόν και να συστήσωμεν μόνοι μας διοίκησιν· δια τούτο λέγει είναι αναγκαίον εν σώμα φράγκικον με λαμπροφορεμένον αρχηγόν και με τυμπανιστάς και σαλπιστάς Ευρωπαϊούς>>. ²⁸¹

Η άποψη του Νικολού Στορνάρη για τις απελευθερωτικές πεποιθήσεις του Αγραφιωτών απηχεί σαφέστατα ευρύτερες μάζες λαού και επωνύμων. Συνεπώς η όποια θεώρηση των επαναστατικών πραγμάτων θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη και αυτόν τον ψυχολογικό παράγοντα που πολλές φορές προσδιορίζει και εξηγεί πολεμικές και πολιτικές πρακτικές κατά την περίοδο της Επανάστασης.

Δε βρισκόμαστε μακριά από την αλήθεια αν ισχυρισθούμε ότι όλες μα όλες οι αρματολικές συγκρούσεις (και του Ράγκου-Καραϊσκάκη), που εκδηλώνονται κατά την περίοδο της Επανάστασης στο περιθώριο διεκδίκησης προσωπικού εξουσιαστικού χώρου, εμπεριέχουν δυο στοιχεία ποιοτικής αναγνώρισης: Πρώτο, την περιορισμένη, εκ μέρους των πρωταγωνιστών και όχι μόνο, οπτική της εθνικής εξέγερσης με συγκεκριμένο πολιτικό προσανατολισμό. Αυτή την περιορισμένη οπτική αποδεικνύουν τα λόγια του

Πατρινού εμπόρου προς το Μακρυγιάννη: << Τί στοχάζεσαι, αυτό το Ρωμαίγικο θα κάμη άργητα να γένη; Θα κοιμηθούμε με τους Τούρκους και θα ξυπνήσουμε με τους Ρωμαίγους>>. ²⁸² Και δεύτερο, τη στέρα πεποίθηση, βιωματικής και παραδοσιακής προέλευσης, ότι οι ραγιάδες δεν μπορούν να ελευθερωθούν χωρίς τη βοήθεια των ξένων. ²⁸³

Η υπόθεση του ψυχογενούς ετεροπροσδιοριστικού απελευθερωτικού συναισθήματος που πιο πάνω διατυπώσαμε περιλαμβάνει αδιάκριτα και τους δυο διεκδικητές του αρματολικιού των Αγράφων: Το Γιαννάκη Ράγκο και το Γεώργιο Καραϊσκάκη. Του μεν πρώτου οι πεπιοθήσεις για την απελευθέρωση συνδέονται πάντοτε στενά, όπως θα δούμε, με τις πεπιοθήσεις των ηγετικών πολιτικών φυσιογνωμιών του Αγώνα, του δε Καραϊσκάκη οι πεπιοθήσεις του φαίνονται έντονα στην αρχή του Αγώνα να ταυτίζονται με το <<σαστισμένο>> λαϊκό αίσθημα των Αγραφιωτών και την κοινή αντίληψη των Αρματολών της Δυτικής Ελλάδας, ενώ στο τέλος της μεγάλης του πορείας εναποθέτει κι αυτός τις ελπίδες του για απελευθέρωση στους <<ξένους>> απογοητευμένος από τις στρατιωτικές έριδες των Ελλήνων. ²⁸⁴ Υπάρχει όμως μια διαφορά ότι, όταν η Επανάσταση έσβηνε και η Στερεά είχε καταληφθεί από τον Κιουταχή και η σύνολη Πελοπόννησος διεκδικούνταν από τον Ιμπραήμ, ο Καραϊσκάκης ήταν ο μόνος από τους οπλαρχηγούς που πίστευε στον Αγώνα και κρατούσε ζωντανή την ελπίδα της αφ' εαυτών απελευθέρωσης. Η λαμπρή του πολεμική πορεία στην υποταγμένη Ρούμελη περίτρανα το απέδειξε.

Την περίοδο της Επανάστασης αρματολίκια που στερούνταν ισχυρής αρματολικής εξουσίας ή παρουσίαζαν <<διαδοχικό>> κενό αποτελούσαν πεδίο διεκδίκησης και σκληρής αντιπαράθεσης είτε μεταξύ γειτονικών Αρματολών είτε μεταξύ νέων επίδοξων διεκδικητών της θέσης. Το αρματολίκι των Αγράφων απωλέσθη για τη μεγάλη αρματολική οικογένεια των Μπουκουβαλαίων το 1818, ύστερα από μισό αιώνα κατοχής, ²⁸⁵ όταν ο Αλή Πασάς εξεδίωξε τον ανίσχυρο και ανίκανο Γιαννάκη Μπουκουβάλα. Έκτοτε και μέχρι την Επανάσταση η επαρχία των Αγράφων θα περιέλθει σε μια κατάσταση εξαρτημένης διοικητικά σχέσης με το βόρειο Βάλτο ²⁸⁶, πατρογονικό αρματολίκι του Γιαννάκη Ράγκου, αφού ο Αλή Πασάς εκτιμώντας τις ικανότητές του θα του αποδώσει όχι μόνο την εξουσία και τα δικαιώματα που είχε ο πατέρας του, Γεώργιος Ράγκος ²⁸⁷, στον πάνω Βάλτο αλλά και τη

χαρά να νέμεται τα εισοδήματα των Αγράφων έχοντας τοποτηρητή το συγγενή του Σταμούλη Γάτσο.²⁸⁸

Καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης οι εκδιωχθέντες προεπαναστατικά κληρονόμοι του αρματολικιού των Αγράφων Μπουκουβαλαίοι²⁸⁹ δε θα πάψουν ποτέ να αναζητούν τρόπο επανόδου στην πατρογονική τους επαρχία. <<Αδυνατήσαντες και από συγγενείς και από συνδρόφους προ καιρού>>²⁹⁰ και όντες ανίκανοι περί των όπλων προσπάθησαν στην αρχή να επανέλθουν στα Άγραφα στηριζόμενοι στο ισχυρό και ενιαίο προεπαναστατικά συγγενικό- αρματολικό τους δίκτυο. Έτσι λοιπόν έτρεχαν πότε στον Ανδρέα Ίσκο, πότε στους Γωγαίους (Μπακολαίους) και πότε στους Κοντογιανναίους.²⁹¹

Πράγματι το ισχυρό και ενιαίο προεπαναστατικά αρματολικό-συγγενικό δίκτυο -που κάλυπτε το αρματολίκι των Αγράφων με τα γειτονικά αρματολίκια Βάλτου, Ραδοβιτισίου και Πατρατζικίου –κατά τη διάρκεια του Αγώνα θα διαρραγεί και κάποιες δυνάμεις του είτε θα δημιουργήσουν, όπως είδαμε, νέα ευέλικτα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα είτε θα ταυτίσουν την μελλοντική τους πορεία και εξουσιαστική ισχύ με τη μαυροκορδατική φατρία, που δημιουργείται στη Δυτική Ελλάδα. Έτσι οι Μπουκουβαλαίοι προσπαθούν μάταια να κινητοποιήσουν ένα αποδυναμωμένο πια αρματολικό-συγγενικό δίκτυο, καθώς ο Ανδρέας Ίσκος, Αρματολός του Βάλτου, ως <<σφόδρα>> αντιμαυροκορδατικός είναι αντίπαλος της ομώνυμης φατρίας. Ο Γώγος Μπακόλας, Αρματολός του Ραδοβιτισίου, μετά την ήττα των ελληνικών δυνάμεων στο Πέτα και με την κατηγορία της προδοσίας που του απέδωσαν, θα προσκυνήσει στους Τούρκους και θα αποτραβηχθεί οριστικά από τον Αγώνα,²⁹² παρά τις κατά καιρούς προσπάθειες που γίνονται να επανενταχθεί.²⁹³ Από την άλλη μεριά ο Μήτσος Κοντογιάννης²⁹⁴, Αρματολός του Πατρατζικίου, ακολουθώντας ένα πιο ευέλικτο σχήμα προώθησης των οικογενειακών του συμφερόντων εντάσσεται μεν στη φατρία Μαυροκορδάτου αλλά ταυτόχρονα συμμετέχει και στη δημιουργία ενός αρματολικο-συγγενικού δικτύου προς εξυπηρέτηση <<των γενικών συμφερόντων των <Αρματολικών> οικογενειών των>>²⁹⁵ με το Νικολό Στορνάρη, Αρματολό του Ασπροποτάμου, και το διεκδικητή του αρματολικιού των Αγράφων Γιαννάκη Ράγκο.

Όπως φαίνεται εκ των ανωτέρω στη φατρία Μαυροκορδάτου υπάρχουν επάλληλοι ομόκεντροι κύκλοι κοινών αρματολικών συμφερόντων

με σχετική αυτονομία στις κινήσεις τους, όταν αυτό επιβάλλει το <<στενό>> οικογενειακό τους συμφέρον. Ο Μήτσος Κοντογιάννης, ο Νικολός Στορνάρης και ο Γιαννάκης Ράγκος ανήκουν σε έναν τέτοιο κύκλο κοινών αρματολικο-συγγενικών συμφερόντων, που λειτουργεί παράλληλα ή ορθότερα επάλληλα με τον κεντρικό μαυροκορδατικό κύκλο.

Η <<τραγωδία>> για τους Μπουκουβαλαίους, καθώς περιεφέροντο στους συγγενείς, δεν ήταν η ανακάλυψη της σκληρής πραγματικότητας, ότι δηλαδή << την αναξιότητά των κανέναν με αίμα δεν την εσύντρεχεν εκ των παλαιών>>²⁹⁶ συγγενών αλλά κυρίως η αδυναμία τους να κατανοήσουν ορθά την αλλαγή των κοινωνικο-πολιτικών δεδομένων, που επέφερε η Επανάσταση στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, και την καταλυτική παρουσία του Μαυροκορδάτου και των <<εκσυγχρονιστών>> του στον ίδιο χώρο.

Μόνο μέσα από τις νέες αρματολικές ισορροπίες και την προσπάθεια διατήρησης της αρματολικής ισχύος μπορεί να εξηγηθεί και να κατανοηθεί πλήρως το γεγονός ότι ο Ανδρέας Ίσκος και ο Μήτσος Κοντογιάννης στήριξαν πολιτικά και στρατιωτικά τους διεκδικητές του αρματολικιού των Αγράφων, Γεώργιο Καραϊσκάκη και Γιαννάκη Ράγκο, σε βάρος των νόμιμων συγγενών τους Μπουκουβαλαίων.

Με άλλα λόγια η ανάγκη των νέων αρματολικών ισορροπιών και των συναφών διευθετήσεων εξουσιαστικού τύπου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας μπορούν να εξηγήσουν ικανοποιητικά το γεγονός ότι ο Ανδρέας Ίσκος και ο Μήτσος Κοντογιάννης στήριξαν πολιτικά και στρατιωτικά τους <<παράνομους>> διεκδικητές του αρματολικιού των Αγράφων, Καραϊσκάκη και Ράγκο. Και ο μεν Ίσκος τον Καραϊσκάκη, διότι ήθελε να περιορίσει την εξουσιαστική ισχύ του βασικού του αντιπάλου στο χώρο του Βάλτου, Αρματολού του πάνω Βάλτου Ράγκο, καθώς η επέκτασή του και στο γειτονικό αρματολίκι των Αγράφων θα σήμαινε την πολιτικο- στρατιωτική και οικονομική του ενίσχυση και θα τον καθιστούσε αδιαμφισβήτητη εξουσιαστική αυθεντία στο Βάλτο και στα Άγραφα, ο δε Κοντογιάννης στηρίζοντας το Ράγκο ήθελε πρωτίστως να διαφυλάξει τα συμφέροντα της οικογενείας του και του αρματολικιού του (Πατρατζίκι) από τις πιθανές επιβουλές του Καραϊσκάκη στην περίπτωση που ο τελευταίος επικρατούσε στα Άγραφα.

Η αδυναμία των Μπουκουβαλαίων να ενεργοποιήσουν το παλιό αρματολικο-συγγενικό τους δίκτυο και να επιβεβαιώσουν τις προϋπάρχουσες

συγγενικές τους σχέσεις στον αγώνα για την επάνοδό τους στο αρματολίκι των Αγράφων, τους οδήγησε στο περιθώριο του αρματολικού ανταγωνισμού, αφού ανίκανοι να οργανώσουν ένοπλες ομάδες και δυναμικά να διεκδικήσουν το πατρογονικό τους αρματολίκι κατέληξαν <<επαίτες>>²⁹⁷ της παλιάς τους κληρονομιάς και όργανα της φιλοδοξίας εξουσιαστικών παραγόντων.²⁹⁸

Ο Ράγκος και ο Καραϊσκάκης ουσιαστικά εκμεταλλεύτηκαν το κενό της οπλικής αδυναμίας των Μπουκουβαλαίων να συγκροτήσουν δηλαδή ένοπλα σώματα και να διεκδικήσουν δυναμικά την επάνοδό τους στο πατρογονικό αρματολίκι των Αγράφων. Και το ερώτημα βέβαια που τίθεται είναι γιατί δεν διεκδίκησαν και άλλοι επίδοξοι οπλαρχηγοί το συγκεκριμένο αρματολίκι παρά μόνο ο Ράγκος και ο Καραϊσκάκης. Η απάντηση με βάση τις πηγές και τα αρματολικά ειωθότα της εποχής είναι προφανής. Διότι ήταν οι μόνοι που είχαν νόμιμα, αλλά όχι κληρονομικά, δικαιώματα στο συγκεκριμένο αρματολίκι. Ο Γιαννάκης Ράγκος από το 1818 και με την <<σκανδαλώδη>>²⁹⁹ εύνοια του Αλή Πασά είναι Καπετάνιος, εκτός του βόρειου Βάλτου, και των Αγράφων με τοποτηρητή, όπως είπαμε πιο πάνω, στο αρματολίκι Αγράφων το Σταμούλη Γάτσο. Και ο Καραϊσκάκης μπορεί βέβαια να μην καταγόταν από αρματολική οικογένεια ή να μη διατέλεσε ποτέ Αρματολός στην επαρχία των Αγράφων, γεννήθηκε όμως, μεγάλωσε και πολέμησε στα Άγραφα ως πρωτοπαλλήκαρο του Κατσαντώνη.³⁰⁰

Σύμφωνα με τα αρματολικά ειωθότα ο Ράγκος είχε περισσότερα αρματολικά δικαιώματα από τον Καραϊσκάκη στα Άγραφα, διότι αναγνωρίστηκε προεπαναστατικά ως Αρματολός της περιοχής και από την οθωμανική κατακτητική εξουσία (Αλή Πασά) για τέσσερα χρόνια. Πάνω σ' αυτά τα δεδομένα³⁰¹ στηρίχτηκε και το ψήφισμα της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδας την 20 Μαρτίου 1822 με το οποίο διορίζεται ο Γιαννάκης Ράγκος <<οδηγός της εκστρατείας των Αγράφων>> και <<επιφορτίζεται ο Αρχιγραμματεύς της Επικρατείας να εκθέση προκήρυξιν προτρεπτικήν προς τους καπετάνους, προκρίτους και κατοίκους των Αγράφων>>.³⁰²

Με άλλα λόγια η Γερουσία της Δυτικής Χ. Ελλάδας με το ψήφισμα αναγνώρισε την οργάνωση που υπήρχε επί Αλή Πασά στα Άγραφα. Με αυτή την πράξη ουσιαστικά νομιμοποιούσε τη διεκδίκηση της επαρχίας Αγράφων από το Ράγκο και αμφισβητούσε εν τη γενέσει της κάθε παρόμοια απαίτηση από άλλον Αρματολό. Από τη μελέτη των εγγράφων της περιόδου συνάγεται

ότι η απόφαση της 20^{ης} Μαρτίου 1822 από τη Γερουσία να ορισθεί ο Ράγκος αρχηγός της εκστρατείας των Αγράφων μόνο τυχαία δεν ήταν.

Συγκεκριμένα η προσεκτική μελέτη του πολυσέλιδου Υπομνήματος³⁰³, που απέστειλε ο Γεώργιος Πραΐδης³⁰⁴ την 24^η Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι προς το Μαυροκορδάτο και Νέγη στην Κόρινθο, εκτός από το σχέδιο των <<εκσυγχρονιστών>>, συνεργατών του Μαυροκορδάτου για την πολιτική τους κυριαρχία και εδραίωση στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, αποκαλύπτει και τη μεθοδολογία των <<εκσυγχρονιστών>>, τις κινήσεις σκοπιμότητας, τα ενάντια πρόσωπα και τα πρόσωπα της δικής τους εμπιστοσύνης. Η επιλογή λοιπόν του Ράγκου όχι μόνο τυχαία δεν ήταν αλλά είχε αναμφίβολα σημαίνουσα πολιτική σκοπιμότητα.

Ο Γιαννάκης Ράγκος ήταν ο Καπετάνιος που συγκέντρωνε όλα τα χαρακτηριστικά, που επιθυμούσε εκείνη την εποχή η <<εκσυγχρονιστική>> ομάδα του Μαυροκορδάτου. Να πως τον παρουσιάζει ο Πραΐδης στο Μαυροκορδάτο. Ο Ράγκος είναι <<άνθρωπος πρακτικός και με λόγον>>³⁰⁵ και <<ο μόνος από τους καπεταναίους, όστις ημπορεί να συνεργήση εις τους ωφελίμους σκοπούς μας, είναι πρακτικός των Αγράφων και των Υπεραγραφίων και δι' άλλα πολλά χρήσιμος δι' αυτήν την εκστρατείαν>>.³⁰⁶ Προτρέπει μάλιστα το Μαυροκορδάτο να γράψει επιστολή στο Ράγκο <<λέγων ότι επληροφορήθη δια γραμμάτων του Πραΐδη περί του τιμίου χαρακτήρος του και περί της αξιότητός του, και ότι εις το εξής θέλει είναι ιδικός του· τον θέλει δε να φερθή εις αυτήν την εκστρατείαν με όλην την πρέπουσαν επιμέλεια και προσοχήν, να γνωρίση τον Ρήγα [Ηβο] και τον οργανιστήν ως επιτρόπους και να συντρέξη εις την σύστασιν του είδους της προκειμένης διοικήσεως, και τελευταίον να ακούη τας συμβουλάς μας>>³⁰⁷

Όπως προκύπτει από την ανωτέρω παρατεθειμένη περικοπή της επιστολής, ο Μαυροκορδάτος δεν είχε μέχρι τότε (24 Μαρτίου 1822) προσωπική γνωριμία με το Ράγκο, συνεπώς και προσωπική εκτίμηση περί του προσώπου του. Αυτό προκύπτει και από επιστολή του Ράγκου προς τον Πραΐδη, που εστάλη την 14 Απριλίου 1822 από το Πετρίλο των Αγράφων.³⁰⁸ Φαίνεται όμως από το Υπόμνημα του Πραΐδη και την ως άνω επιστολή του Ράγκου προς τον Πραΐδη ότι μεταξύ τους (Πραΐδης και Ράγκος) γνωρίζονται καλά και έχει αναπτυχθεί τέτοια σχέση εμπιστοσύνης, ώστε ο Ράγκος να ζητήσει από τον Πραΐδη <<να προσφέρετε τη Εκλαμπρότητί του

[Μαυροκορδάτο] εκ μέρους μου τας δουλικάς μου προσκυνήσεις, το βαθύτατον σέβας οπού τη προσφέρω και την προθυμίαν οπού έχω, δια να εγκριθώ άξιος της ευνοίας της, και εν τοσοούτω μένω εις τας προσταγάς σας ετοιμότατος>>. ³⁰⁹

Η έγγραφη πρόταση του Γιαννάκη Ράγκου προς τον Γεώργιο Πραϊῶδη να γίνει <<άνθρωπος>> του Μαυροκορδάτου και η αποδοχή της πρότασης από τον τελευταίο είναι η απαρχή μιας επίσημης και στενής συνεργασίας του Αρματολού του πάνω Βάλτου Ράγκου με το Μαυροκορδάτο, την πολιτική ομάδα των <<εκσυγχρονιστών>> του και τους φίλα προσκείμενους στο Μαυροκορδάτο οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας: Αλεξάκη Βλαχόπουλο, Γεώργιο Τσόγκα, Μάρκο Μπότσαρη, Νικολό Στορνάρη και Μήτσο Κοντογιάννη. Συνεπώς όλες οι πολιτικές και στρατιωτικές ενέργειες, που θα γίνουν στη συνέχεια, όπως θα δούμε, από τα μέλη της <<ομάδας>> Μαυροκορδάτου και θα αφορούν στη διαμάχη Ράγκου-Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων, θα πρέπει να ενταχθούν, πέρα από τις ταυτωνυμικές εκδηλώσεις προσωπικού συμφέροντος, στην κεντρική φιλοσοφία και πολιτική της φατρίας Μαυροκορδάτου, που αποσκοπεί στο να προσδιορίσει και να ορίσει το χώρο της πολιτικής και εξουσιαστικής της ισχύος στη Δυτική Ελλάδα.

Η απόφαση της Γερουσίας της Δυτικής Χ. Ελλάδας να οργανώσει την 20 Μαρτίου 1822 εκστρατεία στα Άγραφα και να ορίσει αρχηγό το Γιαννάκη Ράγκο σήμανε συναγερμό στα αντίπαλα³¹⁰ αρματολικά δίκτυα της Δυτικής Ρούμελης και πυροδότησε μια σειρά από γεγονότα, που σημάδεψαν τη μετέπειτα πορεία του Αγώνα στη συγκεκριμένη περιοχή. Η μεγαλύτερη συνέπεια αυτής της απόφασης ήταν η <<επίσημη>> έναρξη της διαμάχης Ράγκου-Καραϊσκάκη και η εμπλοκή όλων εκείνων των παραγόντων ελληνικών (αντίπαλες φατρίες, ελληνική Κεντρική Διοίκηση, κάτοικοι Αγράφων) και ξένων (οθωμανικός στρατιωτικός παράγοντας), που συμμετείχαν στην επαναστατική διαδικασία.

Τα στοιχεία των πηγών της εποχής αλληλοαναιρούνται και υπάρχει μεγάλη ασάφεια και σύγχυση και ως προς τη χρονική έξοδο του Καραϊσκάκη από το Βάλτο και την άνοδό του στα Άγραφα και ως προς τον τρόπο με τον οποίο ανέβηκε στα Άγραφα. Υπάρχουν πηγές που γράφουν ότι Ράγκος και Καραϊσκάκης <<τραβήξανε μαζί με τη διαταγή και της Γερουσίας της Δυτικής

Ελλάδας για την πλούσια επαρχία των Αγράφων>>³¹¹ Άλλες πηγές κάνουν λόγο για συγκρότηση ενός στρατιωτικού σώματος εκ μέρους του Καραϊσκάκη με Βαλτινούς και άλλους Έλληνες και για βοήθεια που πήρε από το Ράγκο για να καταλάβει τα Άγραφα και να καταστεί <<αυτοχειροτόνητος καπιτάνος εις ταύτην την επαρχίαν>>.³¹² Άλλες πάλι πως, ενώ ο Ράγκος ήταν στα Άγραφα και πολεμούσε τους Τούρκους, ο Καραϊσκάκης <<ξεκόβεται από το ορδί της Λαγκάδας και ρίχνεται εις τα Άγραφα χωρίς διαταγήν της Διοικήσεως>>.³¹³ Και άλλες πως ο Ράγκος στην εκστρατεία των Αγράφων <<είχεν υπό την οδηγίαν του και τον αείμνηστον Καραϊσκάκην>>.³¹⁴

Από τα επίσημα έγγραφα, που εξέδωσε η Γερουσία της Δυτικής Χ. Ελλάδας³¹⁵ και αφορούν στην εκστρατεία των Αγράφων συνάγεται ότι πουθενά δεν ορίζεται ονομαστικά η συμμετοχή του Καραϊσκάκη είτε ως ισόκυρου και ισόβαθμου συναρχηγού του Ράγκου είτε ως υποτακτικού του Ράγκου. Αυτός που ορίζεται ονομαστικά να αναλάβει εντεταλμένη υπηρεσία και να βοηθήσει το Γιαννάκη Ράγκο στην εκστρατεία Αγράφων είναι ο χιλιάρχος Σωτήρης Κοτζαμάνης (κι αυτός της φατρίας Μαυροκορδάτου). Διατάσσεται λοιπόν <<να ομιλήση μετά των χιλιάρχων Σιαδήμα, Αραπογιάννη και Γκιολντάση, δια να μείνη η ανάλογος δύναμις εις το μέρος Καρπενησίου, και ένα μέρος δυνάμεως να έλθη μαζί σας δια τα Άγραφα>>.³¹⁶

Αυτό που πραγματικά έγινε και τεκμαίρεται από έγγραφο, που στέλνει η Γερουσία στο Μαυροκορδάτο, είναι ότι δυο ημέρες μετά την απόφαση της Γερουσίας για την εκστρατεία των Αγράφων και τον ορισμό του Ράγκου ως οδηγού (22 Μαρτίου 1822), βρήκε <<εύλογον>> η συγκεκριμένη Αρχή να γράψει επιστολή και στο χιλιάρχο Ανδρέα Ίσκο, Καπετάνιο του κάτω Βάλτου και σφοδρό αντίζηλο του Ράγκου, με την οποία του προτείνει <<να στείλη και αυτός ένα άνθρωπόν του με εκατόν έως 150 ανθρώπους του, δια να είναι μαζί με τον Ράγκον, δια το ασκανδάλιστον>>.³¹⁷ Ο Ανδρέας Ίσκος λοιπόν έχοντας την επίσημη έγκριση της Γερουσίας στα χέρια του στέλνει τον Καραϊσκάκη, τον <<άνθρωπό του>> στα Άγραφα με ισχυρή δύναμη,³¹⁸ να εμποδίσει την επικράτηση του Ράγκου στο συγκεκριμένο χώρο και αν μπορεί να τον <<εξώση>>.³¹⁹

Η πιο πάνω κίνηση της Γερουσίας μπορεί να θεωρηθεί τακτικός πολιτικός ελιγμός στο πλαίσιο της απόφασής της να γίνει οπωσδήποτε³²⁰ η εκστρατεία στην περιοχή των Αγράφων. Και αυτό διότι η απόφαση να ορισθεί

ο Γιαννάκης Ράγκος αρχηγός της εκστρατείας πυροδότησε ένα κλίμα έντασης και ανησυχίας στην αντιμαυροκορδατική φατρία της Δυτικής Ελλάδας. Θίγονταν συμφέροντα τοπικά εξουσιαστικού τύπου (Α. Ίσκο) και φιλοδοξίες διάκρισης άσημων μέχρι τότε οπλαρχηγών (Γ. Καραϊσκάκης) με την κατάκτηση αρματολικιού. Επομένως η επιτυχία ή η αποτυχία των δυο άμεσα εμπλεκόμενων οπλαρχηγών θα είχε αντίκτυπο και στα υπόλοιπα αρματολικά μέλη του αντιμαυροκορδατικού δικτύου. Η ανησυχία του εν λόγω δικτύου περιγράφεται εύστοχα στο Υπόμνημα του Γεωργίου Πραϊΐδη προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο: << Ο Ράγκος διωρίσθη δι' αυτήν την εκστρατείαν [...] πλην ο Αναγν. Καραγιαννόπουλος³²¹ εγείρει σκάνδαλα, εσχημάτισε φατρίαν μέσα εις την Γερουσίαν και ερεθίζει την ζηλοτυπίαν του Καραϊσκάκη και άλλων τινών καπετάνων, ώστε, αν εμποδίση τον Ράγκον, τον μόνον όστις εμβαίνει εις τους σκοπούς της Διοικήσεως, και το έργον θέλει γίνει κακώς και πάθη περισσότερα θέλουν εξαφθή>>.³²²

Συνεπώς εκ του παραθέματος διαφαίνεται ότι η απόφαση της Γερουσίας να προτείνει στον Ανδρέα Ίσκο να στείλει κι αυτός στα Άγραφα ένα δικό του άνθρωπο με σώμα 150 ανδρών <<δια το ασκανδάλιστον>> ήταν μια πολιτική απόφαση καλά μελετημένη, που έλυne προσωρινά το πρόβλημα της δυσαρέσκειας των Αρματολών της αντίπαλης φατρίας. Ή για να το διατυπώσουμε ορθότερα η απόφαση αυτή μετέθετε το πρόβλημα στο χώρο των Αγράφων, μακριά από τη διοικητική βάση της Γερουσίας. Και βέβαια ανακύπτει εύλογα το ερώτημα γιατί η Προσωρινή Διοίκηση της Δυτικής Ελλάδας επέλεξε το Ράγκο ως αρχηγό της εκστρατείας των Αγράφων γνωρίζοντας εκ των προτέρων, όπως προκύπτει από τα έγγραφα, ότι η απόφαση θα <<ήγειρε σκάνδαλα>> στους κόλπους της αντιμαυροκορδατικής φατρίας· θα ερέθιζε τον τοπικό αντίζηλο του Ράγκου, Ανδρέα Ίσκο και περισσότερο τον Καραϊσκάκη, βασικό αντίπαλο του Ράγκου στη διεκδίκηση του αρματολικιού των Αγράφων.

Η απάντηση δίνεται πάλι μέσα από το διαφωτιστικότατο Υπόμνημα του Γ. Πραϊΐδη προς το Μαυροκορδάτο. Η επιλογή Ράγκου εξυπηρετούσε άριστα³²³ τους στόχους της εκστρατείας στα Άγραφα και τους πολιτικούς σχεδιασμούς του Μαυροκορδάτου και της φατρίας του και ως εκ τούτου οι όποιες αντιδράσεις της αντίπαλης φατρίας είχαν μικρότερο ειδικό βάρος από τον επιδιωκόμενο στόχο. Και ο επιδιωκόμενος στόχος της φατρίας

Μαυροκορδάτου ήταν η γρήγορη απελευθέρωση της περιοχής των Αγράφων από τις ένοπλες δυνάμεις της Γερουσίας και όχι από τους πολιτικούς της αντιπάλους της Κεντρικής πολιτικής σκηνής και συγκεκριμένα το Δημήτριο Υψηλάντη.

Στις σελίδες του Υπομνήματος η διάθεση της επείγουσας διευθέτησης των εκκρεμών ζητημάτων από τη φατρία Μαυροκορδάτου στο χώρο των Αγράφων είναι έκδηλη, όπως έκδηλες είναι και οι φιλομοναρχικές τάσεις των φερομένων <<εκσυγχρονιστών>>, των <<πεφωτισμένων>> και δυτικοαναθρεμμένων λογίων της Εσπερίας, που γνωρίζουν τι αρμόζει διοικητικά στον <<απαίδευτο>> λαό των Αγράφων αλλά αγνοούν παντελώς την πολιτισμική και αυτοδιοικητική του πραγματικότητα. Ιδού το αγλάισμα της <<πεφωτισμένης>> υπεροπτικής τους αλαζονείας:

<<Συντρέχει μεγάλως ακόμη και εις την γλήγορον σύστασιν προσωρινής διοικήσεως αρμοζούσης εις λαόν απαίδευτον και αποσειόντα πρώτην φοράν τον τυραννικόν ζυγόν, δηλαδή διοικήσεως μοναρχικής>>³²⁴

Όλα λοιπόν να γίνουν γρήγορα πριν τους προφτάσουν οι <<άλλοι>>, πριν τους προφτάσει ο μεγαλύτερος πολιτικός αντίπαλος του Μαυροκορδάτου, ο Δημήτριος Υψηλάντης και ελευθερώσει την περιοχή. Και στο υποθετικό ερώτημα του Μαυροκορδάτου μήπως οι δυο <<αντίπαλες>> στρατιωτικές δυνάμεις (Υψηλάντη-Μαυροκορδάτου) συγκρουσθούν στο χώρο των Αγράφων, ο Γεώργιος Πραϊίδης είναι καθησυχαστικός:

<<Ηθέλετε μας ειπεί, ότι θέλομεν συγκρουσθή με τον Υψηλάντην, όστις καθ' όλα τα διδόμενα θέλει έλθει να κτυπήση την Λάρισαν· αλλά πριν εκείνος φθάση εις το σκοπούμενον, όλον το Ασπροπόταμον έως το Μέτσοβον, τα Τρίκαλα και τα πέριξ αυτού και μέγα μέρος ακόμη του κάμπου, έως Λίθαρας ή πέντε ώρας μακράν της Λαρίσης, θέλουν διοργανισθή από ημάς>>.³²⁵

Συνεπώς η διαμάχη Ράγκου – Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων είναι παρεπόμενο της Κεντρικής πολιτικής διαμάχης Μαυροκορδάτου – Υψηλάντη, που στοχεύει (από τη μεριά τουλάχιστον του Μαυροκορδάτου) στη γεωγραφική διεύρυνση της εξουσιαστικής τους αρχής με την απελευθέρωση εδαφών και την εσπευσμένη ένταξή τους στο οικείο και ελεγχόμενο διοικητικό σύστημα.

Η παρουσία του Γιαννάκη Ράγκου στα Άγραφα, έστω και με την ιδιότητα του εκπροσώπου της Γερουσίας, θα συναγείρει εκτός από τον

Καραϊσκάκη και έναν αριθμό μικρότερων εντοπίων Καπεταναίων³²⁶ οι οποίοι είδαν την παρουσία του Ράγκου στα Άγραφα όχι μόνο ως απελευθερωτική προσπάθεια αλλά ως διακινδύνευση των ζωτικών τους συμφερόντων. Εξάλλου οι ιδιοκτησιακές και αρματολικές προθέσεις του Ράγκου για την επαρχία των Αγράφων δεν ήταν άγνωστες στους άλλους ομολόγους σφετεριστές του αρματολικιού. Στην αρχή της Επανάστασης ακόμα και ενώ η Ελληνοαλβανική συμμαχία³²⁷ πολεμούσε τους σουλτανικούς για τη σωτηρία του Αλή Πασά, ο Γιαννάκης Ράγκος <<προσκλήθηκε>>³²⁸ από τους Αγραφιώτες <<πελάτες>>³²⁹ του, να βάλει <<τα πράγματα εις τάξιν και τον τόπον εις ασφάλειαν>>.³³⁰ Και εκείνη η πρόσκληση των <<πελατών>> του Ράγκου απευθύνεται, λόγω των συμμαχικών σχέσεων Ελλήνων και Αλβανών, στους << συμμάχους μας αγάδες, Σουλιώτας και λοιπούς καπεταναραίους>>³³¹, που βρίσκονταν τότε στο Κομπότι και στο Πέτα και ασκούσαν τυπικά εξουσία στα Άγραφα. Ίσως τότε για πρώτη φορά με τη θέληση των Αγραφιωτών <<πελατών>> του Ράγκου και την απόφαση των αγάδων συμμάχων και Ελλήνων <<καπεταναραίων>> της Δυτικής Ελλάδας να εκδιώχθηκε ο Καραϊσκάκης από τα Άγραφα, όπου ένα μήνα πριν (Αύγουστο 1821) είχε ανεβεί για να κατοχυρώσει αρματολικό δικαίωμα.³³²

Δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός του Ράγκου ότι ο Καραϊσκάκης <<χωρίς διαταγήν της Διοικήσεως>>³³³ έφτασε στα Άγραφα την άνοιξη του 1822. Ή αγνοεί την απόφαση της Γερουσίας να στείλει και ο Ανδρέας Ίσκος στα Άγραφα κοντά στον Ράγκο έναν άνθρωπό του με 150 άνδρες <<δια το ασκανδάλιστον>> ή το αποκρύπτει στην Αναφορά του στην Υπέρτατη Διοίκηση για να δικαιολογήσει τις απαιτήσεις του από τις <<υπερβάσεις>> του Καραϊσκάκη. Όπως και να έχει το πράγμα ή παρουσία του Καραϊσκάκη στα Άγραφα αλλάζει τα δεδομένα της μαυροκορδατικής εκστρατείας και απομακρύνει τους πολιτικούς στόχους που είχε θέσει εξ αρχής, αφού ο επικεφαλής της εκστρατείας Ράγκος όχι μόνο δεν κατορθώνει να απελευθερώσει τα Άγραφα από τους Τουρκαλβανούς και να συστήσει διοίκηση αλλά αναγκάζεται να εγκαταλείψει, ύστερα από λίγο, το πολεμικό εγχείρημα και τα Άγραφα με διαταγή του Μαυροκορδάτου.³³⁴

Ο Ν. Κασομούλης στα <<Ενθυμήματά>> του κάνει την εξής διαφωτιστική επισήμανση γι' αυτό το γεγονός:<< Ο Ράγκος και αυτός [ο Καραϊσκάκης], δια ιδιαιτέρους λόγους περί <κατοχής των> Αγράφων,

εσυγχύσθησαν, μόλις τελείωσαν τον πόλεμον με τους Τούρκους, και άρχισαν να μάχωνται δια την πίπταν>>.³³⁵ Ο λόγος λοιπόν της υποχώρησης του Ράγκου υποκρύπτεται στη διαμάχη του με τον Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων.

Συνεπώς εκ των στοιχείων που παραθέσαμε συνάγεται το συμπέρασμα πως ο Καραϊσκάκης ξεκίνησε για τα Άγραφα, λίγο μετά το Ράγκο, από το στρατόπεδο της Λαγκάδας με σώμα, που σύστησε από Βαλτινούς και Αρτινούς, παρακινημένος από τον Ανδρέα Ίσκο και με την άδεια της Γερουσίας και, αφού μοίρασε τις δυνάμεις του σε δυο μπουλούκια, προχώρησε στα Άγραφα <<αυτός φόρα και το άλλο μπουλούκι κλέφτικα, το οποίον και έδεσε τους πρώτους κατοίκους ενός χωρίου και εζήτει πενήντα πουγγία ξαγορά>>.³³⁶

Οι πιο πάνω επιθετικές ενέργειες του Καραϊσκάκη στα Άγραφα και η σημειολογία τους έγιναν γνωστές από το Γιαννάκη Ράγκο, που τον προσκαλεί με <<όλην την ευγένεια>> να πολεμήσουν μαζί τους Τούρκους.³³⁷ Οι ιστορικές πηγές πράγματι μαρτυρούν την από κοινού συμμετοχή Ράγκου και Καραϊσκάκη σε πολεμικές επιχειρήσεις στα Άγραφα τόσο στο Πετρίλο, στην Κερασιά, στο Στούγκο, στο Βουνέσι, όσο και στο Μεσενικόλα.³³⁸ Και ενώ ο αγώνας των Ελλήνων να ξεκαθαρίσουν τον τόπο από τις Τουρκαλβανικές δυνάμεις του Σιλιχτάρ Μπόδα και του Σούλτσε Κόρτσα,(που έστειλε στα Άγραφα ο νικητής του Αλή Πασά, Χουρσίτ Πασάς ύστερα από τον ξεσηκωμό τους³³⁹), βρισκόταν ακόμα στην αρχή, συγκρούστηκε ο Ράγκος με τον Καραϊσκάκη, καθώς υπέβασκε η διεκδίκηση του αρματολικιού των Αγράφων.

Δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία, που να κάνει λόγο για ένοπλη μετωπική σύγκρουση Ράγκου – Καραϊσκάκη στα Άγραφα το 1822. Η διαμάχη των δυο οπλαρχηγών, κατά πως φαίνεται, κινήθηκε στο επίπεδο της ψυχολογικής πίεσης και της βίας, που ασκήθηκε κατά των <<οπαδών>>³⁴⁰ των οπλαρχηγών, κατοίκων των Αγράφων. Και αν κρίνουμε από τα διαθέσιμα στοιχεία που έχουμε και τη μαρτυρία του Ράγκου,³⁴¹ ο Καραϊσκάκης ήταν εκείνος που στην πρώτη φάση της διαμάχης (1822) άσκησε βία και πίεση στους <<οπαδούς>> του Ράγκου για να αποκτήσει ψυχολογικό πλεονέκτημα και να τον εξαναγκάσει σε αποχώρηση από την επαρχία των Αγράφων. Μάλιστα αν δεχθούμε τον ισχυρισμό του Ράγκου, ο οποίος φαίνεται να είναι ορθός, ότι δηλαδή ο Καραϊσκάκης <<εδούλευεν, δια να ενωθή με τους

Τούρκους και με τον Σταμούλην, δια να με βάλουν στην μέσην να με χαλάσουν>>³⁴² τότε μπορούμε να ερμηνεύσουμε ικανοποιητικά την αποχώρηση του Γιαννάκη Ράγκου από τα Άγραφα και την επικράτηση του Καραϊσκάκη.

Η μαρτυρία του Ράγκου, που είναι διασταυρωμένη και από άλλη πηγή³⁴³, περί συνεννοήσεων του Καραϊσκάκη με Τούρκους και Σταμούλη Γάτσο για τη συγκρότηση μετώπου εναντίον του Ράγκου βάζει δυο νέα δεδομένα στη διαμάχη τους για το αρματολίκι των Αγράφων. Πρώτο, την ενεργό συμμετοχή των Τούρκων στο πλευρό του ενός εκ των δύο διεκδικητών του αρματολικιού και εν προκειμένω του Καραϊσκάκη και δεύτερο, την κινητικότητα των εντοπίων μικρών οπλαρχηγών στο χώρο της αρματολικής αντιπαράθεσης και εν προκειμένω του Σταμούλη Γάτσου. Και οι δυο περιπτώσεις λειτουργούν καταλυτικά στο επίπεδο της διαρματολικής αντιπαράθεσης και αλλάζουν δραματικά τα δεδομένα της οπλικής ισχύος στα Άγραφα. Ο Γιαννάκης Ράγκος, ο αρχηγός της επίσημης εκστρατείας των Αγράφων με τον ενισχυμένο στρατό και την πλήρη πολιτική κάλυψη, που του παρείχε η Γερουσία της Δυτικής Χ. Ελλάδας, από ρυθμιστής και απόλυτος κυρίαρχος του παιχνιδιού βρέθηκε στα Άγραφα ανίσχυρος παρατηρητής των τεκταινομένων και πομπός αλληπάλληλων εκκλήσεων για ένοπλη βοήθεια από τη Γερουσία.³⁴⁴

Η ενεργός συμμετοχή των τουρκικών δυνάμεων στην αντιπαράθεση Ράγκου – Καραϊσκάκη με την πλευρά τώρα (1822) του Καραϊσκάκη και αργότερα (1824) με την πλευρά του Ράγκου θα σηματοδοτήσει μια νέα ποιοτική διαφορά στις διαρματολικές συγκρούσεις. Ο τουρκικός παράγοντας εκμεταλλεόμενος άριστα τις ενδοελληνικές διαφορές θα προωθήσει τα συμφέροντά του (καταστολή της Επανάστασης) παίζοντας καιροσκοπικά το παιχνίδι των καπακιών τότε με τη μια και τότε με την άλλη πλευρά των αντιμαχόμενων ελληνικών δυνάμεων.

Επίσης η περίπτωση της μετακίνησης του <<ραγκικού>> οπλαρχηγού Σταμούλη Γάτσου³⁴⁵ και των στρατιωτών του στο στρατόπεδο του Καραϊσκάκη αναδεικνύει ένα συνηθισμένο φαινόμενο που αναπτύχθηκε στα χρόνια της Επανάστασης και αφορά στις μετακινήσεις μικρο-καπεταναίων και στρατιωτών από τον ένα αρχηγό στον άλλο με δέλεαρ την καλύτερη αμοιβή. Αυτούς ο Καραϊσκάκης τους ονόμαζε <<ταλλαρίσους>>, διότι όποιος αρχηγός

τους έδινε ένα τάλληρο περισσότερο πήγαινα σ' αυτόν και εγκατέλειπαν το δικό τους.³⁴⁶ Το φαινόμενο αυτό απηχεί σαφέστατα την κρίση που υφίσταται σε μεγάλο βαθμό η αρματολικο-συγγενική ομάδα, η κλασική δηλαδή παλιά καπετανία. Ενώ μέχρι την Επανάσταση ο Αρματολός- Καπετάνιος έφτιαχνε την ένοπλη ομάδα του αποκλειστικά στη λογική της συγγένειας αίματος, αγχιστείας ή πλασματικών συγγενικών σχέσεων, τώρα στην Επανάσταση όλο και περισσότερο χαλαρώνουν ή και διαρρηγνύονται οι συγγενικοί δεσμοί και η μισθοφορική νοοτροπία χαρακτηρίζει τις συμπεριφορές των περισσότερων ενόπλων ανδρών. Ο Καραϊσκάκης για παράδειγμα, μη έχοντας αρματολική καταγωγή και διευρυμένη συγγενική ομάδα, συγκρότησε το ένοπλο σώμα του, που οδήγησε την άνοιξη του 1822 στα Άγραφα, από μισθοφόρους, οι οποίοι πλαισίωναν ένα μικρό πυρήνα συγγενών του από το Βάλτο του Ίσκου και το Ραδοβίτσι των Μπακολαίων.³⁴⁷

Στη διαφαινόμενη αποτυχία του Ράγκου και της εκστρατείας του στα Άγραφα λόγω της απροσδόκητα δραστηκής εμπλοκής του Καραϊσκάκη και του τουρκικού παράγοντα, οι παρεμβάσεις του Μαυροκορδάτου από το Ναύπλιο, όπου βρισκόταν, είναι ενδεικτικές του κλίματος, που επικρατούσε εκείνες τις μέρες, και της αγωνιώδους προσπάθειας να διασωθεί, έστω και την τελευταία στιγμή, ο πολιτικός στόχος της εκστρατείας. Παρατηρείται αλληπάλληλη επιστολογραφία μα και αποστολή του Σπύρου Κορκουμέλλη, έμπιστου ανθρώπου του Μαυροκορδάτου, στα διαφιλονικούμενα Άγραφα προκειμένου να συνετίσει τον Καραϊσκάκη << ονειδίζω τον ότι δεν θέλει κατορθώσει άλλο παρά την ιδίαν του φθοράν>>.³⁴⁸

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η επιστολή του Μαυροκορδάτου προς το στρατηγό της Δυτικής Ελλάδας Γεωργάκη Νικολού Βαρνακιώτη με την οποία του έγραφε <<ότι και η γενναιότης σας πρέπει να λάβητε τα αναγκαία μέτρα, δια να παύσουν αυτά τα ζιζάνια>>³⁴⁹ καθώς και η επιστολή προς τον Καπετάνιο του Ζυγού Δημήτρη Μακρή με την οποία του ζητούσε <<να κυτάξη μαζί με τον στρατηγόν [Γ. Βαρνακιώτη] και με τους άλλους, δια να γενή καμμία διόρθωσις της υποθέσεως>>.³⁵⁰ Επειδή όμως οι παραπάνω προσπάθειες δεν έφεραν αποτέλεσμα και για να μη χάσει ο Μαυροκορδάτος την περιοχή των Αγράφων ως πολιτικό και στρατηγικό πλεονέκτημα για την ελληνική πλευρά και τις πολιτικές του φιλοδοξίες, αποφάσισε να <<θυσιάσει>> το Γιαννάκη Ράγκο και να τον αντικαταστήσει όχι με τον

ατίθασο και αντίπαλο Καραϊσκάκη, που όλα έδειχναν ότι τότε επικρατούσε στα Άγραφα, αλλά με τον ανίκανο και κληρονομικό δικαίωματι στην περιοχή των Αγράφων Γιαννάκη Μπουκουβάλα. Όλες λοιπόν οι προσπάθειες του Μαυροκορδάτου στη συνέχεια προς τα εκεί κατατείνουν να στείλει το Γιαννάκη Μπουκουβάλα στα Άγραφα ενισχυμένο στρατιωτικά στη θέση του Ράγκου και να ελευθερώσει την περιοχή από τα τουρκαλβανικά στίφη του Σιλιχτάρ Μπόδα και Σούλτσα Κόρτσα που τη λυμαίνονταν. Ήταν όμως ικανός ο Μπουκουβάλας για ένα τέτοιο εγχείρημα; Τον πίστευε ο Μαυροκορδάτος ή η επιλογή του είχε κυρίως πολιτικά και όχι τόσο στρατιωτικά κριτήρια; Ο Γιάννης Βλαχογιάννης στα <<Ενθυμήματα>> του Ν. Κασομούλη σχολιάζοντας την προτίμηση του Μαυροκορδάτου στο πρόσωπο του Γιαννάκη Μπουκουβάλα τη χαρακτηρίζει ως <<απίστευτο>> γεγονός και γράφει ότι << η κεντρική κυβέρνηση και ο Μαυροκορδάτος προτιμούσαν τους αφωσιωμένους Μπουκουβαλαίους στ' Άγραφα, αν και πιστεύαν πως θα ήταν ανίκανοι να φυλάξουν το παλιό Αρματωλίκι των Αγράφων από τα γειτονικά Τούρκικα στρατεύματα της Θεσσαλίας>>. ³⁵¹

Έτσι λοιπόν βάζοντας ο Μαυροκορδάτος σε εφαρμογή το εναλλακτικό του σχέδιο στέλνει πολλές επιστολές ³⁵² στο Ράγκο και προσπαθεί να τον πείσει να εγκαταλείψει μαζί με τους ανθρώπους του τα Άγραφα <<δια να λείψη πάσα πρόφασις σκανδάλου μετά του Καραϊσκάκη>>. ³⁵³ Φαίνεται όμως από την επιστολή του Μαυροκορδάτου πως ο Ράγκος όχι μόνο δεν εισάκουσε τις αλλεπάλληλες προτροπές του αφεντικού του να αποχωρήσει από τα Άγραφα με τους ανθρώπους του αλλά αποφάσισε να ενισχύσει τις δυνάμεις του, που βρίσκονταν στα Άγραφα, με τον οπλαρχηγό Νιάφα και άλλους Βαλτινούς. ³⁵⁴ Με αυτή την κίνηση καθίσταται φανερό η πρόθεση του Γιαννάκη Ράγκου να αντιμετωπίσει ενισχυμένος τις δυνάμεις του Καραϊσκάκη είτε μετωπικά είτε (που είναι και πιο πιθανό) ³⁵⁵ στο επίπεδο άσκησης βίας στους οπαδούς του. Πάντως ο Μαυροκορδάτος προκειμένου να πετύχει το στόχο του ξαναπιέζει το στρατηγό Βαρνακιώτη <<να καταπείση με κάθε τρόπον τον Ράγκον, δια να τραβήση τους ανθρώπους του, επειδή είναι αδύνατον άλλην μίαν φοράν να σηκώσωμεν τον Καραϊσκάκην· ότι αυτός ο Κ(αραϊσκάκης), δια την ζημίαν οπού του ακολούθησε, θα ζητή να αποζημιωθή>>. ³⁵⁶

Ο Γιαννάκης Ράγκος είτε από στρατιωτική αδυναμία να αντιμετωπίσει τον Καραϊσκάκη είτε πειθόμενος στις αλλεπάλληλες εκκλήσεις και προτροπές

του Μαυροκορδάτου και του στρατηγού Βαρνακιώτη εγκατέλειψε³⁵⁷ τα Άγραφα και άφησε τον Καραϊσκάκη μόνο του να ξεκαθαρίζει τα Άγραφα από τους Τουρκαλβανούς και να θέτει τις βάσεις της αρματολικής του αυθεντίας. Και ενώ συμβαίνουν αυτά στα Άγραφα με τον Καραϊσκάκη και τους Τουρκαλβανούς, μια επιστολή του Μαυροκορδάτου προς τον Καραϊσκάκη έρχεται να αμφισβητήσει όχι μόνο το αυτεξούσιο του ανδρός αλλά και τη δυνατότητά του να παραμείνει στην περιοχή θέτοντας ευθέως θέμα διοικητικής ισχύος και εξουσιαστικής νομιμότητας:

<<Ειδοποίησις, ότι λαμβάνω από όλα τα μέρη ειδήσεις, ότι, χωρίς να προσμείνης τα γράμματά μου, έκαμες κινήματα διάφορα τινά, τα οποία δεν έπρεπε να κάμης χωρίς την απόκρισίν μου. Και ότι, ακολούθησε φόνος μεταξύ των ανθρώπων σου και των Βαλτινών και αυτό με ελύπησε πολύ. Και επειδή δεν επιδέχεται η μεταξύ σου και του Ράγκου διχόνοια διόρθωσιν, να κινήσης ευθύς οπού λάβης το γράμμα μου, να έλθης κοντά μου, και εις τα Άγραφα εδιώρισα τον στρατηγόν να στείλη τον Γ. Μπουκουβάλα, ο οποίος ως φρόνιμος θέλει βάλει εις τάξιν τα πράγματα>>.³⁵⁸

Θέλοντας ο Μαυροκορδάτος να αφαιρέσει κάθε ίχνος διοικητικής και εξουσιαστικής νομιμότητας από τον Καραϊσκάκη στην περιοχή των Αγράφων απέστειλε προς τους Καπεταναίους των γειτονικών αρματολικιών, Νικολό Στορνάρη³⁵⁹ του Ασπροποτάμου και Γιαννάκη Γιολδάση του Καρπενησιού, επιστολές με τις οποίες τους γνωστοποιούσε την απόφασή του να στείλει στα Άγραφα το Γιαννάκη Μπουκουβάλα, <<δια να βάλη εις τάξιν τα εκεί πράγματα>>³⁶⁰ και τους ζητούσε να συνεργασθούν μαζί του.

Όλη αυτή η προσπάθεια του Μαυροκορδάτου να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της εξουσιαστικής αρχής του Καραϊσκάκη στα Άγραφα με τις επιστολές προς το Στορνάρη και το Γιολδάση έπεσε στο κενό, καθώς οι περιοχές Αγράφων και Ασπροποτάμου είχαν περιέλθει, μετά την καταστολή της Επανάστασης στα μέρη αυτά, σε κατάσταση πλήρους αταξίας και αναρχίας και η παρουσία του Καραϊσκάκη ήταν εκ των ων ουκ άνευ για τη διαρματολική ισορροπία της περιοχής και την οθωμανική κυριαρχία. Αποκαλυπτική η εξομολόγηση του Νικολού Στορνάρη στο Ν. Κασομούλη για τον <<παρείσακτο>> στο αρματολικό σύστημα Καραϊσκάκη εκείνη την εποχή, για το επαναστατικό ζητούμενο, την κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή και τον οθωμανικό παράγοντα:

<< Είδα ότι σκοπός ελευθερίας δεν υπάρχει, αλλ' ούτε είμασθον εις κατάστασιν να κινηθώμεν. Δια να προφυλαχθούν οι Αγραφιώται εις την επαρχίαν <των> ταύτην από τους Κλέπτας, δια να ασφαλίσω <και εγώ> την επαρχίαν <μου>, άρχισα να πολιτεύωμαι άπαξ τον Σούλτζια Κόρτζιαν δερβέναγαν <Τρικκάλων>, οπού και τον ηύρα έτοιμον, δια την ησυχίαν του τόπου. Συνήργησα δε, δια να ασφαλίσω ταις πλάταις, να δοθή το Καπιτανάτο των Αγράφων εις τον Καραϊσκάκη, όστις θέλει επιτροπεύει και προστατεύει την επαρχίαν αντί του Γιαννάκη Μπουκουβάλα, ανοήτου, και Κώστα και Χριστάκη αδελφών, οπού <εις αυτούς> ανήκει η εξουσία, <ανθρώπων> αναξίων>>.³⁶¹

Ο μετ' επιτάσεως ισχυρισμός του Νικολού Στορνάρη ότι αυτός ουσιαστικά έκανε τα καπάκια και τον Καραϊσκάκη Καπετάνιο στα Άγραφα ερχόμενος σε επαφή με το δερβέναγα των Τρικάλων Σούλτσε Κόρτσα δεν είναι ορθός³⁶² και δε συνάδει ούτε με την ιστορική πραγματικότητα ούτε με το χαρακτήρα του Καραϊσκάκη και το αγωνιστικό του φρόνημα. Δε χρειαζόταν ο Καραϊσκάκης τη συναίνεση του Στορνάρη και την ανοχή του οθωμανικού παράγοντα, για να γίνει Καπετάνιος στα Άγραφα. Έγινε μόνος του δια των όπλων και της αρματολικής ισχύος. Ο πόλεμος με τους Τουρκαλβανούς πάνω στα Άγραφα και η απομάκρυνσή τους τον έκαναν αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο του τόπου. Οι Τούρκοι πασάδες της Λάρισας³⁶³ έκαναν την ανάγκη και την αδυναμία τους φιλότιμο και συμφώνησαν <<Τούρκος από το ποτάμι Σαλαμβριάς και εδώθε εις Ασπροπόταμον και Άγραφα να μη διαβαίνει, τα δε χαράτζια και λοιπά δικαιώματα βασιλικά να τα συνάζωμεν ημείς και να τα στέλνωμεν>>.³⁶⁴

Είναι πράγματι γεγονός ότι ο Καραϊσκάκης αναγνωρίστηκε Αρματολός Αγράφων από τον τουρκικό παράγοντα μέσα από τη σύναψη των καπακιών.³⁶⁵ Όπως επίσης είναι γεγονός και η θετική στάση του γειτνιάζοντος Αρματολού Ασπροποτάμου Νικολού Στορνάρη στην αναγνώριση του Καραϊσκάκη από τον τουρκικό παράγοντα. Δεν ήταν όμως αρκετή η αρματολική συναίνεση του Στορνάρη για να αναγνωρισθεί ο Καραϊσκάκης και από <<τα παλιά Καπιτανάτα>> Αρματολός των Αγράφων, διότι οι παλιοί Καπεταναίοι καθώς <<εκ διαδοχής ελάμβανον τα Καπιτανάτα, δεν επιθυμούσαν να ιδούν νέον άλλον <Αρματολών μέσα> εις την σειράν των και μάλιστα αντενεργούσαν, έως να τον ρίψουν, όπως εδύναντο>>.³⁶⁶ Έτσι

κανένας παλιός Αρματολός δεν ονόμαζε τον Καραϊσκάκη Καπετάνιο ούτε ο ίδιος επιθυμούσε ακόμα να ονομάζεται Καπετάνιος για <<να μη φανή ότι αναφανδόν αρπάζει το δικαίωμα της Καπιτανίας των Μπουκοβαλαίων εις τα Άγραφα>>. ³⁶⁷

Και παρατηρούνταν λοιπόν το εξής καταπληκτικό φαινόμενο: ο Καραϊσκάκης να κυριαρχεί στα Άγραφα ως απόλυτος κύριος, να τα οργανώνει, να συστήνει δημογεροντία και <<τράπεζαν οικονομικήν των εσόδων και εξόδων>> ³⁶⁸, να διορίζει <<επίτροπον εις την ληψοδοσίαν>> αλλά η Καπετανία να ανήκει κληρονομικώ δικαίωματι στους Μπουκουβαλαίους. Γι' αυτό λοιπόν η μέριμνα του Καραϊσκάκη σε πρώτη φάση δεν ήταν τόσο η διατήρηση του αρματολικιού των Αγράφων στο μέλλον, καθώς η αδιαμφισβήτητη ικανότητά του και η φιλική του σχέση με το Στορνάρη το εξασφάλιζαν, ³⁶⁹ όσο η αναγνώρισή του τουλάχιστον από τα <<παλιά Καπιτανάτα>> ως ανθρώπου, <<όστις θέλει επιτροπεύει και προστατεύει την επαρχίαν αντί του Γιαννάκη Μπουκουβάλα, ανοήτου και Κώστα και Χριστάκη αδελφών, [...] ανθρώπων αναξίων>>, μια που ο Μαυροκορδάτος επίσημα αμφισβητούσε το ρόλο και την παρουσία του Καραϊσκάκη στη συγκεκριμένη περιοχή.

Όλο το παιχνίδι λοιπόν ανάμεσα στο Μαυροκορδάτο και τον Καραϊσκάκη σ' αυτή τη φάση της αναμέτρησης, για το ποιος τελικά θα κυριαρχήσει στα Άγραφα, παίχτηκε στο όνομα των αρματολικών δικαιωμάτων των Μπουκουβαλαίων. Με επιμονή ο Μαυροκορδάτος προωθεί την εναλλακτική λύση Γιαννάκη Μπουκουβάλα αντί του <<αποβληθέντος>> από τα Άγραφα Γιαννάκη Ράγκου, ενώ ο Καραϊσκάκης, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα επενδύσει συνειδητά στην επιτροπική και συγγενική σχέση με τους αδελφούς Κώστα και Χριστάκη Μπουκουβάλα.

Από επιστολή που έστειλε ο Μαυροκορδάτος στο στρατηγό της Δυτικής Ελλάδας Βαρνακιώτη, το Σεπτέμβριο του 1822, γίνεται σαφές ότι η αποστολή του Γιαννάκη Μπουκουβάλα στα Άγραφα οργανώθηκε με κάθε επισημότητα και ελήφθησαν όλα τα αναγκαία μέτρα, ώστε να έχει την απαιτούμενη επιτυχία. Έτσι λοιπόν ο Μαυροκορδάτος και ο Βαρνακιώτης έδωσαν στο Γιαννάκη Μπουκουβάλα <<τα αναγκαία γράμματα δια τα Άγραφα>> ³⁷⁰ φροντίζοντας κυρίως ο Γενικός Διευθυντής των στρατιωτικών και των πολιτικών πραγμάτων της Δυτικής Ελλάδας Μαυροκορδάτος ³⁷¹ <<να

συντροφευθή με δύναμιν αρκετήν>> Κραββαριτών, διότι όπως έγραφε στο Βαρνακιώτη <<αν ο Μπουκουβάλας υπάγη χωρίς δύναμιν και ο ίδιος ίσως κινδυνεύει και τίποτε δεν κατορθούται, μάλιστα επαπειλείται μέγας κίνδυνος>>. ³⁷²

Δε λανθάνει λοιπόν του Μαυροκορδάτου η δυσκολία του εγχειρήματος κυρίως όσον αφορά στη στρατιωτική ικανότητα του Γιαννάκη Μπουκουβάλα, γι' αυτό σπεύδει να τον ενισχύσει με δυνάμεις Κραββαριτών προκειμένου να αυξήσει τις πιθανότητες επιτυχίας. Ταυτόχρονα ασκεί ποικιλότροπη πίεση στον Καραϊσκάκη στέλνοντας άλλοτε επιστολές με δικό του άνθρωπο και γράφοντάς τον ότι πρέπει <<να τραβηχθή εξ άπαντος δια να ησυχάση πλέον και το βιλαγέτι των Αγράφων, το οποίον εξ αιτίας της διαφωνίας έπαθε τόσα και τόσα και να μην απορρεπελεύση και ο Βάλτος>> ³⁷³ και άλλοτε βάζοντας τους συγγενείς και φίλους του Καραϊσκάκη, Ανδρέα Ίσκο και Γεώργιο Βαλτινό, να μεσολαβήσουν για <<να συμβιβάσουν το πράγμα>>. ³⁷⁴

Τελικά η σχεδιαζόμενη από το Μαυροκορδάτο εκστρατεία στα Άγραφα με επικεφαλής το Γιαννάκη Μπουκουβάλα για τον εκτοπισμό του Καραϊσκάκη και τον διοικητικό έλεγχο της περιοχής δεν έγινε. Φαίνεται από την επιστολή του Μαυροκορδάτου προς τον Βαρνακιώτη ³⁷⁵ ότι η έλλειψη επαρκών πόρων για την κάλυψη των ουσιωδών αναγκών της εκστρατείας ματαίωσε την επιχείρηση μεσολαβούσης στη συνέχεια και της πρώτης πολιορκίας του Μεσολογγίου από τους Τούρκους τον Οκτώβριο του 1822.

Στο απόσπασμα της επιστολής που παραθέτουμε πιο κάτω γίνεται φανερή η τραγική κατάσταση που διέπει τα οικονομικά του Αγώνα με την κατακράτηση και διασπάθιση του δημόσιου χρήματος, την ανυπακοή, την ιδιοτέλεια και την τρέχουσα γενική αταξία . Κι αυτή η θλιβερή εικόνα μέσα από τα λόγια του Διευθυντή της Δυτικής Ελλάδας Αλέξανδρου Μαυροκορδάτο με αφορμή τις δίκαιες οικονομικά απαιτήσεις του Γιαννάκη Μπουκουβάλα εν όψει της εκστρατείας του στα Άγραφα:

<< Ο χιλιάρχος Μπουκουβάλας ζητεί τζεπχανέ, και έχει δίκαιον, διότι έχει χρείαν αυτού, αλλ' εγώ δεν ηξεύρω πόθεν να οικονομήσω autάς τας χρείας με την τρέχουσαν αταξίαν και όταν ποτέ κοινή κάσσα δεν συστήνεται, ούτε εμβαίνουν εις αυτήν τα κοινά εισοδήματα, δια να εξοικονομώνται και αι κοινές χρείες, όσον και αν επάσχισα με το καλόν, ποτέ δεν εκατορθώθη τίποτε, τα κοινά εισοδήματα χάνονται, λογαριασμοί δεν δίδονται, ενοίκια δεν

πληρώνονται· εγώ οικονόμησα εξ ιδίων μου, όσον ημπόρεσα, δεν ημπορώ όμως περισσότερο, και όταν δεν γινή η διόρθωσις δεν βλέπω πόθεν έχουν να εξοικονομηθούν αι χρείαι της Πατρίδος>>.³⁷⁶

Η παρουσία των ανεπιών του Γιαννάκη Μπουκουβάλα, Κώστα και Χρίστο, στα Άγραφα κοντά στον Καραϊσκάκη αποτελεί σίγουρα μια ισόκυρη και ισοβαρή κίνηση του Καπετάνιου των Αγράφων με την αντίστοιχη επιλογή του Μαυροκορδάτου (Γιαννάκης Μπουκουβάλας) στην προσπάθειά του να ακυρώσει το πολιτικό πλεονέκτημα του αντιπάλου του και να διεκδικήσει επί ίσοις όροις το δικαίωμα παραμονής του στην περιοχή. Από επιστολή του Καραϊσκάκη προς το Γεώργιο Βαρνακιώτη,³⁷⁷ στενό συγγενή των παιδιών, διαπιστώνουμε ότι η παρουσία των <<Μπουκουβαλόπουλων>> στα Άγραφα οφείλεται σε συνειδητή πρόσκληση του Καραϊσκάκη, ο οποίος ήθελε με αυτό τον τρόπο να κατοχυρώσει το αρματολικό δικαίωμα στη βάση της επιτροπικής και συγγενικής σχέσης.

Αν και η συγγένεια του Καραϊσκάκη με τους Μπουκουβαλαίους έρχεται από την πλευρά της αρματολικής οικογένειας των Καραϊσκών (Ίσκων), ο ίδιος θέλησε να συνάψει στενότερη σχέση με την οικογένεια καθώς αμφισβητούνταν το αρματολικό του δικαίωμα στα Άγραφα. Αρραβώνιασε λοιπόν την ανήλικη θυγατέρα του με το Χρίστο, μικρότερο αδερφό του Κώστα Μπουκουβάλα, για να βεβαιώσει <<τα παλιά Καπιτανάτα ότι δεν εσφετερίσθη τα Άγραφα>>.³⁷⁸ Η πράξη αυτή του αρραβώνα ήταν τελικά εικονική³⁷⁹ καθώς αποδείχθηκε όχι μόνο από τη μαρτυρία των <<Μπουκουβαλόπουλων>> στο Νικολό Στορνάρη³⁸⁰ αλλά και από την ίδια την πραγματικότητα. Διότι, όταν ο Καραϊσκάκης ένωσε δυνατός στα Άγραφα και την παρουσία των <<Μπουκουβαλόπουλων>> ασύμφορη για την Καπετανία του, άρχισε να μην τους τιμά και να τους περιφρονεί δείχνοντας ότι τους είχε μέχρι τότε μαζί του από ανάγκη. Έτσι η όλη του απαξιωτική συμπεριφορά προς τα <<Μπουκουβαλόπουλα>> σε ένα πράγμα αποσκοπούσε, στο <<να τραβηχθούν από την επαρχίαν, να λείψουν όλως διόλου τα αγκάθια της κληρονομοκαπιτανίας, <και η Καπιτανία> να χρησιμεύση δια τον εαυτόν του>>.³⁸¹ Κι αυτή η στιγμή πρέπει να ήταν λίγο μετά τη μάχη στο Σοβολάκο³⁸² και την κατακόρυφη άνοδο της φήμης και της δόξας του Καραϊσκάκη.

Η μεγάλη νίκη του Καραϊσκάκη στο Σοβολάκο (15 Ιανουαρίου 1823) εναντίον των Τουρκαλβανών, που επιχειρήσαν δια των Αγράφων να

μεταβούν στην Πρέβεζα ύστερα από την πρώτη αποτυχημένη πολιορκία του Μεσολογγίου, άλλαξε άρδην το πολιτικο-στρατιωτικό σκηνικό στην περιοχή των Αγράφων. Ο Καραϊσκάκης που μέχρι τότε θεωρούνταν παρείσακτος του αρματολικού συστήματος και σφετεριστής της <<κληρονομοκαπετανίας>> των Αγράφων έχαιρε πλέον της υπολήψεως των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας και προξενούσε φόβο και ταραχή στους Τούρκους. Εκμεταλλευθείς δε τη συγκυρία, έτσι όπως ήταν άνθρωπος <<των περιστάσεων>>, ζήτησε ως ενίσχυση πολεμοφόδια από τη Διοίκηση.³⁸³

Η προσέγγιση του Καραϊσκάκη με τη Διοίκηση της Δυτικής Ελλάδας και ειδικότερα με το Μαυροκορδάτο φαίνεται από τα διαθέσιμα στοιχεία που έχουμε ότι είχε αρχίσει νωρίτερα από τη μάχη στο Σοβολάκο και την εκτίναξη της φήμης του Καπετανίου. Ήδη με επιστολή του ο Μαυροκορδάτος τον Οκτώβριο του 1822 ζητούσε από τον Καραϊσκάκη, λίγο πριν την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου από τον Ομέρ Βρυώνη, να καταφθάσει και ο ίδιος στο Μεσολόγγι και να μην αρκεσθεί στους εκατό ενόπλους που έστειλε για την ενίσχυση της πόλης. Κι αν δεν μπορούσε ο ίδιος, να στείλει <<περισσότερο ιμντάτι(=βοήθεια)>>. ³⁸⁴

Και αυτή η αλλαγή στάσης του Μαυροκορδάτου δε φαίνεται να είναι άσχετη με το μεγάλο κίνδυνο που απειλούσε το Μεσολόγγι και τον ίδιο, διότι ένα μήνα πριν (13 Σεπτεμβρίου 1822) σε επιστολή του προς τον αντιπρόεδρο του Εκτελεστικού έγραφε ότι <<από τον Καραϊσκάκην φοβούμαι και προδοσίαν, δια τας μετά των Τούρκων σχέσεις του>>. ³⁸⁵ Και όχι μόνο δεν πρόδωσε ο Καραϊσκάκης τους Έλληνες στην πιο κρίσιμη στιγμή του Αγώνα αλλά έστειλε και ένοπλη ομάδα εκατό ανδρών προς ενίσχυση του Μεσολογγίου αποφεύγοντας όμως να πάει ο ίδιος. Γιατί άραγε; Διότι η αποχώρηση, έστω και προσωρινά από την επαρχία Αγράφων και η προσωπική συμμετοχή του στην υπεράσπιση του Μεσολογγίου, θα έβαζε σε κίνδυνο τις συμφωνίες με τους Τούρκους (καπάκια) και θα καθιστούσε το αρματολίκι των Αγράφων εύκολο στη συνέχεια στόχο της αντίμαχης διεκδίκησης. Αυτή την άποψή μας ενισχύει τόσο η απουσία του Νικολού Στορνάρη και του Γρηγόρη Λιακατά από το πολιορκημένο Μεσολόγγι όσο και η επιστολή, που απέστειλε από τα Άγραφα ο Καραϊσκάκης προς τον Πανουργιά με τον Κώστα Γαλή, στην οποία του έγραφε ότι <<επειδή αυτοί

[Καραϊσκάκης, Στορνάρης, Λιακατάς] έχουν Καπάκι εκεί, αν χρειάζονται στρατιωτικήν βοήθειαν να τους πέμψη>>.³⁸⁶

Το γεγονός ότι ο Καραϊσκάκης συμμετείχε στην υπεράσπιση του Μεσολογγίου, έστω και με το στρατιωτικό σώμα, που απέστειλε από τα Άγραφα, φάνηκε προσωρινά να εξομαλύνει τις σχέσεις του με το Μαυροκορδάτο και να τον εντάσσει στη χορεία των <<πατριωτών>> οπλαρχηγών αδυνατίζοντας έτσι την αλγεινή εντύπωση που προκάλεσαν τα καπάκια με τους Τούρκους.³⁸⁷

Τη θετική εικόνα του ήρθε να ενισχύσει και η συμφιλίωση με το Γιαννάκη Ράγκο³⁸⁸ κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Μεσολογγίου. Αυτό προκύπτει από τη συγχαρητήρια επιστολή που απέστειλαν την 10 Δεκεμβρίου 1822 προς τους δυο χιλιάρχους, Γιαννάκη Ράγκο και Γεώργιο Καραϊσκάκη, ο Μαυροκορδάτος και οι λοιποί πρόκριτοι και οπλαρχηγοί Δυτικής Ελλάδας και Πελοποννήσου, που βρέθηκαν εκείνες τις ημέρες στο Μεσολόγγι.³⁸⁹ Βέβαια δε γνωρίζουμε ακριβώς τι προκάλεσε τη συμφιλίωση των αντιπάλων οπλαρχηγών μεσούσης της πολιορκίας και σε γεωγραφική διάσταση ευρισκόμενοι οι δυο τους, καθώς ο Ράγκος βρισκόταν στο Μεσολόγγι και ο Καραϊσκάκης στα Άγραφα.³⁹⁰ Κρίνουμε όμως ότι η προηγηθείσα προσέγγιση Μαυροκορδάτου - Καραϊσκάκη, που είδαμε, επέδρασε θετικά και άμβλυσε προσωρινά τις έντονες διαφορές των αντιπάλων οπλαρχηγών.

Συνεπώς μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα καταλαγής και επαναπροσέγγισης των δυο αντιπάλων μερών (Μαυροκορδάτος, Ράγκος – Καραϊσκάκης) λόγω του μεγάλου τουρκικού κινδύνου που απειλούσε το Μεσολόγγι και το μέλλον της Επανάστασης³⁹¹ δεν ήταν παράξενο και απρόσμενο η σπουδαία νίκη του Καραϊσκάκη στο Σοβολάκο³⁹² κατά των Τούρκων την 15 Ιανουαρίου 1823 να γίνει δεκτή με ενθουσιασμό και θετικά σχόλια για το πρόσωπο του νικητή από τους οπλαρχηγούς και τον υπόλοιπο κόσμο της Δυτικής Ελλάδας.³⁹³ Η φήμη του Καραϊσκάκη, το αδιαμφισβήτητο κύρος και η κοινή πλέον αποδοχή του ίσως ανάγκασαν το Μαυροκορδάτο να τον ορίσει επισήμως <<να αρχηγεύη εις τα Άγραφα, να προσέχη και να κάμη το χρέος του>>.³⁹⁴ Αυτή ήταν η κορυφαία στιγμή του αγώνα του Καραϊσκάκη για την κατοχύρωση του αρματολικιού των Αγράφων· η στιγμή της επίσημης αναγνώρισής του από την ελληνική Διοίκηση ως αρχηγού της επαρχίας Αγράφων και πλέον << ολίγον

τον έμελε αν είχαν μπουργιουρντί δια τα Άγραφα>>³⁹⁵ από τον Τούρκο Χουρσίτ πασά.

Η ακριβής ημερομηνία της αναγνώρισης του Καραϊσκάκη ως αρχηγού των Αγράφων από το Μαυροκορδάτο μας διαφεύγει. Επιβεβαιωμένο είναι, όπως είδαμε, ότι η αναγνώριση έγινε μετά τη νίκη στο Σοβολάκο την 15 Ιανουαρίου 1822. Υποθέτουμε όμως με βάση τις πληροφορίες που δίνει ο Κασομούλης και την Αναφορά³⁹⁶ των Δυτικοελλαδιτών προς το Μαυροκορδάτο ότι πρέπει να έγινε λίγο μετά από τη νίκη του στο Σοβολάκο και μέχρι την 21 Φεβρουαρίου 1823 μέσα στο γενικό κλίμα της κοινής του αποδοχής. Η δε υπογραφή του Καραϊσκάκη στη θερμή Αναφορά των Δυτικοελλαδιτών την 21 Φεβρουαρίου 1823 για την επιστροφή του Μαυροκορδάτου από την Πελοπόννησο στο Μεσολόγγι ερμηνεύεται στη βάση των αρμονικών σχέσεων των δυο ανδρών, οι οποίες ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1822 με την ένοπλη ενίσχυση, που απέστειλε ο Καραϊσκάκης στο πολιορκημένο Μεσολόγγι, και κορυφώθηκαν με την αναγνώριση του Καραϊσκάκη από το Μαυροκορδάτο ως επίσημου αρχηγού των Αγράφων. Διαφορετικά γιατί ο Καραϊσκάκης να υπογράψει τη θερμή, θερμότατη³⁹⁷ Αναφορά των Δυτικοελλαδιτών για επάνοδο του Μαυροκορδάτου στο Μεσολόγγι, αν δεν είχε αναγνωρισθεί και οι σχέσεις τους ήταν τεταμένες; Θα γινόταν ποτέ αυτό αν ο Μαυροκορδάτος εδιάκειτο αρνητικά απέναντι στον Καραϊσκάκη και οι σχέσεις τους ήταν εχθρικές; Η απάντησή μας είναι όχι. Ο Καραϊσκάκης υπέγραψε την Αναφορά για την επάνοδο του Μαυροκορδάτου στο Μεσολόγγι, διότι δεν είχε πλέον λόγους να το αρνηθεί.

Σκεπτικισμό πάντως προκαλεί το φαινόμενο της επαναδραστηριοποίησης των αντιπάλων του Καραϊσκάκη (Ράγκου, Μαυροκορδάτου, Μπουκουβαλαίων) ύστερα από ένα διάστημα έξι περίπου μηνών (Οκτώβριος 1822- Μάρτιος 1823) αρμονικής συνύπαρξης των διεστώτων μερών. Σκεπτικισμό διότι δεν είναι εμφανής μέχρι τότε κάποια εχθρική ενέργεια είτε από τον Καραϊσκάκη είτε από την πλευρά των αντιπάλων του, ώστε να δυναμιτίσει τις καλές σχέσεις τους. Εικάζουμε ότι οι προσεγγίσεις Ράγκου και Μαυροκορδάτου με τον Καραϊσκάκη δεν ήσαν ειλικρινείς εξ αρχής αλλά έγιναν κάτω από το κράτος αμοιβαίων αναγκών, που οι δεδομένες περιστάσεις τις επέβαλαν. Με άλλα λόγια ούτε ο Μαυροκορδάτος ούτε ο Ράγκος εγκατέλειψαν για μια στιγμή τον πολιτικό τους

στόχο, που ήταν να απομακρυνθεί με κάθε τρόπο ο Καραϊσκάκης από τα Άγραφα και να περιέλθει η περιοχή στην απόλυτη δικαιοδοσία τους.

Η παραπάνω των πραγμάτων οπτική επαληθεύεται, αν παρατηρήσουμε σωστά το <<καταχθόνιο>>³⁹⁸ όπως το χαρακτηρίζει ο Γιάννης Βλαχογιάννης στα <<Ενθυμήματα>> του Κασομούλη, σχέδιο, που εξύφαναν οι αντίπαλοι του Καραϊσκάκη τον Απρίλιο του 1823 χωρίς προφανή λόγο και αιτία. Τούτο συνίστατο στην οργάνωση εισβολής των πεινασμένων Σουλιωτών του Κίτσου Τζαβέλα³⁹⁹ στα Άγραφα με τη συνδρομή ένοπλων τμημάτων του Γιαννάκη Μπουκουβάλα και του Νιάφα, ανεψιού του Ράγκου, τα οποία θα ακολουθούσαν. Κι αυτό σε μια στιγμή που οι Τούρκοι με το Σιλιχτάρ Μπόδα συγκεντρώνουν πάνω από πέντε χιλιάδες στρατό στα Τρίκαλα για τη σχεδιαζόμενη εκστρατεία τους στα Άγραφα και σε εκείνα τα μέρη.⁴⁰⁰

Οι αντίπαλοι του Καραϊσκάκη, Ράγκος, Μαυροκορδάτος και λοιποί <<οίτινες αντενεργούσαν εις τον Καραϊσκάκην, συνήργησαν ώστε αυτοί [οι Σουλιώτες] να έβγουν εις τα Άγραφα, γνωρίζοντας ότι η φήμη <της αφίξεως> του Τζαβέλα έπρεπε να σύρη την οργήν των Τουρκών, <ώστε> να χαλάσουν τας συνθήκας με τον Καραϊσκάκην, και τα Άγραφα να μείνουν έρμαιον του ενός και του άλλου- παρά να αρχηγεύη ο μούλος>>.⁴⁰¹

Τέτοιο λοιπόν είναι το σχέδιο των αντιπάλων του Καραϊσκάκη, που χάρις των προσωπικών τους επιθυμιών δε διστάζουν να καταστρέψουν μια ολόκληρη περιοχή αρκεί να μην <<αρχηγεύη ο μούλος>> Καραϊσκάκης. Επομένως δικαιολογημένα ο Γιάννης Βλαχογιάννης χαρακτήρισε το σχέδιο <<καταχθόνιο>>. Βέβαια ο Καραϊσκάκης, <<τον οποίον η φύσις είχε προικίσει με όλα τα χαρίσματα του αρχηγού>>⁴⁰² εννόησε αμέσως το σκοπό της εκστρατείας των Σουλιωτών και απέστειλε στον Κίτσο Τζαβέλα, που βρισκόταν ήδη στον Ασπροπόταμο, την 20 Απριλίου 1823 επιστολή⁴⁰³ αρκούντως καυστική και υβριστική γράφοντας ότι γνωρίζει το σκοπό της εκστρατείας και ότι πρέπει να γυρίσουν αμέσως πίσω για να μη χτυπηθούν με ομοθρήσκους τους.

Η εκστρατεία των Σουλιωτών στα Άγραφα με τον τρόπο οργάνωσής της και με τη στοχοθετική της αναφορά επανέφερε ουσιαστικά στο προσκήνιο το βασικό πρόβλημα της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα. Την πατριαστικής επίνευσης φιλοδοξία κάποιων οπλαρχηγών και πολιτικών, οι οποίοι στη βάση του επαναστατικού γεγονότος ή πίσω από αυτό προωθούν τα εξουσιαστικά

τους απωθημένα και τη φίλαρχη ματαιοδοξία τους προτάσσοντας πολλές φορές το ενικό τους συμφέρον σε βάρος του κοινωνικού. Κάποιοι πρωταγωνιστές του Αγώνα είδαν πολύ πρώιμα τους κινδύνους που προέρχονταν από τη φατριαστική διαίρεση των Ελλήνων και την προώθηση του ενικού τους συμφέροντος αλλά αργότερα και οι ίδιοι δεν μπόρεσαν να υπερβούν τη μανιχαϊστική αντίληψη και συμπεριφορά που καταδίκάζαν.⁴⁰⁴

Πάντως η <<δημηγορία>> του Καραϊσκάκη στο κοινό τραπέζι με το Σπορνάρη και τα πρωτοπαλλήκαρά τους, με αφορμή την εισβολή των Σουλιωτών του Κίτσου Τζαβέλα στον Ασπροπόταμο και τα Άγραφα, θεωρούμε ότι είναι ενδεικτική τόσο της φίλαρχης και εξουσιαστικής νοοτροπίας που διακατέχει ένα σημαντικό αριθμό αγωνιστών του '21, όσο και της πεποίθησής τους ότι το αρματολικό δικαίωμα, αν δεν προηγείται, τουλάχιστον συμβαδίζει με το εν γένει απελευθερωτικό κίνημα των Ελλήνων: <<Ελληνες, βλέπετε αυτήν την πίτταν; Την κερδίσαμεν με το σπαθί μας από τους Τούρκους· σήμερα ήλθαν άλλοι, οπού θέλουν να μας την φάγουν-όχι να τους φιλεύσωμεν. Όποιος θέλει να τρώγη την πίτταν, σήμεραν θα τον ιδώ: Καπνός να γίνουν οι κερατάδες! >>.⁴⁰⁵

Το αρματολίκι των Αγράφων για τον Καραϊσκάκη στα πρώτα χρόνια του Αγώνα ήταν στόχος ζωής και υπέρτατη ανάγκη ζυμωμένη με τις φιλοδοξίες και τα όνειρά του. Και καθώς έβλεπε παντού εχθρούς και κυρίως τη Διοίκηση στο Μεσολόγγι να τον υπονομεύει έφτασε κάποιες φορές σε υπερβολικές πράξεις, όπως στην περίπτωση της αποστολής του αιχμάλωτου Σουλιώτη και της κομμένης κεφαλής πολεμιστή Σουλιώτη στους πασάδες της Λάρισας προκειμένου να κατευνάσει, έτσι νόμιζε, την οργή των πασάδων για την παραβίαση των συνθηκών (καπακιών), εξαιτίας της εισβολής των Σουλιωτών στα Άγραφα, και να δείξει την οφειλόμενη υποταγή.

Η πράξη αυτή του Καραϊσκάκη δείχνει σαφέστατα τα ψυχογενή ελατήριά της και το φόβο⁴⁰⁶ του άνδρα μη χάσει το αρματολίκι των Αγράφων και γίνει κατά την περίοδο της Επανάστασης αρματολικά ανέστιος, όπως έγινε ο Θοδωράκης Γρίβας και τόσοι άλλοι.

Παρά τις προσπάθειες του Καραϊσκάκη να κρατήσει τους Τούρκους μακριά από τα Άγραφα, αυτό δεν κατέστη δυνατό. Ο Σιλιχτάρ Μπόδα από τα Τρίκαλα με ευάριθμο στρατό Τουρκαλβανών εισέβαλε στον Ασπροπόταμο και τα Άγραφα, λεηλάτησε, έκαψε και αιχμαλώτισε οκτακόσιες περίπου

οικογένειες. Το σχέδιο των αντιπάλων του Καραϊσκάκη, που οργάνωσαν την εκστρατεία των Σουλιωτών για να τον εκθέσουν στους Τούρκους και να διαλύσουν τις συμφωνίες του πέτυχε. Ο Καραϊσκάκης και άλλοι οπλαρχηγοί σε επιστολή τους από τα Άγραφα προς το Υπουργείο του Πολέμου την 5 Ιουνίου 1823, εκθέτουν τα γεγονότα και κατηγορούν τους Σουλιώτες ότι ήταν η αιτία της ξαφνικής επίθεσης των Τουρκαλβανών στον Ασπροπόταμο και τα Άγραφα με τις ολέθριες συνέπειες.⁴⁰⁷

Παραστατικότερη εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στα Άγραφα με το <<αιφνίδιο κίνημα>> των Αρβανιτογκέκηδων του Σιλιχτάρ Μπόδα δίνει το έγγραφο- αίτηση του Παραστάτη των Αγράφων Αναγνώστη Ζορογιαννόπουλου την 26 Μαΐου 1823 προς την Υπέρτατη Διοίκηση από τα Μαυριανά, με το οποίο ζητά κατεπειγόντως την αποστολή στρατευμάτων για την υπεράσπιση των Αγράφων, καθώς <<ο Καραϊσκάκης δεν είναι αρκετός κατά το παρόν να τους αντιπαραταχθή, ότι μόνον με πεντακοσίους στρατιώτας είναι>>.⁴⁰⁸ Το εν λόγω έγγραφο μας πληροφορεί επίσης ότι ο Καραϊσκάκης ευρισκόμενος στην άκρη των Αγράφων κοντά στο Βάλτο δεν μπόρεσε αμέσως να αντιμετωπίσει την εισβολή των Σιλιχτάρ Μπόδα <<εξ αιτίας των Βαλτινών γειτόνων και του προκομμένου Μποκοβάλα οπού εκίνησε να λεηλατήσει τα Άγραφα, ώστε οπού επολέμησε με τους ιδίους>>.⁴⁰⁹

Φαίνεται από την ανωτέρω παραθεματική περικοπή του εγγράφου ότι οι δυνάμεις που αντιμετωπίζει ο Καραϊσκάκης στην άκρη των Αγράφων, κοντά στο Βάλτο είναι οι δυνάμεις των Βαλτινών (Νιάφα, Γιαννάκη Μπουκουβάλα), εκείνες που ακολούθησαν τους Σουλιώτες του Κίτσου Τζαβέλα στη σχεδιασμένη από τους αντιπάλους του και στοχοθετημένη εκστρατεία στα Άγραφα. Γι' αυτό και η καθυστερημένη αντιμετώπιση της τουρκικής εισβολής με στρατιωτικές δυνάμεις που ζήτησε ο ίδιος από τα κάτω αρματολίκια.⁴¹⁰

Αν και νικητής των ενωμένων ελληνικών δυνάμεων ο Σιλιχτάρ Μπόδα ζήτησε από τον Καραϊσκάκη ειρήνη και την επάνοδο των πραγμάτων στην προτέρα κατάσταση,⁴¹¹ διότι το πολεμικό μέτωπο στο Τρίκερι απαιτούσε περισσότερες τουρκικές δυνάμεις. Στο συμβούλιο των οπλαρχηγών, όπου μίλησε ο Καραϊσκάκης, ανέπτυξε το σκεπτικό του για την αποδοχή της ειρήνης και τις αδιαπραγμάτευτες ελληνικές θέσεις, οι οποίες συνίσταντο στην υποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων στα παλιά σύνορα και στην επιστροφή όλων των αιχμαλώτων.⁴¹² Εκείνο που πραγματικά χρήζει

ιδιαίτερης προσοχής και αποτελεί ενδιαφέρον στοιχείο για τη μελέτη μας είναι ο δεύτερος από τους λόγους για τους οποίους-κατά τον Καραϊσκάκη- έπρεπε να αποδεχθούν την ειρήνη , που πρότεινε ο Σιλιχτάρ Μπόδα, και σχετίζεται με φαινόμενα ραδιουργίας στο χώρο των συντρόφων του: <<β) Βλέπω ότι οι ραδιούργοι δεν παύουν να σκανδαλίζουν τους συνδρόφους, και υποπτεύω μήπως, κινώντας τον πόλεμον δια τρεις-τέσσαρες ημέρες, αρχίσουν και σκορπήσουν, και έβγουν Κλέπται απεριόριστοι. Και τώρα είναι άνοιξις, και θέλει βλάψουν τον λαόν μάλλον ή τους Τούρκους, οι σαπκοκοιλιάς>>. ⁴¹³

Η υπονόμηση των ενεργειών του Καραϊσκάκη και του ιδίου από ανθρώπους που βρίσκονται στο χώρο του, στο χώρο των συντρόφων του είναι ένα στοιχείο που δεν το είδαμε να υπάρχει στην μέχρι τώρα αντιπαράθεσή του με τους διεκδικητές του αρματολικιού και το Μαυροκορδάτο. Είναι άραγε πραγματική η υποψία και ο φόβος του για ύπαρξη ραδιούργων, που <<σκανδαλίζουν τους συνδρόφους>> ή η μακρόχρονη διαρματολική αντιπαράθεση και οι πολιτικές ίντριγκες του Μαυροκορδάτου ⁴¹⁴ τον έκαναν τόσο ευαίσθητο, ώστε να βλέπει παντού εχθρούς και υπονομευτές; Πάντως στο συμβούλιο των οπλαρχηγών και παρουσία όλων ο Καραϊσκάκης ονόμασε ως ραδιούργο έναν από τους κολιτζήδες του, το Γιάννη Φραγκίστα με χαρακτηριστική άνεση:<<Παρόντος εμού, ο κερατάς ο Φραγκίστας προχθές έκαμεν την αρχήν, και ετζάκισεν(=υποχώρησε) χωρίς αιτίαν και τον έχω αρεστάδον>>. ⁴¹⁵ Ο Καραϊσκάκης αναφέρεται σε περιστατικό της μάχης που έδωσαν οι ελληνικές δυνάμεις με το Σιλιχτάρ Μπόδα και κατά τη διάρκεια της οποίας υποχώρησε ο Γιάννης Φραγκίστας χωρίς προφανή λόγο με αποτέλεσμα να κινδυνεύσει ο Καραϊσκάκης. Το αν είχε και άλλα στοιχεία ο Καραϊσκάκης επιβαρυντικά για το συγκεκριμένο κολιτζή του δε το γνωρίζουμε. Εκείνο όμως που γνωρίζουμε είναι ότι τόσο ο Γιάννης Φραγκίστας όσο και ο Κώστας Γαλής είχαν ισχυρούς προστάτες στην Πελοπόννησο και ανοιχτό δίαυλο επικοινωνίας. ⁴¹⁶ Εξάλλου δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι οικογένειές τους ήταν ασφαλισμένες στην Πελοπόννησο και καθ' όλη τη διάρκεια των διαρματολικών συγκρούσεων και των αναμετρήσεων με του Τούρκους ο Γιάννης Φραγκίστας και ο Γεώργιος Γαλής ήσαν απελευθερωμένοι από οικογενειακές υποχρεώσεις. ⁴¹⁷ Αλλά και με το Μαυροκορδάτο φαίνεται οι ως άνω κολιτζήδες να έχουν ιδιαίτερη σχέση. Με επιστολές ⁴¹⁸ τους κατηγορούν τόσο τον απελθόντα από τα Άγραφα

Καραϊσκάκη όσο και το Ράγκο που τώρα (1824) τα διοικεί. Μάλιστα στρέφονται με σφοδρότητα κατά του Ράγκου για αδικίες που ασκεί σε βάρος των κατοίκων των Αγράφων και για κατηγορίες περί τουρκολατρείας που προσάπτει στους εν λόγω οπλαρχηγούς γράφοντας στο Μαυροκορδάτο ότι <<ημείς δεν αμφιβάλλομεν, επειδή μας ηξεύρεις και η εκλαμπρότης σου και άλλοι πολλοί, τι άνθρωποι είμεθα και τι δούλευσιν εκάμαμεν εις αυτήν την περίστασιν>>. ⁴¹⁹

Συνεπώς οι σχέσεις του Φραγκίστα και του Γαλή με το Μαυροκορδάτο υπάρχουν τον Ιούλιο του 1824. Τώρα βέβαια αν υπήρχαν ένα χρόνο πριν, όταν ο Καραϊσκάκης <<όριζε>> τα Άγραφα και έβλεπε τριγύρω του ραδιούργους και υπονομευτές της Καπετανίας του δεν το γνωρίζουμε μετά βεβαιότητας. Υποθέτουμε όμως από το απόσπασμα της παραπάνω επιστολής τους που παραθέσαμε ότι τέτοιες σχέσεις θέλουν το χρόνο και τη δοκιμασία για να στεριώσουν και είναι πολύ πιθανόν οι ως άνω οπλαρχηγοί έχοντας επαφές με το Μαυροκορδάτο να δέχτηκαν αρνητικές επιδράσεις και επιρροές περί του προσώπου του Καραϊσκάκη. ⁴²⁰ Είναι δε τέτοιες οι σχέσεις του Καραϊσκάκη με τους κολιτζήδες του που φθάνει στο σημείο ο Φραγκίστας να απειλεί λέγοντας ότι <<καθώς άρχισεν, [ο Καραϊσκάκης] θα πάρ' ο διάολος και αυτόν και τα Άγραφα του. Αρκετά τον υποφέραμεν, κ' εγώ και <οι;> άλλοι>>. ⁴²¹

Η ασθένεια του Καραϊσκάκη μαζί με το <<ταραγμένο>> εσωτερικό του μέτωπο τον ανάγκασαν να αποτραβηχθεί κατά την εισβολή του Σκόδρα πασά στα Άγραφα (23 Ιουλίου 1823) <<στη μεσημβρινή πλευρά των Αγράφων>>, ⁴²²στην οχυρή θέση Παλούκια, αφού έσωσε πρώτα τους αδύνατους πληθυσμούς από τα ριζά των Αγράφων και πολέμησε τους Τούρκους του Σκόδρα στο Λεοντίτο και σύμφωνα με προφορική παράδοση και στο χωριό Βράχα. ⁴²³

Μετά τη μάχη και νίκη των Ελλήνων στην Καλιακούδα (28 Αυγούστου 1823), ο Καραϊσκάκης εγκαταλείπει τα Άγραφα και κατευθύνεται στην Ιθάκη για να φροντίσει την υγεία του αφήνοντας αντιπρόσωπό του τον Αντώνη Ζαραλή <<όστις υπό την υπεράσπισιν του Στορνάρη να κυριαρχή τα Άγραφα>>. ⁴²⁴ Από έγγραφο φαίνεται ότι ο Καραϊσκάκης βρίσκεται στο Λαζαρέττο του Αργοστολίου 22 Οκτωβρίου 1823 και την 25 του ίδιου μήνα κάνει την εμφάνισή του στην πόλη. ⁴²⁵ Υπάρχει επίσης η μαρτυρία του γιατρού

Julius Millingen ότι την 8 Δεκεμβρίου 1823 ταξίδευε μαζί με τον Καραϊσκάκη από την Κεφαλλονιά για την Ιθάκη.⁴²⁶ Από τα τέλη Αυγούστου όμως μέχρι τα τέλη Οκτωβρίου 1823 δεν έχουμε καμιά μαρτυρία για το που βρίσκεται ο Καραϊσκάκης. Πιθανολογείται ότι λόγω της αρρώστιας του βρίσκεται κάπου κρυμμένος μέχρι να φθάσει ο Σκόδρας στο Μεσολόγγι, ώστε να μπορέσει να κατέβει σε κάποιο ακαρνανικό ακρογιάλι.

Η αποχώρηση του Καραϊσκάκη από τα Άγραφα τον Αύγουστο του 1823 άλλαξε τα αρματολικά δεδομένα της περιοχής, αφού ο Ράγκος⁴²⁷ μετά την απομάκρυνση του Σκόδρα από το Μεσολόγγι (19 Νοεμβρίου 1823) ανέβηκε μυστικά στα Άγραφα με στρατιωτικό σώμα και συνεννοηθείς με το Σούλτσα Κόρτσα και το Σταμούλη Γάτσο πολιορκήσαν τους Καραϊσκαίους στο χωριό Αγία Τριάδα προβάλλοντας την απαίτηση να εγκαταλείψουν τα Άγραφα. Η μεγάλη πίεση των ελληνοτουρκικών συμμαχικών δυνάμεων (Ράγκου, Γάτσου και Σούλτσα Κόρτσα) ανάγκασε τους Καραϊσκαίους να αποτραβηχθούν στα Πολιτοχώρια, αφού πρώτα πήραν μαζί τους ως αιχμαλώτους κάποιους <<ραγκικούς>> πρόκριτους για την ασφάλειά τους.⁴²⁸ Έτσι τα Άγραφα πέρασαν πλέον στα χέρια του Ράγκου και του Γάτσου με την εξής συμφωνία: <<Έχοντες τον ζυγόν της Οξυάς ως οροθετικήν γραμμήν, ο Ράγκος να νέμεται όσον μέρος έχυνεν τα νερά προς τον Άσπρον, ο δε [Γάτσος] προς την Θεσσαλίαν>>.⁴²⁹

Η συμμετοχή του τουρκικού παράγοντα τώρα με την πλευρά του Γιαννάκη Ράγκου δεν αλλάζει μόνο τα αρματολικά δεδομένα στην περιοχή των Αγράφων αλλά συντηρεί, όπως θα δούμε, μια αρματολική διένεξη μεσοσύσης της Επανάστασης προς όφελος της κατακτητικής εξουσίας. Και ο Σούλτσα Κόρτσα ως παράγων της κατακτητικής εξουσίας έρχεται σε επαφή με τους άμεσα εμπλεκόμενους Ράγκο, Στορνάρη και Αντώνη Ζαραλή (εκπρόσωπο του Καραϊσκάκη) και παίζει τα πολιτικά του παιχνίδια.⁴³⁰

Με την κατάληψη των Αγράφων από το Ράγκο και το Σταμούλη Γάτσο το Νοέμβριο του 1823 κλείνει ουσιαστικά η πρώτη φάση της αρματολικής σύγκρουσης Γιαννάκη Ράγκου- Γεωργίου Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων. Η δεύτερη θα ανοίξει με την επιστροφή του Καραϊσκάκη στο Μεσολόγγι και την επανεκδίκηση των Αγράφων, πρώτα με πολιτικές ενέργειες και ύστερα με πολεμικές.

Επιστολή του Καραϊσκάκη προς το Μαυροκορδάτο την 7 Δεκεμβρίου 1823 από τη Ιθάκη μας πληροφορεί ότι ο Καπετάνιος έμαθε τα τεκταινόμενα στα Άγραφα και σε πνεύμα συμβιβαστικό ζητά μόνο να δικαστεί ο Ράγκος για τα εγκλήματα που έκανε σε βάρος των ανθρώπων του Καραϊσκάκη, ενώ φαίνεται να αδιαφορεί για το αρματολίκι που του το πήρε ο Ράγκος, αν και ήτανε δικό του <<κατά τους διορισμούς και διαταγές σας, [του Μαυροκορδάτου] οπού έχω εις χείρας>>. ⁴³¹

Σύμφωνα με τον κατάλογο του Κασομούλη ⁴³² ο Καραϊσκάκης βρίσκεται την 15 Δεκεμβρίου 1823 μαζί με όλους τους Καπεταναίους της Δυτικής Ελλάδας, <<από Πατρατζίκι κ' εδώθεν>>, στη συνέλευση, που οργάνωσε ο Μαυροκορδάτος για να συσκεφθούν <<περί του μέλλοντος>>. Η παρουσία του Καραϊσκάκη στη συνέλευση ήταν τελείως παθητική με απόφαση του Μαυροκορδάτου, διότι δεν αντιπροσώπευε αρματολίκι, και για να μην ερεθιστούν τα πνεύματα ειδοποίησε ο Μαυροκορδάτος και το Ράγκο να μην έρθει από τα Άγραφα. ⁴³³

Η μεροληπτική στάση του Μαυροκορδάτου υπέρ του Ράγκου στο θέμα των Αγράφων έγινε αντιληπτή από τον Καραϊσκάκη και τον ενόχλησε· τον ενόχλησε δε περισσότερο η απόφαση που πήραν στη συνέλευση να ελευθερώσει τους προκρίτους, που κρατούσαν οι Καραϊσκαίοι στα Πολιτοχώρια χωρίς αντίμετρα προς την πλευρά του Ράγκου. Ο Καραϊσκάκης δε συμφώνησε, αποσύρθηκε στο Ανατολικό <<και εκεί άρχισεν να ραδιουργή εναντίον του Διευθυντού [Μαυροκορδάτου], να λέγη τα μύρια και δια τους εκλέκτορας και <τους μη>αναγνωρίσαντας αυτόν>>. ⁴³⁴

Όλο το σκηνικό κατά του Καραϊσκάκη είχε προετοιμασθεί μέρες πριν τη συνέλευση από τον αντίπαλό του Γιαννάκη Ράγκο. Επιστολή Αγραφιωτών που φέρει την ημερομηνία 2 Δεκεμβρίου 1823 εξουσιοδοτεί τον Κ. Βουλπιώτη κα Δ. Γούζιο να παρουσιασθούν στον [Άγγλο] διοικητή της Κεφαλλονιάς και στο Γενικό Έπαρχο της Δυτικής Ελλάδας [Κ. Μεταξά], <<δια χάριν της πατρίδος μας>> και να επιδώσουν τις αναφορές τους αλλά και προφορικά να παρουσιάσουν τα <<όσα κακά εδοκιμάσαμεν, καταδρομάς και ζημίας από τον αντίχριστον Καραϊσκάκην>>. ⁴³⁵ Η <<χάρη>> του Ράγκου φθάνει μέχρι του σημείου να εμπλέξει και τον Άγγλο διοικητή της Κεφαλλονιάς στις αρματολικές διαφορές του με τον Καραϊσκάκη. Κι αυτό διότι στις αρχές Δεκεμβρίου του 1823 ο Καραϊσκάκης βρίσκεται ακόμα στα Επτάνησα και πιθανόν στην

Κεφαλλονιά, οπότε ο Καραϊσκάκης ανήκει ως <<εγκληματίας>> στη δικαιοδοσία του Άγγλου διοικητή.

Στο ίδιο διάστημα και λίγες μέρες πριν από τη συνέλευση, που οργάνωσε ο Μαυροκορδάτος στο Μεσολόγγι με τη συμμετοχή όλων των Καπεταναίων της Δυτικής Ελλάδας, ο Ράγκος για να κατοχυρώσει το Αρματολίκι των Αγράφων έβαλε του <<Πελάτες>> του (συνηθισμένο πράγμα την εποχή εκείνη) και συνέταξαν όχι ένα αλλά δύο διοριστήρια⁴³⁶ με τα οποία τον καθιστούσαν αρχηγό των αρμάτων του βιλαετιού τους << δια να είναι πάντα έτοιμος εις τας προσταγάς της διοικήσεως και να μας προφυλάξει από κάθε κακόν οπού ήθελεν συνέβη εις το βιλαέτι μας>>.⁴³⁷ Το εντυπωσιακό αυτών των διοριστηρίων δεν είναι αυτός καθ' αυτός ο διορισμός του Ράγκου, όσο η πρόταξη της άμεσης και στενής σύνδεσής του με τη νομιμοποιητική αρχή της Διοίκησης στο Μεσολόγγι. Κι αυτό πιστεύουμε γίνεται για να κάμψει κάθε πιθανή αντίρρηση εκ μέρους των μελών της Γερουσίας.

Η πληροφορία που μας δίνει ο Κασομούλης ότι ο Ράγκος δεν παρέστη στη συνέλευση των Καπεταναίων την 15 Δεκεμβρίου 1823 στο Μεσολόγγι είναι σωστή και δεν έχουμε άλλα στοιχεία να την αμφισβητήσουμε. Όμως η παρουσία του Ράγκου στο Μεσολόγγι μετά τη συνέλευση των Καπεταναίων είναι γεγονός που τεκμαίρεται τόσο από τη μαρτυρία του Κωνσταντίνου Μεταξά, Επάρχου Αιτωλίας και Ακαρνανίας μέχρι την έλευση του Μαυροκορδάτου⁴³⁸, όσο και από έγγραφο με ημερομηνία 1 Ιανουαρίου 1824, όπου φαίνεται να το υπογράφουν ο Ράγκος, άλλοι δώδεκα οπλαρχηγοί και εικοσιπέντε πρόκριτοι και να το αποστέλλουν προς την <<σεβαστήν διοίκησιν>> με τις αποφάσεις των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών της Δυτικής Ελλάδας.⁴³⁹

Στο διάστημα λοιπόν του δευτέρου δεκαπενθημέρου του Δεκεμβρίου 1823, όπως προκύπτει από τα <<Απομνημονεύματα>> του Μεταξά, ο Ράγκος επικεφαλής ομάδας δυσαρεστημένων οπλαρχηγών κατά του Μαυροκορδάτου, λόγω του ότι ο τελευταίος επερίποιείτο ιδιαίτερως τους Σουλιώτες σε βάρος των εντοπίων, προσέγγισε τον Κωνσταντίνο Μεταξά και του πρότεινε να καταστεί αρχηγός των αντιπολιτευομένων οπλαρχηγών με κύριο σκοπό την απομάκρυνση του Μαυροκορδάτου από το Μεσολόγγι. Τον παρακίνησε δε <<παντί σθένει>> να αναλάβει την αρχηγία της αντιμαυροκορδατικής ομάδας των οπλαρχηγών λέγοντας ότι <<ο

Μαυροκορδάτος ήταν η αφορμή της διαιρέσεως εις Πελοπόννησον, και ότι ήταν ανάγκη να ενεργήσωσιν ούτω πως και εν τη Δυτική Ελλάδα, όντες σύμφωνοι πάντες οι οπλαρχηγοί με τον Κολοκοτρώνην, Πετρόμπεην, Χαραλάμπην και λοιπούς>>. ⁴⁴⁰

Τα ερωτήματα που ανακύπτουν από αυτή τη μαρτυρία του Μεταξά είναι τα εξής: Πρώτο, γιατί ο Ράγκος από <<άνθρωπος>> του Μαυροκορδάτου μέχρι πρότινος γίνεται τώρα κήρυκας της ανεντιμότητάς του και οργανωμένος εχθρός του; Τι μεσολάβησε και άλλαξε άρδην η συμπεριφορά του Ράγκου; Δεύτερο, εντάχθηκε ο Ράγκος στην ήδη οργανωμένη αντιμαυροκορδατική ομάδα των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας στην οποία ανήκε ο Ίσκος και ο Καραϊσκάκης ή δημιουργήθηκε άλλη; Τι ρόλο έπαιξε στην εν συνεχεία στάση του Ράγκου η άρνηση του Μεταξά να τεθεί επικεφαλής της αντιμαυροκορδατικής ομάδας των οπλαρχηγών;

Η συμπεριφορά και η διάθεση του Ράγκου απέναντι στο Μαυροκορδάτο υποθέτουμε ότι άρχισε να αλλάζει από το προηγούμενο έτος, την εποχή που ο Ράγκος, αν και αρχηγός της επαρχίας Αγράφων, αναγκάστηκε και εξαιτίας των αλληπάλληλων πιέσεων του Μαυροκορδάτου να εγκαταλείψει την περιοχή, για να προωθηθεί ο Γιαννάκης Μπουκουβάλας ως πιθανή λύση της διαμάχης Ράγκου – Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων. Αυτή η δυσαρέσκεια του Ράγκου προς το Μαυροκορδάτο ενισχύθηκε και από τη μεροληπτική συμπεριφορά του τελευταίου απέναντι στους Σουλιώτες. Διότι δεν ήταν μόνο το γεγονός ότι ο Μαυροκορδάτος επεριοποιείτο ιδιαίτερος τους Σουλιώτες, επειδή στηριζόταν περισσότερο σ' αυτούς μέσω του Μάρκου Μπότσαρη, αλλά κυρίως εκείνο που ενόχλησε το Ράγκο και γι' αυτό ξεσήκωσε ⁴⁴¹ τους κατοίκους του Βάλτου ήταν η απόφαση της Υπέρτατης Διοίκησης να εγκαταστήσει τους ανέστιους πλέον Σουλιώτες με τις οικογένειές τους στο χωριό Ζαπάντι του Βάλτου με τη σύμφωνη, κατά πως φαίνεται, γνώμη του Μαυροκορδάτου. Σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθεί και η απόρριψη του Ράγκου από τη συνέλευση των παλιών Καπεταναίων (15 Δεκεμβρίου 1823) ως υπαγομένου <<εις την κατηγορίαν των πολιτικών>>, ⁴⁴² αν και επαγγέλλετο το στρατιώτη και ζούσε με αυτό τον τρόπο.

Είναι πάντως γεγονός ότι με την άφιξη του Μαυροκορδάτου στο Μεσολόγγι (25 Νοεμβρίου 1823) οι οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας

διαιρέθηκαν και <<οι μιν Σουλιώται και Τσόγκας συνεννοούντο μετά των εν Κρανιδίω· ο δε Ράγκος και τινες άλλοι με τον Κολοκοτρώνη>>. ⁴⁴³ Θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον να γνωρίζαμε από στοιχεία αν ο Ράγκος εντάχθηκε, έστω και προσωρινά, στην πάγια αντιμαυροκορδατική φατρία μαζί με τους εχθρούς του, Ίσκο και Καραϊσκάκη. Αυτό όμως φαίνεται απίθανο και δεν προκύπτει από τη μαρτυρία του Επάρχου Κ. Μεταξά, που παραθέσαμε. Το λογικό στην προκειμένη περίπτωση είναι ο Ράγκος, καθώς βρέθηκε στην Πελοπόννησο για να μειώσει την επιρροή του Μάρκου Μπότσαρη στη Δυτική Ελλάδα ⁴⁴⁴ ελέω Μαυροκορδάτου, να ήρθε σε επαφή με αντιμαυροκορδατικούς κύκλους που απεργάζονταν την εκδίωξη του Μαυροκορδάτου από τη Δυτική Ρούμελη και να έγινε κοινωνός του σχεδίου. ⁴⁴⁵

Η άρνηση του Κ. Μεταξά να τεθεί επικεφαλής της ομάδας των οπλαρχηγών του Ράγκου, που ήθελαν την απομάκρυνση του Μαυροκορδάτου από τη Δυτική Ελλάδα, καθώς και τα δάνεια που ήρθαν στην Ελλάδα και τα διαχειριζόταν η αγγλόφιλη φατρία έκαναν φαίνεται το Ράγκο να επανεξετάσει τη στάση του απέναντι στο Μαυροκορδάτο και να ενταχθεί πάλι πλήρως στη μαυροκορδατική φατρία.

Η δεύτερη φάση της σύγκρουσης Ράγκου - Καραϊσκάκη

Με τη δίκη του Καραϊσκάκη (3 Απριλίου 1824) για <<προδοσία>> και την υποχρεωτική απομάκρυνσή του από το Μεσολόγγι και το Ανατολικό άρχισε ουσιαστικά η δεύτερη φάση της αρματολικής σύγκρουσης Γιαννάκη Ράγκου – Γεωργίου Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων. Σ' αυτή τη δεύτερη φάση οι δυο αντίπαλες φατρίες ⁴⁴⁶ λειτουργούν υποστηρικτικά προς τα μέλη τους- διεκδικητές του αρματολικιού. Έτσι, όταν ο Καραϊσκάκης αποφασίζει πλέον δια των όπλων να εκδιώξει το Ράγκο από τα Άγραφα, διότι οι αιτήσεις του προς τον Μαυροκορδάτο απορρίπτονται, ⁴⁴⁷ οι οπλαρχηγοί της μαυροκορδατικής φατρίας, Ν. Στορνάρης, Γ. Τσόγκας, Δ. Μακρής και Γρ. Λιακατάς σπεύδουν να τον εμποδίσουν να ανεβεί στα Άγραφα, ενώ οι υποστηρικτές του Καραϊσκάκη, Ανδρέας Ίσκος και Γιάννης Στάικος <<πιάσαν>> τα γεφύρια και εμπόδιζαν τη δίωξη του Καραϊσκάκη από τους οπλαρχηγούς του Μαυροκορδάτου. ⁴⁴⁸

Επίσης τα δυο αντίπαλα συστήματα της Δυτικής Ελλάδας συμπαρίστανται και ηθικά στους δυο επώνυμους διεκδικητές του αρματολικιού

των Άγγραφων. Έτσι, ο Νότης Μπότσαρης, Γεώργιος Τσόγκας, Δημήτρης Σκαλτσάς, Δημήτρης Μακρής, Αλεξάκης Βλαχόπουλος και Αναγνώστης Καραγιάννης με επιστολή τους προς το Γιαννάκη Ράγκο την 2 Απριλίου 1824 καταδικάζουν τον αντιπατριωτισμό του Καραϊσκάκη,⁴⁴⁹ ενώ ο Ανδρέας Ίσκος και ο Γιαννάκης Γιολδάσης προσπαθούν να τον πείσουν ότι ο Καραϊσκάκης χτυπάει τους Τούρκους στα Άγραφα και ότι δεν πήγε εκεί για το αρματολίκι.⁴⁵⁰

Ο Μαυροκορδάτος θέλοντας αυτή τη φορά να ασφαλίσει την επαρχία Αγράφων από τις επιβουλές του Καραϊσκάκη ενίσχυσε το Ράγκο και με το στρατιωτικό σώμα του Γιαννάκη Μπουκουβάλα, που έστειλε από το Μεσολόγγι με αυστηρές συστάσεις να μην παρεκτραπεί σε λεηλασίες ή σε παράνομες διεκδικήσεις.⁴⁵¹ Σε διαμαρτυρία του Ράγκου προς το Μαυροκορδάτο ότι ο Γιαννάκης Μπουκουβάλας <<παρεκτρέπεται>> στα Άγραφα, ο Μαυροκορδάτος του απαντά ότι ο Μπουκουβάλας δεν είχε καμιά διαταγή να κάνει αυτά που κάνει στα Άγραφα και πήρε διαταγή να συμμορφωθεί.⁴⁵² Πάντως εκ των εγγράφων φαίνεται καθαρά ότι ο Μαυροκορδάτος ενημερώνεται συχνά από το Ράγκο και το Στορνάρη για όλα τα <<κινήματα>> που κάνουν εναντίον του Καραϊσκάκη.⁴⁵³ Οι τακτικές τους επαφές δια επιστολών δίνει στο Μαυροκορδάτο την πλήρη εικόνα των στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά του Καραϊσκάκη.

Στην προσπάθειά του ο Γιαννάκης Ράγκος να διασφαλίσει τα Άγραφα και να εκδιώξει τον αντίπαλό του Καραϊσκάκη προσεγγίζει την 11 Απριλίου 1824 στη Βιτζίστα το δερβέναγα των Τρικάλων Σούλτσα Κόρτσα και του προτείνει να καταδιώξουν μαζί τον Καραϊσκάκη.⁴⁵⁴ Ο Οθωμανός αξιωματούχος καχύποπτος και ξαφνιασμένος από την εισβολή του Καραϊσκάκη, <<διότι ποτέ δεν ήλπιζεν, ημιθανής ο Καραϊσκάκης εις τον κράββατον, με 1500 στρατιώτας να διαβή τα πλέον υψηλότερα μέρη και να εισχωρήση <τόσον πολύ>>,⁴⁵⁵ διστάζει να συναινέσει πιστεύοντας ότι το κυνηγητό του Καραϊσκάκη από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις Ράγκου και Στορνάρη είναι <<στρατήγημα>> των Ελλήνων για να εισβάλλουν στη συνέχεια στα Τρίκαλα. Οι απανωτές όμως αποστολές του Σταμούλη Γάτσου στο Σούλτσα Κόρτσα εκ μέρους του Ράγκου τον έπεισαν περί του αντιθέτου και ενώθηκε με τις ελληνικές δυνάμεις στην καταδίωξη του Καραϊσκάκη.⁴⁵⁶ Και παρατηρούσες τότε, γράφει ο Δ. Αινιάν, ο Καραϊσκάκης να μπαίνει στη

επαρχία των Αγράφων <<καταδιωκόμενος και από Τούρκους και από Έλληνες>>. ⁴⁵⁷

Τον οθωμανικό παράγοντα στην αρματολική σύγκρουση για το αρματολίκι των Αγράφων προσπάθησε να προσεταιρισθεί και ο Καραϊσκάκης. Ενώ βρισκόταν στρατοπεδευμένος στην Καστανιά έστειλε και συνέλαβαν τον πολιτάρχη του Σούλτσα Κόρτσα, Χουσεΐν Τζιούρη και προσπάθησε να τον χρησιμοποιήσει ως ενδιάμεσο της επιθυμητής του και επιδιωκόμενης συμφωνίας με το Σούλτσα Κόρτσα για το αρματολίκι των Αγράφων λέγοντάς του τα εξής:

<< Ο αφέντης σου με ήυρεν άρρωστον, και εδίωξεν από τα Άγραφα τους ανθρώπους μου, και τα έδωσεν εις τους πορδαλάδες, τον Ράγκον και Σταμούλην Γάτζον. Ιδού, οπού ήλθα <τώρα> δυνατότερος και από ό,τι ήμουν <πρωτύτερα>. Ή τα Άγραφα λοιπόν, ή θα το κάμω στάχτη από την μίαν άκραν έως εις την άλλην, και ο τόπος δεν θέλει σας χωρέσει ! >>. ⁴⁵⁸

Ο Καραϊσκάκης στο μήνυμά του – αίτηση προς το Σούλτσα Κόρτσα για το αρματολίκι των Αγράφων χρησιμοποιεί λόγο απειλητικό κατά τα γνωστά αρματολικά ειωθότα. Ο λόγος όμως αυτός όχι μόνο δεν απέφερε το αναμενόμενο αποτέλεσμα για τον Καραϊσκάκη αλλά προκάλεσε και την μήνιν του δερβέναγα των Τρικάλων, ο οποίος σε επιστολή τους προς το Στορνάρη το Μάιο του 1824 έγραφε:<<Εγώ αυτουνού του γύφτου και του χαϊνή ⁴⁵⁹ δεν του δίδω ούτε καλύβα, όχι Άγραφα. Μόνον εσείς κοιτάξετε να μη με γελάσετε>>. ⁴⁶⁰ Από την απάντηση γίνεται σαφές ότι ο Κόρτσα την επιλογή του Αρματολού για τα Άγραφα την είχε κάνει νωρίτερα και ο μόνος φόβος του ήταν να μην προδώσουν ο Ράγκος και ο Στορνάρης τη συμφωνία τους. Το ότι ο οθωμανικός παράγοντας (Σούλτσα Κόρτσα) έγινε και πάλι το κέντρο των αντιμαχόμενων Ελλήνων οπλαρχηγών και ο ρυθμιστής της εξουσίας στα Άγραφα φαίνεται και από άλλη επιστολή του Στορνάρη προς τον Κόρτσα:

<< Επιθυμώ να μάθω, αν έχεις σκοπόν να δώσης τα Άγραφα εις την εξουσίαν του Καραϊσκάκη, να με γράψης ειλικρινώς, να μη τον πολεμήσω, και μείνη έχθρα μεταξύ μας>>. ⁴⁶¹

Ο Καραϊσκάκης, αν και άρρωστος και διωκόμενος από τις ελληνοτουρκικές δυνάμεις του Ράγκου, Στορνάρη και Κόρτσα <<εμβήκεν εις τα Άγραφα, και εξάλισεν και τον Ράγκον, και τους πολίτας, και τον Σούλτζιαν>> ⁴⁶². Ο Στορνάρης όμως, μόλις ο Καραϊσκάκης βγήκε από το

αρματολίκι του Ασπροποτάμου, αρνήθηκε να μπει στα Άγραφα προφασιζόμενος τη συνύπαρξή του με τους Τούρκους. Η απάντηση του Ράγκου στο Στορνάρη για τις αιτιάσεις του δείχνει την απόφασή του να κρατήσει με κάθε τρόπο την επαρχία Αγράφων: <<Ε, Καπετάν Νικολό,[...] και με Εβραίους θέλει ενωθώ να τον διώξω, τον κερατά>>. ⁴⁶³

Η αντίπαλη φατρία του Καραϊσκάκη δια του Μαυροκορδάτου, Τσόγκα και Ράγκου προσπαθεί με επιστολές να αποκόψει τα ηθικά στηρίγματα του Καραϊσκάκη (Ίσκο, Γιολδάση), για να γίνει ευκολότερος στόχος. Είναι τόσο μάλιστα το μίσος του Μαυροκορδάτου για τον Καραϊσκάκη που δε διστάζει να γράψει στον Τσόγκα και Ράγκο: <<πρέπει να τραβήση χέρι ο Ανδρέας [Ίσκος] και ο [Γιαννάκης] Γιολδάσης από τον Καραϊσκάκη, ο οποίος ή εις την Διοίκησιν να σταλθή δια ν' απολογηθή ή να τραβήση έξω από την Ελλάδα>>. ⁴⁶⁴

Η ήττα του άρρωστου ⁴⁶⁵ Καραϊσκάκη στο χωριό Βράχα από τις ενωμένες ελληνοτουρκικές δυνάμεις και ο θάνατος του αγαπημένου του παλικαριού Αντώνη Ζαραλή τον ανάγκασαν να υποχωρήσει στα Πολιτοχώρια και από εκεί στο Καρπενήσι στο στρατόπεδο του Σκαλτσοδήμου. Ούτε ο Κίτσος Τζαβέλας, που έτρεξε σε βοήθεια από τα Σάλωνα, ούτε ο Ανδρέας Ίσκος κατάφεραν να προφθάσουν τη μάχη και να τον βοηθήσουν. ⁴⁶⁶

Στη Δομνίστα ευρισκόμενος ο Καραϊσκάκης προέβη σε μια πράξη, που για τους περισσότερους ιστορικούς θεωρείται ανεξήγητη: την αποστολή προς το Μαυροκορδάτο την 27 Μαΐου 1824 αναφοράς με την οποία απολογούνταν για όσα έκανε και ζητούσε συγγνώμη από τη Διοίκηση:

<<Εμένα η κακή μου τύχη και αρρώστησα οπίσω· δεν ηξεύρω κιόλα από τα κρύα τα πολλά ήταν, ή από τόσους αφορισμούς οπού μου εκάματε, και σε παρακαλώ να με συγχωρέση η Διοίκησης, και όλοι οι χριστιανοί, και να μου σταλθή και μία ευχή συγχωρητική παρά του ιερέως>>. ⁴⁶⁷

Η ως άνω αναφορά του Καραϊσκάκη προς το Μαυροκορδάτο είναι προδήλως αίτηση συγχωρητική ενός ανθρώπου βαριά άρρωστου, που συνάδει άριστα με τα χριστιανικά ειωθότα και δεν έχει και ούτε μπορεί να έχει άλλη σημειολογία, που σχετίζεται με την αλλαγή των διαθέσεων του οπλαρχηγού, διότι τάχα επείσθη ότι <<δεν δύναται να αντισταθμίση την δύναμιν της Διοικήσεως>> ⁴⁶⁸ ή ότι αναγνώρισε <<το σωτηριώδες κράτος της αρχής>>. ⁴⁶⁹ Η κατοπινή συμπεριφορά του Καραϊσκάκη κάθε άλλο παρά αυτό

αποδεικνύει, αφού το αρματολίκι των Αγράφων ως ζητούμενο έρχεται και ξανάρχεται όχι πια προς τη Γερουσία της Δυτικής Ελλάδας και το Μαυροκορδάτο αλλά προς την Κεντρική Διοίκηση στην Πελοπόννησο. Αυτό που πραγματικά άλλαξε στην προκειμένη περίπτωση είναι ο τρόπος της διεκδίκησης εκ μέρους του Καραϊσκάκη. Δεν πιστεύει πλέον ο Καραϊσκάκης ότι μπορεί με τα όπλα να πάρει τα Άγραφα. Το δοκίμασε και απέτυχε. Γι' αυτό τώρα στρέφεται προς την Πελοπόννησο και ζητά εκεί στηρίγματα. Ζητά στήριγμα από τον ισχυρότερο άνδρα της Κεντρικής Διοίκησης, το Γεώργιο Κουντουριώτη:

<<Όθεν, αν έχω και εγώ, ως ένας μιμητής σας, εκλαμπρότατε, μερίδα αγάπης και ευνοίας εκ μέρους της, παρακαλώ να με ευνοείτε μόνον και μόνον δια την αλήθειαν και επάνω εις τα συμφέροντα της πατρίδος. [...] Επειδή όμως είσθε κηρυγμένος πανοικί ένας προστάτης του έθνους χαρακτηριστικός και αφιλοπρόσωπος, παρακαλώ να ξεχωρίσετε τους καθαρούς πατριώτας από τα έργα τους, και να μη με κρίνετε ίσα με τους διπλοπρόσωπους και τουρκόφρονας, όσοι πραγματεύονται την ελευθερίαν του έθνους. Εγώ δε, μένων επί της αληθείας, επεύχομαι την σωτηρίαν της πατρίδος και ευδοξίας σας, υποσημειούμενος με βαθύ σέβας της υμετέρας εκλαμπρότητος>>. ⁴⁷⁰

Συνεπώς για τον Καραϊσκάκη η συγχωρητική αναφορά-αίτηση προς το Μαυροκορδάτο και τους λοιπούς αντιπάλους <<χριστιανούς>>, (μια συγχώρεση που ποτέ δεν έλαβε),⁴⁷¹ ήταν μια πράξη βαθιά ανθρώπινη, χριστιανική, ενώ η προσέγγισή του με τον Κουντουριώτη πράξη πολιτικής αναπροσαρμογής του στοχοθετημένου και χρόνιου αιτήματός του.

Τον ίδιο προστάτη (Γ. Κουντουριώτη) επιζήτησε και ο Ανδρέας Ίσκος στην Πελοπόννησο.⁴⁷² Φαίνεται πως οι αντιμαυροκορδατικοί οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας από κάποιο χρονικό σημείο του Αγώνα και μετά, λόγω της έντονης διαμάχης τους με το Μαυροκορδάτο και τη φατρία του, ζήτησαν προστασία και στήριξη από ισχυρούς ανθρώπους της Κεντρικής Διοίκησης στην Πελοπόννησο.⁴⁷³ Πάντως ο Ανδρέας Ίσκος ήταν αυτός που βοήθησε τον Καραϊσκάκη να περάσει από τα Σάλωνα, όπου βρέθηκε μετά την αποχώρησή του από τα Άγραφα, στην Πελοπόννησο (Ναύπλιο 25 Ιουνίου 1824) για να απολογηθεί στην Κεντρική Διοίκηση και να ζητήσει το δίκιο του.

Το πώς κατάφερε ο Καραϊσκάκης να <<συγχωρηθεί>> από την Κυβέρνηση του Ναυπλίου και αν στην αθώωσή του συνέβαλε μόνο ο

Κωλέπτης ή και άλλοι προστάτες του είναι ένα θέμα, που η έρευνα δεν έχει ακόμα απαντήσει. Ένα όμως είναι γεγονός. Ότι και στο Ναύπλιο ο Καραϊσκάκης ζητά με επιμονή να αναλάβει επισήμως την αρχηγία των όπλων της επαρχίας Αγράφων.⁴⁷⁴ Αντίθετα η φατρία του Μαυροκορδάτου με τους ανθρώπους της στο Ναύπλιο κάνει ό,τι είναι δυνατό για να απορριφθεί κάθε αίτημα του Καραϊσκάκη που σχετίζεται με την περιοχή των Αγράφων.⁴⁷⁵ Η Διοίκηση για να αποφύγει το <<σκάνδαλο>> των Αγράφων και την πίεση του Καραϊσκάκη του επέτρεψε να εκστρατεύσει με σώμα τριακοσίων μισθωτών στρατιωτών στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα, αφού εξέδωσε και τις απαραίτητες διαταγές.⁴⁷⁶

Ο διορισμός του Καραϊσκάκη στην Ανατολική Στερεά σήμανε συναγεμρό στο αντίπαλο μαυροκορδατικό στρατόπεδο. Ο ίδιος ο Μαυροκορδάτος στέλνει αλληπάλληλες επιστολές στο Γεώργιο Κουντουριώτη και εκφράζει την αντίθεσή του για την απόφαση· μάλιστα σε μια του επιστολή γράφει ότι << του Καραϊσκάκη ο διορισμός επί καφαλής τριακοσίων επίκρανε πολλούς των ενταύθα· δεν βλάπτει όμως, εάν παρθούν τα' αναγκαία μέτρα δια να γενή η θεραπεία την οποίαν γράφω εις εν των κοινών γραμμάτων μου>>.⁴⁷⁷ Την ίδια εποχή σε άλλη του επιστολή προς τον Κουντουριώτη πλέκει το εγκώμιο του Ράγκου γράφοντας <<με πόσσην ευπειθειαν και προθυμίαν φέρεται ο στρατηγός Ράγκος και πόσον εχρησίμευσε και εσχάτως>>,⁴⁷⁸ ενώ σε άλλη εξαίρει την ικανότητα και το αγωνιστικό φρόνημα των τριών οπλαρχηγών της φατρίας του, Γεωργίου Τσόγκα, Γιαννάκη Ράγκου και Αλεξάκη Βλαχόπουλου.⁴⁷⁹

Η παρουσία του Οδυσσέα Ανδρούτσου στο στρατόπεδο Σαλώνων, (όπου και ο Καραϊσκάκης με το στρατιωτικό του σώμα), και οι επαφές του <<μετά των πολεμίων>> ανάγκασαν τη Διοίκηση να στείλει στα Σάλωνα το Γεώργιο Αινιάν ως έφορο των στρατευμάτων της Στερεάς⁴⁸⁰ και ως άνθρωπο της Διοίκησης, που θα κατοπτρεύει συμπεριφορές και θα καταγράφει κινήσεις οπλαρχηγών. Ο χώρος του στρατοπέδου των Σαλώνων, εκείνη την εποχή, έγινε το στρατηγείο των αντιμαυροκορδατικών οπλαρχηγών με αρχηγό τον Καραϊσκάκη, ο οποίος συγκέντρωσε όχι μόνο τους δυσареστημένους της Δυτικής Στερεάς αλλά και της Ανατολικής. Για πρώτη φορά ο Καραϊσκάκης έχει κοντά του τη φατρία του και ικανές στρατιωτικές δυνάμεις για να αντιμετωπίσει τους αντιπάλους του, όχι σε επίπεδο στρατιωτικών

επιχειρήσεων και συγκρούσεων αλλά σε επίπεδο πολιτικής επιρροής και άσκησης πίεσης προς την Κεντρική Διοίκηση. Το θέμα που μορφοποιεί τη σύγκρουση των δυο αντιμαχόμενων φατριών και δημιουργεί μείζον θέμα στους στρατηγικούς και επιχειρησιακούς σχεδιασμούς της Διοίκησης είναι το αρματολίκι των Αγράφων και οι αμετάπτωτες φιλοδοξίες Ράγκου και Καραϊσκάκη για την κατάκτησή του. Αναμφίβολα η λύση του προβλήματος δε βρίσκεται τώρα πια στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδας και του Μαυροκορδάτου αλλά στην Κεντρική Διοίκηση, όπου μετατοπίζεται και το κέντρο του ενδιαφέροντος. Έτσι, παρατηρούμε το εξής φαινόμενο· η φατρία του Μαυροκορδάτου με τις πολιτικές της επιρροές στο χώρο της Διοίκησης και τους ανθρώπους της να αγωνίζεται να αποτρέψει πιθανό διορισμό του Καραϊσκάκη στα Άγραφα, ενώ αντίθετα η αντίπαλη φατρία να τον επιβάλλει.

Ο Γεώργιος Αινιάν ως άνθρωπος της Διοίκησης στα Σάλωνα την πληροφορεί τον Οκτώβριο του 1824 ότι στη Δυτική Ελλάδα δημιουργήθηκε φατρία στρατιωτικών και πολιτικών εναντίον του Μαυροκορδάτου με αρχηγό τον Καραϊσκάκη και πρωταγωνιστές τον Πορφύριο Άρτας, παραστάτες της Δυτικής Ελλάδας, στρατιωτικούς και προκρίτους. Και για να διαλυθεί – γράφει ο Αινιάν στη Διοίκηση – πρότεινε στον Μαυροκορδάτο να επιτρέψει στον Καραϊσκάκη να μεταβεί στα Άγραφα. Τη σοβαρότητα της καταγγελίας αυτής συμπληρώνει η πληροφορία του Αινιάν προς τη Διοίκηση ότι άνθρωπος του Ανδρέα Ίσκου πήγε στα Σάλωνα, πήρε αναφορά από όλους τους εκεί στρατηγούς και πρόκειται να έρθει στη Διοίκηση με κοινή αναφορά εναντίον του Μαυροκορδάτου. Και βέβαια αν γίνει αυτό θα πληγεί η υπόληψη του Μαυροκορδάτου.⁴⁸¹

Η υπόδειξη του Αινιάν προς το Μαυροκορδάτο να επιτρέψει στον Καραϊσκάκη να μεταβεί στα Άγραφα σημαίνει την αλλαγή της διάθεσης του Αινιάν απέναντι στον Καραϊσκάκη και τη θετική στάση προς το πρόσωπό του. Έτσι εξηγείται η υποστηρικτική για τον Καραϊσκάκη επιστολογραφία του Αινιάν προς τον Κουντουριώτη⁴⁸² και προς τους άλλους παράγοντες⁴⁸³ της Διοίκησης. Μάλιστα στην επιστολή της 10 Οκτωβρίου 1824 προς τον Κουντουριώτη γράφει ότι ο Καραϊσκάκης με την παρέμβασή του μπήκε στο σωστό δρόμο και αφιερώθηκε αποκλειστικά στη Διοίκηση, γι' αυτό πρέπει να

αξιοποιηθεί και να <<μη καταδεχθήτε να αφήσετε εμένα εις την εντροπήν και αυτόν εις την απάτην>>⁴⁸⁴

Είναι φανερό μέσα από την επιστολογραφία εκείνης της εποχής πως το πολιτικό παιχνίδι, που παίζεται με κέντρο το Ναύπλιο και ρυθμιστή των πραγμάτων τον Κουντουριώτη, αφορά πρώτιστα από τη μια το διορισμό του Καραϊσκάκη στα Άγραφα και την αξιοποίησή του από τη Διοίκηση και από την άλλη την αξιοπιστία του Μαυροκορδάτου και την πρωταρχία του στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας. Με άλλα λόγια ο πιθανός διορισμός του Καραϊσκάκη στα Άγραφα από την Κεντρική Διοίκηση θα έπληττε καίρια το κύρος και την αξιοπιστία του Μαυροκορδάτου. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η φατρία Καραϊσκάκη κατηγορεί το Μαυροκορδάτο στη Διοίκηση πιθανότατα για οικονομικές ατασθαλίες στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, όπως προκύπτει από την επιστολή του Μαυροκορδάτου στον Κουντουριώτη.⁴⁸⁵ Αν λάβουμε υπόψη ότι ο Μαυροκορδάτος κατηγορήθηκε ευθέως για τη διαχείριση των εθνικών χρημάτων στη Συνέλευση της 6 Δεκεμβρίου 1824 στη Δυτική Ελλάδα τόσο από την αντίπαλη φατρία, όσο και από δικούς του οπλαρχηγούς,⁴⁸⁶ τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι ισχυρισμοί του Μαυροκορδάτου στον Κουντουριώτη ότι <<έχω τας αποδείξεις των πρακτικών μου εις τάξιν, ώστε ν' αποδείξω χωρίς κόπον τα ψεύδη των>>⁴⁸⁷ αφορούν στις μεγάλες καταχρήσεις των εθνικών χρημάτων, που έγιναν από τον ίδιο για φατριαστικούς λόγους και για τις οποίες μήνες πριν τη Συνέλευση οι αντίπαλοί του τον κατηγορούσαν. Το αντεπιχείρημα βέβαια που προβάλλει ο Μαυροκορδάτος στην επιστολογραφία του με τον Κουντουριώτη και αφορά αφενός στην επιθυμία του Καραϊσκάκη να ανεβεί στα Άγραφα και αφετέρου στις κατηγορίες της αντίπαλης φατρίας για καταχρήσεις εθνικού χρήματος είναι ότι <<την φατρίαν την γνωρίζω πολύ καλά, καθώς και τας αιτίας των κατ' εμού εργασιών της· θέλουν να τρώγουν και να κάμνουν όσα επί Αλή πασά και εγώ, εν όσω φέρω εδώ το πρόσωπον της Διοικήσεως, δεν θέλω το συγχωρήσει και ας φωνάζουν όσο θέλουν· τα άλλα [οι καταχρήσεις] όλα είναι προφάσεις>>.⁴⁸⁸

Στο αρχείο του Γεωργίου Αινιάνα⁴⁸⁹ υπάρχει επιστολή του Μαυροκορδάτου προς τον Αινιάνα, που εστάλη την 16 Οκτωβρίου 1824, στην οποία καταγράφεται με τον καλύτερο τρόπο η αρνητική ψυχολογία, και η εχθρότητα του Μαυροκορδάτου προς το πρόσωπο του Καραϊσκάκη:

<<Δεν ημπορώ να πείσω τον εαυτό μου, ότι συμφέρει ο Καραϊσκάκης να διορισθή αρχηγός των αρμάτων των Αγράφων, αφήνω, ότι δεν ηξεύρω με ποίον πρόσωπον πρέπει να ειπώ εις τον Ράγκον σ' έκραξα εις ταύτα τα μέρη, εσκοτώθη ο εξάδελφός σου και άλλα σου δυο παλληκάρια και δι' αμοιβήν της εκδουλεύσεώς σου να φύγης από τα Άγραφα και διατί; Δια να έλθη ο εχθρός σου Καραϊσκάκης; [...]αλλά τι να ελπίζω από τον Καραϊσκάκη; Ότι πηγαίνοντας εις τα Άγραφα θα είναι <<le serviteur tres humble>> της Διοικήσεως και ο Θεός εάν κατέβη να με το ειπή πάλιν θέλω σταθή Θωμάς>>. ⁴⁹⁰

Η τόσο έντονη εχθρότητα του Μαυροκορδάτου προς τον Καραϊσκάκη δεν εδράζεται μόνο στην πεποίθησή του ⁴⁹¹ ότι ο Καραϊσκάκης δεν πρόκειται να υπηρετήση τα συμφέροντα της Διοίκησης και του ιδίου ανεβαίνοντας στα Άγραφα αλλά στο γεγονός του ατίθασου χαρακτήρα και της προσωπικότητάς του, καθώς ο Καραϊσκάκης ήταν ο μόνος οπλαρχηγός της Δυτικής Ελλάδας που δεν αναγνώρισε την εξουσία του Μαυροκορδάτου στην εν λόγω περιοχή. ⁴⁹²

Παράλληλα με τη μαυροκορδατική φατρία, που με επιστολές στον Κουντουριώτη ⁴⁹³ και σε άλλους παράγοντες της Διοίκησης προσπαθεί να αποτρέψει το διορισμό του Καραϊσκάκη στα Άγραφα, λειτουργεί και το αρματολικό δίκτυο του Μήτσου Κοντογιάννη, Γιαννάκη Ράγκου και Νικολού Στορνάρη με σκοπούς στενά ωφελιμιστικούς των αρματολικών τους οικογενειών. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτής της παράλληλης λειτουργίας του αρματολικού δικτύου (που αναλύσαμε πιο πάνω) ο Μήτσος Κοντογιάννης έχει δικό του άνθρωπο στα Σάλωνα <<δια να παρατηρή τα κινήματα των στρατηγών, και τι διαταγή θα τους έλθη, και τι σκοπούς έχουν>> ⁴⁹⁴ για να μάθει και να ενημερώσει το Ράγκο. Ταυτόχρονα με επιστολές του στο Μαυροκορδάτο κατηγορεί τον Καραϊσκάκη ότι συγκεντρώνει στρατό για τα Άγραφα και προτείνει το Ράγκο να <<χτυπήσει>> τους Τούρκους στα Άγραφα και στο Μαυρίλο για να προξενήσουν αφενός <<σύγχυσιν του εχθρού εις Γραβιά>> και αφετέρου να εμποδιστούν και <<οι κακοί σκοποί του Καραϊσκάκη>>. ⁴⁹⁵ Απώτερος σκοπός του Κοντογιάννη και του αρματολικού δικτύου που εκπροσωπεί είναι η κατάληψη του αρματολικιού των Αγράφων από το Ράγκο και η εδραίωση των αρματολικών τους συμφερόντων στην περιοχή. Το γεγονός ότι το συγκεκριμένο αρματολικό δίκτυο κινείται στο χώρο

της Δυτικής Ελλάδας βάσει σχεδίου φαίνεται καθαρά από την προτροπική επιστολή του Μ. Κοντογιάννη προς το Γιαννάκη Ράγκο με την αγωνιώδη γραφή: <<σπούδαζε να εβγής ογλήγορα επάνω με όλην σου την δύναμιν να γενή η εκστρατεία οπού εμελετούσαμε· τώρα είναι ο καιρός [...] διατί ο Καραϊσκάκης ερχάμενος εις Σάλωνα ετοιμάζεται και μαζώνει κόσμον να περάση δια Άγραφα και καταγίνεται εις αυτό>>. ⁴⁹⁶

Παρά τις οργανωμένες προσπάθειες της μαυροκορδατικής φατρίας να αποτρέψει το διορισμό του Καραϊσκάκη στα Άγραφα η Κεντρική Διοίκηση τελικά αποφάσισε το διορισμό ⁴⁹⁷ του επηρεαζόμενη κατά πως φαίνεται από μια σειρά γεγονότων που λειτούργησαν θετικά στην προαναφερόμενη απόφαση. Συγκεκριμένα η Διοίκηση δέχθηκε αριθμό επιστολών πίστης και αφοσίωσης τόσο από τον Καραϊσκάκη ⁴⁹⁸ όσο και από τους οπλαρχηγούς ⁴⁹⁹ της φατρίας Καραϊσκάκη. Μάλιστα ο Κίτσος Τζαβέλας στέλνει προσωπική επιστολή στον πρόεδρο του Εκτελεστικού Σώματος, Γεώργιο Κουντουριώτη με την οποία τον βεβαιώνει ότι αυτός και το σώμα των Σουλιωτών είναι αφιερωμένοι στην Εκτελεστική Εξουσία και αφού διατείνεται ότι η υπόθεση του Καραϊσκάκη <<είναι συμφέρον να τελειώση>> υπόσχεται, αν η σεβαστή Διοίκηση <<έχει καμμίαν υποψίαν ότι αυτός θέλει παραβεί τας σεβ. διαταγάς της>> ⁵⁰⁰ να τον εμποδίσει από κάθε αταξία.

Σημαντικό επίσης ρόλο στο διορισμό του Καραϊσκάκη στα Άγραφα έπαιξε χωρίς αμφιβολία και η θετική αναφορά-παρότρυνση του εφόρου των στρατευμάτων της Στερεάς και ανθρώπου της Διοίκησης, Γεωργίου Αινιάνα, προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη να μη φοβάται τον Καραϊσκάκη, διότι θα τον επιτηρούν οι άλλοι στρατηγοί. ⁵⁰¹ Στην ίδια κατεύθυνση ήταν και η επιστολή του Ι. Μελά, ταμία του Εκτελεστικού τότε για τα στρατεύματα της Στερεάς, ο οποίος ξεπερνώντας τη θετική πρόταση για τον Καραϊσκάκη φθάνει σε κρίσεις και διαπιστώσεις, που ίσως επηρέασαν καταλυτικά την απόφαση του Εκτελεστικού για την εκστρατεία των Αγράφων και τις ικανότητες του περί ου ο λόγος Καπετάνιου:

<<Σας λέγω όμως ότι είναι [ο Καραϊσκάκης] ο μόνος οπού ημπορεί να ανατρέψη όλα τα κακά σχέδια των κακοποιών εάν η Διοίκηση ήθελε του δώσει μίαν ελπίδα πως έχει πάλιν να καταπιασθή καπετάνιος της επαρχίας του· με αυτόν τον τρόπον ήθελε τον κάμει πιστόν και πρόθυμον εις τας διαταγάς της

διοικήσεως και στοχάζομαι να μην είναι κακόν να του δοθή μια τέτοια ελπίδα>>. ⁵⁰²

Στην ευμενή κρίση του Εκτελεστικού πιθανόν να συνέβαλε και η αναφορά των κατοίκων των Αγράφων, που προκάλεσε ο Καραϊσκάκης, με την οποία ζητούσαν από τη Διοίκηση το διορισμό του ως οπλαρχηγό στα μέρη τους στέλλοντας γι' αυτό το λόγο και τέσσερις αντιπροσώπους. Πάντως η Κεντρική Διοίκηση θέλοντας από τη μια μεριά να ευχαριστήσει τον Καραϊσκάκη χωρίς όμως από την άλλη να δυσαρεστήσει το Ράγκο και το Μαυροκορδάτο ακολουθώντας σολομώντεια λύση χώρισε την επαρχία Αγράφων στα δυο και έδωσε τη μισή στον Καραϊσκάκη και την άλλη μισή στο Ράγκο. ⁵⁰³ Ο Καραϊσκάκης παίρνοντας την απόφαση διορισμού στα χέρια του και θέλοντας τον απόλυτο έλεγχο των Αγράφων διαμαρτύρεται προς τον Κουντουριώτη λέγοντας ότι η μη παραχώρηση σ' αυτόν της Τατάρνας(κόλι) θα καταστήσει δύσκολη την απελευθέρωση των πέντε τμημάτων των Αγράφων από τους εχθρούς λόγω έλλειψης φυσικού οχυρού και τόπου, όπου θα μπορούσε να βάζει τροφές, πολεμοφόδια και αρρώστους. Κατέληξε δε παρακαλώντας τον να του δοθεί το κόλι της Τατάρνας. ⁵⁰⁴

Η απόφαση της Διοίκησης να επανέλθει ο Καραϊσκάκης στα Άγραφα ως αρχηγός, έστω και στα μισά, θορύβησε το μαυροκορδατικό στρατόπεδο και ιδιαίτερα το Ράγκο, τον οποίο καθησύχασε με επιστολή ο πολιτικός του Μέντορας, Μαυροκορδάτος και του υπέδειξε πώς να φερθεί στον Καραϊσκάκη. Η σημείωσή του στο υστερόγραφο νομίζουμε ότι απηχεί το βαθμό υποχώρησης της μαυροκορδατικής φατρίας στα νέα πολιτικά δεδομένα που διαμορφώνονται στο χώρο των Αγράφων και την απόφασή της να τηρήσει τα κεκτημένα:

<<Αν ο Καραϊσκάκης ακολουθή το χρέος του εις τον Μαυρίλλον, όπως είναι διορισμένος, δεν πρέπει να δώσης καμμίαν αξίαν, αν δια το πάθος όπου έχει εναντίον σου θέλει να εκδικηθή επάνω εις τους αθώους κατοίκους του μέρους όπου ευρίσκεσαι, δεν πρέπει να του το συγχωρήσης>>. ⁵⁰⁵

Η έκρηξη του δευτέρου εμφυλίου πολέμου στην Πελοπόννησο οδήγησε τα Ρουμελιώτικα στρατεύματα (22 Νοεμβρίου 1824) και τον Καραϊσκάκη (αρχές Δεκεμβρίου 1824) στο θέατρο του αδελφοκτόνου πολέμου, ύστερα από την πρόσκληση που τους απηύθυνε ο πάντα ασκών πολιτική επιρροή στους οπλαρχηγούς της Ρούμελης, Ιωάννης Κωλέττης. ⁵⁰⁶ Αυτό το γεγονός

καθώς επίσης και η μετέπειτα (Ιούλιος 1825) ενεργός συμμετοχή του Καραϊσκάκη στην εξωτερική επικουρία τού για δεύτερα φορά πολιορκούμενου Μεσολογγίου έκαναν το αρματολίκι των Αγράφων να φαντάζει μικρό στόχο για τον πάντα φιλόδοξο Γεώργιο Καραϊσκάκη. Η αλλαγή της διάθεσής του και η νέα εθνική του στοχοθεσία είναι εμφανής τόσο στη μεγάλη πολεμική του πορεία στη Στερεά, όσο και στην επιστολογραφία του με τους μέχρι χθες αντίμαχους και αντίπαλους του αρματολικιού των Αγράφων. Σε μια του μάλιστα επιστολή από το Δίστομο προς τον άλλοτε εχθρό του, Γιαννάκη Ράγκο, συμπυκνώνει τη βαθιά προσήλωσή του στην εθνική απελευθέρωση και τη λήθη των προσωπικών διαφορών.⁵⁰⁷

<<Αδελφέ καπετάν Γιαννάκη, τώρα παρά άλλοτε να αποδίξης τα πατριωτικά σου φρονήματα, και εκείνα οπού μέχρι τούδε εβάσταξες, και αφού επιστρέψωμεν συνθεώ από αθήνες τότε βλέπουν μερικοί αν υπάρχει έθνος ή αν δεν υπάρχει. Εν τοσούτω δε σας ασπάζομαι αδελφικώς και μένω>>.⁵⁰⁸

Σε αντίθεση με τον υψιπετή και εθνεγέρτη Καραϊσκάκη ο Γιαννάκης Ράγκος παραμένει διαρκώς στα χαμηλά προτάσσοντας σε όλη την επαναστατική περίοδο τα προσωπικά του συμφέροντα έναντι των εθνικών. Το μόνο δηλαδή που τον ενδιέφερε ήταν το χρήμα και η αξιοποίηση των νέων κέντρων εξουσίας προκειμένου να προωθήσει τα συμφέροντά του. Η επιστολή του Γεωργίου Κουντουριώτη προς τον Ράγκο, που εστάλη την 15 Απριλίου 1825 από τη Σκάλα, είναι ενδεικτική της ασφυκτικής πίεσης που ασκεί ο Ράγκος στον Κουντουριώτη για χρήματα και μόνο για χρήματα:

<<Τα όσα [χρήματα] έλαβες είναι πολύ περισσότερα από ότι είναι το δικαίό σου, δεν είσαι η Γενναιότης σου άνθρωπος ο οποίος ζητείς να κάμης τύχην από τους μισθούς, όθεν συμπεραίνεις, ότι και είναι αδύνατον να πλερώνω κατ' αυτόν τον τρόπον, και όλα τα μιλλιούνια της Αγγλίας δεν μας εξαρκούν>>.⁵⁰⁹

Χρήματα επίσης ζητάει ο Ράγκος και από τον πολιτικό αντίπαλο του Μαυροκορδάτου, τον Ιωάννη Κωλέττη,⁵¹⁰ ενώ δε χάνει την ευκαιρία να παρέμβει στη Διοίκηση με επιστολή και να διαμαρτυρηθεί για το ποσό (80 χιλ. γρόσια) που εδόθη στον Καραϊσκάκη και στους υπ' αυτόν οπλαρχηγούς προς συντήρηση των στρατευμάτων τους στη Στερεά, τα οποία ήταν τα μόνα που ενίσχυαν απ' έξω τους πολιορκημένους Μεσολογγίτες.⁵¹¹

Σε μια εποχή που όλη η Ρούμελη κινδυνεύει από τον Κιουταχή και ο Καραϊσκάκης είναι η μόνη σωτήρια λύση ο Ράγκος όχι μόνο δεν ενώνεται⁵¹² με τον Καραϊσκάκη ξεχνώντας τις παλιές τους διαφορές αλλά διαμαρτύρεται συνεχώς προς τη Διοίκηση για την προώθηση του Καραϊσκάκη και τη μισθοδοσία που εξασφαλίζει για τα στρατεύματά του. Έτσι την 18 Σεπτεμβρίου του 1825 η προσωρινή Επιτροπή της Δυτικής Ελλάδας κατηγορεί ανοιχτά τον Ράγκο και τον Τσόγκα ότι ενώ είχαν ορκισθεί ένωση με τον Καραϊσκάκη, καθώς ο ίδιος τους έστειλε γράμμα ενωτικό, αυτοί αποτραβήχθηκαν από την ενεργό δράση και βρίσκονται στο Ξηρόμερο σε μια περίοδο που όχι μόνο το Μεσολόγγι αλλά και όλη η Ρούμελη κινδυνεύει από τον Κιουταχή.⁵¹³

Η κοντόφθαλμη προσωποπαγής πολιτική του Ράγκου δε φαίνεται να αλλάζει ούτε με την έλευση του Τσώρτς στην Ελλάδα. <<Μόλις αποβιβάστηκε ο Τσώρτς άρχισε να τον αντιμετωπίζει σαν ένα νέο Μαυροκορδάτο του 1824. Διαβάλλοντας άλλους οπλαρχηγούς, υπερτονίζοντας τη δική του πίστη και προσφορά και συνεχώς παραπονούμενος, προσπαθεί να γίνει ο <<εκλεκτός>> του>>.⁵¹⁴

ΜΕΡΟΣ Β΄

Πολιτικά φαινόμενα στη Ρούμελη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ρουμελιώτες οπλαρχηγοί σε πολιτική δίνη

1. Το Παλαμήδι και η πολιτική των Ρουμελιωτών

<<Ενθυμούμενοι και τους λόγους του Κου Αμιλτώνος ότι <<ο λαός θέλει ειρήνην>>, εφροντίζαμεν πώς να ασφαλίσωμεν τα γενικά δίκαια της Ρούμελης, <αλλά> και τα μερικά <ιδικά μας>>¹

Η επαναστατημένη Ελλάδα μετά την πτώση του Μεσολογγίου και την κυριαρχία του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο βρισκόταν σε μια κατάσταση εριστικής εσωστρέφειας. Όλα έδειχναν ότι η Επανάσταση έπνεε τα λοίσθια και η μόνη απαντοχή για τους πολιτικούς και στρατιωτικούς πρωταγωνιστές της ήταν η βοήθεια των Ευρωπαϊκών κρατών, που μεταφραζόταν σε μια προσπάθεια πολιτικού συμβιβασμού με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο στρατιωτικής απραξίας, εριστικής εσωστρέφειας και επιδιωκόμενου πολιτικού συμβιβασμού η ελληνική επικράτεια είχε χωρισθεί από πολιτική άποψη σε τρεις περιφέρειες με πρόδηλη κομματική και ευρωπαϊκή προτίμηση. Τα Νησιά ήταν η βάση του αγγλικού κόμματος, που είχε αρχηγό τον Μαυροκορδάτο και το Μιαούλη, η Ρούμελη βάση του γαλλικού κόμματος με αρχηγό τον Ιωάννη Κωλέττη και τέλος η Πελοπόννησος έδρα του ρωσικού κόμματος με αρχηγό τον Κολοκοτρώνη.² Στις πιο πάνω κομματικές σχηματοποιήσεις μπορούμε να εντάξουμε τον Ανδρέα Ζαΐμη, πρόεδρο της Διοικητικής Επιτροπής της Ελλάδας στο αγγλικό κόμμα, αν και πολλές φορές ακολουθεί προσωπική πατριαστική πολιτική με σαφή όμως αγγλικό προσανατολισμό, τον Γεώργιο Κουντουριώτη στο γαλλικό κόμμα κοντά στον Κωλέττη λόγω του παραγκωνισμού του από τα εξουσιαστικά

τεκταινόμενα και της πρόδηλης δυσαρέσκειάς του προς τον Μαυροκορδάτο, και τον Ανδρέα Μεταξά με το ρωσικό κόμμα και τον Κολοκοτρώνη.

Το τέλος της Γ' Έθνοσυνέλευσης στην Τροιζήνα (18 Ιανουαρίου – 5 Μαΐου 1827) βρήκε τους Έλληνες διαιρεμένους <<εν διχονοίαις, δυσπιστίαις και ταραχαίς>>, καθώς προέκυψε ένα μείζον ζήτημα, αν δηλαδή η Στερεά θα συμπεριλαμβανόταν ή όχι στο συμβιβασμό με την Υψηλή Πύλη, όπως αποφασίσθηκε το προηγούμενο έτος.³ Αυτός ο προβληματισμός απασχολούσε έντονα τους Ρουμελιώτες αγωνιστές από την πρώτη στιγμή που βρέθηκαν στο Ναύπλιο μετά την πτώση του Μεσολογγίου, καθώς Ρουμελιώτες πολιτικοί τους έλεγαν ότι <<κάτι τι <σπουδαίον διπλωματικόν> τρέχει, κάτι τι γίνεται· ότι θέλουν μερικοί προύχοντες Πελοποννήσιοι να κάμουν συμβιβασμόν με τον Τούρκον, να γίνη <ο Μοριάς> Βλαχμπεϊλίκι και η Ρούμελη να μείνη έξω. Ότι <τέλος> τούτο το κρυφοοργανίζουν με τας <ξένας> Αυλάς>>.⁴ Αυτή η πληροφόρηση θα αποτελέσει στη συνέχεια, όπως θα δούμε, μια βασική, ίσως τη βασικότερη αιτία της πολιτικής ανωμαλίας που ενέσκηψε στο Ναύπλιο μετά την πτώση του Μεσολογγίου και την επαναστατική απραξία, καθώς <<ενοθεύθη ο πατριωτισμός των Ελλήνων>> και κανένας πλέον δεν φρόντιζε για την επαναστατημένη πατρίδα αλλά <<έκαστος επροσπάθει, και αγωνίζετο πώς να πάρη δια τον εαυτόν του περισσότερα>>.⁵

Το φρούριο της Κορίνθου και κυρίως του Ναυπλίου ήταν, μετά την πτώση του Μεσολογγίου, τόποι ανταγωνισμού όχι μόνο των πολιτικών φατριών αλλά και των γεωγραφικών περιφερειών⁶ της επαναστατημένης Ελλάδας, καθώς η κατοχή τους αποτελούσε σημαντικότερο παράγοντα επικράτησης στο πεδίο αφενός των εξουσιαστικών συγκρούσεων και αφετέρου των διασφαλίσεων για την μελλοντική απελευθέρωση των περιοχών. Τα Ρουμελιώτικα στρατεύματα κατέχοντας την Κόρινθο και την Αργολίδα, όταν πια ο τόπος τους είχε προσκυνήσει στον Κιουταχί, όριζαν αντίστοιχα και τα φρούρια της Ακροκορίνθου και του Παλαμηδιού.⁷

Βασικό ρόλο στην κατάληψη του Παλαμηδιού έπαιξε η Εταιρεία των Φιλοδικαίων με αρχηγό τον Σπυρομίλιο, ο οποίος φρόντισε να παραδοθεί το εν λόγω φρούριο στα χέρια του Ρουμελιώτη οπλαρχηγού Θοδωράκη Γρίβα.⁸ Η κατάληψη του Παλαμηδιού από τους Ρουμελιώτες⁹ δεν είχε σύμφωνα με μαρτυρία του Θοδωράκη Γρίβα συνωμοτικό χαρακτήρα αλλά ήταν μια εν τοις

πράγμασι διαμαρτυρία προς τη Διοίκηση για <<όλα τα αναμφισβήτητα δίκαια όλων εκείνων, οίτινες αφού έχασαν το παν, αφού έχυσαν ποταμούς αίματα, αφού ερήμαξαν από όλους τους συγγενείς και εδικούς των, κατάντησαν, τέλος πάντων, να μην έχωσι πουθενά άσυλον και, αλοίμονον! Αν δεν εφορούσαν και την μαχαίραν!>>. ¹⁰ Συνεπώς η κατάληψη του Παλαμηδιού εκ μέρους των Ρουμελιωτών ήταν με άλλα λόγια μια πράξη πολιτικής σκοπιμότητας και επιβίωσης σε μια εποχή που για τους Ρουμελιώτες εχάθη <<το παν>> μετά την πτώση του Μεσολογγίου και την επικράτηση του Κιουταχή στη Δυτική Ελλάδα. Χαρακτηριστική της ψυχολογίας που δημιούργησε στους Ρουμελιώτες ο έλεγχος του Παλαμηδιού είναι η περιγραφή του Κασομούλη στα <<Ενθυμήματά>>του: <<Βλέποντας υπό τα πυροβόλα μας το Ιτζκαλέν και το Ναύπλιον, είπαμεν ότι τώρα, ό,τι και αν έπραξαν οι <των πολιτικών πραγμάτων> προύχοντες, και <ό,τι και> αν πράττουν, <ημείς> ασφαλίσαμεν την τύχην της πατρίδος μας γενικώς και της Ρούμελης <ιδιαιτέρως, προσέτι δε> και την τιμήν μας <ως στρατιωτικών>> ¹¹

Με παρέμβαση του Καραϊσκάκη, ο οποίος έφθασε στο Ναύπλιο την 18 Ιουνίου 1826, ¹² ορίζεται ο εκδιωχθείς από τους Ρουμελιώτες και πρώην κυβερνητικός Φωτομάρας συν-φρούραρχος του Παλαμηδιού, για να μην φαίνονται οι Ρουμελιώτες << απειθείς εις την Διοίκησιν>> ότι δηλαδή άρπαξαν παράνομα το φρούριο και χωρίς διαταγή. ¹³ Ουσιαστικά ο στόχος του Καραϊσκάκη τοποθετώντας το Φωτομάρα συν-φρούραρχο του Παλαμηδιού δεν ήταν μόνο η νομιμοποίηση της Ρουμελιώτικης ενέργειας αλλά και η συνένωση των Σουλιωτο-ηπειρωτών με τους Στερεοελλαδίτες, καθώς ο μεγάλος πολεμικός άνδρας είχε υψηλότερους και γενικότερους σκοπούς, την κοινή εκστρατεία των Ελληνικών δυνάμεων στην υποδουλωμένη Ρούμελη, γι' αυτό <<ήθελεν μεν το φρούριον να μένη εις χείρας των Ρουμελιωτών, όχι όμως και να μένουν <εκεί> τόσοι αξιωματικοί με τους στρατιώτας των περιορισμένοι, φυλάγοντες την πέτραν, αλλά να μείνη ένας γέρων <φρούραρχος> με μίαν δύναμιν σχηματισμένην από όλους μας>>. ¹⁴

Έχοντας όμως η Διοίκηση κατανοήσει επακριβώς τι σημαίνει πολιτικά να κατέχουν δυο μόνο ομάδες γεωγραφικής προέλευσης το φρούριο του Ναυπλίου (Ρουμελιώτες και Σουλιώτες) και θέλοντας να δημιουργήσει ρήξη στο νεοσύστατο συμμαχικό σχηματισμό πρότεινε στους εν λόγω <<καταληψίες>> να μοιρασθεί το φρούριο σε τέσσερα τμήματα και να

εκχωρηθεί το δικαίωμα κατοχής και διοίκησης (εκτός από τους Ρουμελιώτες και Σουλιώτες) και στους Πελοποννησίους και Νησιώτες. Η απάντηση βέβαια που πήρε η Διοίκηση από το Γρίβα ήταν αρνητική για το λόγο ότι <<των μεν Νησιωτών δεν είναι έργον, εις δε τους Πελοποννησίους δεν ανήκει, καθότι δεν εφάνησαν ποτέ ειλικρινείς προς εκείνους, οίτινες εθυσιάσθησαν δι' αυτούς>>. ¹⁵ Και για να ενισχύσουν ακόμα περισσότερο την άρνησή τους οι κατέχοντες Ρουμελιώτες το Φρούριο του Παλαμηδιού δέχτηκαν να μοιρασθεί με την προϋπόθεση να μοιρασθούν και τα άλλα φρούρια με τον ίδιο τρόπο. ¹⁶

Ο Γρίβας και ο Φωτομάρας στην αρχή είχαν σχέσεις αγαστές και κινούνταν στο πνεύμα του στόχου που έθεσαν εξ αρχής καταλαμβάνοντας το Παλαμήδι (<<να εννοούμεθα αμφοτεροι>>). Στη συνέχεια όμως βλέπουμε να διαφοροποιούνται οι σχέσεις αυτές, να καταλαμβάνεται το Παλαμήδι από τον Γρίβα και να περιορίζεται ο Φωτομάρας στο Ίτζ Καλέ ύστερα από ένοπλη σύγκρουση. Ο τελευταίος μάλιστα προσπάθησε να στρέψει τη Διοίκηση και τους κατοίκους εναντίον του Γρίβα και των Ρουμελιωτών σε μια προσπάθεια να τους εξώσει. ¹⁷ Ο Γρίβας δικαιολογώντας τη σύγκρουσή του αυτή με το Φωτομάρα στον καθ' ομολογίαν προσάτη του ¹⁸ και συμβουλάτορά του Γεώργιο Κουντουριώτη, γράφει πως δεν ενήργησε έτσι αποβλέποντας σε <<χωριστά ιντερέσσα, αλλά δια το γενικόν της Ρούμελης πατρικόν συμφέρον>>. ¹⁹

Κι εδώ επίσης είναι εμφανής ο πολιτικός στόχος των ανέστιων Ρουμελιωτών. Βέβαια η σύγκρουση Ρουμελιωτών – Σουλιωτών στο Παλαμήδι δε φαίνεται να είναι μόνο ένα επεισόδιο μεταξύ δυο φιλόδοξων οπλαρχηγών που ανταγωνίζονται για εξουσία. Έχει να κάνει με μια ουσιαστικότερη αντιπαράθεση των δυο ομάδων, ²⁰ που υποβόσκει από την εποχή της εγκατάστασης των Σουλιωτών στη Δυτική Ελλάδα και των κατοπινών στενών σχέσεων του Φωτομάρα με τη φατρία Κολοκοτρώνη, η οποία εποφθαλμιούσε το Παλαμήδι και επιβουλευόταν τον Γρίβα, όπως προκύπτει από επιστολή του Κίτσου Τζαβέλα, ανεψιού του Φωτομάρα, προς τον φίλο και σύμμαχο Κολοκοτρώνη. ²¹ Αυτή η εχθρική σχέση κορυφώθηκε σε ένταση και επικινδυνότητα, όταν ο Κολοκοτρώνης με τη βοήθεια του Φωτομάρα προσπάθησε να καταλάβει το Παλαμήδι και να εκβάλει τον Γρίβα και τους Ρουμελιώτες του.

Σύμφωνα με τον Γρίβα ο σκοπός του Κολοκοτρώνη και των συντρόφων του (μεταξύ των οποίων βρίσκονταν και πολλοί Ρουμελιώτες) ήταν αφενός να αρπάξουν το φρούριο και αφετέρου, αφού σκοτώσουν τους άρχοντες να <<ρίψωσι το πολιτικόν σύστημα και να το σχηματίσωσι όλως εις στρατιωτικόν ή να εξολοθρεύσωσι το Ναύπλιον και προξενήσωσιν εμφύλιον πόλεμον καθ' όσον δυνηθούν>>. ²²

Πέρα από τις όποιες υπερβολές εντοπίζει κανείς στον πιο πάνω ισχυρισμό του Γρίβα ένα είναι βέβαιο ότι ο Κολοκοτρώνης πράγματι προσπάθησε να καταλάβει το Παλαμήδι στην αρχή με εξαγορά ²³ και, όταν εννόησε την απάτη του Γρίβα και την απροθυμία του, επιχείρησε με τα όπλα, για να εδραιώσει έτσι τις εξουσιαστικές βλέψεις της φατρίας του. Ο Γρίβας ακολουθώντας πάντα τις συμβουλές του Κουντουριώτη υποστήριξε την Αντικυβερνητική Επιτροπή και αγωνίστηκε κατά των επιδιώξεων του Κολοκοτρώνη και του Φωτομάρα.

Είναι πάντως εκπληκτικό το γεγονός ότι η Αντικυβερνητική Επιτροπή με τον Μαρκή και τον Μπεηζαντέ αποφάσισε μετά από <<ειλικρινείς>> συνομιλίες που είχε με το Γρίβα την απομάκρυνση του Φωτομάρα από το Ίτζ Καλέ και τη διοικητική υπό του Γρίβα ένωση αυτού του τμήματος με το Παλαμήδι πιστεύοντας αμφότεροι (Γρίβας και Αντικυβερνητική Επιτροπή) ότι έτσι θα επιβαλλόταν η ησυχία στην πόλη του Ναυπλίου. ²⁴ Φρόντισαν μάλιστα τα συμβαλλόμενα μέρη να ορίσουν το Γιαννάκη Στράτο, εξάδελφο του Γρίβα, φρούραρχο του Ίτζ Καλέ βγάζοντας και τις απαραίτητες διαταγές. Επίσης ο Γρίβας και ο Στράτος υπέγραψαν ενόρκως συμφωνητικό υποχρεώσεων, πίστης και αρμονικής συνεργασίας. ²⁵ Και ενώ αυτά ρυθμίζονταν ο Φωτομάρας άνοιξε πόλεμο τουφεκίζοντας προμελετημένα <<την φρουράν της πολιταρχίας>>. ²⁶ Και έπαυσαν οι ένοπλες ταραχές στο Ναύπλιο, όταν <<εσυμβιβάσθησαν οι διαφερόμενοι μεσολαβήσαντος του Τσώρτς, και του μεν Παλαμηδίου έμεινεν πάλιν, ως και πρότερον φρούραρχος ο Γρίβας, του δε Ίτσακαλέ ο Φωτομάρας. Κάτω η πόλις εδόθη εις την εξουσίαν της Κυβερνήσεως>>. ²⁷

Η σύγκρουση του Γρίβα με το Φωτομάρα και η αποτροπή εκ μέρους του της κατάληψης του Παλαμηδιού από το Κολοκοτρώνη έθεσαν επιτακτικά τα ερωτήματα που αφορούσαν το μέλλον του Παλαμηδιού. Κι αυτά τα ερωτήματα ο Γρίβας τα απηύθυνε στον Γ. Κουντουριώτη, προσάτη,

σύμβουλο και επίδοξο διεκδικητή της εξουσιαστικής Αρχής της επαναστατημένης Ελλάδας:

<<Να το φυλάξω [το Παλαμηδί] επ' ελπίδι ότι θα λάβω την επιθυμητήν μου ευχαρίστησιν να σ' ίδω εις τα πράγματα; Να το φυλάξω έως να έλθη ο Κυβερνήτης Καποδίστριας ή τι να κάμω; Εις όποιον τώρα το παραδώσω είναι αναμφίβολον ότι το παραδίδω εις Τούρκους ή εις σκοπεύοντας την δουλείαν της Ελλάδος, τουλάχιστον της Ρούμελης. Δύναμαι τάχα να βάλω βάσιν εις την φήμην της ανεξαρτησίας και πόσον; Έως πότε;>>. ²⁸

Και σ' αυτό το παράθεμα το μέλλον της Ρούμελης αποτελεί συστατικό στοιχείο της σκέψης του Γρίβα κα των Ρουμελιωτών. Συνεπώς η σύνδεση του Παλαμηδιού με το μέλλον της Ρούμελης αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ της πολιτικής των Ρουμελιωτών, ώστε να γίνει η Ρούμελη ελεύθερος χώρος στην μετεπαναστατική περίοδο, καθώς οι σειρήνες του συμβιβασμού με την Υψηλή Πύλη θέτουν την απελευθέρωση της Στερεάς εν αμφιβόλω.

Η πολιτική βέβαια του συγκεκριμένου οπλαρχηγού ως φρουράρχου Παλαμηδιού μπορεί μεν να έχει ρουμελιώτικη, τοπικιστική χροιά δεν αφίσταται όμως και από προσωπικές επιδιώξεις πλουτισμού και εδραίωσης αυθεντίας εξουσιαστικού τύπου. Ήδη από την πρώτη στιγμή της ίδρυσης της <<Αδελφότητας>>, της μυστικής εταιρείας των Ρουμελιωτών, ο Θεωράκης Γρίβας με κάποιες κινήσεις του έδειξε σ' αυτούς τουλάχιστον που τον γνώριζαν²⁹ τις κρυφές του επιδιώξεις. Και μάλιστα μόλις κατέλαβαν οι Ρουμελιώτες το φρούριο του Παλαμηδιού αμέσως <<εφάνη ότι ήθελεν να ασφαλίση τον εαυτόν του και την οικογένειάν του υπο<κάτω εις> το όνομα <<Ρούμελη>> και <<Ρουμελιώται>>. ³⁰ Στο Αρχείο Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη υπάρχει ένας αριθμός επιστολών του Θεωράκη Γρίβα προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη μέσα από τις οποίες βλέπει κανείς τις πελατειακές σχέσεις του εν λόγω οπλαρχηγού προς τον πολιτικό άνδρα³¹ και την προσπάθειά του να εξασφαλίσει κάθε φορά χρήματα για τα έξοδα της φρουράς του. Ανάλογες κινήσεις οικονομικού όμως χαρακτήρα από την μεριά του Γρίβα γίνονται και προς τον αγγλόφιλο Ανδρέα Ζαΐμη³² και προς τον ρωσόφιλο, όπως είδαμε, Θεόδωρο Κολοκοτρώνη. ³³

Δεν αφιστάμεθα της αλήθειας αν ισχυρισθούμε ότι ο Γρίβας ήταν όχι μόνο σύμφωνος με την ενέργεια του Ανδρέα Ζαΐμη να καταλάβει το Ίτζ Καλέ στερώντας το από τον Φωτομάρα, τον <<άνθρωπο>> του Κουντουριώτη,

αλλά και συνεργάσιμος, όπως προκύπτει από σχετικά έγγραφα.³⁴ Έτσι εξηγείται και η παροδική αλλαγή στάσης του Γεωργίου Κουντουριώτη προς τον Θεωδώρακη Γρίβα και η ενόχληση του τελευταίου από την αρνητική συμπεριφορά του προστάτη του.³⁵ Αγνοεί φαίνεται ο Γρίβας ότι στο αξιακό σύστημα των <<ανθρώπων>> του Κουντουριώτη ο ίδιος κατέχει κατώτερη θέση από τον αντίπαλό του Φωτομάρα, καθώς <<είναι αστόχαστος, ορμητικός και επικίνδυνος άνθρωπος και ποτέ δεν ημπορεί να συμπαραβαλθί με τον πιστόν [...] Φωτομάραν>>.³⁶ Επιπλέον η απομάκρυνση του Φωτομάρα από τα καθήκοντα του φρουράρχου του Ίτζ Καλέ με την ενέργεια του Ζαΐμη και την ανοχή του Γρίβα ουσιαστικά έπληξε την πολιτική θέση και διαπραγματευτική ισχύ του προστάτη του Γ. Κουντουριώτη αλλά και τη δυνατότητά του να διεισδύσει στο σώμα των Σουλιωτών του Κίτσου Τζαβέλα, που εκπροσωπεί ο Φωτομάρας.³⁷

Η εξασφάλιση της συνεργασίας με μια από τις φάρες των Σουλιωτών του Τζαβέλα ή των Μποτσαραίων, καθώς και ο έλεγχος ενός φρουρίου στην Πελοπόννησο έδιναν πάντα προβάδισμα στον οποιοδήποτε επίδοξο διεκδικητή της εξουσιαστικής Αρχής της επαναστατημένης Ελλάδας έναντι των αντιπάλων του. Το γεγονός ότι ο Ανδρέας Ζαΐμης φρόντισε να συνδεθεί με τον Κώστα Μπότσαρη εξασφαλίζοντας έτσι εκ του στρατοπέδου των Σουλιωτών όλη τη φάρα των Μποτσαραίων³⁸ του έδινε προβάδισμα τη συγκεκριμένη στιγμή έναντι του Γ. Κουντουριώτη και των άλλων ανταγωνιστών του, αφού κατείχε το Ίτζ Καλέ και ήλπιζε βάσιμα και στη φιλία του φρουράρχου του Παλαμηδιού Θεωδώρακη Γρίβα. Απώτερος στόχος του Ανδρέα Ζαΐμη ήταν, αφού ελέγξει απόλυτα το Ναύπλιο και το φρούριό του, να προκηρύξει νέα Εθνική Συνέλευση προκειμένου να πετύχει τους επιδιωκόμενους σκοπούς από θέση ισχύος.³⁹

Η αντιπαράθεση κυρίως των τριών φατριών Μαυροκορδάτου (Μιαούλη), Γ. Κουντουριώτη (Κωλέττη) και Κολοκοτρώνη (Α. Μεταξά) κινείται ακριβώς σε αυτό το επίπεδο και σ' αυτή τη λογική· στον έλεγχο δηλαδή κάποιου φρουρίου της Πελοποννήσου και δη του Παλαμηδιού και στην εξασφάλιση της συνεργασίας τους με μια φάρα Σουλιωτών.

Στην ίδια λογική κινείται και η προσπάθεια του Μαυροκορδάτου να εξασφαλίσει το ήμισυ του Παλαμηδιού εξαγοράζοντάς το από το Γρίβα με <<εκατό έως εκατόν πενήντα χιλιάδες γρόσια [...] δια να βάλη μέσα

Σουλιώτας και Πελοποννησίους εδικούς του>>.⁴⁰ Η αρνητική στάση του Γρίβα υπαγορεύθηκε κατά πως φαίνεται από την αντιπάθειά του προς το πρόσωπο του Μαυροκορδάτου, γνωστού άλλωστε από τις διαμάχες τους στη Δυτική Ελλάδα, καθώς και από τη γραμμή Κουντουριώτη, ο οποίος φαίνεται ότι είναι ενήμερος για την πρόταση Μαυροκορδάτου.⁴¹

Όταν τα προσωπικά του συμφέροντα δεν του υπαγορεύουν άλλες επιλογές ο Θοδωράκης Γρίβας με ζήλο υπηρετεί την πολιτική του Γ. Κουντουριώτη και με προθυμία ακολουθεί τις κυβερνητικές επιταγές.⁴² Μάλιστα έφθασε στο σημείο να κατηγορήσει ευθέως μπροστά στην Κυβέρνηση τον Ανδρέα Μεταξά, της φατριάς Κολοκοτρώνη, ως επίβουλο της πολιτικής νομιμότητας, αφού είχε σχεδιάσει με τον Κολοκοτρώνη τη ρίψη της Κυβέρνησης και την αλλαγή του πολιτικού συστήματος με τη δολοφονία των αρχόντων της Πελοποννήσου.⁴³ Η απέχθειά του προς τη φατρία Κολοκοτρώνη και προς το πρόσωπο του Μεταξά είναι εμφανής και δηλωμένη, καθώς προτρέπει την Κυβέρνηση <<να μην τον ψηφίση [τον Μεταξά] δια υπουργόν του Πολέμου>>⁴⁴ γνωρίζοντας ότι θα <<πειραχθούν τα μέγιστα οι Κολοκοτρωνίσται>>.⁴⁵

Η πτώση του Μεσολογγίου δεν έφερε μόνο την Επανάσταση στα πρόθυρα της κατάρρευσης αλλά γέννησε σε μέγιστο βαθμό το φατριαστικό πνεύμα στις ψυχές των Στερεοελλαδιτών και την πεποίθηση ότι το μέλλον τους και της ίδιας της περιοχής εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από την μυστική ένωση των κοινών συμφερόντων τους. Έτσι εμφανίζονται τότε διάφορες μυστικές εταιρείες⁴⁶ προάσπισης κοινών συμφερόντων και επιδίωξης κοινών στόχων. Μια τέτοια μυστική εταιρεία δημιουργήθηκε στην Κόρινθο από Ρουμελιώτες αγωνιστές, που μαζί με την άλλη Ρουμελιώτικη μυστική εταιρεία, τη γνωστή <<Αδελφότητα>>⁴⁷ του Θοδωράκη Γρίβα παρέλαβαν το φρούριο της Κορίνθου με την υπόσχεση να πληρώσουν τα δεδουλευμένα στην μέχρι τότε φρουρά, <<απελπισμένοι από την ανόητον και αρπακτικήν διοίκησιν της Επιτροπής [...] δικαιολογούμενοι εις όλα ταύτα ότι η Επιτροπή μόνον δι' εαυτήν θησαυρίζει και δια τους συντρόφους υπαλλήλους της>>.⁴⁸ Μια άλλη επίσης δικαιολογία της σύστασης μυστικής εταιρείας στην Κόρινθο και της παραλαβής του φρουρίου με την ενεργό συμμετοχή της <<Αδελφότητας>> ήταν και η αποτυχημένη προσπάθεια του Κολοκοτρώνη και Μεταξά να καταλάβουν το Παλαμήδι και να εξώσουν τους Ρουμελιώτες και το Γρίβα.⁴⁹

Και στην περίπτωση της Κορίνθου, όπως και του Παλαμηδιού, οι Ρουμελιώτες ανταγωνίζονται τους Σουλιώτες στην εδραίωση και επέκταση της εξουσίας τους στο χώρο της Πελοποννήσου.⁵⁰

Από την πιο πάνω ενέργεια των Ρουμελιωτών γίνεται σαφές ότι η παραλαβή και ο έλεγχος και του φρουρίου της Κορίνθου (εκτός του Παλαμηδιού) αποτελεί πολιτική κίνηση μεγάλου διαμετρήματος, καθώς οι ανέστιοι πλέον Ρουμελιώτες έχοντας υπό την εξουσία τους τις επαρχίες Αργολίδας και Κορινθίας εδραιώνουν αφενός την πολιτική και στρατιωτική τους παρουσία στο χώρο της Πελοποννήσου και αφετέρου τον ισοβαρή λόγο τους στις εν εξελίξει διαπραγματεύσεις της απελευθέρωσης. Διότι ο διάχυτος φόβος τους ήταν ο συνειδητός αποκλεισμός της Ρούμελης εκ μέρους των αντιπάλων τους από τις συγκεκριμένες διαπραγματεύσεις. Ήδη από τον Αύγουστο του 1824 γίνεται προσπάθεια να ενωθούν τα άρματα της Στερεάς Ελλάδας με μια συμφωνία των αρχηγών των αρμάτων,⁵¹ ώστε να διασφαλισθούν τα κοινά της πατρίδας συμφέροντα από τους κατευθυνόμενους κυρίως ανταγωνισμούς των οπλαρχηγών. Αυτή η ένωση των αρμάτων της Στερεάς έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από κάποιους διεκδικητές της Αρχής της επαναστατημένης Ελλάδας και μάλιστα από ανθρώπους που εδιάκειντο ευμενώς προς το Ρουμελιώτικο στρατιωτικό στοιχείο.⁵²

Το πόσο στενά πλέον και τοπικιστικά λειτουργούν οι Ρουμελιώτες σ' αυτή την περίοδο του Αγώνα φαίνεται κι από την πιεστική ανάγκη του Καραϊσκάκη να γίνει μέλος της <<Αδελφότητας>> φθάνοντας την 18 Ιουνίου του 1826 στο Ναύπλιο. Ο διάλογός του με το Γρίβα και τους άλλους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς φωτίζει εξαιρετικά την ψυχική του ανάγκη να γίνει έστω και το μικρότερο μέλος αυτής της εταιρείας που κανοναρχεί και αποτελεί τότε ίσως τη μόνη ελπίδα για τη διασφάλιση των Ρουμελιωτών και του τόπου τους:

<< - Άφετε να βάλω και εγώ την υπογραφήν μου, είπεν [ο Καραϊσκάκης] εις τον Θεόδωρον Γρίβαν και εις τους άλλους· άφετε να την θέσω εις το έγγραφον το καταστατικόν της εταιρείας.

- >> Δεν έμεινε τόπος, Στρατηγέ· αι υπογραφαί εγέμισαν τον χάρτην.

->> Μιας γραμμής τόπον δότε με να την θέσω· θέλω να ήμαι ο μικρότερος αδελφός αυτής της εταιρείας.

>> Γελώντας τα μέλη έδωκαν εις αυτόν το έγγραφον· ο δε αγχίνους ορεινός έθεσε:<<καραϊσκάκης>> κακόγραφον το όνομα, μελανωμένον, στενοχωρημένον εν μέσω άλλων ευρυχώρως γεγραμμένων>>. ⁵³

Η ανάγκη του Καραϊσκάκη να πιστέψει ότι το μέλλον της Ρούμελης και των ανθρώπων της θα εξασφαλιζονταν με την <<Αδελφότητα>>, τη Ρουμελιώτικη μυστική εταιρεία, εξανεμίστηκε λίγους μήνες μετά από την απαράδεκτη συμπεριφορά του Θοδωράκη Γρίβα, ο οποίος αρνήθηκε να δεχθεί ανθρώπους σταλμένους από τον Καραϊσκάκη, διότι <<κατήντησεν να πιστεύση ότι το φρούριον [του Παλαμηδιού] είναι εδικόν του>>. ⁵⁴ Έτσι ο Καραϊσκάκης όχι μόνο <<άλλαξεν ύφος και εφάνη ενάντιος του Γρίβα>> αλλά παίρνοντας μαζί του τον Τζαβέλα, το Βαλτινό και τον Χατζή Μιχάλη έσπευσε την 2 Ιουλίου του 1826 να ανταμώσει τον Κολοκοτρώνη στο Άργος μετά από σχετική αλληλογραφία. ⁵⁵

Η απόφαση αυτή του Καραϊσκάκη να προσφύγει μαζί με άλλους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς στον Κολοκοτρώνη και να ορκισθούν ένωση των αρμάτων προς απελευθέρωση Ρούμελης και Πελοποννήσου δεν είναι άσχετη με την ανεξέλεγκτη κατάσταση των στρατευμάτων, η οποία επικρατούσε μέσα στο Ναύπλιο και πήγαινε από το κακό στο χειρότερο, καθώς η Κυβέρνηση κατηγορούσε τους οπλαρχηγούς γι' αυτή την αναρχία, οι δε οπλαρχηγοί την Κυβέρνηση, διότι ούτε υλικώς ούτε ηθικώς σήμαινε τίποτε γι' αυτούς. Η κατάσταση δε στο φρούριο του Παλαμηδιού με το Γρίβα να επιδεικνύει ιδιοκτησιακή συμπεριφορά ήταν η αφορμή που οδήγησε τον Καραϊσκάκη και τους λοιπούς Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς σε λύσεις έξω και πέρα από <<Αδελφάτα>> και μυστικές εταιρείες, διότι εννόησαν ότι ο Αγώνας δεν είναι υπόθεση Ρουμελιωτών ή Πελοποννησίων αλλά και Ρουμελιωτών και Πελοποννησίων και των απανταχού επαναστατημένων Ελλήνων. Ο Καραϊσκάκης ίσως για πρώτη φορά ξεπέρασε σε τέτοιο βαθμό το τοπικιστικό και ενικό του πνεύμα και ήρθη στο ύψος των πραγματικών πιεστικών περιστάσεων.

Πάντως σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κασομούλη ο Καραϊσκάκης, αν και αναγνωρισμένος αρχηγός των Ρουμελιωτών στο Ναύπλιο, όχι μόνο δεν φρόντιζε για την αποκλειστική ρουμελιώτικη κατοχή του Παλαμηδιού αλλά απεναντίας προσπαθούσε να πείσει τα μέλη της <<Αδελφότητας>> να εκχωρήσουν εξουσία στον εν λόγω χώρο και στις ομάδες των Σουλιωτών του

Τζαβέλα και στους Ηπειρώτες λέγοντας ότι <<το φρούριον δεν ανήκει μόνον εις ημάς, αλλ' ούτε πρέπει να το οικειοποιούμεθα>>. ⁵⁶ Ο Καραϊσκάκης, σύμφωνα πάντα με τον Κασομούλη, που έζησε από κοντά αυτά τα γεγονότα, έχοντας <<εις τον νουν του γενικώτερα πράγματα, <το ζήτημα> τούτο <του Παλαμιδίου> το θεωρούσεν πάρεργον και υστερινόν>>. ⁵⁷ Αποτέλεσμα αυτής της ενωτικής στάσης του Καραϊσκάκη ήταν να συγκρουσθεί με τον Θεωδώρακη Γρίβα και να αποχωρήσει από το φρούριο και την <<Αδελφότητα>> λέγοντας στους συντρόφους του τα εξής:<< Σηκωθήτε βρε αδέρφια [...] να φύγωμεν! Ετούτοι είναι όλοι παλαβοί και ας κληρονομήσουν το φρούριον. <Ελάτε> να κατεβούμεν, να κοιτάξωμεν την δουλειάν μας>>. ⁵⁸ Η επιστολή που απέστειλε με τον Κίτσο Τζαβέλα και τους λοιπούς Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς προς τον Κολοκοτρώνη την 26 Ιουνίου 1826 από το Ναύπλιο ήταν αποτέλεσμα της διαφορετικής φιλοσοφίας του για τα πολιτικά και πολεμικά πράγματα και της ρήξης του με τον Γρίβα. ⁵⁹ Η αποφασιστικότητα της γραφής του και οι ξεκάθαροι πολεμικοί στόχοι δεν άφηναν περιθώρια άρνησης στον Κολοκοτρώνη:

<< Είναι ανάγκη και ανάγκη μεγάλη δια την προσωπικήν μας αντάμωσιν να ενώσωμεν τα συμφέροντα της πατρίδος και να τιμήσωμεν τα άρματα>>. ⁶⁰

Ο Κολοκοτρώνης, αφού έλαβε την επιστολή κατήλθε στο Άργος προς συνάντησή τους και <<συνεδέθη μετ' αυτών ενόρκως>> ⁶¹ παρά την απεγνωσμένη προσπάθεια του Ανδρέα Ζαΐμη μια μέρα πριν να εμποδίσει αυτή την ένωση φοβούμενος τις συνέπειες της επερχόμενης οπλικής ανισορροπίας για τη φατρία του. ⁶² Ο Κολοκοτρώνης στην απαντητική του επιστολή προς τον Α. Ζαΐμη καθησυχάζει τους φόβους του γράφοντάς του ότι δεν ήρθε στο Άργος για να ενωθεί με το μέρος κάποιας φατρίας αλλά για να συντελέσει <<εις την ένωσιν των διεστώτων>> και να πιέσει προσωπικά στην <<ταχείαν εκστρατείαν των μη εκστρατευομένων επαρχιών>>. ⁶³

Ο Γενναίος Κολοκοτρώνης διερμηνεύοντας την απόφαση του πατέρα του να ενωθεί με τον Καραϊσκάκη, τον Τζαβέλα και τους λοιπούς Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς που στήριζαν τους δυο άντρες κάνει λόγο για δυσαρέσκεια που γεννήθηκε μεταξύ του Θ. Κολοκοτρώνη και του Α. Ζαΐμη εξαιτίας της διαρραγής της σχέσης των Νοταραίων, καθώς ο Ιωάννης ήταν προστατευόμενος του Α. Ζαΐμη, ενώ ο Παναγιωτάκης του Κολοκοτρώνη. ⁶⁴

Φαίνεται λοιπόν ότι η πρόταση του Καραϊσκάκη, του Τζαβέλα και της

ομάδας τους ήταν μια ευκαιρία για τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη να αναδιατάξει τις συμμαχίες του και να ενισχύσει το εξουσιαστικό του προφίλ αν όχι πέρα και πάνω από τις πραγματικές ανάγκες του Αγώνα τουλάχιστον παράλληλα. Με άλλα λόγια η ένωση των αρμάτων του Κολοκοτρώνη με αυτά του Καραϊσκάκη και Τζαβέλα εξυπηρετούν τόσο τις πάγιες εξουσιαστικές ανάγκες του Κολοκοτρώνη στην σκληρή αντιπαράθεσή του με τους αντιπάλους του όσο και τις πιεστικές ανάγκες του Αγώνα, αφού Στερεά και Πελοπόννησος τουρκοκρατούνται και μια νέα εκστρατεία των ελληνικών στρατευμάτων είναι υπόθεση κάτι παραπάνω από αναγκαία για το ίδιο το μέλλον της Επανάστασης.

Πάντως η άποψή μας ότι η ένωση των αρμάτων του Κολοκοτρώνη και των Καραϊσκάκη-Τζαβέλα (πέρα από το κέρδος για την ίδια την Επανάσταση) είναι ουσιαστικά μια αναδιάταξη των συμμαχιών στη διεκδίκηση της εξουσιαστικής Αρχής και μια επερχόμενη ανισορροπία στο σύστημα των οπλικών τους δεδομένων, ενισχύεται και από την παρέμβαση του Κωλέττη στο υπό εξέταση ζήτημα. Με μια θερμή επιστολή του προτρέπει τον Κολοκοτρώνη να δεχθεί την πρόταση του Καραϊσκάκη για συνένωση των αρμάτων και να ενδώσει << εις τας πατριωτικάς του ταύτας προσκλήσεις και όσα αρχύτερα σας υπαγορεύει η φρόνησίς σας, ο πατριωτισμός και αυτό το αίσθημα της φιλίας σας να τον προφθάσετε εις τα ζητήματά του>>. ⁶⁵

Ενώ και άλλοι καπεταναίοι της Πελοποννήσου ζητούν να ενωθούν με τον Καραϊσκάκη ⁶⁶ φθάνοντας μάλιστα κάποιοι και σε προτάσεις επιδιωκόμενης συγγένειας μαζί του, ⁶⁷ ο Θεωδώρακης Γρίβας εγκλωβισμένος στην τοπικιστική πολιτική και στις προσωποπαγείς ανάγκες του στέλνει επιστολή στον Καραϊσκάκη από το Παλαμήδι ζητώντας του να ενωθεί μαζί τους, με τους Ρουμελιώτες για να χτυπήσουν τους Πελοποννησίους, διότι αυτοί δεν ενδιαφέρονται, όπως έλεγε, για τους Ρουμελιώτες. ⁶⁸

Αυτή η άκρα τοπικιστική και εμφυλιοπολεμική αντίληψη του Γρίβα ότι οι Πελοποννήσιοι δεν ενδιαφέρονται για την τύχη της Ρούμελης είναι κατά πως φαίνεται από διάφορες πηγές αρκετά διαδεδομένη την εποχή εκείνη στις τάξεις των Ρουμελιωτών. ⁶⁹ Ερμηνεύοντας τούτη την αντίληψη θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι διαμορφώθηκε κάτω από ιστορικο-κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Συγκεκριμένα η βαθιά τοπικιστική αντίληψη δεν πρέπει να είναι άσχετη με τη μακρά αρχαιοελληνική τοπικιστική παράδοση που ως

βίωμα πέρασε από γενιά σε γενιά και έφθασε στην Επανάσταση. Επίσης δε θα μπορούσαμε να αρνηθούμε και τη συμβολή στη συγκεκριμένη αντίληψη και της μεγάλης και εύρωστης οικονομικά τάξης των κοτζαμπάσηδων της Πελοποννήσου, που λείπει σε αριθμό και δύναμη από τη Στερεά. Αυτό το τελευταίο γεγονός, της οικονομικής δηλαδή ευρωστίας των κοτζαμπάσηδων της Πελοποννήσου θεωρείται ένας σημαντικός παράγοντας στην εμφάνιση του εν λόγω γεγονότος, διότι γέννησε το φαινόμενο των μισθοφορικών στρατευμάτων στην Πελοπόννησο, που κατά πλειονότητα ήταν Ρουμελιώτικα. Και κατά κανόνα οι μισθοφορικές σχέσεις είναι σχέσεις ανταγωνιστικές, σχέσεις αφέντη- μισθοδοτούμενου υπηρέτη. Ο Φωτάκος βέβαια σε μια μονοδιάστατη αντιμετώπιση του θέματος θεωρεί την τοπικιστική αντιπαράθεση Ρουμελιωτών- Πελοποννησίων ως αποτέλεσμα μόνο των φαναριώτικων μηχανορραφιών. Ισχυρίζεται ότι οι Φαναριώτες <<έβαλαν τους Έλληνες εις αιώνιον έχθραν, ο Μωραΐτης δεν ήθελε τον Ρουμελιώτην, ως και ο Ρουμελιώτης τον Μωραΐτην>>. ⁷⁰ Σ' όλα αυτά αν προσθέσουμε και το μίσος που γέννησε ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Ρουμελιωτών και Πελοποννησίων μπορούμε σχετικά εύκολα να κατανοήσουμε την μακρόχρονη αντιπαράθεση και την αρνητική αντίληψη του Γρίβα και των άλλων Ρουμελιωτών για τους Πελοποννησίους.

Η όξυνση των σχέσεων Ρουμελιωτών – Πελοποννησίων ανησύχησε ακόμα και τον Καραϊσκάκη, τον οποίον έσπευσε με επιστολή του να καθησυχάσει ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης συμβουλευόντάς τον να μη δίνει βάση στις κατηγορίες των εχθρών των Πελοποννησίων. ⁷¹ Είναι αλήθεια ότι ο Καραϊσκάκης έγινε πολλές φορές αποδέκτης επιθετικών προτάσεων και συμβουλών από Ρουμελιώτες φίλους του να οδηγήσει τα στρατεύματά του στην Πελοπόννησο προς λαφυραγωγία και έναρξη νέου εμφυλίου πολέμου. Στη συνάντησή του με τον Κολοκοτρώνη στο Άργος ο Καραϊσκάκης όχι μόνο τον καθησύχασε αλλά άφησε κοντά στον Κολοκοτρώνη τον Γεώργιο Βαλτινό <<δια να διατηρή την μεταξύ των αλληλογραφίαν>> ⁷² για αρκετό διάστημα δίνοντας ταυτόχρονα όρκους πίστης, φιλίας και διαρκούς συνδρομής <<δια την ελευθερίαν της πατρίδος των>>. ⁷³

Αν δεχθούμε τον ισχυρισμό του αυτήκοου μάρτυρα του επεισοδίου Φωτάκου, ότι ο Καραϊσκάκης διηγήθηκε στον Κολοκοτρώνη κατά τη συνάντησή τους στο Άργος το Γαλλικό σχέδιο καταστροφής της

Πελοποννήσου από τα Ρουμελιώτικα στρατεύματα⁷⁴ μετά την πιθανή νίκη τους επί του Κιουταχή στη Στερεά ή από τα Τούρκικα στρατεύματα σε περίπτωση ήττας τους, τότε θα πρέπει να δεχθούμε και τον ισχυρισμό του ότι η Γαλλική ραδιουργία δια του ναυάρχου Δεριγνύ προσπαθούσε με κάθε τρόπο και μέσο να εντάξει τον Καραϊσκάκη στα σχέδιά της, που στόχευαν στην αποδυνάμωση της Ελληνικής εξουσίας και της Αγγλικής επιρροής στα ελληνικά πράγματα, ιδίως μετά την αίτηση των Ελλήνων για Αγγλική προστασία και διαμεσολάβηση στην Υψηλή Πύλη. Για να αποκτήσει μάλιστα εγκυρότητα ο λόγος του, ο Φωτάκος γράφει ότι στη διήγηση του Καραϊσκάκη παρευρίσκονταν εκτός του Κολοκοτρώνη και του Φωτάκου, ο Α. Μεταξάς και πιθανότατα ο στρατηγός Τσώκρης. Μάλιστα ο Καραϊσκάκης προς επίρρωση των λεγομένων του τους παρουσίασε το μπουγιουρντί που εξασφάλισε ο Δεριγνύ από το Σουλτάνο με το οποίο τον διορίζε Αρματολό των Αγράφων.⁷⁵ Και καταλήγει ο Φωτάκος γράφοντας ότι << τοιαύτα έπραξεν ο Ντερινύ και άλλα πολλά υπέσχετο προς τον Καραϊσκάκην, αν ούτος ήθελε να υψώσει σημαίαν Γαλλικήν και Τουρκικήν>>.⁷⁶

Με αφορμή τα λεγόμενα του Φωτάκου μπορούμε να προβούμε σε δυο διαπιστώσεις:

Πρώτη, είναι δεδομένο και πολλαπλώς διασταυρωμένο ότι ο Καραϊσκάκης ως εγνωσμένος αντιμαυροκορδατικός ανήκε στη χορεία των φίλων του Ιωάννη Κωλέττη, αρχηγού του Γαλλικού κόμματος. Την προστασία επίσης ζήτησε, όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα, και από τον Γεώργιο Κουντουριώτη, όταν η αντιπαράθεσή του με το Ράγκο και τον Μαυροκορδάτο για το αρματολίκι των Αγράφων πέρασε στη δικαιοδοσία της Κεντρικής Διοίκησης. Το γεγονός ότι ο Καραϊσκάκης δεν ήθελε ούτε <<ζωγραφιστούς να βλέπη τους περί τον Μαυροκορδάτον Αγγλίζοντας>>⁷⁷ δε σημαίνει βέβαια ότι ήταν όργανο της Γαλλικής φατρίας ούτε <<ήγετο και εφέρετο από την φατρίαν την Γαλλικήν>>, όπως αυθαίρετα ισχυρίζεται ο Φωτάκος και ότι <<ιδίως ήτο υπό τας εμπνεύσεις του Ιω. Κωλέττη>>.⁷⁸ Η ένωση του Καραϊσκάκη με τον υπό της Αγγλίας, εκείνη την εποχή, τιμώμενο Κολοκοτρώνη⁷⁹ αποδεικνύει ότι ο Καραϊσκάκης όχι μόνο δεν ήταν όργανο του Κωλέττη και της Γαλλικής φατρίας αλλά ήταν ο μόνος από τους οπλαρχηγούς που έκανε πράξη την πίστη του στην απελευθέρωση της Στερεάς και της Πελοποννήσου με την Ένωση των Αρμάτων πέρα και πάνω από φατρίες και ιδιοτέλειες πολιτικών

αρχηγών. Μάλιστα το συμφωνητικό έγγραφο της Γενικής Ένωσης των Αρμάτων Πελοποννήσου και Στερεάς,⁸⁰ αφού το υπέγραψαν ανώτεροι και κατώτεροι οπλαρχηγοί το έστειλαν και στο Παλαμήδι για να το υπογράψουν οι της <<Αδελφότητας>> και ο Γρίβας που κατείχαν το φρούριο. Οι εν λόγω όμως <<εταιριστές>> Ρουμελιώτες αρνήθηκαν να το υπογράψουν προβάλλοντας την αιτιολογία ότι <<υποκρύπτετο σκοπός Κολοκοτρωνικός, και <η> παλαιά ιδέα <των στρατιωτικών> να ενωθούν τα Άρματα κατά των Πολιτικών>>.⁸¹ Η άρνηση των Ρουμελιωτών του Παλαμηδιού να ταυτισθούν με το ενωμένο πια στρατιωτικό σύστημα και κατ' επέκταση να δεχθούν στο Παλαμήδι και τις άλλες γεωγραφικές-στρατιωτικές ομάδες, επέφερε την οργή του Γ. Καραϊσκάκη, Θ. Κολοκοτρώνη, Γ. Βαλτινού, Κ. Βλαχόπουλου, Γ. Στράτου και των Σουλιωτών, οι οποίοι με επιστολή τούς απέκλεισαν << από τα στρατιωτικά <εν γένει> δίκαια>> κηρύττοντάς τους <<εχθρούς του Στρατιωτικού, αδιαλλάκτως μέχρι θανάτου>>.⁸²

Δεύτερη, η απόρριψη εκ μέρους του Καραϊσκάκη των πολλών υποσχέσεων και προτάσεων του Δεριγνύ, αν ύψωνε <<σημαίαν Γαλλικήν και Τουρκικήν>>, αν δηλαδή εντασσόταν στη Γαλλική φατρία ως ενεργούμενο των Γαλλικών συμφερόντων και ταυτόχρονα προσκυνούσε τον Κιουταχή και αποδεχόταν το Οθωμανικό σύστημα, δείχνει το ανεξάρτητο του ανδρός και το υψιπετές του φρόνημα, που δεν κλονίζεται ούτε στη θέα του σουλτανικού εγγράφου (μπουγιουρντί) με το οποίο διοριζόταν Αρματολός των Αγράφων. Μιας επιδίωξης που εγκλώβισε τον Καραϊσκάκη τα πρώτα τέσσερα χρόνια του Αγώνα σε μια σκληρή αντιπαράθεση με το Γιαννάκη Ράγκο, τον Μαυροκορδάτο και τη φατρία του. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι το μπουγιουρντί που δόθηκε στον Καραϊσκάκη από το Δεριγνύ και το οποίο αναφέρει ο Φωτάκος δεν έχει σχέση με τα διοριστήρια έγγραφα που δόθηκαν από τον Κιουταχή στους προσκυνημένους οπλαρχηγούς της Ρούμελης μετά την πτώση του Μεσολογγίου για την κατοχή αρματολικιών. Αυτό τεκμαίρεται τόσο από επιστολή του Σπυριδώνα Τρικούπη προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη με ημερομηνία 24 Μαΐου 1826 που γράφει στηριζόμενος σε γράμματα της εποχής ότι ο Καραϊσκάκης <<αφ' ου δεν ημπόρεσε να καταπείση τον Κιουταγήν δια να του δώση το αρματολίκι των Αγράφων, απεφάσισε να μείνη Χριστιανός>>⁸³ όσο και από την απάντηση του Καραϊσκάκη στη δελεαστική πρόταση του Κιουταχή, όταν συναντήθηκαν

στη φρεγάτα του Γάλλου ναυάρχου Δεριγνύ, να του δώσει το <<λαμπρότερον καπιτανάτον>>, αν προσκυνούσε:<<Ότε σ' εζήτησα, απεκρίθη ο Καραϊσκάκης, καπιτανάτον δεν εισηκούσθην· έκτοτε απεφάσισα να το κερδίσω δια της σπάθης μου και Θεού θέλοντος θα το κερδίσω>>. ⁸⁴

Πάντως τέλη Αυγούστου του 1827 τα Ρουμελιώτικα στρατεύματα της Πελοποννήσου (Αργολίδας και Κορινθίας) είναι ενωμένα, παρά τις όποιες δυσaréσκειες υπήρξαν το προηγούμενο διάστημα εκ μέρους του φρουράρχου του Ναυπλίου, και <<συναγμένα εις την επαρχίαν της Κορίνθου και εις τα Δερβένια [...] και επιθυμούσι νέαν εκστρατείαν εις την Ρούμελην>>. ⁸⁵ Από επιστολή του Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη, που διασώζεται, γίνεται σαφές ότι της ενώσεως των Ρουμελιώτικων στρατευμάτων Ναυπλίου και Κορίνθου προηγήθηκαν επιστολικές επαφές των οπλαρχηγών της Κορίνθου με τον Θ. Γρίβα με στόχο την ομαλοποίηση των σχέσεων και την ένωση των αρμάτων. ⁸⁶ Αυτό είναι ενδεικτικό της ώριμης πολιτικής σκέψης των Ρουμελιωτών και της αποφασιστικότητάς τους να αναλάβουν πρωτοβουλία και μέσω των οπλαρχηγών Κορίνθου και Ναυπλίου να ενώσουν τα άρματα πέρα και πάνω από ιδιοτελείς φατρίες προκειμένου να απελευθερώσουν την πατρίδα τους. Ο κατηγορηματικός λόγος του Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη δε χωρά καμιά αμφιβολία περί του συνειδητά ενωτικού και άκρως τοπικιστικού χαρακτήρα του εγχειρήματος:

<<Σας πληροφορώ ότι, αφ' ου με έγγραφον πρώτον και δεύτερον γράμμα οι οπλαρχηγοί οι εις την Κόρινθο τοποθετημένοι, εκάμαμεν και με αυτούς ένωσιν με ειλικρίνειαν (ως και μετά του Στράτου), ώστε, εκλαμπρότατε, σας βεβαιώ ότι τα άρματα της Ρούμελης ένώθησαν όλα με το να εκατάλαβαν τώρα εσχάτως, ότι άλλο δεν εκαταγίνονταν οι φατριασταί, παρά να διασπείρουν την διχόνοιαν αναμεταξύ εις τους Ρουμελιώτας δια να εύρουν τον καιρόν της ιδιοτελείας των και να είμεθα ημείς πάντα όργανα αυτών. Έφθασε τέλος πάντων να καταλάβουν και οι απλοί στρατιώται της Ρούμελης, ότι η ένωσις θα σώση και διατηρήση την πατρίδα μας και τον στρατιωτικόν χαρακτήρα μας και ας μην κατορθώσουν πλέον οι ιδιοτελείς τους σκοπούς των. Άμποτες δε ο άγιος Θεός να υποστηρίξη την ένωσιν ταύτην>>. ⁸⁷

Εκ του παραθέματος προκύπτει ότι η εκμετάλλευση της στρατιωτικής δύναμης των Ρουμελιωτών εκ μέρους των αντιμαχόμενων φατριών για επικράτησή τους στο πεδίο της εξουσιαστικής Αρχής της επαναστατημένης

Ελλάδας γίνεται αντιληπτή και από τους απλούς ακόμα στρατιώτες της Ρούμελης. Και κυρίως εκείνο που αντιλαμβάνονται είναι πως η σωτηρία της δικής τους πατρίδας δεν εξαρτάται από τη μια ή την άλλη φατρία αλλά από την ένωση των δικών τους αρμάτων. Με άλλα λόγια κατέστη σαφές για πρώτη φορά και από τους απλούς στρατιώτες αυτό που εννόησαν πρωτίτερα Ρουμελιώτες οπλαρχηγοί και δημιούργησαν μυστικές εταιρείες ασκώντας προς το τέλος της Επανάστασης τοπικιστική πολιτική, ότι δηλαδή η απελευθέρωση της πατρίδας τους δε θα έρθει από τις φατριαστικές ιδιοτελείς αντιπαραθέσεις των πολιτικών ηγετών του Αγώνα αλλά από την ισχύ των ενωμένων αρμάτων της Ρούμελης.

Μπορεί η ένωση των αρμάτων της Ρούμελης των ευρισκομένων στα φρούρια του Παλαμηδιού και της Κορίνθου να αποτελεί για τον Θ. Γρίβα πολύ σημαντικό γεγονός και να επαίρεται στον Γ. Κουντουριώτη,⁸⁸ αφήσταται όμως των πραγματικών αναγκών του Αγώνα που επιβάλλουν τις διευρυμένες αρματολικές ενώσεις τέτοιες που οραματίστηκαν και πραγμάτωσαν ο Καραϊσκάκης και ο Κολοκοτρώνης. Η ένωση των αρμάτων της Ρούμελης στην περιοχή της Αργολίδας και της Κορίνθου μπορεί βέβαια να εξυπηρετεί καθαρά τοπικιστικές ανάγκες της Ρούμελης, που σχετίζονται με την μελλοντική ρύθμιση των υπό απελευθέρωση περιοχών και με τα πολιτικά παιχνίδια των επικεφαλής των φατριών, ίσως ακόμα και με ξενικές παρεμβάσεις, σε καμία όμως περίπτωση δεν αποτελεί σοβαρό εγχείρημα η αποχή από τη Γενική Ένωση των Αρμάτων Πελοποννήσου και Ρούμελης και η μη συμμετοχή στις επιχειρήσεις του Καραϊσκάκη στη Ρούμελη. Η άποψη του Γρίβα και των <<εταιριστών>> του ότι καταλαμβάνω τα δυο φρούρια της Πελοποννήσου για να έχω λόγο στις επικείμενες διαπραγματεύσεις για την ανεξαρτησία των περιοχών⁸⁹ σημαίνει αν μη τι άλλο αποδοχή της πολεμικής απραξίας και αναμονή των πολιτικών και διπλωματικών εξελίξεων.

Η νικηφόρα όμως πολεμική πορεία του Καραϊσκάκη στη Ρούμελη και η μη συμμετοχή δημιούργησε συνειδησιακό πρόβλημα στους έγκλειστους Ρουμελιώτες του Παλαμηδιού. Η μαρτυρία του Κασομούλη είναι ενδεικτική: << Όσον ακούγαμεν τους θριάμβους και τους πολέμους διαμένοντες εις το φρούριον, μας εφάνετο ότι είμασθον τόσαις γυναίκες κλεισμέναις, και <τόσοι> κηφήνες>>.⁹⁰ Αυτό το γεγονός μαζί με το γράμμα του Καραϊσκάκη προς τους Ρουμελιώτες του Παλαμηδιού τον Αύγουστο του 1826 που τους ζητούσε

στρατιωτική βοήθεια⁹¹ <<ανάγκασε>> την <<Αδελφότητα>> να στείλει στη Ρούμελη την 3 Σεπτεμβρίου του 1826 το πρώτο στρατιωτικό σώμα αποτελούμενο από 600 περίπου άνδρες, ουσιαστικά δύο περίπου μήνες μετά την αποχώρηση του Καραϊσκάκη από το Ναύπλιο και τις στρατιωτικές του επιχειρήσεις στη Στερεά.⁹²

Έτσι ο αγώνας του Καραϊσκάκη στη Στερεά που άρχισε την 19 Ιουλίου 1826, ημέρα που άφησε το Ναύπλιο και έφθασε στη Σαλαμίνα,⁹³ μπορούμε να πούμε ότι διαπνέεται τώρα πλέον από το Ρουμελιώτικο ενωτικό πνεύμα της απελευθέρωσης, καθώς το <<Παλαμιδιωτικόν σώμα>> του Καραϊσκάκη προήλθε από την <<Αδελφότητα>> του Γρίβα και από τις δυο άλλες αποστολές επικουρικών στρατευμάτων που ο τελευταίος απέστειλε στον Αρχιστράτηγο.⁹⁴ Ο ίδιος όμως ο Θωδωράκης Γρίβας παρέμεινε στο Παλαμήδι φυλάσσοντας το τελευταίο και σημαντικότερο προπύργιο των Ρουμελιωτών στην Πελοπόννησο. Και ενώ οι Ρουμελιώτες αγωνιστές μαζί με πέντε χιλιάδες Μοραΐτες πολεμούσαν με τον Καραϊσκάκη για την απελευθέρωση της Στερεάς, ο Γρίβας κρατώντας το Παλαμήδι παρουσίαζε το πρόσωπο ενός τυράννου και κακοποιού, αφού επιδιόταν σε μια <<ατέλειωτη αλυσίδα εγκλημάτων βίας, αρπαγής, δολιότητας, και αντιπατριωτικών πράξεων>>.⁹⁵ Το εν λόγω φρούριο θα το παραδώσει μόνο στον Ιωάννη Καποδίστρια, όταν ο τελευταίος θα φθάσει στο Ναύπλιο και σύμφωνα με την περιγραφή του Λ. Κουντουριώτη σε επιστολή του προς τον αδελφό του Γ. Κουντουριώτη <<ο Θ. Γρίβας έκλινεν τον αυχένα και ακολούθησεν κατά την διαταγήν του Κυβερνήτου>>.⁹⁶

Και το ερώτημα βέβαια που ανακύπτει από την εν γένει στάση της <<Αδελφότητας>> των Ρουμελιωτών και του Γρίβα στο θέμα της κατάληψης του Παλαμηδιού και της Γενικής Ένωσης των Αρμάτων είναι, αν ό,τι έπραξαν το έπραξαν μόνοι τους ή είχαν κάποια πολιτική καθοδήγηση. Το ίδιο ερώτημα διατύπωσε και ο Γεώργιος Μαυρομάτης την εποχή εκείνη στον Γρίβα και στα άλλα μέλη της εταιρείας που κατέλαβαν το Παλαμήδι.⁹⁷ Η άποψή μας είναι ότι ένα τέτοιο εγχείρημα που στην πραγματικότητα ξεπερνά σε δύναμη και την ίδια τη Διοίκηση της επαναστατημένης Ελλάδας⁹⁸ μπορεί μεν να ξεκίνησε ως αντίδραση των Ρουμελιωτών στη φημολογία ότι η Στερεά δε θα συμπεριληφθεί στις υπό διαπραγμάτευση ελευθερωμένες περιοχές στη

συνέχεια όμως κάποιες πολιτικές δυνάμεις, πιθανότατα και ξένες, να εκμεταλλεύθηκαν και να καθοδήγησαν τους <<καταληψίες>> του Παλαμηδιού.

Από τις πηγές που παραθέσαμε καθίσταται σαφές ότι ο φρουράρχος του Παλαμηδιού Θοδωράκης Γρίβας καθοδηγείται πολιτικά από τον προστάτη και κουμπάρο του Γεώργιο Κουντουριώτη. Οι επιστολές του Θ. Γρίβα που υπάρχουν στα Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη αποδεικνύουν τη στενή σχέση των δυο ανδρών και την πολιτική καθοδήγηση του φρουράρχου από τον πολιτικό άνδρα.⁹⁹ Με δεδομένη τότε τη δυσαρέσκεια του Γ. Κουντουριώτη προς το πρόσωπο του Α. Ζαΐμη και Αλ. Μαυροκορδάτου,¹⁰⁰ εκπροσώπων της αγγλικής φατρίας, και καθώς ήταν προσκολλημένος στη γαλλική φατρία, υπάρχει πιθανότητα το όλο εγχείρημα της <<Αδελφότητας>> έμμεσα να καθοδηγείτο από τον γαλλικό παράγοντα στο πλαίσιο του ανταγωνισμού με την αγγλική φατρία. Την άποψή μας αυτή ενισχύουν και μια σειρά από γεγονότα που σχετίζονται με το ρόλο και τη δραστηριότητα του γαλλικού παράγοντα στα επαναστατικά δρώμενα της εποχής. Για παράδειγμα αναφέρουμε τη δεδηλωμένη προσέγγιση του Καραϊσκάκη από το Γάλλο ναύαρχο Δεριγνύ και τις αντεπαναστατικές προτάσεις του για τη Στερεά που του έκανε, κατά τη μαρτυρία του Φωτάκου.¹⁰¹ Επίσης αναφέρουμε το γεγονός ότι ο Θοδωράκης Γρίβας και όλη η οικογένειά του ανήκαν επαναστατικά και μετεπαναστατικά στο γαλλικό κόμμα και σχετίζονταν με το γαλλικό παράγοντα, όπως αποδεικνύεται από μεγάλο αριθμό εγγράφων.¹⁰² Γνωστή επίσης είναι και η πολιτική σχέση του Θ. Γρίβα με τον αρχηγό του γαλλικού κόμματος, Ιωάννη Κωλέττη, και με τους γαλλόφρονες, όπως καταγράφεται στα <<Απομνημονεύματα>> του Φωτάκου¹⁰³ και διατυπώνεται και από άλλους παρατηρητές της εποχής. Σε μια μάλιστα επιστολή του Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη διαφαίνεται εκτός από τους ηθικούς αυτουργούς της κατάληψης του Παλαμηδιού και η σύνδεση του Γ. Κουντουριώτη με τον Κωλέττη και το γαλλικό κόμμα, αφού γράφει ότι <<ο Κωλέττης και Μποτασο-Καρακατζάνης εγέμισαν την ελαφράν κεφαλήν του Γρίβα με την φρουραρχίαν και ο Μποτάσης τον έστειλεν εδώ [στο Ναύπλιο]. Ο Κωλέττης κηρύττει, ότι ενώθη στενά μαζί σας [με τον Γ. Κουντουριώτη]>>.¹⁰⁴

Στο όλο σκηνικό των πρωταγωνιστών, πολιτικών και στρατιωτικών, που εμπλέκονται στην υπόθεση της κατάληψης του φρουρίου του Ναυπλίου έρχεται να προστεθεί και ο Γάλλος αξιωματικός Φαβιέρος, ο οποίος μεν

<<εχαίρετο και την υπόληψιν του Κουντουριώτη τότες>>¹⁰⁵ αλλ' όμως εδέχετο και την κατακραυγή Ελλήνων στρατιωτών και οπλαρχηγών διότι <<χωρίς καμμίαν ανάγκην παρέδωκε την Ακρόπολιν των Αθηνών εις τον εχθρόν, της οποίας η πτώσις επέφερε μεγάλα κακά εις όλον γενικώς το έθνος και εξαιρέτως εις την Ανατολικήν Ελλάδα>>.¹⁰⁶ Μήπως τελικά και ο Φαβιέρος ήταν μέρος της γαλλικής ραδιουργίας που τότε <<ήτο εις το άνθος της>>¹⁰⁷ και επιθυμούσε τη Στερεά απελεύθερη; Ανάλογη δεν ήταν και η στάση του ναυάρχου Δεριγνύ, που προσέγγισε τον Καραϊσκάκη για να τον κάνει ενεργούμενο της γαλλικής πολιτικής με πολλές υποσχέσεις, <<αν ούτος ήθελε να υψώση σημαίαν Γαλλικήν και Τουρκικήν>>;¹⁰⁸ Αν όχι, γιατί ο Φαβιέρος εκείνη την εποχή ζητά Ρουμελιώτες μισθοφόρους από τη φρουρά του Παλαμηδιού με την επισήμανση προς τους υποψηφίους <<τούτο να μένη μυστικόν και από την Κυβέρνησιν-και να βαστούμεν <και> το Παλαμίδι>>;¹⁰⁹ Ποιους λόγους είχε ο <<φιλέλληνας>> Φαβιέρος να αποκρύψει τη συγκρότηση του Παλαμηδιώτικου μισθοφορικού του σώματος από την τότε Κυβέρνηση του Ναυπλίου; Και γιατί κόπτεται να συνεχίσει η φρουρά των Ρουμελιωτών να <<βαστά>> το Παλαμήδι;

Συνεπώς μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι η κατάληψη του Παλαμηδιού από τους ανέστιους Ρουμελιώτες της <<Αδελφότητας>> του Θοδωράκη Γρίβα μπορεί μεν να ξεκίνησε ως απαίτηση του σεβασμού των δικαίων της πατρίδας τους και ως πίεση συμμετοχής στη μελλοντική συνθήκη συμβιβασμού των εμπόλεμων μερών, εξελίχθηκε όμως στη συνέχεια το Παλαμήδι σε διαφιλονικούμενο κέντρο πολιτικής και εξουσιαστικής επικράτησης των δυο αγγλο-γαλλικών φατριών και των προσωπικών αντιπαραθέσεων και φατριών Ζαΐμη – Κολοκοτρώνη. Γύρω από το Παλαμήδι στήθηκε ένας χορός αντικρουόμενων συμφερόντων όχι μόνο των εντοπίων πολιτικών και στρατιωτικών δυνάμεων στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν εξουσιαστικό προβάδισμα εν όψει του επικείμενου συμβιβασμού με την Υψηλή Πύλη αλλά και του αγγλο-γαλλικού παράγοντα στο πλαίσιο του διπλωματικού ανταγωνισμού στο χώρο της επαναστατημένης Ελλάδας.

Η κατάληψη του Παλαμηδιού εκτός των δεδηλωμένων πεπιοθήσεων των απλών στρατιωτών της Ρούμελης ήταν και μια απάντηση του γαλλικού παράγοντα στην αγγλική διπλωματία, δια μέσου της γαλλικής φατριάς, η οποία ήλεγχε το εν λόγω φρούριο. Κι αυτό διότι η αγγλική διπλωματία

κατάφερε να έχει το προβάδισμα των εξελίξεων στον επαναστατημένο ελληνικό χώρο κυρίως λόγω της αίτησης προστασίας (με ημερομηνία 24 Ιουλίου 1825) που απέστειλαν οι Έλληνες προς την Αγγλία και έμεινε γνωστή ως <<Πράξη Υποταγής>>.

2. Οι Σουλιώτες στη Ρούμελη

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιάσουμε τους λόγους που οδήγησαν τους ανέστιους Σουλιώτες από τα Επτάνησα στη Δυτική Ελλάδα κατά την περίοδο της Επανάστασης και θα δούμε τις τοπικιστικές αντιδράσεις των Ρουμελιωτών στην προσπάθεια της Κεντρικής Διοίκησης να τους εγκαταστήσει στη Δυτική Ελλάδα και συγκεκριμένα στο Ζαπάντι. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε, αν οι αντιδράσεις των Ρουμελιωτών στην εγκατάσταση των Σουλιωτών στο Ζαπάντι έχουν καθαρά τοπικό χαρακτήρα, καθώς θίγονται οικονομικά συμφέροντα, ή ακολουθούν μια γενικευμένη νοοτροπία στον ελλαδικό χώρο τοπικιστικής άρνησης προς κάθε τι το ξένο και περιχαράκωσης της ιδιοπροσωπικής τους ανωτερότητας.

Οι Σουλιώτες μετά την κατάληψη της πατρίδας τους από τον Αλή πασά αναγκάστηκαν να μετοικήσουν στα Επτάνησα και να ενταχθούν στα μισθοφορικά ένοπλα σώματα που δημιούργησαν οι Άγγλοι προκειμένου να ζήσουν τις οικογένειές τους. Η Ελληνική Επανάσταση έδωσε τη δυνατότητα της μυστικής μεν (λόγω της επίσημης αγγλικής απαγόρευσης) αλλά σταδιακής εξόδου των Σουλιωτών από τα Επτάνησα κατά γένη, μεμονωμένα άτομα ή οικογένειες και της προσέλευσής τους στον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο (στη Δυτική Ελλάδα οι περισσότεροι και οι λιγότεροι στην Πελοπόννησο) με απώτερο στόχο την επάνοδό τους στα πάτρια εδάφη εφ' όσον το επέτρεπαν οι επαναστατικές εξελίξεις.

Από τα δυο σπουδαιότερα και συνάμα αντιμαχόμενα γένη των Σουλιωτών (Μποτσαραίοι- Τζαβελαίοι) οι Μποτσαραίοι, που δεν πέρασαν στα Επτάνησα μετά την πτώση του Σουλίου, βρέθηκαν στο Μεσολόγγι και ανέπτυξαν από το Μάιο του 1822 πολύ στενές σχέσεις με τον Μαυροκορδάτο,¹¹⁰ σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που ο Μάρκος Μπότσαρης έγινε και αρχηγός του κόμματος του Μαυροκορδάτου στη Δυτική Ελλάδα.¹¹¹

Η πολιτική παρουσία όμως του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, που σπαρασσόταν από αρματολικές έριδες, είχε ανάγκη από στήριξη μισθοφορικών ένοπλων ομάδων, αφοσιωμένων ως εκ τούτου στον Μαυροκορδάτο και τέτοιες ήταν οι Σουλιώτικες ομάδες. Με την παρέμβαση λοιπόν του Μαυροκορδάτου και των ανθρώπων του, Σουλιώτες μαχητές από

άλλες φάρες περνάνε στο Μεσολόγγι από τη Κεφαλλονιά, αφού πρώτα εξασφαλίζουν τις οικογένειές τους.¹¹² Έτσι δημιουργείται μαζί με τους Μποτσαραίους ένας υπολογίσιμος μισθοφορικός στρατός Σουλιωτών στο Μεσολόγγι στον οποίο προσβλέπει ο Μαυροκορδάτος και ο λόρδος Βύρων προκειμένου ο πρώτος να στηριχθεί και στη συνέχεια να κάμψη τις αρματολικές αντιδράσεις και να αναλάβει την πολιτικο-στρατιωτική εξουσία της Δυτικής Ελλάδας.

Συνεπώς οι βασικότεροι λόγοι που οδήγησαν τους περισσότερους ανέστιους Σουλιώτες από τα Επτάνησα στη Δυτική Ελλάδα ήταν, εκτός από το γεγονός της γειννίασης του τόπου με την πατρίδα τους, η πρόσκληση που τους απηύθυνε ο Μαυροκορδάτος για τη δημιουργία προσωπικού μισθοφορικού σώματος και τα χρήματα του λόρδου Βύρωνα. Η υπογραφή στην Αγγλία της σύμβασης του δανείου και η εκλογή από τους Άγγλους του Βύρωνα ως προέδρου της επιτροπής που θα προΐστατο στη διάθεση των χρημάτων συνήγειρε τους Σουλιώτες και τους οδήγησε στο Μεσολόγγι.¹¹³

Η φάρα των Τζαβελαίων θα περάσει από τα Επτάνησα στο Μεσολόγγι την 18 Ιουνίου 1822 και επειδή βρισκόταν σε μεγάλη έχθρα με τους Μποτσαραίους και <<μη υποφέροντες την δόξαν του Μάρκου Μπότσιαρη, ευρόντες αντιζήλους <αυτού> τον Ανδρέαν Ίσκου και άλλους [εκείνου] εντοπίους, απέρασαν εις τον Βάλτον>>.¹¹⁴ Επειδή όμως οι Τζαβελαίοι ήταν φτωχοί και πεινασμένοι και χωρίς μισθούς αυτή την εποχή, έπαιξαν το παιχνίδι του Μαυροκορδάτου και του Ράγκου δεχόμενοι την πρότασή τους να πάνε στα Άγραφα και να τα λαφυραγωγήσουν πολεμώντας τον ευρισκόμενο εκεί Καραϊσκάκη.¹¹⁵ Η εξόρμηση των πεινασμένων Τζαβελαίων στα Άγραφα του Καραϊσκάκη θυμίζει τις πρακτικές του Σουλτάνου ο οποίος, αν δεν είχε να πληρώσει τα στρατεύματά του, άφηνε να λεηλατηθεί κάποια πλούσια επαρχία.

Βέβαια η αρπακτικότητα και οι λεηλασίες δεν είναι μόνο γνωρίσματα των ανέστιων Σουλιωτών, οι οποίοι σε περιόδους αμισθίας φθάνουν σε πείνα και σε έσχατη εξαθλίωση, αλλά και των άλλων ελληνικών στρατευμάτων, τα οποία ελλείψει δημοσίου Ταμείου και Επιμελητείας έφθαναν πολλές φορές προκειμένου να επιβιώσουν σε αρπαγές και επιτάξεις.¹¹⁶ Μάλιστα υπάρχει μαρτυρία ότι οι κάτοικοι του Άργους, επειδή περίμεναν την είσοδο στην επαρχία τους των ελληνικών στρατευμάτων <<έκρυσαν τα αγαθά τους και οδηγούσαν τα κοπάδια τους στα βουνά>>.¹¹⁷

Οι Τζαβελαίοι, αφού λεηλάτησαν και λαφυραγώγησαν τα Άγραφα επέστρεψαν πίσω στο Βάλτο. Αργότερα βέβαια θα τα <<βρουν>> με τον Καραϊσκάκη και θα περάσουν στο αντιμαυροκορδατικό στρατόπεδο, καθώς ο αντίπαλός τους Μάρκος Μπότσαρης, μετά την <<προδοσία>> του Γ. Ν. Βαρνακιώτη, θα προβιβασθεί από την Κεντρική Διοίκηση, ύστερα από εισήγηση του Μαυροκορδάτου, σε Στρατηγό της Δυτικής Ελλάδας.¹¹⁸ Είναι δε τόσο βαθιά η αντιπαλότητα των Μποτσαραίων και Τζαβελαίων που όχι μόνο επιλέγουν να ενταχθούν σε αντίπαλες πολιτικές και αρματολικές φατρίες στη Δυτική Ελλάδα, αλλά αρνούνται και να πολεμήσουν μαζί κατά την Επανάσταση μέλη των δυο γενών, όταν η περίπτωση το απαιτήσει. Η επιστολή των Σουλιωτών Γιώργη Ντότα και Λούσα Νικολού το Δεκέμβριο του 1824 το επιβεβαιώνει:

<<Εκλαμπρότατε! [...] Ο ρηθείς κ. Ιω. Μελάς μας είπε ότι απεφασίσατε να διαταχθώμεν υπό την οδηγίαν του στρατηγού Λάμπρου Βείκου. Παρακαλώμεν την εκλαμπρότητά σας να μας διατάξετε υπό την οδηγίαν του στρ. Διαμάντη Ζέρβα επειδή ηξεύρετε ότι εις ημάς τους Σουλιώτας σώζονται ακόμη τα τaráφια από την πατρίδα μας και με τον γενναιότατον στρατηγόν Λάμπρο Βείκον ποτέ δεν είχομεν καμίαν σχέσιν και πάλιν όπως είναι ορισμός σας>>.¹¹⁹

Η παρουσία τόσο μεγάλου αριθμού ένοπλων Σουλιωτών στο Μεσολόγγι, που οι περισσότεροι είχαν και τις οικογένειές τους, δημιούργουσε πολλά προβλήματα στη συνοίκησή τους με τον εντόπιο πληθυσμό και έκδηλη ανησυχία στους Μεσολογγίτες, καθώς φαινόταν πλέον ότι δύσκολα θα πείθονταν οι Σουλιώτες να απομακρυνθούν από το Μεσολόγγι, διότι <<απήτουν αυτοί την πληρωμήν των καθυστερημένων μισθών των και την εύρεσιν ασύλου προς εξασφάλισιν των οικογενειών των· αφ' ετέρου δε οι πολίται ήρχισαν να παραπονώνται και να τους κατηγορούν ότι ήσαν επιβλαβείς εις αυτούς περισσότερον παρά οι εχθροί>>.¹²⁰

Η ανησυχία που ενέπνεαν πλέον οι ευρισκόμενοι στο Μεσολόγγι ανέστιοι Σουλιώτες όχι μόνο στους κατοίκους αλλά και στους προκρίτους¹²¹ αύξανε καθημερινά όσο η ημέρα της επανόδου στα πάτρια εδάφη τους αργούσε και ήταν αναγκασμένοι να ζουν ως μισθοφόροι πολεμιστές και απαιτητικοί διεκδικητές των μισθών τους.¹²² Συχνές ήταν οι ένοπλες συμπλοκές μεταξύ κατοίκων και Σουλιωτών, επειδή οι τελευταίοι άρπαζαν

πράγματα ή επέτασσαν αναγκαστικά οικίες Μεσολογγιτών ή δωμάτια οικιών προκειμένου να στεγάσουν τις οικογένειές τους.¹²³ Έφθασαν μάλιστα οι προύχοντες του Μεσολογγίου εξαιτίας της αρνητικής κατάστασης που δημιουργήθηκε στην πόλη με τους Σουλιώτες να μην προμηθεύουν με τα απαραίτητα τρόφιμα το σώμα των Σουλιωτών που οργάνωσε ο λόρδος Βύρων.¹²⁴ Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπισε πριν και ο Έπαρχος Αιτωλοακαρνανίας Κωνσταντίνος Μεταξάς, όταν βρέθηκε στην πόλη του Μεσολογγίου και προσπαθούσε να οργανώσει την άμυνα της πόλης και της Δυτικής Ελλάδας προκειμένου να αντιμετωπίσει την επερχόμενη εισβολή του Βρυώνη και του Σκόδρα. Προσκάλεσε τους προκρίτους και δημογέροντες του Μεσολογγίου να προσφέρουν τροφές και καταλύματα στα ευρισκόμενα στην πόλη στρατιωτικά σώματα των Σουλιωτών.¹²⁵

Η αρνητική στάση των κατοίκων και προκρίτων του Μεσολογγίου απέναντι στους Σουλιώτες και η απροθυμία τους να τους τροφοδοτήσουν δεν οφείλεται μόνο στις καταπιέσεις που δέχονται από την παρουσία των Σουλιωτών στην πόλη και την αταξία που δημιουργούν τα εν λόγω ένοπλα σώματα, αλλά οφείλεται κυρίως στην υποχρέωση που έχουν οι κάτοικοι των επαρχιών της Δυτικής Ελλάδας να τροφοδοτούν μόνο τον οπλαρχηγό και τους υπό την οδηγία του στρατιώτες της επαρχίας τους και κανέναν άλλο.¹²⁶

Στο πλαίσιο λοιπόν αυτών των συγκεκριμένων υποχρεώσεων και με δεδομένο το γεγονός της ετεροχθονίας των Σουλιωτών οι κάτοικοι του Μεσολογγίου δυσανασχετούν, και είναι φυσικό, από την καταχρηστική τροφοδοσία ένοπλων σωμάτων που ουδεμία σχέση έχουν με την περιοχή τους. Εξάλλου είναι εξόχως διαφωτιστικό και συνάμα ενισχυτικό της παραπάνω υποχρέωσης και αρματολικής νοοτροπίας (να τροφοδοτούνται δηλαδή αυτόχθονα ένοπλα σώματα και όχι ξένα) το γεγονός ότι τα στρατιωτικά σώματα με τους αρχηγούς τους σε κάθε επικείμενη τουρκική εισβολή φυλάνε την επαρχία τους, κοινώς το αρματολίκι τους. Έτσι και στην περίπτωση της εισβολής του Σκόδρα οι οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας έσπευσαν να φυλάξουν τα αρματολίκια τους ή περιοχές κοντά στα αρματολίκια τους, σύμφωνα με απόφαση που πήραν με τον Έπαρχο Αιτωλοακαρνανίας Κωνσταντίνο Μεταξά στα Κερασοβίτικα Καλύβια, ενώ οι ετερόχθονες Σουλιώτες εστάλησαν μακριά από το Μεσολόγγι, στο Καρπενήσι να ενωθούν με τους Γιολδασαίους, τον Πεσλή και τον Σιαδήμα.¹²⁷

Οι εγνωσμένης πολεμικής αξίας Σουλιώτες λόγω της ετεροχθονίας τους και της μισθοφορικής τους νοοτροπίας γίνονται αντικείμενα έμμισθου προσεταιρισμού από τις αντίπαλες και εν πολλοίς αντιμαχόμενες πολιτικο-στρατιωτικές φατρίες τόσο στη Δυτική Ελλάδα, όσο και στην Πελοπόννησο. Είδαμε πιο πάνω τον Μαυροκορδάτο να μισθώνει τις φάρες των Μποτσαραίων και άλλων Σουλιωτών για να δημιουργήσει ένα αξιόπιστο ένοπλο σώμα υποστηρικτικό των πολιτικών του επιδιώξεων και το λόρδο Βύρωνα να μισθώνει αντίστοιχο σώμα. Το ίδιο έγινε και στην Πελοπόννησο, καθώς ο Κολοκοτρώνης μίσθωσε αριθμό Σουλιωτών προς ενίσχυση της οπλικής του δύναμης, ενώ ο Ανδρέας Λόντος προσπαθώντας το ίδιο απέτυχε.

Ο μεγάλος αριθμός όμως των Σουλιωτών στο Μεσολόγγι λόγω του Μαυροκορδάτου και του χρήματος του Βύρωνα δημιουργούσε συχνά προβλήματα μεταξύ των Σουλιωτών οπλαρχηγών και των πολιτικών τους προϊσταμένων (Μαυροκορδάτο-Βύρωνα) είτε λόγω καθυστέρησης της καταβολής των μισθών τους είτε λόγω απαιτήσεων αυξημένης μισθοδοσίας. Η προσέλευση στο Μεσολόγγι και άλλων Σουλιωτών εκ της Πελοποννήσου, οι οποίοι μέχρι τότε υπηρετούσαν ως έμμισθοι στο στρατιωτικό σώμα του Κολοκοτρώνη, επέτεινε τις υπάρχουσες διαφωνίες και διχόνοιες και δημιούργησε ένα κλίμα εκρηκτικό με υποκρυπτόμενες πολιτικές προεκτάσεις. Στον Μαυροκορδάτο και το περιβάλλον του το γεγονός αυτό <<ενέπνευσε την υπόνοιαν ότι οι άνδρες αυτοί [οι εκ της Πελοποννήσου προερχόμενοι] επέμφθησαν εις Μεσολόγγιον επίτηδες, δια να υπεκκαύσωσι τας παρ' ημίν υπάρχουσας διχονοίας>>. ¹²⁸ Η απαίτηση των Σουλιωτών για αύξηση μισθών θεωρήθηκε από το Μαυροκορδάτο και την ομάδα του ως ενέργεια που υποκινήθηκε από τον πολιτικό τους αντίπαλο, Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, με τη συνέργεια μυστικού πράκτορα <<επίτηδες αποσταλέντος>> εκ της Πελοποννήσου, ο οποίος αποκαλύφθηκε. Στόχος του <<ανθρώπου>> του Κολοκοτρώνη, ήταν να πείσει τους Σουλιώτες ότι θα είχαν <<μεγάλα ωφελήματα >>, αν εγκατέλειπαν το κόμμα του Μαυροκορδάτου και προσχωρούσαν στου Κολοκοτρώνη. ¹²⁹

Ανάλογες κινήσεις έμμισθου προσεταιρισμού των Σουλιωτών κάνει και ο Ανδρέας Λόντος, ο οποίος εκτός από ειδικό διαμεσολαβητή που στέλνει στους Σουλιώτες γράφει και στους Καπεταναίους Γ. Δράκο, Γιώτη Νταγκλή, Τζιμοζέρβα και Γεώργιο Λάμπρου να μεσολαβήσουν στους <<ταϊφάδες>>

τους και να έλθουν να τον υπηρετήσουν. Από την εν λόγω επιστολή διαφαίνεται ο προβληματισμός των Σουλιωτών για την επιλογή της καλύτερης δυνατής λύσης γι' αυτούς καθώς επίσης και το μεγάλο πρόβλημα της μόνιμης εγκατάστασης εκατοντάδων σουλιώτικων οικογενειών την περίοδο της Επανάστασης. Την πρόσκληση του Λόντου οι σουλιώτικοι <<ταϊφάδες>> την αξιολογούν ως τρίτη λύση, αφού του απαντούν: <<στάσου να ιδούμεν, μήπως γένη μονασερές ο Έπαχτος, και πάμε εκεί, μήπως έρθη ο λόρδος [Βύρων] και μείνωμεν με αυτόν>>. ¹³⁰

Η μόνιμη εγκατάσταση τόσο μεγάλου αριθμού ανέστιων ένοπλων Σουλιωτών μετά των οικογενειών τους κατά την Επανάσταση προβλημάτισε αρκετά ενωρίς την Κεντρική Διοίκηση, όπως φαίνεται από σχετικά έγγραφα. Ήδη από την 1 Ιουνίου του 1823 υπάρχει προβούλευμα του Εκτελεστικού με αριθμό 1152 με το οποίο εγκρίνεται να δοθεί το Ζαπάντι στην περιοχή του Βλοχού της Δυτικής Ελλάδας ως τόπος κατοικίας των Σουλιωτών <<και να τον καλλιεργούν προς ζωοτροφίαν τους>>. ¹³¹ Η τελευταία πρόταση του Εκτελεστικού περί χρησικτησίας της γης ξεσήκωσε αντιδράσεις από μέλη του Βουλευτικού, αφού << η περί τούτου σκέψις διαφιλονεικουμένη έμεινεν την αύριον>>. ¹³² Πάντως το ζήτημα της εγκατάστασης των Σουλιωτών ενισχύθηκε και από σχετικές αναφορές Σουλιωτών, διαμενόντων στην Πελοπόννησο, προς το Βουλευτικό με τις οποίες ζητούσαν <<να δοθή εις άπαντας τους Σουλιώτας τόπος κατοικίας και γη προς οικονομίαν της ζωοτροφίας των>> ¹³³

Η απόφαση του Βουλευτικού στο ζήτημα της εγκατάστασης των Σουλιωτών στο Ζαπάντι, που πάρθηκε την 9 Ιουνίου 1823 με το υπ' αριθμ. 109 προβούλευμα, στηρίχτηκε ουσιαστικά στο προβούλευμα του Εκτελεστικού υπ' αριθμ. 1152 με την εξής επισήμανση όσον αφορά στη χρησικτησία της γης, που σε προηγούμενη συνεδρίαση του Βουλευτικού της 1 Ιουνίου δημιούργησε τόσες αντιδράσεις. Να ανατεθεί στον Έπαρχο του Μεσολογγίου, όταν φθάσει στην πόλη, η δικαιοδοσία <<να θεωρήση τον προβαλλόμενον τόπον παρά του Εκτελεστικού, και διαχωρίσας τον ιδιόκτητον από τον εθνικόν εις αποφυγήν συγχύσεως των εγχωρίων, να μερίση το ήμισυ του εθνικού κατ' εκείνο το μέρος και, αν δεν εξαρκέση, να τοις δοθή και από τα πλησιέστερα μέρη>>. ¹³⁴ Ουσιαστικά η ανωτέρω απόφαση του Βουλευτικού ανέθετε στον Έπαρχο Αιτωλοακαρνανίας Κωνσταντίνο Μεταξά, ο οποίος εξελέγη στη θέση αυτή τέσσερις ημέρες πριν, ¹³⁵ την ομαλή εγκατάσταση των

Σουλιωτών στο Ζαπάντι και τη διευθέτηση των πιθανών κτηματικών διαφορών με τους εντοπίους κατοίκους δίνοντας οριστική λύση στο ζήτημα.

Θύελλα αντιδράσεων στη Δυτική Ελλάδα από τους κατοίκους ξεσήκωσε η απόφαση της Κεντρικής Διοίκησης να εγκαταστήσει τους Σουλιώτες στο Ζαπάντι. Ο Έπαρχος Κωνσταντίνος Μεταξάς, που έχει ήδη εγκατασταθεί στο Μεσολόγγι, αντιμετωπίζει εκτός των άλλων προβλημάτων και την οργή των οπλαρχηγών της Αιτωλοακαρνανίας αφενός για τον τιμητικό προβιβασμό του Μάρκου Μπότσαρη από την Κεντρική Διοίκηση στη θέση του Στρατηγού της Δυτικής Ελλάδας και αφετέρου για την <<προικοδότηση>> των Σουλιωτών με το Ζαπάντι. Ο λόγος του Ανδρέα Ίσκου στη συνάντηση των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας με το Κ. Μεταξά στα Κερασοβίτικα Καλύβια (αρχές Ιουλίου 1823) είναι ενδεικτικός του κλίματος που επικρατούσε και της διάθεσης των καπεταναίων, αφού ο Ίσκος μιλούσε εκ μέρους όλων των οπλαρχηγών λέγοντας ότι <<ουδέποτε ώφειλεν αυτή [η Διοίκηση] να δώσει την αρχηγίαν τω Μπότσαρη, όστις ήτο ξένος, ότι δια του διορισμού τούτου περιφρονούντο οι εντόπιοι, τούτου ένεκα δεν τον παρεδέχοντο. Ότι, κακώς έπραξεν η Διοίκησης να προικοδοτήσει τους Σουλιώτας με το Ζαπάντι, μη συμμεθέξαντες εις την απελευθέρωσιν τούτου, καθόσον ευρίσκοντο τότε εις Σούλι, και ότι μόνα τα σώματα της Δυτικής Ελλάδος, δια του αίματος των κατεδίωξαν εκείθεν τους Τούρκους>>¹³⁶

Ποιο ήταν όμως το Ζαπάντι που η εκχώρησή του στους Σουλιώτες ήγειρε την οργή των οπλαρχηγών της Αιτωλοακαρνανίας, αναστάτωσε τους κατοίκους της εν λόγω περιοχής και έθεσε σε κίνδυνο την από κοινού των Ελλήνων αντιμετώπιση της εκστρατείας του πασά της Σκόδρας;

Το Ζαπάντι ήταν μια κωμόπολη βορειοδυτικά του Βραχωρίου (Αγρινίου), που εκατοικείτο όλη από Τούρκους. Πολιορκήθηκε την 18 Ιουνίου 1821 από τους επαναστατημένους Αιτωλοακαρνανές και κατελήφθη την 26 Ιουλίου 1821 μετά από συμφωνημένη παράδοση των Τούρκων εκ των οποίων << οι σημαντικώτεροι, ετέθησαν υπό την προστασίαν γνωρίμων αυτοίς Ελλήνων, οι άλλοι δε πάντες διενεμήθησαν κατά θέλησιν εις διάφορα της Αιολίας και Οφίας χωρία, διαταγέντα την ασφάλειαν και τροφοδοσίαν τούτων>>.¹³⁷ Η κωμόπολη και τα κτήματα που μέχρι τότε καλλιεργούσαν οι Τούρκοι θεωρούνταν πλέον εθνική ιδιοκτησία και πέρασαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Κεντρικής Διοίκησης.

Αυτή λοιπόν την κωμόπολη και κυρίως την καλλιεργήσιμη γύρω περιοχή διεκδικούν για τον εαυτό τους οι Αιτωλοακαρνάνες και στρέφονται κατά των Σουλιωτών και της Διοίκησης που τους την εκχώρησε. Συνεπώς ο Έπαρχος του Μεσολογγίου αντιμετωπίζει μέγιστο πρόβλημα, καθώς οι κάτοικοι θεωρούν το Ζαπάντι μέρος δικό τους <<καταβαμμένον με αίματα>> και τους Σουλιώτες απειλή των συμφερόντων τους.

Στα Κερασοβίτικα Καλύβια ο Μεταξάς διαπίστωσε όχι μόνο την αντίθεση και την οργή των οπλαρχηγών της Δυτικής Ρούμελης για την εκχώρηση του Ζαπαντίου στους Σουλιώτες εκ μέρους της Διοίκησης, αλλά κυρίως το βαθύ χάσμα που υπήρχε στις σχέσεις των εντοπίων με τους Σουλιώτες και την αποστροφή των πρώτων προς τους τελευταίους.¹³⁸ Μια αποστροφή που μεγαλώνει καθώς βλέπουν στη συνέχεια το Μαυροκορδάτο και το Βύρωνα να <<περιποιούνται>> ιδιαιτέρως τους Σουλιώτες. Έτσι φθάνουν στο σημείο οι ευρισκόμενοι στο Μεσολόγγι οπλαρχηγοί εξαιτίας της προώθησης των σουλιώτικων συμφερόντων σε βάρος των εντοπίων να εναντιωθούν στα σχέδια του Μαυροκορδάτου δημιουργώντας φατρία αντιμαυροκορδατική. Επειδή όμως δεν είχαν κατάλληλο αρχηγό και θεωρώντας τον Κωνσταντίνο Μεταξά δυσαρεστημένο με τον Μαυροκορδάτο <<επεφόρτισαν>> το Γιαννάκη Ράγκο να πείσει τον Μεταξά και να τεθεί επικεφαλής των αντιπολιτευομένων, <<των οποίων ο κύριος σκοπός ήτο να απομακρύνωσι τον Μαυροκορδάτον του Μεσολογγίου>>.¹³⁹

Η σημαντικότερη ενέργεια στην οποία προβαίνουν οι Αιτωλοακαρνάνες προκειμένου να ματαιώσουν την εγκατάσταση των Σουλιωτών στο Ζαπάντι είναι η δριμεία διαμαρτυρία των παραστατών τους την 10 Ιουνίου 1823 προς τη Σεβαστή Διοίκηση. Με ένα καλογραμμένο κείμενο όπου ισορροπούν από τη μια μεριά οι αιματοβαμμένοι αγώνες των Αιτωλοακαρνανών με την υφιστάμενη εξαιτίας της απόφασης αδικία και από την άλλη η αδικοπραγία των Σουλιωτών σε βάρος τους ζητώντας το Ζαπάντι για πατρίδα με την αιματική-γεωγραφική σχέση των εντοπίων προσπαθούν να ακυρώσουν την εγκατάσταση των Σουλιωτών φθάνοντας στο τέλος της γραφής τους σε ευθεία απειλή και σε απόσχιση των ευθυνών τους από την επικείμενη σύγκρουση μεταξύ εντοπίων και Σουλιωτών:

<<Χρέος λοιπόν τελευταίον μας είναι να παρρησιάσωμεν προς την ιεράν συνέλευσιν τα ολέθρια αποτελέσματα οπού μέλλει να επαφήση η απόφασις

ταύτης της μετοικήσεως και διαμαρτυρούμεθα ενώπιον του Θεού και του ελληνικού έθνους ότι είμεθα έξω από κάθε βάρος>>. ¹⁴⁰

Αναλύοντας το κείμενο των παραστατών μπορούμε να σταθούμε σε δυο σημεία που πιστεύουμε ότι φωτίζουν αρκούντως εξαιρετικά την υπόθεση του Ζαπαντίου. Πρώτο, στην αναφορά των διαμαρτυρομένων παραστατών ότι οι κάτοικοι της Αιτωλοακαρνανίας στο ζήτημα του Ζαπαντίου δεν εισακούσθηκαν καθόλου:<< Βλέπομεν λοιπόν με μεγάλην θλίψιν της ψυχής μας οπού η φωνή, και το δικαίωμα του λαού τούτου, ήτις εκτείνεται δια των παραστατών της το στόμα, περιφρονείται και διόλου δεν εισακούεται· αφού η του Ζαπαντίου υπόθεσις διεφιλονικήθη τόσας ημέρας...>>¹⁴¹ Και δεύτερο, στην εσπευσμένη απόφαση της εγκατάστασης των Σουλιωτών:<< Δεν εστάθη τρόπος να εισακουσθή η φωνή μας, αλλά με την μεγαλυτέραν βίαν και δραστηριότητα αποφασίζεται δια να γένη αυτή η μετοίκησης, χωρίς να λάβη το δικαίωμα ούτε και ο αποφασισθείς παρά της Διοικήσεως έπαρχος δια να εξετάση με τον εκεί πηγαιμόν του αυτήν την υπόθεσιν>>. ¹⁴²

Ποιοι λόγοι λοιπόν επέβαλαν στη Διοίκηση να αρνηθεί το διάλογο με τους άμεσα εμπλεκόμενους Αιτωλοακαρνανές στην υπόθεση του Ζαπαντίου και γιατί η απόφαση της μετοίκησης έγινε <<με την μεγαλυτέραν βίαν και δραστηριότητα>>; ¹⁴³

Πιστεύουμε πως η απόφαση της εγκατάστασης των Σουλιωτών στο Ζαπάντι είναι μια υπόθεση καθαρά πολιτική, που ελήφθη από τη Διοίκηση για να εκτονώσει αφενός την εκρηκτική κατάσταση που δημιουργήθηκε στο Μεσολόγγι με την παρουσία εκατοντάδων Σουλιώτικων οικογενειών και αφετέρου να δώσει διέξοδο οικονομικό στους περιφερόμενους και πάντα μισθοδοτούμενους ένοπλους Σουλιώτες. Το γεγονός ότι δε ρωτήθηκαν οι άμεσα εμπλεκόμενοι Αιτωλοακαρνανές οφείλεται στο ιδιοκτησιακό καθεστώς του Ζαπαντίου και της περιοχής του, αφού μετά την παράδοσή του και την αποχώρηση όλων των Τούρκων, η εν λόγω περιοχή πέρασε αποκλειστικά στην αρμοδιότητα της Κεντρικής Διοικήσεως ως εθνική ιδιοκτησία. Επομένως τυπικά και ουσιαστικά η Διοίκηση δεν είχε κανένα λόγο να ζητήσει την <<αδειοδότηση>> των Αιτωλοακαρνανών προκειμένου να προβεί στην απόφαση της εγκατάστασης των Σουλιωτών στη συγκεκριμένη περιοχή γνωρίζοντας πιθανότατα εκ των προτέρων και την αρνητική τους στάση. ¹⁴⁴

Ως προς την ταχύτητα δε με την οποία η Διοίκηση αποφάσισε να εγκαταστήσει τους Σουλιώτες στο Ζαπάντι, χωρίς μάλιστα << να λάβη το δικαίωμα ούτε και ο αποφασισθείς παρά της Διοικήσεως έπαρχος [Κ. Μεταξάς] δια να εξετάση με τον εκεί πηγαίμον του αυτήν την υπόθεσιν>>¹⁴⁴ πιστεύουμε ότι έχει να κάνει με το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί στο Μεσολόγγι ανάμεσα στους Σουλιώτες και στους εντοπίους και την αποφασιστικότητα της Διοίκησης να λύσει το ζήτημα χωρίς χρονοτριβή. Υποθέτουμε βάσιμα, από τις στενές σχέσεις του Μαυροκορδάτου με τους Σουλιώτες ότι ο πρώτος έχοντας τους <<ανθρώπους>> του στη Διοίκηση συνέβαλε από το παρασκήνιο στην θετική για τους Σουλιώτες απόφαση και στην γρήγορη έκδοση των προβουλευμάτων. Εξάλλου και η δημιουργηθείσα φατρία των οπλαρχηγών της Αιτωλοακαρνανίας στο Μεσολόγγι εστρέφετο κατά του Μαυροκορδάτου βλέποντάς τον <<να περιποιήται πολύ τους Σουλιώτας>>.¹⁴⁵

Τελικά η εγκατάσταση των Σουλιωτών στο Ζαπάντι προσέκρουσε όχι μόνο στην αμφίροπη κατάσταση που δημιουργήθηκε στη Δυτική Ελλάδα από τις επαναλαμβανόμενες τουρκικές εισβολές, αλλά κυρίως στη σφοδρή, όπως είδαμε, αντίδραση των αυτοχθόνων κατοίκων και στην άρνησή τους να μοιραστούν τη γη τους με τους ετερόχθονες Σουλιώτες. Οι αγώνες των Σουλιωτών για μόνιμη εγκατάσταση κυρίως στη Δυτική Ελλάδα θα ευοδωθούν μόνο μετά το τέλος της Επανάστασης, όταν η Ε΄ Εθνική Συνέλευση το 1832 θα τους παραχωρήσει τις εθνικές γαίες στο Βραχώρι (Αγρίνιο) και στην Ναύπακτο.¹⁴⁶

Οι έντονες αντιδράσεις των Ρουμελιωτών στην απόφαση της Διοίκησης να εγκαταστήσει τους ανέστιους Σουλιώτες στο Ζαπάντι γεννούν και μια σειρά από ερωτήματα όσον αφορά στο χαρακτήρα των κινητοποιήσεων. Έχουν με άλλα λόγια οι συγκεκριμένες αντιδράσεις καθαρά τοπικό χαρακτήρα, καθώς θίγονται οικονομικά συμφέροντα, ή ακολουθούν μια γενικευμένη νοοτροπία στον ελλαδικό χώρο τοπικιστικής άρνησης προς κάθε τι το ξένο και περιχαράκωσης της ιδιοπροσωπικής τους ανωτερότητας;

Η ιστορική έρευνα και οι πηγές συμφωνούν προς τούτο, ότι οι τοπικιστικές διαφορές και οι αντιζηλίες έπαιξαν σημαντικότατο ρόλο (αρνητικό) τόσο στα πολιτικά όσο και στα πολεμικά πράγματα της επαναστατημένης Ελλάδας. Η φανερή αντιπάθεια των Ρουμελιωτών προς τους Πελοποννησίους

και το αντίστροφο, των Υδραίων προς τους στεριανούς ή των Σπετσιωτών προς τους Υδραίους, καθώς και οι αντιζηλίες που εκδηλώνονταν στο εσωτερικό των επαναστατημένων περιοχών δημιούργησαν μια κατάσταση εριστικής εσωστρέφειας με ορατά τα σημάδια στην ομαλή εξέλιξη των πολιτικο-στρατιωτικών σχεδιασμών.¹⁴⁷

Η περίπτωση του Ζαπαντίου μπορεί μεν να έχει ως βασικό χαρακτηριστικό των αντιδράσεων το οικονομικό στοιχείο, καθώς θίγονται άμεσα οι Αιτωλοακαρνάνες από την εγκατάσταση των Σουλιωτών στα δικά τους χώματα, ουσιαστικά όμως φανερώνει τη γενικότερη νοοτροπία που υπάρχει εκείνη την εποχή στην Ελλάδα, της τοπικιστικής άρνησης προς κάθε τι το ξένο και της περιχαράκωσης της ιερής τους ιδιοπροσωπίας. Όταν οι παραστάτες επικαλούνται στη Διοίκηση για την αποτροπή της εγκατάστασης των Σουλιωτών, εκτός των άλλων επιχειρημάτων, την ιερότητα του χώρου, τα αιματοβαμμένα χώματα, <<οπού μέσα εις αυτά τα χωράφια είναι τόσα μνημεία και κόκκαλα των εκεί εντοπίων θαμμένα>>,¹⁴⁸ αυτό ακριβώς διατρανώνουν. Την τοπικιστική τους συνείδηση και την άρνησή τους να δεχθούν παραβιάσεις της κοινωνικο-πολιτικής και οικονομικής τους κανονικότητας.

Ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται και στην Ανατολική Στερεά, καθώς κάτοικοι της επαρχίας Λεβαδείας με αναφορά τους στην Κεντρική Διοίκηση δε δέχονται να διορισθεί αρχηγός της επαρχίας τους ο Κίτσος Τζαβέλας, αλλά προτιμούν να μείνει <<ως και πρότερον ο στρατηγός Οδυσσεύς [Ανδρούτσος] αρχηγός της αυτής επαρχίας και επειδή είναι συμπατριώτης των και έμειναν ευχαριστημένοι απ' αυτόν>>.¹⁴⁹

Το ίδιο συμβαίνει και στην Πελοπόννησο όχι με Ρουμελιώτη αγωνιστή αλλά με το Σουλιώτη Βασίλη Νταγκλή, ο οποίος στην αρχή της Επανάστασης βρέθηκε να πολεμά στην Πελοπόννησο και έγινε στη συνέχεια γαμβρός στην Ανδραβίδα. Κι όμως οι Πελοποννήσιοι στην πολιορκία της Πάτρας δεν τον δέχθηκαν για αρχηγό τους λόγω τοπικιστικής αντίληψης. Συνθέσανε μάλιστα και τραγούδι κατά του συγκεκριμένου προσώπου που δείχνει τη γενικευμένη τοπικιστική αντίληψη και στην Πελοπόννησο:

<<Βασίλη Νταγκλή

δε σε θέλει τ' ορδί (στρατόπεδο)

δε σε θέλει η επαρχία

για την ελευθερία·
κι αν σε κάναμε γαμπρό,
δε σε κάνουμ' αρχηγό>>.¹⁵⁰

Από την τοπικιστική νοοτροπία δε θα ξεφύγει και ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο οποίος κατηγορείται από τον Κωνσταντίνο Μεταξά για την <<υπέρμετρον αφοσίωσιν εις τα συμφέροντα της Πελοποννήσου, τα οποία διεχώριζε της λοιπής Ελλάδος, ενώ ένεκα της θέσεως ην κατείχεν, ώφειλε να είναι γενικώτερος εις τας σκέψεις του>>.¹⁵¹

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Αρματολική αξιοπιστία

1. Τα καπάκια

<< - Ειρήνην αρκετήν είχαμεν αναμεταξύ μας [ημών και των Τούρκων], Καραϊσκάκη, και εστείλαμεν <ακόμη> και ζωντανόν και κεφάλι <σκοτωμένου δια> να τους απατήσωμεν· όταν όμως τους ήλθεν ο καιρός, είδες τα κερατοπροβλήματά τους. Είναι Τούρκοι, είναι άπιστοι, και ζητούν ειρήνην δια άλλην καμμίαν κωλοσφίξιν οπού έχουν. [...].

- Έχεις δίκαιον, λέγει [ο Καραϊσκάκης], αδελφέ Στορνάρη· χάριν όμως της ασθενείας μου, έως να αναλάβω, ας κλείσωμεν μίαν ειρήνην. [...].

-Τέλος πάντων, λέγει ο Στορνάρης, αν δια αυτάς τας ανάγκας αποφάσισης [Καραϊσκάκη] να κλείσωμεν μίαν προσωρινήν ειρήνην, οποία είναι τα ζητήματά μας <από τους Τούρκους;>. Είμαι γνώμης, επαναλαμβάνει, τώρα οπού ηύραμεν την αδυναμίαν των, να κάμωμεν καν τοιαύτας συνθήκας ώστε, χρείας τυχούσης, την παραμικράν έλλειψιν αν ιδούμεν, να κινηθώμεν. Δηλαδή να έχωμεν εν άρθρον: Οψέποτε ήθελαν παραβή εν εκ των κεφαλαίων της συνθήκης μας, η συνθήκη να είναι διαλυμένη.

- Ωχ αδελφέ Στορνάρη, φωνάζει [ο Καραϊσκάκης], ωσάν να διαπραγματεύεται η Ρωσσία με την Τουρκιά! Κλείω την ειρήνην τώρα· δεν με άρεσεν μεθαύριον, την χέζω κ' εγώ, κ' εσύ, και όλοι μας!>>¹

Το παραπάνω παράθεμα που διαλέξαμε ως εισαγωγή της ενότητας τα καπάκια, θεωρούμε ότι είναι αντιπροσωπευτικό της νοοτροπίας και του σκεπτικού των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας τα οποία οδηγούν στη σύναψη των εν λόγω συμφωνιών ειρήνης με τον οθωμανικό παράγοντα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης χωρίς βέβαια να εξαντλούν την περιπτωσιολογία των καπακιών.² Πρόκειται για ένα διάλογο ανάμεσα στον Νικολό Στορνάρη, Αρματολό του Ασπροποτάμου, και τον Γεώργιο Καραϊσκάκη, Αρματολό των Αγράφων, οι οποίοι στα τέλη Μαΐου του 1823 σε

κάποιο Μοναστήρι³ των Θεσσαλικών Αγράφων, κοντά στο στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στην περιοχή της Οξυάς, επιχειρούν να συνθέσουν τους όρους της προτεινόμενης από τους Τούρκους συμφωνίας. Είναι η εποχή που ο Σιλιχτάρ Μπόδας, αν και νικητής των ελληνικών δυνάμεων στα Άγραφα, όπου οργανωμένα είχε εισβάλει, αναγκάζεται εξαιτίας ανωτέρας στρατιωτικής βίας⁴ να ζητήσει ειρήνη από τον Καραϊσκάκη και <<να αναλάβη την θέσιν του εις την επαρχίαν και να σκορπήση τας επικουρίας>>.⁵

Ουσιαστικά με την εισβολή του Μπόδα στα Άγραφα έχουμε την διάλυση της συμφωνίας ειρήνης που υπέγραψε ο Καραϊσκάκης (και ο Στορνάρης για τον Ασπροπόταμο) με τους Τούρκους τον προηγούμενο χρόνο (1822) και την επαναδιαπραγμάτευση μιας νέας συμφωνίας ειρήνης, κοινώς νέων καπακιών.

Με αφορμή το παράθεμα που προτάξαμε έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να αναλύσουμε ορισμένες σταθερές αυτού του αρματολικού φαινομένου και να δούμε τις συνθήκες που οδηγούν τους συγκεκριμένους οπλαρχηγούς στη σύναψη καπακιών με τους Τούρκους και στην εγκατάλειψη της Επανάστασης.

Ο Καραϊσκάκης συνάπτει για πρώτη φορά καπάκια με τους Τούρκους (και κοντά σ' αυτόν και ο Στορνάρης), όταν κυριαρχεί ένοπλα στα Άγραφα την Άνοιξη του 1822 αναγκάζοντας τον ανταγωνιστή του Ράγκο σε αναχώρηση. Τι υποχρεώνει λοιπόν τον Καραϊσκάκη και τον Στορνάρη να εγκαταλείψουν το στρατόπεδο των επαναστατημένων Ελλήνων και να υποταχθούν στην εξουσία του Σουλτάνου; Ποιοι λόγοι τους ώθησαν στη γεωγραφική περιχαράκωσή τους αδιαφορώντας εν τέλει για τις συνέπειες του κοινού Αγώνα και του ένορκου προτάγματος της απελευθέρωσης; Με δεδομένο το παραπάνω πλαίσιο των υποχρεώσεων οι οπλαρχηγοί που καταλήγουν σε συμφωνία ειρήνης (καπάκια) με τους Τούρκους αναγνωρίζονται από τους κατακτητές ως ένοπλη εξουσιαστική αυθεντία της περιοχής τους και τους ανατίθεται το αρματολικό αξίωμα. Συνεπώς τα καπάκια και το αρματολικό αξίωμα ταυτίζονται υπό την έννοια ότι η αποδοχή του πρώτου όρου εκ μέρους των οπλαρχηγών είναι προϋπόθεση της ύπαρξης του δεύτερου.

Με βάση λοιπόν το παράθεμα που προτάξαμε στην εισαγωγή της ενότητας μπορούμε να ανιχνεύσουμε τις εξής σταθερές του φαινομένου των καπακιών. Πρώτη σταθερά, η αποδοχή από τα εμπλεκόμενα μέρη της προσωρινότητας των καπακιών (της ειρηνικής συνύπαρξης ενόπλων

Ελλήνων και Τούρκων κατακτητών): << - Ειρήνην αρκετήν είχαμεν αναμεταξύ μας [ημών και των Τούρκων], Καραϊσκάκη, [...], όταν όμως τους ήλθεν ο καιρός, είδες τα κερατοπροβλήματά τους. [...] – Ωχ, αδελφέ Στορνάρη, φωνάζει [ο Καραϊσκάκης], ωσάν να διαπραγματεύεται η Ρωσσία με την Τουρκιά! Κλείω την ειρήνην τώρα· δεν με άρεσεν μεθαύριον, την χέζω κ' εγώ, κ' εσύ, και όλοι μας!>>. Γίνεται σαφές ότι η οποιαδήποτε συνθήκη καπακιών μεταξύ Ελλήνων ενόπλων μιας περιοχής και των Τούρκων κατακτητών τελεί διαρκώς υπό αναίρεση και ενέχει το στοιχείο της συνειδητής προσωρινότητας.

Δεύτερη, η αμοιβαία ανάγκη υποταγής και εκχώρησης εξουσίας από τα συμβαλλόμενα μέρη στη συνθήκη των καπακιών υπακούει πάντοτε σε εκατέρωθεν πρόσκαιρες αδυναμίες. Με άλλα λόγια οι ένοπλοι Έλληνες μιας περιοχής υποτάσσονται (στέλνοντας και ρέμια(=ομήρους) στη Διοίκηση) και δηλώνουν πίστη στο Σουλτάνο εγκαταλείποντας, έστω και προσωρινά, την επαναστατική διαδικασία και τις υποχρεώσεις της εξαιτίας πρόσκαιρων αδυναμιών: <<- Είναι Τούρκοι, είναι άπιστοι, και ζητούν ειρήνην δια άλλην καμμίαν κωλοσφίξιν οπού έχουν. [...]. – Έχεις δίκαιον, λέγει [ο Καραϊσκάκης], αδελφέ Στορνάρη· χάριν όμως της ασθενείας μου, έως να αναλάβω, ας κλείσωμεν μίαν ειρήνην>>. Το ίδιο ισχύει και για τους Τούρκους, καθώς η πρόσκαιρη αδυναμία τους να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους εξεγερμένους ενόπλους μιας περιοχής τους οδηγεί στη λύση των καπακιών.

Τρίτη, η διάλυση των καπακιών από το ένα εκ των δυο αντιπάλων μερών προϋποθέτει σοβαρό λόγο παραβίασης ενός εκ των όρων της συμφωνίας:<<Είμαι γνώμης, επαναλαμβάνει [ο Στορνάρης], τώρα οπού ηύραμεν την αδυναμίαν των, να κάμωμεν καν τοιαύτας συνθήκας ώστε, χρείας τυχούσης, την παραμικράν έλλειψιν αν ιδούμεν, να κινηθώμεν. Δηλαδή να έχωμεν εν άρθρον: Οψέποτε ήθελαν παραβή εν εκ των κεφαλαίων της συνθήκης μας, η συνθήκη να είναι διαλυμένη>>. Είναι προφανές ότι η ομολογία ειρηνικής συνύπαρξης των δυο αντιπάλων μερών υπό όρους <<σκεπαστής υποταγής>> από τη μια και <<σκεπαστής ανοχής>> από την άλλη υπόκειται στη λογική της διάλυσης, όταν παραβιασθούν εκ των συμβαλλομένων μερών ένας ή περισσότεροι όροι της συμφωνίας. Στην περίπτωση αυτή του <<παραβιαστή>> της συμφωνίας η πρόσκαιρη αδυναμία του καθίσταται απειλητική ισχύ και απαίτηση να αλλάξουν οι κοινωνικο-

πολιτικές ισορροπίες της περιοχής, που επήλθαν με το προηγούμενο καθεστώς των καπακιών.

Τέταρτη, η οπλική ισχύς του οπλαρχηγού και επίδοξου διεκδικητή του αρματολικού αξιώματος της περιοχής επιβάλλει μερικές φορές <<πρωτοφανείς>> όρους στην κατακτητική εξουσία κατά την ομολογία των καπακιών, τέτοιων που ξεπερνά τα συνηθισμένα όρια της <<σκεπαστής υποταγής>> και οδηγεί σε καταστάσεις σχεδόν αυτονομημένων περιοχών μέσα στο σώμα της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας. Μια τέτοια περίπτωση ισχυρού οπλαρχηγού που κατάφερε να πετύχει <<πρωτοφανείς>> έγγραφους όρους από τις οθωμανικές αρχές στην ομολογία των καπακιών και της αναγνώρισής του ως Αρματολού των Αγράφων είναι ο Καραϊσκάκης:⁶ <<...με την συμφωνίαν Τούρκος από το ποτάμι Σαλαμβριάς και εδώθε εις Ασπροπόταμον και Άγραφα να μη διαβαίνη, τα δε χαράτζια και λοιπά δικαιώματα βασιλικά να τα συνάζωμεν ημείς και να τα στέλνωμεν>>.⁷

Όταν μιλάμε για καπάκια εννοούμε τις ιδιότυπες συμφωνίες ειρήνης που συνάπτουν εντόπιοι Έλληνες οπλαρχηγοί με τους Τούρκους στα χρόνια της Επανάστασης και αφορούν στη ρύθμιση των σχέσεων των τουρκικών αρχών και των ενόπλων μιας περιοχής στο πλαίσιο πάντα των αρματολικών διεκδικήσεων εκ μέρους των οπλαρχηγών και των αρματολικών εκχωρήσεων εκ μέρους των Τούρκων.

Βέβαια συμφωνίες ειρήνης (καπάκια) είχαμε και προεπαναστατικά στη Δυτική Ελλάδα, όταν οι επαναστατημένοι αρματολοί για να αποφύγουν τη συνέχιση της δράσης τους γίνονταν αποδέκτες αρματολικών αξιωμάτων και διοικητές ορισμένων περιοχών εκ μέρους των Τούρκων. Ενδεικτικό παράδειγμα της ύπαρξης προεπαναστατικά καπακιών είναι η περίπτωση του Αρματολού του Βάλτου Γεροδήμου Σταθά, ο οποίος κατά την επανάσταση του 1770 στη Στερεά Ελλάδα, αφού επαναστάτησε και έδρασε με επιτυχία κατά των Τούρκων κατακτητών, υπέστειλε την επαναστατική σημαία ερχόμενος σε συμφωνία (καπάκια) με τον κατακτητή εξασφαλίζοντας όχι μόνο το αρματολίκι του Βάλτου για τον εαυτό του, αλλά και των Αγράφων, Καρπενησίου και Υπάτης για τα πρωτοπαλλήκαρά του:

<<Απειράριθμα στίφη Αλβανών εισβαλόντα εις την Στερεάν Ελλάδα διηυθύνοντο εις την Πελοπόννησον. Ο αρματολός του Βάλτου Σταθάς Γεροδήμος, αντί ν' αντιτάξη τους υπ' αυτόν Ακαρνάνας, ηρκέσθη ίνα

συνομολογήση μετ' αυτών συνθήκην, εξασφαλίζουσαν αυτώ και τοις σωματάρχαις αυτού Μπουκουβάλα, Καρακίτσω, και Κοντογιάννη, τ' αρματωλίκια του Βάλτου, των Αγράφων, του Καρπενησίου, και της Υπάτης. Το παράδειγμα όμως αυτού δεν εμιμήθη και ο λεοντόθυμος αρματωλός της Βονίτσης και Ξηρομέρου Χρήστος Γρίβας>>.⁸

Συνεπώς τα καπάκια ως διαδικασία πρόσκαιρης συμφωνίας ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ των τοπικών ενόπλων με τους Οθωμανούς κατακτητές είναι μια διαδικασία που ξεφεύγει από τα στενά πλαίσια της επαναστατικής περιόδου και πηγαιίνει πολλά χρόνια πριν από το 1821⁹ και ίσως ταυτίζεται με την ιστορία του αρματολικού φαινομένου. Η σύναψη καπακιών από τον Αρματολό του Βάλτου, Γερο-Δήμο Σταθά με τους Τουρκαλβανούς κατά την Επανάσταση του 1770 (των Ορλωφικών) στη Στερεά Ελλάδα , όπως αποδείξαμε, μας υποχρεώνει να δεχθούμε τη μακρά ιστορία του εν λόγω φαινομένου και την ταύτισή του με το αρματολικό αξίωμα με την εξής όμως επισήμανση. Τα καπάκια κατά την επαναστατική περίοδο υπόκεινται σε έναν επιπλέον παράγοντα που προεπαναστατικά δεν υπήρχε: στην Ελληνική Διοίκηση που προσπαθεί να αναιρέσει με τις αποφάσεις και τις πράξεις της όχι μόνο τις συγκεκριμένες συμφωνίες εντοπίων οπλαρχηγών με τις τουρκικές Αρχές, αλλά και τις συνθήκες που γεννούν την ανάγκη των καπακιών. Προεπαναστατικά συνήθως το ρόλο του συντονιστή της εξέγερσης των Ελλήνων τον είχε κάποια χριστιανική Μεγάλη Δύναμη, όπως για παράδειγμα η Ρωσία στα Ορλωφικά του 1770. Ως εκ τούτου δεν είχε ούτε τη δυνατότητα ουσιαστικής παρέμβασης στα πολεμικά τεκταινόμενα των περιοχών, ούτε τις αυξημένες αρμοδιότητες της Ελληνικής Διοίκησης. Επρόκειτο το όλο εγχείρημα των Ελληνικών εξεγέρσεων προεπαναστατικά τις περισσότερες φορές για μια διαδικασία πολιτικού καιροσκοπισμού των Χριστιανικών Δυνάμεων, οι οποίες χρησιμοποιώντας τον άσβεστο πόθο του Ελληνικού αλυτρωτισμού προωθούσαν στη διεθνή πολιτική σκηνή αποκλειστικά τα συμφέροντά τους.

Η πρακτική των καπακιών στα χρόνια της Επανάστασης άγγιξε σχεδόν όλους τους οπλαρχηγούς της Ρούμελης. Ιδιαίτερα μετά την πτώση του Μεσολογγίου και με την πολιτική του Κιουταχή να μοιράζει <<απλόχερα προσκυνοχάρτια>> στη Στερεά Ελλάδα δια μέσου των μαυροκορδατικών Τάτση Μαγγίνα και Βασίλη Μπαρλά¹⁰ οι περισσότεροι εντόπιοι οπλαρχηγοί

έκλεισαν καπάκια με τους Τούρκους. Εξαίρεση αποτέλεσαν ο Καραϊσκάκης, ο Δ. Μακρής, ο Νάκος Πανουργιάς, ο Δήμος Σκαλτσάς, ο Κριεζώτης και ο Βάσος Μαυροβουνιώτης, που τράβηξαν ο καθένας το δικό του δρόμο για διαφορετικούς λόγους.¹¹ Ποιες συνθήκες όμως οδήγησαν τους οπλαρχηγούς σε διάφορες φάσεις του Αγώνα να κλείσουν καπάκια με τους Τούρκους και με ποιο σκεπτικό εγκατέλειψαν έστω και προσωρινά την επαναστατική δραστηριότητα προκειμένου να ενταχθούν στους <<προσκυνημένους>> ενόπλους με αρματολικό αξίωμα;

Η έκταση του φαινομένου των καπακιών στη Ρούμελη και δη στη Δυτική Ρούμελη κατά την περίοδο της Επανάστασης μας οδηγεί στην υπόθεση της μειωμένης πρόσληψης του επαναστατικού γεγονότος από τους εμπλεκόμενους οπλαρχηγούς¹² και στους κοινωνικο-πολιτικούς παράγοντες που συμβάλλουν με τον τρόπο τους στη συνθήκη των καπακιών. Οι οπλαρχηγοί της Δυτικής Ρούμελης μπαίνουν στην Επανάσταση με καθυστέρηση δύο μηνών (τέλη Μαΐου του 1821) σε σχέση με τους οπλαρχηγούς της Ανατολικής Ρούμελης. Κι αυτό, διότι το αρματολικό σύστημα της Δυτικής Στερεάς με τον κλειστό, συντηρητικό και κληρονομικό χαρακτήρα του φοβόταν τη διακύβευση αξιωμάτων και μεγάλων υλικών συμφερόντων που απολάμβανε υπό το καθεστώς της Τουρκοκρατίας.¹³ Επίσης το γεγονός ότι οι αρματολικές περιφέρειες βρίσκονταν κοντά στη Θεσσαλία και στην Ήπειρο, όπου και τα σπουδαιότερα κέντρα των τουρκικών δυνάμεων, αποτέλεσε ένα ακόμα παράγοντα ανάσχεσης της επαναστατικής τους δραστηριότητας στη συγκεκριμένη περιοχή, καθώς <<οι γειτονικοί λαοί βρισκόταν μέρα και νύχτα έκθετοι στις προσβολές των Τούρκων>>.¹⁴ Η προστασία λοιπόν των κατοίκων των αρματολικών περιφερειών από τα γειτνιάζοντα τουρκικά στρατεύματα ήταν επιβεβλημένη για τους οπλαρχηγούς με δεδομένη την απουσία της Κεντρικής Διοίκησης <<που θρονιασμένη στα βάθη του Μοριά ήξερε μονάχα διαταγές να γράφη και υποσχέσεις να στέλνει για πολεμοφόδια¹⁵ και για γρόσια, που δε φθάνανε παρά στη χάση και στη φέξη. Απ' αυτή την κατάσταση την ψυχολογική και πραγματική βγήκανε τα περίφημα καπάκια>>¹⁶

Συνεπώς τα καπάκια της Ρούμελης οφείλονται σε ένα σύνθετο, πολυπαραγοντικό σύστημα που γεννήθηκε μεν κατά τα χρόνια της δουλείας διαμορφώθηκε δε στα χρόνια της Επανάστασης. Η προστασία των κατοίκων

των διαφόρων αρματολικών περιοχών από την καταστροφική μανία των Τούρκων, η διατήρηση των αρματολικιών στην κρίσιμη αυτή μεταβατική περίοδο και το αβέβαιο τέλος της Επανάστασης οδήγησαν τους Αρματολούς στη σύναψη των καπακιών έχοντας έντονα τα στοιχεία του καιροσκοπισμού και της πολιτικής σκοπιμότητας. Όταν οι Αρματολοί των Αγράφων (Καραϊσκάκης), του Ασπροποτάμου (Νικολός Στορνάρης) και του Κλινοβού (Γρηγόρης Λιακατάς) υπέγραψαν με τον Χουρσίτ πασά τη συνθήκη των καπακιών ουσιαστικά <<και οι μεν και ο δε εξαγόραζον τον καιρόν περιμένοντες τα αποτελέσματα των εκστρατειών κατά του Μεσολογγιού, κατά της Ανατολικής Ελλάδος και <της> του Δράμαλη>>¹⁷ χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει σε καμία περίπτωση απαξίωση του Αγώνα και πλήρη υποταγή στο τουρκικό δόβλετι εκ μέρους των Αρματολών. Απλώς στην αρχή του Αγώνα και κάτω από συγκεκριμένες επαναστατικά συνθήκες η διατήρηση του αρματολικιού βρισκόταν σε προτεραιότητα έναντι του κοινού Αγώνα. Γι' αυτό μένουν μεν οι προσκυνημένοι οπλαρχηγοί στο αρματολίκι τους σπεύδουν δε να ενισχύσουν το ελληνικό στρατόπεδο με αποστολές στρατιωτικών σωμάτων:<<επειδή αυτοί [Καραϊσκάκης, Στορνάρης, Λιακατάς] έχουν Καπάκι εκεί, αν χρειάζονται [στην Ανατολική Ελλάδα] στρατιωτικήν βοήθεια να τους πέμψη [ο Καραϊσκάκης] κ.λ.π.>>.¹⁸

Πολιτική σκοπιμότητα βλέπουν στα καπάκια και στρατιωτικοί άνδρες της Επανάστασης με εξέχοντα, στην αρχή, ρόλο στα εξουσιαστικά πράγματα της επαναστατημένης Ελλάδας, όπως είναι ο Δημήτριος Υψηλάντης. Σε επιστολή του προς τον Νικηταρά, το Νοέμβριο του 1822, επαινεί το ψευτοπροσκύνημα του Οδυσσέα στην Ανατολική Ελλάδα, διότι ο τελευταίος <<πάσχει με διαφόρους απάτας να αργοπορή τους εχθρούς εκεί και να τους καταπείση να επιστρέψουν στο Ζητούνι· ηξεύρεις το πνεύμα του και ταις διαβολιαίς του, ίσως τους απατήσει>>.¹⁹

Μπορεί αυτού του τύπου οι συμφωνίες (καπάκια) να εγγράφονται ως συνήθης πρακτική των Αρματολών στην προσπάθειά τους να ρυθμίσουν τις εξουσιαστικές τους σχέσεις με τους Τούρκους, δε λανθάνει όμως το γεγονός ότι οι εν λόγω συμφωνίες γίνονται και από Προύχοντες περιοχών, όταν οι σφαγές και οι καταστροφές από τους Τούρκους απειλούν τους κατοίκους.²⁰ Συνεπώς η πρακτική των καπακιών πρέπει να ενταχθεί όχι σε μια μεμονωμένη ιδιοτελούς φύσεως αντίληψη των Αρματολών για τις σχέσεις τους

με τους Τούρκους κατακτητές στην περίοδο της Επανάστασης, αλλά <<στη διάρκεια της κατάκτησης και στο πλαίσιο του πολιτικού πολιτισμού που συγκροτείται στη συνάφεια των σχέσεων κατακτητών κατακτημένων>>. ²¹ Με άλλα λόγια τα καπάκια είναι μια πολιτική πρακτική που διαπερνά όλο το σώμα των κατακτημένων και κατακτητών και ρυθμίζει, έστω και προσωρινά, τις μεταξύ τους σχέσεις σε μια κατεξοχήν εξεγερμένη περιοχή. Έτσι κάθε προσπάθεια να ορισθούν ως <<προδοσία>> ή <<τουρκολατρεία>> οι προσωρινές συμφωνίες των Στερεοελλαδικών οπλαρχηγών με τις τουρκικές κατακτητικές αρχές μεσούσης της Επανάστασης εμπίπτουν ουσιαστικά στην κατηγορία των <<ετεροχρονισμένων>> αναλύσεων, αφού με όρους σύγχρονης αστικής δημοκρατίας (<<προδότης>> - <<πατριώτης>>) προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε δράσεις και πολιτικές συμπεριφορές ανθρώπων της Επανάστασης που εγγράφονται κανονικά στο μακροχρόνιο σύστημα της κατάκτησης και του αρματολισμού.

Η πρακτική των καπακιών και ο θεσμός των αρματολικιών εξακολουθούν να επηρεάζουν (πως θα μπορούσε άλλωστε) τη σκέψη και τη νοοτροπία όχι μόνο των ενόπλων των διαφόρων γειτνιαζόντων με τους Τούρκους περιοχών, αλλά και τους απλούς κατοίκους την περίοδο της Επανάστασης. Εξάλλου <<πώς να αλλάξεις τώρα ήθη προαιώνια που και η νέα πολιτική κατάσταση τα επιβάλλει;>>. ²² Πώς να πείσει ο Μαυροκορδάτος και οι άλλοι <<πεφωτισμένοι ηγέτες>> της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδας τους οπλαρχηγούς και τους κατοίκους των διαφόρων περιοχών ότι αυτή η παλιά πρακτική των καπακιών με τον εχθρό είναι σε βάρος της Επανάστασης και δεν πρέπει να εφαρμόζεται, όταν η ίδια η Γερουσία στέλνει αντιπροσώπους στα Γιάννενα να διαπραγματευθούν ειρήνη με τον Χουρσίτ Πασά για να κερδίσουν μέρες, χρόνο προετοιμασίας, κάνοντας ουσιαστικά καπάκια; ²³ Πώς να πείσει η Κεντρική Διοίκηση τους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ρούμελης ότι η συχνή μεταπήδησή τους από την Επανάσταση στην υποταγή μείωνε το αίσθημα της σχετικής ανεξαρτησίας τους και ζημίωνε την ίδια την Επανάσταση, όταν κεντρικός αξιωματούχος της (ο Ιωάννης Κωλέττης) <<καταδίδεται>> από οπλαρχηγούς της Ρούμελης ότι <<συναλλάσσεται>> με τον Κιουταχή και τους Τούρκους και δίνει σημαντικές πληροφορίες για τον Αγώνα; ²⁴ Σε τι διαφέρουν τα <<κρατικά>> καπάκια (η προσπάθεια προσωρινής υποταγής στον εχθρό) που οργάνωσε ο Μαυροκορδάτος και οι

<<ευπατρίδες>> της Δυτικής Ελλάδας²⁵ (ύστερα από την καταστροφική ήττα στο Πέτα, 4 Ιουλίου 1822) και εκτέλεσε ο Στρατηγός Βαρνακιώτης με σκοπό να σωθούν τα γυναικόπαιδα και να οικονομηθούν τα πράγματα στη Δυτική Ελλάδα, από τα καπάκια που συνήψε για παράδειγμα ο Καραϊσκάκης στα Άγραφα; Μήπως τα μεν είναι <<ψευτοκάπακα>>, δηλαδή προσωρινές ανακωχές με τον εχθρό, ενώ του Καραϊσκάκη όχι; Μήπως διαφέρει η επιμέρους στοχοθεσία των ελληνικών προτάσεων (προσωρινής ειρήνης) προς τον εχθρό;

Στην πραγματικότητα τα καπάκια του Μαυροκορδάτου και του Καραϊσκάκη δε διαφέρουν σχεδόν σε τίποτα. Ακολουθούν την ίδια νοοτροπία και υπακούουν στις ίδιες λογικές. Γίνονται για να <<οικονομήσουν>> τα πράγματα προσωρινά και να εδραιώσουν στη συνέχεια οι πρωταγωνιστές την εξουσιαστική τους παρουσία στο χώρο. Ο μεν Μαυροκορδάτος για να διατηρήσει την εξουσία του στη Δυτική Ελλάδα μετά την καταστροφή στο Πέτα και τη στρατιωτική κατάρρευση του Μετώπου (εκδιώκοντας ταυτόχρονα από την περιοχή με καλοστημένη παγίδα το Βαρνακιώτη), ο δε Καραϊσκάκης για να διατηρήσει την εξουσία του στα Άγραφα και να αποκλείσει τον ανταγωνιστή του Γιαννάκη Ράγκο, χωρίς ουσιαστικά να απορρίπτει την Επανάσταση που βρίσκεται σε εξέλιξη.²⁶ Συνεπώς η κατηγορία με τον αδόκιμο όρο, για τις συγκεκριμένες συνθήκες, <<προδότης>> δεν πρέπει να ισχύει ούτε για τον Μαυροκορδάτο, ούτε περισσότερο για τον οπλαρχηγό Καραϊσκάκη, διότι ο τελευταίος προέρχεται από ένα περιβάλλον όπου η <<σκεπαστή υποταγή>> και η <<σκεπαστή ανοχή>> είναι μακροχρόνιες πολιτικές πρακτικές που συνάδουν σε κάθε εμπόλεμη κατάσταση των Ελλήνων (εξέγερση) με τους Τούρκους, όταν οι περιστάσεις το επιβάλλουν. Κι όμως οι έννοιες <<προδότης>>, <<τουρκολάτρης>>, <<πατριώτης>>, άγνωστες με την αστικο-δημοκρατική και εθνική σημασία για τους υπόδουλους κατοίκους και οπλαρχηγούς των επαναστατημένων περιοχών, πέρασαν από το λεξιλόγιο των <<εκσυγχρονιστών>> του Μαυροκορδάτου και των <<πεφωτισμένων>> ετεροχθόνων Ελλήνων στο καθημερινό τους λεξιλόγιο και έγιναν μέτρο πολιτικής συμπεριφοράς και φόβητρο (οι δυο πρώτες) υγιούς πατριδοφροσύνης.

Το παράθεμα που ακολουθεί δείχνει καθαρά την ιδεολογική και πολιτική τρομοκρατία που εξαπέλυαν οι <<εκσυγχρονιστές>> και ο

Μαυροκορδάτος την εποχή της Επανάστασης προκειμένου να υποτάξουν τους πολιτικο-στρατιωτικούς τους αντιπάλους. Όποιος οπλαρχηγός της Δυτικής Ελλάδας συντασσόταν με τη Γερουσία δηλαδή με τον Μαυροκορδάτο και τους <<εκσυγχρονιστές>> του ήταν <<πατριώτης>> και καλός αγωνιστής· όποιος αντίθετα πορευόταν, ήταν <<προδότης>> <<τουρκολάτρης>> και εκποδών του μαυροκορδατικού συστήματος. Η κάτωθι απολογία οπλαρχηγού των Αγράφων στον Μαυροκορδάτο είναι ενδεικτική του πολιτικού κλίματος που επικρατούσε την εποχή εκείνη στη Δυτική Ελλάδα και αποδεικνύει τον εμφανή ρόλο του Μαυροκορδάτου:

<<...εις εκείνον τον καιρόν οπού τα Άγραφα δεν ήξευραν το όνομα της Διοικήσεως και οι περισσότεροι ήτον αληθινά τουρκολάτραι, εγώ έμεινα στερεός και ασάλευτος και δεν εμόλυνα την υπόληψίν μου με αυτόν τον παράνομον τίτλον, μάλιστα εις τα δυνατά εδούλευσα την Πατρίδα, χωρίς να συμφωνήσω μ' εκείνους οπού έτρεχον, δια να αρπάζουν τα πράγματα των αδελφών μας χριστιανών, ελεγχόμενος υπό της ίδιας μου συνειδήσεως, ελέγχοντας και εκείνους οπού έτρεχον εις αυτόν τον δρόμον. [...] Το λοιπόν, πώς ημπορώ να κάμω ένα παρόμοιον φέρσιμον και να φανώ τουρκολάτρης. Αν δεν δώσετε πίστιν εις τα λόγια μου και εις εκείνους οπού ηξεύρουν την αρχαίαν διαγωγήν μου, δεν ηξεύρω να ειπώ άλλο, παρά ο Θεός να σας πληροφορήση, και εγώ μένω με όλον το σέβας και την ευπείθειαν εις τα νεύματα των επιταγών σας>>. ²⁷

Την ίδια κατηγορία της <<τουρκολατρείας>> χρησιμοποιούν και τα όργανα του Μαυροκορδάτου για να πλήξουν τους αντιπάλους τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γιαννάκης Ράγκος, ο οποίος προσπαθεί ως Αρματολός Αγράφων, μετά την εκδίωξη του Καραϊσκάκη, να εκμηδενίσει τους εναπομείναντες στα Άγραφα Αρματολούς, εντοπίους αντιπάλους του με την κατηγορία της <<τουρκολατρείας>>. Η απολογία του Γιάννη Φραγκίστα στο Μαυροκορδάτο είναι αποκαλυπτική:<< Όθεν, επειδή ο σκοπός του [Ράγκου] δεν τελεσφορεί εις το μέρος μας [στα Άγραφα], γράφει εις όλα τα μέρη, ότι είμεθα τουρκολάτραι. Έχω μάρτυρα τον Θεόν, ας το ομολογήση και όποιος με ηξεύρει, και ξεχωριστά ο Κ⁰⁵ Αινιάν, οπού αυτήν την κλίσιν δεν την εφαντάσθηκα ποτέ>>. ²⁸ Για να ενισχύσει δε ο Ράγκος την πολιτική του που σχετίζεται με την ηθική και ιδεολογική απαξίωση των αντιπάλων του όχι μόνο τους προσάπτει την κατηγορία της <<τουρκολατρείας>>, αλλά προκαλεί και

την αποστολή επιστολής από τους <<Πελάτες>> του, κατοίκους της επαρχίας Κιοστανιού προς τον Μαυροκορδάτο με την οποία κατηγορούν τους οπλαρχηγούς Φραγκίστα και Γαλή για <<τουρκολατρεία>> και καπάκια, ενώ επαινούν το Γιαννάκη Ράγκο.²⁹

Η πολιτική πρακτική του Μαυροκορδάτου στο θέμα των προσκυνημένων χωριών είναι συγκεκριμένη: όσα χωριά προσκυνάνε καίγονται, αφού πρώτα <<κουρσευθούν>>, από τους μαυροκορδατικούς οπλαρχηγούς.³⁰ Αυτή η πολιτική του Μαυροκορδάτου εξυπηρετούσε και μια άλλη ανάγκη, οικονομική. Διότι σύμφωνα με τον Γιάννη Βλαχογιάννη ο αληθινός σκοπός της εκστρατείας στα προσκυνημένα χωριά του Ραδοβιτισίου <<ήτανε να ρίξη [ο Μαυροκορδάτος] τα κακοπληρωμένα και λιμασμένα για πλιάτσικο κοπάδια των πολεμιστών να βοσκήσουνε στο Ραδοβίτσι, επαρχία Αρτινή, Αρματωλίκι των συγγενών του Καραϊσκάκη>>.³¹

Μπορεί βέβαια η σκληρή περί προσκυνήματος και <<τουρκολατρείας>> πολιτική του Μαυροκορδάτου να απηχεί και προτάσεις οργάνων³² του για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου, δεν αποτελεί όμως πάγια και τακτική πολιτική, καθώς την πρακτική του προσωρινού προσκυνήματος (καπάκια) και ο ίδιος τη χρησιμοποίησε, όπως είδαμε, αλλά και η συμπεριφορά του προς τους προσκυνημένους οπλαρχηγούς ποικίλει ανάλογα με την πολιτική του στοχοθεσία και τις προσωπικές του σχέσεις. Για παράδειγμα δίκασε και κινήγησε απηνώς τον Καραϊσκάκη ως <<προδότη>>,³³ ενώ δεν είχαν την ίδια μεταχείριση για ανάλογες πράξεις τους, ο Γιαννάκης Ράγκος, ο Νικολός Στορνάρης, ο Γρηγόρης Λιακατάς, ο Γιαννάκης Γιολδάσης, ο Γεώργιος Πεσλής και οι Μπακολαίοι, για να αναφέρουμε μερικούς μόνο από τους οπλαρχηγούς που πριν από την καταστροφή στο Πέτα και την πτώση του Μεσολογγίου έκλεισαν καπάκια με τους Τούρκους. Μάλιστα για τον Δημήτρη Μπακόλα, προσκυνημένο οπλαρχηγό του Ραδοβιτισίου, γίνεται ολόκληρος αγώνας από την μεριά του Μαυροκορδάτου να πεισθεί και να επανέλθει στις τάξεις του ελληνικού στρατοπέδου.³⁴ Σε επιστολή του προς την Επιτροπή που τον αντικαθιστά στο Μεσολόγγι γράφει για τους Μπακολαίους: <<Και τουρκολάτραι αν ήσαν οι Γωγαίοι [Μπακολαίοι], ημείς έπρεπε να τους πολιτευώμεν και να τους ησυχάσωμεν, ή να κάμωμεν κάθε τρόπον να τους κερδίσωμεν>>.³⁵ Πολιτική βέβαια που δεν άσκησε στις περιπτώσεις ούτε του Καραϊσκάκη, ούτε

του Βαρνακιώτη. Η ερμηνεία αυτής της πολιτικής του Μαυροκορδάτου είναι ότι οι δικοί του οπλαρχηγοί, οι υποταγμένοι στη θέλησή του μπορούν να κάνουν τέτοια <<λάθη>> προσκυνηματικού χαρακτήρα, όπως και ο ίδιος άλλωστε, οι αντίπαλοί του όμως όχι.

Είναι πάντως γεγονός ότι η απαξιωτική πολιτική που εφαρμόζεται από την Ελληνική Διοίκηση και αφορά στους <<προσκυνημένους>> και στους διατελούντες οπλαρχηγούς σε συμφωνία προσωρινής ειρήνης (καπάκια) με τους Τούρκους δημιούργησε ένα κλίμα ενοχής στους Έλληνες πρωταγωνιστές των εν λόγω συνθηκών, πράγμα που δεν υπήρχε πριν από την Επανάσταση. Κι αυτό διότι η Διοίκηση κατάφερε να περάσει στους αγωνιζόμενους Έλληνες και να συνδέσει τους όρους <<προδότης>> και <<τουρκολάτρης>> με τους ασκούντες οπλαρχηγούς την πρακτική των καπακιών ή με τους επικοινωνούντες σε επίπεδο επιστολών με τους Τούρκους. Έτσι, μπορεί μεν να μην εξαφάνισε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης την εν λόγω πρακτική των καπακιών και τη σχετική νοοτροπία των γεινιαζόντων με τους Τούρκους κατοίκων και οπλαρχηγών, κατάφερε όμως αφενός να περιορίσει το φαινόμενο, κυρίως μετά τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο, όταν η Κυβέρνηση Κουντουριώτη με τα χρήματα του δανείου αποκτά ισχύ και κύρος, και αφετέρου να δημιουργήσει στους εμπλεκόμενους οπλαρχηγούς ενοχικό σύνδρομο και απολογητική διάθεση. Η περίπτωση του Νικολού Στορνάρη είναι ενδεικτική της επελθούσας αλλαγής στη συνείδηση των οπλαρχηγών και της διάθεσής τους να γίνουν αποδεκτοί από το νέο παράγοντα (την Ελληνική Διοίκηση) που μοιράζει ισχύ και εξουσία. Έτσι, φοβούμενος ο Στορνάρης την κατηγορία της <<τουρκολατρίας>> λόγω της προτέρας δίβουλης στάσης του στην Επανάσταση γράφει στον ευρισκόμενο στην έδρα της Διοίκησης γραμματικό του Κασομούλη: <<Τώρα, αδελφέ, τήρα με μάτι ανοικτόν να καταλάβης, και αν η Υπερτάτη Διοίκησις μας έχει εις τον χορόν της Τουρκολατρίας, εσύ να ομολογήσης την αλήθειαν, ό,τι λογής εγνώρισες το φρόνημά μου και ό,τι λογής εφέρθησαν και φέρνονται οι εδικοί μου· ούτε περισσότερο να ειπής, ούτε ολιγώτερα, παρά ό,τι λογής είμαστε- την αλήθειαν· ό,τι έχομεν δοκιμάσει και από Ρωμαίους και από βοήθειες γειτόνων, εδικούς και ξένους [Τούρκους], και η Διοίκησις ό,τι σε αποφασίση, ευθύς να με ειδοποιήσης τα πάντα>>. ³⁶

Ο ίδιος οπλαρχηγός σε επιστολή του προς τον Γιαννάκη Ράγκο τον παρακαλεί να πάρη πίσω τις απαντητικές επιστολές που έστειλε στους Τούρκους της Άρτας (για το ίδιο θέμα ενημέρωσε και τον Τσόγκα), <<δια να μην διατρησθώ. Όχι αδελφέ ότι με πειράζει τόσον διότι αι πράξεις μου θα το δείξουν μόνον δεν αγαπώ να ακούωμαι τέτοιος οπού δεν είμαι και έπειτα ποίος δίνει να καταλάβη τον λαόν όταν πάρη τροχόν>>³⁷

Ανάλογες επιστολές απολογητικού χαρακτήρα για τη σύναψη καπακιών αποστέλλονται όχι μόνο προς τη Διοίκηση , αλλά και προς οπλαρχηγούς άλλων περιοχών κατά την επαναστατική περίοδο σε μια προσπάθεια των εμπλεκομένων Αρματολών να καταδείξουν αφενός την αναγκαιότητα της πράξης τους (<<ο σκοπός της έως τώρα προσποιήσεώς μας εις άλλο δεν απέβλεπε παρά εις το καλόν και ωφέλειαν πρώτον της Πατρίδος, και δεύτερον της επαρχίας μας>>)³⁸ και αφετέρου την απόφασή τους να αγωνισθούν με τη <<βοήθεια όλου του Γένους>> κατά των Τούρκων, τώρα που οι πιεστικές συνθήκες ήρθαν για την περιοχή, για να μην επισύρουν εναντίον τους το αιώνιο ανάθεμα και την βαριά κατηγορία της <<τουρκολατρείας>>:

<<Τώρα όμως βλέποντας ότι με τούτον τον τρόπον ημπορούμε να γίνωμε προδόται και πρόξενoi του μεγάλου αφανισμού της Πατρίδος, επισύροντες καθ' ημών το αιώνιον ανάθεμα, απεφασίσαμεν (με την δύναμιν του Θεού) να τους αντισταθώμεν [τους Τούρκους] και να τους κτυπήσωμεν δια να μην απεράσουν με άλλον τρόπον, παρά πατώντας εις τα κόκκαλά μας και εδαφίζοντες (ο μη γένοιτο) τα ερείπια της επαρχίας μας να δυνηθούν τότε να βλάψουν την Πατρίδα και τους γειτόνους μας. Δια να το κατορθώσουμε όμως χρειαζόμεθα την βοήθειαν όλου του Γένους και ξεχωριστά όσον το συντομώτερον των γειτόνων μας>>.³⁹

Από την ανάλυση των μέχρι τώρα στοιχείων που παραθέσαμε συνάγεται ότι τα καπάκια ως συνθήκη προσωρινής ειρήνης με τους Τούρκους δεν μπορούν να υπαχθούν στο γενικό κανόνα της <<τουρκολατρείας>>, ούτε να ερμηνευθούν με γενικούς κανόνες παρέκκλισης από τα επαναστατικά δρώμενα, διότι αυτό που ενέχει η πράξη των καπακιών και αποτελεί ασφαλή δείκτη ορθής ανάλυσης είναι η αιτιοκρατική σχέση του φαινομένου με την προσωπικότητα του Αρματολού, το χρόνο σύναψης της συνθήκης, το χώρο, τον χρόνο των καπακιών και τους όρους που οδήγησαν τον Αρματολό στη

σύναψη των καπακιών.⁴⁰ Είναι γεγονός και αποδείξαμε πιο πάνω ότι το φαινόμενο των καπακιών υπακούει σε κάποιες σταθερές και διέπεται από λογικές που συνθέτουν προσωρινά το ατομικό (αρματολικό) με το κοινωνικό συμφέρον κατά την περίοδο της Επανάστασης. Για παράδειγμα η κοινή επιστολή των: Τζαβέλα, Σιαδήμα, Καραϊσκάκη, Σαφάκα, Δ. Μακρή, Α. Ίσκου, Γ. Κίτσου, Γ. Τσόγκα, Κ. Μπότσαρη, Γ. Γιολδάση προς τον Οδυσσέα Ανδρούτσο και Πανουργιά την 22 Σεπτεμβρίου 1823 από τον Προυσό, διέπεται από μια τέτοια λογική, αφού επιδιώκουν οι οπλαρχηγοί να συναντηθούν στο Κράββαρι για να αποφασίσουν από κοινού τι θα πράξουν με τον πασά της Σκόδρας για να μην <<πάρουν τους ανθρώπους στο λαιμό τους>>. Ο Μουσταής, πασάς της Σκόδρας, πρότεινε στους οπλαρχηγούς της Ρούμελης να τον αφήσουν να περάσει από την εν λόγω περιοχή (κάνοντας τα γνωστά καπάκια) και αυτός να τους δώσει πίσω τα αρματολίκια τους.⁴¹

Στην απόφαση των οπλαρχηγών της Ρούμελης να συναντηθούν στο Κράββαρι και να εξετάσουν τη διλημματική πρόταση του πασά της Σκόδρας, που συνίστατο στο να συνάψουν καπάκια και να πάρουν πίσω τα αρματολίκια τους διαφυλάσσοντας έτσι και τους κατοίκους των περιοχών τους ή να τον εμποδίσουν θυσιάζοντας τα αρματολίκια και την ασφάλεια των κατοίκων, συνέβαλε και η πίκρα των εν λόγω οπλαρχηγών από την άρνηση των Πελοποννησίων να έρθουν σε βοήθεια των Ρουμελιωτών.⁴² Αυτή ο τοπικιστική λογική ότι οι Πελοποννήσιοι πρέπει να υπερασπίζονται σχεδόν αποκλειστικά την Πελοπόννησο και οι Ρουμελιώτες τη Ρούμελη, ως άμεση Πατρίδα τους, οδήγησε πολλές φορές στον κατακερματισμό των δυνάμεων της Επανάστασης και στην απώλεια του στρατιωτικού πλεονεκτήματος με αποτέλεσμα αρνητικό για την ίδια την Επανάσταση.

Η αντίληψη λοιπόν της αμυντικής μονομέρειας που καταγράφεται σε πολλές περιπτώσεις στον Αγώνα, όπως και στη περίπτωση της εκστρατείας του πασά της Σκόδρας, είναι επίσης ένας παράγοντας που οδηγεί στο φαινόμενο των καπακιών με την αιτιολογία ότι οι κατακερματισμένες και λιγοστές στρατιωτικές δυνάμεις των Ελλήνων δε θα μπορούσαν να φέρουν σε πέρας την Επανάσταση. Είναι με άλλα λόγια η ίδια αντίληψη και η ίδια λογική που έκανε (εκτός των άλλων) τους Δυτικορουμελιώτες Αρματολούς να μπουν με σημαντική καθυστέρηση στην Επανάσταση.

Επιστρέφοντας στην ανάλυση της κατηγοριοποίησης των συνθηκών της προσωρινής ειρήνης δεν θα μπορούσαμε όμως να αποκλείσουμε και περιπτώσεις καπακιών που ο προσανατολισμός τους είναι καθαρά ατομοκεντρικός και αποσκοπεί στην εδραίωση της αρματολικής αυθεντίας του εμπλεκόμενου ενόπλου μέσα από μια δίβουλη στάση, εξισοροπητική των πραγμάτων, τέτοια που για τους συγκεκριμένους οπλαρχηγούς ισχύει η ρήση ότι <<και τον Μωάμεθ τον θέλουν δια να συμμαζώνουν χαράτζια και τον Χριστιανισμόν τον θέλουν δια να έχουν τες πλάτες στερεές και αυτοί να μην ταραζώνται τελείως από τον τόπον τους, ούτε αέρας κρύος να τους βαρή, ούτε καύμα>>. ⁴³

Η ως άνω μερική αντίληψη των οπλαρχηγών, αλλά και όσων άλλων γενικά συνάπτουν καπάκια με τον εχθρό, μπορούμε να πούμε ότι έμμεσα <<συντηρείται>> από τη Διοίκηση υπό την εξής έννοια: Στην προσπάθειά της η Γερουσία της Δυτικής Ελλάδας να στηρίξει (φίλα προσκείμενους σ' αυτήν) συγκεκριμένους οπλαρχηγούς στην πρώην αρματολική τους περιφέρεια και αυτό σε βάρος αντιπάλων διεκδικητών του αρματολικού αξιώματος ⁴⁴ συμβάλλει παίζοντας το παιχνίδι των αρματολικιών στη διατήρηση άθελά της και των καπακιών. Διότι στο άκρως ανταγωνιστικό αρματολικό περιβάλλον και στο μεταίχμιο των δυο ενόπλων συγκρουόμενων κοινωνικο-πολιτικών συστημάτων (οι Έλληνες αγωνίζονται για την απελευθέρωσή τους, οι Τούρκοι για την υποταγή τους) ο οθωμανικός παράγοντας, που εξακολουθεί να παίζει ρυθμιστικό ρόλο στα αρματολικά συγκρουόμενα συμφέροντα ή ρόλο ανατρεπτικό των αποφάσεων του ελληνικού παράγοντα (Διοίκηση), παραχωρεί αρματολικούς τίτλους με καπάκια στους αντιπάλους των Αρματολών που υποστηρίζει η Ελληνική Διοίκηση σε μια προσπάθεια να καταστείλει ευκολότερα την Επανάσταση.

Αλλά και η Κεντρική Διοίκηση επίσης <<παίζει>> άθελά της, κάποια στιγμή, το παιχνίδι των αρματολικιών, αφού διορίζει τον Καραϊσκάκη και το Ράγκο στα διεκδικούμενα απ' αυτούς Άγραφα ⁴⁵ συμβάλλοντας έτσι στη διαιώνιση της αντιπαράθεσης των δυο αντιπάλων Αρματολών και στην εν δυνάμει διατήρηση των προσωρινών συμφωνιών ειρήνης με τους Τούρκους.

Εκείνο όμως που λειτουργεί πολλαπλασιαστικά και ενισχύει την νοοτροπία των οπλαρχηγών της Ρούμελης για τη σύναψη καπακιών με τον εχθρό είναι η φημολογία εν είδει Ευρωπαϊκής ειδησεογραφίας που

κυκλοφορεί στα μέσα του 1824 μεταξύ των οπλαρχηγών της περιοχής ότι <<εις το Κογκρέσσον της Ευρώπης απεφασίσθη, ότι όσοι τόποι ελευθερώθησαν με τα άρματά των, να μείνουν ελεύθεροι, όσοι δε προσκυνημένοι με καπάκια να δίδουν ένα χαράτζι και μία δεκατιά και όχι άλλο τίποτες και έτζι ήλθε φερμάνι εις τον Ρούμελη και άνοιξε τα μπουγιουρδιά του εις όλα τα βιλαέτια, οπού όποιος θέλει εις αυτόν τον τρόπον, να βάλη καπάκια χωρίς ριέμι και χωρίς τίποτες· μάλιστα ο ελτζής ο Ρώσος προσμένεται εις την πόλιν και ετούτον τον μήνα όλα αυτά βγαίνουσι εις το μεϊδάνι και δια τούτο σας δίδω την είδησιν>>. ⁴⁶

Υπ' αυτές τις συνθήκες και με δεδομένη την παράδοση των καπακιών ανάμεσα στους οπλαρχηγούς της Ρούμελης και στους Τούρκους δεν είναι καθόλου παράξενο και δυσερμήνευτο το γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός οπλαρχηγών της εν λόγω περιοχής προσκύνησε τον Κιουταχή, ύστερα από την πτώση του Μεσολογγίου. Οι πηγές οι αναφερόμενες στο σχετικό γεγονός όλες σχεδόν συγκλίνουν στην αδυσώπητη αναγκαιότητα της σύναψης των καπακιών προκειμένου <<να σώσουν [οι οπλαρχηγοί] τον πτωχόν και τον απηλπισμένον λαόν>>. ⁴⁷ Είναι όμως έτσι τα πράγματα, όπως καταγράφονται στις πηγές ή αποκρύπτεται μία παράμετρος των προσωρινών συνθηκών ειρήνης με τους Τούρκους που σχετίζεται με την ιδιοτέλεια του Αρματολού και την δεδηλωμένη απελπισία του για τη σωτηρία της Ελλάδας;

Για να εξετάσουμε τα παραπάνω ερωτήματα και να διερευνήσουμε τις συνθήκες της μεγαλύτερης σε αριθμό ταυτόχρονα υποταγής οπλαρχηγών στη Ρούμελη θα παραθέσουμε την απολογητική επιστολή του Ανδρίτσου Σαφάκα προς τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη:

<<Γενναιότατε στρατηγέ και αδελφέ μου.

Προ ημερών με επίτηδες άνθρωπόν μου σας έγγραφα παριστάνοντάς σας την κατάστασιν της δυσχερεστάτης πατρίδος μας, της στερεάς Ελλάδος, λοιπόν ο άνθρωπός μου ακόμη δεν επέστρεψεν από αυτού, δια να ιδώ την απόκρισίν σας και ευρίσκομαι εις άκραν ανησυχίαν, όθεν και δια του πατρός μου πάλιν δεν λείπω να σας ειδοποιήσω, ότι τα πράγματα εδώ τρέχουν εις το ίδιον και ημείς προσμένομεν την βοήθειαν του Θεού και του έθνους δια να κάμωμεν το χρέος μας, δια τούτο παρακαλώ να με φανερώσητε τα αυτόθεν και να με

οδηγήσητε με όλην την αλήθειαν, συμβουλευόντάς με πώς να φερθώμεν, μην στοχασθής αδελφέ μου ότι άλλαξα γνώμην, παρά να ηξεύρης ότι είμαι εκείνος ο πατριώτης, όπου με εγνώρισες προ καιρού και κανένας μην ειπή ότι πλανώμεθα εις τα προσωρινά γελάσματα των εχθρών, διότι ο Σαφάκας δεν χάνει τόσους αγώνας και θυσίας, όπου δια την γλυκυτάτην πατρίδα έκαμεν, καλλίτερον προκρίνει τον θάνατον, μα τι να κάμω αδελφέ όπου υποφέρω τόσους πειρασμούς, δια να μην χάσωμεν τόσους Χριστιανούς, όπου ευρίσκονται με πατριωτισμόν και μη δυνάμενοι σήμερα να καταφύγουν εις τα αυτόθι, μάλιστα έχω και τόσα άρματα όπου με ακολουθούν και ακονίζουν τας μαχαίρας των δια τους εχθρούς, προσμένοντας τον καιρόν. Γέροντά μου, όσας γλώσσας όπου ακούεις και μελετούν την κατηγορίαν μας όλας να τας απαντάς και να τους πληροφορής ηξεύροντας τον πατριωτισμόν μου· προς τούτοις σας λέγω την γνώμην μου, και να μοι αποκριθήτε όσον το συντομώτερον, ότι αν καταλαμβάνετε, ότι είναι καμμία ελπίς δια να ελευθερωθή ο εδώ τόπος όπου έπεσεν εις τον ζυγόν, εγώ υποφέρω όλα τα βάσανα και τους πειρασμούς, δια να επιτύχω δια μέσου δυνάμεων να κάμω θυσίας και να αγωνισθώ καθώς και πρότερον, ειδέ και καταλαμβάνετε, ότι δεν υπάρχει καμμία ελπίς, σας παρακαλώ να μοι αναγγείλητε όλην την αλήθειαν, και αμέσως να εύρω καιρόν ν' απεράσω τα αυτόθεν με όσους πιστούς πατριώτας με ακολουθήσουν, εν τοσοούτω και μένω, με όλον το αδελφικόν σέβας.

1826 Αυγούστου 3 Λιδωρίκι

Ο Πατριώτης και αδελφός σας Αντρούτζος Σαφάκας.>> ⁴⁸

Στην επιστολή του Σαφάκα μπορούμε να εντοπίσουμε καθαρά το αιτιοκρατικό σχήμα της υποταγής των οπλαρχηγών της Ρούμελης στον Κιουταχή και το νοητικό σύστημα που διέπει εφεξής τις πράξεις και τις κινήσεις τους. Όλη η επιστολή διαπνέεται από απολογητικό πνεύμα για μια πράξη που επίσημα η Ελληνική Κεντρική Διοίκηση δεν αποδεχόταν ως μέρος της επαναστατικής διαδικασίας, παρά τις όποιες κατά καιρούς παρεκκλίσεις της σε προσωπικό ή θεσμικό επίπεδο. Το γεγονός ότι απευθύνεται στον Κολοκοτρώνη δεν μειώνει την πρόθεση του Σαφάκα να κοινοποιήσει το σκεπτικό της υποταγής του και κατ' επέκταση των οπλαρχηγών της Ρούμελης στην Κεντρική Διοίκηση, μετά τη διάλυση της τοπικής Γερουσίας, διότι ο

Κολοκοτρώνης εκπροσωπούσε την Κεντρική Διοίκηση και εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό παράγοντα στα τεκταινόμενα της Διοίκησης. Επιπλέον απευθύνεται σε έναν επίσης οπλαρχηγό που γνωρίζει και προσδοκά λόγω της <<ταξικής συνείδησης>> την κατανόησή του.

Η επιστολή δομείται στο τριαδικό σχήμα <<της δυσχερεστάτης πατρίδας>>, της απάλειψης κάθε υποψίας <<τουρκολατρείας>> εκ μέρους των προσκυνημένων οπλαρχηγών και της έκκλησης για νουθετική συμβολή των συμμετεχόντων στα κέντρα της Ελληνικής Διοίκησης Πελοποννησίων περί του πρακτέου.

Αυτό που ενοχλεί το Σαφάκα και προσπαθεί να αποσείσει από πάνω του ως βάρος Κυλώνειου Άγους είναι η κατηγορία της <<τουρκολατρείας>> που πλανιέται και συζητείται στις έξω της Ρούμελης περιοχές για τους διατελούντες σε συμφωνία με τον Κιουταχή οπλαρχηγούς: <<Γέροντά μου, όσας γλώσσας όπου ακούεις και μελετούν την κατηγορίαν μας όλας να τας απαντάς και να τους πληροφορής ηξεύροντας τον πατριωτισμόν μου>>.

Ο λόγος του Σαφάκα << μην στοχασθής αδελφέ μου ότι άλλαξα γνώμην, παρά να ηξεύρης ότι είμαι εκείνος ο πατριώτης, όπου με εγνώρισες προ καιρού και κανένας μην ειπή ότι πλανώμεθα εις τα προσωρινά γελάσματα των εχθρών, διότι ο Σαφάκας δεν χάνει τόσους αγώνας και θυσίας, όπου δια την γλυκυτάτην πατρίδα έκαμεν, προκρίνει τον θάνατον>>, είναι πιστεύουμε ενισχυτικός της λογικής της προσωρινής υποταγής στον εχθρό, λόγω ανωτέρας βίας⁴⁹ και <<δυσχερεστάτης πατρίδας>> παρά αποδεικτικός ενός πνεύματος <<τουρκολατρείας>> που διέπει ανθρώπους με διαφορετική πρακτική και απούσα ή διαλείπουσα ένοπλη δράση.

Το γεγονός ότι ο Σαφάκας προτάσσει στην επιστολή του ως βασική και μοναδική αιτία των καπακιών την ανάγκη κοινωνικής προστασίας <<για να μην χάσωμεν τόσους Χριστιανούς, όπου ευρίσκονται με πατριωτισμόν και μη δυνάμενοι σήμερα να καταφύγουν εις τα αυτόθι>> δε σημαίνει ότι λανθάνει και μια ιδιοτελούς φύσεως ανάγκη των οπλαρχηγών να ξανακερδίσουν τα χαμένα τους αρματολίκια <<απελπισθέντες ίσως δια την σωτηρίαν της Ελλάδος>>.⁵⁰ Η αγωνιστική αποφασιστικότητα και η εθελούσια θυσιαστική δήλωση του Σαφάκα στην επιστολή του μαρτυρεί μια συγκεκαλυμμένη και τεχνηέντως διατυπωμένη απογοήτευση για το μέλλον του Αγώνα και δη της Ρούμελης: <<να μοι αποκριθήτε όσον το συντομώτερον, ότι αν

καταλαμβάνετε, ότι είναι καμμία ελπίς δια να ελευθερωθή ο εδώ τόπος όπου έπεσεν εις τον ζυγόν, δια να επιύχω δια μέσου δυνάμεων να κάμω θυσίας και να αγωνισθώ καθώς και πρότερον, ειδέ και καταλαμβάνετε, ότι δεν υπάρχει καμμία ελπίς, σας παρακαλώ να μοι αναγγείλητε όλην την αλήθειαν, και αμέσως να εύρω καιρόν ν' απεράσω τα αυτόθεν, με όσους πιστούς πατριώτας με ακολουθήσου>>. Το γεγονός ότι διατυπώνει την επιθυμία του να μεταβεί αμέσως στην Πελοπόννησο με τους υπ' αυτόν ενόπλους πατριώτες, εφόσον μάθει ότι δεν υπάρχει ελπίδα απελευθέρωσης της Ρούμελης, ενισχύει την προβληθείσα στην αρχή της επιστολής επιχειρηματολογία ότι η προσωρινή υποταγή στον εχθρό έγινε από ανάγκη κοινωνικής προστασίας και όχι αρματολικής ιδιοτέλειας και αποσείει για άλλη μια φορά από πάνω του (τους) την βαριά φήμη της <<τουρκολατρίας>>.

2. Αρματολοί και Φιλική Εταιρεία στη Ρούμελη

Στόχος αυτής της ενότητας είναι να διερευνηθεί η διεισδυτικότητα της Φιλικής Εταιρείας στο χώρο της Ρούμελης προεπαναστατικά και να αξιολογηθούν οι κατά καιρούς ιστοριογραφικές βεβαιότητες ότι στον συγκεκριμένο χώρο η παρουσία της Εταιρείας ήταν από ελάχιστη έως ανύπαρκτη λόγω κυρίως της πολιτικής του Αλή πασά των Ιωαννίνων.

Η Φιλική Εταιρεία που ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1814 στην Οδησσό από τους: Αθανάσιο Τσακάλωφ (γιο γουνεμπόρου στη Μόσχα), Νικόλαο Σκουφά (μεγαλέμπορο στην Οδησσό) και Εμμανουήλ Ξάνθο (γραμματέα του εμπορικού οίκου του Βασιλείου Ξένου) ήταν αποτέλεσμα μακρόχρονων ιδεολογικών ζυμώσεων στο χώρο του υπόδουλου ελληνισμού.⁵¹ Στόχος της συγκεκριμένης επαναστατικής Εταιρείας που οργανωτικά αντέγραφε τη λεγόμενη Εταιρεία του Ρήγα,⁵¹ η οποία ιδρύθηκε στη Βιέννη τη δεκαετία του 1790,⁵¹ και τις Μασσονικές στοές, ήταν η εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση των Ελλήνων και η δημιουργία εθνικού κράτους.

Μέχρι το τέλος του 1816, ύστερα από δυο χρόνια δράσης, η Φιλική Εταιρεία παρουσίαζε θλιβερή εικόνα, αφού οι τρεις ιδρυτές της δεν μπόρεσαν να εγγράψουν περισσότερα από είκοσι μέλη και τα οικονομικά της ήταν σχεδόν ανύπαρκτα. Το επόμενο έτος (1817) η Εταιρεία αν και διπλασιάζει τον αριθμό των μελών της (42) δεν μπορεί όμως να αναπτυχθεί επιτυχώς βάσει του σχεδίου των ιδρυτών της για δύο κυρίως λόγους: Ο πρώτος είχε να κάνει με την αδυναμία των ιδρυτών της να εισχωρήσουν στην υπόδουλη ελληνική κοινωνία, διότι χρόνια εκπατρισμένοι δεν είχαν την απαραίτητη κοινωνική αναγνωρισιμότητα και ο δεύτερος λόγος σχετιζόταν με την αδυναμία επίσης των ιδρυτών της, λόγω κατώτερης κοινωνικά τάξης, να εισχωρήσουν στην ανώτερη τάξη των εύπορων Ελλήνων εμπόρων της διασποράς.⁵³ Στη συνέχεια όμως με τη μεταφορά της έδρας της Εταιρείας από την Οδησσό στην Κωνσταντινούπολη το 1818 και με την εκεί εγκατάσταση των κυριότερων αρχηγών της, οι οποίοι εκπονούν ένα πιο ρεαλιστικό και πρακτικό πρόγραμμα δράσης, η Εταιρεία αναπτύσσεται ραγδαία. Έτσι το 1820 η Εταιρεία είχε εξαπλωθεί σχεδόν σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας και σε αρκετές ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Σ' αυτή την επιτυχία συνέβαλε και η αλλαγή της

οργάνωσης της Φιλικής Εταιρείας το 1818. Αποφάσισαν οι αρχηγοί της να εγκαταλείψουν το τεκτονικό σύστημα με τους πυρήνες και τις διακλαδώσεις και να υιοθετήσουν το χριστιανικό <<σύστημα των αποστόλων>>.

Επέλεξαν λοιπόν δώδεκα άνδρες εγνωσμένου κύρους και τους επιφόρτισαν με την ευθύνη της στρατολόγησης ανδρών από συγκεκριμένες περιοχές.⁵⁴ Έτσι γίνονται πλέον πολλές μυσίες στο μυστικό της Εταιρείας και στην Ελλάδα από τους αποστόλους που στέλνονται για να εκτιμήσουν, εκτός των άλλων, τη λαϊκή στήριξη στο σχεδιαζόμενο επαναστατικό εγχείρημα, την πληθυσμιακή σχέση Ελλήνων και Τούρκων στις διάφορες περιοχές και τον αριθμό των Ελλήνων ανδρών που μπορούν να φέρουν όπλα.⁵⁵ Βέβαια από το προκαθορισμένο πρόγραμμα επισκέψεων των αποστόλων στον ελλαδικό χώρο, ενώ υπάρχει η Πελοπόννησος, η Μάνη, η Μεσσηνία, η Μακεδονία, η Θράκη, η Ήπειρος, τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, λείπει παντελώς η Ρούμελη και αυτό είναι ένα ζήτημα που πρέπει να διερευνηθεί.

Γιατί άραγε οι αρχηγοί της Φιλικής Εταιρείας απέκλεισαν τη Ρούμελη από τον πρώτο πανελλαδικής εμβέλειας σχεδιασμό τους σχετικά με τη μύηση <<εκλεκτών>> οπαδών και τη σύσταση περιφερειακών οργανώσεων; Δε θα μπορούσε ο Ασημάκης Κροκιδάς που είχε την ευθύνη δράσης του στην Ήπειρο να αναλάβει και τη Ρούμελη; Ποιοι λόγοι οδήγησαν τους αρχηγούς της Φιλικής να στείλουν τρεις ανώτερους Φιλικούς στην Πελοπόννησο και κανέναν στη Ρούμελη;

Από τις πηγές⁵⁶ φαίνεται ότι η τρομοκρατία που είχε επιβάλλει σε όλους τους κατοίκους της Στερεάς ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων καθώς και ο εξαρτημένος αρματολισμός (τα αρματολίκια δεν κερδίζονται πλέον με ένοπλες διεκδικήσεις αλλά με διορισμό από τον Αλή) δεν επέτρεπαν στην εδρεύουσα στην Κωνσταντινούπολη Φιλική Εταιρεία να στείλει στη Ρούμελη απόστολο κατήχησης στο μυστικό της Εταιρείας για λόγους πιθανότατα υψίστης ασφαλείας.

Η ανωτέρω άποψη ενισχύεται και από το γεγονός ότι, ενώ για τις υπόλοιπες ελληνικές περιοχές υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός επιστολών από τους αρχηγούς της Φιλικής Εταιρείας και από τον ίδιο ακόμα τον Αλέξανδρο Υψηλάντη προς τους <<εκλεκτούς>> σχετικές με την οργάνωση και το προετοιμαζόμενο εγχείρημα, <<καθ' άπασαν την στερεάν ουδεμίαν απαντώμεν αλληλογραφίαν τοιαύτην>>.⁵⁷ Βέβαια αυτό δε σημαίνει ότι οι

Καπεταναίοι της Ρούμελης, όπως γράφει ο Περραιβός, <<ήσαν διόλου σχεδόν ακατήχητοι υπό της φιλικής εταιρίας>>⁵⁸ ούτε σημαίνει <<αμύητον του μυστηρίου την στερεάν >>,⁵⁹ επειδή οι αρχηγοί της Φιλικής Εταιρείας δεν έστειλαν το 1818 κανέναν από τους δώδεκα αποστόλους στη Ρούμελη για τη μύηση και την ενδεικνυόμενη οργάνωση, αλλά σημαίνει <<μη έχουσαν [με την Αρχήν] συστηματικήν σχέσιν>>.⁶⁰ Έτσι, μπορεί βέβαια στη Ρούμελη το 1818 να μην υπάρχουν μνημένοι σαν τον Κολοκοτρώνη ή τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη που να αλληλογραφούν απευθείας με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη⁶¹ και να διατηρούν με την Αρχή μια συστηματική σχέση λόγω του Αλή πασά και του ιδιάζοντος αρματολισμού, υπάρχουν όμως απόστολοι της Φιλικής που στον ίδιο χρόνο με τους <<δώδεκα>> οι οποίοι δραστηριοποιούνται σε άλλες περιοχές, κατηχούν στη Ρούμελη οπλαρχηγούς και πολιτικούς (προύχοντες) στο μυστικό της Φιλικής Εταιρείας. Συνεπώς η Ρούμελη όχι μόνο δεν αφίσταται των δραστηριοτήτων της Εταιρείας, αλλά συμμετέχει ενεργά στην προετοιμασία της σχεδιαζόμενης Επανάστασης όχι μόνο με την μύηση οπλαρχηγών και πολιτικών προσώπων στο μυστικό της Φιλικής Εταιρείας, αλλά και με τη διασπορά αποστόλων της, οι οποίοι κατηχούν Έλληνες σε άλλες περιοχές.⁶²

Φαίνεται ότι το μεγαλύτερο κέντρο των Φιλικών στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, η Πάτρα,⁶³ εκτιμώντας θετικά την κατάσταση λόγω γειννίασης απέστειλε αποστόλους της Εταιρείας στη Ρούμελη για κατήχηση. Ο Κωνσταντίνος Σακελλίωνας Κοκοσιώτης και ο Αθανάσιος Ζαρείφης το 1818 κατηχούν στη Λειβαδιά τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, Αρματολό της Λειβαδιάς από το 1816, και τον Αθανάσιο Διάκο, πρωτοπαλλήκαρο του Οδυσσέα και αργότερα διάδοχό του στην Καπετανία. Ο Αθανάσιος Ζαρείφης, αν και ήταν άνθρωπος μικρής διανοητικής και κοινωνικής κατάστασης, εντούτοις <<διένειμε και τα μεγαλύτερα στρατιωτικά αξιώματα και τας υψηλότερας πολιτικές θέσεις εν ονόματι της Εταιρίας>>.⁶⁴

Η Λειβαδιά εξαιτίας της κοινωνικο-οικονομικής της ανάπτυξης γίνεται για ολόκληρη τη Στερεά το κέντρο της Φιλικής Εταιρείας καθώς <<εν αυτή η Εταιρία των Φιλικών ήνθη, και απ' αυτής διεδόθη καθ' όλην την πέριξ χώραν>>.⁶⁵ Γι' αυτό παρατηρούμε την ίδια εποχή να καταφθάνουν ως απόστολοι στη Λειβαδιά από την Κωνσταντινούπολη, εκτός από τους εκ Πάτρας ορμώμενους Σακελλίωνα και Ζαρείφη, ο παπά Γιώργης Αθανασίου, ο

οποίος είχε μνηθεί από τον Τσακάλωφ στην Κωνσταντινούπολη την 1 Οκτωβρίου 1818, ο αρχιμανδρίτης Λεόντιος Ιωάννου, μνημένος στη Φιλική από τον Ξάνθο και ο καλόγερος Λεόντιος, ο οποίος καταγόταν από το Δίστομο της Λειβαδιάς.⁶⁶

Από το 1818 που έφθασαν στη Λειβαδιά όλοι οι προαναφερόμενοι απόστολοι της Φιλικής μέχρι τα τέλη Μαρτίου του 1821 που ξέσπασε η Επανάσταση στην Ανατολική Στερεά οι μνημένοι στα της Φιλικής Εταιρείας αυξήθηκαν καταπληκτικά στη συγκεκριμένη περιοχή. Έτσι δεν είναι περίεργο το γεγονός ότι στη Λειβαδιά την 1 Απριλίου 1821 οι απόστολοι της Φιλικής Αθανάσιος Ζαρείφης και Δήμος Αντωνίου <<συνέστησαν επαναστατική διοικητική επιτροπή της Στερεάς Ελλάδος>>⁶⁷ θέτοντας επικεφαλής τους προύχοντες της περιοχής, τον Νικόλαο Νάκο, τον Ιωάννη Στάμου Λογοθέτη και τον Ιωάννη Φίλωνα· σ' αυτούς οι προαναφερόμενοι Φιλικοί απένειμαν τους μοναδικούς στα ιστορικά χρονικά της Εταιρείας τίτλους των <<κονσόλων (προξένων) της Λεβαδείας>>.⁶⁸

Αυτό το εξαιρετικό για τα επαναστατικά πράγματα της Στερεάς γεγονός καταδεικνύει τόσο τη γεωγραφική διασπορά των αποστόλων της Φιλικής στον ευρύτερο χώρο της Στερεάς όσο και τη δυναμική του μηνύματος που η Εταιρεία εξέπεμπε. Με άλλα λόγια η Ανατολική Στερεά για λόγους κοινωνικο-οικονομικούς δέχθηκε τον μεγαλύτερο αριθμό αποστόλων της Εταιρείας (Κωνσταντίνος Σακελλίωνας, Αθανάσιος Ζαρείφης, Δήμος Αντωνίου, Γεώργιος Αινιάν, Γεώργιος Γκαβοστέργιος, Δ. Μακούλας, Κίτσος Ροντήρης, Ηγούμενος Δαμιανός, παπά Γιώργης Αθανασίου, αρχιμανδρίτης Λεόντιος Ιωάννου, παπά Μόσχος, καλόγερος Λεόντιος) και επέδειξε το μεγαλύτερο αριθμό μνημένων στο μυστικό της Φιλικής Εταιρείας προεπαναστατικά.

Σε αντίθεση η Δυτική Στερεά υπολείπεται και σε αποστόλους της Εταιρείας και σε μνημένους κι αυτό δεν είναι άσχετο με την ύπαρξη στην περιοχή των πολλών εξαρτημένων από τον Αλή πασά αρματολικιών και Αρματολών. Ακόμα και η χρονική στιγμή των μνήσεων διαφέρει με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε. Έτσι ενώ στην Ανατολική Στερεά παρατηρούμε μια έξαρση του φαινομένου των μνητών και των μνήσεων από το 1818 ακόμα, στη Δυτική αντίθετα υπάρχει απουσία δραστηριότητας αποστόλων της Φιλικής σε τόσο πρώιμο χρονικά στάδιο, αφού η μόνη μαρτυρία που

διαθέτουμε για πρώτη μύηση οπλαρχηγού (Ν. Στορνάρης, 1816 από Γ. Τουρτούρη) είναι του Νικολάου Κασομούλη,⁶⁹ που κι αυτή αμφισβητείται.⁷⁰

Πάντως όπως και να έχει χρονικά η υπόθεση της έναρξης των μυήσεων στη Δυτική Ελλάδα (1816 ή 1819) αυτό που καταγράφεται ως γεγονός και ενισχύεται από τα υπάρχοντα στοιχεία είναι ότι από τους Αρματολούς και Καπεταναίους της Δυτικής Ελλάδας (Γιωργάκης Βαρνακιώτης, Ανδρέας Ίσκος, Αλεξάκης Βλαχόπουλος, Καραϊσκάκης, Δημήτριος Μακρής, Γεώργιος Τσόγκας, Θοδωράκης Γρίβας, Γιαννάκης Ράγκος, Μάρκος Μπότσαρης, Γρηγόρης Λιακατάς, Γώγος Μπακόλας, Γεώργιος Πιλάλας, Ανδρίτσος Σαφάκας, Κώστας Βελής, Σταμούλης Γάτσος, Γιάννης Φραγκίστας, Στάθης Κατζικογιάννης, Γεώργιος Πεσλής, Κώστας Σιαδήμας), κανένας δε μυήθηκε πριν το 1819 και μάλιστα στο αρματολίκι του. Αν εξαιρέσουμε τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο, ο οποίος μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Δημήτριο Βλαχόπουλο το 1819 στην Πρέβεζα και τον Γρηγόρη Λιακατά, που μυήθηκε την ίδια χρονιά στον Ασπροπόταμο από το μεγαλο-κοτζάμπαση Γούσιο Χατζηπέτρο,⁷¹ όλοι οι άλλοι κατηχούνται στο μυστικό της Εταιρείας από το 1820 και μετά. Μάλιστα όσοι οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας βρίσκονται στα Γιάννενα και επανδρώνουν το ένοπλο σώμα του Αλή πασά (Καραϊσκάκης, Βαρνακιώτης, Θ. Γρίβας, Τσόγκας, Ράγκος, Μ. Μπότσαρης, Γ. Βαλτινός, Θ. Βαλτινός, Α. Ίσκος, Γάτσος, Τζαβέλας και πολλοί άλλοι) μυούνται στη Φιλική Εταιρεία οι περισσότεροι από τον γραμματέα του Αλή πασά και σπουδαίο στέλεχος της Εταιρείας Μάνθο Οικονόμου⁷² από τις αρχές του 1820 μέχρι τις αρχές του 1822,⁷³ εποχή κατά την οποία ο Αλή πασάς έχει προγραφεί από την Πύλη και πολιορκείται στη συνέχεια από τα σουλτανικά στρατεύματα.

Η σύσκεψη των οπλαρχηγών και Φιλικών στη Λευκάδα, που πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία της τοπικής Επιτροπής της Φιλικής Εταιρείας στην οικία του Ιωάννη Ζαμπέλιου από 7 έως 10 Ιανουαρίου 1821 και είχε ως στόχο την οργάνωση της επικείμενης Επανάστασης, αποδεικνύει ότι οι συμμετέχοντες, εκτός των άλλων, οπλαρχηγοί της Ακαρνανίας (Γ. Βαρνακιώτης, Γ. Τσόγκας, Α. Ίσκος, Θ. Γρίβας, Κατσικογιάννης, και μαζί μ' αυτούς και ο Καραϊσκάκης) ήταν μνημένοι από το 1820 και ως μνημένοι συμμετέχουν στη συνέλευση.⁷⁴

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις συνάγεται ότι: πρώτο, οι περισσότεροι οπλαρχηγοί της Δυτικής Ρούμελης, οι οποίοι στην Επανάσταση θα παίξουν πρωταγωνιστικό ρόλο και θα συμβάλουν κατά το μάλλον ή ήττον στην επιτυχία της Επανάστασης, κατηχούνται στο Μυστήριο της Εταιρείας ένα χρόνο πριν την Επανάσταση, διότι θεωρούνταν άνθρωποι του Αλή πασά και ως εκ τούτου επιρρεπείς στην αποκάλυψη του μυστικού.⁷⁵ Πάντως οι μυστικές δια αλληλογραφίας συνεννοήσεις του Καραϊσκάκη προς τον Βαρνακιώτη και των άλλων οπλαρχηγών στα τέλη του 1820 αποκαλύπτουν ότι οι Δυτικορουμελιώτες οπλαρχηγοί όχι μόνο γνωρίζουν πλέον και είναι κατηχημένοι στα της Φιλικής Εταιρείας, αλλά οργανώνονται συνάμα για το επικείμενο μεγάλο γεγονός της Ανάστασης του Γένους.⁷⁶ Και δεύτερο, ότι τα Γιάννενα και συγκεκριμένα η αυλή του Αλή πασά γίνεται το κέντρο της Φιλικής Εταιρείας για τους Δυτικορουμελιώτες οπλαρχηγούς και όχι μόνο.⁷⁷

Οι κυριότεροι πολιτικοί σύμβουλοι του Αλή πασά: Μάνθος Οικονόμου, Σπύρος Καλύβας, Αλέξης Νούτσος, Αθανάσιος Λιδωρίκης, Σταύρος Γεωργίου ή Τσαρλαμπάς, Γεώργιος Τουρτούρης και Θανάσης Βάγιας, που ήταν μνημένοι στη Φιλική Εταιρεία,⁷⁸ προσέφεραν σπουδαίες υπηρεσίες στην εθνική υπόθεση και δη στη μύηση των υπηρετούντων στο σώμα του Αλή πασά Ελλήνων οπλαρχηγών· μεταξύ των προαναφερομένων πρωτεύουσα θέση στη μνητική αυτή δραστηριότητα είχε ο Μάνθος Οικονόμου.⁷⁹ Έτσι θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι για τους Δυτικορουμελιώτες οπλαρχηγούς τα Γιάννενα ήταν το κέντρο της Φιλικής Εταιρείας όπου μνηθήκαν και γαλουχήθηκαν στα νάματα της επικείμενης εθνεγερσίας και όχι κάποια πόλη της περιοχής τους. Το Μεσολόγγι που το 1820 καθίσταται πεδίο <<αποστολικών>> δραστηριοτήτων για τους Νικόλαο Καρπούνη και Παναγιώτη Σταϊκέο δε θα φθάσει ποτέ να γίνει σπουδαίο κέντρο μύησης στα της Φιλικής Εταιρείας στη Δυτική Ελλάδα, αντίστοιχο και εφάμιλλο με αυτό της Λειβαδιάς, διότι δε λείπει μόνο ο μεγάλος αριθμός μνητών (αποστόλων), αλλά και η επαρκής κοινωνική διαστρωμάτωση των μνημένων· λείπει ουσιαστικά από την τοπική μνητική δραστηριότητα η χορεία των μεγάλων οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας.⁸⁰ Το Μεσολόγγι γίνεται πρωτίστως το κέντρο μύησης των προυχόντων της (Θανάση Ραζηκότσικα, Γιάννη Ραζηκότσικα, Αλέξη Τσιμπουράκη, Στάμου Σιδέρη, Αναστασίου Παλαμά, Μήτσου Τζιντιλόνη, Πάνου Παπαλουκά, Δημητρίου Πλατύκα, Γιάννη Τρικούπη, Αποστόλη

Καψάλη) και το έργο αναλαμβάνουν οι συντοπίτες <<εταίροι>> Νικόλαος Καρπούνης και Παναγιώτης Σταϊκίος.⁸¹

Άλλο κέντρο μύησης στη Φιλική Εταιρεία στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, τοπικής όμως εμβέλειας αλλά σπουδαίας σημασίας, ήταν και αυτό του Ασπροποτάμου. Η οικογένεια των προυχόντων Χατζηπετραίων από το χωριό Βετερνίκο της Πίνδου θα αποτελέσουν τον πυρήνα της διάδοσης των ιδεών της Φιλικής Εταιρείας στην περιοχή τους. Ο πατέρας Γούσιος Χατζηπέτρος θα μνηθεί στην Εταιρεία το 1819 από τον ευρισκόμενο στην αυλή του Αλή πασά γιο του, Χριστόδουλο Χατζηπέτρο, και στη συνέχεια με τη σειρά του θα κατηχήσει στο μεγάλο μυστικό τον Αρματολό του Κλινοβού, Γρηγόρη Λιακατά και τον Αρματολό των Χασίων, Νάσο Μάνδαλο.⁸²

Στους σημαντικούς αποστόλους του Ασπροποτάμου που έδρασαν στην περιοχή, εκτός από τον Γούσιο Χατζηπέτρο, συγκαταλέγονται: ο Παπαθανάσης Οικονόμου από τον Κλινοβό Καλαμπάκας, που μύησε μεγάλο αριθμό ιερέων της περιοχής και των Μετεώρων, ο προεστός Αδάμης Περγωτής από το χωριό Πύρα Ασπροποτάμου, ο Παπαποστόλης Χατζής από τη Δέση και άλλοι.⁸³

Ανάλογη κίνηση αποστόλων έχουμε και στις άλλες περιοχές της Δυτικής Ελλάδας όπως για παράδειγμα στη Ναυπακτία όπου κυριαρχεί ή μορφή του Κίτσου Ροντήρη, ο οποίος γυρίζει όλα τα χωριά της Ναυπακτίας και μνεί τους κατοίκους στο μυστικό της Φιλικής Εταιρείας. Το ίδιο συμβαίνει και στα Κράββαρα, όπου κυριαρχεί η παρουσία του Δαμιανού, Ηγουμένου του μοναστηριού του <<Αγίου Δημητρίου>>. Στην περιοχή του Βάλτου καταγράφεται η παρουσία του Λόγιου και Φιλικού Ήβου Ρήγα, ο οποίος διορίστηκε τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης στην περιοχή από τον Υψηλάντη, πριν πάει ακόμα εκεί ο Μαυροκορδάτος.⁸⁴

Συνεπώς στη Δυτική Ρούμελη υπάρχει δραστηριότητα Φιλικών και γίνεται σημαντική προσπάθεια μύησης των κατοίκων στο μυστικό της Εταιρείας, αλλά σε μεταγενέστερο χρόνο από αυτόν της Ανατολικής και με αισθητή την απουσία των επιφανών οπλαρχηγών της, οι οποίοι κατηχούνται στα Γιάννενα, εκτός από τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο που κατηχείται στην Πρέβεζα και τον Δημήτριο Μακρή στο Ζυγό.

Η διαφοροποίηση της Ανατολικής Ρούμελης προς τη Δυτική δε σχετίζεται μόνο με το χρόνο πρόσληψης του <<εταιρικού>> γεγονότος από τις

κοινωνικές δυνάμεις, ούτε με την ισχύ των τοπικών κέντρων μύησης στα της Φιλικής Εταιρείας· σχετίζεται πρωτίστως με τις κοινωνικές δυνάμεις που ελέγχουν το σύστημα της <<εταιρικής>> μύησης και κατ' επέκταση τα επαναστατικά γεγονότα που ακολουθούν. Στην Ανατολική Ρούμελη και ειδικότερα στη Λειβαδιά, όπου και το σπουδαιότερο κέντρο της Ρούμελης στη μύηση της Εταιρείας, ο έλεγχος των μυήσεων βρίσκεται στα χέρια των προυχόντων καθώς και η προστασία των αποστόλων. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι απεσταλμένοι από την Πάτρα απόστολοι, Ζαρείφης και Σακελλίωνας, φιλοξενούνται και προστατεύονται από τον Ιωάννη Λογοθέτη.⁸⁵

Η σύγκρουση των μυημένων προυχόντων της Λειβαδιάς με τον επίσης μυημένο Αρματολό της περιοχής Οδυσσέα Ανδρούτσο, με αφορμή το αν η Λειβαδιά έπρεπε ή όχι να στηρίξει ένοπλα τον διωκόμενο από την Πύλη Αλή πασά των Ιωαννίνων, είναι σύγκρουση ουσιαστικά ελέγχου των δυνάμεων της Φιλικής στη Λειβαδιά και των επαναστατικών γεγονότων που θα ακολουθήσουν. Η θέση του Οδυσσέα που ήταν να στηριχθεί ο δοκιμαζόμενος Αλή πασάς ταυτιζόταν με τη θέση των άλλων <<αληπασαλιζόντων>> οπλαρχηγών και δη των Δυτικορουμελιωτών, που απέβλεπαν, εκτός των άλλων, και στην <<σπουδαιότητα ην εκ της ανταρσίας του Αλή ηδύνατο να λάβη η εθνική ιδέα>>⁸⁶ και όχι με αυτή των προυχόντων της Λειβαδιάς, οι οποίοι ήθελαν να επαναστατήσει η Λειβαδιά, όταν και οι άλλες περιοχές επαναστατούσαν. Έτσι η ενδεχόμενη επικράτηση της άποψης του Οδυσσέα θα σήμαινε για τους Λειβαδίτες προύχοντες την απώλεια ελέγχου της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης της περιοχής και μάλιστα σε μια εποχή που ο Ανδρούτσος δια των όπλων θα ήλεγχε τη φορά των επαναστατικών πραγμάτων στη Λειβαδιά και μαζί με τους άλλους οπλαρχηγούς της Δυτικής ολόκληρη τη Ρούμελη.

Από τη σύγκρουση των δυο εξουσιαστικών χριστιανικών δυνάμεων της Λειβαδιάς νικητές βγήκαν οι προύχοντες, αφού μαζί τους πήραν τον Βασίλη Μπούσογγο και τον Αθανάσιο Διάκο. Η αποχώρηση του Οδυσσέα από τη Λειβαδιά και η τοποθέτηση στη θέση του Αρματολού του Διάκου σήμαινε για τους προύχοντες έλεγχο, εκτός των άλλων, όχι μόνο των δυνάμεων της Φιλικής στη Λειβαδιά, αλλά και των επικείμενων επαναστατικών γεγονότων.

Ανάλογη κατάσταση επικρατεί και στη Δυτική Ρούμελη, όσον αφορά στις σχέσεις προυχόντων και οπλαρχηγών. Οι μυημένοι προύχοντες του

Μεσολογγίου την 20 Μαΐου του 1821 μετά την εμφάνιση υδροσπτεσιώτικων πλοίων στο θαλασσινό ορίζοντα, αφού συσκέφθηκαν μυστικά χωρίς την παρουσία μνημένων οπλαρχηγών, αποφάσισαν να κηρύξουν την Επανάσταση στο Μεσολόγγι. Όρισαν αρχηγό των όπλων τον προύχοντα Θανάση Ραζηκότσικα και, αφού σύστησαν <<Εφορεία>> με τους προύχοντες: Πάνο Παπαλουκά, Αποστόλη Καψάλη και Αλέξη Τσιμπουράκη, προσκάλεσαν στην πόλη τον Αρματολό του Ζυγού Δημήτριο Μακρή και γνωστοποίησαν σ' αυτόν και στους άλλους οπλαρχηγούς το γεγονός δίνοντας ταυτόχρονα κατευθύνσεις να κλείσουν τα στενά του Μακρυνόρους, για να εμποδιστεί πιθανή κάθοδος τουρκικών δυνάμεων από την Ήπειρο.⁸⁷ Με αυτόν τον τρόπο και στο Μεσολόγγι η μνημένη προεστική τάξη ορίζει χωρίς παραχωρήσεις την τοπική εξουσία και τις εξελίξεις των επαναστατικών πραγμάτων στο όνομα της Φιλικής Εταιρείας.

Εκείνο όμως που προξενεί εντύπωση και αποδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο την απουσία επαφών των μνημένων προυχόντων του Μεσολογγίου και των οπλαρχηγών της Αιτωλοακαρνανίας είναι η άγνοια εκ μέρους των προυχόντων της απόφασης των οπλαρχηγών να κηρύξουν την έναρξη της Επανάστασης σε ολόκληρη την Αιτωλοακαρνανία την 26 Μαΐου 1821.⁸⁸ Κι εδώ τούτο το φαινόμενο μπορεί να ερμηνευθεί ως μια προσπάθεια των ανταγωνιστικών χριστιανικών δυνάμεων να ελέγξουν κατά μόνας την τοπική εξουσία και στη ρευστή και αβέβαιη εποχή της επικείμενης Επανάστασης.

Οι μνημένοι προύχοντες του Μεσολογγίου δε φαίνεται να ελέγχονται από το διοικητικό κέντρο της Φιλικής Εταιρείας στη Λευκάδα και δεν υπάρχουν στοιχεία που να μαρτυρούν κάτι τέτοιο, όπως γίνεται με τους επιφανείς Αιτωλοακαρνανές οπλαρχηγούς. Οι εν λόγω οπλαρχηγοί συνεργάζονται στενά με την Επιτροπή της Φιλικής Εταιρείας στη Λευκάδα (Ιωάννη Ζαμπέλιο, Γιάννη Ζαπραλή, Άγγελο Σούνδια) και η τελευταία τους προεπαναστατικά στενή συνεργασία ήταν στις 7-10 Ιανουαρίου του 1821. Σ' αυτή τη συνάντηση (συνέλευση) καθόρισαν εν όψει της Επανάστασης τους χώρους ένοπλης δράσης του καθενός οπλαρχηγού και όρισαν τη Λευκάδα ως βάση ανεφοδιασμού των ενόπλων και καταφύγιο των αρματολικών οικογενειών.⁸⁹

Μέσα από την έκθεση⁹⁰ του Ιωάννη Ζαμπέλιου για τις επαναστατικές δραστηριότητες της Εταιρείας και των <<εταιριστών>> της Λευκάδας γίνεται

σαφές ότι η εν λόγω Εταιρεία είχε επιφορτιστεί με την ευθύνη έναρξης της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα, της αποστολής χρημάτων, ενόπλων και πολεμοφοδίων στη συγκεκριμένη περιοχή. Ήταν μάλιστα υπόλογη στην Επιτροπή της Κερκυραϊκής Εταιρείας για την καθυστέρηση της έναρξης της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα γι' αυτό το λόγο <<δεν έπαυε [...] η εν Κερκύρα επιτροπή να γράφη και να ελέγχη τους Λευκαδίους επί αμελεία>>. ⁹¹ Βέβαια στην Έκθεσή του ο Ζαμπέλιος αποσείει τις αποδοθείσες στην Επιτροπή των Λευκαδίων <<εταιριστών>> ευθύνες λέγοντας ότι <<η εν Λευκάδι επιτροπή των εταιρών δεν έπαυε γράφουσα καθ' εκάστην προς τους εκεί οπλαρχηγούς, δια να κινηθώσι πλέον. Ματαίως τους ανεμίμνησκε τας συμφωνίας και υποσχέσεις των· ματαίως τους επρότεινε φόβητρον τους ίδιους των όρκους>>. Και η ευθύνη της επαναστατικής αδράνειας πράγματι πέφτει στους μνημένους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας και όχι στην Επιτροπή των <<εταιριστών>> της Λευκάδας, όπως αποδείξαμε σε προηγούμενη ενότητα. ⁹²

Μπορεί αιματηρές συγκρούσεις στη Ρούμελη οπλαρχηγών και προυχόντων με πρόσχημα την προδοσία της Εταιρείας να μην έχουμε πολλές, η μοναδική όμως σφαγή των Χατζίσκων, προυχόντων του Μαυρίλου, από τους Κοντογιανναίους φανερώνει ότι η μεν <<εταιρική>> ιδιότητα χρησιμοποιείται καιροσκοπικά από τους μη ένθερμους φορείς της η δε προστασία της ίδιας της Εταιρείας λειτουργεί προσχηματικά προκειμένου να επιτευχθούν αλλότριοι στόχοι, ιδιοτελείς και ουδεμία σχέση έχοντες με το συμφέρον της Φιλικής Εταιρείας. Έτσι οι Κοντογιανναίοι έσφαξαν τους Χατζίσκους <<ως προδότας της Εταιρείας και της επαναστάσεως των Ελλήνων ανέκαθεν και τότε>>, ⁹³ ενώ στην πραγματικότητα ο αρχηγός της αρματολικής οικογένειας Μήτσος Κοντογιάννης <<εσκέφθη κατά την Επανάστασιν να οικειοποιηθή το πλείστον μέρος της περιουσίας του Χατζή-Δημάκη, και να εξοντώση την ισχυράν του τόπου οικογένειαν ταύτην, ίνα γίνη απόλυτος άρχων της επαρχίας >> ⁹⁴ με το πρόσχημα ότι <<ο Χατζή-Δημάκης δήθεν αντέπραπτεν εις το κίνημα των Ελλήνων ως φιλότουρκος>>. ⁹⁵

Το ίδιο σχήμα ιδιοτελούς καιροσκοπισμού ενταγμένο στο εθνικό πλαίσιο της <<εταιρικής>> σχέσης διαπιστώνουμε και στην περίπτωση του Τσολάκογλου, μεγάλου και ισχυρού προυχόντα των Αγράφων. Ο Δημήτριος Τσολάκογλου <<αποβλέπων εις τον σκοπόν τού να ανακτήση, την οποίαν

εστερήθη επί του Αλή Πασσά πολιτικήν Αρχηγίαν των Αγράφων, προδίδει προς τον εις Λάρισαν Χουρσήτ Πασσάν τον αντίζηλόν του Γεώργιον Καβοστεργιόπουλον. Ο προδοθείς σύρεται εις την αγχόνην μ' άλλους εννέα εκ της οικογενείας του>>. ⁹⁶

Σ' αυτή την περίπτωση ο Τσολάκογλου χρησιμοποιώντας την <<εταιρική>> του ιδιότητα προδίδει τον πολιτικό του αντίζηλο στα Άγραφα, που ήταν κι αυτός Φιλικός και απόστολος της Εταιρείας, προκειμένου να πετύχει προσωπικό όφελος. Στο συγκεκριμένο προύχοντα οι ιθύνοντες Φιλικοί της Κωνσταντινούπολης είχαν επενδύσει πολλά, επειδή πίστευαν ότι είχαν βρει <<τον θερμότερον συνεργόν εις την υπόθεσιν του έθνους>>⁹⁷ και απ' αυτόν <<δεν ήλπιζόν ποτε οι άνθρωποι τοιαύτην επονειδιστον διαγωγήν>>. ⁹⁸

Ακολουθεί ονομαστικός κατάλογος των Φιλικών της Ρούμελης αφενός για να καταστεί σαφές το αριθμητικό μέγεθος των μνημένων κατοίκων της Ρούμελης στη Φιλική Εταιρεία και αφετέρου να γίνει εμφανής η γεωγραφική και κοινωνική διαστρωμάτωση των μετεχόντων στο Μυστήριο της Εταιρείας.

Επίσης παραθέτοντας το συγκεκριμένο κατάλογο θα πρέπει να κάνουμε τις εξής τρεις επισημάνσεις:

Πρώτη, καταγράψαμε τους Φιλικούς που κατάγονται από τη Ρούμελη, έστω και αν μιλήθηκαν σε άλλες περιοχές της ημεδαπής ή αλλοδαπής.

Δεύτερη, από την πιο πάνω κατηγοριοποίηση δεν εξαιρούνται: ο Ιγνάτιος, ο Ιωάννης Κωλέττης, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Αλέξης Νούτσος, ο Μάρκος Μπότσαρης και ο Μάνθος Οικονόμου, αν και δεν κατάγονται από τη Ρούμελη, με το σκεπτικό ότι άπαντες συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα στα επαναστατικά δρώμενα της Ρούμελης και ως εκ τούτου κρίναμε σκόπιμο να τους καταγράψουμε ως περίπου Ρουμελιώτες.

Τρίτη, αφήσαμε έξω από τον κατάλογο Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς ελασσονες ή μείζονες (για παράδειγμα τον Ανδρίτσο Σαφάκα) για τους οποίους δεν μπορέσαμε να βρούμε στοιχεία και αναφορές σχετικές με τη μύησή τους στη Φιλική Εταιρεία.

ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΦΙΛΙΚΩΝ ΤΗΣ ΡΟΥΜΕΛΗΣ⁹⁹

Όνοματεπώνυμο εταιριστή	Τόπος Καταγωγής	Επάγγελμα	Έτος Κατήχησης	Πληροφορίες
Αινιάν Γεώργιος	Θεσσαλία (Μαυρίλο Φθιώτιδας)	Δάσκαλος	1818	Ο Γεώργιος Αινιάν ήταν γόνος της γνωστής οικογένειας των αγωνιστών που καταγόταν από το Μαυρίλο της Φθιώτιδας και το πραγματικό του όνομα, σύμφωνα με τον Τ. Χ. Κανδηλώρο, ήταν Αναγνωστόπουλος. Πατέρας του ήταν ο Ζαχαρίας Αινιάν, ο οποίος, αφού έμαθε τα πρώτα γράμματα στη σχολή των Αγράφων, χειροτονήθηκε ιερέας στο Μαυρίλο. Αργότερα μετανάστευσε στην Κωνσταντινούπολη με τα παιδιά του Γεώργιο, Δημήτριο και Χριστόδουλο, όπου έγινε οικοδιδάσκαλος. Στην Κωνσταντινούπολη μύηθηκε ο Γεώργιος Αινιάν στη Φιλική Εταιρεία από τον Αναγνωσταρά το 1818. Ο Γεώργιος Αινιάν από την Κωνσταντινούπολη κατάφερε να σταλεί ως ελεγκτής του δημογέροντος της Υπάτης όπου άρχισε να κατηχεί στο μυστικό της Φιλικής Εταιρείας τους συμπολίτες του και τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής. Έγινε όμως αντιληπτός από τον Τούρκο Διοικητή και φυλακίστηκε· κατόρθωσε όμως να δραπέτεύσει και να καταφύγει στη Δυτική Στερεά κοντά στον Τσόγκα και στον Βλαχόπουλο. Ο Γ. Αινιάν οργάνωσε με τον Θ. Νέγρη τον αγώνα της Αν. Στερεάς, εξελέγη μέλος του Αρείου Πάγου και εστάλη ως αντιπρόσωπος της Αν. Στερεάς στη συνέλευση του Άστρους. Διορίστηκε Υπουργός Αστυνομίας και Έφορος των στρατευμάτων που βρίσκονταν στη Στερεά Ελλάδα. Επί Καποδίστρια και Όθωνα πήρε διάφορα αξιώματα. Πέθανε φτωχός το 1847.
Αινιάν Χριστόδουλος	Θεσσαλία (Μαυρίλο Φθιώτιδας)	Δάσκαλος	1818	Ο Χριστόδουλος Αινιάν, αδελφός του Γεωργίου Αινιάν, μύηθηκε στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας το 1818 από τον Γρηγόριο Δικαίο στην Κωνσταντινούπολη. Με την Επανάσταση του 1821 συνελήφθησαν ο Χριστόδουλος με τον πατέρα του παπά-Ζαχαρία από τους Τούρκους και φυλακίσθηκαν. Κατάφεραν όμως να σωθούν της σφαγής διαθέσαντες πολλά χρήματα και να μεταφερθούν στο Κίο της Βιθυνίας απ' όπου κατήλθαν στην Ελλάδα το 1827. Ο Χριστόδουλος Αινιάν επί Καποδίστρια διορίστηκε μέλος του Πανελληνίου και δικαστής. Πέθανε το 1852.

Αινιάν Δημήτριος	Θεσσαλία (Μαυρίλο Φθιώτιδας)		1818	Ο Δημήτριος Αινιάν, αδελφός του Γεωργίου και Χριστοδούλου Αινιάν, μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στην Κωνσταντινούπολη το 1818. Κατά την έναρξη της Επανάστασης βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη. Κατάφερε όμως να διαφύγει τη σύλληψή του από τους Τούρκους και να φθάσει με άλλους πρόσφυγας στη Ρωσία απ' όπου κατήλθε στην επαναστατημένη Ελλάδα και υπηρέτησε ως απλός στρατιώτης. Το 1826 ακολούθησε τον Καραϊσκάκη σε όλες τις μάχες και μέχρι το θάνατό του. Επί Καποδίστρια και Όθωνα κατέλαβε διάφορες διοικητικές θέσεις. Αργότερα ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία και τη συγγραφή βιογραφιών επιφανών Ελλήνων εκδίδοντας τη <<Βιβλιοθήκη του λαού>>. Έγραψε αξιόλογη και αυθεντική βιογραφία του Καραϊσκάκη. Πέθανε στην Υπάτη την 25 Σεπτεμβρίου 1881.
Αλεξανδρής Γιάννης	Αράχωβα		1818	Ο Γιάννης Αλεξανδρής, που καταγόταν από την Αράχωβα, μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 στη Λειβαδιά από τον Αθανάσιο Ζαρείφη.
Ανδρούτσος Οδυσσέας	Λοκρίδα (Λιβανάτες)	Στρατιωτικός	1818	Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος γεννήθηκε στην Ιθάκη το 1788. Ο Αλή πασάς μετά τη σύλληψη και δολοφονία του παλιού φίλου και συνεργάτη του Ανδρέα Ανδρούτσου (πατέρα του Οδυσσέα) <<επροστάτευσε πολλαχώς την οικογένειαν, τον δε μικρόν Οδυσσέα εισήγαγε εις την στρατιωτικήν σχολήν του, εις την οποίαν εδιδάσκετο πρακτικώς η στρατιωτική τέχνη και το πνεύμα της πολιτικής ανυποταξίας κατά της Πύλης>>. Διορίστηκε το 1816 από τον Αλή πασά οπλαρχηγός της Λιβαδιάς και εκεί έγινε μέλος της Φιλικής Εταιρείας το 1818 από τον Κωνσταντίνο Σακελλίωνα Κοκοσιώτη. Φαίνεται <<ότι δεν εδίστασε να ομιλήση περί αυτής εις τον Αλή, ακόμη δε υπεσχέθη και αμέριστον την υποστήριξίν της εις τα αποσχιστικά του σχέδια>>. Προετοιμαζόταν για την Επανάσταση <<αποθέτων εν διαφόροις κρύπταις των ορέων ποσότητας πυριτιδοβολών ουχί ευκαταφρονήτους>>.
Βαλτινός Αθανάσιος	Ακαρνανία (Χαλκιάπουλο Βάλτου)	Στρατιωτικός	1820	Ο Αθανάσιος Βαλτινός, ο επονομαζόμενος και <<Θανασούλας>>, γόνος της γνωστής οικογένειας του Βάλτου γεννήθηκε το 1802 και μεγάλωσε στην αυλή του Αλή πασά, ο οποίος ανέθεσε την παιδεία του Θανασούλα στον λόγιο Αθανάσιο Ψαλλίδα από το Συρράκο. Με την ενηλικίωσή του ο Θανασούλας

				έγινε ο πιστότερος αυλικός του Αλή πασά και ο σφραγιδοφύλακάς του. Μετά την εξόντωση του τυράννου των Ιωαννίνων κρατήθηκε από τους Τούρκους ως όμηρος στα Ιωάννινα και απελευθερώθηκε από τον Ομέρ Βρυώνη το 1824, διότι πίστευε ότι μπορούσε να τον βοηθήσει στην υποταγή της επαρχίας του Βάλτου. Ο <<Θανασούλας>> Βαλτινός όμως έχοντας στις διαταγές του εβδομήντα άνδρες προσκολλήθηκε στον Καραϊσκάκη και πήρε μέρος στις μάχες της Δομβραϊνας και της Αράχοβας, όπου και διακρίθηκε. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στην αυλή του Αλή πασά πιθανότατα το 1820, όπως και οι άλλοι <<Αληπασαλίζοντες>> οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας. Διατέλεσε υπασπιστής του Όθωνα. Πέθανε το 1872.
Βαλτινός Γεώργιος	Ακαρνανία (Χαλκιάπουλο Βάλτου)	Στρατιωτικός	1820	Ο Γεώργιος Βαλτινός, δισέγγονο του Αρματολού Θεόδωρου Βαλτινού, μετά από την καταστροφή των Αρματολών στη Λαγκάδα κατέφυγε, μαζί με τα ξαδέλφια του Γιάννη και Κωνσταντίνο, στην αυλή του Αλή πασά όπου και μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία πιθανότατα το 1820, όπως και άλλοι <<Αληπασαλίζοντες>> οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας. Έλαβε μέρος στην επανάσταση της Δυτικής Ελλάδας μαζί με τους οπλαρχηγούς Γώγο Μπακόλα και Ανδρέα Ίσκο. Το 1822 συνθηκολόγησε με το Ομέρ Βρυώνη (καπάκια), αλλά επανήλθε στη συνέχεια στο ελληνικό στρατόπεδο και έλαβε μέρος στην έξοδο του Μεσολογγίου αγωνιζόμενος στην προφυλακή. Εξελέγη πληρεξούσιος στις συνελεύσεις Άστρους, Άργους και Τροιζήνας και στη συνέχεια διατέλεσε σύμβουλος της Επικρατείας. Πέθανε το 1897 σε βαθιά γεράματα.
Βαρνακιώτης Ν. Γεωργάκης	Ακαρνανία (Βάρνακα)	Στρατιωτικός	1820	Ο Γεωργάκης Νικολού Βαρνακιώτης γεννήθηκε το 1780 και καταγόταν από το χωριό Βάρνακα της Ακαρνανίας, εξ ου και το επίθετό του. Ήταν γιος του Νικολού και εγγονός του Γιάννη Βαρνακιώτη, που ήταν Καπετάνιος στο Ξηρόμερο κατά την εξέγερση του 1769. Ο πατέρας του Νικολός Βαρνακιώτης εξόχως ικανός και επιτήδειος κατάφερε να κρατήσει το αρματολίκι του <<ανεπηρέαστον και επί της ακμής αυτού του αιμοβόρου Αλήπασια, υπεκφυγών τας καταδρομάς με τρόπον εις όλας τας περιστάσεις>>. Μετά το θάνατο του Νικολού(1800 ή 1802), ο

				Γεωργάκης τον διαδέχθηκε στο Καπιτανάτο του και το διοίκησε επί της ακμής του Αλή πασά <<φρονίμως<> μνημένος τα της Φιλικής Εταιρείας.[πιθανότατα το 1820 στην αυλή του Αλή πασά, όπως και οι άλλοι <<Αληπασαλικοί>> οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας] μετά την καταδρομήν του Αλήπασια έλαβεν ως αρχηγός μέρος εις την επανάστασιν της Ακαρνανίας του 1821>>.
Βλαχόπουλος Αλεξάκης	Ακαρνανία	Στρατιωτικός	1819	Ο Αλεξάκης Βλαχόπουλος, γεννημένος στην Πρέβεζα το 1787 από αρματολική οικογένεια της Νικοπόλεως της Πρέβεζας, μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819 από τον Δημήτριο Βλαχόπουλο στην Πρέβεζα. Ο Αλή πασάς που έμαθε ότι ο Αλεξάκης Βλαχόπουλος ήταν μνημένος και μάλιστα απόστολος της Φιλικής Εταιρείας τον κάλεσε και προσπάθησε να μάθει για την οργάνωση χωρίς όμως επιτυχία. Στην Κωνσταντινούπολη που κάποια στιγμή βρέθηκε ο Αλεξάκης για υποθέσεις της Φιλικής Εταιρείας συνελήφθη από τους Τούρκους, αλλά με τη μεσολάβηση του Πατριάρχη, ο οποίος κινητοποίησε τον εκεί Άγγλο πρεσβευτή, απελευθερώθηκε και διέφυγε το θανάσιμο κίνδυνο. <<Ως μνημένος της Φιλικής Εταιρείας ευτύχησεν να εύρη ο Αλεξάκης συναιτέρον και τον Παναγιωτάκην αρχιγραμματέαν του αρχιστρατήγου (βεζίρη) Δράμαλη, όστις επίσης επροδιάθετεν τα περί επαναστάσεως, ως και εκείνοι του Αλήπασια>>.
Βλαχόπουλος Δημήτριος	Καρπενήσι	Στρατιωτικός	1818	Ο Δημήτριος Βλαχόπουλος μύηθηκε στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας το 1818 από τον Ιωαννίτη μεγαλέμπορο Κωνσταντίνο Πεντεδέκα στην Κωνσταντινούπολη.
Βλαχόπουλος Κωνσταντίνος	Ακαρνανία	Στρατιωτικός		Ο Κωνσταντίνος Βλαχόπουλος, αδελφός του Αλεξάκη Βλαχόπουλου, μεγάλωσε κι αυτός, όπως και ο αδελφός του, στην αυλή του Αλή πασά. Πέρασε στα Επτάνησα, όπου μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία και, όταν ξέσπασε η Επανάσταση, συμμετείχε ενεργά με δικό του σώμα στην απελευθέρωση του Αγρινίου. Στη <<στημένη>> από το Μαυροκορδάτο δίκη του Καραϊσκάκη για προδοσία το 1824 στο Αιτωλικό, ο Κωνσταντίνος Βλαχόπουλος ήταν μέλος του Δικαστηρίου. Έγινε αρχηγός των όπλων του Βλοχού, ελέω Μαυροκορδάτου, γι' αυτό βρισκόταν σε διαρκή αντιδικία με το Γιαννάκη Στάικο, καθώς διεκδικούσε το αξίωμα έχοντας και την υποστήριξη των κατοίκων

				της περιοχής.
Βλαχόπουλος Δημήτριος	Ακαρνανία	Στρατιωτικός		Ο Δημήτριος Βλαχόπουλος, αδελφός του Αλεξάκη Βλαχόπουλου, μύηθηκε στα Επτάνησα στη Φιλική Εταιρεία. Όταν ξέσπασε η Επανάσταση στη Δυτική Ελλάδα πήρε ενεργό μέρος ως Καπετάνιος.
Γκαβοστέργιος ή Ζώτος Γεώργιος	Ευρυτανία (Φουρνά)	Πολιτικός	1820	Ο Γκαβοστέργιος ή Ζώτος Γεώργιος ήταν εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη, όπου και έκανε πολύ μεγάλη περιουσία. Εκεί μύηθηκε στο μυστικό της Φιλικής Εταιρείας και στη συνέχεια απεστάλη <<από τους εταίρους>> στη Φθιώτιδα και στην Ευρυτανία με σκοπό να προσηλυτίσει Έλληνες στην υπόθεση της Επανάστασης σε συνεννόηση με τους: Γεώργιο Αινιάνα, Δ. Μακούλα και Δρόσο Μανσόλα. Αυτός και άλλα τρία (κατ' άλλους εννιά) μέλη της οικογενείας του συνελήφθησαν από τον Χουρσίτ πασά, ύστερα από καταγγελία του αντιπάλου του προεστού των Αγράφων Δημητρίου Τσολάκογλου ότι ήταν <<εταίρισται>>, και θανατώθηκαν στα Γιάννενα. Από τους Τούρκους δήμεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλία η περιουσία του που ξεπερνούσε τα 3.000.000 γρόσια. Ο αδελφός του και αγωνιστής του '21 Λογοθέτης Κωνσταντίνος Ζώτος κατάφερε και έφερε από την Κωνσταντινούπολη 700.000 – 800.000 γρόσια και τα διέθεσε σε μισθούς στρατιωτών.
Γκούρας Ιωάννης	Παρνασσίδα	Στρατιωτικός	1818	Ο Ιωάννης Γκούρας γεννήθηκε σε χωριό της Παρνασσίδας το 1791. Ήταν συγγενής του Δ. Πανουριά γι' αυτό και προεπαναστατικά μπήκε στο αρματολικό του σώμα· αργότερα εντάχθηκε στο αρματολικό σώμα του Οδυσσέα Ανδρούτσου και έγινε και πρωτοπαλλήκαρό του. Με την έναρξη της επανάστασης του 1821 ο Ιωάννης Γκούρας <<μυημένος ήδη εις την Φιλικήν Εταιρίαν, ανέλαβε και εξετέλεσε πλείστας επιχειρήσεις>>. Μυήθηκε στη Φιλική το 1818 από τον Αθανάσιο Ζαρείφη.
Γούλας	Λειβαδιά		1818	Ο Γούλας μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 από τον Αθανάσιο Ζαρείφη στη Λειβαδιά.
Γούσιος ή Γούζιος Κωνσταντίνος	Άγραφα (Φουρνά)			Ο Κωνσταντίνος Γούσιος ή Γούζιος ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρείας και προεπαναστατικά προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες στον υπόδουλο ελληνισμό. Συμμετείχε ενεργά στην Επανάσταση και συνελήφθη από τους Τούρκους. Απαγχονίστηκε τον Απρίλιο του 1822 μαζί με τον Γεώργιο Ζώτο ή Γκαβοστέργιο

				προδομένος κι αυτός από τον κοτζάμπαση της Ρεντίνας Δημήτριο Τσολάκογλου.
Γρίβας Θοδωράκης	Ακαρνανία (Βόνιτσα)	Στρατιωτικός		Ο Θοδωράκης Γρίβας ήταν γόνος της ιστορικής αρματολικής οικογένειας των Γριβαίων της Ακαρνανίας, η οποία βρισκόταν σε συνεχείς συγκρούσεις με την αντίπαλη οικογένεια των Κατσικογιανναίων (1600-1750). Τελικά οι Γριβαίοι κατάφεραν να επικρατήσουν στην αντιπαράθεσή τους με τους Κατσικογιανναίους και τους βρίσκουμε να σηκώνουν τη σημαία της επανάστασης στην Ακαρνανία το 1769. Από τους γιους του Δράκου Γρίβα, ο Θοδωράκης είναι ο επιφανέστερος με ενεργό συμμετοχή στην επανάσταση του 1821, αλλά και με αθλιότητες κατά την κατάληψη του φρουρίου του Παλαμηδιού. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία πιθανότατα το 1820 στην αυλή του Αλή πασά, όπως και οι άλλοι <<Αληπασαλικοί>> οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας.
Διάκος Αθανάσιος	Φωκίδα (Αρτοτίνα)	Στρατιωτικός	1818	Ο Αθανάσιος Διάκος μυήθηκε το 1818 στα της Φιλικής Εταιρείας στη Λειβαδιά από τον Κωνσταντίνο Σακελλίωνα Κοκοσιώτη, απεσταλμένο της Φιλικής από την Πάτρα.
Δούκας	Λειβαδιά		1818	Ο Δούκας από τη Λειβαδιά μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 από τον Αθανάσιο Ζαρείφη.
Δυοβουνιώτης Ιωάννης	Ζητούνι (Δυο Βουνά)	Στρατιωτικός	1818	Ο Ιωάννης Δυοβουνιώτης μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Κωνσταντίνο Σακελλίωνα Κοκοσιώτη και τον Αθανάσιο Ζαρείφη, οι οποίοι εστάλησαν στην Ανατολική Στερεά, ως απόστολοι, από τη Φιλική Εταιρεία της Πάτρας.
Ζαχαράκοπουλος ή Ζαχαρόπουλος Κωνσταντίνος	Άγραφα (Ρεντίνα)	Ξενοδόχος		Ο Κωνσταντίνος Ζαχαράκοπουλος ή Ζαχαρόπουλος καταγόταν από τη Ρεντίνα Αγράφων και ασκούσε το επάγγελμα του Ξενοδόχου στην Κωνσταντινούπολη. Μυήθηκε στα της Φιλικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη και εστάλη ως απόστολος <<της εν Κωνσταντινουπόλει εταιρείας>> στα Άγραφα για να προετοιμάσει την Επανάσταση. Συνελήφθη όμως και αυτός από τους Τούρκους, καθώς προδόθηκε από τον Δημήτριο Τσολάκογλου, και οδηγήθηκε σιδηροδρόμιος στα Γιάννενα, όπου και απαγχονίστηκε το Μάιο του 1821 μαζί με τον Γεωργάκη Ζώτο ή Γκαβοστέριο από τον Χουρσίτ πασά.
Ζωϊτός	Δωρίδα (Ξυλογαϊδάρα)	Πολιτικός	1820	Ο γερο Ζωϊτός ήταν πρόκριτος του χωριού Ξυλογαϊδάρα της επαρχίας Δωρίδας και μυήθηκε στη

				Φιλική Εταιρεία στο χωριό του από τον Αθανάσιο Ζαρείφη το 1820.
Ησαΐας (Σαλώνων)		Επίσκοπος		Ο Ησαΐας (1790-1821), Επίσκοπος Σαλώνων (Αμφισσας), ήταν Φιλικός και από τους πρωταγωνιστές της προπαρασκευής της Επανάστασης του 1821· <<ελάμβανεν οδηγίας από τον Πατριάρχη Γρηγόριον τον Ε΄>>. Στις αρχές Μαρτίου του 1821 ο Επίσκοπος Ησαΐας επέστρεψε από το ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη φέρνοντας <<την εμπιστευτικήν αποστολήν προς εξέγερσιν της επανάστασεως και εφοδιασθέντες μετά των οικείων επιστολών και εγγράφων των τε εταίρων και του Πατριάρχου>>. Η απόφαση για την έναρξη της επανάστασης στη Στερεά Ελλάδα ελήφθη στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά από τους: Επίσκοπο Ησαΐα, Αθανάσιο Διάκο, Αθανάσιο Ζαρείφη (επίσημο απεσταλμένο της Φιλικής στη Λειβαδιά), ηγούμενο του μοναστηριού Ιωάσαφ, τους καλογήρους Θεοδόση (αδελφό του Ησαΐα), Ευγένιο Νικολάου, Παρθένιο Κουσούρη, Ιωάσαφ Θεοχάρη, Αυξέντιο Νεόφυτο, Ιωαννίκιο Αγγελή και από τους μνημένους προκρίτους της Λειβαδιάς. Άπαντες <<εψήφισαν την επανάστασιν και έκαστος ανέλαβεν ορκισθείς επί του ιερού ευαγγελίου και εργασθή τελεσφόρως>> κατά το ίδιον. Ο Επίσκοπος Ησαΐας σκοτώθηκε πολεμώντας με τον Διάκο στην Αλαμάνα την 23 Απριλίου 1821 και ήταν ο πρώτος Επίσκοπος που έπεφτε στον Αγώνα
Ιγνάτιος (Άρτας)	Λακωνία (Χρύσαφα)	Επίσκοπος	1817	Ο Ιγνάτιος, Επίσκοπος Άρτας και Ναυπάκτου, γεννήθηκε στη Μυτιλήνη το 1765 από οικογένεια που καταγόταν από τα Χρύσαφα Λακωνίας και κατά μία εκδοχή το επώνυμό του ήταν Κακουγδούς. Σε ηλικία είκοσι εννέα ετών (1794) χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Άρτας και Ναυπάκτου. Η αρνητική του εμπλοκή στη σφαγή των Πρεβεζάνων από τον Αλή πασά τον ανάγκασε να εγκαταλείψει την έδρα του και να φύγει για την Κέρκυρα. Οι Ρώσοι το 1810 τον διώρισαν Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, αλλά το 1812 οι ηγεμονίες παραδόθηκαν από τους Ρώσους στους Τούρκους και αναγκάστηκε να φύγει για τη Βιέννη και αργότερα να εγκατασταθεί μόνιμα στην Πίζα της Ιταλίας. Εκεί έζησε με άνεση λόγω της γενναίας σύνταξης που του χορηγούσε ο αυτοκράτορας της Ρωσίας και μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Αθανάσιο Τσακάλωφ το 1817. Όπως ο Κοραΐς, έτσι

				και ο Ιγνάτιος είχε επιφυλάξεις για την επικείμενη Επανάσταση, επειδή πίστευε ότι οι Έλληνες έπρεπε πρώτα να μορφωθούν και ύστερα να διεκδικήσουν την πολιτική τους ύπαρξη και ελευθερία. Πέθανε στην Πίζα όπου και ετάφη στις 31 Αυγούστου του 1828.
Ίσκος Ανδρέας	Βάλτος (Δούνιστα)	Στρατιωτικός	1820	Ο Ανδρέας Ίσκος, γιος του Αρματολού Δημήτρη Καραϊσκού, υπηρέτησε για αρκετά χρόνια τον Αλή πασά ως Τζοχαντάρης, ενώ ακολούθησε τον Ομέρ Βρυώνη σε εκστρατείες κατά των εχθρών του Αλή πασά. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στην αυλή του Αλή πασά πιθανότατα το 1820, όπως και οι άλλοι <<Αληπασαλικοί>> οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας.
Καναβός Γιώργος	Κράββαρα	Πολιτικός		Ο Γιώργος Καναβός, γιος του Αναγνώστη Καναβού που σκότωσε με ύπουλο τρόπο ο Αλή πασάς, ήταν από τους μεγαλύτερους κοτζαμπάσηδες της Στερεάς Ελλάδας <<με βυζαντινή προέλευση>>. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Ηγούμενο Δαμιανό της Ιεράς Μονής <<ο Άγιος Δημήτριος>>. Πήρε μέρος στην Επανάσταση ενεργά, καθώς τέθηκε επικεφαλής δύο χιλιάδων Κραββαριτών στην πρώτη πολιορκία της Ναυπάκτου. Εξελέγη μέλος της Γερουσίας της Δυτικής Χ. Ελλάδας κατά τη συνέλευση των Προυχόντων και Καπεταναίων της Δυτικής Ελλάδας, ενώ ακολουθούσε το Μαυροκορδάτο ως πληρεξούσιος και παραστάτης της επαρχίας των Κραββάρων. Εθεωρείτο, ως ένα από τα τρία βασικά στελέχη (Αλ. Μαυροκορδάτος, Σπ. Τρικούπης, Γ. Καναβός) του Αγγλικού κόμματος στη Δυτική Ελλάδα. Συμμετείχε στην τριμελή Διευθυντική Επιτροπή της Δ. Χ. Ελλάδας με τον Δημήτρη Θέμελη και Γιάννη Παπαδιαμαντόπουλο κατά την περίοδο 1825-1826, ενώ ξόδεψε από την περιουσία του κατά την Επανάσταση <<δεκάδες χιλιάδες γρόσια χωρίς ποτέ ο ίδιος όσο ζούσε, ή οι κληρονόμοι του να πάρουν τίποτα από την κυβέρνηση>>.
Καραϊσκάκης Γεώργιος	Θεσσαλία (Μαυρομάτι Καρδίτσας)	Στρατιωτικός	1820	Ο Γεώργιος Καραϊσκάκης (1782-1827) γεννήθηκε σε μια σπηλιά στο Μαυρομάτι Καρδίτσας. Βρέθηκε στην αυλή του Αλή πασά, τον οποίο και υπηρέτησε όπως και πολλοί Ρουμελιώτες οπλαρχηγοί. Αναδείχθηκε ανυπέρβλητος στρατηγός κατά την Επανάσταση του 1821. Πήρε μέρος σε πολλές μάχες και σκοτώθηκε (κατ' άλλους δολοφονήθηκε) την 22 Απριλίου 1827 στο Φάληρο. Μυήθηκε στα της Φιλικής Εταιρείας

				στην αυλή του Αλή πασά πιθανότατα το 1820, όπως και οι άλλοι <<Αληπασσαλικοί>> οπλαρχηγοί της Δυτικής Ελλάδας.
Καρνεάδης Χρήστος	Θεσσαλία	Ιατρός	1818	Ο Χρήστος Καρνεάδης μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 από τον Θεόδωρο Νέγρη στο Ιάσιο, γραμματέα του <<εν Ιασίω ηγεμονεύοντος Σκαρλάτου Καλλιμάχη>>.
Καρπούνης Κ. Νικόλαος	Μεσολόγγι	Έμπορος	1820	Ο Νικόλαος Κ. Καρπούνης μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820 από τον Γεώργιο Παπαδ. Κορφιανό στην Οδησό και στη συνέχεια ο Καρπούνης μαζί με τον Παναγιώτη Σταϊκέο μύησαν στα μυστικά της Εταιρείας τους πρόκριτους της πόλης του Μεσολογγίου.
Καψάλης Απόστολος	Μεσολόγγι	Πολιτικός	1820	Ο Απόστολος Καψάλης, ως πρόκριτος του Μεσολογγίου, μνήθηκε το 1820 στο μυστικό της Εταιρείας από τους Μεσολογγίτες Νικόλαο Καρπούνη και Παναγιώτη Σταϊκέο.
Καρπενησιώτης Αθανάσιος	Καρπενήσι (Άγιος Ανδρέας)			Ο Αθανάσιος Καρπενησιώτης γεννήθηκε στο χωριό Άγιος Ανδρέας του Καρπενησιού στα τέλη του 18 ^{ου} αιώνα. Υπήρξε Φιλικός και αγωνιστής της εθνικής ανεξαρτησίας. Με την έκρηξη της Επανάστασης του 1821 στην Μολδοβλαχία διορίστηκε από τον Υψηλάντη χιλιάρχος και πολέμησε σε πολλές μάχες. Σκοτώθηκε στη μάχη του Σκουλενίου.
Κοντογιάννης Μήτσος	Βάλτος	Στρατιωτικός	1819	Αρματολός στο Πατρατζίκι (Υπάτη) μνήθηκε στα της Φιλικής Εταιρείας από τον συμπατριώτη του Γεώργιο Αινιάνα. Έλαβε μέρος στις διαπραγματεύσεις των Σουλιωτών και Αλή πασά περί της διατηρήσεως στην εξουσία του τελευταίου. Αν και συμφώνησε με τον Μάρκο Μπότσαρη <<απεσταλμένο των Σουλιωτών και Στονάρην Νικόλαον και Βαρνακιώτην μέχρι τίνος να υπερασπισθούν τον Αλήπασιαν, ώστε η υπεράσπισις να αποβή προς όφελος της επαναστάσεως>>, όταν έφθανε ο καιρός της, ο Μ. Κοντογιάννης δεν πήγε με τους άλλους οπλαρχηγούς και Σουλιώτες στην υποστήριξη του Αλή πασά παρά έμεινε με το Σουλτάνο. Έφυγε για το Πατρατζίκι από τα Γιάννενα τον Απρίλιο του 1821 και κράτησε στη συνέχεια αρνητική στάση στην αρχή της Επανάστασης. Οι Κοντογιανναίοι έσφαξαν τους προύχοντες του Μαυρίλου Χατζήσκους <<ως προδότης της Εταιρίας και της επαναστάσεως των Ελλήνων ανέκαθεν και τότε>> και αυτή η σφαγή μ' αυτό το πρόσχημα θα φέρει τρόπο και δυσπιστία

				<<μεταξύ όλων των προεστώτων και Αρματωλών της Στερεάς Ελλάδας, της οποίας αι συνέπειαι έφερον έπειτα πλήθος προσκόμματα εις το έθνος>>.
Κουσούρης Παρθένιος	Λειβαδιά (Δίστομο)	Καλόγερος (μοναστήρι Οσίου Λουκά)	1818	Ο Παρθένιος Κουσούρης, που ήταν καλόγερος στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά και καταγόταν από το Δίστομο Λειβαδιάς, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 από τον απόστολο της Φιλικής Αθανάσιο Ζαρείφη.
Κουτρούκης Γιαννάκης	Δωρίδα (Ξυλογαϊδάρα)	Στρατιωτικός	1820	Ο Γιαννάκης Κουτρούκης, καταγόταν από ιστορική οικογένεια αρματολών που δρούσε για πολλά χρόνια προεπαναστατικά στην περιοχή της Δωρίδας. Πατέρας του ήταν ο Θεόδωρος Κουτρούκης, που για μια δεκαετία πολεμούσε τους Τούρκους ως Κλέφτης στη Δωρίδα και ως εθελοντής στη Ρωσία. Ο Σταματάκης Ασφακιανός Κουτρούκης, διάσημος Αρματολός και πολλές φορές συναγωνιστής του Ανδρούτσου ήταν θείος του οπλαρχηγού Γιαννάκη Κουτρούκη. Αλλά και οι Κλεφτοκαπεταναίοι Μόσχος, Κίτσος και Χρήστος Μηλιόνης ήταν ξαδέλφια του Γιαννάκη Κουτρούκη. Λίγα χρόνια πριν από την επανάσταση του 1821 ο πατέρας του Θεόδωρος Κουτρούκης και οι δυο αδελφοί του κατατάχθηκαν στο αρματολικό σώμα του Πανουργιά για να αποφύγουν την οργή του Αλή πασά. Πάντως το 1820, όταν ο Ζαρείφης έφθασε στην Ξυλογαϊδάρα ως απόστολος της Φιλικής Εταιρείας, η οικογένεια των Κουτρουκαίων ήταν η πρώτη που τον δέχθηκε και τον φιλοξένησε και αποδέχθηκαν πρόθυμα <<την ιδέα περί αναστάσεως του Γένους. Απ' εκείνης της ημέρας ολόκληρος η οικογένεια των Κουτρουκαίων αφωσιώθη εις την εκτέλεσιν αυτού και μόνου του σκοπού>>.
Κυπριανός		Ηγούμενος (μονής Τατάρνας)		Ο Κυπριανός, που ήταν Ηγούμενος στη μονή της Τατάρνας και μυημένος στη Φιλική Εταιρεία, πρώτος ύψωσε το λάβαρο της Επανάστασης στο Καρπενήσι.
Κωλέπτης Ιωάννης	Καλαρρύτες	Ιατρός		Ο Ιωάννης Κωλέπτης απεστάλη από τον συγγενή του Γεώργιο Τουρτούρη στην Ιταλία και Γαλλία να σπουδάσει ιατρική. Επανήλθε στην Ήπειρο <<τελείως κατηρτισμένος>> και παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην αυλή του Αλή πασά υπηρετώντας ως γιατρός κυρίως τον Μουχτάρ. Εκεί μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία πριν από το 1819 και εργάστηκε πολύ για την εθνική ιδέα. Μετά την καταστροφή των Καλαρρυτών και των άλλων

				Βλαχοχωρίων ο Ιωάννης Κωλέπτης πέρασε στη Στερεά Ελλάδα.
Κωστόπουλος Παναγιώτης	Ξηρόμερο	Έμπορος	1820	Ο Παναγιώτης Κωστόπουλος μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820 από τον Δ. Βοήλλα στο Γαλάζιο.
Λεόντιος (Διστομίτης)	Λειβαδιά (Δίστομο)	Καλόγερος		Ο Λεόντιος καταγόμενος από το Δίστομο της Λιβαδιάς υπήρξε απόστολος της Φιλικής Εταιρείας . Έφθασε στη Λειβαδιά το 1818 και, αφού κατήχησε πρώτα λίγους Έλληνες, πέρασε στη συνέχεια τον ίδιο χρόνο στα Γιάννενα με σκοπό να μυήσει Έλληνες στο μυστικό της Εταιρείας. Πράγματι <<προσήλωσεν ούτος εις την Εταιρίαν πολλούς>> και σκέφτηκε να μυήσει και τον Αλή πασά, αλλά οι Έλληνες που βρίσκονταν κοντά στον Αλή πασά εμπόδισαν το Λεόντιο να το κάνει πράξη. Δυο χρόνια όμως αργότερα (1820), όταν οι περιστάσεις άλλαξαν ο Οδυσσέας Ανδρούτσος πρότεινε στον Αλή <<ως σωτηριώδη την ένωσίν του με την μεγάλην Εταιρίαν των Ελλήνων>>.
Λιακατάς Γρηγόρης	Ασπροπόταμο (Κλινοβός)	Στρατιωτικός	1819	Ο Γρηγόρης Λιακατάς μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819 από τον μεγάλο κοτζάμπαση του Ασπροποτάμου Γούσιο Χατζηπέτρο.
Λιδωρικής Αθανάσιος	Λιδωρίκι	Γραμματικός του Αλή πασά	1819	Ο Αθανάσιος Λιδωρικής καταγόταν από γένος ευπατριδων, είχε πάρει πολύ καλή παιδεία και ήταν γραμματικός και σφραγιδοφύλακας του Αλή πασά και έγκριτο μέλος της Φιλικής Εταιρείας.
Λιμνιώτης Αγγελής	Εύβοια (Λίμνη)	Στρατιωτικός	1820	Ο Αγγελής Λιμνιώτης γεννήθηκε το 1780 στη μικρή κωμόπολη Λίμνη της Εύβοιας. Από δώδεκα ετών ακολουθούσε το ναυτικό πατέρα του στα διάφορα ταξίδια. Μετά το θάνατο του πατέρα του βγήκε Κλέφτης στα βουνά <<ίνα εκδικήται κατά των εχθρών της υβριζομένης πατρίδος του>>. Σε ηλικία είκοσι χρόνων ο Αγγελής προσήλθε στην αυλή του Αλή πασά, όπως έκαναν όλοι <<οι στενοχωρούμενοι κλέφται>> και μπήκε στη σωματοφυλακή του Αλή, που αποτελείτο από Έλληνες οπλαρχηγούς. Εκεί γνωρίστηκε και συνδέθηκε με τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, τον Καραϊσκάκη, τον Διάκο, τον Γρίβα και με τους άλλους οπλαρχηγούς. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία πιθανότατα το 1820 από τον γραμματικό του Αλή πασά Μάνθο Οικονόμου, ο οποίος μύησε τους περισσότερους στα Γιάννενα Έλληνες οπλαρχηγούς. Μετά την έκρηξη της Επανάστασης πολέμησε με τον Οδυσσέα στο Χάνι της Γραβιάς και στη συνέχεια, αφού εξήγειρε τους κατοίκους της Εύβοιας (Λίμνη),

				Κούμη, Πολιτικά, Καστέλα), νίκησε με μικρό σώμα επαναστατών τον Ομέρ Βρυώνη στη θέση Βρυσάκι. Σκοτώθηκε στην πεδιάδα της Καστέλλας σε μάχη με τους Τούρκους.
Λογοθέτης Στάμου Ιωάννης	Λειβαδιά	Πολιτικός	1818	Ο Ιωάννης Στάμου Λογοθέτης ήταν κοτζάμπασης της επαρχίας Λειβαδιάς. Μυήθηκε στο μυστικό της Φιλικής Εταιρείας το 1818 από τον απόστολο της Φιλικής Αθανάσιο Ζαρείφη, απεσταλμένο στη Λειβαδιά από τη Φιλική της Πάτρας. Ο Ιωάννης Λογοθέτης υπήρξε προστάτης όχι μόνο του Αθανασίου Ζαρείφη στη Λειβαδιά, αλλά και όλων των αποστόλων, που δραστηριοποιούνταν στη Λειβαδιά και στην ευρύτερη περιοχή. Με την έκρηξη της επανάστασης συνελήφθη από τους Τούρκους και κρατήθηκε ως όμηρος μέχρι που ελευθερώθηκε δι' ανταλλαγής του με τον βοεβόδα της Λειβαδιάς Χασάν αγά. Την 1 Απριλίου 1821 οι Φιλικοί Αθανάσιος Ζαρείφης και Δήμος Αντωνίου απένειμαν στον Ιωάννη Λογοθέτη (όπως και στους Νικόλαο Νάκο και Ιωάννη Φίλωνα) τον πομπώδη τίτλο του <<Κόνσολου της Λεβαδείας>> (προξένου). Μετά την απελευθέρωση διατέλεσε γερουσιαστής της Α'Εθνοσυνέλευσης.
Λογοθέτης Κωνσταντίνος Ζώτος	Ευρυτανία (Φουρνά)	Έμπορος		Ο Λογοθέτης Κωνσταντίνος Ζώτος, που ήταν αδελφός του Γεωργίου Γκαβροστέργιου ή Ζώτου, ζούσε στην Κωνσταντινούπολη και συνέχιζε τις εμπορικές δραστηριότητες του πατέρα του. Εκεί μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και μετά το θάνατο του αδελφού του κατάφερε να διαφύγει από την Κωνσταντινούπολη παίρνοντας μαζί του και ένα σημαντικό μέρος της χρηματικής του περιουσίας. Στην Επανάσταση οργάνωσε ένοπλα σώματα στα Άγραφα από Άγραφιώτες και Καφαλληνίους, τους οποίους πλήρωνε για αρκετά χρόνια.
Μακρής Δημήτριος	Μεσολόγγι (Γαβαλού)	Στρατιωτικός	1820	Ο Δημήτριος Μακρής, που το πραγματικό του επώνυμο ήταν Πραγγέλης, γεννήθηκε στη Γαβαλού το 1772. Σε νεαρή ηλικία μπήκε στην ομάδα του Σφαλτού ως Κλέφτης και αργότερα έγινε Καπετάνιος της ίδιας ομάδας. Αφού συνδέθηκε κάποια στιγμή με τον Κατσαντώνη, πολεμούσε αδιάλειπτα τις στρατιωτικές δυνάμεις του Αλή πασά. <<Ότε δε ο Σατράπης των Ιωαννίνων προεκηρύχθη υπό του Σουλτάνου, οι Τούρκοι χάριν ασφαλείας διώρισαν τον αρχηγό των Κλεφτών Καπετάνον του Ζυγού, αλλ' ο

				Μακρής μνηθείς τα της επανάστασεως, προσεδόκη εναγωνίως την ώραν της εξεγέρσεως>>. Στις 5 Μαΐου του 1821 χτύπησε με την ομάδα του το τουρκικό απόσπασμα που μετέφερε από το Μεσολόγγι στον Έπαχτο μεγάλο χρηματικό ποσό και πήρε το θησαυρό. Συμμετείχε σε πολλές μάχες κατά των Τούρκων και ήταν από τους υπερασπιστές του Μεσολογγίου στην τελευταία πολιορκία. Πέθανε στη Γαβαλού το 1841 και ετάφη στο Μεσολόγγι.
Μακρυγιάννης Γιάννης	Λιδωρίκι (Αβορίτης)	Στρατιωτικός	1820	Ο Γιάννης Μακρυγιάννης, που το πραγματικό του όνομα ήταν Τριανταφυλλοδημήτρης, μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία στην Άρτα το 1820 σε ηλικία είκοσι τριών χρόνων από κάποιον φίλο του παπά, που είχε το εκκλησιαστικό αξίωμα του σακελλάριου και ύστερα έγινε οικονόμος.
Μάνδαλος Νάσος	Χάσια	Στρατιωτικός	1819	Ο Νάσος Μάνδαλος μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον μεγάλο κοτζάμπαση του Ασπροποτάμου Γούσιο Χατζηπέτρο το 1819.
Μάνθος (Δημ. Αστερίδης)	Θεσσαλία	Έμπορος	1818	Ο Μάνθος (Δημ. Αστερίδης) μύηθηκε στην Εταιρεία το 1818 από τον Αθανάσιο Τσακάλωφ στην Κωνσταντινούπολη.
Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος	Κωνσταντινού πολη		1817	Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος μύηθηκε στην Πίζα της Ιταλίας το 1817 από τον Τσακάλωφ και τον Αναγνωστόπουλο.
Μπακόλας Γώγος	Ραδοβίτσι	Στρατιωτικός	1820	Ο Γώγος Μπακόλας μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία πιθανότατα το 1820. Σύμφωνα με τον Μακρυγιάννη ο Γώγος Μπακόλας και ο Οικονόμος δεν ήθελαν (<<ότι μπήκαν και αυτήνοι εις το μυστήριον>>) να μνηθεί στα μυστικά της Εταιρείας ο έμπορος της Άρτας Γιωργάκης Κοράκης από φόβο <<να μην τους προδώση το μυστήριον>>.
Μπότσαρης Μάρκος	Σούλι	Στρατιωτικός	1820	Ο Μάρκος Μπότσαρης (1790-1823) ήταν γιος του Κίτσου Μπότσαρη και γόνος της ιστορικής οικογένειας του Σουλίου, που ήταν γνωστή από το 15 ^ο αιώνα για τους αγώνες της κατά των Τουρκαλβανών και των Τούρκων. Ο Μάρκος Μπότσαρης μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία πιθανότατα το 1820 στα Γιάννενα, όπως και οι περισσότεροι <<Αληπασαλικοί>> οπλαρχηγοί της Ρούμελης. Υπήρξε κατά την επανάσταση του 1821 Στρατηγός στη Δυτική Ελλάδα. Σκοτώθηκε στο Κεφαλόβρυσο του Καρπενησίου το 1823.
Μπούσγος Βασίλης	Λειβαδιά	Στρατιωτικός	1818	Ο Βασίλης Μπούσγος, πρωτοπαλλήκαρο του Διάκου, μύηθηκε στη Φιλική το 1818 από τον Αθανάσιο

				Ζαρείφηη στη Λειβαδιά.
Νάκος Νίκος	Λειβαδιά	Πολιτικός (κοτζάμπασης)	1819	Ο Νίκος Νάκος, εκ των σημαντικών κοτζαμπάσηδων της Λειβαδιάς, μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819 στα Ιωάννινα όπου βρέθηκε τυχαία. Την ίδρυση της Φιλικής τη γνώριζε από πριν, διότι του είχε μιλήσει με λίγα λόγια στην Πάτρα, όπου βρισκόταν, ο Αριστείδης Παπάς. Την 1 Απριλίου 1821 έλαβε (όπως και οι Ιωάννης Λογοθέτης και Ιωάννης Φίλων) από τους Φιλικούς Αθανάσιο Ζαρείφη και Δήμο Αντωνίου τον πομπώδη τίτλο του <<Κόνσολου>> (προξένου) και ήταν οι τρεις πρόκριτοι της Λειβαδιάς μοναδικοί στην Ιστορία της Εταιρείας που έλαβαν αυτόν τον τίτλο.
Νάκου Γιάννης	Λειβαδιά	Κατζιλιέρης	1820	Ο Γιάννης Νάκου καταγόμενος από τη Λειβαδιά μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το Μάρτιο του 1820 και πήρε το βαθμό του <<ιερέα>>. Το πρακτικό της κατήχησής του βρίσκεται στο Αρχείο του Λουκά Νάκου και είναι γραμμένο σε κρυπτογραφικό αλφάβητο. Στο κέντρο της επικεφαλίδας έχει σταυρωτά δυο λευκές σημαίες· η μια έχει τα γράμματα Η. Ε. Α. και η άλλη Η. Θ. Σ. και ανάμεσα στις σημαίες υπάρχει σταυρός και γύρω του κλωνάρι ελιάς.
Νικολάου Ευγένιος	Λειβαδιά (Δίστομο)	Καλόγερος (μοναστήρι Οσίου Λουκά)	1818	Ο Ευγένιος Νικολάου, που ήταν καλόγερος στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά και καταγόταν από το Δίστομο Λειβαδιάς, μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 από τον απόστολο της Φιλικής Αθανάσιο Ζαρείφη.
Νούτσος Αλέξης	Καπέσοβο Ζαγορίου	Πολιτικός	1819	Ο Αλέξης Νούτσος (1769-1822) ήταν γιος του Ιωάννη Νούτσου Καραμεσίνη. Επί Αλή πασά υπήρξε πρόκριτος του Ζαγορίου. Μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819 και ασχολήθηκε με τη σύναψη Ελληνοαλβανικής συμμαχίας για την προώθηση της εθνικής υποθέσεως, όταν ο Αλή πασάς έπεσε σε δυσμένεια από την Πύλη και επέκειτο ένοπλη σύγκρουση Αληπασαδικών και σουλτανικών δυνάμεων. Ο Αλέξης Νούτσος μαζί με τον Οδυσσέα Ανδρούτσο πρότειναν στον Αλή πασά <<ν' αναλάβει τη αρχηγία του κινήματος σκοπού έχοντας την από του Οθωμανικού κράτους απόσπασιν, ολοκλήρου της Αλβανίας και Ελλάδος>>. Κατά την Επανάσταση διορίστηκε πολιτικός διοικητής της Ανατολικής Στερεάς και στην προσπάθειά του να συλλάβει τον Οδυσσέα Ανδρούτσο με εντολή της Κυβέρνησης εφονεύθη από τα παλληκάρια του Οδυσσέα.

Οικονόμος Κωνσταντίνος	Θεσσαλία	Δάσκαλος	1820	Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος μυήθηκε στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας το 1820 στην Κωνσταντινούπολη.
Οικονόμου Μάνθος	Ζαγόρι (Κουκούλι)	Γραμματικός του Αλή πασά	1817-1818	Ο Μάνθος Οικονόμου (1770—1820), που καταγόταν από το Κουκούλι του Ζαγορίου, υπήρξε γραμματικός (μυστικοσύμβουλος) του Αλή πασά και μαζί με τον Σπύρο Κολοβό και τον Κώστα Γραμματικό αποτελούσαν την κυβέρνηση του τυράννου των Ιωαννίνων. Πήρε μέρος στις διαπραγματεύσεις με τον Μαίτλαντ (Αγγλία) ως εκπρόσωπος του Αλή για την εξαγορά της Πάργας, καθώς επίσης και σε πολλές άλλες σπουδαίες υποθέσεις του τυράννου των Ιωαννίνων. Μυήθηκε το 1817-1818 από τον αδελφό του Χριστόδουλο Οικονόμου στο μυστικό της Εταιρείας και αναδείχθηκε <<εις εκ των πρωτίστων και των δραστηριωτάτων οργάνων της Φιλικής εταιρείας εν Ήπειρω>>. Κατήχησε εκτός από τον άλλο γραμματέα του Αλή πασά Σπύρο Κολοβό και τους περισσότερους Έλληνες οπλαρχηγούς που βρίσκονταν στην αυλή του Αλή πασά στην εθνική υπόθεση της ανεξαρτησίας. Τελούσε σε συνεχή επικοινωνία με τους Φιλικούς της Πάτρας και της Κέρκυρας. Ο αδελφός του Χριστόδουλος Οικονόμου ήταν φίλος του Εμ. Ξάνθου και συνιδρυτής εμπορικής εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη το 1812. Έτσι εξηγείται που η αυλή του Αλή πασά έγινε κέντρο της Φιλικής Εταιρείας και χώρος όπου μυήθηκαν οι περισσότεροι οπλαρχηγοί της Ρούμελης.
Οικονόμου Παπαθανάσης	Ασπροπόταμο (Κλινοβός)	Πολιτικός		Ο Παπαθανάσης Οικονόμου καταγόταν από τον Κλινοβό Ασπροποτάμου και ήταν ένας από τους σπουδαιότερους προύχοντες αυτής της επαρχίας με αδιαφιλονίκητη επιρροή στους κατοίκους. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία και στη συνέχεια ως απόστολος της Φιλικής μύησε προκρίτους και πολλούς ιερείς στην περιοχή του Κλινοβού και των Μετεώρων. Είχε μεγάλη περιουσία, μέρος της οποίας διέθεσε στα πρώτα επαναστατικά κινήματα του Αρματολού της περιοχής Γρηγόρη Λιακατά. Οι Τούρκοι τον αποκέρυξαν ως αποστάτη και δήμευσαν την κινητή και ακίνητη περιουσία του.
Παλαμάς Αναστάσιος	Μεσολόγγι	Πολιτικός	1820	Ο Αναστάσιος Παλαμάς, σημαντικός πρόκριτος του Μεσολογγίου, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820 από τους συντοπίτες του <<εταιριστές>> Νικόλαο Καρπούνη και Παναγιώτη Σταϊκέο.
Πανουργιάς	Άμφισσα	Στρατιωτικός	1818	Ο Πανουργιάς μυήθηκε στα της Φιλικής Εταιρείας

	(Σάλωνα) (Βλαχοχώρια)			από τον Κωνσταντίνο Σακελλίωνα Κοκοσιώτη και Αθανάσιο Ζαρείφη το 1818.
Παπάς Αριστείδης	Θεσσαλία	Λόγιος	1818	Ο Αριστείδης Παπάς ήταν αυτός που κατέλαβε επαξίως τη θέση του αποθανόντος Νικολάου Σκουφά στην ανώτερη ιεραρχία της Φιλικής Εταιρείας.
Παπάς Νίκος	Αράχωβα		1818	Ο Νίκος Παπάς, που καταγόταν από την Αράχωβα, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 στη Λειβαδιά από τον Αθανάσιο Ζαρείφη.
Παπαδημήτρης	Αράχωβα		1818	Ο Παπαδημήτρης, που καταγόταν από την Αράχωβα, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 από τον απόστολο της Φιλικής Αθανάσιο Ζαρείφη στη Λειβαδιά.
Παπαλουκάς Πάνος	Μεσολόγγι	Πολιτικός	1820	Ο Πάνος Παπαλουκάς, πρόκριτος του Μεσολογγίου, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820 από τους Μεσολογγίτες <<εταιριστές>> Νικόλαο Καρπούνη και Παναγιώτη Σταϊκέο. Συμμετείχε ενεργά σε όλες τις μάχες και τις συμπλοκές κατά τις εφόδους του εχθρού εναντίον του Μεσολογγίου, ενώ προσέφερε εκτός από τις στρατιωτικές του υπηρεσίες και σημαντική οικονομική βοήθεια σε όλες τις περιστάσεις. Σκοτώθηκε στον κάμπο του Μεσολογγίου πολεμώντας τον εχθρό την νύχτα της εξόδου, τον Απρίλιο του 1826.
Περγωτής Αδάμης	Ασπροπόταμο (Πύρα)	Πολιτικός		Ο Αδάμης Περγωτής, που ήταν κοτζάμπασης <<εις το βιλαέτι τριών επαρχιών του Τρικάλου>> και καταγόταν από το χωριό Πύρα Ασπροποτάμου, υπήρξε από τους πρώτους της περιοχής που μυήθηκαν στη Φιλική Εταιρεία. Ενώθηκε κατά την Επανάσταση με τον Χριστόδουλο Χατζηπέτρο και τους Στορναραίους ξεσηκώνοντας σε Επανάσταση τους κατοίκους εκείνης της περιοχής. Αφού συγκρότησε ένοπλα σώματα κατά την Επανάσταση του 1821 από εντοπίους και ξένους, τα οποία πλήρωνε με δικά του χρήματα, πέρασε στην Πελοπόννησο μετά την εκστρατεία του Σκόδρα και πέθανε στο Ναύπλιο αφήνοντας <<τη φαμελιά του καταγυμνωμένη>>.
Περραιβός Χριστόφορος	Θεσσαλία	Στρατιωτικός	1817	Ο Χριστόφορος Περραιβός, από τα σπουδαιότερα στελέχη της Φιλικής Εταιρείας, μυήθηκε στα μυστικά της το 1817 από τον Αντώνιο Κομιζόπουλο στη Μόσχα.
Πιλάλας Γιώργος	Ναυπακτία (Κοζίτσα)	Στρατιωτικός		Ο Γιώργος Πιλάλας μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον Ηγούμενο της Ιεράς Μονής <<ο Άγιος Δημήτριος>> Δαμιανό. Στην αρχή της Επανάστασης

				του 1821 ως οπλαρχηγός διηύθυνε ομάδα περίπου ογδόντα ανδρών και πήρε μέρος σε διάφορες μάχες και στις δυο πολιορκίες της Ναυπάκτου. Ο Γ. Πιλάλας σκοτώθηκε τον Μάρτιο του 1823 πολιορκώντας με διαταγή του τότε Γενικού Διευθυντή Μαυροκορδάτου τους για φόνο κατηγορούμενους αδελφούς Σωτηραίους.
Πλατύκας Δημήτριος	Μεσολόγγι	Πολιτικός	1820	Ο Δημήτριος Πλατύκας, πρόκριτος του Μεσολογγίου, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στο Μεσολόγγι το 1820 από τους συντοπίτες του <<εταιριστές>> Νικόλαο Καρπούνη και Παναγιώτη Σταϊκέο. Από την αρχή της Επανάστασης ως το 1826 που πέθανε στο Μεσολόγγι προσέφερε όχι μόνο στρατιωτικά στην υπόθεση του Αγώνα, αλλά και οικονομικά, καθώς βρέθηκαν στην κατοχή του αποδείξεις από τον Αλ. Μαυροκορδάτο για δυο χιλιάδες πεντακόσια γρόσια.
Πρασάς Διαμ. Σέργιος	Θεσσαλία		1819	Ο Σέργιος Διαμ. Πρασάς μυήθηκε στην Εταιρεία το 1819 από τον Γρηγόριο Δικαίο στο Γαλάζιο.
Πρωτοπαπάς Γιάννης	Αράχωβα		1818	Ο Γιάννης Πρωτοπαπάς καταγόμενος από την Αράχωβα μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818 από τον Αθανάσιο Ζαρείφη στη Λειβαδιά.
Ράγκος Γιαννάκης	Βάλτος (Σύντεκνο)	Στρατιωτικός	1820	Ο Γιαννάκης Ράγκος το 1820, <<όταν ο Αλή πασάς περιέπεσεν εις την οργήν του Σουλτάνου, εμυήθη εις τα απόρρητα της Φιλικής Εταιρείας και συνεμάχησεν αργότερα με τους Σουλιώτας, κατόπιν υποδείξεως του Ιωάννου Καποδίστρια>>.
Ράγκος Πάνος	Βάλτος (Σύντεκνο)	Γραμματικός του Αλή πασά		Ο Πάνος Ράγκος, αδελφός του Γιαννάκη Ράγκου, διατέλεσε γραμματικός του Αλή πασά για δέκα χρόνια αναλαμβάνοντας στο διάστημα αυτό σοβαρές υποθέσεις και <<μυηθείς [...] τα της Φιλικής Εταιρείας ευθύς, αρξαμένου του υπέρ της ελληνικής αυτονομίας πολέμου, ελθών έταξεν εαυτόν εις τας φάλαγγας των πολεμούντων...>>. Η χρονολογία της μύησης στην Εταιρεία(1820) όχι μόνο του Γιαννάκη Ράγκου, αλλά και των υπολοίπων αδελφών του σημειώνεται από τον Πάνο Ράγκο στην αυτοβιογραφία του.
Ραζηκότσικας Θανάσης	Μεσολόγγι	Πολιτικός	1820	Ο Θανάσης Ραζηκότσικας, πρόκριτος της πόλης του Μεσολογγίου, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820 στο Μεσολόγγι από τους συντοπίτες <<εταιριστές>> Νικόλαο Καρπούνη και Παναγιώτη Σταϊκέο. Αν και μικρός σε ηλικία (γεννήθηκε το 1798) με τις πολεμικές και πολιτικές του δραστηριότητες στην αρχή του Αγώνα κέρδισε την εκτίμηση των συμπολιτών του και αναδείχθηκε αρχηγός των Μεσολογγιτών. Σ' αυτόν

				κατά κύριο λόγο οφείλεται η οχύρωση του Μεσολογγίου και του Βασιλαδίου και η ανεπιτυχής προσπάθεια του Ομέρ Βρυώνη να το καταλάβει στην πρώτη πολιορκία. Σκοτώθηκε κατά την έξοδο τον Απρίλη του 1826 στην προσπάθειά του <<να διευκολύνει την έξοδο των γυναικόπαιδων από την τάπια <<Λουνέτα>>.
Ραζηκότσικας Γιάννης	Μεσολόγγι	Πολιτικός	1820	Ο Γιάννης Ραζής- Κότσικας, πρόκριτος της πόλης του Μεσολογγίου, μύηθηκε στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας το 1820 στο Μεσολόγγι από τον Νικόλαο Καρπούνη και Παναγιώτη Σταϊκέο.
Ραφανίτης Αναστάσιος	Θεσσαλία		1819	Ο Αναστάσιος Ραφανίτης μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819 στο Ιάσιο.
Ροντήρης Κίτσος (Απόστολος)	Ναυπακτία (Πλάτανος)	Στρατιωτικός		Ο Κίτσος Ροντήρης ήταν γνωστός περισσότερο με το όνομα Απόστολος, διότι φεύγοντας από το χωριό του μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία και μνημένος καθώς ήταν , με την επιστροφή του, γύριζε τη χώρα της Ναυπακτίας και κατηχούσε τους Έλληνες στα μυστικά της. Έτσι στον τομέα της κατήχησης ο Κίτσος Ροντήρης εργάστηκε πολύ χωρίς να υστερήσει βέβαια αργότερα στην Επανάσταση και στην ένοπλη αναμέτρηση με τον εχθρό, αφού διακρίθηκε σε πολλές μάχες και στο Μεσολόγγι. Πέθανε το 1845.
Σκελιώτης Κ. Γεώργιος	Θεσσαλία	Έμπορος	1818	Ο Γεώργιος Κ. Σκελιώτης κατηχήθηκε στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας το 1818 από τον Δημήτρη Ύπατρο στην Κωνσταντινούπολη.
Σιδεράς Γιωργάκης	Αράχωβα		1818	Ο Γιωργάκης Σιδεράς, που καταγόταν από την Αράχωβα, κατηχήθηκε στην Φιλική Εταιρεία από τον απόστολο της Φιλικής Αθανάσιο Ζαρείφη.
Σκαλτσάς ή Καλτσάς Δήμος	Αρτοτίνα	Στρατιωτικός	1818-1819	Ο Δήμος Σκαλτσάς ή Καλτσάς (1760 ή 1765-1826), που καταγόταν από την Αρτοτίνα της Δωρίδας, υπήρξε Κλέφτης και Αρματολός προεπαναστατικά και Στρατηγός με πλούσια δράση κατά την επανάσταση του 1821. Κατά το 1818-1819 <<φαίνεται ότι και ο γενναίος αρματολός Σκαλτσοδήμος και οι προύχοντες της Δωρίδος εκοινώνησαν των μυστηρίων της Εταιρείας>> πιθανότατα από τον Γεώργιο Αινιάνα, ο οποίος κατήχησε στα της Φιλικής Εταιρείας <<οπλαρχηγούς και προκρίτους ευρισκομένους μεταξύ Πατρατζικίου και Κορινθιακού>>.
Σκανδάλης Γ. Αστέριος	Αγραφα	Έμπορος	1818	Ο Αστέριος Γ. Σκανδάλης μύηθηκε στην Εταιρεία το 1818 από τον Ιωάννη Φαρμάκη στις Σέρρες.
Σταϊκέος Παναγιώτης	Μεσολόγγι	Έμπορος		Ο Παναγιώτης Σταϊκέος κατηχήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στην Οδησό και στη συνέχεια με τον

				συντοπίτη του <<εταιριστή>> Νικόλαο Καρπούνη μύησαν στα μυστικά της Εταιρείας τους πρόκριτους της πόλης του Μεσολογγίου.
Στογιαννόπουλος Κ. Δημ.	Λάρισα	Έμπορος	1821	Ο Δημ. Κ. Στογιαννόπουλος μύηθηκε στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας το 1821 από τον Θ. Παπαναστασ. στο Πιληνεί.
Στορνάρης Νικολός	Ασπροπόταμο	Στρατιωτικός	1816	Ο Νικολός Στορνάρης, Αρματολός Ασπροποτάμου, μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία από τον εξάδελφό του Γεώργιο Τουρτούρη. Ο Στορνάρης υποστηριζόταν από τον <<Εταιρίστη>> Μάνθο Οικονόμου, γραμματέα του Αλή πασά, και προστάτευε στο αρματολίκι του <<πάντα Απόστολον όστις του επαρουσιάζετο>>.
Σχινάς Δημήτριος	Θεσσαλία	Έμπορος	1819	Ο Δημήτριος Σχινάς μύηθηκε στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας το 1819 στην Κωνσταντινούπολη.
Τασσήκας Κυριάκος	Θεσσαλία	Έμπορος	1819	Ο Κυριάκος Τασσήκας μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819 από τον μεγαλύτερο Κωνσταντίνο Πεντεδέκα.
Τζιντιλόνης Μήτσος	Μεσολόγγι	Πολιτικός	1820	Ο Μήτσος Τζιντιλόνης, πρόκριτος του Μεσολογγίου, μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820 από τους συντοπίτες του <<εταιριστές>> Νικόλαο Καρπούνη και Παναγιώτη Σταϊκέο.
Τσιμπουράκης Αλέξης	Μεσολόγγι	Πολιτικός	1820	Ο Αλέξης Τσιμπουράκης, πρόκριτος του Μεσολογγίου, κατηχήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1820 από τους συντοπίτες του <<εταιριστές>> Νικόλαο Καρπούνη και Παναγιώτη Σταϊκέο.
Τσόγκας Γεώργιος		Στρατιωτικός	1820	Ο Γεώργιος Τσόγκας, Σαρακατσάνος και εξάδελφος του Κατσαντώνη, μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία πιθανότατα το 1820 στην αυλή του Αλή πασά, όπως και οι περισσότεροι <<Αληπασαλικοί>> οπλαρχηγοί της Ρούμελης.
Τσολάκογλου Δημήτριος	Άγραφα (Ρεντίνα)	Πολιτικός		Ο Δημήτριος Τσολάκογλου, προύχοντας Αγράφων με έδρα τη Ρεντίνα, διατέλεσε επί Κούρτ πασά όχι μόνο πολιτικός Άρχων της περιοχής αλλά και ο πρώτος Δερβέναγας των Αγράφων με πεντακόσιους ενόπλους Αλβανούς κάτω από τις διαταγές του, τους οποίους μισθοδοτούσε ο Κούρτ πασάς. Μύηθηκε στη Φιλική Εταιρεία από το γιο του, που έστειλαν από την Κωνσταντινούπολη στα Άγραφα οι ιθύνοντες της Εταιρείας, διότι πίστευαν <<ότι θέλουσιν εύρει τον θερμότερον συνεργόν εις την υπόθεσιν του έθνους>>. Αποβλέποντας να ανακτήσει την πολιτική Αρχηγία των Αγράφων, που τη στερήθηκε επί Αλή πασά, πρόδωσε στον Χουρσάτ πασά τον πολιτικό

				του αντίζηλο , Φιλικό και απόστολο της Εταιρείας, Γεώργιο Γκαβοστέργιο με αποτέλεσμα ο τελευταίος με τρία ή (κατ' άλλους) εννιά μέλη της οικογένειάς του να απαγχονισθούν. Μετά από τρεις μήνες την ίδια τύχη είχε και ο Τσολάκογλου με τον γιο του από τον Χουρσήτ πασά.
Φίλων Ιωάννης	Λιβαδιά	Πολιτικός	1819	Ο Ιωάννης Φίλων, κοτζάμπασης Λειβαδιάς, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819 στα Ιωάννινα όπου βρέθηκε τυχαία. Την 1 Απριλίου 1821 έλαβε τον τίτλο του <<Κόνσολου της Λεβαδείας>> από τους Φιλικούς Αθανάσιο Ζαρείφη και Δήμο Αντωνίου (όπως και οι άλλοι δυο κοτζαμπάσηδες Ιω. Λογοθέτης, Νικ. Νάκος)· είναι οι μοναδικοί τίτλοι που δόθηκαν στην Ιστορία της Εταιρείας.
Χατζηπέτρος Ιωάννης	Ασπροπόταμο (Βετερνίκο)	Στρατιωτικός	1819	Ο Ιωάννης Χατζηπέτρος ήταν γιος του κοτζάμπαση Ασπροποτάμου Γούσιου Χατζηπέτρου και αδελφός του Χριστόδουλου. Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από την οικογένειά του το 1819 και έλαβε μέρος στην επανάσταση της Χαλκιδικής και του Αγίου όρους, ως υπασπιστής του Εμμανουήλ Παπά.
Χατζηπέτρος Γούσιος	Ασπροπόταμο (Βετερνίκο)	Πολιτικός (κοτζάμπασ ης)	1819	Ο Γούσιος Χατζηπέτρος, ο μεγαλύτερος κοτζάμπασης του Ασπροποτάμου, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία από το γιο του Χριστόδουλο το 1819.
Χατζηπέτρος Χριστόδουλος	Ασπροπόταμο (Βετερνίκο)	Στρατιωτικός	1819	Ο Χριστόδουλος Χατζηπέτρος, γιος του μεγάλου κοτζάμπαση Γούσιου Χατζηπέτρου, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στα Ιωάννινα το 1819, όταν ήταν γραμματέας του Αλή πασά, από τα εξαδέλφια του Γεώργιο Τουρτούρη και Ιωάννη Κωλέττη. Ο Χριστόδουλος στη συνέχεια μύησε τον πατέρα του Γούσιο Χατζηπέτρο στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας και στη συνέχεια έλαβε ενεργό μέρος στην Επανάσταση του 1821.
Χατζόπουλος Χατζή Αναγνώστης	Άγραφα (Σμόκοβο)	Πολιτικός		Ο Χατζηαναγνώστης Χατζόπουλος, που καταγόταν από το Σμόκοβο Αγράφων, ήταν μνημένος στα της Φιλικής Εταιρείας προεπαναστατικά και ο μόνος από το συγκεκριμένο χωριό που καταδιώχθηκε από τους Τούρκους λόγω της ιδιότητας του Φιλικού. Η περιουσία του δημεύθηκε και οι οικίες του πυρπολήθηκαν. Κατέφυγε στο Σοβολάκο Ευρυτανίας, όπου <<ηχμαλωτίσθη ληστρικός και του αφηρέθη όλη η χρηματική κατάστασις>>. Υπηρέτησε στρατιωτικά και πολιτικά την πατρίδα καθ' όλο το διάστημα του Αγώνα.
Χατσή Διαμαν.	Άγραφα	Έμπορος	1819	Ο Μόσχος Διαμαν. Χατσής μυήθηκε στη Φιλική

Μόσχος				Εταιρεία το 1819 από τον Αντώνιο Αδαμίδη. στο Γαλάζιο.
Χατζής Παπαποστόλης	Ασπροπόταμο (Δέση)			Ο Παπαποστόλης Χατζής από τη Δέση Ασπροποτάμου υπήρξε γνωστός απόστολος της Φιλικής στην περιοχή.
Χριστόπουλος Αθανάσιος	Θεσσαλία	Λόγιος	1819	Ο Αθανάσιος Χριστόπουλος, λόγιος από τη Θεσσαλία, μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ελληνική κοινωνία της προεπαναστατικής και επαναστατικής περιόδου είναι δομημένη στη βάση αντιτιθέμενων συγγενικών συστημάτων εξ αιτίας του <<περιορισμένου αγαθού>> και της <<ανεπάρκειας των ζωτικών πόρων>>. ¹ Στην ίδια βάση στηρίζεται και το κλεφταρματολικό σύστημα, αφού όλες οι ένοπλες ομάδες συγκροτούνται αποκλειστικά με τη λογική της συγγένειας αίματος, αγχιστείας ή πνευματικών συγγενικών σχέσεων, οι οποίες λειτουργούν συμπληρωματικά και οργανώνουν τόσο την πυραμίδα των ιεραρχικών σχέσεων στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας, όσο και τις πολιτικές φίλιας συνύπαρξης ή αντιπαλότητας με τις περιφερειακές αρματολικές ομάδες στο πλαίσιο πάντα του αρματολικού ανταγωνισμού.

Οι συγγενικοί δεσμοί και κυρίως οι επιγαμικές σχέσεις συνιστούν για τους Αρματολούς την αλάνθαστη πρακτική σύναψης συμμαχιών και ενίσχυσης του κοινωνικο-πολιτικού τους ρόλου σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, καθώς διαμορφώνουν οριζόντια δίκτυα επικοινωνίας που στοχεύουν όχι μόνο στην εξασφάλιση των στοιχείων της συνοχής και συνέχειας των αρματολικών ομάδων, αλλά και στη διεύρυνση των γεωγραφικών ορίων των αρματολικιών.

Στη διάρκεια της οθωμανοκρατίας και ειδικά κατά τον 18^ο αιώνα, που η κατακτητική εξουσία περνά μια αύξουσα και μη αναστρέψιμη δομική κρίση, η αρματολική τάση για αυτονόμηση και διεύρυνση των αρματολικών ορίων δεν ερμηνεύεται μόνο με πολιτικές επιγαμικής συνένωσης ίσων κοινωνικο-οικονομικά ατόμων ή σχεδόν ίσων (αρματολική συμμαχία οριζόντιας επικοινωνίας), αλλά και με επιθετικές πολιτικές που έχουν τη μορφή <<ακατάπαυστων>> πολεμικών συγκρούσεων με τον κατακτητή. Οι περιπτώσεις του Ζήδρου και των άλλων Αρματολών (Εξάρχων) μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για την οργάνωση ενός νέου τύπου αρματολικιού που η καινοτομία του βρίσκεται στην κατάτμηση της ενιαίας γεωγραφικής και διοικητικής εξουσίας (<<αρματολικές χωραρχίες>>)² καθώς και στις αυξημένες αρμοδιότητες των διαχειριστών της νέας εξουσίας. Πρόκειται μάλλον για ένα καθόλα αυτόνομο εξουσιαστικό σύστημα μέσα στην

υπόδουλη ελληνική επικράτεια, πέρα και πάνω από τους γνωστούς τύπους οργάνωσης του αρματολικιού με πολιτικο-στρατιωτικές και θρησκευτικές εξουσίες.

Τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα που δοκιμάζονται εξόχως κατά την Αληπασαδική περίοδο, καθώς ολόκληρο το αρματολικό σύστημα περνά κρίση ταυτότητας, θα <<επιβιώσει>> και καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 με διαφορετικούς ωστόσο όρους και κατευθύνσεις.

Από τους πίνακες που παραθέσαμε προκύπτει ότι το αρματολικό φαινόμενο στην ευρύτερη περιοχή της Ρούμελης είναι άκρως εντυπωσιακό και αριθμεί λίγο πριν την Επανάσταση τουλάχιστον είκοσι τρία (23) αρματολίκια ενεργά και συγγενικά δικτυωμένα, ενώ στον ίδιο χώρο καθ' όλη την ιστορική διαδρομή του φαινομένου η έρευνά μας κατέγραψε τριάντα τρία (33) αρματολίκια στο πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης.

Η έρευνά μας επίσης στο χώρο της Ρούμελης κατέδειξε ότι τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα εξασφαλίζουν την πρωταρχία της σπουδαιότητας, αναφορικά με τους παράγοντες διατήρησης και αναπαραγωγής του αρματολικού συστήματος. Και όσες αρματολικές οικογένειες δε συγκρότησαν καθόλου ή έγκαιρα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα με όμορα αρματολίκια αγνοώντας αυτή τη <<σταθερά>> του αρματολικού συστήματος <<χάθηκαν>> στο άκρως ανταγωνιστικό αρματολικό περιβάλλον.

Ο μικρός σχετικά πληθυσμός της Ρούμελης, και μάλιστα της Δυτικής, ζει προεπαναστατικά μέσα σε δύσκολες κοινωνικο-πολιτικά καταστάσεις και σε ένα φτωχό οικονομικά φυσικό περιβάλλον. Τα εκτεταμένα ορεινά δάση της Στερεάς, την εποχή που εξετάζουμε, σε συνδυασμό με αρκετά λιβάδια και βοσκότοπους δημιούργησαν μεν τις προϋποθέσεις συγκρότησης μιας ορεινής οικονομίας κυρίως κτηνοτροφικού προσανατολισμού απέτρεψαν όμως την ανάπτυξη εμπορικών κέντρων που θα έβγαζαν την περιοχή από την οικονομική και κοινωνική στενότητα. Παρά το άγονο του εδάφους και της μεγάλης φτώχειας των κατοίκων δεν παρατηρούνται μετακινήσεις πληθυσμού από τη Ρούμελη προς άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου ή του εξωτερικού³ εκτός από ορισμένες περιπτώσεις που οφείλονταν σε πολεμικά γεγονότα και σε αφόρητες καταπιέσεις της κατακτητικής εξουσίας.

Το φυσικό περιβάλλον με τα πολλά δάση, τις χαράδρες, τις κοιλάδες, την οργιώδη βλάστηση, τα άφθονα τρεχούμενα νερά και τα άγρια τοπία

διαμόρφωσε γενιές σκληροτράχηλων, ατίθασων και ελεύθερων ανθρώπων, που οι εκάστοτε κατακτητές μη μπορώντας να υποτάξουν τους αναγνώριζαν σχετική ανεξαρτησία. Έτσι δημιουργείται προεπαναστατικά στη Δυτική Ρούμελη το εκτεταμένο φαινόμενο του κλεφταρματολισμού, οι συχνές, ξενοκίνητες τις περισσότερες φορές, εξεγέρσεις των κατοίκων, αλλά και οι ληστρικές συμπεριφορές, λόγω της μεγάλης φτώχειας, ολόκληρων χωριών.

Η υπέρμετρη ανάπτυξη του αρματολικού φαινομένου στο χώρο της Δυτικής Ρούμελης δεν είναι άσχετη με την έξαρση του <<ληστρικού>> φαινομένου και την αδυναμία της κατακτητικής εξουσίας να καθυποτάξει τους ορεινούς πληθυσμούς στην περιοχή ούτε ασύνδετη με τη γεωμορφολογική ιδιαιτερότητα.

Από την ανάλυση των στοιχείων σχετικά με την πληθυσμιακή κατανομή Ελλήνων και Τούρκων στα σαντζάκια της Στερεάς Ελλάδας προεπαναστατικά μέχρι το 1821 και το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης συμπεραίνουμε ότι και στα τρία σαντζάκια (Ναυπάκτου, Κάρλελι και Ευβοίας) οι Έλληνες υπερερούσαν πληθυσμιακά, καθώς ήταν πολλαπλάσιοι των Τούρκων. Στο σαντζάκι της Ευβοίας έχουμε τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή συγκέντρωση Ελλήνων (156.775) και Τούρκων (13.360) έναντι των άλλων δύο σαντζακίων: Ναυπάκτου (53.075 Έλληνες – 5.445 Τούρκοι) και Κάρλελι (38.000 Έλληνες – 2.060 Τούρκοι).

Ο υπέρτερος πληθυσμιακά αριθμός Ελλήνων και Τούρκων στο σαντζάκι της Ευβοίας δεν είναι άσχετος με το μέγεθος της καλλιεργήσιμης γης ούτε με την ευφορία της. Στο σαντζάκι Ευβοίας συγκεντρωτικά η γη που ανήκε σε Έλληνες ήταν της τάξεως του 1.415.345 στρεμμάτων έναντι 1.070.250 στρεμμάτων των Τούρκων, ενώ στο σαντζάκι του Κάρλελι 586.570 στρέμματα ανήκαν σε Έλληνες και 107.630 στρέμματα σε Τούρκους. Διπλάσιο περίπου αριθμό στρεμμάτων γης (454.465) έχουν οι Έλληνες στο σαντζάκι Ναυπάκτου έναντι των Τούρκων, που διαθέτουν 235.765 στρέμματα.

Από τους πίνακες που παραθέσαμε με τα αναλυτικά στοιχεία για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης στα τρία σαντζάκια της Στερεάς καθίσταται σαφές ότι και σ' αυτή την περιοχή της Ελλάδας οι Τούρκοι ενδιαφέρονται πρωτίστως για τα εύφορα εδάφη. Έτσι, βλέπουμε για παράδειγμα ότι από τις φτωχές και άγονες επαρχίες του σαντζακίου της Ναυπάκτου οι Τούρκοι ενδιαφέρονται περισσότερο για τον πλούσιο Δομοκό και κατέχουν 120.225

στρέμματα γης έναντι 27.525 στρεμμάτων γης που κατέχουν οι Έλληνες· δηλαδή αναλογία 4 ½ προς 1 υπέρ των Τούρκων. Το ίδιο συμβαίνει και στο σαντζάκι του Κάρλελι, καθώς από τις επαρχίες του οι Τούρκοι ξεχωρίζουν το Βλοχό (Αγρίνιο), όπου κατέχουν 75.000 στρέμματα γης έναντι 66.100 στρεμμάτων που ανήκουν σε Έλληνες. Αναλογία 13 προς 15 υπέρ των Τούρκων. Και στο σαντζάκι Ευβοίας ίδια είναι η εικόνα. Συγκεκριμένα στην Εύβοια, στη Θήβα, στο Τουρκοχώρι και στη Βουδονίτσα οι Τούρκοι κατέχουν μεγαλύτερο αριθμό στρεμμάτων γης έναντι των Ελλήνων, ενώ στην Αττική και στο Ταλάντι η αναλογία είναι περίπου ίση. Μόνο στη Λειβαδιά η αναλογία είναι 4 προς 1 περίπου υπέρ των Ελλήνων ίσως γιατί στην περιοχή κυριαρχούν οι μεγάλες και ισχυρές οικογένειες των κοτζαμπάσηδων: Ιωάννη Λογοθέτη, Νίκου Νάκου, Ιωάννη Φίλωνα και άλλων.

Η έναρξη της Επανάστασης στη Ρούμελη αποδέσμευσε αντίμαχες δυνάμεις όχι μόνο στο χώρο του διαρματολικού ανταγωνισμού, αλλά και στο χώρο αντιπαράθεσης Προυχόντων – Αρματολών. Αυτή η άκρως αρματολικο-προεστική ανταγωνιστική σχέση που καταγράφεται και στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας έχει ως φαινομενικό αίτιο τον έλεγχο των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Στην πραγματικότητα όμως η σύγκρουση απηχεί κοινωνικο-πολιτική αιτιολογία, αγώνα για την πρωταρχία των εξελίξεων και τη νομή των περιφερειακών εισοδημάτων μετά την απομάκρυνση των Τούρκων και δευτερευόντως αγωνία για την ευόδωση του Αγώνα. Έτσι εξηγείται η διάθεση των Προυχόντων να αναλάβουν τη διεύθυνση των επαρχιακών αρμάτων παραγκωνίζοντας ουσιαστικά τους αναγνωρισμένους Αρματολούς και Κλεφτοκαπεταναίους.

Πάντως η Δυτική Στερεά επαναστατεί με καθυστέρηση δύο μηνών σε σχέση με την Ανατολική Στερεά και την Πελοπόννησο και αυτό δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της ολιγωρίας που επέδειξε ο Βαρανκιώτης. Η επαναστατική αδράνεια στη συγκεκριμένη περιοχή σχετίζεται με ένα γενικευμένο κλίμα αναμονής των πολεμικών εξελίξεων στις επαναστατημένες περιοχές εκ μέρους των οπλαρχηγών, που είχε διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό κάτω από το βάρος των αρματολικών ερίδων ανταγωνιστικού τύπου στην περιοχή της Δυτικής Ρούμελης. Η ως άνω αδράνεια οφείλεται επίσης και σε μια αρματολική νοοτροπία αυτοπροστασίας των αρματολικών κεκτημένων, που υπαγορεύτηκε από το μακροχρόνιο αρματολικό σύστημα.

Με την Επανάσταση το παραδοσιακό αρματολικό σύστημα δέχεται για πρώτη φορά ισχυρές πιέσεις και κλυδωνισμούς από τις πρωτόφαντες δυνάμεις του νέου επαναστατικού περιβάλλοντος, την επαναστατική διοίκηση και τους νέους ικανούς αρματολούς, τους ευρισκομένους έξω από την αρματολική οικογενειοκρατία. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ως νέος πολιτικός παράγων με την ομάδα του, προσπαθεί να αποδιοργανώσει το αρματολικό σύστημα της Δυτικής Ελλάδας εκμεταλλευόμενος τη θέση του και τις αδυναμίες του ίδιου αρματολικού συστήματος προκειμένου να εδραιώσει την πολιτικο-στρατιωτική του εξουσία στο συγκεκριμένο χώρο. Έτσι, χρησιμοποιεί μηχανισμούς με τους οποίους πλήττει τα αρματολικά συστήματα σχέσεων και την παραδοσιακή αρματολική πολιτική των τοπικών και περιφερειακών ισορροπιών, ενώ παρεμβαίνει και στις δοκιμασμένες από το χρόνο αμφίδρομες σχέσεις μεταξύ Αρματολών και κατακτητικής εξουσίας.

Η δυναμική εμφάνιση του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας, ο οποίος υποστηριζόταν από την τοπική πολιτική ομάδα, που οργάνωσε ο Μητροπολίτης Ιγνάτιος, επέφερε ρήξεις στο αρματολικό σύστημα και αλλαγή στη γεωγραφία της τοπικής ισχύος. Δημιουργήθηκαν έτσι δυο μεγάλες φατρίες στον εν λόγω χώρο που αντιμάχονταν η μία την άλλη: Η μαυροκορδατική με τους περισσότερους προεστούς, την ομάδα των δυτικοσπουδασμένων και μια πλειάδα οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας, και η αντιμαυροκορδατική με το Στρατηγό της Δυτικής Ελλάδας, Γεώργιο Βαρνακιώτη, τον Ανδρέα Ίσκο, τον Καραϊσκάκη, τον Γιαννάκη Στάικο, τον Γεώργιο Πεσλή, τους Γριβαίους και τους Τζαβελαίους. Στους φίλα προσκείμενους προς τον Μαυροκορδάτο οπλαρχηγούς, που διατηρούσαν όμως μια σχετική αυτονομία στις κινήσεις τους και απομακρύνονταν, όταν τα συμφέροντά τους το επέβαλαν, ανήκαν οι: Νικόλαος Στορνάρης, Μήτσος Κοντογιάννης, Γιαννάκης Γιολδάσης, Δήμος Σκαλτσάς και Δημήτριος Μακρής.

Πάντως είναι γεγονός ότι η πολιτική νομιμοποίηση του Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας έγινε με τη Συνέλευση που πραγματοποιήθηκε στο Μεσολόγγι από 4 έως 9 Νοεμβρίου 1821 για την ανάδειξη της Γερουσίας με τη συμμετοχή πληρεξουσίων από όλη τη Αιτωλοακαρνανία και το Σούλι. Ήταν αναμφίβολα μια πολιτική νίκη του Μαυροκορδάτου, αφού νομιμοποίησε την παρουσία του στο συγκεκριμένο χώρο με <<δημοκρατικές>> διαδικασίες και ανέλαβε τη διοίκηση της περιοχής

έχοντας ταυτόχρονα την πλήρη υποστήριξη του εκπροσώπου της Υπερτάτης Αρχής, του Δημητρίου Υψηλάντη. Αυτή η πολιτική του επικράτηση στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας έγινε φαινομενικά με παραχωρήσεις προς την πανίσχυρη αρματολική τάξη. Έτσι βλέπουμε ότι στο σύνταγμα που καθόριζε τα της διοικήσεως της περιοχής οι Αρματολοί <<έχαιρον μεγάλα δικαιώματα>>. Στην πραγματικότητα όμως το νομικό κείμενο του Μαυροκορδάτου παγίδευσε τους δυνατούς οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας και από ανεξάρτητους καπετάνιους με πολιτική και στρατιωτική δύναμη στην περιοχή, τους έκανε αδύναμους μισθωτούς της ένοπλης δράσης, εξαρτώμενους απόλυτα από τον Μαυροκορδάτο και την συνοδοιπορούσα προεστική τάξη, που διεκδικούσαν με κάθε τρόπο την πρωταρχία των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων στην περιοχή. Με άλλα λόγια οι νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά την Επανάσταση επέβαλαν, για την εδραίωση της άρχουσας τάξης, την ψήφιση τυπικά δημοκρατικών πολιτευμάτων, τα οποία όμως με την εσωτερική τους διάρθρωση απέκλειαν εν τοις πράγμασι κοινωνικο-πολιτικά τις λαϊκές τάξεις.⁴

Ο αρματολικός ανταγωνισμός στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας όχι μόνο δεν αμβλύθηκε με την παρουσία του Μαυροκορδάτου, αλλά αντιθέτως ενισχύθηκε, αφού αποτέλεσε προτεραιότητα στις πολιτικές του επιλογές προκειμένου να ορίσει την αυθεντία του στο συγκεκριμένο χώρο. Οι συγκρούσεις Γιαννάκη Στάικου – Αλεξάκη Βλαχόπουλου στο Βλοχό, Γεωργίου Τσόγκα – Θοδωράκη Γρίβα στο Ξηρόμερο και Ράγκου – Καραϊσκάκη στα Άγραφα είναι ενδεικτικές της πολιτικής Μαυροκορδάτου στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας και κυρίως δηλωτικές του μηχανισμού στήριξης για τη σταδιακή επικράτησή του στην εν λόγω περιοχή. Καταλυτικός είναι ο ρόλος του Μαυροκορδάτου στη γενικευμένη αρματολική κρίση και αναταραχή της Δυτικής Ελλάδας, καθώς συμμετέχει ενεργά και τίθεται στο πλευρό των Αρματολών της φατρίας του όχι μόνο ως πολιτικός προστάτης, αλλά και ως πολιτικός καθοδηγητής τους.

Η σύγκρουση Γιαννάκη Ράγκου – Γεωργίου Καραϊσκάκη για το αρματολίκι των Αγράφων είναι η μεγαλύτερη αρματολική σύγκρουση στην επαναστατημένη περιοχή της Δυτικής Ελλάδας όχι τόσο για την ένταση και έκταση που έλαβε η συγκεκριμένη διαμάχη όσο για το ότι συμμετείχαν στο συγκρουσιακό σχήμα των πρωταγωνιστών Αρματολών όλοι εκείνοι οι

παράγοντες, που ιστορικά ενεπλάκησαν στη σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων με ζητούμενο την απαλευθέρωση. Η ως άνω αρματολική διαμάχη πέρα και πάνω από προσωπικές αντιπαραθέσεις και πολιτικές κινητοποιήσεις αρματολικών δικτύων και κοινών αρματολικών συμφερόντων είναι στη βάση της πρωτίστως μια πολιτική διαμάχη Μαυροκορδάτου – Υψηλάντη, που στοχεύει, από τη μεριά τουλάχιστον του Μαυροκορδάτου, στη γεωγραφική διεύρυνση της εξουσιαστικής τους αρχής με την απαλευθέρωση εδαφών και την κατεπείγουσα ένταξή τους στο οικείο και ελεγχόμενο διοικητικό σύστημα. Με άλλα λόγια η αρματολική σύγκρουση Γιαννάκη Ράγκου – Γεωργίου Καραϊσκάκη μπορεί να θεωρηθεί κυρίως ως παρεπόμενο της κεντρικής πολιτικής διαμάχης Μαυροκορδάτου – Υψηλάντη για τη γεωγραφική διεύρυνση της πολιτικής τους εξουσίας.

Η πτώση του Μεσολογγίου οδηγεί ένα μέρος των Αρματολών της Δυτικής Ελλάδας στην υποταγή και στη σύναψη καπακιών με τον Κιουταχή και ένα άλλο στην Πελοπόννησο. Οι ανέστιοι ένοπλοι Ρουμελιώτες της Πελοποννήσου μπορεί μεν να κατέλαβαν το Παλαμήδι ως απαίτηση του σεβασμού των δικαίων της πατρίδας τους και ως πίεση συμμετοχής στη μελλοντική συνθήκη συμβιβασμού των εμπόλεμων μερών, στη συνέχεια όμως εξελίχθηκε το Παλαμήδι σε διαφιλονικούμενο κέντρο πολιτικής και εξουσιαστικής επικράτησης των δυο αγγλο-γαλλικών φατριών και των προσωπικών αντιπαραθέσεων Ζαΐμη – Κολοκοτρώνη. Γύρω από το Παλαμήδι στήθηκε ένας χορός αντικρουόμενων συμφερόντων όχι μόνο των εντοπίων πολιτικών και στρατιωτικών δυνάμεων στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν εξουσιαστικό προβάδισμα εν όψει του επικείμενου συμβιβασμού με την Υψηλή Πύλη, αλλά και του αγγλο-γαλλικού παράγοντα στο πλαίσιο του διπλωματικού ανταγωνισμού στο χώρο της επαναστατημένης Ελλάδας.

Η κατάληψη του Παλαμηδιού εκτός των δεδηλωμένων πεποιθήσεων των απλών στρατιωτών της Ρούμελης ήταν και μια απάντηση του γαλλικού παράγοντα στην αγγλική διπλωματία, δια μέσου της γαλλικής φατρίας, η οποία ήλεγχε το εν λόγω φρούριο. Κι αυτό διότι η αγγλική διπλωματία κατάφερε να έχει το προβάδισμα των εξελίξεων στον επαναστατημένο ελληνικό χώρο κυρίως λόγω της αίτησης προστασίας (με ημερομηνία 24 Ιουλίου 1825) που απέστειλαν οι Έλληνες προς την Αγγλία και έμεινε γνωστή ως <<Πράξη Υποταγής>>.

Αν οι Ρουμελιώτες βρέθηκαν ανέστιοι μετά την πτώση του Μεσολογγίου και την κατάληψη της Στερεάς από τον Κιουταχή, οι Σουλιώτες βρέθηκαν στην ίδια κατάσταση προεπαναστατικά μετά την κατάληψη της πατρίδας τους από τον Αλή πασά. Έτσι αναγκάστηκαν να μετοικήσουν οι περισσότεροι στα Επτάνησα και να ενταχθούν στα μισθοφορικά σώματα των Άγγλων προκειμένου να ζήσουν τις οικογενειές τους. Η ελληνική επανάσταση έδωσε τη δυνατότητα της μυστικής και σταδιακής εξόδου των Σουλιωτών από τα Επτάνησα στον επαναστατημένο ελλαδικό χώρο. Οι περισσότεροι Σουλιώτες κατέφυγαν στη Δυτική Ελλάδα και οι βασικότεροι λόγοι ήταν, εκτός από τη γεινίαση του τόπου με την πατρίδα τους, η πρόσκληση που τους απηύθυνε ο Μαυροκορδάτος για τη δημιουργία προσωπικού μισθοφορικού σώματος και τα χρήματα του λόρδου Βύρωνα. Η υπογραφή στην Αγγλία της σύμβασης του δανείου και η εκλογή από τους Άγγλους του Βύρωνα ως προέδρου της επιτροπής, που θα προίστατο στη διάθεση των χρημάτων, συνήγειρε τους Σουλιώτες και τους οδήγησε στο Μεσολόγγι.

Η μόνιμη εγκατάσταση τόσο μεγάλου αριθμού ανέστιων ενόπλων Σουλιωτών μετά των οικογενειών τους κατά την Επανάσταση προβλημάτισε αρκετά ενωρίς την Κεντρική Διοίκηση. Έτσι αποφάσισε την 1 Ιουνίου 1823 να δοθεί το Ζαπάντι στην περιοχή του Βλοχού της Δυτικής Ελλάδας ως τόπος κατοικίας των Σουλιωτών <<και να τον καλλιεργούν προς ζωοτροφία τους>>. ⁵ Η απόφαση της Κεντρικής Διοίκησης να εγκαταστήσει τους Σουλιώτες στο Ζαπάντι ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων στους κατοίκους στη Δυτική Ελλάδα, οι οποίοι αρνούνται να μοιρασθούν τη γη τους με τους ετερόχθονες Σουλιώτες.

Η περίπτωση του Ζαπαντίου μπορεί μεν να έχει ως βασικό χαρακτηριστικό των αντιδράσεων το οικονομικό στοιχείο, καθώς θίγονται άμεσα οι Αιτωλοακαρνάνες από την εγκατάσταση των Σουλιωτών στα δικά τους χώματα, ουσιαστικά όμως φανερώνει τη γενικότερη νοοτροπία που επικρατεί εκείνη την εποχή στον ελλαδικό χώρο, της τοπικιστικής άρνησης προς κάθε τι το ξένο και της περιχαράκωσης της ιερής τους ιδιοπροσωπίας. Όσο για την απόφαση της εγκατάστασης των Σουλιωτών στο Ζαπάντι είναι μια απόφαση καθαρά πολιτική, που ελήφθη από τη Διοίκηση για να εκτονώσει αφενός την εκρηκτική κατάσταση που δημιουργήθηκε στο Μεσολόγγι με την παρουσία εκατοντάδων Σουλιώτικων οικογενειών και αφετέρου να δώσει

διέξοδο οικονομικό στους περιφερόμενους και πάντα μισθοδοτούμενους ένοπλους Σουλιώτες.

Η πρακτική των καπακιών στα χρόνια της Επανάστασης άγγιξε σχεδόν όλους τους οπλαρχηγούς της Ρούμελης. Ιδιαίτερα μετά την πτώση του Μεσολογγίου και με την πολιτική του Κιουταχή να μοιράζει <<απλόχερα προσκυνοχάρτια>>⁶ στη Στερεά Ελλάδα. Έτσι η έκταση του φαινομένου των καπακιών στη Ρούμελη κατά την περίοδο της Επανάστασης μας οδηγεί στην υπόθεση της μειωμένης πρόσληψης του επαναστατικού γεγονότος από τους εμπλεκόμενους οπλαρχηγούς και στους κοινωνικο-πολιτικούς παράγοντες που συμβάλλουν με τον τρόπο τους στη συνθήκη των καπακιών.

Από την ανάλυση των στοιχείων που παραθέσαμε στην εργασία συνάγεται ότι τα καπάκια ως συνθήκη προσωρινής ειρήνης με τους Τούρκους δεν μπορούν να υπαχθούν στο γενικό κανόνα της <<τουρκολατρείας>> ούτε να ερμηνευθούν με γενικούς κανόνες παρέκκλισης από τα επαναστατικά δρώμενα, διότι αυτό που ενέχει η πράξη των καπακιών και αποτελεί ασφαλή δείκτη ορθής ανάλυσης είναι η αιτιοκρατική σχέση του φαινομένου με την προσωπικότητα του Αρματολού, το χρόνο σύναψης της συνθήκης, το χώρο, τον χρόνο των καπακιών και τους όρους που οδήγησαν τον Αρματολό στη σύναψη των καπακιών. Είναι γεγονός και το υποστηρίξαμε στην εργασία μας ότι το φαινόμενο των καπακιών υπακούει σε κάποιες σταθερές και διέπεται από λογικές που συνθέτουν προσωρινά το αρματολικό με το κοινωνικό συμφέρον κατά την περίοδο της Επανάστασης.

Στη Ρούμελη μπορεί να μην υπάρχουν το 1818 μνημένοι στη Φιλική Εταιρεία σαν το Κολοκοτρώνη και τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και να διατηρούν με την Αρχή μια συστηματική σχέση λόγω του Αλή πασά και του ιδιάζοντος αρματολισμού, υπάρχουν όμως απόστολοι της Φιλικής που κατηχούν οπλαρχηγούς και προύχοντες στο μυστικό της Φιλικής Εταιρείας. Επομένως η Ρούμελη όχι μόνο δεν αφίσταται των δραστηριοτήτων της Εταιρείας, αλλά συμμετέχει ενεργά στην προετοιμασία της σχεδιαζόμενης Επανάστασης τόσο με τη μύηση οπλαρχηγών και πολιτικών προσώπων όσο και με τη διασπορά αποστόλων της, οι οποίοι κατηχούν Έλληνες σε άλλες περιοχές. Υπάρχει όμως μια γεωγραφική διαβάθμιση στη Ρούμελη όσον αφορά στη δραστηριότητα των Φιλικών. Στη Δυτική Ρούμελη υπάρχει δραστηριότητα Φιλικών και γίνεται σημαντική προσπάθεια μύησης των

κατοίκων στο μυστικό της Εταιρείας, αλλά σε μεταγενέστερο χρόνο από αυτόν της Ανατολικής και με αισθητή την απουσία των επιφανών οπλαρχηγών της, οι οποίοι κατηχούνται στα Γιάννενα, εκτός από τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο και τον Δημήτριο Μακρή που κατηχούνται στην Πρέβεζα και το Ζυγό αντίστοιχα.

Η διαφοροποίηση της Ανατολικής Ρούμελης από τη Δυτική δε σχετίζεται μόνο με το χρόνο πρόσληψης του <<εταιρικού>> γεγονότος από τις κοινωνικές δυνάμεις ούτε με την ισχύ των τοπικών κέντρων μύησης στα μυστικά της Φιλικής Εταιρείας· σχετίζεται πρωτίστως με τις κοινωνικές δυνάμεις που ελέγχουν το σύστημα της <<εταιρικής>> μύησης και κατ' επέκταση τα επαναστατικά γεγονότα που ακολουθούν. Στην Ανατολική Ρούμελη και ειδικότερα στη Λειβαδιά, όπου και το σπουδαιότερο κέντρο της Ρούμελης στη μύηση της Εταιρείας, ο έλεγχος των μυήσεων βρίσκεται στα χέρια των προυχόντων καθώς και η προστασία των αποστόλων.

Ο ονομαστικός κατάλογος των Φιλικών της Ρούμελης που συνθέσαμε αποδεικνύει αφενός το αριθμητικό μέγεθος των μυημένων κατοίκων της Ρούμελης στη Φιλική Εταιρεία και αφετέρου τη γεωγραφική και κοινωνική διαστρωμάτωση των μετεχόντων στο Μυστήριο της Εταιρείας.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι το αρματολικό φαινόμενο⁷ σχετίζεται προεπαναστατικά με ένα σύστημα τήρησης της τάξης σε ορεινές περιοχές ή φύλαξης ορεινών δερβενίων (περασμάτων), που είχαν στρατηγική ή οικονομική σημασία για την οθωμανική κατακτητική εξουσία. Με άλλα λόγια Αρματολοί είναι οι ένοπλοι ανυπότακτοι ραγιάδες που εξαναγκάζουν δια της βίας την οθωμανική εξουσία να τους διορίσει έμμισθους επιτηρητές κάποιων ορεινών περιοχών προς εξασφάλιση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Καθήκον των Αρματολών και υποχρέωσή τους είναι η φύλαξη των δερβενίων (διόδων) και η προστασία των κοινοτήτων (αρματολικιού) από τις επιδρομές των Κλεφτών.

Πάντως είναι γεγονός ότι οι Οθωμανοί εντάσσοντας τους Αρματολούς στο στρατιωτικό σύστημα εξουσίας με την ανάθεση της περιφρούρησης της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, αφενός εκτονώνουν τις κοινωνικές συγκρούσεις που δημιουργούνται σε τοπικο-κοινοτικό επίπεδο από την έως τότε ενεξέλεγκτη δράση των ενόπλων ομάδων και αφετέρου διαχειρίζονται με τον καλύτερο τρόπο, έστω και προσωρινά, την ένοπλη βία που δυνάμει

απειλεί το ίδιο το κοινωνικο-πολιτικό τους σύστημα, που διαμόρφωσαν με την κατάκτηση.

Η ανάθεση από την οθωμανική εξουσία σε μια ανυπότακτη και επικίνδυνη κλεφταρματολική ομάδα της διαφύλαξης των δερβενίων ή και μιας ευρύτερης περιοχής προϋποθέτει την ιδιότυπη <<υποταγή>> του Κλεφτοκαπετάνιου στην κατακτητική εξουσία και την παροχή στους Αρματολούς, εκ μέρους της τελευταίας με επίσημο έγγραφο (μπουγιουρντί), προνομίων που συνίστανται σε φοροαπαλλαγές, κοινοτική μισθοδοσία και τροφοδοσία. Το εύρος των αρμοδιοτήτων τους (στρατιωτικές, πολιτικές, οικονομικές - φοροσυλλογή, διακαστικές δικαιοδοσίες) δε φαίνεται να ακολουθεί νομοκανονιστική επιταγή, αλλά διαμορφώνεται από το εξουσιαστικό πλέγμα ισχύος Αρματολού – κοινότητας, από τη μορφή και τα όρια του αρματολικιού και τέλος από τις ιστορικές παραμέτρους της κατακτητικής εξουσίας.⁸

Είναι γεγονός πως ο <<προσκυνημένος>> και επίσημα αναγνωρισμένος από τη σουλτανική εξουσία Αρματολός έπαιρνε τη θέση του στο διαμορφωμένο τοπίο εξουσιαστικών σχέσεων μεταξύ τοπικών ενόπλων ομάδων, κοινοτήτων και οθωμανικών αρχών. Εθεωρείτο και ήταν ο εκπρόσωπος της ισχυρότερης ανυπότακτης ένοπλης ομάδας και ο καταλληλότερος να επιβάλει την τάξη και να εδραιώσει την ασφάλεια στην υπό τον έλεγχό του περιοχή. Βέβαια η μεταπήδηση του ανυπότακτου Κλέφτη στη θέση του <<υποταγμένου>> Αρματολού και αναγνωρισμένου εκπροσώπου της έννομης τάξης δεν παρείχε εγγυήσεις μακράς και απρόσκοπτης θητείας, αφού οι οθωμανικές μηχανορραφίες, οι κατά καιρούς προσπάθειες εκ μέρους των Οθωμανών αντικατάστασής του με Τουρκαλαβανούς δερβεναγάδες⁹ και οι συχνές πολεμικές συγκρούσεις της ασιατικής αυτοκρατορίας με τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις διέλυαν το πλέγμα των προσωρινών ισορροπιών εξουσίας. Και τότε ο Αρματολός γινόταν Κλέφτης και από <<νόμιμος>> εκπρόσωπος της οθωμανικής τάξης, διαπρύσιος εκφραστής της πιο ανυπότακτης αντίδρασης των ραγιάδων.

Ο Αρματολός των ορεινών περιοχών διαμορφώνει σίγουρα, δια της ισχύος των όπλων και της Οθωμανικής παραδοχής, ένα νομιμοποιημένο αυτόνομο οικονομικό και διοικητικό χώρο (το αρματολίκι), που του εξασφαλίζει μεγάλες οικονομικές απολαβές¹⁰ και τεράστια κοινωνική και πολιτική

αναγνωρισιμότητα. Ως διακεκριμένο μέλος της χριστιανικής στρατιωτικής αριστοκρατίας ο Αρματολός καθορίζει στο πλαίσιο της Οθωμανικής κοινωνίας τον κοινωνικο-πολιτικό του ρόλο, που τον φέρνει συχνά αντιμέτωπο με την αντίμαχη προεστική και κατακτητική εξουσία, και δημιουργεί τα γνωστά αρματολικά δίκτυα με τους συγγενικούς και πλασματο-συγγενικούς δεσμούς προκειμένου να εμπεδώσει την κυριαρχία του στην περιοχή και να συμβάλει στην κοινωνική του αναπαραγωγή.

Η σχέση του Αρματολού με την προεστική εξουσία είναι σαφέστατα σχέση ανταγωνιστική. Η βάση της σύγκρουσης τις περισσότερες φορές των δυο φορέων εξουσίας (αρματολικής και κοινοτικής) είναι οικονομική και αφορά πρωτίστως στην εκμίσθωση και είσπραξη των φόρων.¹¹ Η άποψη ότι <<οι Καπιταναίοι, οίτινες κυριαρχούν εις τας επαρχίας, εφαντάζοντο <πάντοτε> ότι με το σπαθί των εκέρδισαν το <<ψωμί>> των. Οι Προεστοί, το ανάπαλιν, ότι αυτοί συνεργούσαν και τους βαστούσαν <ως Αρματωλούς>->>,¹² είναι ενδεικτική και δηλωτική της αρματολικο-προεστικής νοοτροπίας και διαμάχης. Η αντιπαράθεση Κλεφταρματολών με την προεστική εξουσία για την κατοχή του αρματολικιού στην πραγματικότητα είναι ένα διαρκές και κανονικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας, σύμφυτο με τη λειτουργία των δυο χριστιανικών κυριαρχικών τάξεων. Αυτά τα <<δύο άκρα αντικείμενα>>¹³ συνυπάρχουν ταυτίζοντας προσωρινά τα συμφέροντά τους μόνο στην περίπτωση που η κατακτητική εξουσία επιθυμεί αφενός <<να απορροφήσει την οικονομική βάση και να εξαλείψει την κοινωνική δύναμη της διευθυντικής χριστιανικής τάξης>>¹⁴ και αφετέρου να κρατήσει μακριά την κλεφταρματολική ομάδα από το οριοθετημένο πλαίσιο της τοπικής εξουσίας.¹⁵

Ανάλογη είναι η αντιπαράθεση του Κλεφταρματολού με την οθωμανική εξουσία στην προπάθεια διεκδίκησης του αρματολικού αξιώματος. Αντίθετα η σχέση του Κλεφταρματολού με το λαό είναι σχέση αφενός αμφίδρομη προστάτη – προστατευόμενου¹⁶ και αφετέρου φοροεισπράκτορα και φορολογούμενου.

Είναι γεγονός ότι ο αρματολισμός που αναπτύσσεται στο πλαίσιο του οθωμανικού κατακτητικού συστήματος εξουσίας προεπαναστατικά στηρίζεται στις στρατηγικές σύστασης συμμαχιών μιας τοπικής ένοπλης ομάδας με αντίστοιχες ένοπλες ομάδες γειτονικών περιοχών και οργανώνεται στο πρότυπο συγγενικών δικτύων, τόσο στο εσωτερικό της ένοπλης ομάδας, όσο

και στις σχέσεις που αναπτύσσονται με τις άλλες γειτονικές ένοπλες ομάδες. Στόχος του αρματολισμού δια της δημιουργίας των ποικιλόμορφων συγγενικών δικτύων είναι η διατήρησή του και η αναπαραγωγή του στο πλαίσιο του οθωμανικού κατακτητικού συστήματος.

Η στάση των Αρματολών της Δυτικής Ελλάδας στο επικείμενο επαναστατικό γεγονός δε διαφέρει σε σχέση με τη στάση των Αρματολών άλλων περιοχών. Μυημένοι κι αυτοί στο Μυστικό της Φιλικής Εταιρείας περιμένουν την έναρξη της Επανάστασης. Με τη διαφορά ότι οι ως άνω Αρματολοί μυήθηκαν τελευταίοι και τελευταίοι μπήκαν στην Επανάσταση κι αυτό δεν ήταν άσχετο με μια γενικευμένη αρματολική νοοτροπία αυτοπροστασίας των αρματολικών κεκτημένων και αναμονής των πολεμικών εξελίξεων στις επαναστατημένες περιοχές.

Η συμμετοχή των Αρματολών της Δυτικής Ελλάδας στην Επανάσταση, έστω και καθυστερημένα, δρομολόγησε μια σειρά από πολεμικές επιτυχίες στο συγκεκριμένο χώρο και αίσθηση υπέρβασης των διαφορών τους. Το σκηνικό ανετράπη άρδην με την εμφάνιση του Μαυροκορδάτου και της ομάδας του οι οποίοι προσπάθησαν να εδραιώσουν πολιτικο-στρατιωτική εξουσία στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας σε βάρος όχι μόνο του αρματολικού συστήματος, αλλά πολλές φορές και της ίδιας της Επανάστασης. Το αρματολικό σύστημα με τις πολιτικές πρακτικές του Μαυροκορδάτου πλήττεται καίρια και διεμβολίζεται, αφού ένα μέρος του συν-παρατάσσεται με τη μαυροκορδατική φατρία και το άλλο αντιτίθεται στα νέα και επικίνδυνα για το μέλλον του δεδομένα.

Το αρματολικό σύστημα θα κριθεί για την πολιτική του συμπεριφορά και αξιοπιστία σε δυο τουλάχιστον περιπτώσεις: Η πρώτη σχετίζεται με την κατάληψη του Παλαμηδιού από τους ανέστιους ενόπλους Ρουμελιώτες μετά την πτώση του Μεσολογγίου και τις αντιδράσεις που γέννησε στους Αρματολούς η απόφαση για την εγκατάσταση των Σουλιωτών στο Ζαπάντι. Και η δεύτερη με τη χρήση της πρακτικής των καπακιών και τη συμμετοχή των Αρματολών στα μυστήρια της Φιλικής Εταιρείας.

Η κατάληψη του Παλαμηδιού μπορεί μεν να υπακούει στη λογική διασφάλισης της μελλοντικής απελευθέρωσης της Ρούμελης και συμμετοχής στις επικείμενες διαπραγματεύσεις με την Υψηλή Πύλη, δεν αφήσεται όμως η συγκεκριμένη πράξη από την πολιτική σκοπιμότητα των Αρματολών της

Ρούμελης προς διασφάλιση ιδίων συμφερόντων. Οι Αρματολοί μπήκαν στον Αγώνα <<με τους δικούς τους όρους>>¹⁷ και διατηρώντας το αρματολίκι τους. Το αρματολίκι και στην Επανάσταση εξακολουθεί να είναι για τους Αρματολούς όχι μόνο πηγή εσόδων και ζωτικός κυριαρχικός χώρος, αλλά κυρίως βάση εξουσιαστικής υπεροχής και αδιαπραγμάτευτο στοιχείο πολιτικής ισοκυρίας. Η κατάληψη λοιπόν του Παλαμηδιού από τους Ρουμελιώτες Αρματολούς έρχεται ουσιαστικά να αντικαταστήσει ως ένα βαθμό τα απολεσθέντα αρματολίκια και να εξασφαλίσει στους κατόχους του πολιτικό λόγο και συμμετοχή στα επαναστατικά τεκταινόμενα. Ανάλογη πολιτική πράξη μπορεί να θεωρηθεί και η αρνητική πρωτοστασία του αρματολικού συστήματος της Δυτικής Ελλάδας στην απόφαση της Κεντρικής Διοίκησης να εγκαταστήσει τους Σουλιώτες στο Ζαπάντι.

Η συμμετοχή των Αρματολών στην πρακτική των καπακιών και στο μυστήριο της Φιλικής Εταιρείας κρίνει εν πολλοίς την αξιοπιστία του αρματολικού συστήματος. Η καθυστερημένη μύηση των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας στα της Φιλικής Εταιρείας αποδεικνύει την επιφυλακτικότητα των ιθυνόντων της Φιλικής Εταιρείας ως προς τα πρόσωπα. Κι αυτό δεν είναι ανεξήγητο αν λάβουμε υπόψη ότι το αρματολικό σύστημα της Ρούμελης κατά την Αληπασαδική περίοδο είναι και διαφοροποιημένο και πλήρως ελεγχόμενο από τον πασά των Ιωαννίνων. Από την άλλη μεριά η πρακτική των καπακιών εκ μέρους των Αρματολών της Ρούμελης και στην περίοδο της Επανάστασης φανερώνει την αδιάπτωτη και κανονιστική του συμπεριφορά.

Τελειώνοντας μπορούμε να πούμε ότι στην ελληνική βιβλιογραφία υπάρχουν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις, όσον αφορά στο φαινόμενο του κλεφταρματολισμού. Η παραδοσιακή ιστοριογραφία, λαογραφία και εθνογραφία βλέπει στο πρόσωπο του Κλεφταρματολού τον εκπρόσωπο της ανυπότακτης ελληνικής συνείδησης, που μη μπορώντας να υπομείνει τη σκλαβιά του Τούρκου και τις παντοειδείς ταπεινώσεις εγείρεται και ανέρχεται <<επί των ορέων>> διαμορφώνοντας το αξιακό και οπλικό του σύστημα και επανακαθορίζοντας τη σχέση του με τον κατακτητή. Είναι ο Κλεφταρματολός, το πρότυπο του ήρωα που εκφράζει <<την πάλη μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων>> που ξεκινά <<μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως>>¹⁸ και ολοκληρώνεται με την επανάσταση του 1821. Ο Κλέφτης νοσηματοδοτεί την <<καινούρια συνείδηση>>¹⁹ του ελληνισμού που αρχίζει να εμφανίζεται από

τη στιγμή <<που η ψυχή του Νεοέλληνα προχώρησε από αρνητική στάση σε θετική, από το μίσος και από το θυμό προς τον τύραννο στην υπερήφανη συνείδηση της λευτεριάς του ατόμου>>. ²⁰ Η <<ληστρική>> συμπεριφορά στην οποία επιδίδεται πότε πότε είναι αποτέλεσμα (σύμφωνα με την παραδοσιακή ιστοριογραφία) αναγκών επιβίωσης και κατευθύνεται κυρίως σε πλούσιους μουσουλμάνους και κατά διάκριση σε χριστιανούς προύχοντες. ²¹

Η ανωτέρω ιστορική οπτική διαμορφωμένη κυρίως κατά τον 19^ο αιώνα μέσα στο αρνητικό, για τους Έλληνες, κλίμα των θεωριών του J. Ph. Fallmerayer και ενισχυμένη από τη λαογραφική έρευνα, ²² προσπαθεί να θεμελιώσει την εθνική ενότητα όχι μόνο πάνω στα αμιγώς ιστορικά στοιχεία, που η έρευνα αποκάλυψε, αλλά και στη γλωσσική και πολιτισμική πραγματικότητα και να εγγράψει στο συλλογικό υποσυνείδητο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εθνικής μας ιδιοπροσωπίας. ²³ Το δημοτικό τραγούδι και ιδιαίτερα το κλέφτικο είναι εκ των πραγμάτων ο χώρος απ' όπου αντλήθηκε το πρωτογενές υλικό για τη σύνθεση της ιστορικής τοιχογραφίας και της εθνικής μας ιδεολογίας. ²⁴

Η <<δεύτερη>> άποψη της ελληνικής βιβλιογραφίας απορρίπτει εξ' ολοκλήρου τη θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση των θεμάτων του λαϊκού πολιτισμού με τα οποία καταπιάνεται η παραδοσιακή ελληνική λαογραφία και την κατηγορεί για <<ανιστορισμό>>, <<εθνοκεντρισμό>> και <<μυθοποιητική εξιδανίκευση>> της εικόνας του ελληνικού λαού στην προσπάθειά της να θεμελιώσει την εθνικο-πολιτισμική ενότητα. Η ένστασή της με άλλα λόγια υπερβαίνει όχι μόνο τις βασικές αρχές της παραδοσιακής λαογραφίας, (της μοναδικότητας, της τρισχιλιετούς συνέχειας του ελληνισμού, της ομοιογένειας και της ταύτισης με τα δυτικά πρότυπα του ελληνικού πολιτισμού) αλλά επιπλέον της <<χρεώνει>> τάσεις ιδεολογικού ποδηγετισμού της ελληνικής κοινωνίας. ²⁵ Προς επίρρωση μάλιστα των επιχειρημάτων της, σχετικά με τον προσανατολισμό και τον θεωρητικο-μεθοδολογικό τρόπο προσέγγισης των θεμάτων του λαϊκού πολιτισμού, χρησιμοποιεί το δημοτικό τραγούδι και ιδιαίτερα το κλέφτικο τραγούδι, όπου ανιχνεύει κανείς τις <<δεδηλωμένες τάσεις>> της παραδοσιακής ελληνικής λαογραφίας.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι εκφραστές της <<δεύτερης >> άποψης θεωρούν αναγκαία την επανεννοιολόγηση θεμελιωδών εννοιών του

λαϊκού πολιτισμού και επιβεβλημένη μια ολοκληρωτική <<επιστημονική ρήξη>> με τις αρχές της παραδοσιακής ελληνικής λαογραφίας <<κατά το πρότυπο της νέας ελληνικής ιστοριογραφίας, σε σχέση με την ακαδημαϊκή, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για τη γόνιμη αναγέννηση της εθνολογίας στην Ελλάδα>>. ²⁶

Το προεπαναστατικό φαινόμενο του κλεφταρματολισμού, για τους συγγραφείς της <<δεύτερης >> άποψης, είναι συνδεδεμένο άρρηκτα με τη μακρά παράδοση της κοινωνικής ληστείας τόσο στα Βαλκάνια όσο και στη Μικρά Ασία καθώς και με το συνυπόστατο έκνομο φαινόμενο της προκαπιταλιστικής κοινωνίας.²⁷ Για τους ίδιους ερευνητές οι Κλέφτες και οι Αρματολοί είναι οι δύο εναλλακτικές όψεις της <<πρωτόγονης επανάστασης>>²⁸, της κοινωνικής σύγκρουσης που διεξάγεται ανάμεσα σ' αυτούς και την κοινοτική εξουσία με κίνητρο τη διεκδίκηση των κοινοτικών οικονομικών προσόδων (ενοικίαση και είσπραξη φόρων).²⁹ Πάντως σε κάθε περίπτωση ο άμεσος αποδέκτης της βίαιης σύγκρουσης των δύο εξουσιαστικών δυνάμεων είναι ο <<ανίσχυρος χριστιανικός πληθυσμός που, ωστόσο, μέσα από το αδιέξοδο της αθλιότητάς του, διαμορφώνει τα επαναστατικά του πρότυπα πάνω σε όποια υποδείγματα του προσφέρει η ανταρσία των κλεφτών απέναντι στην καθιερωμένη κοινωνική τάξη>>.³⁰ Το συγκρουσιακό πρότυπο λοιπόν του Κλεφταρματολού (στην ιστορικο-κοινωνική τους αντίληψη) σε καμία περίπτωση δε συμπυκνώνει και δεν εκφράζει πατριωτικά αισθήματα και εθνική συνείδηση,³¹ όπως διαπιστώνει η παραδοσιακή ελληνική λαογραφία και ιστοριογραφία, αλλά αντίθετα συγκροτεί την αντίληψη της διαρκούς ανταρσίας απέναντι στις κοινωνικο-πολιτικές εξουσίες και αυθεντίες χωρίς ωστόσο να απειλεί και τις δομές τους. Οι πιο πάνω αντιλήψεις και συμπεριφορές του Κλεφταρματολού <<μπορούν να ενταχθούν στην τυπολογία της βαλκανικής κοινωνικής ληστείας>>.³²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΜΕΡΟΣ Α: ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΡΜΑΤΟΛΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Ο ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΣ ΑΡΜΑΤΟΛΙΣΜΟΣ

1. Για τη σημασία που έχουν οι συγγενικοί δεσμοί στη δομή της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας βλ. Β. Νιτσιάκος, Παραδοσιακές κοινωνικές δομές, ό. π., σσ. 65-120.
2. Το κλίμα ανασφάλειας και αταξίας που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι Γκίμπ και Μπούουεν το αποδίδουν στην εξάπλωση της εκμίσθωσης των φόρων, καθώς τη θεωρούν ως τη σημαντικότερη αιτία, βλ. Gibb και Bowen, Islamic Society and the West, Λονδίνο 1950, τόμ. Ι, σ. 256, στο Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, ό. π., σ. 67.
3. Αυτόθι, ό. π., σ.21.
4. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο. (1833-1843), τόμ. Α΄, ό. π., σ. 70.
5. Διονύσης Τζάκης, Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, ό. π., σ. 29. Ο συγγενικός δεσμός της κλεφταρματολικής ομάδας φαίνεται και από τους στίχους των κλέφτικων τραγουδιών που ακολουθούν, πρβλ: <<Σαράντα κλέφτες ήτανε όλ' αδερφοξαδέρφια>> ή <<Ενύσταξα, μπρε ξάδερφε, και θέλω να πλαγιάσω,/ κι' εσύ κάτσε κι' αγνάντευε κατά την Κατερίνη>>, ακόμα <<Πού είσθε, φίλοι κ' εδικοί, αδέρφια και ξαδέρφια>>. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ. 68, 69, (Γιωργάκης Κιαγγέλης), σσ. 61-62 και σ. 61. σημ., και αρ. 34, (Ιωάννης Παλαιόπουλος), σ. 30. Και τους στίχους:<< Εχάσαμε την κλεφτουριά και το λεβέντη Κώστα,/ οπού χε δώδεκα αδερφούς και τριανταδυο ξαδέρφια>>. Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ο. π., αρ. 45, (Του Κώστα), σ. 50. Επίσης βλ. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ.167, (Ο θάνατος του Κώστα), σ.126.
6. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, ό. π., σ. 20. Για το οργανωμένο δίκτυο υποστήριξης των Κλεφτών στην Ελληνική επαρχία βλ. Τάσος Βουρνάς, Σύντομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, ό. π., σ. 36.
7. Πρβλ:<<Οι ίδιες οι παραγωγικές σχέσεις που θεωρούνται βασικός, αν όχι καθοριστικός, παράγοντας της κοινωνικής οργάνωσης ήσαν ενσωματωμένες στο σύστημα συγγένειας. Οι συγγενειακές σχέσεις λειτουργούσαν ως παραγωγικές σχέσεις, οι ρόλοι που τα άτομα αναλάμβαναν στο σύστημα παραγωγής προσδιορίζονταν από τις ιεραρχίες που διείπαν το σύστημα συγγένειας>>. Β. Νιτσιάκος, Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές, ό. π., σ. 98. Για το ρόλο της συγγένειας στη δομή των παραδοσιακών κοινωνιών της Νοτίου Βαλκανικής βλ., Α. Wace, M. Thompson, Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου, Θεσσαλονίκη

1989, Κυριακίδης. Επίσης βλ. Γ. Καββαδίας, Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία, Αθήνα 1991, Μπρατζιώτη. Επίσης βλ. Μ. Μερακλής, Ελληνική Λαογραφία, τόμ. Α΄. Κοινωνική Συγκρότηση, Αθήνα 1984, Οδυσσέας, σσ. 59-67. Επίσης για το πώς λειτουργεί η συγγένεια στους νομαδικούς και ημι-νομαδικούς πληθυσμούς της Βόρειας Πίνδου, βλ. Β. Νιτσιάκος, Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας. Αθήνα 1995, Πλέθρον, σσ. 44-63. Και ο Στάθης Δαμιανάκος αναλύοντας το πλαίσιο της ομοειδούς κοινωνικής οργάνωσης νομάδων κτηνοτρόφων και Κλεφτών, κάνει λόγο για ένα << τρόπο κοινωνικής οργάνωσης (γένος, τσελιγκάτο) βασισμένο σε ένα ευρύτατο δίκτυο σχέσεων συγγένειας, συμπεθεριών ή πλασματικής συγγένειας (αδελφοποιίες, ψυχοπαίδια, κουμπαριές), που αποτελούν το πρότυπο και για την οργάνωση της κλέφτικης συμμορίας>>. Στάθης Δαμιανάκος, Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός, ό. π., σ. 51.

8. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, ό. π., σ.27.

9. Για τη συγγενική διάρθρωση των αρματολικών οικογενειών χαρακτηριστική και αποκαλυπτική είναι η περίπτωση της αρματολικής οικογένειας του Νικολού Στορνάρη, που μας παραθέτει ο Κασομούλης:<<Από <τους> τρεις υιούς του Γέρου Στορνάρη Ευθύμιον, Ζαρακλήν και Γιαννάκην εγεννήθησαν έως 15 άλλα <παιδιά>, όπου ήτον εξαδέλφια 15 πρώτα <όλα>. Ο Ευθύμιος ήτον ο πρώτος καπιτάνος. Είχεν πέντε υιούς, τον Νικόλαον, Στέριον, Κώσταν, Γεώργιον και Μήτρον. Ο Νικόλαος διεδέχθη τον πατέρα του. [...] Οι τρεις τούτοι κλάδοι των πρωτοξάδελφων <Στορναραίων>, υπανδρεμένοι, όλοι με υιούς και θυγατέρας ανηλίκους, συμποσούντο έως 80. Ας εξηγηθούμεν <αναλυτικώς> καλύτερα. Ο Καπιτάνος Νικόλαος Στορνάρης είχεν τέσσαραις θυγατέραις και τρεις υιούς. Και από τους λοιπούς άλλοι τρεις υιούς και άλλοι πέντε, <ώστε> συμποσούντο έως 120 ψυχαίς μόνον τα μέλη της οικογενείας των>>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 267. Επίσης βλ. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο. (1833-1843), τόμ. Α΄, ό. π., σ. 71. Επίσης βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, ό. π., σ. 28.

10. Χαρακτηριστικός και καθόλα προσδιοριστικός των συγγενικών δεσμών των ανθρώπων είναι ο στίχος από το κλέφτικο τραγούδι που ακολουθεί:<< Εγώ μ'ο Γιάννης του Σταθά, γαμπρός του Μπουκουβάλα>>. Σπ. Ζαμπελίου, Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, ό. π., αρ.23, (Ο Γιάννης Σταθάς), σ.22. Επίσης ο ίδιος στίχος στο Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ο. π., αρ.67, (Του Γιάννη Σταθά), σ.77, και στο Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ.40, (Ιωάννης Σταθάς),σ. 35. Με το ίδιο πνεύμα διατυπώνονται και οι παρακάτω στίχοι:<<Εγώ είμαι κόρη ανύπαντρη, του Μπότσαρη η Λένη>> και αλλού <<τι εγώ είμ' η Λέν' του Μπότσαρη, η αδερφή του Νότη>>. Αυτόθι, ό. π., αρ. 60, 61, (Ελένη Μπότσαρη), σσ. 52-53.

11. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο. (1833-1843), τόμ. Α΄, ό. π., σ. 71. Ο γάμος ξέφευγε από τη διαδικασία των οικογενειακών διαπραγματεύσεων και την πολιτική της οριζόντιας συνένωσης ίσων ατόμων μόνο στην περίπτωση ερωτικού πάθους ή απαγωγής που στόχο είχε τη σύνδεση της οικογένειας του απαγωγέα με κοινωνικά ανώτερους ανθρώπους. Η περίπτωση του Σπύρου Κοντογιάννη, γιου του Αρματολού Πατρατζίκιου Κωνσταντίνου Κοντογιάννη, που απήγαγε την Αγορούλα, κόρη του Δημάκη Χατζή μεγάλου προύχοντα του Μαυρίλου, εντάσσεται ακριβώς σ' αυτή την κατηγορία, βλ. Στρατηγού Π. Κοντογιάννη, Κοντογιανναίοι, Αθήναι 1924, σ. 39. Για το ίδιο θέμα βλ. Χαρ. Αρ. Παπαγεωργίου, Στις Πλαγιές του Τυμφρηστού, σ. 54.

12. Πατρατζίκι ονομαζόταν η Υπάτη.

13. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 414. Επίσης για το σκοπό των επιγαμικών σχέσεων και των πολιτικών συμμαχιών ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες βλ. P. Clastres, Αρχαιολογία της βίας. Ο πόλεμος στις πρωτόγονες κοινωνίες, Αθήνα 1994, Έρασμος, σ. 37. Στην ίδια κατεύθυνση βλ. Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821. Θεσσαλονίκη 1991, Βάνιας, σ. 65.

14. Για τις μορφές που παίρνουν οι συμμαχικές διασυνδέσεις των Αρματολών, πρβλ.:<<Οι συμβασιακοί δεσμοί έχουν δύο κατά βάση παραλλαγές: τις οριζόντιες συμβάσεις, ή συμμαχίες, που δένουν μεταξύ τους ίσης ή σχεδόν ίσης κοινωνικοοικονομικής περιωπής συμβαλλομένους, και τις κάθετες συμβάσεις ή συμβάσεις προστάτη-πελάτη, που δένουν μεταξύ τους άτομα διαφορετικής κοινωνικοοικονομικής θέσης και ισχύος>>. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, ό. π., σ. 23.

15. Νίκος Γ. Κοταρίδης, Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα, ό. π., σ. 70.

16. Για την έκταση των αρματολικών δικτύων που συγκροτούνται στη βάση των θεσμοθετημένων δεσμών συγγένειας στο χώρο της Ρούμελης, βλ., τον πίνακα που δημιουργήσαμε στις σελίδες 70-88 της εργασίας. Επίσης πρβλ.:<<Όπως όλες οι αρματολικές οικογένειες τότε και σε μεγαλύτερο βαθμό οι Μπουκουβαλαίοι, φρόντιζαν και με τις επιγαμίες συνδέθηκαν και συγκρότησαν ένα πανίσχυρο συγγενικό καπετανάτο όπου με επίκεντρο τα Άγραφα, περιελάμβανε όλα τα ξακουστά τότε αρματολίκια: Τζουμέρκα, Βάλτο, Ξηρόμερο, Βόνιτσα και Πατρατζίκι (Υπάτη)>>. Αλεξάνδρα Καρακώστα- Αηδόνη, Κλέφτες και Αρματολοί του ορεινού Βάλτου, Αργίριο 2004, σ. 22.

17. Πρβλ.:<<Σύμμαχοι, συνάμα και συγγενείς, μπορούν να ελπίζουν σε μεγαλύτερη διάρκεια της πολεμικής αλληλεγγύης, αν και οι δεσμοί συγγένειας δεν είναι καθόλου μια οριστική εγγύηση πίστης για τη συμμαχία>>. P. Clastres, Αρχαιολογία της βίας. Ο πόλεμος στις πρωτόγονες κοινωνίες, ό. π., σ. 37. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ., Σπύρος Ασδραχάς, Ιστορικά Απεικασματα, Αθήνα 1995, Θεμέλιο, σσ. 239-246.

18. Πρβλ.:<<Ένας εντόπιος Γιολδάσης φόνευσε έναν Συκάν, μετέπειτα δε δια να συμφιλιωθούν συγγένεψαν και ο Γεώργιος Γιολδάσης γαμβρός των Συκάδων, τη

υποστηρίξει τούτων έγινε αρματωλός του Καρπενησίου...>>. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 22, αρ. 964, Γ.Α.Κ.

19. Α. Βαλαωρίτου <<Άπαντα>>, τόμ. Γ΄, Αθανάσιος Διάκος, Αθήναι 1867, σ. 179 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ2, αρ. 111, Γ.Α.Κ. Έξαρχοι, εκτός από το Ζήδρο, υπήρχαν ο Μάρκο-Πούλιος στην Ήπειρο, ο Τριμπούκης στην Ακαρνανία, ο Τζόλκας στην Ευρυτανία και στη Φθιώτιδα και ο Βρυκόλακας στην Παρνασσίδα, Δωρίδα και Ναυπακτία. Αυτόθι, ό. π., σ. 179. Επίσης πρβλ. και τους στίχους κλέφτικου τραγουδιού: <<Ξήντρο μου ήσουν φρόνιμος, απ' όλα τα πρωτάτα,/ Ήσουν και πρώτος Έξαρχος, 'ς όλα τα μοναστήρια./ [...] Δεν τ' όχω πως θε να χαθώ, και πως θε ν' αποθάνω,/ Μόν' τ' όχω σε παράπνο, και σ' εντροπή μεγάλη,/ Που θε να 'μπη Αρβανιτιά, μέσα 'ς την Ελασσώνα,/ Και θα μου κάψουν τα χωριά, κι όλα τα βιλαέτια./ Και θα το έχω σ' εντροπήν, όπ' ήμουν καπετάνος>>. Α. Ιατρίδου, Συλλογή Δημοτικών Ασμάτων, Παλαιών και Νέων, ό. π., (Λεηλασία Ελασσώνας), σ. 14. Επίσης για το Ζήδρο υπάρχουν τέσσερα κλέφτικα τραγούδια στη Συλλογή Α. Passow, βλ. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 15, 16, 16β, 17, σσ. 15-18. Επίσης βλ., Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 17 σημ 1. Επίσης για άλλο Έξαρχο μιλά και το τραγούδι του Α. Passow: << Θεέ μου τι να γίνηκεν ο έξαρχος ο Λάζος;/ Πούταν στον κόσμο ξακουστός στον κόσμο ξακουσμένος>>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 59, (Ο Λάζος), σ. 51.

20. Αρματολικές χωραρχίες ή πολιταρχίες ή κόλια ήταν διαιρέσεις του αρματολικιού σε μικρότερα τμήματα τα οποία διοικούσαν οι πολιτάρχες ή κολτζήδες, συνήθως πρωτοπαλλήκαρα του Αρματολού, και υπόκειντο άμεσα στην εξουσία του. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα βλ., Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 260-262. Η διαίρεση του αρματολικιού σε κόλια είναι χωρίς αμφιβολία εξέλιξη του αρματολικού φαινομένου. Μια εξέλιξη αυτονομιστική, λειτουργική, ένα <<κράτος εν κράτει>> που φτάνει μέχρι την Επανάσταση. Για το θέμα αυτό, πρβλ. <<Εις όλα τα μέρη [του Ζυγού] έχει [ο Μακρής] κολτζήδες. Αυτοί κάμουν τας κρίσεις, αυτοί αποφασίζουν, αυτοί εκτελούν, αυτοί οικειοποιούνται τα εθνικά χωράφια, αυτοί τα βιβάρια.>> Επιστολή Α. Μαυροκορδάτου στους Συμβούλους του Πολέμου, στο Δ. Λουκόπουλου, Ο Ρουμελιώτης Καπετάνος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το Αρχείο του, Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1931, σ. 70.

21. Α. Βαλαωρίτου <<Άπαντα>>, τόμ. Γ΄, Αθανάσιος Διάκος, ό. π., σ. 179. Επίσης για την οργάνωση των πρωτάτων βλ. Τρυαντ. Μπάρτα, Αναμνήσεις φιλοπάτριδος, Παρίσι 1861, σ. 173 σημ. στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ2, αρ. 142, Γ.Α.Κ.

22. Πρβλ.:<<Οι Έξαρχοι ούτοι,[...] εκυβέρνων δια τοπαρχών, εδίκαζον πολιτικός και θρησκευτικός διαφοράς, επώπτευον τα μοναστήρια, είχαν ιδίαν σημαίαν και σωματοφυλακήν>>. Α. Βαλαωρίτου <<Άπαντα>>, τόμ. Γ΄, Αθανάσιος Διάκος, ό. π., σ. 179.

23. Νίκος Γ. Κοταρίδης, Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα, ό. π., σσ. 71-72.

24. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 261.
25. Για τις επιμέρους μορφές των συγγενικών δεσμών (κουμπαριά, υιοθεσία, αδελφοποίηση) ο Β. Νιτσιάκος χρησιμοποιεί τον όρο <<πνευματικές συγγένειες>> πρβλ: << Τέτοιοι δεσμοί που αποκαλούνται δεσμοί πνευματικής συγγένειας (ritual Kinship) έχουν χαρακτηριστεί “εναλλακτικές κοινωνικές δομές”, διότι λειτουργούν ως εναλλακτικοί μηχανισμοί κοινωνικής συνοχής συμπληρώνοντας τα κενά που αφήνει η συγγένεια και η αγχιστεία στη δομή της κοινότητας>> Β. Νιτσιάκος, Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές, ό. π., σ. 87.
26. Αυτόθι, ό. π., σ. 87. Επίσης πολλά στοιχεία για το ίδιο θέμα, βλ., Β. Νιτσιάκος, <<Μηχανισμοί Εναλλακτικών Κοινωνικών Δομών: Κουμπαριά και Πελατειακές Σχέσεις στην Αγροτική Ελλάδα>>, Θεωρία και Κοινωνία, τόμ. 2 (1990). Επίσης βλ. J. K. Campbell, Honour Family and Patronage, Oxford: University Press, 1964, σσ. 213- 262.
27. Σπ. Ζαμπελίου, Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, ό.π., αρ.80, (Ο Κλέφτης Κουμπάρος), σ. 70. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό.π., αρ. 58,(Ο Γεωργάκης), σσ. 50-51. Επίσης πρβλ:<< Εσείς βουνά Βενέτικα βουνά της Καραφλούζας/ Τους κλέφτες τί τους κάματε και τους καπετανούς/ Όλο το μάη εδωήσανε κι’ όλο τον αλωνάρη/ Και πίσ’ απάνου κάμανε κατ’ της παληές κουμπάρες./ Κουμπάρες τους καρτέρεσαν με τα παιδιά ‘ς τα χέρια/ Φλωριά κερνάνε τα παιδιά και της κουμπάρες γρόσια>>. Α. Καρκαβίτσας, Άπαντα, Αθήνα 1973, Καπόπουλος, τόμ. Δ΄, σ. 64.
28. Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ό. π., αρ.35, σ. 42.
29. Δ. Κοντογιώργης, Η Ελλαδική Λαϊκή Ιδεολογία, ό. π., σσ. 141-142. Για το πώς λειτουργεί η αμφίδρομη σχέση της κουμπαριάς σε κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο πρβλ:<<Ο Δίπλας πάει στ’ Άγραφα κι’ Αντώνης πάει στον Βάλτο/ Κι’ ο Νάσος πέρα πέρασε κατά τα Βλαχοχώρια,/ Για να βαφτίσ’ ένα παιδί, να πιάση μια κουμπάρα./ Κουμπάραις τον καρτέρησαν με το παιδί στα χέρια./ Την μια κερνάει τάληρα, την άλλη δίδει γρόσια,/ Και ταις κουμπαραποπούλαις του τάληρα και ρουμπιέδες>>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ.48, (Ο Νάσος), σ. 80.
30. Δ. Κοντογιώργης, Η Ελλαδική Λαϊκή Ιδεολογία, ό. π., σ. 143.
31. Γ. Χρ. Χασιώτου, Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών Ασμάτων, ό. π., αρ.58 (Ο Κακαράντσας και οι Φραγγάδες), σ. 126.
32. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ.120, (Η λήστευσις του άρχοντος Νικολού), σ.104.
33. Στρατηγού Π. Κοντογιάννη, Κοντογιανναίοι, ό. π., σ. 11.
34. Οι συνδεδεμένοι δια της αδελφοποιίας ελέγοντο και βλάμηδες, σταυραδέρφια και μπρατίμια, βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτη, Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων στην Τουρκοκρατία, Αθήνα 2002, Παπαδήμα, σ. 165. Επίσης βλ. Ιω. Φιλήμονος, Φιλική Εταιρία, ό.π., σ. 144 σημ. α΄. Περικλή Ροδάκη, Κλέφτες και Αρματολοί, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 234. Ο ορισμός περιí αδελφοποιίας του Στ. Κυριακίδη παρουσιάζει αρκετά καλά την εικόνα και τις υποχρεώσεις

που αυτή γεννά στους εμπλεκόμενους, πρβλ: <<Αδελφοποιία είναι δια μαγικής τινός πράξεως ή ιεροτελεστίας δημιουργία αδελφικού δεσμού μεταξύ δύο, σπανιώτερον δε και περισσοτέρων ατόμων, τα οποία έκτοτε έχουν την υποχρέωσιν να αλληλοβοηθώνται εις πάσαν του βίου περίστασιν, εν περιπτώσει δε φόνου του ετέρου να εκδικώνται τον φονευθέντα>> Στ. Κυριακίδης, "Αδελφοποιία", Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. Α', σ. 569. Επίσης για την αδελφοποιία βλ. Βάσω Δ. Ψιμούλη, Σούλι και Σουλιώτες, [Κ.Ν.Ε., Ε.Ι.Ε.], Αθήνα 1998, σσ. 302-306, 439.

35. Β. Νιτσιάκος, Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές, ό. π., σ. 91.

36. Για το δεσμό της αδελφοποιίας στις συγκρουσιακές ή πολεμικές κοινωνίες, βλ. Στάθης Δαμιανάκος, Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός, ό.π., σσ. 80, 84-85. Επίσης βλ. Γ. Κολιόπουλος, Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ό.π., σσ. 224-225.

37. Για τη σχέση της αδελφοποιίας με το φαινόμενο της βεντέτας, βλ. Β. Νιτσιάκος, Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές, ό. π., σ. 92. Επίσης βλ. Ε. Αλεξάκης, Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης, Αθήνα 1980, σσ. 260-262. Επίσης για την οικογενειακή βεντέτα στην ορεινή επαρχία της Δωρίδας (Αρτοτίνα) βλ., Γιάννη Α. Ρουφαγάλη, Αρτοτίνα, Αθήνα 1990, Εκδοτική Τυπογραφική, σσ. 273-280.

38. Δ. Λουκόπουλου, Ποιμενικά της Ρούμελης, ό. π., σσ. 210-211. Επίσης βλ. περιγραφή της τελετής με αρκετά συμβολικά στοιχεία στο Ι. Μ. Χατζηφώτη, Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων στην Τουρκοκρατία, ό. π., σ. 165. Για την τελετή της αδελφοποιίας, που εκτός του όρκου του Ευαγγελίου περιλαμβάνει αιματοχυσία και αιματοποσία, βλ. Περικλή Ροδάκη, Κλέφτες και Αρματολοί, ό. π., τόμ. Α', σ. 234. Επίσης βλ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, ό. π., σ. 99, σημ. 2. Για το θρησκευτικό στοιχείο στην τελετή αδελφοποιίας πρβλ. τους στίχους από το κλέφτικο τραγούδι (Σαφάκας): <<κ' είχε και φίλο γκαρδιακό τον καπετάν Σωτήρη,/ φίλον από μικρά παιδιά, και βλάμην 'στο βαγγέλιο>>. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια Συλλογή Δημωδών Ασματών, ό. π., αρ.99, σ. 86. Επίσης βλ. Σπ. Ζαμπελίου, Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, ό. π., αρ. 93, (Θάνατος Σαφάκα), σ. 79. Η τελετή της αδελφοποιίας με την παρουσία ιερωμένου απαγορεύτηκε από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, ως εκκλησιαστικό παράπτωμα, με τρεις αποφάσεις κατά τον 19^ο αι. (1859, 1862, 1863) και απαγορεύθηκε στους ιερείς να παρίστανται σε τελετές αδελφοποιίας με απειλή τιμωρίας. Για το θέμα αυτό βλ. Β. Νιτσιάκος, Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές, ό.π., σ. 91. Την ίδια εποχή το Ελληνικό κράτος ποινικοποιεί το θεσμό της αδελφοποιίας με το αιτιολογικό ότι οι τέτοιου είδους δεσμοί μεταξύ στρατιωτών και ληστών καθιστούν αδύνατη την καταδίωξη της ληστείας. Γι' αυτό το θέμα βλ. Γ. Κολιόπουλος, Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ό. π., σσ. 224-225.

39. Δ. Λουκόπουλου, Ποιμενικά της Ρούμελης, ό. π., σ. 211. Επίσης βλ. Γ. Καβαδίας, Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία, ό. π., σσ. 131-133, 135-136.

40. Ο Δ. Λουκόπουλος στα <<Ποιμενικά της Ρούμελης>> γράφει για την απαραίτητη γυναικεία παρουσία στις τελετές αδελφοποιίας, πρβλ: <<Μα για να πιάσει η ευκή, [της

Εκκλησίας] έπρεπε νάχουν και γυναίκα στη μέση. Σε πέντε-δέκα αδερφοποιτούς βρίσκονταν κι ένα θηλυκό μέσα. Το κορίτσι αυτό ήταν η αδερφοποιή τους. Σωστή αδερφή τη λογάριζαν από τότε και πέρα. Γι' αμαρτία το είχαν, να πάρει αδερφοποιός την αδερφοποιή του γυναίκα. Ποτέ δεν έγινε τέτοιο πράμα. Και το συγγενολόι του αδερφοποιού και της αδερφοποιής γινόταν αδερφοποιόι όλων των αδερφοποιών>>. Δ. Λουκόπουλου, Ποιμενικά της Ρούμελης, ό. π., σ. 211. Επίσης η ύπαρξη αδελφοποιής στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία εντοπίζεται και στα κλέφτικα τραγούδια, πρβλ:<<" Τι με τηράς σταυραδερφέ; Τι με τηράς μπρε Διάκο;/ Πιάσε και γράψε μια γραφή σ' αυτόν τον Αναγνώστη;/ Φωτιά να κάψη τ' άσπρα του, φωτιά και τα φλωριά του /Εγώ κοιμούμαι μοναχή ψηλά στα κορφοβούνια./ Έχω τουφέκια πάπλωμα κ' έχω σπαθιά για στρώμα/ Και τ' ασημένια χαμαϊλιά τάχω προσκεφαλάδαις">>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό.π., αρ. 71, (Ο Διάκος), σσ. 60-61 και αρ. 260 (Ο Καλτσοδήμος), σσ. 193-194. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Γιάννη Α. Ρουφαγάλη, Αρτοτίνα, ό. π., σ. 140. Α. Καρκαβίτσα, Άπαντα, τόμ. Γ', (ο Αρματολός), σ. 401.

41. Β. Νιτσιάκος, Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές, ό. π., σ. 92. Επίσης βλ. Στ. Κυριακίδης, " Αδελφοποιία " , Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. Α', σ. 569. Γ. Καββαδίας, Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία, ό. π., σσ.127-132. Για τους επιγαμικούς περιορισμούς και τις απαγορεύσεις που επιβάλλει η πνευματική συγγένεια στα μέλη της στο Μεσογειακό χώρο βλ. Ρ. Sant- Cassia <<Γαμήλια πολιτική. Στρατηγικές χρήσης της προίκας σ' ένα κυπριώτικο χωριό>> σσ. 136-137, 139, στο C. Piauxt (επιμ.), Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο, Αθήνα 1994, Εστία.

42. Διονύσης Τζάκης, Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, ό. π., σ. 36.

43. Δ. Λουκόπουλου, Ποιμενικά της Ρούμελης, ό. π., σ. 210.

44. Περικλή Ροδάκη, Κλέφτες και Αρματολοί, ό. π., τόμ. Α', σ. 234. Επίσης βλ. Στ. Κυριακίδης, " Αδελφοποιία " , Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. Α', σ. 569. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, ό. π., σ. 99, σημ. 2. Για το δεσμό της αδελφοποιίας μεταξύ αλλόδοξων και τις υποχρεώσεις που αυτή γεννά και μετά το θάνατο του αδελφοποιού, πρβλ:<<Σε σε Μπραϊμή μ' αδελφέ, φιλέ μ' αγαπημένε,./ Να μούχης έγνοια το παιδί, τον πύργον της Μπαρδούνιας>>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ.181, (Ο Ζαμπαρδούνιας), σ. 135.

45. Πρβλ:<<Τέτοιες αδελφοποιήσεις μεταχειρίστηκε ο ξακουστός Ρήγας Φεραίος για να συνενώσει εναντίον του κοινού εχθρού τους κλέφτες με τους ντερέ-μπέηδες-τους μωαμεθανούς δηλαδή που είχαν σηκώσει κεφάλι κατά της Πύλης>>.Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, Ο Ελληνικός Λαός, τόμ. Β', Αθήνα 1976, (α' έκδ. Χαϊδελβέργη 1835), Τολίδη, σ. 692. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο. (1833-1843), ό. π., τόμ. Α', σ. 73.

46.Γκρίγκορι Λ. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ'και στις αρχές του ΙΘ'αιώνα, ό. π., σ. 339.

47. Πρβλ: <<Εν ηλικία ων ετών δεκατριών, ο Οδυσσεύς εξητήθη παρά του Αλή πασσά, δι' ην ούτος ώφειλεν ευγνωμοσύνην προς τον πατέρα αυτού Ανδρούτσον. Όταν ο Αλής ήτο βέγης μικρός, ο δε Ανδρούτσος οπλαρχηγός ισχυρός, αμφότεροι εγένοντο κατά την τότε συνήθειαν <<βλάμηδες>> (αδελφοποιητοί), και πολλάκις ο πρώτος έλαβε βοήθειας σημαντικής παρά του δευτέρου>>. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επαναστάσεως, ό. π., τόμ. Γ', σ.440 σημ. α'. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Τάκη Λάππα, Οδυσσέας Αντρούτσος, Αθήνα, Μ. Πεχλιβανίδης, σ.13.
48. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο. (1833-1843), ό. π., τόμ. Α', σ. 73.
49. Ο Γ. Βλαχογιάννης στην εισαγωγή του στα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη γράφει ότι ο Μακρυγιάννης, ο Νικηταράς και ο Γκούρας ήταν συνδεδεμένοι δια της αδελφοποιίας, βλ. Στρατηγού Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, επιμ. Γιάννη Βλαχογιάννη, ό. π., σ. 13 και σημ. 1. Επίσης για το ίδιο θέμα καθώς και για το γεγονός ότι ο θεσμός της αδελφοποιίας χρησιμοποιήθηκε για τη συγκρότηση μυστικών εταιρειών, όπως η Φιλική Εταιρεία, λόγω της ισχυρής σύνδεσης των μελών της, βλ. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο. (1833-1843), ό. π., τόμ. Α', σ. 73.
50. Αυτόθι, ό. π., σ. 72. Για το τελετουργικό, τη συχνότητα των υιοθεσιών, την κατηγοριοποίηση των θετών παιδιών και τις τοπικές(νομικά κατοχυρωμένες) διαδικασίες υιοθεσίας βλ. Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, Ο Ελληνικός Λαός, ό. π., τόμ. Β', σσ. 690-691.
51. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, ό. π., σ. 29.
52. Πρβλ: <<Σαράντα κλέφταις ήμασταν, σαράντα δυο νομάτοι,/ όλ' έναν όρκο κάναμαν μέσ' στ' άγιο το Βαγγέλιο/ 'αν αρρωστήσ' ο σύντροφος να τον φυλά(του)ν οι άλλοι' >>. Γ. Χρ. Χασιώτου, Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών Ασμάτων, ό. π., αρ. 7, (ο όρκος σαράντα κλεφτών), σ. 94. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ.147, (ο θάνατος του κλέφτου), σ.113.
53. Λέξη αλβανικής προέλευσης που σημαίνει αμοιβαίος λόγος τιμής και βεβαίωση φιλίας ή συνεργασίας, πίστη, εμπιστοσύνη.
54. Περικλή Ροδάκη, Κλέφτες και Αρματολοί, ό. π., τόμ. Α', σ. 233. Επίσης πρβλ: <<Πούστε παλληκαράκια μου λίγα και παινεμένα,/ Ναρθήτε να με πάρετε απ' τους σκυλοκονιάρους,/ Που μ' έφαγαν με απιστιά, με έφαγαν με μπέσα>>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό,π, αρ.41, (Ο Αλέξης Καλόγηρος), σ. 35.
55. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 24 σημ. 5 και σ. 32 σημ. 3.
56. Πρβλ: << Ο Πουλής ούτος κατά προτροπήν του Αλή Πασσά δολοφονήσας μετ' ολίγον τον ρηθέντα Μανώλην, ηυνοήθη τα μέγιστα υπό του τυράννου, όν και συνέτρεξεν ουσιωδώς εις την εν Σέλτζω καταστροφήν των Σουλιωτών>>. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια. Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., σ. 97 σημ. Επίσης δολοφονικά όργανα του Αλή πασσά γίνονται οι ευνοούμενοί του Αρματολοί: Δ. Καράϊσκος,

Γεώργιος Τσόγκας, Γώγος Μπακόλας, βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ12, αρ. 37, Γ.Α.Κ. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια. Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ. 73, (Βρυκόλακας), σ. 66. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 98. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή, ό. π., τόμ. Α', σσ. 244-245 σημ. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., σσ. 62-63 και σημ.22,23. Για την εύνοια που επέδειξε ο Αλή πασάς στο Γεώργιο Τσόγκα βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ12, αρ. 208, Γ.Α.Κ.

57. Ο λαϊκός δημιουργός στα κλέφτικα τραγούδια της περιόδου καταγράφει ως εντυπωσιακό γεγονός την κρίση των διαπροσωπικών και συγγενικών σχέσεων, πρβλ:<<Σήκ' Αντώνη να φύγωμε, πάμε κάτω στο Βάλτο./ Μας πρόδωσαν οι φίλοι μας, οι αδερφοποιητοί μας>>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ.95, (Αντώνης και Γιώργος Κατζαντώνης), σ. 78. Επίσης πρβλ:<<Δεν σ' τώπα Κώστα μια βολά, δεν σ' τώπα Κώστα δύο./ Τι χάλευες, τι γύρευες αυτού στα Βλαχοχώρια;/ -Επήγα κ' επολέμησα με τους Κοντογιανναίους./ Και μ' έφαγαν με απιστιά, με φάγανε με μπέσα>>.Αυτόθι, ό. π., αρ.124, (Οι Κοντογιανναίοι), σ. 99. Επίσης πρβλ:<< Τον Κωνσταντέλο βάρεσαν Σπαθιά και Θανασούλα/ Κι' ο Θανασούλας χούγιαξε κι' ο Κωνσταντέλος λέει:/ -Το που 'σαι Ντουλαβέρη μου και πρώτο παλληκάρη,/ Πώχω δυο λόγια να σου ειπώ τρία να σου 'μιλήσω/ Φίλο μην αναμπιστευθής, φίλο μη βάλης μπέσα,/ Ο φίλος φίδι γένεται κι' αστρίτης και σε τρώει>>. Α. Καρκαβίτσας, Άπαντα, ό. π., τόμ. Δ', σ. 50. Από τους ονομαστούς Αρματολούς, ο Τσάρας, ο Λάππας, οι αδελφοί Γιάννης και Βασίλης Σταθάς υπήρξαν μερικά από τα πολλά θύματα της ραδιουργίας του Αλή πασά και της τακτικής αλληλοεξόντωσης των Κλεφταρματολών. Για το θέμα αυτό βλ. Περικλή Ροδάκη, Κλέφτες και Αρματολοί, ό. π., τόμ. Α', σ. 360. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., σσ. 30-31.

58. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ.135, (Ο κλέφτης του Ολύμπου), σ. 106

59. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια. Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ. 94, (Φλώρος), σ. 82. Επίσης για τη δοκιμασία των πνευματικών συγγενικών σχέσεων πρβλ. και το κλέφτικο τραγούδι <<Σαφάκας>>: << Εις την Τατάρναν έφθασε, 'ς την εκκλησιάν εμπήκε,/ κ' έταξε χρυσοκάντηλο να φέρη να κρεμάση,/ αν φτάση πέρα 'ς τ' Άγραφα πούχε δικούς και φίλους,/ κ' είχε και φίλο γκαρδικό τον καπετάν Σωτήρη,/ φίλον από μικρά παιδιά, και βλάμην 'ς το βαγγέλιο./ Έφθασε και τον εύρηκε και 'γλυκοφιληθήκαν./ Και τι τα θέλει τα φιλιά, και τα γλυκά τα λόγια;/ Την άλλη μέρα πέσανε τρία πικρά ντουφέκια,/ εκεί που 'τρώγαν κ' έπιναν με το Σωτήρη Στράτο./ Ψηλή φωνίσαν έβγαλε με ματωμένη γλώσσα./ -Βλάμη, γιατί μ' εσκότωσης, μ' επήρες 'ς το λαιμό σου;>>. Αυτόθι, ό. π., αρ. 9, (Σαφάκας), σ. 86.

60. Για την αντίδραση του αρματολικού δικτύου στη δολοφονία Τζιάρα από τον Αρματολό και αδελφοποιτό Βλαχοθόδωρο, που έγινε κατ' εντολή του Αλή πασά, βλ. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό.π., τόμ. Α', σ. 41, 44 και σημ. 5.

61. Πρβλ: <<Στην Άρτα πάει κ' εκόνεψε, 'ξενού παππά το σπίτι,/ κ' εκ' έκατσε να φάη ψωμί, να πικρογιωματίση,/ κι' αυτός ο Γώγος το σκυλί, να τούχε πές' το χέρι./ - καλήμερά σου, βλάμη μου. –καλώς το βλάμη πούρθε./ Το λόγο δεν απόσωσε, το λόγο δεν απόειπε./ τρία ντουφέκια τώδωσε, τα τρί' αράδ' αράδα>>. Γ. Χρ. Χασιώτου, Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών Ασμάτων, ό. π., αρ. 30, (Ο Κίτσος Μπότσαρης), σ. 109. Για το ίδιο γεγονός βλ. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, Δωδώνη, τόμ. Α', σ. 244 και σημ. 3. Επίσης για τη στάση των Κλεφταρματολών απέναντι στην απιστία, πρβλ: <<Το μόνον το οποίον εχαρακτήριζεν και διέκρινεν τους Αρματολούς ήτον το άσπονδον μίσος το οποίον έτρεφον κατά των Τούρκων εις όλας τας περιστάσεις, και το μίσος προς την απιστίαν (δηλ. την προδοσίαν)>>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 44.

62. Για τη γενικευμένη καταδίωξη των Κλεφταρματολών από τον Αλή πασά που ξεκίνησε στα τέλη του θέρους του 1804 και συνεχίστηκε αμείωτα και τα επόμενα χρόνια με το γενικό δερβέναγα του Αλή πασά, Γιουσούφ Αράπη βλ. τα πάμπολλα κλέφτικα τραγούδια που αναφέρονται σ' αυτό το γεγονός στο Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ό. π., αρ. 61, (Των Κλεφτών), σσ. 67-68. Αυτόθι, ό. π., αρ. 62, (Του Ζαχαράκη), σ. 69. Αυτόθι, ό. π., αρ. 63, (Του Κοντογιάννη), σ. 70. Αυτόθι, ό. π., αρ. 65, (Του Κατσαντώνη), σσ. 73-74. Αυτόθι, ό. π., αρ. 66, (Του Νικοτσάρα), σσ. 75-76. Αυτόθι, ό. π., αρ. 67, (Του Γιάννη του Σταθά), σ. 77. Αυτόθι, ό. π., αρ. 68, (Οι Γυναίκες των Λαζαίων), σ. 78. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., σσ. 63-68. Επίσης πρβλ: <<Ανάθεμά σ' , Αλή πασά, σκυλί φαρμακωμένο! 'μέρα και νύχτα κυνηγάς τους μαύρους τους Λαζαίους./ Να σκάσεις βρε παληότουρκε, και συ, παληοαρβανίτη/ στους Τούρκους οι αρματωλοί ποτέ δεν προσκυνούσι./ Κατάρνα να 'χετε, παιδιά τα σώματα μη λυώσουν,/ όσο να ζητε, την Τουρκιά να μη την προσκυνάτε>>. Ε. Legrand, Συλλογή Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών, ό. π., αρ. 64, (Η Μάννα των Λαζαίων), σ. 116. Επίσης για το ίδιο θέμα πρβλ: <<Τι δη να είπομεν δια την οικογένειαν Κατσικογιάννη! 14 προγόνους τους εδολοφόνησεν ο Αλήπασας εις τα 1798 περί την Κατούναν των Μαυροματών της Ακαρνανίας. Τα επιζήσαντα τέκνα των όλα εκτός ενός έπεσαν ηρωικώς εις τα του 1821>>. "Νέα Εφημερίς", 16 Φεβρουαρίου 1888, Συλλ. Γιάννη Βλαχογιάννη, Ε 23, αρ. 499, Γ.Α.Κ. Επίσης βλ . Σπυρ. Ζαμπελίου, Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, ό. π., αρ. 83, (Του Ζαχαράκη), σ. 74.

63. Η γενικευμένη καταδρομή των Κλεφταρματολών από τον Αλή πασά σήμαινε και χρήση ποικίλων μέσων προκειμένου να πετύχει το στόχο του. Από την έγγραφη διαταγή για προσκύνημα και άνευ όρων υποταγή μέχρι την δια των όπλων καταδίωξή τους. Από τη διαφθορά της ηθικής των Αρματολών και εν γένει των συγγενικών σχέσεων μέχρι τη σύλληψη και καταστροφή των οικογενειών τους. Για το θέμα αυτό πρβλ: <<Ο Αλήπασιας δια των ραδιουργιών του μάλλον, άλλους δολοφονούσεν, άλλους εδίωκεν και άλλους εναγκαλίζετο>>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 28. Επίσης πρβλ: << Τούτο το καλοκαίρι και την άνοιξι/ Μαύρα χαρτιά μας γράφουν, μαύρα γράμματα/ " Όσοι κι' αν ήστε κλέφταις στα

ψηλά βουνά,/ Όλοι να κατεβήτε από τον Όλυμπο,/ Κι' όλοι να προσκυνήστε τον Αλή πασά" >>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 51, (Οι Κλέφται), σ. 46. Επίσης πρβλ:<< Τι 'ν το κακό που πάθαμαν εμείς οι μαύροι κλέφταις,/ μας χάλασ' ο Βελή Πασσιάς, μας πήρε της γυναίκαις,/ στον Τούρναβο της πά(γ)ησε, στον Τούρναβο της πάνουν,/ ομπρός πηγαίν' η Λιούλαινα κι' οπίσω η συμφώ της/ και παραπίσω η Κώσταινα με το παιδί στα χέρια,/ σαν μήλο, σαν τριαντάφυλλο, σαν νεραντζιά κομμένη./ βγαίνουν κυράδες την τηρούν από τα παραθύρια/ - ποιαίς ίν' αυταίς οπώρχονται στην Πόρτα, στο Σαράι;/ -κυράδες, τι λογιάζετε, κυράδες τι τηράτε;/ εμείς είμαστε κλέφτισσαις, γυναίκες των Λαζαίων./ Στέκ' ο Πασσιάς και της ρωτάει από το παραθύρι/ " γυναίκαις πού ίν' οι άντροι σας, κ' οι καπητανάρéοι;/ - ίνε ψηλά στον Έλυμπο, ψηλά στα κυπαρίσσια./- πάρτε της δυο φ(υ)λακώστε ταις, βάλ(ε)τε ταις στο μπουντρούμι/ βάλτε κι' αυτή την Κώσταινα ψηλά μέσ' στο χαρέμι>>. Γ. Χρ. Χασιώτου, Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών Ασμάτων, ό.π., αρ. 36, (Ο Βελή Πασάς και αι Γυναίκες των Κλεφτών), σσ. 113-114. Επίσης βλ. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό.π., τόμ. 1, σ. 57. Μ. Οικονόμου, Ιστορικά ελληνικής παλιγγενεσίας, Αθήναι 1873, σσ. 44, 46. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 122, (Οι Λαζαίοι), σ. 97. Σπυρ. Ζαμπελίου, Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, ό. π., αρ. 124, (Αιωνία διαμαρτύρησις), σ. 102. Και τη διπλωματία χρησιμοποίησε ο Αλή πασάς προκειμένου να υποτάξει τους Κλεφταρματολούς. Χαρακτηριστική η επιστολή του προς τον Άγγλο περιηγητή συνταγματάρχη William Leake που βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη. Του ζητεί να μεσολαβήσει προκειμένου να του παραδοθούν οι οικογένειες Κλεφταρματολών που είναι εγκατεστημένες στα Επτάνησα, βλ. Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1977, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, τόμ. 2^{ος} (1669-1812), αρ. 141,σ. 637.

64. Περικλή Ροδάκη, Κλέφτες και Αρματολοί, ό.π., τόμ. Α', σσ. 337, 348-349. Επίσης για το θέμα του εξαρτημένου αρματολισμού και της Αληπασαδικής ευνοιοκρατίας πρβλ:<<Μόλις τους είδεν [ο Αλής] εις τους πόδας του [τους Μπουκουβαλαίους] και καθ' όν καιρόν τους περισσοτέρους τούτων [των Αρματολών] είχαν υπό την διάκρισίν του, και άλλους ετοιμούς εις το σακκί δια την αντικατάστασίν των-και τους ληστάς προσκυνημένους εντρυφώντας εις το Αρματωλίκι- υπεσχέθη από συμπάθειαν και προς αυτούς [τους Μπουκουβαλαίους] την επάνοδόν των>>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 98.

65. Ασήμαντοι εντόπιοι Καπεταναίοι που εχρήσθησαν Αρματολοί από τον Αλή πασά μετά την εκδίωξη των <<αρχαίων>> οικογενειών από τα αρματολίκια, όπως είναι ενδεικτικά: ο Σωτήρης Κοτζιαμάνης, που έγινε Αρματολός στο Σοβολάκο και στα Πολιτοχώρια, ο Κώστας Χορμόβας στο Βενέτικο και ο Κώστας Σιαδήμας στο Απόκωρο. Για το θέμα αυτό βλ. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α', σ. 112.

66. Ενδεικτικά αναφέρουμε το Γεώργιο Τσόγκα, που διορίστηκε από τον Αλή πασά Αρματολός Βόνιτσας μετά την εκδίωξη των Γριβαίων και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο ως

Αρματολός Λειβαδιάς- Ταλαντίου μετά την καταδίωξη των Κλεφταρματολών της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Για το θέμα αυτό βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ12, αρ. 218, και ΣΤ, φ14, αρ. 20, Γ.Α.Κ. Επίσης βλ. Κ. Δ. Παπαρρηγοπούλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό. π., σ.26. Δ. Αινιάν, Βιογραφία Καραϊσκάκη, σ.166.

67. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 33-34.

68. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, αρ. 20, Γ.Α.Κ.

69. Ο Σκαλτσοδήμος ασκώντας την πολιτική της βίας που εστρέφετο αφ' ενός κατά της οθωμανικής εξουσίας (συχνές δολοφονίες Οθωμανών) και αφ' ετέρου κατά της κοινοτικής εξουσίας (απαγωγή της Κρυστάλλως Μπαμπαλή, κόρης του προύχοντα Λιδωρικού Αναγνώστη Μπαμπαλή) αναγνωρίστηκε από τον Αλή πασά Αρματολός Λιδωρικού, Αυτόθι, ό. π., ΣΤ, φ14, αρ. 20, Γ.Α.Κ. Για το ίδιο θέμα βλ. Κ. Γ. Δημόπουλου, Δήμος Σκαλτσάς, Αθήναι 1963, σσ. 11, 14-17. Επίσης βλ. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια. Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ.77, (Σκαλτσοδήμος ή Δήμος Σκαλτσάς), σ. 69 και σημ.

70. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 414. Επίσης για την αντίληψη των συγγενικών σχέσεων, πρβλ:<< Ο Θεός ίσως έχει προορήσει και είχαν κάμη τα παιδιά μας ένα απ' αρχής. Τώρα με τον συγκενικόν δεσμόν πάλιν έχομεν και να παρακαλούμε όλοι να σφίζουνη ταις σχέσεις όλων...>>. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, Αθήνα 1982, αρ. 50756 (ΙΕΕΕ), (Επιστολή του Νικολάου Στορνάρη προς τον Ιω. Ράγκο), σ. 177.

71. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 103- 115.

72. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 106.

73. Πρβλ:<< Δεν έπαυσαν οι δυσανεστημένοι γείτονες[Σταθαίοι και Μπουκουβαλαίοι] να ενεργούν εντός της επαρχίας[του Καρπενησιού] <δια> να φυτρώνουν ζιζάνια τινά εντόπια εν τω μέσω των, <τα οποία> να τους απασχολούν[τους Συκάδες] και ταράττουν την οικογενειακήν αρμονίαν των>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 108.

74. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 109.

75. Η <<πολιτική>> των Συκάδων να μη διατηρούν συνειδητά επιγαμικές σχέσεις με τις αρματολικές οικογένειες των γειτονικών περιοχών άλλαξε επί του τετάρτου διαδόχου του αρματολικιού, Γιώργου Βλαχόπουλου. Για τους πρώτους τρεις Συκάδες, Αρματολούς Καρπενησιού βλ. τον πίνακα που παραθέτουμε με τους Αρματολούς και τα Αρματολίκια της Ρούμελης στις σελίδες 74-75 της παρούσας ενότητας.

76. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 106.

77. Αυτόθι.

78. Αυτόθι.

79. Πρβλ: <<Εύρισκον από την φυλήν των οποιανδήποτε συνδρομήν κάθε στιγμήν, και <δια> να υποστηρίζονται και <δια> να επαπειλούν και να υπερασπίζονται όποιον ήθελον>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 107.
80. Στην προσπάθειά του ο Γιώργος Βλαχόπουλος να ενταχθεί στα αρματολικά δίκτυα κατέφυγε <<εις το μέτρον να ενώση την οικογένειάν του με συγγενικούς δεσμούς, αποφάσισεν να υπανδρευθή και ο ίδιος και όλοι οι αδελφοί του με θυγατέρας Αρματολών <έξω> της περιφερείας των>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 109.
81. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 110.
82. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 102.
83. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 102-103.
84. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 268.
85. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 267.
86. Αυτόθι.
87. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 30.
88. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 111.
89. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 313.
90. Για το πώς αντιλαμβάνονταν οι κοτζαμπάσηδες την ταξική τους διαφορά με τους Αρματολούς και την έπαρση που η κοινωνική τους πρωταρχία γεννούσε πρβλ. την πληροφορία του στρατηγού Κ. Μαζαράκη την σχετική με την πρόθεση των Αρματολών Κοντογιανναίων να ζητήσουν για νύφη κόρη των Χατζίσκων,μεγαλοκοτζαμπάσηδων του Μαυρίλου: <<Όταν οι Κοντογιανναίοι εξήτησαν συμπεθεριά, οι Χατζίσκοι εστόλισαν μίαν γαϊδάραν ως είδος νύμφης και τους την έστειλαν>>. Συλλ. Γιάννη Βλαχογιάννη, Ε 25, αρ. 903, Γ.Α.Κ.
91. Α. Γούδας, τόμ. Η΄ σ. 122, στο Τάκη Λάππα, Οδυσσέας Αντρούτσος, Αθήνα, σ. 34. Επίσης πρβλ. και το κλέφτικο τραγούδι, όπου την προεστική οικογένεια εκπροσωπούν οι γιοι του Γερο- Τσαρλαμπά: <<Και κάνει τον κατήφορο στην Πρέβεζα πηγαίνει./ Του στέλνει ο Τσαρλαμπάς χαρτί κι ένα κομμάτι γράμμα./ Νάρθεις Αντρούτσ’ στο σπίτι μας, νάρθεις να ξεχειμάσεις/ και να σε κάνω και γαμπρό να πάρ’ ς την αδερφή μας>>. Αυτόθι, ό. π., σ. 34.
92. Ο πίνακας των Αρματολικών-Συγγενικών Δικτύων της Ρούμελης καθώς και ο πίνακας των Αρματολικιών και Αρματολών της Ρούμελης συντάχθηκαν με στοιχεία, που αντλήθηκαν από: Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ευρετήριο 218, ΣΤ, φ11, φ12, φ15. αρ. 565, Γ.Α.Κ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, Αθήνα 1982, (ΙΕΕΕ), σσ. ιδ΄, 11 σημ. 8, 16 σημ. 8, 43 σημ. 11, 49 σημ. 2, 79 σημ. 1, 118 σημ. 3, 126 σημ. 1, 128 σημ. 1, 171 σημ. 3. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 22, αρ. 964, αρ. 1398, αρ. 1399, αρ. 1409 και 1412, αρ. 1415 -1418, αρ. 1443, αρ. 1458, Γ.Α.Κ. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., σ. 60 σημ. Αυτόθι, ό. π., αρ. 78, (Γώγος Μπακόλας), σ. 70, σημ. Αυτόθι, ό. π., αρ. 111, (Ιωάννης Κουταλίδας), σσ. 96-97 σημ. Χαρ. Αρ. Παπαγεωργίου, Στις Πλαγιές του Τυμφρηστού, ό. π., σ. 54. Ν. Κ. Γιαννούλη, Το Αρματολίκι Ασπροποτάμου κι οι Στορναραίοι, Αθήνα 1981, σσ. 39, 44, 85. Νικόλαος Κ.

Κασσομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 4-7, 11-18, 23-24, 28-49, 89-128, 267, 355-356, 365 σημ.4, 388-389, 414. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σσ. 9-10, 28 σημ.4, 29 και σημ.1, 394 σημ. 2. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ. 90-92. Αλεξάνδρα Καρακώστα- Αηδόνη, Κλέφτες και Αρματολοί του ορεινού Βάλτου, Αγρίνιο 2004, σσ.14-16, 18-19, 21, 24, 31, 34-35. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, αρ. 577, αρ.781, Γ.Α.Κ. Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Ιστορικών Αρχείων, τευχ. Ι, σ. 154, 311 σημ. 2, τευχ. ΙV, σ. 638, 941. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ. 40 σ. 35. Αυτόθι, ό. π., αρ. 49 σ. 43. Αυτόθι, ό. π., αρ. 55, σσ. 47-48. Αυτόθι, ό. π., αρ. 58, σ. 51. Αυτόθι, ό. π., αρ. 64, σσ. 55-56. Αυτόθι, ό. π., αρ. 67, σ. 60. Αυτόθι, ό. π., αρ. 78, σ. 70. Αυτόθι, ό. π., αρ. 89, σσ. 77-78. Αυτόθι, ό. π., αρ.111, σσ. 96-97. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 23, αρ. 71, αρ. 503, αρ. 630, αρ. 636, Γ.Α.Κ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄και ιθ΄αι., ό.π., σσ.231-252, 376 σημ. 235. Εφ.<<Αχελώος>> , 22 Σεπτεμβρίου 1893, Βιβλιοθήκη Βουλής. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π., σσ. 178-179, 313-314, 318, 341, 358, 405-406, 486, 497-498, 500. Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ό. π., αρ. 48, (Του Λιβίνη)(1685), σ. 53. Αυτόθι, ό. π., αρ. 63 (Του Κοντογιάννη), σ. 70. Ηλία Ι. Οικονομόπουλου, Αρματολοί και Κλέφται, ό. π., σσ.158-160, 200-202, 207-208, 217-218, 234-236, 270-273. Θεόδωρος Μέμος Πολίτης, Η συμβολή της Αιτωλοακαρνανίας στην Επανάσταση του 1821, Αθήνα 1974, σ. 141. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, αρ. 20, Γ.Α.Κ. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασης και άλλα έργα, Ιωάννινα 1971, Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών, (Ανδρίτσος Σαφάκας), σ.15. Ιω. Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασης, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ. 68-69, 79. Γιάννη Α. Ρουφαγάλη, Αρτοτίνα, ό. π., σσ. 140-141, 159, 165-167, 174-175, 195. Δ. Λουκόπουλου, Ο Ρουμελιώτης Καπετάνος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το Αρχείο του, ό. π., σσ. 34, 38-40. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ12, αρ. 37, Γ.Α.Κ. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα, Μορφωτική Εταιρία, τόμ. 5^{ος}, σσ. 177-178. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 12^{ος}, σ. 9. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 17^{ος} , σ. 210. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 24^{ος}, σ.277. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 25^{ος} , σ. 63. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 26^{ος}, σ. 372. Κωνσταντίνου Δ. Παπαρηγόπουλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό.π., σ. 25. Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια, Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ό. π., αρ. 51, (Του Κωσταντάρα), σ. 56. Αυτόθι, ό. π., αρ. 52 (Του Βλαχοθανάση), σ. 57. Στέφανος Παπαδόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΑ, σσ. 70-71. Legrand: Assasinat de B. Calroyzos-Leyde 1893, σ. 6, στο Φάνης Μιχαλόπουλος, Κοσμάς ο Αιτωλός, ό. π., σ. 68. Ε. Legrand, Συλλογή Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών, Αθήνα 2001, Κουλτούρα, (ανατύπωση ά΄εκδ. 1874), αρ. 69, (Ο Κομνάς Τράκας), σ. 124. Αυτόθι, ό. π., αρ. 53, (Ο Νικολός Τσουβάρας), σ. 80. Κώστα Μαρίνου, Αποκουρίτες Αγωνιστές του ΄21, Αθήνα 2003, σ. 111. Διονύσης Τζάκης, Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, ό. π., σσ.112-116. Α. Καρκαβίτσας, Άπαντα, τόμ. Β΄, σσ.200-201. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ. 401-402, 414, 431. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Δ΄, σσ. 43-

45. J. Millingen, *Memoirs of the Affairs of Greece*, σ. 219, σημ. Τάκη Λάππα, Οδυσσέας Αντρούτσος, ό. π., σ. 19. Εδουάρδ Τρελλώνη, *Αναμνήσεις της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1977, Ν. Καραβία, σ. 10. Για τα Αρματολίκια της Κεντρικής και Δυτικής Ρούμελης συμβουλευτήκαμε και τον πίνακα του Στέφανου Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862*, ό. π., σ. 57. Πρέπει να επισημάνουμε ότι Αρματολίκια στη Στερεά Ελλάδα δεν είχε μόνο η Αττική, βλ. Σπυριδών Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, έκδ. γ', τόμ. Α', σ. 140. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 25, αρ. 905, Γ.Α.Κ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 24, αρ. 286, Γ.Α.Κ. Αλέξης Πολίτης, *Κλέφτικα, Το δημοτικό τραγούδι*, ό. π., σσ. 4, 15, 35. Ν. Φυσεντζίδου, *Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών*, ό. π., σσ. 217-218, 282. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, *Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1971, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, σ. 77.
93. Από επιστολή Α. Μαυροκορδάτου, 3 Απρ. 1824, προς Ι. Ράγκο από Ανατολικό, βλ. Συλλ. Γιάννη Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, αρ. 781, Γ.Α.Κ.
94. Γιάννη Α. Ρουφαγάλη, *Αρτοτίνα*, ό. π., σ. 141.
95. Πρβλ: <<Οι Σκυλοδημαίοι υπήρξαν επί πολύν χρόνον μεγάλοι και ισχυροί αρματωλοί κατά τα μέρη εκείνα [του Βραχωρίου] >>. Α. Καρκαβίτσα, *Άπαντα*, Αθήνα 1973, Καπόπουλος, τόμ. Γ', (Ιστορικά- Ανέκδοτα), σ. 405.
96. Δημήτρη Λουκόπουλου, *Αρτοτίνα*, Αθήνα 1971, σ. 11.
97. Τάκης Λάππας, *Οδυσσέας Ανδρούτσος*, ό.π., σ. 34. Α. Passow, *Τραγούδια Ρωμαίικα*, ό. π., αρ.42, (Ο Ανδρούτσος), σσ. 36-37. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια, ό. π., τόμ. 5^{ος}, σ. 177.
98. Για τη δολοφονία του Σφαλτού από τον αδελφοποιτό του Κώστα Σιαδήμα πρβλ. τη λακωνική επιστολή του Αλή πασά προς το Σιαδήμα: <<Δικέ μου Σιαδήμα. Σε οχτώ ημέρες να μου στείλης το κεφάλι του Σφαλτού ή το δικό σου. Αλή πασάς>> Α. Καρκαβίτσα, *Άπαντα*, ό. π., τόμ. Γ', σ. 429. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. το κλέφτικο τραγούδι που ο λαός συνέθεσε σε ανάμνηση αυτού του γεγονότος, *Αυτόθι*, ό. π., τόμος Γ', σ. 429.
99. *Αυτόθι*, ό. π., τόμ. Δ', σ. 61.
100. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, ό. π., σ. 246.
101. Πρβλ:<<Φονευθείς ο Λάππας, κατά τους κανόνες των Αρματωλών, το Καπιτανάτο ανήκε εις το Γέρο- <<Στρογγύλην>> ως στενότερος συγγενής τούτου, και όλοι οι οπαδοί του το έδιδαν με ευχαρίστησιν>>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833*, ό. π., τόμ. Α', σ. 24. Επίσης πρβλ:<<Τον Κώστα να συμμασέτε, να φτιάστε καπετάνιο./ Μην τον καταφρονήσετε, πέθαν' ο αδελφός του./ Ο Κώστας είναι ξακουστός, είναι και παλληκάρι>>. Α. Passow, *Τραγούδια Ρωμαίικα*, ό. π., αρ. 6, (Ο Στέργιος Μπουκουβάλας), σ. 8. *Αυτόθι*, ό. π., αρ. 105, (Ο Δήμος), σ. 85.
102. *Αυτόθι*, ό. π., σ. 40 και σημ. 4.
103. E. Legrand, *Συλλογή Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών*, ό. π., αρ. 54, (Ο Στουρνάρης), σ. 82. Επίσης βλ. Α. Passow, *Τραγούδια Ρωμαίικα*, ό. π., αρ. 17, (Ο

Ζήδρος), σ. 18. Σπυρ. Ζαμπελίου, Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, ό. π., αρ. 68, (Ο Σύντρος), σ. 61. Για τη <<σοφή>> πολιτική που πρέπει να εφαρμόζει ο Αρματολός απέναντι στην οθωμανική και προεστική εξουσία καθώς και για τις σχέσεις που πρέπει να διατηρεί με όλους τους Αρματολούς βλ. την περίπτωση των Λαζαίων στο Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 66-70.

104. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 88 σημ. 2.

105. Πρβλ:<<Ο Στορνάρης και <οι> άλλοι Καπιταναίοι, οίτινες εκ διαδοχής ελάμβανον τα Καπιτανάτα, δεν επιθυμούσαν να ιδούν νέον άλλον <Αρματωλόν μέσα> εις την σειράν των και μάλιστα αντενεργούσαν, έως να τον ρίψουν, όπως εδύναντο>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 268 και σημ.5.

106. Αυτόθι, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 40 και σημ. 4.

107. Πρβλ:<<Προεστώς και Καπιτάνος [της] <μιας> επαρχίας, λέγει, ανέκαθεν είναι δύο άκρα αντικείμενα. Οι Καπιτάνοι, οίτινες κυριαρχούν εις τας επαρχίας, εφαντάζοντο <πάντοτε> ότι με το σπαθί των εκέρδιαν το <<ψωμί>> των. Οι Προεστοί, το ανάπαλιν, ότι αυτοί συνεργούσαν και της βαστούσαν <ως Αρματωλούς> >> και <<Επί Κούρτ πασιά, συνεργούντες οι Προεστοί, καταδιώχθησαν οι Καπιταναίοι πανταχόθεν>>. Αυτόθι, ό.π., τόμ. Α΄, σ. 313.

108. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, ό. π, σ. 91. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιή και ιθ΄ αι., ό. π., σ. 244. Επίσης πρβλ:<<Εμειναν <οι Προεστοί> όλοι νεκροί πλέον-χωρίς χουλιάρα. Την χουλιάρα την έλαβα εγώ, και επειδή ήτον γλυκός ο τζιορβάς, άρχισα και την βαστούσα καλά, και όποτε ήθελα τους έδιδα από ολίγον να ροφήσουν και αυτοί->>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 318.

109. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 13, (Ο Γιάννης Σταθάς), σ. 13.

110. Συλλ. Γιάννη Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, αρ. 20, Γ.Α.Κ. Το δικαίωμα που είχαν οι κοτζαμπάσηδες να διορίζουν αυτοί τον Καπετάνιο της επαρχίας τους το έχασαν κατά την Αληπασαδική περίοδο, αφού πλέον ο Αλής διόριζε τον Καπετάνιο που ήθελε. Αυτόθι, ό.π. Ακόμα ο Αλή πασάς είχε λόγο και για τα προεστικά πράγματα. Μπορεί οι προεστοί να διορίζονταν από την κοινότητα, ο ίδιος όμως επικύρωνε την εκλογή τους, βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ2, αρ. 103, Γ.Α.Κ. Για το ρόλο που έπαιζαν οι κοτζαμπάσηδες στα αρματολικά πράγματα, πρβλ:<<Οι προεστοί Τρικκάλων, αντιπροσωπεύοντες τας επαρχίας, είχαν την μεγαλυτέραν επίρροιαν πλησίον εις τους αρχηγούς των Οθωμανών. Πολλάκις από τας ραδιουργίας τούτων και υψώθησαν και εταπεινώθησαν πολλοί Καπιταναίοι>>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, (σ. συγγρ.), σ. 5, σημ.2.

111. Η αντικατάσταση των χριστιανών Αρματολών από Τουρκαλβανούς και ο αγώνας των πρώτων για την ανακατάληψη των αρματολικιών και των δερβενίων δεν περνά απαρατήρητο από το δημιουργό των κλέφτικων τραγουδιών, πρβλ:<<Κι΄ αν τα ντερβένια

τούρκεψαν, τα πήραν Αρβανίταις,/ Ο Στέργιος είναι ζωντανός, πασάδες δεν ψηφάει./ Όσο χιονίζουνε βουνά και λουλουδίζουν κάμποι,/ Κ' έχουν η ράχαις κρύα νερά, Τούρκους δεν προσκυνούμε>>. A. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 54, (Ο Στέργιος), σ. 48. Επίσης πρβλ:<< Ο Χρήστος πάει και κλείστηκε ψηλά στο Καρατάσι, / Και πολεμάει με την Τουρκιά, με τους ντερβεναγάδες>>. Αυτόθι, ό. π., αρ. 25, (Ο Νικολός και ο Σταθάκης), σ. 23. Επίσης βλ. Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ό. π., αρ. 54, (Του Στέργιου), σ. 62.

112 Γ. Χρ. Χασιώτου, Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών Ασμάτων, ό. π., αρ. 38, (Οι Τούρκοι), σ. 115.

113. Αυτόθι, ό. π., αρ. 28, (Ο Τασούλας), σ. 107. A. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 67, (Ο Τασούλας), σ. 57. Η συνεργασία των προεστών με την οθωμανική εξουσία στην εξόντωση των επικίνδυνων κλεφταρματολών είναι αμφίδρομη, αφού διακυβεύονται όχι μόνο προεστικά αλλά και οθωμανικά συμφέροντα. Όταν η ανάγκη το απαιτεί η οθωμανική εξουσία καλεί τον προύχοντα να συμβάλει στην εξόντωση κλεφταρματολού. Για το θέμα αυτό πρβλ:<<Κυριέ μου τι να γίνηκεν ο Χρήστος ο Μηλιόνης;/ Μηδέ στο Βάλτο φάνηκε, μηδέ στην Κρυαβρύση./ Μας είπαν πέρα πέρασε κ' εμπήκε μες στην Άρτα/ Κ' επήρε σκλάβο τον καντή, επήρε και τσ' αγάδες./ Κι' ο μουσελίμης τ' άκουσε, βαρυά του κακοφάνη/ Τον Μαυρομμάτην έκραξε και τον Μουχτάρ Κλεισούρα/ Εσείς αν θέλετε ψωμί, αν θέλετε πρωτάτα,/ Τον Χρήστον να σκοτώσετε, τον καπετάν Μηλιόνη./ Έτσι προστάζ' ο βασιλιάς και μώστειλε φερμάνι>>. Αυτόθι, ό. π., αρ.1, (Ο Χρήστος Μηλιόνης), σ. 5. Επίσης βλ. Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ό. π., αρ.49, (Του Χρήστου Μηλιόνη), σ. 54.

114. A. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 75, (Ο Φώτης ο Ζήδρου), σ. 63.

115. Πρβλ:<<“Παιδιά μου ζώστε τα σπαθιά και πάρτε τα τουφέκια,/ Να πάγωμε να κάψωμε το έρημο Λειβάδι,”/ Και κίνησαν και πήγαιναν έξω ‘πο το Λειβάδι/ Φωτιά βάλουν στη χώρα των, κοτσαμπασίδες δένουν,/ Και στα βουνά τους έβγαλαν, βαρυά τους τυραννούσαν./- Ποιον θέλτε να βαρέσετε, τον Νίκο τον Τσαρούλη;/ Πούν ένα τριαντάφυλλο στον κόσμο ξακουσμένο;>>. Αυτόθι, ό. π., αρ.77, (Ο Νικοτσάρας), σ. 65. Επίσης βλ. Αυτόθι, ό. π., αρ. 126, (Άλωσις Καστανιάς), σ. 100. Αυτόθι, ό. π., αρ. 130, (Ο Καταραχιάς), σ. 102. E. Legrand, Συλλογή Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών, ό. π., αρ.52, (Ο Καπιτάνος Μαλάμος), σ. 80.

116. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιή και ιθ' αι., ό. π., σσ. 232, 368 σημ.187.

117. Για την υπηρετική συμπεριφορά των κοτζαμπάσηδων στην αρματολική εξουσία, όταν μάλιστα η τελευταία βγαίνει ενισχυμένη από την αναμέτρησή της με το ληστρικό φαινόμενο πρβλ:<<Κι' ο Μπουκουβάλας σύναξε όλο τον ταϊφά του,/ Με στην οξιά ξημέρωσε, τα κόλια να μοιράση,/ Κ' οι Αγραφιώτες έστειλαν δέκα κοτζαμπασίδες/ Τόφεραν τον μουρασελέ σ' όλο το βιλαέτι>>. A. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 10, (Ο Γιάννης Μπουκουβάλας), σ.11. Επίσης βλ. Α. Ιατρίδου, Συλλογή Δημοτικών Ασμάτων. Παλαιών και Νέων, ό. π., (ο Κατσαντώνης μετά των ογδοήκοντα τριών

μαχητών του), σσ. 51-52. Επίσης ο Κλεφταρματολός στην αντιπαράθεσή του με τον κοτζάμπαση για την τοπική εξουσία και τον έλεγχο του αρματολικιού χρησιμοποιεί, λόγω της οπλικής του ισχύος, την απαγωγή προσφιλούς του προσώπου και τη βία ως μέσο πίεσης. Για το θέμα αυτό βλ. A. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ο. π., αρ. 70, (Ο Διάκος), σσ. 59-60. Κ. Παπαρρηγόπουλου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. Ε΄, σ.433.

118. Για την κατάλυση του αυτόνομου αρματολισμού και της εξάρτησής του από τον Αλή πασά πρβλ:<<Συνέλαβεν [ο Αλή πασάς] την ιδέαν να διορίση εις τας χηρευούσας επαρχίας [Αρματωλούς] Καπιταναίους ή από τους ευνοουμένους σωματοφύλακας του, Έλληνας ή Αλβανούς, ή από τους αρχιληστές, οίτινες ταραττοντες την ησυχίαν ήθελον προσφέρει την υποταγήν των δια να τους υποχρεώση>>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 97. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια. Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ. 82, (Γ. Τσόγκα και Αλεξάκης Βλαχόπουλος), σ. 73, σημ. Μπορεί βέβαια στην περίοδο του Αλή πασά ο διορισμός του Αρματολού να γινόταν από τον ίδιο και όχι από τους προεστούς, όπως για παράδειγμα έγινε με το Γ. Τσόγκα στη Βόνιτσα, τον Οδυσσέα Ανδρούτσο στη Λειβαδιά και το Λεπενιώτη στα Άγραφα, αλλά η <<αρχαία>> συνήθεια που ήθελε τους προεστούς να διορίζουν τον Αρματολό (με τη θέλησή τους ή τη βία), και την οθωμανική εξουσία να επικυρώνει την εκλογή διατηρήθηκε ως πρακτική σε κάποιες περιπτώσεις και στην Αληπασαδική περίοδο. Για το θέμα αυτό βλ. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 90.

119. Η επικράτηση του Αλή πασά στο χώρο ευθύνης του δε σημαίνει μόνο την καθυπόταξη του αρματολικού συστήματος αλλά ταυτόχρονα και την αποδυνάμωση ή αντικατάσταση προυχόντων και κοτζαμπάσηδων με τους φίλα προσκείμενους. Ο προύχοντας για παράδειγμα Ξηρομέρου Μήτσος Μαυρομμάτης που δημιούργησε επί Κούρτ πασά πλούτο και δύναμη διώχθηκε άγρια από τον Αλή πασά και τέλος δολοφονήθηκε από τους Αρματολούς Κατσικογιαννάιους το 1793. Για το θέμα αυτό βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιή και ιθ΄ αι., ό. π., σ. 237. Επίσης για το ίδιο θέμα πρβλ:<< Πάνος Γαλάνης: Γυιος του Λάλα-Γαλάνη, δυνατού κοτζάμπαση, που παρέδωσε το Ξηρόμερο στον Αλήπασσα και κατάρτεξε τον εχθρό του Μαυρομμάτη. Γι΄ αυτό και ο Αλής του χάρισε το κοτζαμπαλίκι του Βλοχού και την κληρονομιά κάποιου διοικητή (μουσελίμη) του Βραχοριού, που τον ηύρε άπιστο>>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 388 σημ 5. Ο Γαλάνης Πάνος ή Μεγαπάνος επί Αλή πασά έγινε αγιάνης του Κάρλελι έχοντας έδρα το Βραχώρι, το οποίο ήταν πρωτεύουσα του σαντζακίου με τους πέντε καζάδες της περιοχής (Ζυγού, Απόκουρου, Βλοχού, Βάλτου (πλην Καρβασαρά) και Ξηρομέρου (πλην Βόνιτσας), βλ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, Αθήνα 1982, (ΙΕΕΕ), σ. 44, σημ. 15.

120. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 317.

121. Γεωργίου Τσεβά, Ιστορία των Θηβών και της Βοιωτίας. Από των Αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, τόμ. Β΄, σ. 195.
122. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 116-117.
123. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 313.
124. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιή και ιθ΄ αι., ό. π., σ. 233.
125. Για το συνασπισμό προεστών και Κλεφταρματολών κατά της οθωμανικής εξουσίας πρβλ:<< “Πού είσθε, παλληκάρια μου άξια κη ανδρειωμένα,/ αγάλια αγάλια ρίχνετε, παιδιά μου, τα τουφέκια,/ τι ζαερές μας έρχεται απ’ τα βουνά της Γούρας,/ μας στέλλουν οι πρωτόγεροι, ο Δήμος και ο Κώστας”./ Κη αυτοί τον αποκρίνονταν κη αντιλογία τον δίνουν/ ” Τι πόλεμον να κάμωμεν, βρε Τσόλκα καπετάνε,/ ζτ’ αλωναριού τα κάμματα, ζτ’ αυγούστου το ‘λιοπύρι,/ π’ ανάφαν τα τουφέκια μας, δεν τρώγουν το μπαρούτι;”>>. Ε. Legrand, Συλλογή Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών, ό. π., αρ. 59, (Ο Τσόλκας Καπιτάνος), (1760), σσ. 88-90.
126. Για τη συγκρουσιακή σχέση Κλεφταρματολού και οθωμανικής εξουσίας με στόχο το αρματολίκι πρβλ:<< Θερίζει Τούρκους δεκοχτώ, κ’ ελάβωσε τριάντα,/ Τους πήρε και τα πλιάτσικα κ’ εγίνη καπετάνος>>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ.24, (Ο Κλέφτης), σ. 22.
127. Για τη ληστρική και βίαιη συμπεριφορά που ασκεί ο Κλεφταρματολός απέναντι στα χωριά του διεκδικούμενου αρματολικιού ως μέσο πίεσης στις οθωμανικές και τοπικές αρχές βλ. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό. π., σ. 577. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 45-49. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιή και ιθ΄ αι., ό. π., σ. 233. Για τη βία που ασκεί ο Κλεφταρματολός σε πρόσωπα εμπλεκόμενα άμεσα ή έμμεσα με την κατακτητική εξουσία προκειμένου να αποκτήσει το αρματολίκι βλ. Κ. Γ. Δημόπουλου, Δήμος Σκαλτσάς, ό. π., σσ. 14-15. Επίσης για το ίδιο θέμα πρβλ:<< “Κύριε μου, τι να ‘γινηκεν ο Χρήστος ο Μηλιόνης;/ Μήτε στο Βάλτο εφάνηκε, μήτε στη Κρυσβρύση”/ - Μας είπαν πέρα επέρασε, και εμπήκε μέσ’ την Άρτα,/ Κ’ επήρε σκλάβο τον Κατή, επήρε και τσ’ Αγάδες>>. Σπυρ. Ζαμπελίου, Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, ό. π., αρ. 34, (Ο Χρήστος Μηλιόνης), σ. 30. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια. Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ. 103, (Η Λήστευσις της Καστανιάς), σσ.89-90 και σημ. Α. Καρκαβίτσα, Άπαντα, ό. π., τόμ. Γ΄, (Ιστορικά-Ανέκδοτα), σσ. 420-421.
128. Για τη γραπτή απειλή ως μέσο πίεσης στη διαδικασία απόκτησης του αρματολικού αξιώματος πρβλ:<<“Παιδιά, μας πήρ’ η άνοιξι, μας πήρε καλοκαίρι,/ Να βγούμε πάνω στα βουνά, ζτου Λιάκουρα τη ράχη/ Να γράψω μια πικρή γραφή κ’ ένα κομμάτι γράμμα./ Να στείλω μες ζτην Λειβαδιά, να στείλω μες ζτην Φήβα./ Γλήγωρα τον μουρασαλέ να γίνω καπετάνιος,/ Να παραστέκ’ αρματωλός σ’ ούλα τα βιλαέτια”>>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ.46, (Ο Ανδρούτσος) (1790), σσ. 41-42. Επίσης πρβλ:<<Κί’ Ανδρίτσος έτρωγ’ κ’ έπινε και ψηλοτραγουδούσε./ Πιάνει και γράφει μια γραφή, πικρή φαρμακωμένη./ -Προς σας άρχοντες Λεβαδιάς, προς σας κοντσαμπασίδες,/

Γλήγορα το μωρασαλέ, λουφέ τα παληκάρια./ Βάζω φωτιά 'στη χώρα σας, σας καίω τα σαράια,/ Καπνίζω ταις κυράδες σας, και ταις αρχόντισσαίς σας>>. Α. Ιατρίδου, Συλλογή Δημοτικών Ασμάτων. Παλαιών και Νέων, ό. π., (Θρηνώδημα της μητρός του καπετάν Ανδρίτσου), σ. 4. Μερικές φορές οι κλεφταρματολοί στέλνουν το απειλητικό γράμμα καμένο στις άκρες του ως ένα προειδοποιητικό σημάδι στο πλαίσιο της σημειολογίας της βίας.

129. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 139, (Οι Κλέφται του Βάλτου), σ. 108. Σπυρ. Ζαμπελίου, Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος, ό. π., αρ. 71, (Γραφή των κλεφτών του Βάλτου), σσ. 62-63. Α. Ιατρίδου, Συλλογή Δημοτικών Ασμάτων. Παλαιών και Νέων, ό. π., (Οι κλεπταρματολοί της Αιτωλοακαρνανίας) σσ. 10-11.

130. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σσ. 21-22.

131. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α', σ. 22.

132. Για την αμνήστευση των <<παράνομων>> Κλεφτών από τις Οθωμανικές αρχές και το πέρασμά τους στις <<νόμιμες>> αρματολικές ομάδες βλ. Ιωάννη Σ. Κολιόπουλου, Ιστορία της Ελλάδος από το 1800, Θεσσαλονίκη 2000, Βάνιας, σ.39. Μάλιστα το παιχνίδι της <<παρανομίας>> που γίνεται <<νομιμότητα>> με βασικό εργαλείο την αμνηστία που χορηγούν οι κατακτητές δεν αφορά μόνο Κλέφτες αλλά και ολόκληρα χωριά και πόλεις. Για το θέμα αυτό πρβλ. το έγγραφο αμνηστίας που απέστειλε ο Χουρσίτ Αχμέτ στους Αρτινούς από τα Ιωάννινα το 1821 για την επαναστατική τους κίνηση:<<Επειδή και βλέπομεν, εσάς όλους κοινώς τους ρεαγιάδες της πολιτείας της Άρτης και όλων των χωριών της και του καζά της πέρα πέρα ότι εφθάσατε εις χάλι αξιοδάκρυτον, και επειδή δεν θέλομεν οπού να ξεπατωθήτε και να χαλασθήτε κατά κράτος καθώς τόσοι και τόσοι, έως τώρα, αλλά επιθυμούμεν από την καρδιά μας την ησυχίαν και το ραχάτι σας, δια τούτο με το παρόν μας υψηλόν ράγι πουγιουρουλδουσού, αλησμονούμεν δια πάντα, όσα θέλοντες ή βιασμένοι εκάματε, και σας συγχωρούμεν στα όσα έγιναν, ομνύοντες εις το όνομα του υψηστου Θεού και εις την ατίμητον ζωήν του κραταιοτάτου και πολυχρονίου Βασιλέως μας, και εις το ίργι και σας και του βεζαρετού μας, ότι όλοι εσείς οι ραγιάδες της πολιτείας της Άρτας και όλου του καζά της μικροί και μεγάλοι να ήσθε άφι, και σας είναι χαρισμένη και η ζωή σας και το βιο σας ό,τι και αν έχετε, και να έλθετε να καθήτετε στα χωριά σας και στα σπήτια σας, χωρίς να έχετε φόβον κανένα και σουπχέ, ότι σας έκαμα καμπούλι δια ραγιάδες χαλίσικους του υψηλού δεβλετού, και να καθήσετε απέδωκειθε ήσυχoi και να τηράξετε την κάθε κυβέρνια σας, με ησυχίαν, χωρίς να κάμετε πράγματα και καμώματα ενάντια εις το ραγιαλήκι σας και ενάντια εις του λόγου σας, δια να σας έχω και εγώ εδικούς μου, και να τζαλιστίσω δι.....σας και ευτυχίας σας, ούτω να κάμετε και μη άλλως εξαποφάσεως>>. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, αρ. 73, Γ.Α.Κ.

133. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, επιμ. Θάνος Βερέμης, Αθήνα 2003, Μ.Ι. Εθνικής Τραπέζης, σ.140.

134. Για τις κλεφταρματολικές συγκρούσεις με την οθωμανική εξουσία που είχαν τα στοιχεία της εν δυνάμει γενικευμένης εξέγερσης και αποτελούσαν, λόγω της εθνικο-απελευθερωτικής στόχευσης, κίνδυνο για την ύπαρξη του κατακτητικού συστήματος βλ. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό. π., σσ. 577-582. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 45-49, 69-77. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, επιμ. Θάνος Βερέμης ό. π., σ. 140. Δημήτρη Σταμέλου, Κατσαντώνης, ό. π., σ. 41. Επίσης για το θέμα αυτό πρβλ:<<Ο αιμοβόρος αλλά δυστυχώς και έξυπνος σατράπης των Ιωαννίνων Αλή πασάς βλέποντας ότι το σώμα του Κατσαντώνη δεν ήταν ληστρικό, αλλά πραγματική φωτιά που προετοιμάζε μελλοντική επανάσταση, βιάστηκε να πάρη τα πιο δραστικά μέτρα για την ολοκληρωτική εξόντωσή του>>. Επαμ. Ι. Φραγγίστας, Κατσαντώνης, ό. π., σ. 19.

135. Για το σπάνιο αλλά υπαρκτό φαινόμενο του ενδοοικογενειακού ανταγωνισμού που απειλεί καίρια την ύπαρξη και το μέλλον της αρματολικής ομάδας βλ τη σύγκρουση της θηλυγονικής γραμμής με την αρρενογονική των Σταθαίων στο Βάλτο για το αρματολικό αξίωμα στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιή και ιθ΄ αι., ό. π., σσ.234-240. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. και τον ενδοοικογενειακό ανταγωνισμό των διαδόχων του Θανάση Μπουκουβάλα στο αρματολίκι των Αγράφων, που έφερε την αρματολική οικογένεια στη διάλυση, στο Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 28-29 και σημ. 1 και 5.

136. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια. Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ. 65, (Οι Κατσουδαίοι), σ. 57. Επίσης για το ίδιο θέμα πρβλ: <<Ο Κοντογιάννης αντίπαλον είχε τον φοβερόν μεν κλέπταρχον αλλά περικαλλέστατον Κατσούδαν εκ του χωρίου Φτέρης. Επειδή δ΄ ούτος κατεδιώκετο μανιωδώς υπό του Κοντογιάννη, κατέφυγεν εις τα Ιωάννινα, όπως κάμψη υπέρ εαυτού τον Αλή δια της αυθορμήτου προσελεύσεως, της εμπιστοσύνης και των δώρων, κατορθώση δε και να λάβη την οπλαρχηγίαν του Πατρασιού από τον Κοντογιάννην, αλλ΄ από τούτον εύρε κατά το 1805 τον θάνατον>>. "Φθιώτις", Ιω. Γ. Βορτσέλου, Αθήνα 1907, σ. 385, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε25, αρ. 856, Γ.Α.Κ.

137. Αυτόθι, ό. π., σ. 385.

138. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 99 σημ. 3, 121.

139. Εφημ. "Αιών", 16 Απριλίου 1860, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, αρ. 18, Γ.Α.Κ. Επίσης βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, αρ. 20, Γ.Α.Κ.

140. Ιωάννη Σ. Κολιόπουλου, Ιστορία της Ελλάδος από το 1800, Θεσσαλονίκη 2000, Βάνιας, τόμ. Α΄, σ. 39.

141. Στέφανος Παπαδόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. ΙΑ, σ. 71. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό.π., σ. 500. Ηλία Ι. Οικονομόπουλου, Αρματωλοί και Κλέφται, ό. π., σ. 270.
142. Για το ρόλο των συμμαχικών-συγγενικών δικτύων στην αποτροπή του αρματολικού ανταγωνισμού βλ. τη σχέση των Συκάδων του Καρπενησίου με τους γείτονές τους Μπουκουβαλαίους και Σταθαίους, Αρματολούς Αγράφων και Βάλτου αντίστοιχα, στο Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 106-108.
143. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό. π., σ. 500.
144. Αυτόθι, ό. π., σ. 500.
145. Για την ίδρυση του πρώτου αρματολικιού στα Άγραφα επί Μουράτ Β΄ κατά το έτος 1421, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού,, ό. π, τόμ. Β΄, σ. 365.
146. Αυτόθι, ό. π, τόμ. Β΄, σσ.365-366.
147. Για παράδειγμα πρβλ. το κλέφτικο τραγούδι:<<Νάχαν καούν τα Σάλωνα του μπέη τα σεράγια./ Σκότωσαν τον καλόγηρο τον καπετάν Αλέξη./ Στην Φήβα κάν' αρματωλός, στην Φήβα κάνει κλέφτης./ Κι' αυτού μέσα στα Σάλωνα τον κάνουν καπετάνο>>. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 41, (Ο Αλέξης Καλόγηρος), σ. 35.
148. Σύγχυση ως προς τη δολοφονία του Γιώργου Βλαχόπουλου δημιουργεί ο Ν. Κασομούλης με τις αντικρουόμενες πληροφορίες του, αφού στον Α΄τόμ, σ. 12 και στη σημ. 2 αναφέρει ότι << ο Γεώργιος Βλαχόπουλος εφονεύθη από τον Νίκον Γιολδάσην εντόπιον, έπειτα δε συμπεθέριασαν δια την μεταξύ των ειρήνην. Εντεύθεν αρχίζει το Καπιτανάτον>>, ενώ στον ίδιο τόμο και στη σ. 110 κάνει λόγο για δολοφονία που έγινε από το συγγενή των Βλαχόπουλων Δημήτριο Καραΐσκο και μάλιστα μέσα στην οικία του, Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 12, σημ. 2 και σ. 110. Κατά την άποψή μας ευσταθεί η πρώτη πληροφορία ότι δηλαδή ο Γιώργος Βλαχόπουλος δολοφονήθηκε από το Νίκο Γιολδάση για δυο λόγους: πρώτον διότι ο Κασομούλης δίδει την πληροφορία ως σημείωση στο γενεαλογικό πίνακα των Αρματολών που παραθέτει στις πρώτες σελίδες του Α΄ τόμου και δεύτερον διότι αυτή η άποψη στηρίζεται και σε άλλη πηγή, βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 22, αρ. 964, Γ.Α.Κ.
149. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 367.
150. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος,<<Νέα στοιχεία για τα ελληνικά αρματολίκια και για την επανάσταση του Θύμιου Μπλαχάβα στη Θεσσαλία στα 1806>>, ΕΕΦΣΠΘ, ΙΧ (1968), σσ. 229-251. Ο ίδιος ερευνητής παλαιότερα, βασιζόμενος στο Fauriel και στο Th. Gordon, υποστήριζε την άποψη ότι τα αρματολίκια στον ελλαδικό χώρο λίγο πριν την επανάσταση του 1821 ήταν δεκαεπτά (17), Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π, τόμ. Β΄, σ. 382.
151. Θεόδωρος Μέμος Πολίτης, Η συμβολή της Αιτωλοακαρνανίας στην Επανάσταση του 1821, Αθήνα 1974, σ. 31. Για το ίδιο θέμα βλ. την έκθεση που υπέβαλε ο Ιωάννης

Καποδίστριας στους Πρεσβευτές των τριών Μεγάλων Δυνάμεων το 1828 , όταν του ζήτησαν, εκτός των άλλων στατιστικών στοιχείων, και πληθυσμιακών, αφορώντων την πληθυσμιακή αναλογία Ελλήνων και Οθωμανών σε διάφορες περιοχές του Ελληνικού χώρου, πριν και μετά την Επανάσταση, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, Αθήνα 1971, τόμ. Δ΄, σ. 245.

152. Βλ. παραπομπή αρ. 92

153. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, αρ. 218, Γ.Α.Κ.

154. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια. Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., σσ. 77-78 σημ.

155. Αυτόθι, ό. π., αρ. 108 και 109 (Δημήτριος Κατσαρός), σσ. 93-94 και σημ. Α. Passow, Τραγούδια Ρωμαίικα, ό. π., αρ. 127 και 129, (Ο Κατσαρός), σσ. 100-102.

156. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 28.

157. Η απελευθέρωση της Ρεντίνας και η καταστροφή των Κονιαροχωρίων, Φράγκου και Λοξάδας στα δυτικά της Καρδίτσας ήταν οι μόνες ενέργειες του Σταμούλη Γάτσου, οπλαρχηγού των Αγράφων κατά την έναρξη της Επανάστασης του 1821. Στη συνέχεια ήρθε σε συμβιβασμό με το Μαχμούτ πασά και η Αγραία (Άγραφα) <<εις την προτέραν υποταγήν επανήλθε>>. Τα "καπάκια" του Σταμούλη Γάτσου με τους Οθωμανούς δεν είχαν ως αποτέλεσμα μόνο να αποτύχει η Επανάσταση στα Άγραφα αλλά συνέβαλαν και στην επαναστατική αποτυχία του Ασπροποτάμου, αφού ο Γάτσος προετοιμαζόταν να χτυπήσει εκ των όπισθεν το Στορνάρη, εάν εκινείτο κατά των Τρικάλων, βλ. Λ. Καρασμάνη, Ιστορικά Ευρυτανικά Σελίδες, Λαμία 1931, σ. 78. Ιω. Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Δ΄, σσ. 147-148, 150.

158. Η Επανάσταση στο Ξηρόμερο, Βάλτο, Βενέτικο, Κράβαρα, Σάλωνα, Μεσολόγγι, Λειβαδιά και Αττική ξεσπά στα μέσα του 1769, βλ. Φάνης Μιχαλόπουλος, Κοσμάς ο Αιτωλός, ό. π., σ. 67. Επίσης για την καταστροφή στο Ανατολικό που έγινε το 1769, βλ. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 29.

159. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, αρ. 162, Γ.Α.Κ.

160. Βέβαια στα τετράδια αντιγράφων της οικογένειας Βλαχόπουλου υπάρχει διοριστήριο (μπουγιουρντί) από τον Βεζίρη Ρουχσίτ Αχμέτ πασά, Ιωαννίνων με το οποίο του ανατίθεται το Καπετανάτο Βλοχού και όλες οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτό, βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, αρ. 769, Γ.Α.Κ.

161. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε24, αρ. 756, Γ.Α.Κ.

162. Γιάννη Α. Ρουφαγάλη, Αρτοτίνα, ό. π., σσ. 183-185.

163. Αυτόθι, ό. π., σ. 196. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Γ΄, σ. 345 σημ. 1.

164. Για την ετυμολόγηση του ονόματος και τη γεωγραφική έκταση του εν λόγω αρματολικιού, πρβλ:<<Απόκωρον ελέγετο η ανατολική πλευρά της νυν Τριχωνίας, περιλαμβάνον ευάριθμα χωρία του Παναιτωλικού και λέγεται ότι το όνομα τούτο εδόθη

- ένεκεν των κατοίκων, οίπινες κατά την αρχαιότητα έτρεφον κόμην μακράν κατ' αντίθεσιν των πλησιοχώρων Κουρήτων>>. Α. Καρκαβίτσας, Άπαντα, ό. π., τόμ. Γ', σ. 429.
165. Ηλία Ι. Οικονομόπουλου, Αρματολοί και Κλέφται, ό. π., σ. 234.
166. Αλεξάνδρα Καρακώστα- Αηδόνη, Κλέφτες και Αρματολοί του ορεινού Βάλτου, ό. π., σ. 34.
167. Ηλία Ι. Οικονομόπουλου, Αρματολοί και Κλέφται, ό. π., σ. 159.
168. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π., τόμ. Γ', σσ. 331-332.
169. Π. Αραβαντινός, Ηπειρώτικα Τραγούδια Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ. 37 (Λάππας), σ. 33.
170. Αυτόθι, ό. π., αρ. 43 (Τσιοβάρας), σσ. 38-39 και σημ. Γ. Χρ. Χασιώτου, Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών Ασμάτων, ό. π., αρ. 31, (Ν. Τσιοβάρας), σ. 110.
171. Γιάννη Α. Ρουφαγάλη, Αρτοτίνα, ό. π., σ. 161. Α. Καρκαβίτσα, Άπαντα, ό. π., τόμ. Γ', σ. 397.
172. Α. Καρκαβίτσα, Άπαντα, ό. π., τόμ. Γ', σσ. 428-429.
173. Τάκη Λάππα, Η χώρα της Λειβαδιάς, Αθήνα 1954, Μαυρίδης, σ. 101.
174. Για το όνομα του πατέρα του Οδυσσέα Ανδρούτσου και το πραγματικό του επίθετο υπάρχει διχογνωμία ανάμεσα στους ιστορικούς. Άλλοι τον καταγράφουν Γιώργο, άλλοι Θανάση και άλλοι Ανδρέα. Για το θέμα αυτό πρβλ. την εμπειριστατωμένη άποψη του Τάκη Λάππα:<< Τ' όνομά του ήταν Ανδρέας, αλλά από παλιά ρουμελιώτικη συνήθεια του κολλήσανε το "επιτακτικό" Αντρούτσος που του έμεινε ύστερα και για επίθετο. Το πραγματικό του επίθετο ήταν κατ' άλλους Βερούσης και κατ' άλλους Μουσανάς. Το πρώτο όμως είναι το πιο πιστευτό γιατί κι ο Οδυσσέας τους Βερούσιδες αναγνώριζε για ξαδέρφια του>>. Τάκη Λάππα, Οδυσσέας Αντρούτσος, ό. π., σ. 12.
175. Γιάννη Α. Ρουφαγάλη, Αρτοτίνα, ό. π., σσ. 167-168.
176. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, αρ. 25, Γ.Α.Κ.
177. Γιάννη Α. Ρουφαγάλη, Αρτοτίνα, ό. π., σσ. 211-212.
178. Α. Καρκαβίτσα, Άπαντα, ό. π., τόμ. Γ', σ. 346. Για τη διαίρεση του Εξαρχάτου σε μικρότερα αρματολίκια, που όλα όμως ήταν εξαρτημένα από τον Έξαρχο Γιάννη Κατσώνη (Βρυκόλακα), πρβλ:<< Και για να δείξη [ο Βρυκόλακας] τη δύναμή του πάτησε στο μήνα μέσα όχι ένα μα τέσσερα αρματολίκια. Και τα μοίρασε όλα με λαχνό στα πρωτοπαλλήκαρά του. Έδωκε το Λιδωρίκι στο Λυκοθανάση ως απάνου την Αρτοτίνα και Μουσινίτσα, έδωκε το Μαλαντρίνο στο Μπράτιμο ως κάτου στο γιαλό, έδωκε το Γαλαξειίδι στον Τσεκούρα και τα χωριά του Σαλώνου στο Ζαχαροκώστα, τον ξάδερφό του. Και σαν του σκότωσαν με μπαμπεσιά το Ζαχαροκώστα, το 'δωσε στο Σαπλαούρα το βλάχο να παινεύεται. Κι ατός του με το Μητροτσάμη για συμβουλάτορα και το διαλεχτό ταϊφά του, ανέμιζε τη σημαία του σε κάμπους και βουνά, κακός βραχνάς του μπέη και της αρχοντιάς. Όσο που φρόντισαν στην Πόλι και τον διόρισαν Έξαρχο. Ήτον, αλήθεια, μεγάλο αξίωμα και μεγαλύτερη η εξουσία του. Από τους αρματολούς ως τώρα μόνον ο Μάρκο Πούλιος

στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία ο Ζήδρος και ο Τριμπούκης στ' Άγραφα στολίσανε τ' όνομά τους με τέτοιο διορισμό>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Γ', σσ. 345-346.

179. Ιω. Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ', σ. 421. Α. Ν. Γούδα, Βίοι παράλληλοι, τόμ. 8^{ος}, Αθήνα 1890, σ. 239.

180. Α. Καρκαβίτσα, Άπαντα, ό. π., τόμ. Γ', σ. 346.

181. Πρβλ:<<Ως γνωρίζουν όλοι οι επιζώντες, κατά το 1821, ότι τα δερβένια απέρασαν εις τον Δράμαλιν, αυτός εδιώρισεν ως καπετάνιον του Μαλανδρίνου τον Κώσταν Χορμόβαν αντί του Καραστάθη, τον οποίον είχε ο Πασάς και επειδή το Μαλανδρίνον δεν είχε ποτέ καπετάνιον μέχρι εκείνης της εποχής τούτο εφάνη ενοχλητικών>>. Οι πληροφορίες από αρματολικό πιστοποιητικό που υπογράφουν: Τριαντάφυλλος Αποκορίτης, Συνταγματάρχης και Κώστας Μπότας, Λοχαγός με ημερομηνία 25 Μαΐου 1858 και δημοσιεύθηκε στην εφημ. "Αθηνά" 25 Ιουνίου 1858. Βρίσκεται στη Συλλ. Γιάννη Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, αρ. 565, Γ.Α.Κ.

182. Αυτόθι.

183. Πρβλ:<<Υπό το πρόσχημα τούτο του [οικονομικού] βάρους εκρίθη και διαδέχθη ο Χαράλαμπος Παπαπολίτης να μεταβή αντί του πατρός του εις Ιωάννινα εις τους Βεζυράδες, όπως κατορθώση και σηκώση τον Ντερβέναγαν καθώς και τον Χορμόβαν και φέρη οικονομικών μπουγιουρντί εις τον Σκαλτσάν, ο οποίος να επιβλέπη δήθεν και το Μαλανδρίνον δια την ληστεϊαν. Μεταβάς ούτος εις Ιωάννινα κατόρθωσε και τον Ντερβέναγαν να σηκώση καθώς και τον Χορμόβαν προς τούτοις δε να φέρη και το μπουγιουρντί του Σκαλτσά την 15 Φεβρουαρίου 1821>>. Αυτόθι.

184. Γεωργίου Τσεβά, Ιστορία των Θηβών και της Βοιωτίας. Από των Αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, ό. π., τόμ 2^{ος}, σ. 140.

185. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2^{ος}, σ. 141.

186. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2^{ος}, σσ. 143-144. Για τις κατηγορίες των δερβέντηδων και τα δερβενοχώρια βλ. Νεοκλής Σαρρής, Οργάνωση και Λειτουργίες των Δερβενίων, στο Βασίλης Φίλιας, Επιμ., Προβληματισμοί και Επισημάνσεις Ι, ό. π., σσ. 211-213.

187. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π., τόμ. Β', σ. 366.

188. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό. π., σ. 500.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΧΩΡΟΧΡΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΡΟΥΜΕΛΗΣ

1. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία, ό. π., τόμ. 26^{ος}, σ. 153.

2. Ο Λάλα Σαχίν, επί Μουράτ Α'(1362-1389) υπήρξε ο πρώτος διοικητής (beylerbeyi) της Ρούμελης (Rum-eli) και το 1363 κατέστησε τη Φιλιππούπολη πρωτεύουσα του μπεηλερμπεάτου της Ρούμελης. Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, πιθανόν και ενωρίτερα, η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε από τη Φιλιππούπολη στη Σόφια. Πηγές αναφέρουν και το Μοναστήρι ως πρωτεύουσα του μπεηλερμπεάτου της Ρούμελης, βλ. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σσ. 27, 33. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου

- Ελληνισμού, ό. π., τομ. Α', σ. 133. Σπ. Σοκόλη, Περί Ηπείρου και Αλβανίας, περιοδ.<<Παρνασσός>>, τομ. Ζ, σ. 319. Ο Καθηγητής Νεοκλής Σαρρής τοποθετεί την ίδρυση του μπεηλερμπεάτου της Ρούμελης ένα χρόνο ενωρίτερα, δηλαδή το 1361, βλ. Νεοκλή Σαρρή, Οσμανική Πραγματικότητα, ό. π, τομ. 2, σ. 236.
3. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2, σ. 236.
4. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 31.
5. Ο όρος ιππουρίδα σημαίνει το θύσανο από τρίχες ουράς ίππου, που αποτελούσε για τον φέροντα το έμβλημα της εξουσίας που του παραχωρήθηκε από το σουλτάνο. Έτσι οι μπεηλερμπέηδες έφεραν 2 ιππουρίδες, οι σαντζακμπέηδες 1, οι βεζίρηδες 3, ο μέγας βεζίρης 5 και ο σουλτάνος στον πόλεμο 7 ή 9 ιππουρίδες, βλ. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σσ. 26-27.
6. Αυτόθι, ό. π., σ. 26.
7. Νεοκλή Σαρρή, Οσμανική Πραγματικότητα, ό. π, τομ. 2, σ. 237. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 30.
8. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 27.
9. Το σαντζάκι είναι η πρώτη και βασική διοικητική περιφέρεια του οθωμανικού κράτους, που αντιστοιχεί περίπου στους σημερινούς νομούς με μεγαλύτερη όμως έκταση. Το σαντζάκι διαιρείτο σε μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, τους καζάδες που αντιστοιχούσαν προς τις σημερινές επαρχίες και οι τελευταίοι διαιρούνταν στους ναχιγιέδες, που αντιστοιχούσαν στους σημερινούς εκ πολλών χωριών διευρυμένους δήμους. Αυτόθι, ό. π., σ. 26.
10. Αυτόθι, ό. π., σσ. 27, 31.
11. Μετά την Άγκυρα και για αιώνες πρωτεύουσα του εγιαλετιού της Ανατολής έγινε η Κιουτάχεια. Αυτόθι, ό. π., σ. 27. Υψηλάντου- Κομνηνού, Τα μετά την άλωση (1453-1789), εν Αθήναις 1870, σσ. 734, 736.
12. Νεοκλή Σαρρή, Οσμανική Πραγματικότητα, ό. π, τομ. 2, σ. 237.
13. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 30. Για τη διοικητική διαίρεση του Οσμανικού κράτους βλ. Νεοκλή Σαρρή, Οσμανική Πραγματικότητα, ό. π, τομ. 2, σσ. 236- 287.
14. Υπήρχαν και εγιαλέτια στερούμενα σαντζακίων. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκαν : η Αίγυπτος, η Αιθιοπία, η Μολδαβία, η Βλαχία και η Μπάσρα, όπου εφαρμοζόταν, ελλείψει σαντζακίων, το σύστημα σαλιανέ και όχι το τιμαριωτικό σύστημα. Αυτόθι, ό. π., σ. 254.
15. Στον ελλαδικό χώρο κατά το 18^ο αιώνα, εκτός από το εγιαλέτι της Ρούμελης, υπήρχαν άλλα τέσσερα (4) εγιαλέτια: Του Μοριά, της Κρήτης, της Κύπρου και των Νήσων της Άσπρης Θάλασσας.

16. Σαντζάκι του πασά (pasa sangagi) ονομάζεται το σαντζάκι του εγιαλετίου που είναι πρωτεύουσα και έδρα του εγιαλετίου. Διοικητής του συγκεκριμένου σαντζακίου είναι ο μπεηλέρμπεης, βλ. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατία (1393-1821), ό. π., σ. 31.
17. Αυτόθι, ό. π., σσ. 34-35.
18. Σπύρος Σοκόλης, Περί Ηπείρου και Αλβανίας, περιοδ. <<Παρνασσός>>, τομ. Ζ', σ. 319, στη Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ 2, αρ. 118, Γ.Α.Κ.
19. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατία (1393-1821), ό. π., σσ. 32-33.
20. Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, μεταφρ. J. von Hammer Wien 1812, σ. 15, στο Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατία (1393-1821), ό. π., σ. 33. Για διαίρεση του εγιαλετιού της Ρούμελης σε τρεις πτέρυγες κάνει λόγο και έγγραφο του 1740 που βρίσκεται στο Ι. Βασδραβέλλη, Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας Α'. Αρχείον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 223.
21. Belin M, Du regime de fiefs militaires dans l' islamisme et principalement en Turquie, <<Journal Asiatique>>, σειρά 6, 15 (1870), σ. 255, στο Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατία (1393-1821), ό. π., σ. 32-33. Υψηλάντου- Κομνηνού, Τα μετά την άλωση (1453-1789), σσ.734-736. Για το Μοναστήρι ως πρωτεύουσα του μπεηλερμπεάτου της Ρούμελης, βλ. Κ. Μέρτζιου, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Μακεδονική βιβλιοθήκη, αρ. 7, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 403.
22. Για τη γεωμορφολογική διαμόρφωση της Στερεάς Ελλάδας και την οικονομική της ταυτότητα χρησιμοποιήθηκαν ως βοηθήματα: Βασίλης Σφυρόερας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. ΙΑ, σσ. 204-206. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό. π, τόμ. Α'. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία, ό. π., τόμ. 3, σσ. 132-145, τόμ. 27, σσ.107- 109.
23. Βασίλης Σφυρόερας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. ΙΑ, σ. 204.
24. Κατά την προεπαναστατική περίοδο, ακόμη και λίγο πριν την Επανάσταση, η πληθυσμιακή εικόνα της Στερεάς είναι απογοητευτική. Ο Beaujour τονίζει ότι<< Η Αιτωλία, η Φωκίδα, η Βοιωτία έχουν μόλις 200.00 ψυχές και η Αττική κατά τις πιο ακριβείς εκτιμήσεις δεν φθάνει τις 20.000>>. Αυτόθι, ό. π., σ. 205.
25. Ο Γ. Βλαχογιάννης για το ομαδικό ληστρικό φαινόμενο γράφει ότι:<<...Η συστηματική κλεψιά στους πολεμικούς φτωχούς λαούς, που ζουν από την αρπαγή (Μανιάτες, Βαλτινοί) ήταν επάγγελμα, παράδοση παλιά και νόμος αλύπητος. Οι Αιτωλοί από τα αρχαία χρόνια ακολουθούσαν αυτό το στάδιο το βιοποριστικό...>>. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 341, σημ. 4. Την αρπακτική συνήθεια των Βαλτινών σε βάρος κατοίκων του Ασπροποτάμου και Άρτας περιγράφει με περισσή καυστικότητα ο Ν. Κασομούλης στα Ενθυμήματα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α', σσ. 340-342.
26. Πουκεβίλ, Ταξίδι στην Ελλάδα, Στερεά Ελλάδα, Αττική-Κόρινθος, ό. π., σσ. 36-37.
27. Εφ. <<Εκλεκτική>> 10 Νοεμβρίου 1873, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ2, αρ. 133, Γ.Α.Κ.

28. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 342, σημ. 4.
29. Βλ. "Πρακτικά Βουλής" περ. Ζ΄, Συν. Β΄, τόμ. Α΄, 1861, σ. 442 κ.ε.
30. <<...οι κάτοικοι αυτής της επαρχίας Βάλτου, δεν είναι φιλόξενοι ως οι ξερομερίται, διο και τους έχουν και τραγούδι, τοιούτον "ή Άρτα πέτρα να γενή και Βάλτος να βουλιάξη...">>. Γεωργίου Γαζή, Χειρόγραφον βιογραφικόν λεξικόν της επανάστασεως, 1847, Βιβλιοθ. Δελβινακίου, στη λέξη Βάλτος, σ. 54, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ2, αρ. 134, Γ.Α.Κ.
31. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό. π, τόμ. Β΄, σσ. 370-371.
32. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 341, σημ. 4.
33. Νίκος Γ. Κοταρίδης, Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα, ό. π., σ. 60.
34. Για τα Αρματολίκια και τους Αρματολούς της Ρούμελης και ειδικότερα της Δυτικής Ρούμελης βλ. τον πίνακα στην παρούσα εργασία, σσ. 70-88.
35. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό. π, τόμ. Α΄, σ. 267.
36. Δ. Ζακυθνού, Βυζάντιον, "Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία", συμπλήρωμα τ. 2, σ. 244.
37. Αυτόθι, ό. π., σ. 246. Donald Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., σσ. 97-98. Κ. Παπαρρηγόπουλου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. Ε΄, σ. 17.
38. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό. π, τόμ. Α΄, σ. 67. Donald Nicol, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1204-1261), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. Θ΄, σσ. 103-104.
39. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ. 138.
40. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό. π, τόμ. Α΄, σ. 131.
41. Αυτόθι, ό. π., σ. 143.
42. Γ. Χέρτσμπεργ, Ιστορία της Ελλάδος, μεταφρ. Π. Καρολίδου, τόμ. 2, εν Αθήναις 1906, σσ. 479, 485.
43. Αυτόθι, ό. π., σσ. 533-534, 550.
44. Χρύσα Μαλτέζου, Το Δεσποτάτο του Μορέως (1262-1461), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. Θ΄, σ. 289. Γ. Χέρτσμπεργ, Ιστορία της Ελλάδος, ό. π., τόμ. 2, σ. 550.
45. Χρύσα Μαλτέζου, Το Δεσποτάτο του Μορέως (1262-1461), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. Θ΄, σ. 289.
46. Οι ορεινές περιοχές της Αιτωλίας παρέμειναν ανυπότακτες με ένοπλη δραστηριότητα έντονη, καθώς αναφέρεται ότι το 1468 οι Αιτωλοί οργάνωσαν μεγάλη επιδρομή και έφθασαν μέχρι τις Σέρρες συναποκομίζοντας πλήθος λαφύρων, βλ. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ. 139.
47. Γ. Χέρτσμπεργ, Ιστορία της Ελλάδος, ό. π., τόμ. 2, σ. 715.
48. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό. π, τόμ. Γ΄, σ. 53.
49. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ. 73-74. Κ. Αμάντου, Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων, Αθήναι 1955, τόμ. 1, σ. 160.

50. Εξαίρεση αποτελεί η σχετικά σύντομη περίοδος της Βενετοκρατίας στην Κεντρική Στερεά (1687-1699), στη Δυτική (1684-1699) και στη Ναύπακτο μέχρι το 1701 με την επισήμανση ότι η απελευθέρωση της Στερεάς από του Οθωμανούς με τη σύμπραξη Ενετών και Ρουμελιωτών Αρματολών δεν εδραίωσε την Βενετική κυριαρχία στη Ρούμελη τη συγκεκριμένη περίοδο, αφού οι Αρματολοί Κούρμας, Μειτάνης, Σπαθόγιαννος, το Χορμόπουλο, ο Σπανός και ο Αγγέλης Σουμίλας κατέλαβαν τις δικές τους επαρχίες, σύστησαν αρματολίκια και επέβαλαν φόρους κατά το δοκούν μη αποδεχόμενοι την επικυριαρχία των συμμάχων Βενετών. Η πολιτική των ως άνω Αρματολών και η εκστρατεία του ηγεμόνα της Μάνης Λυμπεράκη Γερακάρη στα τότε πράγματα της Στερεάς περιέπλεξαν την κατάσταση και δημιούργησαν κενό εξουσίας για τους Βενετούς. Βλ. Ι. Γιαννοπούλου, Ανέκδοτα ενετικά έγγραφα της εν Δωρίδι μονής Βαρνάκοβας, <<Επετηρίς Επιστημονικών Ερευνών του Παν/μίου Αθηνών>> 2 (1970) σσ. 476, 489. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό. π., σσ.405-411.

51. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 65.

52. Εκτός από τα σαντζάκια Ναυπάκτου, Κάρλελι και Εύβοιας, που περιελάμβαναν εδάφη της Στερεάς, και το σαντζάκι Τρικάλων περιελάμβανε στη διοικητική του περιφέρεια για ένα διάστημα μεγάλο μέρος της Ανατολικής και Κεντρικής Στερεάς, ενώ μονίμως τον καζά Αγράφων, καθώς το μέγιστο μέρος των εδαφών του ανήκουν στη Στερεά. Αυτόθι, ό. π., σ. 66. Στην Ηπειρωτική Ελλάδα εκτός των τεσσάρων σαντζακίων, που προαναφέραμε, υπάρχει και ένα πέμπτο, των Ιωαννίνων, βλ. σχετικά Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, τόμ. Δ', Δ'Εθνική Συνέλευση, σ. 244, Βιβλιοθήκη Βουλής. Για τα σαντζάκια που υπάρχουν στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα, βλ. Νεοκλής Σαρρής, Οσμανική Πραγματικότητα, ό. π., τόμ. 2, σσ. 262- 263.

53. Κάρλελι (Qarli-eli) (=η γη του Καρόλου) ονομάστηκε από τους Οθωμανούς η Αιτωλοακαρνανία μετά την κατάληψή της, διότι είχε καταληφθεί από τον Κάρολο Τόκκο. Υπάρχουν και άλλες ετυμολογικές προτάσεις περί του ονόματος τούτου όπως, ότι προέρχεται από την τούρκικη λέξη Καρλή ιλί που σημαίνει χιονώδης τόπος ή ότι προέρχεται από τη λέξη Ακαρνανία, βλ. Γεωργίου Δ. Δημακοπούλου, Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827, Διδακτορική Διατριβή, Εν Αθήναις 1966, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, σ. 33, σημ 3. Ν. Μοσχόπουλος, Μ. Ε. Εγκυκλοπαιδεία, σ. 74, στη Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ14, αρ. 47, λέξη Κάρλελι, Γ.Α.Κ.

54. Ι. Γιαννοπούλου, Ανέκδοτα ενετικά έγγραφα της εν Δωρίδι μονής Βαρνάκοβας, ό. π., σ. 478.

55. Από το συγκριτικό πίνακα με τα έσοδα των διοικητών των σαντζακίων στον ελλαδικό χώρο στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, που παραθέτει ο Καθηγητής Νεοκλής Σαρρής στο βιβλίο του Οσμανική Πραγματικότητα προκύπτει ότι τα ετήσια έσοδα του διοικητή του σαντζακίου της Ναυπάκτου ήταν 40.441 άσπρα, του Κάρλελι 30.000, του Ευρίπου

- 400.000 και των Τρικάλων 450.885 άσπρα. Βλ. σχετικά Νεοκλής Σαρρής, Οσμανική Πραγματικότητα, ό. π., τόμ. 2, σσ. 114-115.
56. Δ. Β. Κασβίκη, Εγχειρίδιον του εν ισχύι Οθωμανικού Δικαίου, Αθήνησι 1859, σσ. 113-114.
57. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 93.
58. Βλ. έγγραφο της Ελληνικής Κυβέρνησης του έτους 1828, που απευθύνεται στους πρέσβεις των συμμάχων Αυλών προς απάντηση των 28 ερωτημάτων τους. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σσ. 244-246. Δ. Ξαναλάτου, Ανέκδοτα έγγραφα της εν Δωριδι ιεράς μονής Βαρνάκοβας, <<Ελληνικά>> 11 (1939), σ. 37.
59. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 246.
60. Αυτόθι, ό. π., σσ. 255-256.
61. Αυτόθι, ό. π., σσ. 250- 251.
62. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 73.
63. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 246.
64. Διοικητικά κέντρα του Κάρλελι, εκτός από το Αγγελόκαστρο και το Βραχώρι, σημειώνονται η Πρέβεζα και ο Αετός Ξηρομέρου. Αυτόθι, ό. π., σ. 73. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία, ό. π., τόμ. 1, σ. 139. Νεοκλής Σαρρής, Οσμανική Πραγματικότητα, ό. π., τόμ. 2, σ. 263.
65. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία, ό. π., τόμ. 1, σ.124.
66. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπί ανά την Στερεάν Ελλάδα, <<Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών>> 2 (1969), σ. 190.
67. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό. π., σ. 321.
68. G. Wheler, A journey into Greece, London 1682, s. 291, στο Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 74.
69. Ο βοεβόδας (voynoda), που προΐσταται του βοεβοδαλικίου έχει ως αρμοδιότητα την είσπραξη των (φορολογικών) εσόδων της περιοχής, τα οποία παραχωρήθηκαν ως χας (has) ή ιλιζάμ (iltizam) σε ανώτατους αξιωματούχους, επίσης ακολουθεί τις οδηγίες του πασά και πραγματοποιεί τις αιτήσεις των κοτζαμπάσηδων ως προς την εσωτερική αστυνομία ή την είσπραξη των δοσιμάτων. Με άλλα λόγια ο βοεβόδας έχει στην περιοχή του πλήρη διοικητικά και αστυνομικά καθήκοντα. Η θητεία του είναι ενιαύσιος και για την κύρωση κάθε πώλησης ακινήτου εκδίδει το ταπί (κυρωτικό έγγραφο), βλ. Νεοκλή Σαρρή, Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος, ό. π., σ. 337. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 280.
70. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας, <<Οικονομική Επιθεώρησις>> 6 (1878-1879), σ. 486.

71. Γ. Κωνσταντινίδου, Το Κάρληλι και η φορολογία αυτού περί τα τέλη του ΙΗ΄και τας αρχάς του ΙΘ΄αιώνος κατ' ανέκδοτον πατριαρχικόν έγγραφον εκ του έτους 1793, <<Αρμονία>> 1 (1900), σ. 469.
72. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό. π., σ. 319.
73. Τα Χας (has) ήταν κρατικά τμήματα, των οποίων τα ετήσια έσοδα ξεπερνούσαν τα 100.000 άσπρα και τα οποία νέμονταν οι σαντζακμπέηδες, οι μπεηλερμπέηδες, οι βεζιρηδες, οι γυναίκες του σουλτάνου ή ο ίδιος ο σουλτάνος. Την οικονομική καθώς και διοικητική διαχείριση των χας είχαν οι βοεβόδες, βλ. Νεοκλή Σαρρή, Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος, ό. π., σ. 404.
74. Κ. Διαμάντη, ο Ήβος Ρήγας εις την Δυτικήν Ελλάδα, <<Στερεοελλαδική Εστία>> 2 (1961) σ. 17. Α. Μάμουκα, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, Αθήνησιν 1852, τόμ. 11, σ. 263. Φωριέλ, Δημοτικά τραγούδια της συγχρόνου Ελλάδος, μεταφρ. Α. Χατζηεμμανουήλ, Αθήνα 1956, σ. 28.
75. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας, <<Οικονομική Επιθεώρησις>> 6 (1878-1879), σ. 497 σημ. 1.
76. Η Μιχρισάχ βαλιδέ ήταν σύζυγος του Μουσταφά Γ΄(1757-1774) και μητέρα του Σελίμ Γ΄(1789-1807), βλ. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 77.
77. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 258. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαίδεια, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ.139.
78. Αυτόθι, ό. π.
79. Λάμπρου Κουτσονίκα, Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. 1, σ. 20.
80. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή, ό. π., τόμ. 2, σσ. 529-530. Λάμπρου Κουτσονίκα, Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. 1, σσ. 20-21.
81. Από στοιχεία, που αναδημοσιεύει ο Σπ. Αραβαντινός, τα τσιφλίκια που απέκτησε ο Αλή πασάς και οι γιοι του μέχρι το 1819 στη Στερεά είναι τα εξής: 26 στο Πατρατζίκι, 5 στο Απόκουρο, Κράβαρα. Όλα ανήκοντα στο σαντζάκι Ναυπάκτου. Στο σαντζάκι Ευβοίας είχε 5 στο Μαλανδρίνο, 15 στο Ταλάντι, 14 στη Λειβαδιά, 4 στο Μεσολόγγι, 13 στο Ζυγό, 13 στο Βλοχό, 37 στο Βάλτο, 26 στο Ξηρόμερο και 13 στη Βόνιτσα. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή, ό. π., τόμ. 2, σσ. 608-610.
82. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2, σ. 530.
83. Τα μπουγιουρντί που έστειλε ο Πεχλιβάν Ιμπραήμ Μπαμπά Πασάς προς τον Δ. Μακρή και τους προεστούς του Ζυγού έχουν διασωθεί και παρέχουν πολύ σημαντικές πληροφορίες. Βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε κυτίον 24, αρ. 756, Γ.Α.Κ.
84. Για τις προσόδους εκ των χας των σαντζακίων σε ακτσέδες στα μισά του 17^{ου} αιώνα βλ. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 41 σημ. 5.

85. Ζιαμέτι ή Ζεαμέτι (zeamet) λεγόταν η κρατική γη που προσφερόταν σε στρατιωτικούς ή αξιωματούχους Οθωμανούς με δικαίωμα κάρπωσης των (φορολογικών) εσόδων της γης και με την υποχρέωση να καλύπτουν με αυτά τα έσοδα τις δαπάνες συντήρησης ορισμένου αριθμού στρατιωτών. Περισσότερα στοιχεία για τα ζιαμέτια και τους κατόχους τους βλ. Νεοκλής Σαρρής, Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος, ό. π., σσ. 346-347.
86. Τιμάρ(ιο) (timar) λεγόταν το κρατικό κτήμα με ετήσια έσοδα που δεν ξεπερνούσαν τα 20.000 άσπρα και προσφερόταν σε άτομο με την υποχρέωση να προσφέρει ορισμένη υπηρεσία στο κράτος, κυρίως στρατιωτική. Ο τιμαριούχος εισέπραττε από τους καλλιεργητές ή τους εκμεταλλεζόμενους τα κτήματα όλους τους φόρους, που προέβλεπε ο ιερός ισλαμικός νόμος και ορισμένους από τους εθιμικούς, τους οποίους καθόριζαν σε τι ποσοστό και με ποιο τρόπο οι τοπικές νομοθεσίες (κανουνναμέδες). Τα τιμάρια παραχωρούνταν κατά κύριο λόγο σε σπαχήδες αλλά και σε άτομα που δεν είχαν στρατιωτικές υποχρεώσεις. Πολλές και σημαντικές πληροφορίες για τα τιμάρια και τους κατόχους τους βλ. Νεοκλής Σαρρής, Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος, ό. π., σσ. 394-396.
87. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 78.
88. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 255.
89. Αυτόθι, ό. π., σ. 251
90. Γεωργίου Δ. Δημακοπούλου, Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827, ό. π., σ. 29. Για την αυτοδιοίκηση της Πελοποννήσου βλ. Μ. Σακελλαρίου, Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821), Αθήναι 1939, σσ. 87-98.
91. Για τους προεστούς και τις υποχρεώσεις τους βλ. το έγγραφο (μπουγιουρντί) που απέστειλε ο Πεχλιβάν Ιμπραήμ Μπαμπά Πασάς στις 22 Αυγούστου 1820 στους προεστούς του καζά Ζυγού αφορώντα το διορισμό του Αρματολού Δ. Μακρή και τις υποχρεώσεις τους. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε κτύον 24, αρ. 756, Γ.Α.Κ.
92. Γ. Κωνσταντινίδου, Το Κάρληλι και η φορολογία αυτού περί τα τέλη του ΙΗ΄και τας αρχάς του ΙΘ΄αιώνος κατ' ανέκδοτον πατριαρχικόν έγγραφον εκ του έτους 1793, ό. π., σ. 469 κ.ε.
93. Αυτόθι, ό. π., σ. 469.
94. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 245.
95. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 110.
96. Αυτόθι, ό. π., σ. 112.
97. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 256.
98. Αυτόθι, ό. π., σσ. 250-251.
99. Ιω. Γ. Γιαννοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), ό. π., σ. 111.

100. W. M. Leake, Travels in northern Greece, London 1835, τομ. 2, σ. 597.
101. Πουκεβίλ, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ήτοι αναγέννησις της Ελλάδος, μετάφρ. Ξ. Ζυγούρα, Αθήναι 1890, τόμ. 1, σ. 157.
102. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2, σ. 253.
103. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 257.
104. Αυτόθι, ό. π., σσ. 250-251.
105. Αυτόθι, ό. π., σ. 255.
106. Αυτόθι, ό. π., σ. 256, σημ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΑΡΜΑΤΟΛΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, Αθήνα 2005, Πελεκάνος, σσ.109-110. Για την επίθεση αντεκδίκησης των υπολοίπων Χασαπαίων εναντίον του Θ. Γρίβα στην Κατοχή της Ακαρνανίας το Μάρτιο του 1824 βλ. Θοδωράκη Γρίβα βιογραφία, 1896, σ. 37, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ12, αρ. 218, Γ.Α.Κ. Χ. Στασινοπούλου, Λεξικόν της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821, τόμ. 1, λέξη Θ. Γρίβας, σ.436.
2. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 116, 126-127. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 1, σσ. 86 σημ.45. Εφ.<<Αθηνά>>, 25 Σεπτεμβρίου 1837, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε κυτίον 25, αρ. 851, Γ.Α.Κ. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 43.
3. Δ. Κόκκινος, Η Ελληνική Επανάστασις, Αθήνα 1957, Μέλισσα, τομ. Γ΄, σ. 235. Επίσης πρβλ:<<όλοι οι προύχοντες του Μοριά, για να μην παραδώσουνε στους πολεμικούς τα επαρχιακά εισοδήματα και χάσουνε μαζί μ' αυτά την πολιτική τους δύναμη, ποτέ δεν πάψανε να παρουσιάζονται αρχηγοί των <<επαρχιακών>> αρμάτων. Το ίδιο και στη Ρούμελη, οι κοτζαμπάσηδες μαλώνανε με τους παλιούς κλεφταρματωλούς για την επιρροή την τοπική και φθάνανε συχνά στ' άρματα>>. Γ. Βλαχογιάννη, εφ. <<Πρωία>> 18 Δεκεμβρίου 1932, ΣΤ φ15, Γ.Α.Κ.
4. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 1, σσ. 203-206. Douglas Dakin, Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία, 1821-1833, ό. π., σ. 107.
5. Εφ.<<Πρωία>>, 6 Νοεμβρίου 1932, άρθρο του Γιάννη Βλαχογιάννη, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 178, Γ.Α.Κ. Επίσης πρβλ:<<...όλοι οι προύχοντες του Μοριά, για να μην παραδώσουνε στους πολεμικούς τα επαρχιακά εισοδήματα και χάσουνε μαζί μ' αυτά

την πολιτική τους δύναμη, ποτέ δεν πάψανε να παρουσιάζονται αρχηγοί των <<επαρχιακών>> αρμάτων>>. Εφ.<<Πρωία>>, 18 Δεκεμβρίου 1932, άρθρο του Γιάννη Βλαχογιάννη, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, Γ.Α.Κ.

6. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 238. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 1, σσ. 206-208.

7. Εφ. <<Ακρόπολις>>, 4 Απριλίου 1884, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 246, Γ.Α.Κ. Εφ. <<Αιών>>, 27 Απριλίου 1884, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 235, Γ.Α.Κ.

8. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ΄, σ. 408. Εφημ.<<Αιών>>, 27 Απριλίου 1884, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 247, Γ.Α.Κ. Φωτάκου, Απομνημονεύματα, Αθήνα 1996, Βεργίνα (ανατύπωση του 1899), τόμ. Α΄, σ. 80.

9. Μόνο στην Αθήνα, στη Λειβαδιά και στο Μεσολόγγι οι πρόκριτοι κατέλαβαν στην αρχή της Επανάστασης την εξουσία και αυτό για μικρό χρονικό διάστημα, καθώς στη συνέχεια και εκεί η εξουσία πέρασε στα χέρια των καπεταναίων, βλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 238.

10. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 238.

11. Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σ. 63.

12. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 90.

13. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 393.

14. Εκτός από το Γιαννάκη Στάικο στη Δυτική Ελλάδα εμφανίζονται και άλλοι προύχοντες με πολεμικές φιλοδοξίες και επάγγελμα στρατιωτικό, όπως: ο Αναγνώστης Καραγιάννης του Βάλτου, ο οποίος, αφού πήρε μαζί του κόσμο, διεκδικούσε το καπετανάτο του Βάλτου, ο Γιαννάκης Ράγκος και άλλοι γιοι προυχόντων, Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 362-363. Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, τεύχ. Γ΄, αρ. 456 (Α. Μ. 293), σ. 99.

15. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 393.

16. Αυτόθι.

17. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 363. Εξάιρεση αποτελεί η περίπτωση του Χριστόδουλου Χατζηπέτρου, γιου κοτζάμπαση στον Ασπροπόταμο, ο οποίος μπορεί ως πλούσιος να εξόπλισε στρατιωτικό σώμα ιδίοις εξόδοις και να πήρε τον τίτλο του αρχηγού Ασπροποτάμου, μπήκε όμως στην επανάσταση πλάι στο Ν. Στορνάρη, που ήταν γενικός αρχηγός της επαρχίας, βλ. Εφ. <<Εστία>> 27 Αυγούστου 1939, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε κτύον 25, αρ. 824, Γ.Α.Κ.

18. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αι., στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, επιμ. Θάνος Βερέμης, ό. π., σ. 142. Επίσης πρβλ:<< Η ανάπτυξις, η πρόοδος, η διάρκεια της επαναστάσεως, το παράδειγμα των εξαιρέσεων εκείνων, το κλέος όπερ οι τοιούτοι άνδρες εκτήσαντο, [...] οίτινες κατ' αρχάς δεν εθεώρησαν την επανάστασιν ειμή ως μίαν εκ των πολλών ευνοϊκών περιστάσεων, αίτινες εκ διαλειμμάτων ανεφαίνοντο συντελεστικάί, εις τους υπέρ της ατομικής αυτών ανεξαρτησίας

τελουμένους αγώνες>>.Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγοπούλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό. π., σσ.29.

19. Εφ.<<Αιών>>, 6 Ιανουαρίου 1844, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 763, Γ. Α. Κ.

20. Το πρωτότυπο έγγραφο με ημερομηνία 15 Νοεμβρίου 1821 και με τις τριάντα δύο υπογραφές των εκπροσώπων της χώρας και των χωριών της Επαρχίας Σαλώνων, που ενέκριναν ως αρχηγούς των όπλων προεστούς, βρίσκεται στην Ιστορική Εθνολογική Εταιρία με αρ. 16791 και αντίγραφο στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 237, Γ.Α.Κ.

21. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 43.

22. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 500-501.

23. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ΄, σ. 68.

24. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), ο. π., τόμ. Α΄, σ. 100.

25. Α. Μάμουκας, Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 49.

26. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 238

27. Θεοδώρου Μέμου Πολίτη, Η συμβολή της Αιτωλοακαρνανίας εις την Επανάσταση του 1821, ό. π., σ. 47.

28. Αυτόθι, ό. π., σ. 48.

29. Αυτόθι, ο. π. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ΄, σ. 332.

30. Θεοδώρου Μέμου Πολίτη, Η συμβολή της Αιτωλοακαρνανίας εις την Επανάσταση του 1821, ό. π., σ. 46.

31. Για τους λόγους καθυστέρησης της έναρξης της Επανάστασης στη Δυτική Ρούμελη, βλ. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ. 66-68. Επίσης πρβλ:<< Ως στρατοκρατία δε μαχαιρική, και προ πάντων κληρονομική, οι τοιοῦτοι οπλαρχηγοί εδίσταζον, μη απολέσωσιν εν πάση ἄλλῃ καταστάσει πραγμάτων την δικαιωματικὴν και ἀπόλυτον εξουσίαν, ἣν ἐξήσκουν ὑπὸ την τουρκοκρατίαν>>. Αυτόθι, ό. π., σ. 68. Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σ. 67. Θ. Α. Χαβέλα, Ιστορία Αιτωλών, 1883, σ. 52.

32. Για τους λόγους που ανάγκασαν το Βαρνακιώτη να μπει στον Αγώνα βλ. την Προκήρυξη του προς τους Προεστούς και κατοίκους Ξηρομέρου (Μάιος 1821) στο Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 264-266.

33. Πρβλ:<<...[ο Βαρνακιώτης] με δυσκολία επαναστάτησε φοβούμενος τα αποβησόμενα ενός καταστρεπτικού πολέμου από μίαν χούφταν Ελλήνων κατά του μεγάλου θηρίου της Τουρκίας>>. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, Ιωάννινα 1971, σσ.24-27. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 146.

34. Οι πιέσεις που ασκεί το δίκτυο της Φιλικής Εταιρίας των Ιονίων νήσων στους αρματολούς της Δυτικής Ρούμελης να ξεκινήσουν την Επανάσταση είναι αφόρητες αλλά και η αδράνεια

των εν λόγω οπλαρχηγών εξοργιστική: << Η εν Λευκάδι επιτροπή των εταίρων δεν έπαυε γράφουσα καθ' εκάστην προς τους εκεί οπλαρχηγούς, δια να κινηθώσι πλέον. Ματαίως τους ανεμίμησε τας συμφωνίας και υποσχέσεις των, ματαίως τους επρότεινε φόβητρον τους ιδίους των όρκους. Ο μεν Τσόγκας απολογούμενος έλεγεν, ότι ο Βαρνακιώτης διστάζει και δεν θέλει να κινηθή ο δε Βαρνακιώτης, ότι κατά δυστυχίαν ασθενεί, και αδύνατον είναι να δράμη έξω>> και << Δεν έπαυε ενταυτώ και η εν Κερκύρα επιτροπή να γράφη και να ελέγχη τους Λευκαδίους επί αμελεία. Το δικαιότερον ήτον να μέμφεται αυτούς τους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδος δια την αναληγσίαν των>>. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ', σ. 474.

35. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 146.

36. Στις αρχές του καλοκαιριού του 1820 ο Αλή πασάς, αφού συγκάλεσε <<μέγα στρατιωτικό Συμβούλιο>> για την οργάνωση της άμυνάς του στην επικείμενη επίθεση των σουλτανικών στρατευμάτων, ανέθεσε και στους Έλληνες Αρματολούς (Ανδρούτσο, Βαρνακιώτη, Α. Ίσκο, Ν. Στορνάρη, Καρατάσσο, Γ. Ζιώγα, Μπλαχαβαίους) τη φύλαξη επίκαιρων μερών στη Στερεά και νοτιοδυτική Μακεδονία. Τη φύλαξη των διόδων της Πίνδου ανέθεσε σε διάφορους άλλους σωματάρχες, που ηγούνταν <<συμμίκτων εξ Αλβανών και Χριστιανών σπιφών>> Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, ό. π., τόμ. Β', σσ. 283-284.

37. Βλ. Έκθεση του Α. Βλαχόπουλου δια την έναρξιν της Επανάστασεως εις την Στερεάν Ελλάδα, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 438, Γ.Α.Κ.

38. Πρβλ: <<Τούτο [η αναβολή στην έναρξη της Επανάστασης] δ' έδωκεν αφορμήν εις τους φθονούντας την υπεροχήν αυτών οπλαρχηγούς να δυσφημίσωσιν αυτούς, αποκαλούντες προδότας, ως απεκάλεσαν τον στρατηγόν Βαρνακιώτην, ος επί τοσούτον εδυσφημίσθη εις τα στόματα του λαού, ώστε και μετά θάνατον την επωνυμίας Τουρκογιωργάκης διέσωζε>>. Θ. Α. Χαβέλα, Ιστορία Αιτωλών, ό. π., σ. 52.

39. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Βρυώνης, σσ. 115-116.

40. Αυτόθι.

41. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ', σ. 191. Επίσης πρβλ: <<Ο Ομέρ Βρυώνης και Μεχμέτ πασσάς, [...] επεθύμουν και ενήργουν δια παντός τρόπου, όπως συμπαραλάβωσιν εις την Πελοπόννησον τους οπλαρχηγούς όλους, ει δυνατόν, της Στερεάς, ου μόνον λόγω πλείονος στρατιωτικής ενισχύσεως εαυτών, αλλά μάλλον λόγω ηθικού δια τους Πελοποννησίους αποτελέσματος>>. Αυτόθι, ό. π. τόμ. Γ', σ. 198.

42. Για το ζήτημα αυτό ενδιαφέρον έχει η επιστολή του Ομέρ Βρυώνη προς το φίλο του Γεωργάκη Ν. Βαρνακιώτη, στρατηγό τότε των Ελληνικών επαναστατικών δυνάμεων: <<Φίλε μου και πιστέ μου καπετάν Γιωργάκη, σου φιλώ τα μάτια. Και αυτού έρχεται ο χαλνούτσης [Ρεσίτ ή Κιουταχής, που ήταν Ασιάτης Οθωμανός] και κυτάξτε, να μη εντροπίασετε, αλλά να τον χτυπήσετε, όσο και αν ημπορείτε. Αλλάως μη κάμετε, χαράμι να σας γίνη. Ειπέ και του Ανδρέα [Ίσκου] τα χαιρετίσματα και να μη δόση το τουφέκι εις τον φίλον ακάπνιγον, αλλά από τον γδούπον καπνισμένον>>. Δ. Κόκκινος, Η Ελληνική Επανάστασις, ό. π., τομ. Ε', σ. 193.

Εκ της επιστολής φαίνονται καθαρά οι φίλιες σχέσεις που διέπουν τους Αρματολούς του Κάρλελι με τους Τουρκαλβανούς αξιωματούχους (Ομέρ Βρυώνη) και οι υποχρεώσεις που εξ αυτών των σχέσεων προκύπτουν. Στην προκειμένη περίπτωση η επιθυμία του Ομέρ Βρυώνη είναι να αποτύχει η εκστρατεία που προετοιμάζει ο ανταγωνιστής του <<χαλντούπης>> Ρεσίτ ή Κιουταχής στην Αιτωλοακαρνανία με τη βοήθεια των εκεί Οπλαρχηγών.

43. Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, τεύχ. Α΄, αρ. 42, (ΓΑΚ, Κ. 10δ, αρ. 40) σσ. 61-63. Βιβλιοθήκη Γ.Α.Κ, 15β, Μέρος Τρίτον, Ηπειρωτικών Αρχείων, σσ. 1007-1008. Επίσης βλ. Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 93, 105- 107.

44. Στρατηγού Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, επιμ. Γιάννη Βλαχογιάννη, ό. π., βιβλ. Α΄, σ. 129.

45. Βλ. Έκθεση του Ιωάννη Ζαμπέλιου (5 Σεπτεμβρίου 1849) για τις επαναστατικές ενέργειες του ίδιου και των άλλων Λευκαδίων μελών της Φιλικής Εταιρίας κατά την Επανάσταση του 1821, στο Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ. 474- 476.

46. Πρβλ:<<Εμείς εις την Δυτικήν Ελλάδα τότε επαρακαλούσαμεν τον Βαρνακιώτην να κινηθώμεν πλέον και εγνωρίσαμεν τους σκοπούς του, εσυμφωνήσαμεν οι της Δυτικής Ελλάδος καπετάνοι και κοινολογήσαμε ότι εις την μάχην της Γραβιάς είχε σκοτωθεί και ο ίδιος ο Ομέρ πασάς (και τούτο δια να κόψωμεν τας ελπίδας του Βαρνακιώτου και κινηθή) εγώ ως γείτονας με αυτόν και έχων τα άρματα της Επαρχίας Βραχωρίου πρωτεύουσα του Καρλελίου [...] του έστελνα καθημερινώς 2 γράμματα να κινηθώμεν...>>. Έκθεση του Α. Βλαχόπουλου δια την έναρξιν της Επανάστασεως εις την Στερεάν Ελλάδα, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 438, Γ.Α.Κ. Η αλήθεια βέβαια είναι ότι οι συναντήσεις του Γ. Βαρνακιώτη με τον Ομέρ Πασά έγιναν με συμφωνία των άλλων οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας και ενυπόγραφα σε κείμενο, που κρατούσε ο Βαρνακιώτης. (Βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 436, Γ.Α.Κ). Έτσι είναι ψευδής ο ισχυρισμός του Α. Βλαχόπουλου ότι οι άλλοι οπλαρχηγοί θέλανε να <<κινήθουνε>> και ο Βαρνακιώτης δεν ήθελε.

47. Πρβλ:<< Ο Ζαμπέλιος ενθύμισεν εντόνως προς αυτούς [Βαρνακιώτη και Τσόγκα] τας συμφωνίας και τους όρκους των, και τους παρεκάλεσε θερμώς εν ονόματι της πατρίδος ν' αφήσωσι πάσαν ιδιαίτεραν δυσαρέσκειαν, και ν' ανοίξωσιν ομοφώνως την επανάστασιν και εις την Ακαρνανίαν. Επέισθησαν τελευταίον, το οποίον και εμπράκτως ενήργησαν την ημέραν της Πεντηκοστής, και στρώσαντες τότε τράπεζαν έκαμον διάφορους προπόσεις υπέρ της Ελλάδος, και έψαλον διάφορους ωδάς>>. Αυτόθι, ό. π., σ. 476.

48. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Ν. Βαρνακιώτη (26 Μαΐου 1821, Μαχαλάς) προς τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο στο Βλοχό. Εκ τετραδίου αντιγράφων της οικογενείας Βλαχοπούλου, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ Φ15, αρ. 769, Γ.Α.Κ.

49. Πρβλ:<<...με το αδελφικόν μου σου φανερώνω ότι ο ιδικός μας φρίτσας[:] θέλει σε κουβεντιάσει στοματικώς όπου ο ίδιος ήτο μέσα εις την υπόθεσιν και θέλεις πληροφορηθή τα πάντα, πάραυτα τον ίδιον στείλτον εις τον καπετάν Σαδήμαν δια να τον κουβεντιάση όπου εις την στιγμήν να είναι έτοιμος>>. Αυτόθι.

50. Πρβλ: <<Ο Βαρνακιώτης είναι πασίγνωστον ότι ήτον ο ισχυρότερος πάντων εν τη Δυτική Ελλάδα, επίσης δε είναι γνωστόν, ότι άνευ της συγκαταθέσεως αυτού ουδείς εν τω τμήματι τούτω της Ελλάδος, του κειμένου εις το στόμα της Οθωμανικής και Αλβανικής αγριότητος, ουδείς ηδύνατο να εγείρη όπλα κατά της τυραννίας>>. Ιω. Γ. Βαρνακιώτου απολογία υπέρ του πατρός του κατά Σπ. Τρικούπη, Εφ. <<Φιλόπατρις Έλλην>> 12 Δεκεμβρίου 1859, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε κυτίον 22, αρ. 655, Γ.Α.Κ.
51. Βλ. Έκθεση του Α. Βλαχόπουλου δια την έναρξιν της Επαναστάσεως εις την Στερεάν Ελλάδα, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 438, Γ.Α.Κ.
52. Ιω. Γ. Βαρνακιώτου απολογία υπέρ του πατρός του κατά Σπ. Τρικούπη, Εφ. <<Φιλόπατρις Έλλην>> 12 Δεκεμβρίου 1859, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε κυτίον 22, αρ. 655, Γ.Α.Κ.
53. Βλ. Επιστολή Νούρκα Σέρβανη (23 Μαΐου 1821, Βραχώρι) προς τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο στο Βλοχό. Εκ τετραδίου αντιγράφων της οικογενείας Βλαχοπούλου, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Στ φ15, αρ. 769, Γ.Α.Κ.
54. Πρβλ: << <<... δια το ασκέρι όπου απερνάει καθώς μου γράφεις δεν έλαβα είδησιν, όμως και αν περάση δεν θα κάμουν κανένα τόλμημα και ας μην έχουν κανένα φόβον οι ραγιάδες. [...] Είχεν υπάγει ένας Ιμάμης από το Ανατολικόν εις τα Ιωάννινα και οι ραγιάδες μπήκαν δια φόβον, Μεσολογγίται και Ανατολικιώται και μου έγγραφαν και έγγραφα ευθύς και βλέπεις τι απόκρισιν έκαμε με τας προσταγάς του>>. Αυτόθι.
55. Αυτόθι.
56. Για τις σχέσεις των Οθωμανών με τους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας βλ. την άποψη του Βαρνακιώτη έτσι όπως διατυπώθηκε στην επαναστατική Προκήρυξή του προς τους κατοίκους Ξηρομέρου: <<...οι εχθροί μας [...] απεφάσισαν να ξεθυμάνουν τα πείσματα προς ημάς και να χορτάσουν από το αίμα μας, καταφρονώντας το ετιάτι μας και την προς αυτούς εμπιστοσύνη μας...>> Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επαναστάσεως, ό. π., τόμ. Γ', σ. 333. Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 264.
57. Πρβλ: <<Παίρνοντας μίαν τοιαύτην είδησιν ο Καπετάν Γεωργάκης έστειλεν στρατιώτες και εφύλαττον το δερβένι και απερνώντας οι δεύτεροι τατάρηγοι τους εσκότωσαν και επήραν τα γράμματα>>. Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 221.
58. Πρβλ: <<Ο Χουρσίτ πασσάς, αναπόφευκτον βλέπων και την επανάστασιν της Δυτικής Ελλάδος, και μεθ' όσα αν έγγραφον αυτώ οι, τε οπλαρχηγοί ταύτης και ο Ομέρ Βρυώνης, απεφάσισε την σύλληψιν και εξόντωσιν αυτών, και προς τούτο διέταξε μυστικώς τον γενικόν "δερβέναγαν του Καρλελίου" Νούρκαν Σέρβανην>>. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επαναστάσεως, ό. π. τόμ. Γ', σ. 330.
59. Βλ. Επιστολή Νούρκα Σέρβανη (23 Μαΐου 1821, Βραχώρι) προς τον Αλεξάκη Βλαχόπουλο στο Βλοχό. Εκ τετραδίου αντιγράφων της οικογενείας Βλαχοπούλου, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Στ φ15, αρ. 769, Γ.Α.Κ.

60. Σύμφωνα με το Θ. Α. Χαβέλα, Ιστορία Αιτωλών, ό. π., σ. 54, η στρατιωτική δύναμη του Νούρκα ήταν 500 Αλβανοί γι' αυτό και ζήτησε ισχυρές ενισχύσεις προς εκτέλεση της διαταγής.
61. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ', σ. 330.
62. Ο όρος βιλαέτι στην περίοδο της Οθωμανικής κατάκτησης είχε πολλές σημασίες όπως: περιφέρεια, περιοχή, χώρα, έδαφος αλλά και αρματολική περιφέρεια.
63. Ν. Φουσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 220.
64. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ', σ. 333.
65. Αυτόθι.
66. Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σ. 68.
67. Ν. Θεοτοκάς, <<Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το εικοσιένα>>, Τα Ιστορικά, 11 (1992), σ. 369.
68. Η ομάδα των <<εκσυγχρονιστών>> με την οποία ο Μαυροκορδάτος έφθασε στο Μεσολόγγι την 21 Ιουλίου 1821 περιελάμβανε τους εξής: Γεώργιο Σέκερη, Αναστάσιο Πολυζωΐδη, Γεώργιο Γλαράκη, Ανδρέα Λουριώτη και Γεώργιο Ψύλλα, βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα (1821-1828), ό. π., σσ. 153-154.
69. Για τα αρματολικά-συγγενικά δίκτυα της Δυτικής Ελλάδας βλ. τον πίνακα που συνθέσαμε στην παρούσα Διατριβή, σσ. 79-90.
70. Ν. Φουσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 282.
71. Βλ. Επιστολή του Γιαννάκη Μπουκουβάλα προς το Θεόδωρο Κολοκοτρώνη την 17 Μαρτίου 1826, στο Ιω. Π. Ράγκος, Ηρωικά Σελίδες της Ιεράς Επανάστασεως. Ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821. Αι Σημαντικώτεροι Μάχαι Αυτού, Αθήνα 1891, εκδ. Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, σσ. 73-75.
72. Βλ. Επιστολή Μαυροκορδάτου προς Βαρνακιώτη από το Ανατολικό, 4 Σεπτεμβρίου 1822, στο Ν. Φουσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 176-177.
73. Αλεξάνδρα Καρακώστα-Αηδόνη, Κλέφτες και αρματολοί του ορεινού Βάλτου, ό. π., σ. 16.
74. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Ανδρέας Ίσκου, σ. 13.
75. Ο Τύπος στον Αγώνα (Ελληνικά Χρονικά), επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1971, Ερμής, αρ. 76, 17 Σεπτεμβρίου 1824, σσ. 140-141.
76. Βλ., το Πληρεξούσιο που επέδωσαν (28 Σεπτεμβρίου 1821) οι προεστοί Ξηρομέρου στον Γεωργάκη Βαρνακιώτη <<δια το καλόν νιζάμι και κυβέρνησιν του αναχαέ μας, και να μην ημπορεί κανένας από ημάς να του εναντιωθή>> Ν. Φουσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 103.
77. Για την αλήθεια του επιχειρήματος βλ. τις επιστολές: του <<Σερασκέρ Βιζύρ Ρουσούτ Πασιά>> προς τον Γεωργάκη Βαρνακιώτη που εστάλη από τα Ιωάννινα και του Ομέρ πασά

που εστάλη από τα Τρίκαλα (Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 219-220.) καθώς επίσης και την πληροφορία του Θ. Α. Χαβέλα ότι: <<Οι εν Αγρινίω εναπολειφθέντες Τούρκοι [...] μη έχοντες δε εις ουδένα εξ αυτών [των Αρματολών] εμπιστοσύνην περί της ασφαλείας των, εξήτων να παραδοθώσιν εις τον Βαρνακιώτην, εις ον είχαν πλείονα εμπιστοσύνην, ως εκ της στρατιωτικής του θέσεως και της φήμης του ονόματός του, διό και κληθείς μετέβη ο Βαρνακιώτης εις Αγρίνιον>>. Θ. Α. Χαβέλα, Ιστορία Αιτωλών, ό. π., σ. 58.

78. Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., Έγγραφο υπ. αρ. 122, σ. 223. Αναμνηστικόν σημείωμα Αλεξάκη Βλαχόπουλου, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 770, Γ.Α.Κ.

79. Ο Μαυροκορδάτος με την ομάδα του φθάνει στο Μεσολόγγι την 10 Ιουλίου 1821 και όχι την 21 του ίδιου μηνός όπως λαθεμένα γράφεται από διάφορους Ιστορικούς (Ιω. Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 489). Βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα (1821-1828), ό. π., σ. 154. Επίσης δε φαίνεται να ευσταθεί η 21 Ιουλίου ως ημέρα άφιξης του Μαυροκορδάτου στο Μεσολόγγι και από την ύπαρξη Εγγράφου- Επιστολής του Βαρνακιώτη προς το Μαυροκορδάτο από του Λουτράκι, βλ. Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 92.

80. Δ. Αινιάν, Απομνημονεύματα, σειρά <<Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21>>, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1956, εκδ. Τσουκαλά, σσ. 47-48.

81. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Βαρνακιώτης Γεώργιος, σ. 25.

82. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα (1821-1828), ό. π., σ. 154.

83. Βλ. Επιστολή Αλεξάκη Βλαχόπουλου από Τριπολιτσά την 30 Ιανουαρίου 1824, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ.1161, (Α. Μ. 959).

84. Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1982, ΙΕΕΕ, σ. 194, σημ. 3.

85. Την ομάδα των περισσοτέρων Μαυροκορδατικών οπλαρχηγών βλέπει κανείς στην επιστολή (2 Απριλίου 1824) των Ν. Μπότσαρη, Νικολάου Στορνάρη, Γεωργίου Τσόγκα, Δήμου Σκαλτσά, Δημήτρη Μακρή, Αλεξάκη Βλαχόπουλου, Αναγνώστη Καραγιάννη προς το Γιαννάκη Ράγκο με την οποία τον ενημερώνουν ότι ο Καραϊσκάκης κρίθηκε από αυτούς ένοχος αντιπατριωτισμού και πιστεύουν ότι και η <<Γενναιότης>> του είναι σύμφωνη. Η φατριαστική ομάδα Μαυροκορδάτου σε αγαστή συνεργασία. Αυτόθι, ό. π., αρ. 50744 (ΙΕΕΕ), σ. 59.

86. Για το μακροχρόνιο μίσος που χώριζε τις οικογένειες Μποτσαραίων και Τζαβελαίων βλ. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, ό. π. τόμ. Α΄, σ. 69, σημ.2.

87. Επιστολή Αλεξάκη Βλαχόπουλου από Ανατολικό την 5 Σεπτεμβρίου 1824 προς το Γιαννάκη Ράγκο, στο Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50753 (ΙΕΕΕ) σ. 193. Η ως άνω επιστολή παρατίθεται όπως είναι ανορθόγραφη.

88. Φωτάκου, Απομνημονεύματα, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 362. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 1, σ. 215, σημ. 22. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα (1821-1828), ό. π., σ. 155.
89. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, σσ. 8-9. Επίσης για τις στενές σχέσεις Ιγνατίου- Μαυροκορδάτου βλ. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π. τόμ. Δ΄, σσ.189, 328. Σύμφωνα με τον Ιω. Φιλήμωνα αποστολή του Μαυροκορδάτου ήταν να προετοιμάσει το έδαφος για την κάθοδο στην Ελλάδα του Ιωάννη Καρατζά και του Ιγνατίου. Αυτόθι. Η ως άνω άποψη σε ένα βαθμό τεκμαίρεται με την επιστολή του Μαυροκορδάτου προς τους προκρίτους του Μεσολογγίου με την οποία τους προτρέπει να καλέσουν από την Πίζα τον Ιγνάτιο για να ηγηθεί στα πολιτικά πράγματα της Δυτικής Ελλάδας. Για το ίδιο θέμα βλ. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 2, σ. 507.
90. Για τον Αλέξη Νούτσο, τον αρχιπροεστό του Ζαγορίου, το συνεργάτη και ευνοούμενο του Αλή πασά βλ. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, ό. π. τόμ. Β΄, σ. 465, σημ.1. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 2, σσ. 73-74, σημ. 4. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Αλέξιος Νούτσος, σ. 16.
91. Κωνσταντίνος Αθ. Διαμάντη, Η Προσφορά της Ηπείρου εις τον Ελληνισμόν, 10β, Αλέξιος Νούτσος, Βιβλιοθήκη Γ.Α.Κ., 15β, σ. 1007.
92. Κόμης Πέτρος Γκάμπα, Ο Βύρων εν Ελλάδι, Αθήνα 2004, Εκάτη, σ. 31.
93. Ν. Φουσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 85.
94. Για τη σχέση Μαυροκορδάτου- Αγγλικής πολιτικής πρβλ., την πληροφορία που δίνει ο Κ. Μεταξάς: <<Οι αδελφοί μου προέτρεπον τον Μπάυρον να μεταβή εις Μεσολόγγιον, αλλ' ο Μαυροκορδάτος, όστις προητοίμαζε την εις Μεσολόγγιον αποστολήν του έστειλεν εις Κεφαλληνίαν τον Πραϊΐδη με επιστολάς προς τον Λόρδον, ο δε Πραϊΐδης δια παντός μέσου επροσπάθη και δι' αυτής της Αγγλικής εις τας νήσους Κυβερνήσεως, ίν' αναβάλλη ο Μπάυρον την αναχώρησίν του μέχρι της αφίξεως του Μαυροκορδάτου εις Μεσολόγγιον...>>. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 125. Επίσης βλ. Κόμης Πέτρος Γκάμπα, Ο Βύρων εν Ελλάδι, ό. π., σ. 169. Σύμφωνα με τον Τάσο Βουρνά ο Ιγνάτιος <<...μαζί με τον Μαυροκορδάτο υπήρξαν δυο από τις σκοτεινότερες φυσιογνωμίες του αγώνα, που μηχανορράφησαν υπέρ της Αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα και στάθηκαν βασικά ανασχετικοί παράγοντες στην Επανάσταση του 1821>>. Επίσης πρβλ., την άποψη του Δ. Κόκκινου ότι :<< ο Μαυροκορδάτος φρόντισ' αμέσως να εναγκαλιστεί τους Άγγλους και να διατηρεί σχέσεις μ' επίσημα πρόσωπα της κοινωνίας του Λονδίνου, αν και ήξερε πόσο εχθρική στάση τηρούσαν στην ελληνικήν υπόθεση>>. Δ. Κόκκινος, Η Ελληνική Επανάστασις, ό. π., τομ. ΣΤ, σ. 219. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 2, σσ. 515- 528. Δημήτρη Φωτιάδη, Μεσολόγγι, Αθήνα 1965, Κυψέλη, σ. 38.

95. Πρβλ:<<Ο Μαυροκορδάτος επαρουσίασε προς τον λόρδον Βύρωνα τον κύριον Τρικούπη, ελθόντα την προτεραίαν εκ Ζακύνθου. Ήτον ούτος υιός ενός των προκρίτων του Μεσολογγίου, εκπαιδευθείς δαπάνη του λόρδου Γκίλφορδ >>. Αυτόθι, ό. π., σ. 237.
96. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), ο. π., τόμ. Α΄, σ. 111.
97. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 388.
98. Βλ. Επιστολή Πάνου Γαλάνη προς Γ. Βαρνακιώτη στο Ξηρόμερο την 5 Οκτωβρίου 1821 από Βραχώρι, Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 104-105 .
99. Βλ. Επιστολή Α. Μαυροκορδάτου προς το Γ. Βαρνακιώτη την 4 Οκτωβρίου 1821 από το Βραχώρι, Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 103-104 . Η διστακτικότητα των προεστών Ξηρομέρου και του Αρματολού Γ. Βαρνακιώτη στις προσπάθειες του Μαυροκορδάτου να συγκαλέσει τοπική Συνέλευση στη Δυτική Ελλάδα φαίνεται και από προγενέστερη επιστολή του που εστάλη προς τους συγκεκριμένους εξουσιαστικούς παράγοντες Ξηρομέρου, βλ. Επιστολή Μαυροκορδάτου και Καρατζά προς Βαρνακιώτη και προεστώτας Ξηρομέρου την 25 Σεπτεμβρίου 1821 από Μεσολόγγι, Αυτόθι, ό. π., αρ. επιστολής 30, σ. 100.
100. Είναι γεγονός ότι ο Λόρδος Βύρων έφερε μαζί του από την Πίζα της Ιταλίας επιστολή του Ιγνατίου προς το Μάρκο Μπότσαρη και έστειλε επίτηδες απεσταλμένο στα όρη των Αγράφων κοντά στο Καρπενήσι (22 Αυγούστου 1823) για να του την επιδώσει. Αυτό προκύπτει από την απαντητική επιστολή του Μπότσαρη προς το Βύρωνα:<< Το γράμμα σας, καθώς και του σεβασμιωτάτου κ. Ιγνατίου μ' ενέπλησαν χαράς. Η Εξοχότης σας είναι ακριβώς ο άνθρωπος οπού μας εχρειάζετο...>>. Κόμης Πέτρος Γκάμπα, Ο Βύρων εν Ελλάδι, ό. π., σ. 47. Ο τρόπος και ο τόπος επίδοσης της επιστολής από το Λόρδο Βύρωνα στο Μπότσαρη δείχνει αφ' ενός την αναγκαιότητα της παράδοσης της επιστολής και αφ' ετέρου τη σπουδαιότητα του παραλήπτη.
101. Οι σχέσεις Ιγνατίου-Λόρδου Βύρωνα ανιχνεύονται μέσα στο βιβλίο του Κόμη Πέτρου Γκάμπα, συνοδού, συνοίκου και γραμματέα εξ απορρήτων του Λόρδου Βύρωνα κατά την επίσκεψή του στην Ελλάδα:<<Δια πολλούς λόγους απεφασίσαμεν να σταθμεύσωμεν εις Λιβόρνον. Ηλπίζομεν να λάβωμεν εκεί πληροφορίας και γράμματα παρά του σεβασμιού αρχιεπισκόπου (Άρτης) Ιγνατίου, διατρίβοντος εν Πίζη>>. Κόμης Πέτρος Γκάμπα, Ο Βύρων εν Ελλάδι, ό. π., σ. 30. Και σε άλλο σημείο:<<Ο σεβάσμιος Ιγνάτιος αρχιεπίσκοπος Άρτης, θερμός πατριώτης, έπεμψε προς ημάς εκ Πίζης τον γραμματέα του, κομίζοντα επιστολάς του προς τους κυριωτέρους Έλληνας οπλαρχηγούς και τα μέλη της Κυβερνήσεως>>. Αυτόθι, ό. π., σ. 31.
102. Αυτόθι, ο. π., σ. 48.
103. Βλ. Επιστολή Ανδρέα Κοντογούρη προς Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο την 1 Φεβρουαρίου 1823 από την Κεφαλληνία, Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 455, (Α. Μ. 292).

104. Πρβλ:<<Εξηκρίβωσα κατά πρώτον ότι υπήρχεν [στη Δυτική Ελλάδα] εν κόμμα του Μαυροκορδάτου, αρχηγός του οποίου ήτον ο Μάρκος Βότσαρης>>. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 109.

105. Ιδρυτική πράξη τοπικής διοικήσεως (27 Ιουλίου 1821, Μεσολόγγι), Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 88. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 745, Γ.Α.Κ.

106. Έκθεση του Α. Βλαχόπουλου δια την έναρξιν της Επανάστασεως εις την Στερεάν Ελλάδα, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 438, Γ.Α.Κ. Επίσης πρβλ:<< Αμέσως [με την έναρξιν της Επανάστασης] ο καπετάν Γεωργάκης εσύστησε Γερουσία από τους παλιούς προεστώτας των επαρχιών και επάρχους εις τας επαρχίας. Τότε όλοι οι πολιτικοί και καπεταναίοι έκαμαν στρατηγόν τον καπετάν Γεωργάκη Ν. Βαρνακιώτη>>. Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 217-261. Το παραπάνω μακροσκελές έγγραφο που συντάχθηκε από όλους, ως φαίνεται, τους οπλαρχηγούς και καπεταναίους της Δ. Ελλάδας προς απόκρουση των κατά του Βαρνακιώτη διαδοθεισών αιτιάσεων και μομφών είναι ελλιπές και γι' αυτό στερούμενο χρονολογίας και υπογραφών .

107. Αυτόθι.

108. Αυτόθι.

109. Για τον αριθμό των πληρεξουσίων που πήραν μέρος στη Συνέλευση του Μεσολογγίου, καθώς και για τις αρμοδιότητες της Γερουσίας και το καταστατικό της βλ. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Δ', σ. 337- 338.

110. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Δ', σ. 192. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. και τη συστατική επιστολή που έστειλε ο Δ. Υψηλάντης στο Γιαννάκη Ράγκο υπέρ του Μαυροκορδάτου Αυτόθι, ό. π., τόμ. Δ', σ. 457.

111. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Δ', σ. 338.

112. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Δ', σσ. 510- 515.

113. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Δ', σ. 512.

114. Για το νομικό κείμενο όχι μόνο του Μαυροκορδάτου στη Δυτική Ελλάδα αλλά και του Νέγρη στην Ανατολική, ο Ιστορικός Φίνλεϋ εκφράζεται στην Ιστορία του ως εξής:<<Το γεγονός είναι ότι και τα δύο συντάγματα ήσαν ακατέργαστα σχολαστικά κατασκευάσματα που δεν αντανakλούσαν τους λαϊκούς πόθους, ασυμβίβαστα με το πραγματικό πολιτιστικό επίπεδο, με τους υπάρχοντες θεσμούς και με τις άμεσες επείγουσες ανάγκες. Με το δίκιο τους οι εχθροί του Μαυροκορδάτου και του Νέγρη κατηγορούν τη νομοθεσία τους και την χαρακτηρίζουν φαναριώτικο ελιγμό για να κερδίσουν πολεμική δύναμη και να καταπατήσουν τις ελευθερίες του λαού, εφ' όσον έβαζε φραγμούς ανάμεσα στους κοινοτικούς θεσμούς του τόπου και την κεντρική εκτελεστική εξουσία>>. Γ. Φίνλεϋ, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Α', σσ. 312-313. Για την ουσιαστική αποδυνάμωση των Αρματολών μέσω των διατάξεων του Οργανισμού και την υπαγωγή τους στη Γερουσία βλ. Γεωργίου Δ. Δημακοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827, ό. π., σ. 64.

115. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 192.
116. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα (1821-1828), ό. π., σσ. 130.
117. Έγγραφο που συνετάχθη και υπεγράφη σε μυστική Συνέλευση της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδας την 25 Φεβρουαρίου 1822 (στο Βραχώρι;), Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 92, (ΓΑΚ, Κ. 10δ, αρ. 45), σσ. 126-127.
118. Αυτόθι, ο. π. σ. 126. Για το ίδιο θέμα βλ. Γεωργίου Δ. Δημακοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827, ό. π., σ. 125.
119. Για την τοπική Συνέλευση, που έλαβε χώρα στο Βραχώρι την 22 Φεβρουαρίου 1822, τους συμμετέχοντες και την απόφαση που πήρε να καταργήσει τα αρματολίκια στη Δυτική Ελλάδα βλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1, σσ. 470-472. Επίσης για το ίδιο βλ. έγγραφο που συνετάχθη και υπεγράφη σε μυστική Συνέλευση της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδας την 25 Φεβρουαρίου 1822 (στο Βραχώρι;), Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 92, (ΓΑΚ, Κ. 10δ, αρ. 45), σ. 126.
120. Αυτόθι, ο. π., τεύχ. 1, αρ. 92, (ΓΑΚ, Κ. 10δ, αρ. 45), σ. 126.
121. Με το τρίτο άρθρο του ψηφίσματος της τοπικής Συνέλευσης που έλαβε χώρα την 22 Φεβρουαρίου 1822 στο Βραχώρι <<τα αρματολίκια εις την Δυτικήν Ελλάδα διαλύονται και πλέον δεν υπάρχουν· αντ' αυτών δε λαμβάνουν τόπον τακτικώς τα αξιώματα τα διαλαμβανόμενα εις το ειρημένο θέσπισμα [της Εθνικής Συνελεύσεως της Επιδαύρου της 9 Φεβρουαρίου 1822]. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1, σ. 471. Σύμφωνα λοιπόν με το ανωτέρω θέσπισμα της Εθνικής Συνέλευσης ο Γεωργάκης Νικολού Βαρνακιώτης ορίζεται στρατηγός της Δυτικής Ελλάδας, ενώ χιλίαρχοι οι: Ανδρέας Καραϊσκος (Ισκος), Δημήτρης Μακρής, Αλεξάκης Βλαχόπουλος, Γεώργιος Τσόγκας, Κώστας Σιαδήμας, Γιαννάκης Γιολδάσης, Ιωάννης Αραπογιάννης, Σωτήρης Κοτζαμάνης, Ανδρίτσος Σαφάκας, Ανδρέας Ζαγκανάς, Γώγος Μπακόλας, Μήτρος Κουτελίδας, Νικόλαος Στορνάρης, Γιαννάκης Ράγκος, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Θοδωράκης Γρίβας, Χρήστος Παλάσκας, Ανδρέας Γριβόπουλος, Γεωργάκης Βαλτινός, Σωτήρης Γιώτης και Κώστας Χορμόβας. Αυτόθι, ό. π. αρθρ. ε΄, σ. 471.
122. Βλ. Έγγραφο που απέστειλε ο Γ. Βαρνακιώτης προς τους κατοίκους του Ξηρομέρου την 1 Μαρτίου 1823 από την Κατούνα, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. Α, σ. 474.
123. Βλ. Έγγραφα που συνετάχθησαν και υπεγράφησαν σε μυστική Συνέλευση της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδας την 27 Μαρτίου 1822 (στο Βραχώρι;), Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 108, (ΓΑΚ, Κ. 10δ, αρ. 49 και 50), σ. 157.
124. Αυτόθι.
125. Βλ. Διακήρυξη της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος προς τους κατοίκους της Δυτικής Ελλάδας την 23 Φεβρουαρίου 1822 από το Βραχώρι, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1, σσ. 472-473.

126. Πρβλ: <<Η Διοίκησης είναι ελευθέρα και ομοία με εκείνας των πεπολιτευμένων εθνών της Ευρώπης>>. Αυτόθι, ό. π., σ. 473. Για το ίδιο θέμα βλ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα (1821-1828), ό. π., σ. 203.

127.. Πρβλ: << Ο Μαυροκορδάτος τότε ήρχισε να αναπτύξη το σχέδιον το οποίον έμελλον να ενεργήσωσιν εκ συμφώνου [Μαυροκορδάτος και Λόρδος Βύρων], διότι φαίνεται ότι είχε περί τούτου γίνει μεταξύ των προλαβούσα συνέντευξις. Τα σχέδια ταύτα απέβλεπον την οργάνωσιν των στρατευμάτων, να αφαιρέσωσιν τουτέστι την εξουσίαν των οπλαρχηγών εις τας επαρχίας, να διορίσωσι Διοικητάς, εν ενί λόγω να μορφώσωσι τακτικήν τινά διοίκησιν εις τον τόπον>>. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 157. Για το γεγονός ότι ο Μαυροκορδάτος δε σεβάστηκε το αρματολικό σύστημα τόσων αιώνων και θέλησε να οργανώσει πολιτικό κράτος, όργανο της φιλαρχίας του βλ. το σχόλιο του Γ. Βλαχογιάννη στο Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 362 σημ. 2.

128. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα (1821-1828), ό. π., σ. 131.

129. Πρβλ: <<Οι άλλοι χιλίαρχοι, οπού εψηφίσθησαν και όλον ένα ψηφίζονται χωρίς την γνώμην μας, ας χαιρώνται τον βαθμόν τους>>. Απόσπασμα εγγράφου του Γ. Βαρνακιώτη προς τη Γερουσία του 1822, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 189, (Α. Μ. 117), σ. 249.

130. Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 189, (Α. Μ. 117), σσ. 248-249.

131. Την ίδια τακτική εναντίον των στρατιωτικών ακολουθεί και ο Άρειος Πάγος στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα. Η σφόδρα καταγγελτική επιστολή του Νικήτα Σταματελόπουλου (Νικηταρά) προς τους Αρεοπαγίτες (27 Απριλίου 1822, Βελίτζα) είναι δηλωτική της τακτικής του Αρείου Πάγου να ελέγξει τις επαναστατικές στρατιωτικές δυνάμεις και να αποβάλει τους ανταγωνιστές της, έστω και προς ζημίαν του Αγώνα, βλ. Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά Υπομνήματα ήτοι Επιστολαί και Διάφορα Έγγραφα αφορώντα την Ελληνικήν Επανάστασιν από 1821 μέχρι 1827, Αθήνησι 1856, σ. 51.

132. Ταϊφάδες= στρατιωτικές ακολουθίες.

133. Βλ. Απόσπασμα εγγράφου του Γ. Βαρνακιώτη προς τη Γερουσία του 1822, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 189, (Α. Μ. 117), σ. 248.

134. Ο Κωνσταντίνος Μεταξάς την 4 Ιουνίου 1823 διορίστηκε με απόφαση της Κεντρικής Διοίκησης Γενικός Έπαρχος Δυτικής Ελλάδας και με διάταγμα την 13 Ιουνίου 1823 ορίστηκαν οι στρατιωτικές του δικαιοδοσίες, βλ. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 101. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 10, σ. 115.

135. Αυτόθι, ό. π., σσ. 157-158.

136. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 2, σ. 268. Επίσης πρβλ. την άποψη του Μακρυγιάννη: <<Ο Εκλαμπρότατος Μαυροκορδάτος ήταν σύμφωνος κι αυτός, ο Φαναριώτης, εις το σχέδιον να ξεκάμουν τους στρατιωτικούς. Τόβαλε κι αυτός σ' ενέργεια ευτύς, άμα ήρθε στο Μεσολόγγι, χωρίς να χάση καιρόν>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2, σ. 281. Την

ίδια άποψη για τους πολιτικούς εξέφραζε και ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος: <<Αυτοί οι καλαμαράδες θα μας φαν το κεφάλι μια μέρα>>. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περι Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Δ΄, σ. 124. Για τις σημαντικότες αρνητικές συνέπειες που είχε στον Αγώνα η απόφαση του Μαυροκορδάτου να καταργήσει τα Αρματολίκια της Δυτικής Ελλάδας και ολόκληρο το πλέγμα των αρματολικών σχέσεων με την τοπική κοινωνία βλ. το εκτενές σχόλιο του Γ. Βλαχογιάννη στο Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 362 σημ. 2.

137. Πρβλ: <<Κατά δυστυχίαν υπήρχε ένα μέρος στρατιωτών, όποιοι αρχηγός τους έδινε ένα τάλληρον περισσότερον, επήγαιναν με αυτόν και αυτούς ο Καραϊσκάκης τους ονόμαζε ταλλαρίσους>>. Γενναίου Θ. Κολοκοτρώνη, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1955, σ. 168.

138. Δ. Αιινάν, Απομνημονεύματα, ό. π., σσ. 47-48.

139. Ν. Φουσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 110-111.

140. Βλ. Έγγραφο με αρ. 42 που υπογράφουν οι προεστοί Ξηρομέρου την 3 Ιανουαρίου 1822 στην Κατούνα με το οποίο δίνουν το κόλι της Κατούνας στο Γ. Βαρνακιώτη παίρνοντάς το από το Γ. Τσόγκα. Αυτόθι.

141. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 752, Γ.Α.Κ.

142. Ν. Φουσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σσ. 110-111. Επίσης βλ., και το Πληρεξούσιο που έδωσαν την 28 Σεπτεμβρίου 1821 οι Προεστοί στο Γ. Βαρνακιώτη να διοικεί στρατιωτικά το Ξηρόμερο χωρίς κανείς να μπορεί να του εναντιωθεί. Αυτόθι, ό. π., αρ. 33, σ. 103.

143. Αυτόθι.

144. Αυτόθι.

145. Πρβλ: <<Το τρίτον μέρος από τα χορηά του ξηρομέρου, τα τραβάγη ο τζόγκας εις την μεριάν του, η οπίγοι ούτε σε αφτόν πηγαίνουιν, νη και ησ-εμάς έρχονται...>>. Επιστολή Γ. Βαρνακιώτη προς τον Α. Μαυροκορδάτο την 21 Ιουλίου 1821 από το Λουτράκι στο Ν. Φουσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 92.

146. Για τη σύγκρουση Βαρνακιώτη – Τσόγκα ο Γενναίος Κολοκοτρώνης γράφει στα απομνημονεύματά του ότι <<αντίς να σκεφθούν δια να συνάξουν τροφάς και στρατεύματα είχαν φιλονικίαν μεταξύ τους [...] δια το κόλι της Κατούνας>> και ότι <<είπε προς τον Βαρνακιώτην και Τζόγκαν, ότι εδώ δεν βλέπω να προσπαθήτε δια το γενικόν καλόν και να σκεφθήτε εθνικώς, αλλά φιλικάτε μεταξύ σας δια τα αρματολίκια και δια τα κόλια...>>. Γενναίου Θ. Κολοκοτρώνη, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21, ό. π., σ. 67.

147. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1, σ. 470-471.

148. Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 108, (ΓΑΚ, Κ. 10δ, αρ. 49 και 50), σ. 157.

149. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Βαρνακιώτης ο Γεώργιος, σ. 25. Επίσης πρβλ: <<Το Μεσολόγγιον όμως και η άλλη Δυτική Ελλάς ολίγον έλειψε να χαθή από την ολέθριαν έχθραν του Μαυροκορδάτου και Βαρνακιώτου>>. Αυτόθι, ο. π., σ. 26.

150. Το μακροσκελές έγγραφο με αρ. 122 που παραθέτει ο Ν. Φυσεντζίδης συντάχθηκε από όλους, ως φαίνεται, τους οπλαρχηγούς και καπεταναίους της Δ. Ελλάδας προς απόκρουση των κατά του Βαρνακιώτη διαδοθεισών αιτιάσεων και μομφών, στο Ν. Φυσεντζίδου, *Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών*, ό. π., σ. 250.
151. Αυτόθι, ό. π. σσ. 250-251.
152. Αυτόθι, ό. π., σσ. 306, 310-311.
153. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς Γ. Βαρνακιώτη την 17 Σεπτεμβρίου 1822 από Ανατολικό, στο Ν. Φυσεντζίδου, *Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών*, ό. π., αρ. 98, σ. 184. Επίσης πρβλ:<<...πάλιν με λέγεις ότι σε νομίζω αδιάφορον δια το καλόν της Πατρίδος. Εύγα δια τον Θεόν, μίαν φοράν δια πάντα από αυτάς τας υποψίας και βεβαιώσου ότι εις κανένα ούτε έχω, ούτε ημπορώ να έχω τόσιν πίστιν όσην εις την γενναιότητά σου>>. Επιστολή Α. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Βαρνακιώτη, Αυτόθι, ό. π., αρ. 60, σ. 135. Επίσης για το ίδιο θέμα, Αυτόθι, ό. π., σ. 243.
154. Δ. Παπαντωνόπουλος, <<50ετηρίς Ελληνικής Επανάστασεως>> 1873, σ. 61, σημ., στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 140, Γ.Α.Κ.
155. Κωνσταντίνος Μεταξάς, *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό. π., σ. 109. Επίσης για τη στενή σχέση Μαυροκορδάτου – Μ. Μπότσαρη βλ., Ν. Φυσεντζίδου, *Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών*, ό. π., σ. 308.
156. Γεωργίου Γαζή, *Λεξικόν της Επανάστασεως*, ό. π., στη λέξη Βαρνακιώτης ο Γεώργιος, σ. 25.
157. Αυτόθι.
158. Ν. Φυσεντζίδου, *Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών*, ό. π., σσ. 316-317.
159. Αυτόθι, ό. π., αρ. 110, σ. 199.
160. Βλ. Έγγραφο με το οποίο ορίζεται ο Βαρνακιώτης να προσκυνήσει ψεύτικα για να κερδηθεί χρόνος και να εξοικονομηθούν τα πράγματα της Δυτικής Ελλάδας. Το υπογράφουν εκτός από το Μαυροκορδάτο και τον Τρικούπη και άλλα εννέα επιφανή άτομα της περιοχής, Εφημ. <<Εφημερίς>> 26 Μαρτίου 1891, στη Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 772, Γ.Α.Κ.
161. Ν. Φυσεντζίδου, *Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών*, ό. π., σσ. 277.
162. Αυτόθι, ό. π., σ. 278.
163. Αυτόθι.
164. Αυτόθι, ό. π., σ. 279.
165. Αυτόθι, ό. π., σ. 280.
166. Για την κατασκευοφάντηση του Βαρνακιώτη στο λαό της Δυτικής Ελλάδας η φατρία Μαυροκορδάτου χρησιμοποιεί εκτός των άλλων μέσων και την εφημερίδα του Μεσολογγίου, τα <<Ελληνικά Χρονικά>>, που ήταν όργανο προπαγάνδισης των πολιτικών τους επιλογών. Βλ. την ιδιαίτερη ανταπόκριση του Αλεξάκη Βλαχόπουλου προς την εφημερίδα για τον

πόλεμο στη Δυτική Ελλάδα την 13 Αυγούστου 1824 από το Λιγοβίτζι, Ο Τύπος στον Αγώνα, Ελληνικά Χρονικά, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Ερμής, Αθήνα 1971, αρ. 67, 16 Αυγούστου 1824, σ. 136. Επίσης βλ., την απολογητική επιστολή του Βαρνακιώτη προς τους Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και Κανέλλο Δεληγιάννη την 23 Οκτωβρίου 1822 από το Ξηρόμερο, Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., αρ. 105, σσ. 189-192. Επίσης πρβλ.:<<Αλλην φιλογένειαν και πατριωτισμόν δεν εγνώρισα να δείξουν οι εδώ ζηλωταί, παρά να κινήσουν τον κόσμον, άνδρας και γυναίκας να με κατηγορούν ως προδότην, και τουρκολάτρην και εις τούτο αφήνω την τιμήν σας να το κρίνη>>. Επιστολή Βαρνακιώτη προς την Υπερτάτη Βουλή, 23 Ιανουαρίου 1823, από τον Κάλαμο, Αυτόθι, ό. π., αρ. 110, σ. 198. Επίσης πρβλ.:<< Ο Μαυροκορδάτος και ο Ιωάννης Τρικούπης γνώριζαν τις ενέργειες του Βαρνακιώτη, και τις ενέκριναν ελπίζοντας μάταια να εκμεταλλευθούν μια εικονική προδοσία του.>>. Γεωργίου Φίνλεϋ, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 352.

167. Βλ. Επιστολή Γ. Βαρνακιώτη προς τους Μήτσο Μπαλανίκα, Θεωρή Παλοκουσουργά, Γιώργο Ρούτζη την 10 Ιουλίου 1827 από την Κανδήλα, στο Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., αρ. 119, σσ. 211-212.

168. Βλ. Επιστολή Γ. Καραϊσκάκη προς το Γ. Βαρνακιώτη την 17 Ιουνίου 1823 από Άγραφα, Αυτόθι, ό. π., αρ. 114, σ. 206.

169. Βλ. Επιστολή Γ. Καραϊσκάκη προς το Γ. Βαρνακιώτη την 13 Σεπτεμβρίου 1825, εκ του κατά μοναστηρίου στρατοπέδου της δυτικής Ελλάδος, Αυτόθι, ό. π., αρ. 115, σ. 208. Επίσης πρβλ. την επιστολή που έστειλε ο Καραϊσκάκης προς το Βαρνακιώτη την 30 Ιανουαρίου 1827 από το Δύστομο:<<αδελφέ δεν μένη άλλη περίστασις από την τορινήν, μην ψυφίσις μήτε να στοχασθής το παραμικρόν δια τα απερασμένα ότι τα φρονίματά σου εστάθησαν επενετότερα από τον άλον και ουδεμίαν αιτίαν έχεις οπου να βλάβη την συνιδισίν σου και ότι κακόν έχεις λάβης εις το ανόχη να το έχο εγώ εις το κεφάλη μου, κάμε λοιπόν ως φρόνιμος και γνωστικός οπου είσαι ότι άλλη καλύτεριν περίστασιν από ετούτην βέβαια δεν ημπορούμεν να εύρομαι...>>. Αυτόθι, ό. π., αρ. 118, σ. 211. Στο απόσπασμα διατηρήσαμε την ορθογραφία της επιστολής.

170. Βλ. Επιστολή Καραϊσκάκη, Σαφάκα, Β. Κοντογιάννη, Δημοτσέλιου, Χρ. Μακρή, Ζαχ. Γιολδάση, Γ. Πεσλή προς το Βαρνακιώτη την 23 Σεπτεμβρίου 1825 εκ του ελληνικού στρατοπέδου στο Δραγαμέστο, Αυτόθι, ό. π., αρ. 116, σ. 209.

171. Βλ. Επιστολή του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη προς το Γιαννάκη Ράγκο την 7 Ιανουαρίου 1823 εκ του Λιμένος του Δραγαμέστου, Ιω. Π. Ράγκος, Ηρωικάί Σελίδες της Ιεράς Επανάστασεως. Ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821. Αι Σημαντικώτεραι Μάχαι Αυτού, ό. π., σ. 79.

172. Βλ. Επιστολή Ιω.Ν. Παπαδάκη, Ιω. Κ. Μαγγίνα, Α. Βλαχόπουλου προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο, 29 Αυγούστου 1823, από το Μεσολόγγι, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 674 (Α. Μ. 500), σ. 316.

173. Αυτόθι, ό. π., σ. 316

174. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αι., στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, επιμ. Θάνος Βερέμης, ό. π., σ. 144.
175. Για τη σχέση οικονομικών πόρων και διατήρησης ευάριθμου στρατιωτικού σώματος την περίοδο της Επανάστασης, σε μια εποχή δηλαδή που ο σχηματισμός ένοπλης ομάδας δε στηρίζεται αποκλειστικά σε συγγενική βάση, πρβλ. την άποψη του Οδυσσέα προς τον Τρελλώνη: <<...Τρελλώνη, θέλω να κρύψω τα χρήματα ταύτα, διότι δι' αυτά μόνον με διώκουν, και διότι αν τα χάσω ποτέ δεν θα δυνηθώ να κρατήσω τον στρατόν μου>>. Εδουάρδ Τρελλώνη, Αναμνήσεις της Ελληνικής Επανάστασης, ό. π., σ. 8.
176. Για την αίτηση αρματολικής άδειας που υπέβαλε ο Καραϊσκάκης στους Αρματολούς Γ. Βαρνακιώτη και Α. Ίσκο προκειμένου να διέλθει από τα αρματολίκια του Ξηρομέρου και Βάλτου αντίστοιχα στην πορεία του προς τα Άγραφα, βλ. την επιστολή, που εστάλη την 2 Αυγούστου 1821 από το Κρίκελο, στο Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., αρ. 25, σσ. 92-93.
177. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, ό. π., σ. 103.
178. Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., αρ. 13, σσ. 112-113. Επίσης βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 282 και σημ. 5.
179. Μαυροκορδάτος.
180. Βλ. Επιστολή του Έλληνα κατασκόπου Κωνσταντίνου Κύτζαλη από την Κατοχή της Ακαρνανίας προς τους ισχυρούς Τούρκους στην Πρέβεζα, που εστάλη την 1 Φεβρουαρίου 1823 με πληροφορίες για τις διαιρέσεις των οπλαρχηγών της Δυτικής Ελλάδας, στο Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 456, (Α. Μ. 293), σ. 99.
181. Για τις διαμάχες των οπλαρχηγών της Στερεάς Ελλάδας βλ., την επιστολή του προέδρου του Εκτελεστικού Γεωργίου Κουντουριώτη προς τους στρατηγούς και λοιπούς οπλαρχηγούς της Ανατολικής και Δυτικής Ελλάδας την 25 Απριλίου 1825, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 51551 (ΙΕΕΕ), σ. 207. Επίσης για το ίδιο θέμα πρβλ.: <<Αύτη η ιδέα έπρεπε να υποχρεώση έτη μάλλον τους Βαλτινούς και Ξηρομερίτας εις την ένωσιν και δεν χρειάζεται να σε είπω με πόσην μου λύπην είδα την διαίρεσιν και διχόνοιαν επικρατούσαν>>. Επιστολή του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προς το Γιαννάκη Ράγκο την 11 Φεβρουαρίου 1823 από Μεσολόγγι, στα Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 16, σ. 174. Επίσης βλ., το έγγραφο της Γερουσίας της Δ. Ελλάδας προς το Μινίστρο των Εσωτερικών και Μινίστρο Πολέμου την 20 Απριλίου 1822, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 1, σ. 478.
182. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 345, σημ. 2.
183. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α', σ. 342.
184. Ο Γιαννάκης Ράγκος με επιστολή που έστειλε την 14 Απριλίου 1822 από το Πετρίλο στο Γεώργιο Πραΐδη, στενό συνεργάτη του Μαυροκορδάτου, αυτοπροτάθηκε να γίνει πιστό και δουλικό όργανο του τελευταίου, πρβλ.: <<...λαμβάνω το θάρρος δια τούτο να σας παρακαλέσω θερμώς, οπού να προσφέρετε τη Εκλαμπρότητί του εκ μέρους μου τας δουλικάς

μου προσκυνήσεις, το βαθύτατον σέβας οπού τη προσφέρω και την προθυμίαν οπού έχω, δια να εγκριθώ άξιος της ευνοίας της, και εν τοσοούτω μένω εις τας προσταγάς σας ετοιμότατος>>. Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 124, (Α. Μ. 67), σ. 179.

185. Αυτόθι.

186. Βλ. Υπόμνημα Γ. Πραϊΐδη προς Μαυροκορδάτο και Νέγρη στην Κόρινθο την 24 Μαρτίου 1822, στο Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 105, (Α. Μ. 54), σ. 153.

187. Αυτόθι.

188. Βλ. την επιστολή Μαυροκορδάτου προς το Γεώργιο Κουντουριώτη στο Ναύπλιο την 13 Αυγούστου 1824, στην οποία εξαίρει τους οπλαρχηγούς της φατριάς του, Ράγκο, Τσόγκα και Αλεξάκη Βλαχόπουλο, Ιστορικών Αρχείον Ύδρας. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου 1821-1832, τόμ. 3, σσ. 116- 119. Για το γεγονός ότι οι τρεις οπλαρχηγοί (Ράγκος, Τσόγκας, Βλαχόπουλος) αποτελούν μέρος της φατριάς Μαυροκορδάτου βλ., και την επιστολή του Αλεξάκη Βλαχόπουλου προς το Ράγκο, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50753 (ΙΕΕΕ), σ. 193.

189. Βλ. Επιστολή της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδας προς τους στρατηγούς Ανδρέα Ίσκο και Γιαννάκη Ράγκο την 21 Σεπτεμβρίου 1824 από Ναύπλιο, που υπογράφουν ο πρόεδρος Γεώργιος Κουντουριώτης και οι Ιωάννης Κωλέττης, Αναγνώστης Σπηλιωτάκης, Πανούτσος Νοταράς, Π. Γ. Ρόδιος, στο Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1925, (Α. Μ. 2169), σ. 933. Επίσης βλ. Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50714 (ΙΕΕΕ), σσ. 162-163.

190. Βλ. Επιστολή Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου προς τους Ανδρέα Ίσκο, Γιαννάκη Ράγκο και Κώστα Σιαδήμα από Λιγοβίτζι την 6 Αυγούστου 1824, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50718 (ΙΕΕΕ), σσ. 127-128. Η χαρά την οποία εκφράζει ο Μαυροκορδάτος στην επιστολή του προς τους Ράγκο και Ίσκο για την ένωσή τους δε σχετίζεται μόνο με την απομάκρυνση, όπως φαντάζεται, του Ίσκου από το <<μισητό>> Καραϊσκάκη και την αποδυνάμωση του αντίπαλου αρματολικού δικτύου αλλά και από την ενίσχυση της προσπάθειάς του να φέρει πίσω στους Έλληνες τον προσκυνημένο Αρματολό Ραδοβιτισίου Δημήτρη Μπακόλα. Είναι γνωστό ότι ο Δημήτρης Μπακόλας ήταν γαμπρός του Ίσκου και πολύ ισχυρός οπλαρχηγός στην περιοχή του. Συνεπώς η επιστροφή του Δ. Μπακόλα στις τάξεις των Ελλήνων επαναστατών σήμαινε για το Μαυροκορδάτο και έλεγχο της περιοχής της Άρτας. Για την προσπάθεια επιστροφής του Δ. Μπακόλα από τον Α. Ίσκο βλ., Επιστολή Γ. Ράγκου και Α. Ίσκου προς τον Μαυροκορδάτο την 5 Αυγούστου 1824, στο Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1729 (Α. Μ. 1676), σσ. 719-720.

191. Βλ. Επιστολή του Ιωάννη Καποδίστρια προς τον Πάνο Ράγκο από Πόρο την 20 Οκτωβρίου 1828, Εφημ. <<Αιών>> 22 Ιανουαρίου 1876, στη Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη, Ε κυτίον 24, αρ. 535, Γ.Α.Κ.

192. Για την πολιτική προστασία που παρέχει ο Ιωάννης Κωλέττης στους αντιμαυροκορδατικούς οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας βλ., την επιστολή που έστειλε ο Ιωάννης Κωλέτης προς το Γεώργιο Κουντουριώτη την 23 Ιανουαρίου 1825 από την

Τριπολιτσά, στο Ιστορικό Αρχείο Υδρας. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου 1821-1832, ό. π., τόμ. 4, σσ. 69-70.

193. Βλ. Επιστολή του Γεωργίου Τσόγκα και Δημήτρη Μακρή προς το Γιαννάκη Ράγκο στα Άγραφα την 18 Απριλίου 1824, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 85248 (ΙΕΕΕ), σσ. 64-65. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκεται και η επιστολή Ν. Μπότσαρη, Γ. Τσόγκα, Δ. Σκαλτσά, Δ. Μακρή, Α. Βλαχόπουλου, Α. Καραγιάννη προς το Γιαννάκη Ράγκο την 2 Απριλίου 1824 με την οποία καταδικάζουν τον Καραϊσκάκη για αντιπατριωτισμό, Αυτόθι, ό. π., αρ. 50744 (ΙΕΕΕ), σ. 59. Επίσης βλ., συγχαρητήρια επιστολή Ν. Μπότσαρη προς το Γ. Ράγκο την 1 Ιουνίου 1824 από Μεσολόγγι για την καταδίωξη του Καραϊσκάκη, <<ο οποίος κατατρέχεται από όλον το έθνος>>. Ιω. Π. Ράγκος, Ηρωικά Σελίδες της Ιεράς Επανάστασεως. Ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821. Αι Σημαντικώτεροι Μάχαι Αυτού, ό. π., σ. 84.

194. Αυτόθι, ό. π., αρ. 85248 (ΙΕΕΕ), σσ. 64-65, σημ. 2. Για το πώς λειτούργησαν τα αντίμαχα αρματολικά δίκτυα στις διαμάχες Ράγκου – Ίσκου και Ράγκου – Καραϊσκάκη βλ., Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 395-396.

195. Για το συγγενικό – αρματολικό δίκτυο που αναπτύσσον κατά την επαναστατική περίοδο ο Γιαννάκης Ράγκος με το Νικολό Στορνάρη και το Μήτσο Κοντογιάννη βλ., Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 414. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ., την επιστολή του Νικολάου Στορνάρη προς τον Γιαννάκη Ράγκο, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50756 (ΙΕΕΕ), σσ. 177-178.

196. Πρβλ.:<<Εφάνησαν δύο <πολιτικά> κόμματα πλέον <εις την Δυτ. Ελλάδα>, υπέρ του Κου Μαυροκορδάτου και κατά>>. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 394.

197. Αυτόθι.

198. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 457.

199. Η δημιουργία συγγενικού-αρματολικού δικτύου στη μέση της Επανάστασης και μάλιστα από Αρματολούς ενταγμένους στο πολιτικό κόμμα του Μαυροκορδάτου είναι ενισχυτικό της άποψης που εκφράσαμε περί συνασπισμού ομόκεντρων κύκλων συμφερόντων, πολιτικών και αρματολικών στο πλαίσιο της επαναστατικής διαδικασίας. Το παράδειγμα των Μαυροκορδατικών Γιαννάκη Ράγκου, Νικολού Στορνάρη και Μήτσου Κοντογιάννη είναι χαρακτηριστικό ενός αρματολικού κύκλου συμφερόντων που ενυπάρχει ομόκεντρα με τον πολιτικό :<< Ο σκοπός των συνδικεσίων τούτων απέβλεπεν <εις το> να σχηματίση έναν δεσμόν συγγενικόν από Πατρατζίκι έως εις τα Χάσια, <και ούτω> να βαστάξουν ταις κυριαρχίαις των από κάθε προσβολήν εναντίον αυτών>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 414. Επίσης για την επιβεβαίωση παλαιών αρματολικών δικτύων βλ., την επιστολή του Γ. Τσόγκα προς το Γ. Ράγκο την 11 Απριλίου 1824 από το Μεσολόγγι, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 85247 (ΙΕΕΕ), σσ. 62-63.

200. Βλ. Έγγραφο του Προέδρου του Βουλευτικού προς τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού την 28 Μαΐου 1823 από Τριπολιτσά, στα Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 2, αρ. 74, σσ. 458-459. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ., αναφορές του Ράγκου προς το Βουλευτικό για δημιουργία χιλιαρχίας στο Βάλτο την 25, 28 και 29 Μαΐου 1823, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2, σσ. 46, 50.
201. Άνθρωπος του Μήτσου Κοντογιάννη, που βρίσκεται στα Σάλωνα, κατασκοπεύει τις προθέσεις και τα <<κινήματα>> των εκεί στρατηγών και ενημερώνει το Ράγκο, βλ. Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 137 (ΙΕΕΕ), σσ. 188-189.
202. Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, σ. 806.
203. Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., εισαγωγή, σσ. ιβ'-ιγ'.
204. Βλ. Επιστολή Γ. Ράγκου προς τον Ι. Κωλέττη την 28 Μαΐου 1824 από τη Μεγάλη Φτέρη Βάλτου, Αρχείο Ι. Κωλέττη, τόμ. Α', αρ. 536, ΑΚ/ Τ8/251 (πρωτ.) σ. 493. Επίσης για την προσπάθεια που κάνουν ο Ανδρέας Ίσκος και ο Γιαννάκης Γιολδάσης να υπερασπισθούν την εκστρατεία του Καραϊσκάκη στα Άγραφα βλ. την επιστολή τους προς το Γιαννάκη Ράγκο την 23 Μαΐου 1824 από το Καρπενήσι, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 85223 (ΙΕΕΕ), σ. 82. Επίσης για τη στρατιωτική βοήθεια του Α. Ίσκου προς το διωκόμενο στα Άγραφα Καραϊσκάκη βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σσ. 408-409.
205. Βλ. Άρθρο του Γ. Βλαχογιάννη στην Εφημ. <<Πρωΐα>> 18 Δεκεμβρίου 1932, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 178, Γ.Α.Κ.
206. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 2, σσ. 257-258. Επίσης για το ίδιο θέμα πρβλ. την άποψη του Δ. Φωτιάδη:<<Αυτή στάθηκε η πατριωτική πολιτική του Μαυροκορδάτου, να βάζει στον ένα [Αρματολό] λόγια ενάντια στον άλλον για να σωθεί η Ελλάδα>>. Δ. Φωτιάδης, Καραϊσκάκης, Αθήνα 1995, Ζαχαρόπουλος, σ. 159.
207. Ο Μαυροκορδάτος βρισκόταν στην Πελοπόννησο και είχε το αξίωμα του Προέδρου του Εκτελεστικού κατά την άπερίοδο του σώματος, δηλαδή από την 15 Ιανουαρίου 1822 μέχρι την 25 Απριλίου 1823.
208. Βλ. Αναφορά Δυτικοελλαδικών προς το Μαυροκορδάτο την 21 Φεβρουαρίου 1823 από το Μεσολόγγι, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 487 (Α. Μ. 323), σσ. 136-139.
209. Δ. Αινιάν, Απομνημονεύματα, σ. 170.
210. Ο Καραϊσκάκης δεν αναγνωρίζει την <<Κυβέρνηση>> Μαυροκορδάτου στη Δυτική Ελλάδα και κατακρίνει τους στρατηγούς που είναι μαζί του, βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 371-372.
211. Δ. Αινιάν, Απομνημονεύματα, σ. 170.
212. Βλ. Το Ψήφισμα της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, την 20 Μαρτίου 1822 στο Βραχώρι, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 102, (Γ.Α.Κ, Κ. 10δ, αρ. 48), σσ. 146-147. Επίσης βλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1, σσ. 465-466.

213. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς το στρατηγό [Γ. Βαρνακιώτη] και χιλιάρχους στο Γενικό Στρατόπεδο Τρύφου, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 2, αρ. 1067 [1096], σ. 210.

214. Σε επιστολή που έστειλε ο Αλ. Μαυροκορδάτος στο Γ. Αινιάνα την 16 Οκτωβρίου 1824 από τη Χρυσοβίτσα έγραφε μεταξύ των άλλων και τα εξής: <<Δεν ημπορώ να πείσω τον εαυτό μου ότι συμφέρει ο Καραϊσκάκης να διορισθή αρχηγός των αρμάτων Αγράφων [...] τι να ελπίζω από τον Καραϊσκάκη; ότι πηγαίνοντας εις τα Άγραφα θε να είναι le serviteur tres humble της Διοικήσεως και Θεός εάν κατέβη να με το ειπή θέλω σταθή πάλιν Θωμάς>>. Αρχείο Γ. Αινιάνας, Εθνική Βιβλιοθήκη, Ια φάκελος, αρ. εγγρ. 51. Π. Ι. Βασιλείου, Το Αρματολίκι των Αγράφων, <<Επιθεώρηση Τέχνης>>, Χρον. Β', τόμ. Γ', τεύχ. 13, Ιαν. 1956, σ. 2. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 1, σ. 211 σημ. 18.

215. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς Γ. Τσόγκα και Γ. Ράγκο την 31 Μαΐου 1824 από τη Μονή Αγίου Συμεώνος, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1483 (Α. Μ. 1331), σσ. 453-454. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς Γ. Κουντουριώτη την 26 Ιουλίου 1824 από το Ανατολικό, Ιστορικών Αρχείων Ύδρας. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου 1821-1832, ό. π., τόμ. 3, σ. 59. Επίσης βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 292 σημ. 3. Το μίσος του Μαυροκορδάτου εναντίον του Καραϊσκάκη είναι τόσο μεγάλο, που έφθανε στο σημείο να εύχεται και το θάνατό του, βλ. επιστολή Μαυροκορδάτου προς Γ. Κουντουριώτη, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου, τόμοι 10 της Βιβλ. Γ.Α.Κ, Αθήνα 1920-69, τόμ. Β', σσ. 403-406, στο Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 1, σσ. 211-212 σημ. 18. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. και την επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς το Γιαννάκη Ράγκο την 23 Μαΐου 1824 από το Μεσολόγγι, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50709 (ΙΕΕΕ), σ. 78.

216. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τους Γ. Τσόγκα και Γ. Ράγκο από τη Μονή του Αγ. Συμεώνος την 31 Μαΐου 1824, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1483 (Α. Μ. 1331), σ. 453.

217. Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1483 (Α. Μ. 1331), σ. 454.

218. Βλ. Επιστολή Αλεξάκη Βλαχόπουλου προς τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Γ. Κουντουριώτη την 27 Σεπτεμβρίου 1824 από το στρατόπεδο της Ακαρνανίας, Ιστορικών Αρχείων Ύδρας. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου 1821-1832, ό. π., τόμ. 3, σ. 250.

219. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς το Γ. Ράγκο την 23 Οκτωβρίου 1824 από τη Χρυσοβίτσα, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50758, (ΙΕΕΕ), σ. 185 σημ. 1.

220. Πρβλ: <<Δια την υπόθεσιν του διορισμού του Καραϊσκάκη εις Άγραφα έγγραφα και κοινώς και ιδίως την γνώμην μου δις και γράφω και τρίτον ήδη...>>. Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1932 (Α. Μ. 2189), σ. 939. Για το θέμα του διορισμού του Καραϊσκάκη ως αρχηγού της εκστρατείας των Άγραφων και της αποτρεπτικής επιστολής του Μαυροκορδάτου προς τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Γ. Κουντουριώτη βλ. επιστολή που

εστάλη την 26 Ιουλίου 1824 από το Ανατολικό, Ιστορικό Αρχείο Ύδρας. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου 1821-1832, ό. π., τόμ. 3, σ. 59.

221. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Πρόεδρο Γ. Κουντουριώτη την 23 Σεπτεμβρίου 1824 από το Λιγοβίτζι, Ιστορικό Αρχείο Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1932 (Α. Μ. 2189), σσ. 939-940.

222. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 414.

223. Πρβλ.:<<Ο Στορνάρης, εμβριθής και μέτριος, επιθυμούσεν τον περιορισμόν του [Καραϊσκάκη], όχι όμως να έμβη άλλος εις τα Άγραφα, ανάξιος να αντέχη εις τους Τούρκους· έκλινεν δε, αν ευρίσκετο τοιούτος <ικανός>, να διωχθή ο Καραϊσκάκης>>. Αυτόθι, ό. π. τόμ. Α΄, σ. 290.

224. Βλ. Επιστολή Μήτσου Κοντογιάννη προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 29 Αυγούστου 1824 από το Πατρατζίκι, Ιστορικό Αρχείο Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1828 (Α. Μ. 1932), σ. 825.

225. Βλ. Επιστολή Μήτσου Κοντογιάννη προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 29 Αυγούστου 1824 από το Πατρατζίκι, Ιστορικό Αρχείο Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1828 (Α. Μ. 1932), σ. 825.

226. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 113.

227. Κ. Σιμόπουλου, Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21, (1823-1824), ό. π., τόμ. 3, σ. 412. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 392, 398.

228. Πρβλ.:<<Υποτάξαντες και τούτους [τους Στάικους], διαλύσαμεν και ταύτην την σκηνήν του αναφερομένου <κατά του Διευθυντού> κόμματος· διότι από τον Βάλτον έλειπεν ο Ανδρέας [Ισκος], από τον Βλοχόν ο Στάικος, ο <δε> Πεσλής εις Σουβουλάκου και <ο Χρίστος> Μακράκος εις Απόκουρον τρύπωσαν εις ταις σπηλαιίς των>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 398.

229. Βλ. Επιστολή του Γιαννάκη Στάικου προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 14 Οκτωβρίου 1824 από το Λιγοβίτζι, Ιστορικό Αρχείο Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 5, αρ. 1996 (Α. Μ. 2293), σ. 999.

230. Αυτόθι.

231. Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 5, αρ. 1996 (Α. Μ. 2293), σσ. 998-999.

232. Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 5, αρ. 1996 (Α. Μ. 2293). σ. 999.

233. Βλ. Το σχόλιο του Στ. Παπαγεωργίου στην επιστολή του Γιαννάκη Στάικου προς τον Γιαννάκη Ράγκο, που εστάλη την 6 Οκτωβρίου 1824 από το Λιγοβίτζι, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50909 (ΙΕΕΕ), σ. 171 σημ. 3. Αναφορές των κατοίκων του Βλοχού προς το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό για τις βιαιοπραγίες σε βάρος τους από τους Βλαχόπουλους υπήρξαν πολλές. Βλ. ενδεικτικά Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 8, αρ. 268, σ. 93 και τόμ. 19, αρ. 146, σ. 95.

234. Η πελατειακή εξάρτηση Αλεξάκη Βλαχόπουλου από το Μαυροκορδάτο φαίνεται σε επιστολή του πρώτου στο δεύτερο, που εστάλη την 30 Ιανουαρίου 1824 από την Τριπολιτσά:<< Δια τον Βλοχόν ελπίζω δεν με άφησες παραπνευμένον, επειδή σου είμαι πιστός>>. Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1162 (Α. Μ. 960) , σ. 113.
235. Βλ. Επιστολή του Γιαννάκη Στάικου προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 14 Οκτωβρίου 1824 από το Λιγοβίτζι, Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 5, αρ. 1996 (Α. Μ. 2293), σ. 997.
236. Πρβλ:<<Εγώ με το να βλέπω, ότι η εκλαμπρότης σου απεφάσισε τόσον δια το οσπίτιόν μας όσον και δια την πατρίδα μου και εγύρισες το ομματί σου δια να αφανίσης τόσον το σπίτι του Σταϊκέγκικου όσον και το τμήμα του Βλοχού και δεν γνωρίζω άλλο τίποτας όχι μόνον εγώ αλλά και όλος ο κόσμος, δια ένα κέφιν σας οπού έχεις σχεδόν από τον Απρίλιον μήνα οπού όλες οι θυσίες μας και εκδούλευσές μας βλέπω, οπού παν χαμένες>>. Αυτόθι.
237. Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50909 (ΙΕΕΕ), σ. 170. Επίσης για την κρίση στις συγγενικές σχέσεις βλ. την επιστολή Καραϊσκάκη προς το συγγενή του Γεωργάκη Σκαλτσά την 24 Σεπτεμβρίου 1824 από τα Σάλωνα, Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1934 (Α. Μ. 2194), σ. 941.
238. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς το Γιαννάκη Ράγκο την 3 Απριλίου 1824 από το Ανατολικό, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50748 (ΙΕΕΕ), σ. 60.
239. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 37.
240. Χ. Στασινοπούλου, Λεξικόν της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821, ό. π., τόμ. 1, στη λέξη Γρίβας Θεόδωρος, σ. 436.
241. Αυτόθι. Επίσης πρβλ:<<ο δε Τσόγκας ορεγόμενος και την αρχηγίαν του Ξηρομέρου συνέδραμε τους Χασαπαίους, δραμόντες προς τούτοις και οι υπό τον Μάρκον Βότσαρην εις βοήθειαν αυτών>>. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 109.
242. Πρβλ:<<...οίτινες [οι Χασαπαίοι] υποκινούμενοι υπό του Μαυροκορδάτου επετέθησαν κατ' αυτού [του Θ. Γρίβα] απροσδοκίτως...>>. Θεωράκη Γρίβα, Βιογραφία, 1896, σ. 37, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ12, αρ. 218, Γ.Α.Κ.
243. Χ. Στασινοπούλου, Λεξικόν της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821, ό. π., τόμ. 1, στη λέξη Γρίβας Θεόδωρος, σ. 436. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 116.
244. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, 31 Ιουλίου 1825, από το Ναύπλιο, Ιω. Θ. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά Υπομνήματα, ό. π., σσ. 217-218.
245. Αυτόθι.
246. Πρβλ:<<Εγώ λέγω να απεράσω μόνωσμου ης πελωπόνησω οπού απερούν και η άλη καπετάνη και εδό να αφήσω τον αδελφόμου φλώρω να καθήση με τους σήντροφους και με τους άλους τους εδικούσμας πάλην η εβγενεήσασου φανερόσεμου προς να πορευτό και προς να

πορέβομε δια τα πάντα όλα>>. Επιστολή Θ. Γρίβα προς Γεωργάκη Βαρνακιώτη την 1 Φεβρουαρίου 1823 από τη Ζαβηγέα, Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., αρ. 109, σσ. 194-195.. Επίσης για τη στενή σχέση Θ. Γρίβα – Γ. Βαρνακιώτη βλ. Αυτόθι, ό. π., αρ. 44, σσ. 113-114 και αρ. 117, σσ. 209-210.

247. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 110. Χ. Στασινοπούλου, Λεξικόν της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821, ό. π., τόμ. 1, στη λέξη Γρίβας Θεόδωρος, σ. 436.

248. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Θεόδωρος Γρίβας, σ. 61 σημ. 2. Ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης συστήνει το Θ. Γρίβα στον Αλ. Μαυροκορδάτο ως έμπιστο και υποτακτικό χωρίς να γνωρίζει, φαίνεται, τα αρματολικά προβλήματα της Δυτικής Ελλάδας και τον τρόπο επίλυσής τους, βλ. επιστολή Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 1 Φεβρουαρίου 1823 <<εκ των ελληνικών πλοίων>>, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 454 (Α. Μ. 291), σ. 97. Επίσης για τις πελατειακές σχέσεις Γ. Κουντουριώτη – Θ. Γρίβα βλ. επιστολή Λ. Κουντουριώτη προς Γ. Κουντουριώτη την 26 Αυγούστου 1824 από την Ύδρα με την επισήμανση:<< είναι ο Γρίβας όλως προσηλωμένος εις την οικίαν μας>>, Ιστορικόν Αρχείον Ύδρας. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου 1821-1832, ό. π., τόμ. 3, σ. 159.

249. Βλ. Έκθεση για τα συμβάντα στην περιοχή Ξηρομέρου από τον Ιωάννη Ν. Παπαδάκη και Αλεξάκη Βλαχόπουλο προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 15 Μαΐου 1823 από το Μεσολόγγι, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 11, αρ. 149, σσ. 158-161.

250. Βλ. Την απειλητική επιστολή του Θεωδωράκη Γρίβα προς τους προεστούς του Κάρλελι την 19 Απριλίου 1823, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 16, αρ. 49, σ. 191.

251. Αυτόθι.

252. Αυτόθι.

253. Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., αρ. 111, σσ. 201-204.

254. Πρβλ:<<άλλην φιλογένειαν και πατριωτισμόν δεν εγνώρισα να δείξουν οι εδώ ζηλωταί, παρά να κινήσουν τον κόσμο, άνδρας και γυναίκας να με κατηγορούν ως προδότην, και τουρκολάττην>>. Επιστολή του Γεωργάκη Βαρνακιώτη προς την Υπερτάτη Βουλή, Αυτόθι, ό. π., αρ. 110, σ. 198.

255. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 7, σσ. 465, 500 και 502.

256. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8, αρ. 489, σ. 169.

257. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 7, σ. 441.

258. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Βαλτινού προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 5 Σεπτεμβρίου 1824 από το Γενικό Στρατόπεδο Ακαρνανίας, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1873, (Α. Μ. 2007), σ. 871.

259. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Τσόγκα την 12 Ιουλίου 1824 από το Ανατολικό, Αυτόθι, ό. π. τεύχ. 4, αρ. 1651 (Α. Μ. 1531), σ. 640.

260. Βλ. Συμφωνητικό των αρχηγών των αρμάτων του στρατοπέδου της Άμπλιανης την 27 Αυγούστου 1824 από τη λίμνη Κολοβατιανή, Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1823, (Α. Μ. 1920), σσ. 820-821.
261. Αυτόθι, ό. π. τεύχ. 4, αρ. 1823, (Α. Μ. 1920), σ. 820.
262. Βλ. Έγγραφο 26 Καπεταναίων προς τη Σ. Διοίκηση των Ελλήνων στο Ναύπλιο την 5 Φεβρουαρίου 1825 από την Αρκαδία, Ιστορικών Αρχείων Ύδρας. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου 1821-1832, ό. π., τόμ. 4, σσ. 111-112.
263. Αυτόθι.
264. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 4, σ. 112.
265. Οι άλλες ήταν: το Βενέτικο, ο Βάλτος, ο Ζυγός, το Καρπενήσι, τα Κράββαρα και ο Ασπροπόταμος. Βλ. Γεωργίου Δ. Δημακοπούλου, Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν (1821-1827), ό. π., σ. 156.
266. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα, ό. π., στη λέξη Άγραφα, σ. 20. Επίσης πρβλ. τη μεταγενέστερη σημείωση του Ν. Κασομούλη: <<Οι Βαλτινοί ανέκαθεν, οι περισσότεροι, εξούσαν από το Αρματολίκι των Αγράφων>> . Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 290 σημ. 1.
267. Η αρματολική οικογένεια των Μπουκουβαλαίων καταγόταν από το χωριό Σακαρέτσι (Περδικάκι), που βρίσκεται στα σύνορα του ορεινού Βάλτου και Αγράφων. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την εν λόγω οικογένεια βλ. Αλεξάνδρα Καρακώστα – Αηδόνη, Κλέφτες και Αρματολοί του Ορεινού Βάλτου, ό. π., σ. 20.
268. Για τους οπλαρχηγούς που κατά τη διάρκεια της Επανάστασης διεκδίκησαν και κέρδισαν την επαρχία Αγράφων βλ. τον Πίνακα των Αρματολικιών και Αρματολών της Ρούμελης που συντάξαμε στην παρούσα μελέτη, σ. 107-125.
269. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 13.
270. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σσ. 472-473.
271. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σ. 473.
272. Πρβλ.: <<Κάθε καπετάνος πήρε το όνομα του χιλιάρχου και έμεινε αφέντης στα <<επαρχιακά του άρματα>> να στρατολογή και να φορολογή>>, Γραφή Γ. Βλαχογιάννη, Εφημ. <<Πρωΐα>> 18 Δεκεμβρίου 1932 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 178. Οι Καπεταναίοι της Δυτικής Ρούμελης δεν αναγνώριζαν τους Επάρχους που διορίζε η Κυβέρνηση στις επαρχίες τους για λόγους εξουσιαστικής αρχής. Για το θέμα βλ. Κυριάκου Σιμόπουλου, Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21 (1823-1824), ό. π., 3^{ος} τόμ., σ. 411.
273. Απ. Βακαλόπουλος, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σ. 71. Κωνσταντίνος Δ. Παπαρρηγόπουλος, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό. π., σσ. 30-31.
274. Ευαγγελή Αρ. Ντάτση, Πολιτισμική Ηγεμονία και Λαϊκός Πολιτισμός, ό. π., σσ. 26-27.
275. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 268.
276. Απ. Βακαλόπουλος, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σ. 106.

277. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 124, 338 σημ. 6.
278. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ. 474-476.
279. Ανώνυμος επιστολογράφος άνευ τοποχρονολογίας προς τον αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλέξανδρο Α΄ :<<Υπερασπιστή του γραικικού γένους [...] Τάχυνον, ευσπλαχνικώτατε μονάρχα, μεγάλε φιλόμουσε. Τάχυνον να έλθης εις την Ελλάδα, ήτις σε αγαπά, εις την ιεράν γην, την παλαιάν πατρίδα τόσων ηρώων>>. Και η απόκριση του αυτοκράτορα:<<Η ελευθερία της Ελλάδος ενασχολεί προ πολλού χρόνου τον στοχασμόν μου>>. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, φ22, Β΄ Εκτελεστικόν, αρ. 2246 (42), Γ.Α.Κ.
280. Εφημ. <<Αιών>> 6 Ιανουαρίου 1844, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη ΣΤ, φ15, αρ. 763, Γ.Α.Κ.
281. Βλ. Υπόμνημα Γεωργίου Πραϊδη προς Μαυροκορδάτο και Νέγρη στην Κόρινθο την 24 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 1, αρ. 105 (Α. Μ. 54).
282. Στρατηγού Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 117. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι απόψεις του Γ. Πεσλή που παραθέσαμε.
283. Βλ. Ανωνύμου του Έλληνοσ, Ελληνική Νομαρχία, ό. π., σσ. 129, 148. Στην ίδια κατεύθυνση είναι και οι απόψεις του Ν. Στορνάρη που παραθέσαμε αλλά και οι πολιτικές συμπεριφορές των Ιθυόντων της Επανάστασης σχετικά με την ξένη βοήθεια. Επίσης πρβλ:<<Και κατά ταύτην ακόμη την εποχήν αι ιδέαι της απελευθερώσεως εστηρίζοντο εις την συνδρομήν ομοθρήσκου έθνους του Ρωσικού, το οποίον κατά τας παραδόσεις έμελλε να ελευθερώση το Βυζάντιον και να στήση τον σταυρόν αντί του ημισελήνου εις τον ναόν της αγίας Σοφίας>>. Δ. Αινιάν, Απομνημονεύματα, ό. π., σ. 298.
284. Βλ. Επιστολή του Γεωργίου Καραϊσκάκη προς την Γ΄Εθνική Συνέλευση με την οποία προτείνει το Ρ. Τζώρτζ ως Αρχιστράτηγο των Ελληνικών στρατευμάτων, Αρχείον Γεωργίου Καραϊσκάκη (1826-1827), εν Αθήναις 1924, σ. 103.
285. Ο γενάρχης της αρματολικής οικογένειας των Μπουκουβαλαίων κατέλαβε το αρματολίκι των Αγράφων το 1770 με τη βοήθεια του Αρματολού Βάλτου, Γερο- Δήμου Σταθά. Για το θέμα αυτό βλ. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό. π., σ. 492. Επίσης βλ. Πέτρου Σ. Σπανδωνίδη, Οι κλεφταρματολοί και τα τραγούδια τους, ό. π., σ. 82. Βέβαια η παρουσία των Μπουκουβαλαίων στα Άγραφα, που πολεμούν τους Τουρκαλβανούς καταγράφεται σε <<ενθύμηση>> του 1759 και του 1767 αντίστοιχα. Για το θέμα βλ. Αλεξάνδρα Καρακώστα – Αηδόνη, Κλέφτες και Αρματολοί του Ορεινού Βάλτου, ό. π., σσ. 20-21.
286. Ο πάνω (βόρειος) Βάλτος ήταν αρματολίκι προεπαναστατικά του περιώνυμου Γεωργίου Ράγκου, πατέρα του Γιαννάκη Ράγκου, ενώ ο κάτω Βάλτος των Καραϊσκαίων ή Ίσκων. Μετά το 1816 Καπετάνιος στο αρματολίκι του κάτω Βάλτου είναι ο Ανδρέας Ίσκος, γιος του Δημήτρη Καραϊσκού. Για το θέμα βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ.114 σημ. 4, 345 σημ. 2.
287. Το 1808 ο Αλή Πασάς συνέλαβε τον Αρματολό του πάνω Βάλτου Γεώργιο Ράγκο και την οικογένειά του, διότι υπερασπίσθησαν τους εχθρούς του Αλή Πασά Κίτσο Μπότσαρη και

Παλάσκα, οι οποίοι κατέφυγαν στην Αγία Μαύρα (Λευκάδα). Λίγο αργότερα ο Αλή Πασάς << βλέπων την αναρχικήν κατάστασιν της επαρχίας Βάλτου και τας καταδρομάς των κλεπτών εν ταις άλλαις επαρχίαις του, απεφυλάκισε τον Ιωάννην Ράγκον μετά της οικογενείας του, αποδούς αυτώ εξουσίαν και τιμάς, ων απήλαυεν ο πατήρ του εξ ου ο Ιωάννης ωφέλησε τα μέγιστα τον σατράπην των Ιωαννίνων αποκαταστήσας την ησυχίαν>>. Εθνικό Ημερολόγιο Μ. Βρετού 1866 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 24 αρ. 545, Γ.Α.Κ. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. απόσπασμα επικηδείου λόγου στο Χρ. Ράγκο, που εκφώνησε ο Ιω. Γ. Βουρτσίλας, Γυμνασιάρχης την 6 Οκτωβρίου 1877 στην Κόρινθο, Εφημ. <<Λαός>> 16 Δεκεμβρίου 1877 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 24, αρ. 534, 602, Γ.Α.Κ. Επίσης βλ. Εφημ. <<Εστία>> 18 Δεκεμβρίου 1938, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 24, αρ. 575, Γ.Α.Κ. Στέφανος Παπαγεωργίου, εισαγωγή στο Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, ό. π., σ. ιη΄.

288. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 290 σημ. 5. Επίσης ο Αλή Πασάς <<ου μόνον αξιώμασιν ετίμησεν αυτόν [το Ράγκο] και τους λοιπούς αδελφούς του [Χρήστο, Πάνο και Κωνσταντίνο], αλλά και κτήσεις παρεχώρησεν αυτοίς μεγάλης αξίας εν Πρεβέζη και εν Άρτη>>. Εφημ. <<Αιών>> 22 Ιανουαρίου 1876 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 24, αρ. 535, Γ.Α.Κ.

289. Γιαννάκης Μπουκουβάλας και οι ανεψιοί του (παιδιά του Θανάση Μπουκουβάλα) Κώστας και Χρήστος.

290. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 268.

291. Για το ισχυρό (προεπαναστατικά) αρματολικό-συγγενικό δίκτυο των Μπουκουβαλαίων με τους Ίσκους του Βάλτου, τους Γωγαίους (Μπακολαίους) του Ραδοβιτίσιου και τους Κοντογιανναίους του Πατρατζικίου, βλ. τον πίνακα που συντάξαμε στην παρούσα εργασία για το Αρματολικό- Συγγενικό Δίκτυο της Ρούμελης σσ. 79-90.

292. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 272 σημ. 5.

293. Από επιστολή του Αλ. Μαυροκορδάτου προς την Επιτροπή <<την ενεργούσα εν απουσία του Γενικού Διευθυντού>> που εστάλη την 6 Σεπτεμβρίου 1824 από το Λιγοβίτσι, φαίνονται καθαρά τόσο οι προσπάθειες που κάνει ο Μαυροκορδάτος να επανεντάξει το Γώγο Μπακόλα στις Ελληνικές επαναστατικές δυνάμεις, όσο και το πολιτικό του σκεπτικό, βλ. Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 4, αρ. 1877 (Α.Μ. 2016), σσ. 874-876.

294. Για το Μήτσο Κοντογιάννη πρβλ., το χαρακτηρισμό του Γεωργίου Γαζή:<< ανήρ με νουν πολιτικόν και προνοητικόν, ύπουλος όμως και ραδιούργος, διό και επί της Επανάστασεως συνεμορφούτο με τας περιστάσεις, πολιτευόμενος επιτηδείως και προς τους Τούρκους και προς τους Έλληνας>>. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Μήτσος Κοντογιάννης, σ. 93.

295. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 10.

296. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 101.

297. Βλ. Επιστολή Γιαννάκη Μπουκουβάλα προς το Θεόδωρο Κολοκοτρώνη την 17 Μαρτίου 1826 από την Αθήνα, Ιω. Π. Ράγκος, ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821, ό. π., σσ. 73-75. Η αναζήτηση από τους Μπουκουβαλαίους ισχυρών παραγόντων προκειμένου να πάρουν πίσω το αρματολίκι των Αγράφων τους οδήγησε μέχρι το Χουρσίτ Πασά το 1826. Για το θέμα βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 101.
298. Το γεγονός ότι ο Μαυροκορδάτος όχι μόνο δε βοηθά τους Μπουκουβαλαίους να πάρουν το αρματολίκι αλλά τους χρησιμοποιεί ως όργανα των πολιτικών του σχεδιασμών όσον αφορά στα Άγραφα φαίνεται καθαρά από έγγραφο της εποχής. Για το θέμα βλ. επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς το Γιαννάκη Ράγκο την 3 Απριλίου 1824 από το Ανατολικό, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στέφανος Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50748,(ΙΕΕΕ), σ. 60, αρ. 50707, (ΙΕΕΕ), σσ. 86-87, αρ. 50710, (ΙΕΕΕ), σσ. 90-91. Επίσης βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 367 σημ. 2.
299. Βλ. Γραφή Γ. Βλαχογιάννη, Εφημ. <<Πρωΐα>> 18 Δεκεμβρίου 1932 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 178. Η ξεχωριστή εύνοια που δείχνει ο Αλή Πασάς στην οικογένεια Ράγκου δεν ξεκινά από το 1818, χρονιά που ο σατράπης της Ηπείρου παραχωρεί στο Γιαννάκη Ράγκο εκτός από το πατρογονικό αρματολίκι του βόρειου Βάλτου κι αυτό των Αγράφων, αλλά πολύ ενωρίτερα από την εποχή (1807) που ο Γιαννάκης Ράγκος είναι ακόμα γραμματικός του Βεληγκέκα. Για το θέμα αυτό βλ. Εφημ. <<Λαός>> 16 Δεκεμβρίου 1877, αρ. 303, έτ. α΄, σ. 3. Επαμ. Ι. Φραγκίστα, Κατσαντώνης, ό. π., σ.27.
300. Ο Καραϊσκάκης γεννήθηκε στο χωριό Μαυρομάτι της Καρδίτσας, που βρίσκεται στους πρόποδες των Αγράφων. Μεγάλωσε και πολέμησε στα Άγραφα ως πρωτοπαλλήκαρο του Κατσαντώνη. Στα τέλη του 1820, πολύ πριν παραδοθεί ο Αλή Πασάς στα σουλτανικά στρατεύματα, έχοντας τα Άγραφα ως ορμητήριο κατεβαίνει και χτυπά με τον Αρβανίτη Ομέρ Κουμπάρο τα σουλτανικά στρατεύματα που βρίσκονται στον κάμπο των Τρικάλων. Για τα θέματα αυτά βλ. Δημήτρη Φωτιάδη, Καραϊσκάκης, Αθήνα 1995, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, εκδ. 14^η, σσ. 13-18. Επίσης βλ. Γραφή Γ. Βλαχογιάννη, Εφημ. <<Πρωΐα>> 18 Δεκεμβρίου 1932 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 178. Επαμ. Ι. Φραγκίστα, Κατσαντώνης, ό. π., σ. 27.
301. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 401, Γ.Α.Κ.
302. Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 1, αρ. 102 (ΓΑΚ, Κ. 10δ, αρ. 48), σσ. 146-147. Επίσης βλ. την Προκήρυξη της Γερουσίας της Δυτικής Χ. Ελλάδας προς τους Καπεταναίους, προκρίτους και λοιπούς ομογενείς κατοίκους της Θεσσαλίας, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σσ. 463-464.
303. Βλ. Υπόμνημα Γ. Πραϊΐδη προς Μαυροκορδάτο και Νέγρη στην Κόρινθο την 24 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 105 (Α.Μ. 54), σσ. 151-156.
304. Ο Γεώργιος Πραϊΐδης ορίστηκε από τη Γερουσία της Δυτικής Χ. Ελλάδας (23 Φεβρουαρίου 1822) πρόεδρος της μετά από την εκλογή του Μαυροκορδάτου στη θέση του προέδρου του Εκτελεστικού. Ως έδρα της Γερουσίας επελέγη το Βραχώρι.

305. Βλ. Υπόμνημα Γ. Πραϊΐδη προς Μαυροκορδάτο και Νέγρη στην Κόρινθο την 24 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, Ιστορικόν Αρχεῖον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 105 (Α.Μ. 54), σ. 152.
306. Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 105 (Α.Μ. 54), σ. 153.
307. Αυτόθι.
308. Πρβλ:<< πόσον δυσारेστούμαι οπού δεν ημπόρεσα να αξιωθώ και εγώ δια να γνωρισθώ με την Εκλαμπρότητά του [Μαυροκορδάτο] προσωπικώς, δύνασθε να το καταλάβετε>>. Επιστολή Γιαννάκη Ράγκου προς το Γεώργιο Πραϊΐδη την 14 Απριλίου 1822 από το Πετρίλο. Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 124, (Α. Μ. 67), σ. 179.
309. Αυτόθι.
310. Με την εμφάνιση του Μαυροκορδάτου στη Δυτική Ελλάδα διαμορφώνονται δυο μεγάλα αντίπαλα αρματολικά δίκτυα, που αγωνίζονται για οικονομική και πολιτική εξουσία μέσα από την κατοχή επαρχιών (αρματολικιών). Στο πρώτο αρματολικό δίκτυο, το οποίο είναι ενταγμένο στη φατρία Μαυροκορδάτου και βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση, εντάσσονται κυρίως οι Αρματολοί: Αλεξάκης Βλαχόπουλος, Γεώργιος Τσόγκας, Γιαννάκης Ράγκος, Μάρκος Μπότσαρης. Στο δεύτερο αρματολικό δίκτυο εντάσσονται: Γεωργάκης Βαρνακιώτης, Ανδρέας Ίσκος, Γεώργιος Καραΐσκάκης, Θοδωράκης Γρίβας, Γιαννάκης Στάικος, Κίτσος Τζαβέλας. Υπάρχει ακόμα μια ομάδα αρματολών που είναι μεν φίλα προσκείμενη στο Μαυροκορδάτο, διατηρεί όμως μια σχετική αυτονομία ως προς τις ενέργειές της, όταν το συμφέρον της το επιτάσσει: Νικολός Στορνάρης, Μήτσος Κοντογιάννης, Γιαννάκης Γιολδάσης, Ανδρίτσος Σαφάκας, Δήμος Σκαλτσάς, Δημήτρης Μακρής.
311. Βλ. Γραφή Γ. Βλαχογιάννη, Εφημ. <<Πρωΐα>> 18 Δεκεμβρίου 1932 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 178.
312. Δ. Αινιάν, Απομνημονεύματα, ό. π., σ. 167. Κωνσταντίνος Δ. Παπαρρηγόπουλος, Γεώργιος Καραΐσκάκης, ό. π., σ. 32.
313. Βλ. Αναφορά του Γιαννάκη Ράγκου προς την Υπερτάτη Διοίκηση την 11 Ιουνίου 1823 από την Τριπολιτσά, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 11^{ος}, σσ. 43-44
314. Βλ. Αγόρευση Π. Ράγκου, Βουλευτή Βάλτου στη Συνεδρίαση της Βουλής των Ελλήνων την 6 Μαρτίου 1846, Ι. Π. Ράγκου, ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821, ό. π., σσ. 17-18. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Συνεδρία 6 Μαρτίου 1846-Βουλή Α-Β-1896, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 851, Γ.Α.Κ.
315. Βλ. Το ψήφισμα της Γερουσίας της Δυτικής Χ. Ελλάδας την 20 Μαρτίου 1822, Ιστορικόν Αρχεῖον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 1, αρ. 102 (ΓΑΚ, Κ. 10δ, αρ. 48), σσ. 146-147. Το έγγραφο της αυτής Γερουσίας την 20 Μαρτίου 1822, που απευθύνει στο χιλιάρχο Γιαννάκη Ράγκο με τις οδηγίες της, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σσ. 465-466. Επίσης βλ.το έγγραφο, που στέλνει η Γερουσία την 22 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι στο Μαυροκορδάτο, για να τον ενημερώσει και για την εκστρατεία των Αγράφων, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σσ. 475-476.

316. Βλ. Έγγραφο της Γερουσίας της Δυτικής Χ. Ελλάδας προς το χιλιάρχο Γιαννάκη Ράγκο, εκλεγμένο οδηγό της εκστρατείας των Αγράφων την 20 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σσ. 465-466.
317. Βλ. Έγγραφο της Γερουσίας της Δυτικής Χ. Ελλάδας προς το Μαυροκορδάτο την 22 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σσ. 475-476.
318. Ο Γ. Βλαχογιάννης σε σχόλιό του στα <<Ενθυμήματα>> του Κασομούλη μας δίνει την πληροφορία, που αλιεύσε από επιστολή του Ν. Στορνάρη δια χειρός Κασομούλη προς το Γ. Πραϊΐδη την 21 Μαΐου 1822 από τον Ασπροπόταμο, ότι ο Καραϊσκάκης στην πορεία του προς τα Άγραφα <<σύστησε ένα σώμα πλιατζικατζήδων από Αρτινούς του Γώγου Μπακόλα έως 600 [...] προσφέροντας λουφέδες και καπετανλίκια σ' όσους τον ακολουθήσουν>>. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σσ. 254-255 σημ. 4.
319. Πρβλ:<<Κυριεύσας [ο Ράγκος] έπειτα τα Άγραφα ως αρματολίκι, εφθονήθη από τον Ανδρέαν Ίσκου, όστις έστειλε τον Καραϊσκάκη και έξωσε με τον καιρόν ο Καραϊσκάκης τον Ράγκον από τα Άγραφα>>. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Ιωάννης Ράγκος, σ. 67.
320. Βλ. Υπόμνημα Γ. Πραϊΐδη προς Μαυροκορδάτο και Νέγρη στην Κόρινθο την 24 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 105 (Α.Μ. 54), σ. 153.
321. Ο Αναγνώστης ή Κωνσταντής Καραγιαννόπουλος ή Καραγιάννης ήταν προύχοντας του Βάλτου την εποχή του Αλή Πασά. Στην Επανάσταση έγινε στρατιωτικός και από κάποια στιγμή και μετά υπηρέτησε το Μαυροκορδάτο, αν και γαμβρός του Βαρνακιώτη. Υπήρξε μέλος της Γερουσίας της Δυτικής Χ. Ελλάδας και ένας από τους δικαστές του Γ. Καραϊσκάκη. Πέθανε στο Μεσολόγγι το 1865.
322. Βλ. Υπόμνημα Γ. Πραϊΐδη προς Μαυροκορδάτο και Νέγρη στην Κόρινθο την 24 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 105 (Α.Μ. 54), σσ. 154-155.
323. Πρβλ:<< Ο Ράγκος είναι ο μόνος από τους καπεταναίους, όστις ημπορεί να συνεργήση εις τους ωφελίμους σκοπούς μας>> και <<ο Ράγκος αυτός ζητά άνθρωπον επίτροπον του Μαυροκορδάτου, εις τον οποίον να δέχεται υποταγήν>>. Υπόμνημα Γ. Πραϊΐδη προς Μαυροκορδάτο και Νέγρη στην Κόρινθο την 24 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 105 (Α.Μ. 54), σσ. 153, 155.
324. Βλ. Υπόμνημα Γ. Πραϊΐδη προς Μαυροκορδάτο και Νέγρη στην Κόρινθο την 24 Μαρτίου 1822 από το Βραχώρι, Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 105 (Α.Μ. 54), σ. 153.
325. Αυτόθι.
326. Σταμούλης Γάτσος, Γεώργιος Γαλής, Γιάννης Φραγκίστας.
327. Η ελληνοαλβανική συνθήκη υπεγράφη στο Πέτα την 1 Σεπτεμβρίου 1821 από τους οπλαρχηγούς της Αιτωλοακαρνανίας, τους Σουλιώτες και τους Τουρκαλβανούς του Αλή Πασά για την ενίσχυση του Αλή Πασά.
328. Ο Ράγκος διορίζεται αρχηγός των Αγράφων την 9 Σεπτεμβρίου 1821 για να βάλει τάξη στο βιλαέτι. Τον διορισμό του τον οργάνωσε ο ίδιος με τους φίλα προσκείμενους πρόκριτους

της περιοχής. Για το θέμα βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 254 σημ. 4.

329. Τα έγγραφα που συνέτασσαν <<πελάτες>> κάποιου οπλαρχηγού και τα έστειλαν στις κατά τόπους Διοικήσεις για να πετύχει ο οπλαρχηγός την κατοχύρωση του αρματολικιού ήταν συνηθισμένο φαινόμενο της εποχής. Για το θέμα βλ. σχόλιο Στ. Παπαγεωργίου στο Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στέφανος Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 51194 (ΙΕΕΕ), σσ. 44-45 σημ.1.

330. Βλ. Αναφορά του Γιαννάκη Ράγκου προς την Υπερτάτη Διοίκηση την 11 Ιουνίου 1823 από την Τριπολιτσά, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 11^{ος}, σ. 43.

331. Αυτόθι.

332. Η βασιμότητα της υπόθεσής μας ότι ο Καραϊσκάκης εκδιώχθηκε πρώτη φορά από τα Άγραφα το Σεπτέμβρη του 1821 με απόφαση των συμμάχων αγάδων και των Ελλήνων Καπεταναίων της Δυτικής Ελλάδας, ύστερα από παρέμβαση των <<πελατών>> του Ράγκου, στηρίζεται σε δύο επιστολές. Η πρώτη αφορά στην επιστολή του Καραϊσκάκη προς τον Βαρνακιώτη και Α. Ίσκο με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1821 με την οποία τους ζητά την άδεια να περάσει από τα αρματολίκια τους πηγαίνοντας για τα Άγραφα. (Βλ. Επιστολή Γ. Καραϊσκάκη προς Βαρνακιώτη και Ίσκου, Ν. Φυσεντζίδου, Επιστολαί Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., επιστολή 25, σσ. 92-93). Και η δεύτερη αφορά στην επιστολή Μαυροκορδάτου προς το στρατηγό Βαρνακιώτη, του 1822, με την οποία του ζητά να πείσει με κάθε τρόπο το Ράγκο, για να τραβήξει τους ανθρώπους του από τα Άγραφα, <<επειδή είναι αδύνατον άλλην μίαν φοράν να σηκώσωμεν τον Καραϊσκάκη>>. Ποια ήταν λοιπόν η πρώτη φορά; Βλ. Επιστολή Μαυροκορδάτου προς το στρατηγό (Γ. Νικολού) Βαρνακιώτη, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 2, αρ. 1070 [1099], σ. 210.

333. Βλ. Αναφορά του Γιαννάκη Ράγκου προς την Υπερτάτη Διοίκηση την 11 Ιουνίου 1823 από την Τριπολιτσά, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 11^{ος}, σ. 43.

334. Ο Ράγκος στην Αναφορά του στην Υπερτάτη Διοίκηση ισχυρίζεται μετ' επιτάσεως ότι εγκατέλειψε τα Άγραφα κατόπιν διαταγής του Μαυροκορδάτου: <<εις αυτό το αναμεταξύ μου έρχεται μία διαταγή από τον εκλ. κύριον Μαυροκορδάτον προσκαλώντας με εις αντάμωσίν του. Εγώ, δια το μεγάλον σέβας οπού είχα και έχω προς την Διοίκησιν και απαραδειγμάτιστόν μου ευπείθειαν, αμέσως εκίνησα και επήγα. [...] Και πάντοτε ηκολούθησα κατά τας διαταγάς του φέροντος το πρόσωπον της Διοικήσεως κυρίου Μ[αυροκορδάτου]>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 11^{ος}, σ. 44.

335. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 254.

336. Βλ. Αναφορά του Γιαννάκη Ράγκου προς την Υπερτάτη Διοίκηση την 11 Ιουνίου 1823 από την Τριπολιτσά, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 11^{ος}, σ. 43.

337. Βλ. Αναφορά του Γιαννάκη Ράγκου προς την Υπερτάτη Διοίκηση την 11 Ιουνίου 1823 από την Τριπολιτσά, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 11^{ος}, σ. 43. Επίσης βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 255 σημ. 4.

338. Βλ. Αγόρευση Π. Ράγκου, Βουλευτή Βάλτου στη Συνεδρίαση της Βουλής των Ελλήνων την 6 Μαρτίου 1846, Ι. Π. Ράγκου, ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821, ό. π., σσ. 17-18.
339. Οι κάτοικοι των Αγράφων επαναστάτησαν στα τέλη Ιουλίου του 1821. Επικεφαλής των επαναστατών ο οπλαρχηγός Σταμούλης Γάτσος και υπ' αυτόν οι Καπεταναίοι: Λογοθέτης Ζώτος, Κώστας Βελής, Κωνσταντίνος Βουλπιώτης και Χρήστος Σουλιώτης. Οι επαναστάτες, αφού έδιωξαν τους Αλβανούς από τη Ρεντίνα, επέπεσαν στη συνέχεια και κατέστρεψαν τα Κονιαροχώρια Φράγγο και Λοξάδα, δυτικά της Καρδίτσας. Στην προσπάθειά τους να μπουν στην περιοχή του Πηνιού αποκρούστηκαν από το Μαχμούτ Πασά της Δράμας, ο οποίος στη συνέχεια τους ανάγκασε να προσκυνήσουν. Για το θέμα βλ. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επαναστάσεως, ό. π., τόμ. Δ', σσ. 147-148. Επίσης βλ. Λ. Καρασμάνη καθηγητού, Ιστορικά Ευρυτανικά Σελίδες, Λαμία 1931, σ. 78 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 248, Γ.Α.Κ. Κάποιοι ιστορικοί θεωρούν ότι η Επανάσταση στα Άγραφα άρχισε με την επαναστατική προκήρυξη του Κώστα Βελή στα Μέσα Μαΐου 1821 προς τους κατοίκους του Κεράσοβου, Ιωάννα Διαμαντούρου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. ΙΒ, σ. 113.
340. Πρβλ: << Ο Ράγκος είχε εν μέγα μέρος κόμματος εις τα Άγραφα ειδικόν του>>. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 290.
341. Βλ. Αναφορά του Γιαννάκη Ράγκου προς την Υπερτάτη Διοίκηση την 11 Ιουνίου 1823 από την Τριπολιτσά, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 11^{ος}, σ. 43.
342. Βλ. Επιστολή Γιαννάκη Ράγκου προς τη Γερουσία την 17 Μαΐου 1822 από τα Τρία Σύνορα, Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 146 (Α. Μ. 77), σ. 223.
343. Βλ. Καταγγελία αυθαιρεσιών Γ. Καραϊσκάκη από κατοίκους των Αγράφων προς την Υπερτάτη Διοίκηση την 24 Δεκεμβρίου 1823, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 11^{ος}, σσ. 122-123.
344. Πρβλ: << Σας ειδοποιώ λοιπόν με βίαν, δια να καταφθάσετε το ιμντάτι (=βοήθεια) να μη χαθή τόσοσ ντουινιάς, ότι εγώ με διακόσους νομάτους δεν έχω τι να κάμω>>. Επιστολή Γιαννάκη Ράγκου προς τη Γερουσία την 17 Μαΐου 1822 από τα Τρία Σύνορα, Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 146 (Α. Μ. 77), σ. 223.
345. Η μετακίνηση του Σταμούλη Γάτσου ήταν προσωρινή. Το 1824 τον βλέπουμε να περνά πάλι στο στρατόπεδο του Ράγκου και με τον Σούλτσα Κόρτσα, δερβέναγα των Τρικάλων, να κυνηγούν στα Άγραφα τον Καραϊσκάκη. Για το θέμα βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σσ. 348-349.
346. Γενναίου Θ. Κολοκοτρώνη, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21, ό. π., σ. 168.
347. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σσ. 254 σημ. 4, 256 σημ. 4.
348. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον στρατηγόν (Γ. Βαρνακιώτη) και τους χιλιάρχους στο Γενικό Στρατόπεδο Τρύφου (άνευ χρονολογίας), Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 2, αρ. 1067 [1096], σ. 210.

349. Αυτόθι.

350. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς το χιλιάρχο Δημήτριο Μακρή (άνευ τοποχρονολογίας), Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 2, αρ. 1069 [1098], σ. 210.

351. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 102 σημ. 5.

352. Πρβλ: << τον έγγραφα [το Ράγκο] πολλάκις να σηκώση απ' εκεί [από τα Άγραφα] τους ανθρώπους του>>. Επιστολή Μαυροκορδάτου προς το χιλιάρχο Ράγκο (άνευ τοποχρονολογίας), Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 2, αρ. 1068 [1097], σ. 210.

353. Αυτόθι.

354. Αυτόθι.

355. Ο Γ. Βλαχογιάννης συγκρίνοντας τους δυο οπλαρχηγούς (Ράγκο και Καραϊσκάκη) ως προς την πολεμική τους αξία γράφει ότι ο Ράγκος, όπως έδειξε και η κατοπινή του επαναστατική πορεία, <<δεν έφθανε στα νύχια τον Καραϊσκάκη>>. Αυτό αποδεικνύει και η φυγή του απ' τα Άγραφα μετά τη σύγκρουσή του με τον Καραϊσκάκη, <<αν και είχε πάει εκεί με σώμα δυνατό δικό του>>. Γραφή Γ. Βλαχογιάννη, Εφημ. <<Πρωΐα>> 18 Δεκεμβρίου 1932 στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 178.

356. Βλ. Επιστολή Μαυροκορδάτου προς το στρατηγό Γεώργιο Νικολού Βαρνακιώτη (άνευ τοποχρονολογίας), Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 2, αρ. 1070 [1099], σ. 210.

357. Δε γνωρίζουμε επακριβώς πότε εγκατέλειψε τα Άγραφα ο Ράγκος. Πάντως τον Ιούνιο του 1822 τον συναντάμε στο Πέτα να <<συνοδεύει>> τον Μαυροκορδάτο. Επίσης τον Αύγουστο του 1822 αλληλογραφεί με Μαυροκορδάτο και Βαρνακιώτη, ενώ υπογράφει και την κοινή απόφαση χιλιάρχων και προεστώτων να ελευθερώσουν την πατρίδα. Για το θέμα αυτό βλ. Εφημ. <<Ήλιος>> 28 Νοεμβρίου 1858, Αθήναι, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 277, Γ.Α.Κ. Ιω. Π. Ράγκος, ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821, ό. π., σσ. 79, 88. Ν. Φυσεντζίδου, Επιστολαί Ελλήνων Οπλαρχηγών, ο. π., σσ. 155-156.

358. Βλ. Επιστολή Μαυροκορδάτου προς το χιλιάρχο Γ. Καραϊσκάκη (άνευ τοποχρονολογίας), Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 2, αρ. 1088 [1117], σ. 213.

359. Βλ. Επιστολή του Μαυροκορδάτου προς το χιλιάρχο Νικόλαο Στουρνάρη την 5 Σεπτεμβρίου 1822 (άνευ τόπου), Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 2, αρ. 1087 [1116], σ. 213.

360. Βλ. Επιστολή του Μαυροκορδάτου προς το χιλιάρχο Γιαννάκη Γιολδάση (άνευ τοποχρονολογίας), Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 2, αρ. 1089 [1118], σ. 213.

361. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 255.

362. Καμιά άλλη πηγή δεν αναφέρει τη δραστική παρέμβαση του Στουρνάρη, ώστε ο Καραϊσκάκης να έρθει σε επαφή με τους Τούρκους, να αναγνωρισθεί και να κάνει τα περίφημα καπάκια. Αντίθετα πηγές αναφέρουν ότι ο Καραϊσκάκης μόνος του ήρθε σε επαφή

με τους Τούρκους προκειμένου να κάνει τα καπάκια και να αναγνωρισθεί. Κάποια απ' αυτές μάλιστα γράφει ότι ο Καραϊσκάκης πήρε το αρματολίκι των Αγράφων με τη βοήθεια του Τσάπαλου, που ήταν Αγιάν Βιλαετλής των Αγράφων(βλ. _Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 419, Γ.Α.Κ.) και κάποια άλλη ότι ο Καραϊσκάκης με την παρότρυνση των κατοίκων έκανε τα καπάκια, καθώς επείσθη <<να προσποιηθή ότι είναι υποκείμενος εις τας διαταγάς της τουρκικής εξουσίας>>. Δ. Αινιάν, Απομνημονεύματα, ό. π., σ. 168. Επίσης βλ. Αναφορά του Γιαννάκη Ράγκου προς την Υπερτάτη Διοίκηση την 11 Ιουνίου 1823 από την Τριπολιτσά, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 11^{ος}, σ. 43. Επίσης βλ. Επιστολή Γιαννάκη Ράγκου προς τη Γερουσία την 17 Μαΐου 1822 από τα Τρία Σύνορα, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 146 (Α. Μ. 77), σ. 223.

363. Δ. Αινιάν, Απομνημονεύματα, ό. π., σ. 168.

364. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 256.

365. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 248.

366. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 268.

367. Αυτόθι.

368. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 252.

369. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 268.

370. Βλ. Επιστολή Μαυροκορδάτου προς τον Γενναίοτατο Στρατηγόν [Βαρνακιώτη] την 4 Σεπτεμβρίου 1822 από το Ανατολικό, Ν. Φυσεντζίδου, Επιστολαί Ελλήνων Οπλαρχηγών, ο. π., επιστολή 91, σσ. 176-177.

371. Βλ. Θέσπισμα του Βουλευτικού Σώματος που εξεδόθη στην Κόρινθο την 11 Μαΐου 1822 και εκτός των άλλων ορίζει τον Αλ. Μαυροκορδάτο Γενικό Διευθυντή των στρατιωτικών και πολιτικών πραγμάτων της Δυτικής Ελλάδας, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σσ. 32-33.

372. Βλ. Επιστολή Μαυροκορδάτου προς το Γενναίοτατο Στρατηγό [Βαρνακιώτη] την 4 Σεπτεμβρίου 1822 από το Ανατολικό, Ν. Φυσεντζίδου, Επιστολαί Ελλήνων Οπλαρχηγών, ο. π., επιστολή 91, σ. 176.

373. Βλ. Επιστολή Μαυροκορδάτου προς το Στρατηγό [Βαρνακιώτη] την 5 Σεπτεμβρίου 1822 από το Ανατολικό, Αυτόθι, ό. π., επιστολή 92, σ. 177.

374. Αυτόθι.

375. Βλ. Επιστολή Μαυροκορδάτου προς το Στρατηγό [Βαρνακιώτη] την 4 Σεπτεμβρίου 1822 από το Ανατολικό, Αυτόθι, ό. π., επιστολή 91, σσ. 176-177.

376. Αυτόθι.

377. Βλ. Επιστολή του Καραϊσκάκη προς το Γεώργιο Βαρνακιώτη την 17 Ιουνίου 1823 από τα Άγραφα, Αυτόθι, ό. π., επιστολή 114, σσ. 206-207.

378. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 289.

379. Πρβλ:<< Κατά το παλιό έθιμο, που αναγνώριζε αρραβώνες ανηλίκων, ο Καραϊσκάκης και άλλες φορές, κατά την Επανάσταση, θέλησε να δέση συμπεθεριές για τ' ανήλικα κορίτσια του>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α', σ. 289 σημ. 6.
380. Αυτόθι, ό., π. τόμ. Α', σ. 290.
381. Αυτόθι. Η απαξιωτική συμπεριφορά του Καραϊσκάκη προς τα <<Μπουκουβαλόπουλα>> δεν είναι άσχετη και με την απομάκρυνση του ισχυρού προστάτη τους, Βαρνακιώτη, από το ελληνικό στρατόπεδο.
382. Το Σοβολάκο ήταν διοικητική περιφέρεια (κόλι) του αρματολικιού των Αγράφων. Η μάχη αυτή λέγεται και του Άη-Βλάση και της Κορομηλιάς. Ο Καραϊσκάκης σ' αυτή τη μάχη (15 Ιανουαρίου 1823) νίκησε τον Ισμαήλ Πλιάσσα, τον Άγο Βασιάρη και τον Ισμαήλ Χατζημπέντο με 3.000 Τουρκαλβανούς, που πήγαιναν μετά από την πρώτη αποτυχημένη πολιορκία του Μεσολογγίου μέσω Αγράφων στην Πρέβεζα.
383. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 274.
384. Βασίλης Σφυρόερας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τομ. ΙΒ, σ. 273.
385. Αυτόθι, ό. π., τόμ. ΙΒ, σ. 272.
386. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 248.
387. Ο Δ. Αιγιάν γράφοντας για τον Καραϊσκάκη λέει ότι << ο Καραϊσκάκης ευρισκόμενος εις το μεθόριον των Ελλήνων και των Τούρκων και βλέπων ότι προφανώς δεν ηδύνατο να κηρυχθή εναντίον ούτε του ενός ούτε του άλλου μέρους, οικονομούσεν αμφοτέρα. Κλίνων όμως προς τους Έλληνας>>. Δ. Αιγιάν, Απομνημονεύματα, ό. π., σσ. 167-168.
388. Ο Γιαννάκης Ράγκος, ο Ανδρέας Ίσκος και ο Γεώργιος Βαλτινός είχαν ακολουθήσει το Βαρνακιώτη στην Άρτα για να συνάψουν καπάκια με τον Ομέρ Βρυώνη. Ο προσκυνημένος Ράγκος φαίνεται στις 11 Οκτωβρίου 1822 να φέρνει γράμματα του Ομέρ Βρυώνη στους προκρίτους του Ανατολικού. (βλ. Επιστολή Γιαννάκη Ράγκου προς ανώνυμο πρόκριτο την 11 Οκτωβρίου 1822 από το Νεχώρι, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 1, αρ. 256, (Α. Μ. 160), σσ. 325-326. Για το ίδιο θέμα βλ. Ι. Π. Ράγκου, ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821, ό. π., σσ. 28-29. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σσ. 247-248.
389. Βλ. Συγχαρητήριο έγγραφο από τους: Α. Μαυροκορδάτο, Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, Ανδρέα Ζαΐμη, Κανέλλο Δεληγιάννη, Γαλανό, Μάρκο Μπότσαρη προς τους χιλιάρχους Γιαννάκη Ράγκο και Γεώργιο Καραϊσκάκη για τη συμφιλίωσή τους την 10 Δεκεμβρίου 1822 από το Μεσολόγγι, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 14^{ος}, σ. 125. Ι. Π. Ράγκου, ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821, ό. π., σσ. 30-31. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Ιωάννης Ράγκος, σ. 183 σημ. 1.
390. Το γεγονός ότι ο Καραϊσκάκης βρισκόταν στα Άγραφα κατά την περίοδο της συμφιλίωσης με το Ράγκο προκύπτει και από το συγχαρητήριο έγγραφο που του απεστάλη από το Μαυροκορδάτο και τους λοιπούς προκρίτους και οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου την 10 Δεκεμβρίου 1822, καθώς του γράφουν ότι <<πρέπει χωρίς

άλλο ο ίδιος να κατεβής και να ενωθής με το σώμα των Βαλτηνών>>. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 14^{ος}, σ. 125.

391. Το πόσο σημαντικός ήταν ο αγώνας των Ρουμελιωτών κατά του Ομέρ Βρυώνη για το μέλλον της Επανάστασης φαίνεται και από την αποστολή 1.500 Πελοποννησίων στρατιωτών υπό τους Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, Κανέλλο Δεληγιάννη, Ανδρέα Ζαΐμη και άλλους. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σσ. 382-383. Λάμπρου Κουτσονίκα, Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. 2^{ος}, σσ. 13-14.

392. Ο Καραϊσκάκης πληροφορηθείς ότι Τουρκαλβανοί υπό τον Ισμαήλ Πλιάσσα και τον Άγο Βασιάρη σκοπεύουν να περάσουν τα Άγραφα επιστρέφοντας από το Μεσολόγγι έσπευσε να τους αναχαιτίσει στο Σοβολάκο για δύο και μόνο λόγους: Πρώτο, για να μη διασαλευτεί η τάξη που επέβαλε ως Καπετάνιος στα Άγραφα και δεύτερο, να μην υποστούν οι κάτοικοι την αρπακτική μανία των Τουρκαλβανών. Το εγχείρημα βέβαια διακύβευε ευθέως τις συνθήκες του Καραϊσκάκη με του Τούρκους (καπάκια) και έβαζε εν αμφιβόλω το μέλλον του αρματολικιού. Γι αυτό επινόησε τη θεωρία της ληστρικής εισβολής και της λιποταξίας δείχνοντας και τις πολιτικές του αρετές. Τους έλεγε λοιπόν ό Καραϊσκάκης, όταν του ζήτησαν να τους αφήσει να περάσουν στα Άγραφα, ότι <<τους θεωρεί ως ληστές, ως αχαρίστους του Σουλτάνου, οπού οπισθοδρομούν, και δυνάμει των συνθηκών θα τους κτυπήση>>. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 271.

393. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 274.

394. Αυτόθι.

395. Αυτόθι.

396. Βλ. Αναφορά Δυτικοελλαδιτών προς το Μαυροκορδάτο την 21 Φεβρουαρίου 1823, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 487 (Α. Μ. 323), σσ. 136-139.

397. Πρβλ:<<Αυτά, λέγομεν, τα υπέρλαμπρα και αξιοθαύμαστα προτερήματά σας, αι αναρίθμηται και άπειραι ευεργεσίαι σας μας καταναγκάζουν να ομολογώμεν εαυτούς υπερυποχρέους και ευγνώμονας μέχρι τελευταίας μας αναπνοής και να σας κηρύττωμεν μεγαλοφώνως ως ευεργέτην, κοινόν πατέρα και σωτήρα της Πατρίδος μας και ως ήρωα πάντως του αιώνος μας>>. Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 487 (Α. Μ. 323), σ. 137.

398. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 292 σημ. 3.

399. Αυτόθι.

400. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 291-292.

401. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 292.

402. Αυτόθι.

403. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Καραϊσκάκη προς τον Κίτσο Τζαβέλα την 20 Απριλίου 1823, Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 294.

404. Πρβλ:<<Τον παντελή αφανισμόν μας βλέπομεν παρόντα, και ζητούμεν φατρίας και διοργανισμούς έκαστος! Τι αθλιότης! Τι αναισθησία του συμφέροντος γενική! Όσον αι εχθρικά δυνάμεις αυξάνουν, όσον αι περιστάσεις κατασταίνονται κρίσιμοι τόσοι ημείς, κατά

δυστυχίαν, διαιρούμεθα και διχονοούμεν. Ελεεινή τω όντι και αξιοδάκρυτος η κατάσταση μας! Ω Θεέ , έπίδε επί τους δούλους σου και άρον το φθοροποιόν πάθος της αναισθησίας>>. Επιστολή Λάζαρου και Γεώργιου Κουντουριώτη προς τον Ιωάννη Ορλάνδο το 1822 από την Ύδρα, Τα Ιστορικά έγγραφα του Αγώνα του 1821 των Γ.Α.Κ, Κατάλογος πρώτος, Γ. Βλαχογιάννη, φ22, αρ. 1799, Γ.Α.Κ. Επίσης πρβλ:<< Η φιλαρχία, η ιδιορρυθμία είναι η πρώτη και τελευταία και μόνη αιτία της ανωμαλίας των ελληνικών πραγμάτων>>. Ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης την 13 Δεκεμβρίου 1823 από το Ναύπλιο, Αυτόθι, Κατάλογος δεύτερος, Β. Εκτελεστικό, αρ. 2760, Γ.Α.Κ.

405. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 295.

406. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 300 σημ. 2.

407. Βλ. Επιστολή Καραϊσκάκη και άλλων οπλαρχηγών προς το Υπουργείο Πολέμου την 5 Ιουνίου 1823 από τα Άγραφα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 300 σημ. 5.

408. Βλ. Αίτηση του Παραστάτη των Αγράφων Αναγνώστη Ζορογιαννόπουλου προς την Υπέρτατη Διοίκηση την 26 Μαΐου 1823 από τα Μαυριανά, για την αποστολή στρατιωτικών ενισχύσεων στην περιοχή των Αγράφων για τις ανάγκες του αγώνα, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 12^{ος}, σ. 81.

409. Αυτόθι.

410. Ο Καραϊσκάκης έγραψε σε όλους τους Καπεταναίους των κάτω αρματολικιών και ζητούσε βοήθεια: στο Μήτσο Κοντογιάννη, Δήμο Σκαλτσά, Πανουργιά, Οδυσσέα Ανδρούτσο, Γιολδασαίους, Ανδρίτσο Σαφάκα, Γεώργιο Πεσλή. Όλοι στείλαν βοήθεια και μόνο ο Σαφάκας έσπευσε προσωπικά, διότι έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια προς τον Καραϊσκάκη. Για το θέμα βλ. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 303.

411. Βλ. Επιστολή Καραϊσκάκη προς Βαρνακιώτη την 17 Ιουνίου 1823 από τα Άγραφα, Ν. Φυσεντζίδου, Επιστολαί Ελλήνων Οπλαρχηγών, ο. π., επιστολή 114, σσ. 206-207.

412. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 305.

413. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 307.

414. Ο Καραϊσκάκης έχει ιδίαν πείραν της πολιτικής ραδιουργίας του Μαυροκορδάτου, καθώς ο τελευταίος σε γράμμα του προς τον Καραϊσκάκη μετά τη μάχη στον Αετό κατηγορούσε το Βαρνακιώτη για απροθυμία και ανικανότητα, ενώ έπλεκε το εγκώμιο στον ίδιο, θέλοντας έτσι να δημιουργήσει στις σχέσεις των δυο οπλαρχηγών ρήγμα και καχυποψίες. Για το θέμα βλ. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 2, σ. 257. Ν. Φυσεντζίδου, Επιστολαί Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 310.

415. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 307.

416. Βλ. Έγγραφο του Εκτελεστικού Σώματος προς το Στρατηγό Ιω. Ράγκο την 14 Αυγούστου 1824 από το Ναύπλιο, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στέφανος Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. - (ΙΕΕΕ), σ. 135.

417. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Ιω. Ράγκο την 22 Ιουλίου 1824 από το Ανατολικό, Αυτόθι, ό. π., αρ. 50745 (ΙΕΕΕ), σσ. 116-117 σημ. 1.
418. Βλ. Επιστολή Γιάννη Φραγκίστα προς το Αλ. Μαυροκορδάτο την 1 Αυγούστου 1824 από τα Άγραφα, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1706 (Α.Μ. 1625), σσ. 698- 700. Επιστολή Γεωργίου Γαλή προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 20 Ιουλίου 1824 από την Αγία Τριάδα, Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1663 (Α.Μ. 1545), σσ. 648-649.
419. Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1663 (Α.Μ. 1545), σ. 649.
420. Πρβλ:<<Ο Καραϊσκάκης κατέχων την α^{nv} θέσιν, έπασχεν ηθικώς [...], διότι έβλεπεν τους αντιζήλους του οπού τον αντενεργούσαν <με σκοπόν> να αδυνατίση>>. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 304.
421. Αυτόθι, ο. π., τόμ. Α΄, σ. 311.
422. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 330 σημ. 4.
423. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 346-347 σημ. 2.
424. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 346.
425. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 346 σημ. 2.
426. Κυριάκου Σιμόπουλου, Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21, ό. π., τόμ. 3^{ος}, (1823-1824), σ. 388. Η ημερομηνία ελέγχεται, καθώς υπάρχει επιστολή του Καραϊσκάκη προς το Μαυροκορδάτο την 7 Δεκεμβρίου 1823 από την Ιθάκη. Πιθανόν ο Millingen να ταξίδευε με τον Καραϊσκάκη για Ιθάκη λίγες μέρες νωρίτερα.
427. Ο Ράγκος δεν πολέμησε το Σκόδρα και δε συμμετείχε στην υπεράσπιση του Μεσολογγίου. Αποτραβηγμένος στο Βάλτο περίμενε την ώρα που θα ανέβαινε στα Άγραφα, για να τα διεκδικήσει από τους Καραϊσκαίους. Για τη στάση του αυτή το Βουλευτικό Σώμα τον κατακρίνει και τον ονομάζει <<λιποτάκτη του χώρου>>. Για το θέμα βλ. έγγραφο του Βουλευτικού Σώματος προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 21 Δεκεμβρίου 1823 από το Κρανίδι, Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 6^{ος}, αρ. 561, σσ. 3-4.
428. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 348-350, 354.
429. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 354.
430. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 348-350, 354.
431. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 355 σημ. 1.
432. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 355-356.
433. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 361 σημ. 1.
434. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 366.
435. Βλ. Επιστολή Αγραφιωτών προς τους Κωσταντή Βουλπιώτη και Δημητράκη Γούζιο την 2 Δεκεμβρίου 1823 από Άγρα, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 923 (Α.Μ. 727), σ. 643.
436. Βλ. Έγγραφα Αγραφιωτών με τα οποία διορίζουν το Γιαννάκη Ράγκο αρχηγό των αρμάτων της επαρχίας τους με ημερομηνία 13 Δεκεμβρίου 1823, Αρχείο του Γιαννάκη

Ράγκου, επιμ. Στέφανος Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 51194 (ΙΕΕΕ), σσ. 44-45. Ι. Π. Ράγκου, ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821, ό. π., σ. 75.

437. Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στέφανος Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 51194 (ΙΕΕΕ), σ. 45.

438. Ο Κωνσταντίνος Μεταξάς διορίζεται την 5 Ιουνίου 1823 από το Εκτελεστικό Έπαρχος της Αιτωλοακαρνανίας ύστερα από εισήγηση του Βουλευτικού Σώματος σε μια προσπάθεια να μειωθεί η επιρροή Μαυροκορδάτου στην περιοχή και να αμβλυνθούν οι έντονες αντιπαλότητες, που η θητεία Μαυροκορδάτου δημιούργησε. Ο Μαυροκορδάτος φθάνει στο Μεσολόγγι σύμφωνα με τα <<Απομνημονεύματα>> του Μεταξά 8 ημέρες ύστερα από τη λύση της πολιορκία του Ανατολικού (17 Νοεμβρίου 1823) δηλαδή την 25 Νοεμβρίου 1823. Για αυτά τα θέματα βλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 10^{ος}, αρ. 179, σσ. 145-146. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σσ. 103, 155. Επίσης βλ. επιστολή Γενικού Επάρχου της Αιτωλίας και Ακαρνανίας Κ. Μεταξά προς το Γ. Στρατηγό Μάρκο Μπότσαρη την 22 Ιουλίου 1823 από Μεσολόγγι, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 738 (Α. Μ. 562), σ. 401.

439. Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1088 (Α. Μ. 873), σ. 37, στο Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στέφανος Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 51374 (ΙΕΕΕ), σ. 49 σημ. 3.

440. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 160. Για την εύνοια που απολάμβαναν οι Σουλιώτες κοντά στο Μαυροκορδάτο και την ξεχωριστή θέση του Μ. Μπότσαρη, ο Ράγκος έκανε ολόκληρο ταξίδι στην Πελοπόννησο <<για να ρίψη την επίρροια του Μάρκου, όστις είχεν μόνος τον βαθμόν της στρατηγίας εις την Δυτικήν Ελλάδα>>. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 324.

441. Βλ. Επιστολή Μάρκου Μπότσαρη προς την Υπέρτατη Διοίκηση, 22 Ιουλίου 1823, από το Μεσολόγγι, Ιστορικόν Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 3, αρ. 739 (Α. Μ. 563), σ. 402. Το Ζαπάντι θεωρεί και ο Κ. Μεταξάς ως μία από τις αιτίες των διχονοιών στη Δυτική Ελλάδα, καθώς <<η Εθνοσυνέλευσις είχεν αποφασίσει να δώση εις τους Σουλιώτας το Ζαπάντι με όλας τας Τουρκικάς ιδιοκτησίας, τούτο δυσaréστησε πολύ τους εντοπίους, οίτινες έχοντες τας αξιώσεις των δεν ανέχοντο τους Σουλιώτας>>. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 109.

442. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 362.

443. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 162. Το νέο Εκτελεστικό που συγκροτήθηκε στο Κρανίδι είχε πρόεδρο τον Γ. Κουντουριώτη, αντιπρόεδρο τον Π. Μπότσαρη και μέλη: Α. Σπηλιωτάκη, Νικ. Λόντο, Ιω. Κωλέττη, Νοταρά, Α. Λόντο και Γιατράκο. Σ' αυτό επρόσκειτο και ο Μαυροκορδάτος. Το δε παλιό Εκτελεστικό που από το Ναύπλιο μετέβη στην Τρίπολη είχε την εξής σύνθεση: πρόεδρος ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης και μέλη Σωτήρης Χαραλάμπης, Κολοκοτρώνης και Ανδρέας Μεταξάς. Αυτόθι, ό. π., σσ. 161-162.

444. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 324.
445. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 160.
446. Πρβλ: <<Εφάνησαν δύο <πολιτικά> κόμματα πλέον <εις την Δυτ. Ελλάδα>, υπέρ του Κου Μαυροκορδάτου και κατά>>. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 394.
447. Δ. Αινιάν, Απομνημονεύματα, ό. π., σ. 170.
448. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Τσόγκα και Δημήτρη Μακρή προς τον Ιω. Ράγκο στα Άγραφα την 18 Απριλίου 1824, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 85248 (ΙΕΕΕ), σσ. 64-65 και σημ. 2. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 395.
449. Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50744, (ΙΕΕΕ), σ. 59. Επίσης ο Τσόγκας στέλνει επιστολή στο Ράγκο με επιβεβαίωση φιλικών αισθημάτων προς το πρόσωπό του, βλ. επιστολή Γ. Τσόγκα προς τον Ιω. Ράγκο στα Άγραφα την 11 Απριλίου 1824 από Μεσολόγγι, Αυτόθι, ό. π., αρ. 85247 (ΙΕΕΕ), σσ. 62-63. Επίσης στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η επιστολή του Νότη Μπότσαρη προς το Γιαννάκη Ράγκο την 1 Ιουνίου 1824 από το Μεσολόγγι, βλ. Ι. Π. Ράγκου, ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821, ό. π., αρ. 3598.
450. Βλ. Επιστολή Α. Καραϊσκού και Γιαννάκη Γιολδάση προς τον Ιω. Ράγκο την 23 Μαΐου 1824 από το Καρπενήσι, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 85223, (ΙΕΕΕ), σ. 82.
451. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Ιω. Ράγκο την 31 Μαΐου 1824 από τη Μονή του Αγ. Συμεώνος, Αυτόθι, ό. π., αρ. 50710 (ΙΕΕΕ), σσ. 90-91 και σημ. 1.
452. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Ιω. Ράγκο στα Άγραφα την 30 Μαΐου 1824 από τη Μονή του Αγ. Συμεώνος, Αυτόθι, ό. π., αρ. 50707 (ΙΕΕΕ), σσ. 86.
453. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Ιω. Ράγκο στα Άγραφα την 16 Μαΐου 1824 από Μεσολόγγι, Αυτόθι, ό. π., αρ. 50708 (ΙΕΕΕ), σ. 77.
454. Βλ. Επιστολή Γ. Τσόγκα προς τον Ιω. Ράγκο στα Άγραφα την 11 Απριλίου 1824 από Μεσολόγγι, Αυτόθι, ό. π., αρ. 85247 (ΙΕΕΕ), σσ. 62-63 σημ. 1.
455. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 400.
456. Αυτόθι.
457. Δ. Αινιάν, Απομνημονεύματα, ό. π., σ. 173. Επίσης ο Κ. Παπαρρηγόπουλος γράφει για το γεγονός αυτό: <<Ωστε παράδοξον ενταύθα συνέβη φαινόμενον· ότι Οθωμανοί ανεδεικνύοντο εκτελεσταί των αποφάσεων της Ελληνικής Διοικήσεως και από κοινού μετά Ελλήνων οπλαρχηγών κατεδίωκον τον υπ’ αυτής αποκηρυχθέντα άνθρωπον>>. Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 46.
558. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 403. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Επιστολή Ν. Στορνάρη προς

τον Ιω. Ράγκο την 5 Μαΐου 1824 από τη Βιτζίστα, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 85240 (ΙΕΕΕ), σσ. 70-71 σημ. 4. Επιστολή Ν. Στορνάρη προς τον Ιω. Ράγκο την 4 Ιουνίου 1824 από την Κούτζιανη, Αυτόθι, ό. π., αρ. 85244, (ΙΕΕΕ), σσ. 92-93 και σημ. 1.

459. Χαΐνης= ληστής, προδότης.

460. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 403.

461. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 402.

462. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 407.

463. Αυτόθι.

464. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τους στρατηγούς Τσόγκα και Ράγκο την 31 Μαΐου 1824 από τη Μονή Αγ. Συμεώνος, Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1483, (Α.Μ. 1331), σ. 454. Άκρατο μίσος για τον Καραϊσκάκη και μικροψυχία δείχνει η επιστολή του Μαυροκορδάτου προς τον Στρατηγό Γιαννάκη Ράγκο την 23 Μαΐου 1824 από το Μεσολόγγι: <<Ήθελα λάβει μεγάλην ευχαρίστησιν αν τον επιάνατε. Ελπίζω όμως αι κατάραι του έθνους, το οποίον αυτός κατατρέχει, να φθάσουν εν τάχει κα να λάβη εκείνο οπου ζητεί>>. Ι. Π. Ράγκου, ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821, ό. π., αρ. 1720, σσ. 84-86.

465. Πρβλ: <<Ο Καραϊσκάκης συρόμενος <έως τότε> εις τους ώμους, εις όλην την οδοιπορίαν, από τον πιστόν στρατόν του>>. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 408.

466. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 408 και σημ. 2.

467. Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 46.

468. Αυτόθι.

469. Αυτόθι, ό. π., σ. 47.

470. Επιστολή Γεωργίου Καραϊσκάκη προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 9 Φεβρουαρίου 1825 από Σουλιμά Αρκαδίας, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), τόμ. 7^{ος}, παράρτημα, αρ. 554. Επίσης βλ. επιστολή Καραϊσκάκη προς Γ. Κουντουριώτη την 3 Νοεμβρίου 1824 από τα Σάλωνα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ. 346.

471. Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 48.

472. Πρβλ: << Ο Ανδρέας Ίσκος δις την ημέραν με επισκέπτεται και ερευνά περί της υγείας σας. Αυτός είναι όλος ειδικός σας. Ωμιλήσαμε και σκεπτόμεθα περι μερικών ουσιωδών πραγμάτων>>. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 24 Μαρτίου 1826 από το Ναύπλιο, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 90.

473. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Κουντουριώτη προς τον Κίτσο Τζαβέλα και Καραϊσκάκη την 6 Ιανουαρίου 1825 από την Ύδρα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 7^{ος}, παράρτημα, αρ. 552. Ο Γιάννης Φραγκίστας και ο Γεώργιος Γαλής, εντόπιοι οπλαρχηγοί των Αγράφων και αντιμαυροκορδατικοί, από νωρίς και αυτοί σχετίσθηκαν με ισχυρούς προστάτες στην Πελοπόννησο, όπου μετέφεραν και τις οικογένειές τους.

474. Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 48.

475. Ο άνθρωπος της Μαυροκορδατικής φατρίας που βρισκόταν στο Ναύπλιο κοντά στον πρόεδρο του Εκτελεστικού και αντενεργούσε κατά του Καραϊσκάκη ήταν ο Γεώργιος Αινιάν Για το θέμα βλ. Αυτόθι. Επίσης βλ. επιστολή του Γεωργίου Αινιάνα προς τον Ιω. Ράγκο, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 51193, (ΙΕΕΕ), σσ. 85-86.
476. Αυτόθι. Για την πίεση που άσκησε ο Καραϊσκάκης στη Διοίκηση προκειμένου να λάβει διαταγή εκστρατείας βλ. επιστολή Καραϊσκάκη προς τη Διοίκηση την 6 Ιουλίου 1824 από το Άργος, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Β΄ Εκτελεστικόν, αρ. 2479, Γ.Α.Κ.
477. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 26 Ιουλίου 1824 από Ανατολικό, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 58-59. Επίσης βλ. επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 23 Σεπτεμβρίου 1824 από Λιγοβίτζι, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1932, (Α.Μ. 2189), σσ. 939-940.
478. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 10 Σεπτεμβρίου 1824 από το Λιγοβίτζι, Ιστορικών Αρχείων Ύδρας. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), εκδ. Α. Λιγνός, τόμ. 3^{ος}, αρ. 503, σσ. 199-200.
479. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη στο Ναύπλιο την 13 Αυγούστου 1824 από το Λιγοβίτζι, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 116-119.
480. Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 48.
481. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Αινιάνα προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη στο Ναύπλιο την 4 Οκτωβρίου 1824 από τα Σάλωνα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 266-267.
482. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Αινιάνα προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 10 Οκτωβρίου 1824 από τα Σάλωνα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 283.
483. Επιστολή Π. Γ. Ρόδιου προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 14 Οκτωβρίου 1824 από το Ναύπλιο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 289.
484. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Αινιάνα προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 10 Οκτωβρίου 1824 από τα Σάλωνα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 283.
485. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 17 Οκτωβρίου 1824 από τη Χρυσοβίτζα Ξηρομέρου, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 296-298.
486. Βλ. Το σχόλιο και τις πληροφορίες του Στέφανου Παπαγεωργίου στο Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., σ. 196 σημ. 1.
487. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 17 Οκτωβρίου 1824 από τη Χρυσοβίτζα Ξηρομέρου, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 296-298.
488. Αυτόθι.
489. Αρχείο Γεωργίου Αινιάνα, Εθνική Βιβλιοθήκη, 1α φάκελος, αρ. εγγρ. 51.
490. Βλ. Επιστολή Αλέξ. Μαυροκορδάτου προς τον Γεώργιο Αινιάνα την 16 Οκτωβρίου 1824 από τη Χρυσοβίτζα, Αυτόθι, στο Πάνου Ι. Βασιλείου, Το Αρματωλίκι των Αγράφων και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στη διαμάχη Ράγκου – Καραϊσκάκη, Επιθεώρηση Τέχνης, τόμ. Γ΄, χρόν. Β΄, Ιαν. 1956, τεύχ. 13, σ. 2.

491. Πρβλ: << Ο σκοπός των [του Καραϊσκάκη και της φατριάς του] είναι δια τα ίδια πάθη και δια να κατατρέξουν τον Ράγκον ή άλλους εχθρούς των, ν' ανάψουν εμφύλιον πόλεμον, αυτό κατ' ουδένα τρόπον δεν πρέπει να το συγχωρήση η σ. Διοίκησις την οποίαν απατώντας θέλουν να μεταχειρισθούν όργανον των ιδίων παθών>>. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 23 Σεπτεμβρίου 1824 από το Λιγοβίτζι, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 240-241.
492. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 371.
493. Βλ. Επιστολή Αλεξάκη Βλαχόπουλου προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη στο Ναύπλιο την 27 Οκτωβρίου 1824 από το στρατόπεδο της Ακαρνανίας, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ. 250.
494. Βλ. Επιστολή Μ. Κοντογιάννη προς τον Ιω. Ράγκο την 28 Οκτωβρίου 1824 από τα Αργύρια, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 85259 (ΙΕΕΕ), σσ. 188-189.
495. Βλ. Επιστολή Μ. Κοντογιάννη προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο την 29 Αυγούστου 1824 από το Πατρατζίκι, Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1828, (Α.Μ. 1932), σ. 825.
496. Βλ. Επιστολή Μ. Κοντογιάννη προς τον Γ. Ράγκο την 31 Αυγούστου 1824, Αυτόθι, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1833, (Α.Μ. 1946), σ. 829.
497. Βλ. Επιστολή Καραϊσκάκη προς Γ. Κουντουριώτη στο Ναύπλιο την 22 Οκτωβρίου 1824 από Καλάβρυτα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ. 475.
498. Πρβλ: << Εγχειρίζω υμίν ως αμανέτι την τιμήν μου, την πίστιν μου και την ψυχήν μου, επιθυμών μόνον, να με αγαπάτε ένα εκατοστημόριον από όσον εγώ εξ αρχής εσέβουμουν και σέβομαι δια παντός το πανέκλαμπρόν της υποκείμενον και οικογένειαν>>. Επιστολή Καραϊσκάκη προς τον Γ. Κουντουριώτη την 1 Σεπτεμβρίου 1824 από Σάλωνα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ. 180.
499. Βλ. Επιστολή- πιστοποιητικό νομιμοφροσύνης των οπλαρχηγών Γ. Δυοβουνιώτη, Τ. Ζέρβα, Καραϊσκάκη, Γ. Νταγκλή, Κοσμά, Χ. Μακρή, Ο. Ανδούτσου, Κ. Τζαβέλα, Δ. Σκαλτσά, Ν. Πανουργιά, Γ. Δράκου, Γ. Βαλτινού προς τη Διοίκηση την 27 Αυγούστου 1824 από τη λίμνη Κολοβατιανή, Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, σσ. 820-821.
500. Βλ. Επιστολή Κίτσου Τζαβέλα προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 18 Σεπτεμβρίου 1824 από Σάλωνα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ. 213. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η επιστολή του Γ. Δράκου και Νότη Νταγκλή προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 19 Σεπτεμβρίου 1824 από Σάλωνα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 213-214.
- 501-606. Βλ. Επιστολή Γ. Αινιάνα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 20 Σεπτεμβρίου 1824 από Σάλωνα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 216-217.
502. Βλ. Επιστολή Ι. Μελά προς το Εκτελεστικό την 23 Αυγούστου 1824 από Σάλωνα, Ιστορικό Αρχείο Γ. Βλαχογιάννη, φάκελος 6, Εκτελεστικό, στο Πάνου Ι. Βασιλείου, Το Αρματωλικό των Αγράφων και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος στη διαμάχη Ράγκου – Καραϊσκάκη, ό. π., σ. 6.

503. Κωνσταντίνου Δ. Παπαρρηγόπουλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 49.
504. Βλ. Επιστολή Καραϊσκάκη προς τον Γ. Κουντουριώτη την 22 Οκτωβρίου 1824 από Καλάβρυτα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ. 475.
505. Βλ. Επιστολή Αλ. Μαυροκορδάτου προς το Γιαννάκη Ράγκο στα Άγραφα την 23 Οκτωβρίου 1824 από Χρυσοβίτσα, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50758 (ΙΕΕΕ), σσ. 184-185.
506. Βλ. Επιστολή Ιωάννη Κωλέπτη προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη στην Ύδρα την 23 Ιανουαρίου 1825 από Τριπολιτσά, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου (1821-1832), ό. π., τόμ. 4^{ος}, σσ. 69-70.
507. Πρβλ:<<Οι εμφύλιοι πόλεμοι εν Ελλάδι δεν ήσαν ούτε ορμητικοί ούτε πεισματώδεις, η αιματοχυσία των ήτον ολίγη, τα πάθη ευκατέυναστα και οι σήμερον πολέμιοι εγίνοντο φίλοι αύριο. Εμίσουν κατά το γνωμικόν ως φιλήσοντες, και εφίλουσιν ως μισήσοντες>>. Σπυριδών Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ΄, σ. 110. Η αλλαγή του Καραϊσκάκη ως προς τη στοχοθεσία του και η αναμφισβήτητη ικανότητά του καταγράφονται και από τον όχι φίλα προσκείμενο στον οπλαρχηγό, Κασομούλη:<<Η δραστηριότητά του, το οξύθυμον, το αστείον του, το προβλεπτικόν του και το παρρησιαστικόν εις το να διδη απολογίας εις τας αναφοράς τόσοσιν των στρατιωτών καθώς και των επαρχιωτών, έδειχναν τον μέγαν άνδραν, όστις <μίαν ημέραν> έπρεπεν να φανή, καθώς εφάνη>>. Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 251.
508. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Καραϊσκάκη προς τους Γ. Τσόγκα και Ιω. Ράγκο την 18 Φεβρουαρίου 1827 από Δίστομο, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 51560 (ΙΕΕΕ), σσ. 228-230. Σχολιάζοντας την παραπάνω επιστολή ο Στ. Παπαγεωργίου λέγει ότι <<είναι φανερή η διάθεση του Καραϊσκάκη να ξεχάσει την παλιά έχθρα του με τον Ράγκο. Ο Καραϊσκάκης αφήνοντας πέρα κάθε προσωπική αντιδικία, σχεδόν κολακεύει τον εχθρό του και τον ωθει να πολεμήσει πάνω από προσωπικά οφέλη, για την πατρίδα. Από το 1825 αρχίζει ο Καραϊσκάκης να αφήνει την <<τοπικιστική>> συνείδηση του κλασσικού αρματωλού και να αποκτά εθνική>>. Αυτόθι, ό. π., σσ. 230 σημ. 4.
509. Βλ. Απόσπασμα επιστολής του Γεωργίου Κουντουριώτη προς τον Ιω. Ράγκο (εις το Στρατόπεδον), 15 Απριλίου 1825, από τη Σκάλα, Αυτόθι, ό. π., αρ. 50746 (ΙΕΕΕ), σσ. 205.
510. Βλ. Επιστολή Γ. Ράγκου προς τον Ιω. Κωλέπτη, 28 Μαΐου 1824 από τους Μύλους, Αρχείο Ιω. Κωλέπτη, ό. π. τόμ. Α΄, Μέρος πρώτο (Αύγ. 1788- Ιούν. 1824), αρ. 536, ΑΚ/Τ8/251 (Πρωτ.), σσ. 492-494.
511. Βλ. Επιστολή Γιαννάκη Ράγκου, Γεωργίου Τσόγκα, Θεωρή Μαγγίνα δια αντιπροσώπων τους στο Ναύπλιο, 2 Νοεμβρίου 1825, προς την Σεβ. της Ελλάδος Διοίκησιν, Αλληλογραφία Φρουράς Μεσολογγίου (1825-1826), ό. π., σ. 222. Για το ίδιο θέμα βλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 7^{ος}, Συνεδρίασης μυστικής αρ. 179, σ. 487.
512. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Ράγκος τέσσερις μήνες πριν (4 Ιουνίου 1825) μαζί με τον Μ. Κοντογιάννη σε μια έξαρση ορθολογικού πατριωτισμού διαβεβαίωσαν τον Πρόεδρο του Εκτελεστικού Γεώργιο Κουντουριώτη στο Ναύπλιο ότι <<το μόνον πράγμα, οπού ημπορεί

να σώση την πατρίδα και το έθνος μας από τον επαπειλούμενον κίνδυνον, είναι η ομόνοια και η ένωσις>>. Απόσπασμα επιστολής Γ. Ράγκου, Μ. Κοντογιάννη προς τον πρόεδρο του Εκτελεστικού Γεώργιο Κουντουριώτη, 4 Ιουνίου 1825 από τη Γαστούνη, Ιστορικών Αρχείων Ύδρας :Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, τόμ. 3^{ος}, σσ. 544-545.

513. Βλ. Επιστολή της προσωρινής Επιτροπής της Δυτικής Ελλάδας προς τους στρατηγούς Γ. Τσόγκα και Ιω. Ράγκο, (εις Ξηρόμερον), 18 Σεπτεμβρίου 1825 από το Μεσολόγγι, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 51540 (ΙΕΕΕ), σσ. 212-213.

514. Βλ. Σχόλιο του Στέφανου Π. Παπαγεωργίου στην επιστολή του Ρ. Τσώρτς προς τον Ιω. Ράγκο, 25 Νοεμβρίου 1827 από το Δραγαμέστο, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50777 (ΙΕΕΕ), σ. 235 σημ. 2.

ΜΕΡΟΣ Β΄
ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΣΤΗ ΡΟΥΜΕΛΗ
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΕΣ ΟΠΛΑΡΧΗΓΟΙ ΣΕ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΝΗ

1. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 317.
2. Νικόλαος Πετσάλης, Η Επανάσταση κατά το 1827, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. ΙΒ, σ. 438.
3. Αυτόθι, ό. π., τόμ. ΙΒ, σ. 439.
4. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σσ. 316-317.
5. Φωτάκου, Απομνημονεύματα, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 203.
6. Πρβλ:<< Οι δε στρατιώται εν μέσω του αναβρασμού της εξάψεως των διηρέθησαν [στο Ναύπλιο] εις φατρίες κατά την πατρίδα εις ην έκαστος ανήκεν, ήτοι εις Σουλιώτας, Στερεοελλαδίτας, Ηπειρώτας, Μακεδόνας, Ίωνας, Επτανησίους και εφεξής. Αλλ' υπερισχύσασα η των Στερεοελλαδιτών φατρία απέβαλε τον φρούραχον Παλαμηδίου Φωτομάραν ως Σουλιώτην, τον οποίον η Κυβέρνησης είχε διορίσει, και εισελθόντες ούτοι εις το φρούριον συνέστησαν δωδεκαμελή επιτροπήν, συγκειμένην από τον Θ. Γρίβαν, Γιαν. Στράτον, Σουλτάνην, Χατζή Πέτρου, και λοιπά 8 μέλη εις την οποίαν ενεπιστεύθησαν την εκπλήρωσιν των φρουραρχικών χρεών>>. Ιω. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά Υπομνήματα, ό. π., σσ. 334-335.
7. Φωτάκου, Απομνημονεύματα,, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 270.
8. Βλ. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 15 Οκτωβρίου 1826 από τον Πόρον, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 6^{ος}, αρ. 306. Για την επικράτηση των

Ρουμελιωτών στο Παλαμήδι και τη σύσταση δωδεκαμελούς επιτροπής για την διοίκηση του φρουρίου με επικεφαλής το Θ. Γρίβα βλ. Ιω. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά Υπομνήματα, Χ. Ν. Φιλαδέλφειος. Αθήναι 1856, σσ. 334-335.

9. Για τον τρόπο κατάληψης του Παλαμηδιού από τους Ρουμελιώτες βλ. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, κεφ. 24, σσ. 302-332.

10. Βλ. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 27 Ιουνίου 1826 από Ναύπλιο, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 141.

11. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 326.

12. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 321. Η παρουσία του Καραϊσκάκη στο Ναύπλιο σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν υπήρχαν πλέον ανώτεροι οπλαρχηγοί Ρουμελιώτες έδωσε τη δυνατότητα στους στρατιώτες της Ρούμελης να τον ορίσουν αρχηγό με πλήρη δικαιώματα καθώς έλεγαν ότι: << αφιερώνομε όλα τα δίκαιά μας εις αυτόν, και να φροντίση δια την σωτηριάν της πατρίδος μας <Ρούμελης> και ημών>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 324.

13. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 327.

14. Αυτόθι.

15. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 141.

16. Αυτόθι.

17. Βλ. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 28 Οκτωβρίου 1826 από Παλαμήδι, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 321.

18. Ο Γ. Κουντουριώτης εκτός από προστάτης και σύμβουλος του Θεόδωρα Καραϊσκάκη ήταν και κουμπάρος του· τον είχε στεφανώσει. Βλ. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 342 και σημ. 1.

19. Βλ. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 28 Οκτωβρίου 1826 από Παλαμήδι, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 321.

20. Η υπάρχουσα τότε στο Ναύπλιο μυστική εταιρεία, η ονομαζόμενη <<Αδελφάτο>> και αποτελούμενη από πλήθος αυτοχθόνων στρατιωτών της Δυτικής Ελλάδας <<ετεχνάζετο προς περιορισμόν της ισχύος των Σουλιωτών, οίπινες λαμβάνοντες στρατιώτας από της Δυτικής Ελλάδος, εστρατήγουν επιτυγχάνοντες δόξης, επιρροής και πλούτου>>. Π. Σούτσου, Πρόλογος στο δράμα του <<Καραϊσκάκης>> (<<Τρία Λυρικά Δράματα>>), σ. 91 στο Γ. Βλαχογιάννης, Ιστορική Ανθολογία, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 2000, Εστία, αρ. 524, σ. 643. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σσ. 318, 331 και σημ. 1.

21. Βλ. Επιστολή Κίτσου Τζαβέλα και άλλων οπλαρχηγών προς τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη την 30 Ιουνίου 1827 από Ναύπλιο, Ιω. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά Υπομνήματα, ό. π., σσ. 496-497.

22. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 6 Αυγούστου 1827 από Παλαμήδι, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 450.

23. Νικόλαος Πετσάλης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. ΙΒ, σ. 441. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Φωτάκου, Απομνημονεύματα,, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 287.
- 24.Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 6 Αυγούστου 1827 από Παλαμήδι, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 450.
25. Βλ. το Σύμφωνο ενόρκου συνεργασίας και πίστης Θοδωράκη Γρίβα και Γιαννάκη Στράτου, που υπεγράφη την 16 Αυγούστου 1827 στο Ναύπλιο. Αποτελείται από δέκα άρθρα και ρυθμίζει τα της σχέσης τους και τις αμφοτέρως υποχρεώσεις τους. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 477.
26. Βλ. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 6 Αυγούστου 1827 από Παλαμήδι, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 450.
27. Βλ. Επιστολή Λάζαρου Κουντουριώτη προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 19 Ιουλίου 1827 από την Ύδρα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 405.
28. Βλ. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 6 Αυγούστου 1827 από Παλαμήδι, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 450.
29. Πρβλ:<<Ημείς <οι άλλοι> εισέτι δεν εγνωρίζαμεν [του Γρίβα] ούτε το ηθικόν του, ούτε την <έως τότε> διαγωγήν του, όσον ο <Κώστας> Βλαχόπουλος και <ο Γιαννάκης> Στράτος>>. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 312.
30. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 326.
31. Πρβλ:<< Η εκλαμπρότης σου είσαι ο πατήρ και αδελφός μου. Εις την εκλαμπρότητά σου ωρκίσθην ν' αποθάνω δια την τιμήν του ακριβεστάτου μου οσπιπίου σας, και τον όρκον φυλάττω και προσμένω την στιγμήν σταθερώς. Ηξεύρω πόσον μ' αγαπάς, ηξεύρω τω όντι, ότι μ' έχεις ως υιόν και αδελφόν σου, διό και ζητώ αύθις συμβουλήν και προστασίαν>>. Επιστολή Θοδωράκη Γρίβα προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη την 6 Αυγούστου 1827 από το Παλαμήδι, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 450.
32. Βλ. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 21 Οκτωβρίου 1826 από τον Πόρο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 6^{ος}, αρ. 313. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σσ. 351-352.
33. Νικόλαος Πετσάλης, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. ΙΒ, σ. 441.
34. Βλ. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 15 Οκτωβρίου 1826 από τον Πόρο, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 306. Επίσης πρβλ:<<Δεν υποφέρω βλέποντας τον Ζαΐμην σχετισμένον με τον Γρίβαν και έχοντα το Παλαμήδι εις την εξουσίαν του και τας πόρτας Ναυπλίου, καθώς και την εσωτερικήν της πόλεως δύναμιν [...] έχων παρομοίων ο Ζαΐμης τον Κώνσταν Μπότζαρην εις το στρατόπεδον των Σουλιώτων, οπωσούν έχει και εκεί το χέρι του>>. Επιστολή του Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 21 Οκτωβρίου 1826, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 313.
35. Βλ. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 30 Ιανουαρίου 1827 από το Παλαμήδι, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 83.
36. Βλ. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 15 Οκτωβρίου 1826 από τον Πόρο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 306.

37. Πρβλ:<< Πρέπει να παρηγορήσωμεν [το Φωτομάρα] με καλά λόγια, όχι μόνον δια την παρελθούσαν εμπιστοσύνην του, αλλά και δια να έχωμεν πάντοτε και τους λοιπούς Σουλιώτας εδικούς μας, οίπινες πολύ θέλει πειραχθώσιν με την περιφρόνησιν του Φωτομάρα>>. Αυτόθι. Ο Φωτομάρας είχε διορισθεί φρούραρχος Ναυπλίου προ τριετίας από τον Γ. Κουντουριώτη και τώρα ζητά συμβουλές από τον Γ. Κουντουριώτη πώς να φερθεί στο Ζαΐμη, διότι είναι περιορισμένος στο Ίτζ- Καλέ. Για το θέμα αυτό βλ. επιστολή Φωτομάρα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 16 Οκτωβρίου 1826 από το Ναύπλιο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 6^{ος}, αρ. 307.
38. Βλ. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 21 Οκτωβρίου 1826 από τον Πόρο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 313.
39. Βλ. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 15 Οκτωβρίου 1826 από τον Πόρο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 306.
40. Βλ. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 3 Αυγούστου 1826 από το Παλαμήδι, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 193.
41. Πρβλ:<<Εγώ όμως, εκλαμπρότατε, καθώς αυτού ωμιλήσαμεν και κατά τας οδηγίας σας ακολουθώ και στέκομαι εις τα ίδια [...] δεν ηθέλησα να ανακατευθώ εις καμμίαν φατρίαν από αυτάς, παρά είμαι με το κοινόν και συμφέρον του έθνους και με την εκλαμπρότητά σας, και παρακαλώ να με οδηγήσετε πώς να φερθώ και εις το εξής>>. Αυτόθι.
42. Βλ. Επιστολή Ι. Σέρρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 18 Ιουνίου 1827 από το Ναύπλιο, Αυτόθι, ο. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 336.
43. Βλ. Επιστολή Ι. Σέρρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 19 Ιουνίου 1827 από το Ναύπλιο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 339.
44. Αυτόθι.
45. Αυτόθι.
46. Η Εταιρεία των Φιλοδικαίων με τον Σπυρομίλιο (βλ. επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 15 Οκτωβρίου 1826 από τον Πόρο, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 306.), το Αδελφάτο των Ρουμελιωτών (βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, Ο Ιωάννης Κωλέτης του Σπυρομίλιου, Αθήνα 2005, Βιβλιόραμα, σ. 79.) , η μυστική εταιρεία του Καραϊσκάκη λίγο πριν σκοτωθεί είναι μερικές από τις μυστικές εταιρείες που δημιούργησαν Ρουμελιώτες αγωνιστές στα ύστερα χρόνια της Επανάστασης. Μάλιστα για την αιτία της σύστασης της μυστικής εταιρείας από τον Καραϊσκάκη γράφτηκε ότι ο Καραϊσκάκης <<μαθών την εκλογήν των υποκειμένων της Επιτροπής, εταράχθη μεγάλως και ενόμισεν εξ αυτών των υποκειμένων βεβαίαν της πατρίδος την πτώσιν, απεφάσισεν μυστικώς και εσχεδίασεν εταιρείαν· αυτή είχεν εκταθή εις 148 υποκείμενα, έως την ημέραν του θανάτου του>>. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 12 Ιουνίου 1827 από τον Πόρο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 320.
47. Για τους Ρουμελιώτες που ίδρυσαν την <<Αδελφότητα>> την 11 Ιουνίου 1826 και την ιδρυτική πράξη, βλ. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 312 και σημ. 1. Δημήτρη Φωτιάδη, Καραϊσκάκης, Αθήνα 1995, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος, σ. 485.

48. Βλ. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 12 Ιουνίου 1827 από τον Πόρο, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 320. Επίσης για το θέμα της παραλαβής του φρουρίου της Κορίνθου βλ. επιστολή Διονυσίου Χρή... προς τον Γ. Κουντουριώτη την 13 Ιουνίου 1827 από την Αίγινα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 321.
49. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 320
50. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 321..
51. Για το Συμφωνητικό των οπλαρχηγών της Ρούμελης που υπέγραψαν την 27 Αυγούστου 1824 στη λίμνη Κολοβατιανή και τα άρθρα του βλ. Ιστορικών Αρχείων Αλέξ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τεύχ. 4, αρ. 1823, (Α.Μ. 1920), σσ. 820-821. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. επιστολή Σταματίου Ν. Μαυρογορδάτου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 28 Οκτωβρίου 1826 στην Ύδρα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 325.
52. Πρβλ:<<Χαίρομαι ότι συμφωνείτε εις την περί Ρουμελιωτών οπλαρχηγών γνώμην· και βέβαια αφ' ου μάλιστα φαίνεται ότι όλοι της Στερεάς Ελλάδος οι καπεταναίοι ενώθησαν δεν συμφέρει ποτέ εις τοιαύτην περίστασιν να δυσανεστηθούν· μάλιστα λέγω ακόμη ότι συμφέρει να είμεθα σχετισμένοι με αυτούς και με τους παραστάτας της Στερεάς Ελλάδος αν θέλωμεν να σχηματίσωμεν μίαν αληθινήν δύναμιν δια τα γενικά συμφέροντα>>. Επιστολή Γκίκα Μπότση προς τον Λάζαρο Κουντουριώτη την 24 Απριλίου 1825 από το Ναύπλιο, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 4^{ος}, σσ. 386-388. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. επιστολή Ν. Σκούφου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 17 Αυγούστου 1827 από το Ναύπλιο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 478.
53. Π. Σούτσου, Πρόλογος στο δράμα του <<Καραϊσκάκης>> (<<Τρία Λυρικά Δράματα>>), σ. 91 στο Γ. Βλαχογιάννης, Ιστορική Ανθολογία, ό. π., αρ. 524, σ. 644.
54. Βλ. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 2 Ιουλίου 1826 από το Ναύπλιο στην Ύδρα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 146.
55. Αυτόθι.
56. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β', σ. 331.
57. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β', σ. 330.
58. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β', σ. 332.
59. Βλ. Επιστολή Καραϊσκάκη, Κίτσου Τζαβέλα και λοιπών Ρουμελιωτών προς τον Θ. Κολοκοτρώνη την 26 Ιουνίου 1826 από το Ναύπλιο, Ιω. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά Υπομνήματα, ό. π., σ. 352.
60. Αυτόθι.
61. Αυτόθι, ό. π., σ. 349. Για τη συνάντηση Θ. Κολοκοτρώνη- Καραϊσκάκη βλ. και Ι. Σγουρδάκη, Άριστος οδηγός ή πείρα περί του τις πταίει, 1876, σ. 66 στο Γ. Βλαχογιάννης, Ιστορική Ανθολογία, ό. π., σ. 645.
62. Βλ. Επιστολή αποτρεπτική του Ανδρέα Ζαΐμη προς τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη την 1 Ιουλίου 1826, Αυτόθι, ό. π., σσ. 352-353.
63. Βλ. Επιστολή απαντητική του Θ. Κολοκοτρώνη προς τον Α. Ζαΐμη την 2 Ιουλίου 1826 από το Άργος, Αυτόθι, ο. π., σ. 353.

64. Αυτόθι, ό. π., σσ. 349-350.
65. Βλ. Επιστολή Κωλέπτη προς το Θ. Κολοκοτρώνη, Αυτόθι, ό. π., σ. 360.
66. Αρχείον Γεωργίου Καραϊσκάκη (1826-1827), Αθήναι 1924, εκδ. Ιστορικόν τμήμα του Γενικού Επιτελείου του Ναυτικού, σσ. 20-21.
67. Βλ. Επιστολή του Σταματελόπουλου προς τον Καραϊσκάκη, Αυτόθι, ο. π., σ. 22.
68. Βλ. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Καραϊσκάκη, Αυτόθι, ό. π., σ. 74.
69. Για την Πελοποννησίων αδιαφορία προς τον αγώνα της Ρούμελης βλ. Γ. Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., σ. 425, σημ., στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, αρ. 791, Γ.Α.Κ. Επίσης πρβλ:<< Αδελφέ, οι άρχοντες οι Μωραΐταις θέλουν, οπτόταν θέλουν να κάμουν Διοίκησιν, και οπτόταν θέλουν να την χαλάνε, και η Διοίκησις να υπόκειται εις τα θελήματα αυτών· ημάς δε τους Ρουμελιώτας θέλουν να μας αγοράζουν από είκοσι γρόσια να μας βάνουν ομπρός από τα άλογά τους και να τους λέμε, τί ορίζετε αφεντάδες· και όσοι δεν υποταχθώμεν εις αυτό, να μας κάμουν τα κεφάλια πύργο· και όσοι γλυτώσωμεν από τον πύργον, να μας στέλνουν εις τα πόστα της Ρούμελης να πολεμούμε και να σκοτωνώμεθα από τους Τούρκους δια να γαμούν αυτοί ξέγνοιαστα>>. Απαντητική επιστολή του Εθυμίου Ξύδη προς τον Κώστα Μπότσαρη, Ιστορικόν Αρχείον Ύδρας: Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 4^{ος}, σ. 442.
70. Φωτάκου, Απομνημονεύματα, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 363.
71. Βλ. Επιστολή Θ. Κολοκοτρώνη προς τον Γ. Καραϊσκάκη, Αρχείον Γεωργίου Καραϊσκάκη (1826-1827), ό. π., σ. 90.
72. Φωτάκου, Απομνημονεύματα,, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 209.
73. Αυτόθι.
74. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 314.
75. Αυτόθι.
76. Αυτόθι.
77. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 269.
78. Αυτόθι.
79. Πρβλ:<<Το δε Γαλλικόν κόμμα μη υποφέρον να βλέπη τας τιμάς, τας οποίας οι Άγγλοι απέδιδαν προς τον Κολοκοτρώνην, διέβαλαν αυτόν ως Ρωσσόφρονα, και μη πιστόν, αλλά αι τοιαύται διαβολαί απέτυχαν>> Αυτόθι.
80. Για τα άρθρα και το περιεχόμενο του συμφωνητικού εγγράφου βλ. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 336.
81. Αυτόθι.
82. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 337.
83. Βλ. Επιστολή Σπυριδωνα Τρικούπη προς τον Γ. Κουντουριώτη την 24 Μαΐου 1826 από το Ναύπλιο, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 104, σσ.115-117.
84. Σπυριδων Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. 4^{ος}, σ. 67.
85. Βλ. Επιστολή Νικολάου Σκούφου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 30 Αυγούστου 1827 από το Ναύπλιο στην Ύδρα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 500.

86. Βλ. Επιστολή Θ. Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη την 30 Αυγούστου 1827 από το Παλαμήδι, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 504, σσ. 415-416.
87. Αυτόθι.
88. Αυτόθι.
89. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 341.
90. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 351.
91. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 356.
92. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 371.
93. Απόστολος Βακαλόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τόμ. ΙΒ, σ. 420.
94. Π. Σούτσου, Πρόλογος στο δράμα του <<Καραϊσκάκης>> (<<Τρία Λυρικά Δράματα>>), σ. 91 στο Γ. Βλαχογιάννης, Ιστορική Ανθολογία, ό. π., αρ. 524, σ. 644.
95. Χ. Στασινοπούλου, Λεξικόν της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821, ό. π., τόμ. 1^{ος}, στη λέξη Γρίβας Θ, σ.438.
96. Βλ. Επιστολή Λ. Κουντουριώτη προς τον Γ. Κουντουριώτη, 21 Φεβρουαρίου 1828, από την Ύδρα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 9^{ος}, αρ. 128, σσ. 133-134.
97. Πρβλ:<< Δεν σας ερωτώ, λέγει, <αλλά νομίζω ότι>, εναντίον της Διοικήσεως, εναντίον όλων των στρατευμάτων, εσείς επιχειρήσθητε ένα έργον, το οποίον <εις> το τέλος δεν ημπορεί να είναι καλόν δια εσάς. Ειπέτε μου· έχετε κανέναν οπού σας υπόσχεται να σας βαστάξη, ή μόνοι σας το εκάματε;>>. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 341.
98. Πρβλ:<< Αφού [...] είδαμεν <ότι> εις την δύναμιν των πυροβόλων μας υποκύπτει και η πόλις και η Διοίκησις, εφαντάσθημεν τόσον ώστε ενομίσαμεν ότι είχομεν την Ελλάδα όλην εις τας χείρας μας να την κινούμεν όπως θέλωμεν και όταν θέλωμεν>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 354.
99. Ενδεικτικά για τη στενή σχέση Θ. Γρίβα- Γ. Κουντουριώτη και την πολιτική καθοδήγηση του πρώτου βλ. τη σημαντικότερη επιστολή του Γρίβα προς τον Γ. Κουντουριώτη, 6 Αυγούστου 1827, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 450, σσ. 368-370.
100. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 361. Μάλιστα κάποια στιγμή γίνεται προσπάθεια από τους Μαυροκορδάτο, Ζαΐμη, Τρικούπη και άλλους του αγγλικού κόμματος να φέρουν τον Γ. Κουντουριώτη στο αγγλόφιλο στρατόπεδο. Για το θέμα βλ. επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 16 Οκτωβρίου 1827 από την Αίγινα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 9^{ος}, σσ. 46-47.
101. Φωτάκου, Απομνημονεύματα., ό. π., τόμ. Β΄, σ. 314.
102. Για τη σχέση του Θ. Γρίβα και της ευρύτερης οικογενείας του με το γαλλικό κόμμα και το γαλλικό παράγοντα βλ. Εφημ. <<Εφημερίς>>, 2 Δεκεμβρίου 1893, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Έκυτίον 22, αρ. 1180, Γ.Α.Κ. Εφημ. <<Αθηνά>>, 10 Ιουνίου 1844, Αυτόθι, ό. π., αρ. 1333, Γ.Α.Κ. Εφημ. <<Αιών>>, 12 Ιουλίου 1844, Αυτόθι, ό. π., αρ. 1336, Γ.Α.Κ. Εφημ.

- <<Ανεξάρτητος>>, 15 Ιουλίου 1844, Αυτόθι, ό. π., αρ. 1343, Γ.Α.Κ. Εφημ. <<Ευνομία>>, 12 Μαΐου 1864, σ. 2 στήλη α΄, αρ. 164, άρθρο Φ. Λενορμάν, Αυτόθι, ό. π., αρ. 1386, Γ.Α.Κ.
103. Πρβλ:<<Ο Θεόδωρος Γρίβας τότε είχε συμβούλους πολιτικούς τον Ιωάννην Κωλέττην, τον υιόν του Εμμ. Παππά Αναστασάκην, τον Νικόλ. Σκούφον, τον Δημήτρ. Χριστίδην, τον Θεοφάνην Σιαπιστέαν και άλλους, οίτινες παρηκολούθουν τον Κωλέττην>>. Φωτάκου, Απομνημονεύματα, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 284.
104. Βλ. Επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γ. Κουντουριώτη την 2 Ιουλίου 1826 από το Ναύπλιο, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 7^{ος}, αρ. 146, σ. 163.
105. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 361.
106. Βλ. Επιστολή Διονυσίου Χρή... προς τον Γ. Κουντουριώτη την 13 Ιουνίου 1827 από την Αίγινα, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 321, σσ. 271-273.
107. Φωτάκου, Απομνημονεύματα., ό. π., τόμ. Β΄, σ. 314.
108. Αυτόθι.
109. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β΄, σ. 353.
110. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 292 σημ. 2.
111. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 109. Ο Φωτάκος ισχυρίζεται ότι ο Μαυροκορδάτος χρησιμοποίησε διπλά τους Σουλιώτες προς επίτευξη γενικών και προσωπικών στόχων. Για το θέμα βλ. Φωτάκου, Απομνημονεύματα, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 190, τόμ. Β΄, σ. 203.
112. Επιστολή Ανδρέα Κοντογούρη προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, 1 Φεβρουαρίου 1823 από την Κεφαλληνία, Ιστορικών Αρχείον Αλεξ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 3, αρ. 455, (Α.Μ. 292), σ. 98.
113. Ο λόρδος Βύρων από την πρώτη στιγμή στο Μεσολόγγι εξεδήλωσε το ενδιαφέρον του <<προς την μάχιμον και δυστυχή εκείνην φυλήν [των Σουλιωτών]>> και την επιθυμία <<όπως προσλάβη εις την υπηρεσίαν του χιλίους πεντακοσίους εκ των Σουλιωτών>>. Κόμης Πέτρος Γκάμπα, Ο Βύρων εν Ελλάδι, ό. π., σ. 112.
114. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 292.
115. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 292 και σημ. 3. Επίσης ο Α. Ίσκος σε επιστολή του προς τον Γιαννάκη Στάικο την 16 Απριλίου 1823 έγγραφε για το σώμα του Κίτσου Τζαβέλα που πέρασε από το Βάλτο στα Άγραφα:<< Ήλθαν οι Σουλιώτες εδώ [στο Βάλτο] και δεν έχουν τι να φαν...>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 292 σημ. 3.
116. Κυριάκου Σιμόπουλου, Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21 (1823-1824), τόμ. 3^{ος}, σ. 456. Επίσης για το θέμα της αρπακτικότητας των πολεμικών φτωχών λαών βλ. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 341 σημ. 4.
117. Κ. Σιμόπουλου, Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21 (1823-1824), τόμ. 3^{ος}, σ. 456.

118. Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σσ. 129, 301.
119. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, κατάλ. ΣΤ, κ. 2, δελτίο 510, στο Βάσω Δ. Ψιμούλη, Σούλι και Σουλιώτες, ό. π., σσ. 470-471.
120. Κόμης Πέτρος Γκάμπα, Ο Βύρων εν Ελλάδι, ό. π., σ. 123. Η έλλειψη τακτικής μισθοδοσίας των Σουλιωτών από την Κεντρική Διοίκηση συμβάλλει στην παραβατική συμπεριφορά τους στο Μεσολόγγι και στην εν γένει δυσαρέσκειά τους. Ο Έπαρχος Κ. Μεταξάς σε επιστολή του προς τον Ανδρέα Ζαΐμη, αφού του γράφει για την ένδεια αγαθών και την έλλειψη χρημάτων που αντιμετωπίζουν στο Μεσολόγγι, δικαιολογεί τους Σουλιώτες για την πιεστική απαίτηση των μισθών τους. Για το θέμα βλ. επιστολή Κωνσταντίνου Μεταξά προς τον Ανδρέα Ζαΐμη, 26 Οκτωβρίου 1823, Μεσολόγγι, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 17^{ος}, αρ. 159, σσ. 92-93.
121. Κ. Σιμόπουλου, Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21 (1823-1824), τόμ. 3^{ος}, σ. 293. Επίσης για το φόβο που προξενούσαν οι Σουλιώτες στους Μεσολογγίτες βλ. Κόμης Πέτρος Γκάμπα, Ο Βύρων εν Ελλάδι, ό. π., σ. 130.
122. Πρβλ:<<Σας είναι γνωστόν ότι αν ημείς χάσωμεν το καθημερινόν σιτηρέσιον και μισθόν δια τα οποία θυσιαζόμεθα, τι άλλο πλέον μας μένει και ποίαν ελπίδα να έχωμεν; Εις τα αμπέλια μας; ή εις τα χωράφια και σπήτια μας; ή τέλος πάντων εις την πραγματείαν μας; ημείς σας είναι γνωστόν ότι δια όλα αυτά έχομεν τα άρματα και από αυτά ελπίζομεν να ζήσωμεν, να ενδυθώμεν, ενοίκια να πληρώσωμεν, γυναικόπαιδα να φυλάξωμεν>> Απόσπασμα αναφοράς του Νότη Μπότσαρη προς την Σεβ. Διοίκηση, 15 Αυγούστου 1825, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, κατάλ. ΣΤ, φακ. 18^α, δελτίο 787, Γ.Α.Κ, στο Βάσω Δ. Ψιμούλη, Σούλι και Σουλιώτες, ό. π., σσ. 469-470.
123. Κόμης Πέτρος Γκάμπα, Ο Βύρων εν Ελλάδι, ό. π., σσ. 129-130.
124. Αυτόθι, ό. π., σ. 159.
125. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 112.
126. Αυτόθι, ό. π., σ. 120.
127. Αυτόθι, ό. π., σσ. 119-120.
128. Κόμης Πέτρος Γκάμπα, Ο Βύρων εν Ελλάδι, ό. π., σ.177.
129. Αυτόθι, ό. π., σ. 178.
130. Βλ. Απόσπασμα επιστολής Ανδρέα Λόντου προς τους καπεταναίους Γ. Δράκο, Γιώτη Νταγκλή, Τζιμοζέρβα και Γεώργιο Λάμπρου, 18 Δεκεμβρίου 1823, Διακοπτό, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 17^{ος}, αρ. 171, σ.106.
131. Βλ. Προβούλευμα του Εκτελεστικού υπ' αριθμ. 1152, 1 Ιουνίου 1823, Πρακτικά του Βουλευτικού, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2^{ος}, σ. 54.
132. Αυτόθι.
133. Βλ. Απόσπασμα από Πρακτικά του Βουλευτικού της 9^{ης} Ιουνίου 1823, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2^{ος}, σσ. 67-68. Επίσης βλ. αναφορά Σουλιωτών προς το Βουλευτικό την 4 Ιουνίου 1823, Αυτόθι, ό. π., σ. 59.

134. Βλ. Προβούλευμα υπ' αριθμ. 109 του Βουλευτικού της 9^{ης} Ιουνίου 1823, Πρακτικά του Βουλευτικού, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2^{ος}, σσ. 67-68.
135. Βλ. Έγκριση διορισμού του Κωνσταντίνου Μεταξά ως επάρχου Αιτωλοακαρνανίας, την 5 Ιουνίου 1823, από το Εκτελεστικό Σώμα, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 10^{ος}, αρ. 179, σσ. 115-116. Οι αρμοδιότητες του Κ. Μεταξά που αφορούσαν διοικητικά και στρατιωτικά μέτρα στη Δυτική Ελλάδα αποφασίστηκαν την 13 Ιουνίου 1823 στην Τριπολιτσά. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 10^{ος}, αρ. 213, σσ. 139-140. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Σπυρίδων Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ', σ. 59.
136. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 114.
137. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ', σ. 345.
138. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 114.
139. Αυτόθι, ό. π., σ. 160. Επίσης πρβλ.:<<ο στρατηγός Γιαννάκης Ράγκος [...] άρχισε να διασπείρη ζιζάνια και να προδιαθέτη τον κόσμον εις φατρίας, λέγοντας ότι δεν έπρεπε να δεχθούν εις κανένα τρόπον ότι να δοθή εις τους Σουλιώτας το Ζαπάντι και να γένουν πατριώται>>. Απόσπασμα αναφοράς του Μάρκου Μπότσαρη προς την Υπερτάτην και Σεβαστήν Διοίκησιν της Ελλάδος, 22 Ιουλίου 1823, από το Μεσολόγγι, Ιστορικών Αρχείον Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 3, αρ. 739, (Α.Μ. 563), σ. 402.
140. Βλ. Απόσπασμα διαμαρτυρίας των παραστατών της Ακαρνανίας και Αιτωλίας, Γιαννάκη Μπουκουβάλα, Γιαννάκη Ράγκου, Ανδρέα Γρίβα, Φλώρου Δράκου, Γρίβα, Κωνσταντή Παλάβρα, Σπύρου Σκυλοδήμου προς την Σεβ. Διοίκηση για την εγκατάσταση Σουλιωτών στην περιοχή τους σε βάρος εντοπίων, 10 Ιουνίου 1823, Τριπολιτζά, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 12^{ος}, αρ. 79, σσ. 96-97.
141. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 12^{ος}, αρ. 79, σ. 96.
142. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 12^{ος}, αρ. 79, σ. 97.
143. Αυτόθι.
144. Αυτόθι.
145. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 160.
146. Βάσω Δ. Ψιμούλη, Σούλι και Σουλιώτες, ό. π., σ. 471. Για το συνοικισμό των Σουλιωτών στο Αγρίνιο και την Ναύπακτο βλ. Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, κατηγ. Ε', κυτίον 19, δελτίον 1071 Β, Γ.Α.Κ. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. Οθωνικόν Αρχείον (1833-1862) <<Πρακτικά Βουλής>> περ. 3, Συν. 2, τ. α', σ. 368, 439, τ. β', σ. 172, 198, (ΒΠ).
147. Ενδεικτικά για το θέμα βλ. John A. Petropoulos, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), ό. π., σ. 29. David Brewer, Η Φλόγα της Ελευθερίας, ό. π., σσ. 158-159. Κ. Σιμόπουλου, Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21 (1823-1824), τόμ. 3^{ος}, σ. 466. Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, Ο Ελληνικός Λαός, ό. π., σ. 307. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σ. 60.

148. Βλ. Απόσπασμα διαμαρτυρίας των παραστατών της Ακαρνανίας και Αιτωλίας, Γιαννάκη Μπουκουβάλα, Γιαννάκη Ράγκου, Ανδρέα Γρίβα, Φλώρου Δράκου, Γρίβα, Κωνσταντή Παλάβρα, Σπύρου Σκυλοδήμου προς την Σεβ. Διοίκηση για την εγκατάσταση Σουλιωτών στην περιοχή τους σε βάρος εντοπίων, 10 Ιουνίου 1823, Τριπολιτζά, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 12^{ος}, αρ. 79, σ. 97.

149. Βλ. Απόσπασμα αναφοράς των κατοίκων της επαρχίας Λεβαδείας προς τη Διοίκηση για να μη διορισθεί αρχηγός της επαρχίας τους ο Κίτσος Τζαβέλας, 9 Δεκεμβρίου 1824, Αυτόθι, ό. π., τομ. 7^{ος}, σ. 65.

150. Βλ. Προφορική παράδοση Α. Καρκαβίτσα, στο Γιάννης Βλαχογιάννης, Ιστορική Ανθολογία, ό. π., αρ. 311, σσ. 472-473.

151. Κωνσταντίνος Μεταξάς, Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., σ. 82.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΑΡΜΑΤΟΛΙΚΗ ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ

1. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 308.

2. Για τα καπάκια βλ. ενδεικτικά, Νίκος Γ. Κοταρίδης, Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα, ό. π., σσ. 171-240. Διονύσης Τζάκης, Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, ό. π., σσ. 207-223. Κωστή Παπαγιώργη, Τα καπάκια, Αθήνα 2003, εκδ. Καστανιώτη. Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σσ. 102-107. Τάκη Α. Σταματόπουλου, Ο Εσωτερικός Αγώνας, ό. π., τόμ. 2^{ος}, σσ. 97-100.

3. Ο Κασομούλης δεν ονομάζει το Μοναστήρι, όπου συναντήθηκαν ο Καραϊσκάκης, ο Στορνάρης και οι άλλοι οπλαρχηγοί προκειμένου να συζητήσουν για τη σύναψη με τους Τούρκους των καπακιών. Ο Γ. Βλαχογιάννης γράφει για την παράλειψη του συγγραφέα ότι είναι αδύνατο να εντοπισθεί το συγκεκριμένο Μοναστήρι καθώς <<στο σημερινό δήμο Αργιθέας, όπου περιέχεται η ορεινή περιφέρεια των Αγράφων, που γέρνει προς τον κάμπο το Θεσσαλικό, και όπου βρίσκεται το Ελληνικό στρατόπεδο, υπάρχουν τα μοναστήρια Άη-Βλάσης, Βραγκιανών, Κόσθης, Μεσοβουνιού, Μπουκοβίτσας, Πετρίλου, Σπηλιάς [...]. Τα περισσότερα απέχουν από τη σημερινή Καρδίτσα 12 – 20 ώρες>>. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 305 σημ. 2.

4. Πρβλ:<<Οι Τούρκοι έλαβαν ανάγκην <αποστολής> βοηθητικού σώματος εις το Τρίκερι, και έγγραφαν προς τον Σιλιχτάρην να κλείση ειρήνην με ημάς, και να τρέξη όσον τάχος εις βοήθειάν των εκεί>>. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 304.

5. Αυτόθι.

6. Πρβλ: << [ο Καραϊσκάκης] κατόρθωσε να του ανατεθεί υπό του Χουρσίτ το περιζήτητον αρματολίκι. Άξιον δε προσοχής, διότι μαρτυρεί την δυναμικότητά του, είναι ότι το επέτυχε υπό πρωτοφανείς εγγράφους όρους. Κατά τούτους μόνον αυτός είχε δικαίωμα να εισπράττει δια των οργάνων του τους φόρους, υποχρεωμένος να τους διαβιβάζει εις την κεντρικήν αρχήν του βιλαετίου. Κανείς Τούρκος ένοπλος δεν ημπορούσε κατόπιν τούτου να μεταβή εις τα Άγραφα>>. Δ. Κόκκινος, Η Ελληνική Επανάστασις, ό. π., τόμ. 5, σ. 229.
7. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 256.
8. Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, ό. π., σ. 497.
9. Γ. Βλαχογιάννης, Εφημ. <<Πρωΐα>>, 4 Δεκεμβρίου 1932, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, δελτ. 178, Γ.Α.Κ. Επίσης πρβλ: <<Τα <<καπάκια>> των αρματολών στην επανάσταση δεν πρέπει να τα θεωρήσουμε σαν κάτι καινούργιο, αλλά σα μια προέκταση, σα μια ανανέωση του προσκυνήματος των κλεφτών επί τουρκοκρατίας>> Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σ. 104.
10. Δημήτρη Φωτιάδη, Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 464. Γεωργίου Φίνλεϋ, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 116. Επίσης πρβλ: << Τρέμουν τα κάστρα, τρέμουνε, τρέμουν τα βιλαέτια,/ τρέμει κ' η μαύρη Ρούμελη για τον Καραϊσκάκη.../ <<- Σ' εσένα Μήτσο – Δαίμονα, Αντρέα φαντασμένε,/ Σταμούλη Γάτσο κερατά, Γιολντάση απ' τη Ρεντίνα/ Κ' εσύ, Πεσλή, κατάντησες σαν τον Αραπογιάννη,/ να κάθεσαι στο Λάσκοβο να καθαρίζης μήλα!>>. Δημοτικό τραγούδι ανέκδοτο από το στρατηγό Μήτσο Μπαϊραχτάρη, Γιάννης Βλαχογιάννης, Ιστορική Ανθολογία, Προσκυνημένη Ρούμελη, αρ. 527, σ. 646.
11. Αυτόθι, ό. π., σ. 465.
12. Πρβλ: <<οι Αρματωλοί είχαν ψευθή πολλάκις τον καρπόν των επαναστάσεων <των>· έπρεπεν άρα να είναι τώρα προσεκτικώτεροι. Εκείνοι οίπινες αξιώθησαν το μυστήριον της Επανάστασεως από τους Αρματωλούς έως τότε ήσαν πολλά ολίγοι, και σπανίως κατηχημένοι προεστοί επίσημοι εις την Στερεάν Ελλάδα>>. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 124.
13. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ.66-68. Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σ. 67. Θ. Α. Χαβέλα, Ιστορία Αιτωλών, ό. π., σ. 52.
14. Γ. Βλαχογιάννης, Εφημ. <<Πρωΐα>>, 4 Δεκεμβρίου 1932, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, δελτ. 178, Γ.Α.Κ
15. Πρβλ: <<Επειδή και τα στρατόπεδα Αγράφων και Ασπροποτάμου, τόσον αναγκαία εις την ασφάλειαν της Πατρίδος, πάσχουσιν έλλειψιν όπλων, το υπουργείον τούτο από τας λεπίδας των σπαθίων, οπού έχει ανά χείρας, να δώση προς τον κύριον Γεώργιον Αινιάνα, διορισθέντα παρά του Σεβ. Εκτελεστικού διευθυντήν των εκεί στρατοπέδων, διακόσια κομμάτια>>.
- Έγγραφο του Προέδρου του Βουλευτικού προς το Υπουργείον της Οικονομίας, 4 Ιουλίου 1823 από την Τριπολιτσά, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 2^{ος}, αρ. 200, σ. 509.
16. Γ. Βλαχογιάννης, Εφημ. <<Πρωΐα>>, 4 Δεκεμβρίου 1932, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, δελτ. 178, Γ.Α.Κ

17. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α', σ. 248.
18. Αυτόθι.
19. Βλ. Απόσπασμα επιστολής του Δημητρίου Υψηλάντη προς τον Νικήτα [Σταματελόπουλο], 27 Νοεμβρίου 1822 από την Τριπολιτσά, Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά Υπομνήματα, ό. π., σ. 87.
20. Βλ. Γράμμα Ισμαήλ Πασά στους προύχοντες των Κραββαροχωρίων, 5 Σεπτεμβρίου 1823, Ανιάδα, Δημ. Λουκόπουλου, Ο Ρουμελιώτης Καπετάνος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το Αρχείο του, ό. π., σσ. 60-61.
21. Νίκος Γ. Κοταρίδης, Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα, ό. π., σ. 237.
22. Γ. Βλαχογιάννης, Εφημ. <<Πρωΐα>>, 4 Δεκεμβρίου 1932, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, δελτ. 178, Γ.Α.Κ.
23. Για τους αντιπροσώπους που έστειλε η Γερουσία της Δυτικής Ελλάδας στα Γιάννενα προκειμένου να συνάψει προσωρινή συμφωνία ειρήνης (καπάκια) με τον Χουρσίτ πασά και τους όρους που έβαλε ο τελευταίος, βλ. επιστολή Χρηστάκη Στάικου, Αναγνώστη Καραγιάννη και Γεωργίου Πραΐδη προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο, 11 Ιανουαρίου 1822, από το Βραχώρι, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 1, αρ. 84, (ΣΔΚ, Φ. 21, ΑΡ. 1244), σσ. 114-116.
24. Πρβλ.: <<Έρχομαι να σας φανερώσω ένα μυστήριον, το οποίο επιβουλεύεται σημαντικώς την πατρίδα μας. Το υποκείμενον αυτό είναι άκρος φίλος μου, αλλά φίλον μεγαλύτερον από την πατρίδα άλλον δεν είναι δίκαιον με φαίνεται να έχωμεν. Ο κύριος Κωλέττης, με λύπην μου το λέγω, έχει συχνάς ανταποκρίσεις με τον Κιουταχίν, δια μέσου ενός συγγενή του οπού είναι εκεί. Κάθε σχέδιον ελληνικόν, κάθε αδυναμία της πατρίδος, είναι αμέσως πηγαίμενον εις τον Κιουταχίν, από μέρος του κυρίου Κωλέττου. Αυτά μας τα βεβαιοί μεθ' όρκου άνθρωπος σημαντικός, φιλογενής και φιλαλήθης, όστις κατά το παρόν σιωπάται δια να μην μαθευθή και κινδυνεύση, επειδή και πολλάκις πλησιάζει εις πολλές μυστηριώδους υποθέσεις του Κιουταχί. Ετούτο κύριε μην το νομίσετε διαφορετικά, ή ότι παρακινούμαι από κανένα πάθος εναντίον αυτού του υποκειμένου. Σας ορκίζομαι εις τον Ιησούν Χριστόν, ότι αυτό είναι αληθινόν και εις κάθε καιρόν θέλει το αποδείξω και εμπράκτως. Βάλε βάσιν, εκλαμπρότατε, εις τους λόγους μου, και το υποκείμενον αυτό, ας απομακρυνθή κατά το παρόν από τα πράγματα του έθνους.>> Απόσπασμα επιστολής του Ανδρίτσου Σαφάκα προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη, 18 Μαρτίου 1827 από το στρατόπεδο Επάχτου, Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτη, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 156. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. επιστολή Γ. Σταύρου προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη, 12 Ιουνίου 1827 από τον Πόρο, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 8^{ος}, αρ. 320.
25. Για το έγγραφο που υπογράφουν ο Μαυροκορδάτος, ο Τρικούπης και άλλα εννέα επιφανή άτομα της περιοχής της Δυτικής Ελλάδας και ορίζει τον Βαρνακιώτη να προσκυνήσει ψεύτικα τους πασάδες της Άρτας για να κερδηθεί χρόνος και να οικονομηθούν τα πράγματα της Δυτικής Ελλάδας βλ. Εφημ. <<Εφημερίς>> 26 Μαρτίου 1891, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, δελτ. 772, Γ.Α.Κ. Για το ίδιο θέμα βλ. έγγραφη απολογία Ι. Γ. Βαρνακιώτη για τον

πατέρα του Γ. Βαρνακιώτη, Εφημ. <<Φιλόπατρις Έλλην>>, 12 Δεκεμβρίου 1859, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 22, δελτ. 655, Γ.Α.Κ.

26. Το γεγονός ότι οι οπλαρχηγοί που συνάπτουν καπάκια με τους Τούρκους όχι μόνο δεν απορρίπτουν την Επανάσταση αλλά βοηθούν το ελληνικό στρατόπεδο στις διάφορες μάχες αποστέλλοντας στρατιωτικές ενισχύσεις ή ενισχύσεις άλλου είδους αποδεικνύεται από τις συμπεριφορές του <<προσκυνημένου>> Καραϊσκάκη και του Γώγου Μπακόλα. Ο Καραϊσκάκης, αν και διατελεί υπό το καθεστώς των καπακιών στα Άγραφα, αποστέλλει στρατιωτικές ενισχύσεις (Οκτώβριο 1822) στο ελληνικό στρατόπεδο κατά την πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου, (όπως αναλύσαμε πιο πάνω στο Τρίτο κεφάλαιο, πέμπτη ενότητα: Το αρματολίκι των Αγράφων και η διαμάχη Γιαννάκη Ράγκου- Γεωργίου Καραϊσκάκη). Το ίδιο πράττει και ο <<προσκυνημένος>> Γώγος Μπακόλας, καθώς <<προσφέρει βοήθεια στις επιχειρήσεις των επαναστατών σε περιοχές που γειτονεύουν με τη δική του>>. Διονύσης Τζάκης, Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, ό. π., σ. 212. Επίσης για το ίδιο θέμα πρβλ.: <<Ωστε ενωθέντες οι τρεις Καραϊσκάκης, Στορνάρης, Λιακατάς, είχαν την αυτήν συμφωνία με τον Χουρσίτ πασιά Ρούμελην Βαλίσι [...] και ότι επειδή αυτοί έχουν Καπάκι εκεί, αν χρειάζονται στρατιωτική βοήθεια να τους πέμψη...>>. Απόσπασμα επιστολής Γ. Καραϊσκάκη προς τον Πανουργιά, παραμονές της εκστρατείας του Ομέρ Βρυώνη στη Στερεά, Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α', σ. 248.

27. Βλ. Απόσπασμα επιστολής του χιλιάρχου Γιάννη Φραγκίστα προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο, 1 Αυγούστου 1824 από τα Άγραφα, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 4, αρ. 1706, (Α. Μ. 1625), σσ. 698-700.

28. Αυτόθι, ό. π., τευχ. 4, αρ. 1706, (Α. Μ. 1625), σ. 699.

29. Βλ. Επιστολή κατοίκων της επαρχίας Κιοστανιού προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο, Δεκέμβριος 1824, Αυτόθι, ό. π., τευχ. 4, αρ. 2035 (Α.Μ. 2487), σ. 1049.

30. Πρβλ.: <<Εγώ κατά την ομιλίαν μας ακολούθησα και ήλθα έως εδώ και έκαψα την Γότζιστα και σκοπούς έχω με την δύναμιν του Θεού και δια ομπρός καλύτερα. Εις μεν την Γότζιστα ήλθα από εχθές πουρνόν και όσοι μεν εγύρισαν με εμάς, δεν τους πειράχθη τίποτες, όσοι δε μας εστάθησαν ενάντιοι τους εκουρσεύσαμεν παντελώς και τα οσπίτια τους τα εξαλείψαμεν>>. Επιστολή Γρηγόρη Λιακατά προς τον Νικόλαον Στουρνάρην, 27 Αυγούστου 1824 από τη Γότζιστα, Αυτόθι, ό. π., τευχ. 4, αρ. 1824 (Α.Μ. 1922), σ. 821. Επίσης πρβλ.: <<Και εγώ αδελφός σου Αναγνώστης Γιαννάκης σε ασπάζομαι και το ίδιον με γράφει και εμένα δια να έβγω να γυρίσω τους Ματζουκιώτας και επίλοιπα χωριά, αν θελήσουν καλά, ει δε να βάλωμεν φωτιά>>. Αυτόθι.

31. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α', σ. 367 σημ. 3.

32. Βλ. Επιστολή Νικολού Στορνάρη, Γιαννάκη Ράγκου προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο, 6 Σεπτεμβρίου 1824 από την Αγία Παρασκευή, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 4, αρ. 1878 (Α. Μ. 2017), σσ. 876-878.

33. Ο Τύπος στον Αγώνα, Εφημ. <<Ο Φίλος του Νόμου>>, 31 Μαρτίου 1824, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1971, Ερμής, σ. 34.
34. Βλ. Επιστολή του Αλέξ. Μαυροκορδάτου προς τον Δημήτρη Γώγου Μπακόλα, (όθεν τύχοι), 5 Αυγούστου 1824, από το Λιγοβίτζι, Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 50717 (ΙΕΕΕ), σ. 126.
35. Βλ. Απόσπασμα επιστολής Αλ. Μαυροκορδάτου προς την Επιτροπήν την ενεργούσαν εν απουσία του Γενικού Διευθυντού, 6 Σεπτεμβρίου 1824 από το Λιγοβίτζι, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 4, αρ. 1877 (Α. Μ. 2016), σσ. 874-876.
36. Βλ. Απόσπασμα επιστολής Νικολού Στορνάρη προς τον Νικόλαο Κασομούλη, 28 Ιανουαρίου 1825 από το Μεσολόγγι, Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Β', σ. 27.
37. Βλ. Απόσπασμα επιστολής του Νικολού Στορνάρη προς τον Γιαννάκη Ράγκο την 25-6-1824, από την Κρανιά (Ασπροποτάμου), Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, ό. π., αρ. 85239 (ΙΕΕΕ), σσ. 106-108.
38. Βλ. Απόσπασμα επιστολής Γιάννη Φραγκίστα προς τον Γεωργάκη Πεσλή, 8 Μαΐου 1823 από το Σμόκοβο, Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ό. π., τόμ. 16^{ος}, αρ. 61, σ. 200. Επίσης ανάλογη απολογητική επιστολή έστειλε και ο Ανδρίτσος Σαφάκας προς τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, 3 Αυγούστου 1826 από το Λιδωρίκι, βλ. Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά Υπομνήματα, ό. π., σ. 357. Επίσης στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η επιστολή του Καραϊσκάκη προς τον Βαρνακιώτη, 17 Ιουνίου 1823 από τα Άγραφα, βλ. Ν. Φυσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των Επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., αρ. 114, σσ. 206-207.
39. Αυτόθι.
40. Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σσ. 104-105.
41. Βλ. Επιστολή των οπλαρχηγών Τζαβέλα, Σιαδήμα, Καραϊσκάκη, Σαφάκα, Δ. Μακρή, Α. Ίσκου, Γ. Κίτσου, Γ. Τσόγκα, Κ. Μπότσαρη, Γ. Γιολλάση προς τον Οδυσσέα Ανδρούτσο και Πανουργιά, 22 Σεπτεμβρίου 1823 από τον Προυσό, Τα Σπετσιώτικα, Συλλογές Ιστορικών Εγγράφων και Υπομνημάτων αφορώντων τα κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821, Εκ των Αρχείων της Νήσου Σπετσών, επιμ. Α. Αναργύρου, τόμ. Α', σσ. 403-404.
42. Αυτόθι.
43. Βλ. Απόσπασμα επιστολής Γιαννάκη Ράγκου, Νικολού Στορνάρη προς τον Αλεξ. Μαυροκορδάτο, 6 Σεπτεμβρίου 1824 από την Αγία Παρασκευή, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 4, αρ. 1878 (Α. Μ. 2017), σ. 877.
44. Η Γερουσία της Δυτικής Χ. Ελλάδας και προσωπικά ο Μαυροκορδάτος στηρίζουν τον Γιαννάκη Ράγκο σε βάρος του Καραϊσκάκη στα Άγραφα, τον Γεώργιο Τσόγκα σε βάρος του Θεωδώρακη Γρίβα στη Βόνιτσα, τον Χρήστο Μακράκο σε βάρος του Κώστα Σιαδήμα στο Απόκouro.
45. Βλ. Επιστολή Καραϊσκάκη προς τον Γεώργιο Κουντουριώτη, 22 Οκτωβρίου 1824 από τα Καλάβρυτα, Ιστορικών Αρχείων Ύδρας: Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου, ό. π., τόμ. 3^{ος}, σ. 475.

46. Βλ. Απόσπασμα επιστολής του Γιαννάκη Ράγκου προς τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο, 4 Ιουλίου 1824 από την Οξυά, Ιστορικών Αρχείων Αλ. Μαυροκορδάτου, ό. π., τευχ. 2, αρ. 1615 (Α. Μ. 1489), σ. 597.
47. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Γιαννάκης Γιολδάσης, σ. 41. Επίσης πρβλ:<<Ποίος εκ των οπλαρχηγών της Δυτικής και Ανατολικής Ελλάδος δεν επροσκύνησε τότε εις τον Κιουταχίν, δια να ημπορέση να σώση την επαρχίαν του από την επαπειλουμένην παρά του Σατράπου τούτου αιχμαλωσίαν; Όλοι εν γένει εκτός του Μακρού μόνον απ' τον Ζυγόν και αν δεν μεταχειριζώμεθα το σόφισμα τούτο προς τον τύραννον ήθελε να υπάρχει σήμερον Στερεά Ελλάς ελευθέρα;>>. Απόσπασμα απαντητικής επιστολής του Γεωργίου Πεσλή στον Σωτήρη Κοτζαμάνη, 31 Οκτωβρίου 1843, Αθήνα, Εφημ. <<Αιών>>, 6 Ιανουαρίου 1844, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ φ15, δελτ. 763, Γ.Α.Κ.
48. Βλ. Επιστολή Ανδρίτσου Σαφάκα προς τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, 3 Αυγούστου 1826 από το Λιδωρίκι, Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά Υπομνήματα, ό. π., σ. 357.
49. Πρβλ:<<όχι πόλις, όχι χωρίον, αλλ' ουδέ καλύβη έμεινεν άκαυστος [στη Στερεά Ελλάδα]. Εμπορεί άραγε μ' όλα ταύτα να καυχηθή ο Σουλτάνος ότι εξουσίασεν αυτόν τον τόπον; Πολλά μακράν είναι>>. Εφημ. <<Ο Φίλος του Νόμου>>, 10 Ιουλίου 1825, Ο Τύπος στον Αγώνα, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, ό. π., αρ. 133, σ. 115.
50. Γεωργίου Γαζή, Λεξικόν της Επανάστασεως, ό. π., στη λέξη Γιαννάκης Γιολδάσης, σ. 41.
51. Το 1813 ιδρύθηκε στην Αθήνα η Φιλόμουσος Εταιρεία με την υποστήριξη των Άγγλων που σκοπό είχε την πολιτιστική αναγέννηση του υπόδουλου ελληνισμού στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Την ίδια εποχή ο Ιωάννης Καποδίστριας, υπουργός εξωτερικών της Ρωσίας, ιδρύει στη Βιέννη μια νέα ομώνυμη Εταιρεία με τους ίδιους ορατούς στόχους (ανύψωση πνευματικού επιπέδου του ελληνικού λαού) και ταυτόχρονα στόχευση την αντιστάθμιση της αγγλικής επιρροής στο χώρο της Ανατολής.
52. Douglas Dakin, Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία (1821-1833), ό. π., σ. 62.
53. David Brewer, Η Φλόγα της Ελευθερίας, ό. π., σσ. 54-55.
54. Από τους δώδεκα αποστόλους της Φιλικής Εταιρείας που εστάλησαν σε διάφορες τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές ως προπαγανδιστές της ιδέας της απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό και σε χώρες τους εξωτερικού πέντε ήταν παλιοί Καπεταναίοι: Γιάννης Φαρμάκης (στη Μακεδονία και Θράκη), Παναγιώτης Παπαγεωργίου γνωστότερος ως Αναγνωσταράς (στα νησιά του Αιγαίου και Ιονίου), Ηλίας Χρυσοσπάθης (στη Μάνη και Μεσσηνία), Δημήτριος Βατικιώτης (στη Βουλγαρία), Γεωργάκης Ολύμπιος (στη Σερβία). Άλλοι πέντε από τους αποστόλους ήταν μεγαλέμποροι: Ασημάκης Κροκιδάς (στην Ήπειρο), Αντώνης Πελοπίδας (στην Πελοπόννησο), Κωνσταντίνος Πεντεδέκας (στις Ηγεμονίες), Χριστόδουλος Λουριώτης (στην Ιταλία) και Κυριάκος Καμαρινός με ειδική αποστολή να μυήσει τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και άλλους σημαίνοντες Μανιάτες· η μύηση του Μαυρομιχάλη έγινε τον Αύγουστο του 1818. Από τους άλλους δύο αποστόλους ο Δημήτριος Ύπατρος, που πιθανότατα ήταν πρώην ιερέας, εστάλη στην Κύπρο και στην Αίγυπτο και ο Γαβριήλ Κατακάζης, γραμματέας στη ρωσική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, εστάλη στη Ρωσία.
55. Ιωάννου Φιλήμονος, Φιλική Εταιρεία, ό. π., σ. 201.

56. Χριστόφορος Περραιβός, Απομνημονεύματα πολεμικά, Αθήνα 2003, Βεργίνα, (α΄έκδ. 1836), σ. 21 σημ 1. Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σ. 10. Σπυρίδων Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. 1^{ος}, σ. 197.
57. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 17.
58. Χριστόφορου Περραιβού, Ιστορία του Σουλίου και Πάργας, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 11.
59. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 17.
60. Αυτόθι.
61. Βλ. Επιστολή Αλέξανδρου Υψηλάντη προς τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 188-189. Επίσης βλ. επιστολή Αλέξανδρου Υψηλάντη προς τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 191.
62. Πρβλ: <<Λεόντιός τις, καταγόμενος από το Δίστομον της Λεβαδείας, επαρουσιάσθη εις τα Ιωάννινα (1818). Προσήλωσεν ούτος εις την Εταιρίαν πολλούς και τους πλησιάζοντας τον Αλή Πασσάν. Διατρανούται δε, οποιόν έπνεον πατριωτισμόν και οι φαινόμενοι της πλέον αισχράς τυραννίας υπηρέται. Συνέλαβεν ούτος την ιδέαν του να κατηχήση και τον ίδιον Αλή Πασσάν υπό άλλα προσχήματα. [...] Οι περί τον Αλή Πασσάν Έλληνες εμπόδισαν τον Λεόντιον από τον σκοπόν του τούτον>>. Ιωάννου Φιλήμονος, Φιλική Εταιρία, ό. π., σσ.206-207.
63. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, τόμ. 2^{ος}, σσ. 285-286.
64. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 76.
65. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 75.
66. Τάκη Λάππα, Η Χώρα της Λειβαδιάς, Αθήνα 1954, Μαυρίδης, σ. 107-109.
67. Έφη Αλλαμανή, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τομ. ΙΒ, σ.100.
68. Ιωάννου Φιλήμονος, Φιλική Εταιρία, ό. π., σ. 209.
69. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 90.
70. Ο Αναστάσιος Γούδας ισχυρίζεται ότι ο Νικολός Στορνάρης μυήθηκε στη Φιλική το 1819 από τον κοτζάμπαση Ασπροποτάμου Γούσιο Χατζηπέτρο, ο οποίος την ίδια εποχή μεί και τους Καπεταναίους Κλινοβού Γρηγόρη Λιακατά και Χασίων Νάσο Μάνταλο, βλ. Αναστασίου Γούδα, Βίοι Παράλληλοι, ό. π., τόμ. Η΄, σσ. 229-324.
71. Αυτόθι. Επίσης βλ. Ν. Κ. Γιαννούλη, Το Αρματολίκι Ασπροποτάμου κι οι Στορναραίοι, Αθήνα 1981, Ε.Μ.ΟΤ- <<Μετέωρα>> Τρικάλων, σ. 45.
72. Πρβλ: <<...αναδειχθείς [ο Μάνθος Οικονόμου] εις εκ των πρωτίστων και των δραστηριωτάτων οργάνων της Φιλικής εταιρείας εν Ηπείρω. Διότι είναι αναντίρρητον, ότι ο Μάνθος ήτο μεμυημένος τα της Φιλικής εταιρείας, πλείστους των εν τη αυλή του Αλή αυτός κατόπιν μυήσας και εν συνεχεί επικοινωνία μετά των εν Πάτραις και Κερκύρα εταίρων διατελών>>. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, τόμ. 2^{ος}, σσ. 461-462.

73. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 319 σημ. 5. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. το Λόγο που εκφώνησε στη Βουλή ο Θεωδώρακης Γρίβας, Εφημ. <<Φωνή>>, 21 Σεπτεμβρίου 1846, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, δελτ. 62, Γ.Α.Κ.
74. Στη συνέλευση οπλαρχηγών και Φιλικών στη Λευκάδα πήραν μέρος από τη μεριά της τοπικής Επιτροπής της Φιλικής Εταιρείας, ο Γιάννης Ζαμπέλιος, Γιάννης Ζαππράλης, Άγγελος Σούνδιας, οι οποίοι ήταν και εκπρόσωποι των Ιονίων Νήσων και από τη μεριά των ενόπλων, εκπροσώπων των περιοχών της σκλαβωμένης Ελλάδας οι: Οδυσσέας Ανδρούτσος, Πανουργιάς, Μ. Κοντογιάννης, Γ. Βαρνακιώτης, Γ. Τσόγκας, Δ. Μακρής, Θ. Γρίβας, Ν. Στορνάρης, Καραϊσκάκης, Δ. Κίτσος, Κατσικογιάννης, Δ. Μήτσα για την Αν. και Δυτ. Ελλάδα, μερικοί Πελοποννήσιοι μεταξύ των οποίων και ο Ηλίας Μαυρομιχάλης, ένας απεσταλμένος από την Πάτρα, και ο Ηλίας Τομπάζης ως εκπρόσωπος των Νησιών του Αιγαίου. Οι οπλαρχηγοί παρέμειναν στη Λευκάδα μέχρι την τελευταία Κυριακή των Αποκριών. Για το θέμα βλ. Θεοδώρου Μέμου Πολίτη, Η συμβολή της Αιτωλοακαρνανίας εις την Επανάστασιν του 1821, ό. π., σσ. 41-42. Επίσης Ιωάννου Ζαμπελίου, <<Τραγωδία>>, Ζάκυνθος 1860, τόμ. Α΄, σ. ξγ΄, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, δελτ. 759, Γ.Α.Κ. Επίσης Π. Χιώτη, Μάχη του Λάλα, Εφημ. <<Φωνή Ιονίου και Ρήγας>>, 4 Ιανουαρίου 1861, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, δελτ. 17, Γ.Α.Κ. Επίσης βλ. Τα Λευκαδικά επί της Ελληνικής Επανάστασης, <<Αρμονία>> Γ΄, 1902, σ. 81, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, δελτ. ε) 10, Γ.Α.Κ. Ανδρέα Καρκαβίτσα, Βιογραφία Αγγελή Λιμνιώτη, <<Εβδομάς>>, Ε΄, 1888, αρ. 25, σ. 5, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, δελτ. ε) 8, Γ.Α.Κ.
75. Περικλή Ροδάκη, Κλέφτες και Αρματολοί, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 141.
76. Βλ. Επιστολή Γεωργίου Καραϊσκάκη προς τον Γεωργάκη Βαρνακιώτη, 17 Σεπτεμβρίου 1820, Ν. Φουσεντζίδου, Αυτόγραφοι Επιστολαί των Επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 52. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. επιστολή Θεωδώρακη Γρίβα προς τον Μήκο Κατζικογιάννη από την Πρέβεζα, 31 Δεκεμβρίου 1820, Αυτόθι, ό. π., σ. 53.
77. Δημήτρη Φωτιάδη, Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 118.
78. Περικλή Ροδάκη, Κλέφτες και Αρματολοί, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 351.
79. Ο Μάνθος Οικονόμου μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1817-1818 από τον αδελφό του Χριστόδουλο Οικονόμου (Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, τόμ. 2^{ος}, σ. 461 σημ. 2.) και αυτός με τη σειρά του μύησε τον έτερο σπουδαίο γραμματικό του Αλή, Σπύρο Κολοβό. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2^{ος}, σ. 463.
80. Από τους μεγάλους οπλαρχηγούς της Δυτικής Ελλάδας στην ευρύτερη περιοχή του Μεσολογγίου κατηχήθηκε στο Μυστήριο της Φιλικής Εταιρείας μόνο ο Αρματολός του Ζυγού Δημήτριος Μακρής. Βιογραφικά Σημειώσεις Στρατηγού Δημ. Μακρή, Εφημ. <<Καιροί>>, 2 Απριλίου 1884, αρ. φύλλ. 195, σ. β, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε, κυτ. 24, δελτ. 703, Γ.Α.Κ.
81. Πρβλ:<< Στη ``Φιλική Εταιρεία`` είχαν κατηχηθεί στην Οδησσό, οι Μεσολογγίτες Νικ. Καρπούνης και Παν. Σταϊκέος κι απ' αυτούς είχαν μνηθεί στο μυστικό οι πρόκριτοι της πόλεως [Μεσολογγίου] >>. Θεοδώρου Μέμου Πολίτη, Η συμβολή της Αιτωλοακαρνανίας εις την Επανάστασιν του 1821, ό. π., σ. 46.

82. Ν. Κ. Γιαννούλη, Το Αρματολίκι Ασπροποτάμου κι οι Στορναραίοι, ό. π., σ. 45.
83. Αυτόθι, ό. π., σ. 46.
84. Για τη σχέση των Βαλτινών με τον Ήβο Ρήγα και την εντύπωση που τους προκάλεσε κατά την έναρξη της Επανάστασης πρβλ, την άποψή τους έτσι όπως καταγράφεται στον Ν. Κασομούλη: << Αυτοί αναθεματούσαν και περιγελούσαν κάποιον <Ήβον> Ρήγαν, όστις εφάνη μέγας απόστολος, και εδείχθη ο μικρότερος και ελάχιστος άνδρας· όστις ευρίσκετο εισέτι εις Μεσολόγγι>>. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 222.
85. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 76.
86. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή, τόμ. 2^{ος}, σ. 282.
87. Θεοδώρου Μέμου Πολίτη, Η συμβολή της Αιτωλοακαρνανίας εις την Επανάστασιν του 1821, ό. π., σσ. 47-48.
88. Αυτόθι, ό. π., σ. 46.
89. Αυτόθι, ό. π., σσ. 41-42.
90. Βλ. Χειρόγραφη Έκθεση του Ιωάννου Ζαμπελίου, 5 Σεπτεμβρίου 1849, για τις επαναστατικές δραστηριότητες του ίδιου και των άλλων Λευκαδίων <<εταριστών>>, στο Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ. 474-478.
91. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Γ΄, σ. 474.
92. Γι' αυτό το θέμα βλ. την προηγούμενη ενότητα με τον τίτλο: Η έναρξη της Επανάστασης στη Δυτική Ελλάδα και ο Γεωργάκης Νικολού Βαρνακιώτης.
93. Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σ. 126.
94. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 126 σημ. 9.
95. Αυτόθι.
96. Ιωάννου Φιλήμονος, Φιλική Εταιρία, ό. π., σ. 319.
97. Αυτόθι.
98. Αυτόθι.
99. Για τη σύνταξη του Ονομαστικού Καταλόγου των Φιλικών της Ρούμελης χρησιμοποιήσαμε τις εξής πηγές: Νικολάου Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833), ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 34-35, 38-39, 90, 95, 100, 113, 122, 124, 125-127, 140 σημ. 6, 142, 222, 319, τόμ. Γ΄, παράρτημα Α΄, (Γνώμαι και Σκέψεις Νικ. Κασομούλη, σελ. 1813), σσ. 625-626. Εμμανουήλ Ξάνθου, Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας, Αθήνα 1996, Βεργίνα, (α΄ έκδοση 1834), σσ. 12, 14. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικόν Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 387-416. Αυτόθι, ό. π., τόμ. Γ΄, σσ. 68-95, 143, 441 σημ. (α), 474, 476-477. Ιωάννου Φιλήμονος, Φιλική Εταιρία, ό. π., σσ. 206-209, 314-315, 319. Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, εισαγ.- επιμ. Έλλη Αλεξίου, παρουσίαση-σχόλια Δημήτρη Φωτιάδη, Αθήνα, Μέρμηγκα, σσ.3, 101-103. Φωτάκου, Απομνημονεύματα, ό. π., τόμ. Α΄, σ. 62. Σπ. Π. Αραβαντινού, Ιστορία Αλή Πασά του

Τεπελενλή, ό. π., τόμ. Β΄, σσ. 279, 281-282, 284-285, 315 σημ. 1, 460- 463, 465-466, 470-471. Χριστόφορου Περραιβού, Ιστορία του Σουλλίου και Πάργας, ό. π., τόμ. Β΄, σ. 11-12. Π. Χιώτη, Μάχη του Λάλα, Εφημ. <<Φωνή Ιονίου και Ρήγας>>, 4 Ιανουαρίου 1861, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, δελτ. 17, Γ.Α.Κ. Θοδωράκης Γρίβας, Λόγος στη Βουλή, 21 Σεπτεμβρίου 1846, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, δελτ. 62, Γ.Α.Κ. Αραβαντινού, Χρονογραφία της Ηπείρου, Αθήναι 1856, τόμ. Α΄, σ. 256. Ιωάννου Ζαμπελίου, <<Τραγωδία>>, Ζάκυνθος 1860, σ. ζγ΄, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, δελτ. 759, Γ.Α.Κ. Ν. Φουσεντζίδου, Επιστολαί Ελλήνων Οπλαρχηγών, ό. π., σ. 51. Επίσης βλ. επιστολή Καραϊσκάκη προς Βαρνακιώτη, Σεπτέμβριος 1820, Αυτόθι, ό. π., σ. 51. Ανδρέα Καρκαβίτσα, Βιογραφία Αγγελή Λιμνιώτη, περιοδ. <<Εβδομάς>> -Ε΄, 1888, αρ. 25, σ. 5, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, δελτ. 8 ε), Γ.Α.Κ. <<Τα Λευκαδικά επί της Ελληνικής Επαναστάσεως>>, περιοδ. <<Αρμονία>> Γ΄, 1902, σ. 81, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, δελτ. 10 ε), Γ.Α.Κ. Αραβαντινού, Χρονογραφία της Ηπείρου, Αθήναι 1856, τόμ. Α΄, σ. 256, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15 α-ι, δελτ. 77, Γ.Α.Κ. Ψαλλίδα, Σημειώματα ιστορικά περί Αλή πασά, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15 α-ι, δελτ. 85, Γ.Α.Κ. Απόσπασμα νεκρολογίας για τον Γεώργιο Αινιάν, Εφημ. <<Αιών>>, 21 Ιανουαρίου 1848, σ. 1, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, δελτ. 187, Γ.Α.Κ. Εφημ. <<Αιών>>, 22 Ιανουαρίου 1870, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε, κυτ. 24, δελτ. 535, Γ.Α.Κ. Εφημ. <<Καιροί>>, 2 Απριλίου 1884, αρ. φύλ. 195, σ. β΄, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε, κυτ. 24, δελτ. 703, Γ.Α.Κ. Δ. Γατόπουλος, Αι οικογενειακά παραδόσεις του Αρχηγού των Αγράφων Ιωάννου Ράγκου προ και μετά την Επανάστασιν, Εφημ. <<Εστία>>, 18 Δεκεμβρίου 1938, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε, κυτ. 24, δελτ. 575, Γ.Α.Κ. Πιστοποιητικό του Γιαννάκη Ράγκου περί πολιτικής αποζημιώσεως, 29 Μαρτίου 1865, Αθήναι, πρωτ. αρ. 23002, Αρχεϊόν Αγώνος, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, δελτ. 152, Γ.Α.Κ. Μ. Βρετού, Εθνικόν Ημερολόγιον, 1866, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε, κυτ. 24, δελτ. 545, Γ.Α.Κ. Θ. Α. Χαβέλα, Ιστορία Αιτωλών, 1883, σσ. 52-54. Στρατηγού Δημ. Μακρή βιογραφικά σημειώσεις, Εφημ. <<Καιροί>>, 2 Απριλίου 1884, αρ. φύλ. 195, σελ. β, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε, κυτ. 24, δελτ. 703, Γ.Α.Κ. Εφημ. <<Αλήθεια>>, 3 Ιουλίου 1867, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε, κυτ. 24, δελτ. 595, Γ.Α.Κ. Αναστασίου Γούδα, Βίοι Παράλληλοι, ό. π., τόμ. Η΄, σσ. 229-324. Αυτοβιογραφία Πάνου Ράγκου, 19 Μαΐου 1857, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε, κυτ. 25, δελτ. 588, Γ.Α.Κ. Πρακτικά Βουλής, Περ. Α΄, Συν. Β΄, Συνεδρίαση 8 Φεβρουαρίου 1846, σ. 363. Ανδρέα Καρκαβίτσα, Άπαντα, (Ιστορικές σημειώσεις, Γιαννάκης Κουτρούκης, Υποχίλιάρχος, Κατά τας αφηγήσεις του ιδίου) ό. π., τόμ. 3^{ος}, σσ. 381-382. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, (Ιστορικές σελίδες, Καπετάν Αγγελής Λιμνιώτης), σσ.407-411. Γ. Κρέμου, Φωκικά. Ιστορία της εν τη Φωκίδι μονής του Οσίου Λουκά, Αθήναι 1880, τόμ. Β΄, σ. 97. Τάκη Λάππα, Θανάσης Διάκος, Αθήνα 1949, σσ. 48, 59. Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821, ό. π., σσ.7-11. Τάκη Λάππα, Οδυσσέας Ανδρούτσος, ό. π., σ. 63. Δημήτρη Φωτιάδη, Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 118. Τάκη Λάππα, Η Χώρα της Λειβαδιάς, Αθήνα 1954, Μαυρίδης, σσ. 15, 107-109. Κ. Γ. Δημοπούλου, Δήμος Σκαλτσάς, Αθήναι 1963, σσ. 19-20. Δημ. Λουκόπουλος, Αρτοτίνα, Αθήναι 1971, σ. 12. Περικλή Ροδάκη, Κλέφτες και Αρματολοί, ό. π., τόμ. Α΄, σ.351, τόμ. Β΄, σ. 141. Douglas Dakin, Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία (1821-1833), ό. π., σ. 65. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού

Έθνους, ό. π., τόμ. ΙΒ, σ. 13. Θεδώρου Μέμου Πολίτη, Η συμβολή της Αιτωλοακαρνανίας εις την Επανάστασιν του 1821, ό. π., σσ. 41-42, 46, 48. Γκριγόρι Λ. Αρς, Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ΄και στις αρχές του ΙΘ΄αιώνα, ό. π., σ. 342. Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία, ό. π., τόμ. 5^{ος}, στη λέξη Ανδρούτσος Οδυσσεύς, σ. 178. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 7^{ος}, στη λέξη Βαρνακιώτης Γιωργάκης, σσ. 287-288. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 10^{ος}, στη λέξη Γκούρας Ιωάννης, σ.104 και στη λέξη Γρίβας, σ. 261. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2^{ος}, στη λέξη Αθανάσιος Διάκος, σσ. 167-168. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 23^{ος}, στη λέξη Νούτσος Αλέξιος, σ.186. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 6^{ος}, στη λέξη <<Απόστολοι Φιλικής Εταιρείας>>, σσ. 106-107. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 15^{ος}, στη λέξη Ησαΐας, σ. 230. Έφη Αλλαμανή, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π., τομ. ΙΒ, σσ. 98-100. Ν. Κ. Γιαννούλη, Το Αρματολίκι Ασπροποτάμου και οι Στορναραίοι, ό. π., σ. 45-48. Δημητρίου Κ. Παπακαρυά, Ιστορικά του Φουρνά των Αγράφων και των χωριών της περιοχής του, Αθήνα 1992, σσ. 51, 224, 251. Ν. Κ. Γιαννούλη, Θεσσαλοί Αγωνιστές του 1821, Αθήνα 1980, σσ. 29-30 και σημ. 1, 46, 85, 90, 104, 116. Γεώργιος Μιλτ. Τσατσάνης, Δυτικορουμελιώτες Αγωνιστές του 1821 (Σύμφωνα με τα τηρούμενα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στοιχεία των Αγωνιστών, όπως αυτά υποβλήθηκαν στην Επιτροπή Αγώνων και Θυσιών), Αθήνα 2005, Βεργίνα, τόμ. 1^{ος}, στη λέξη Βλαχόπουλος Αλεξάκης, Φ. 2.276, σ. 115. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 1^{ος}, στη λέξη Βλαχόπουλος Δημήτριος και Βλαχόπουλος Κωνσταντίνος, Φ. 2.270, σ.116. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 1^{ος}, στη λέξη Ζώτος ή Γκαβοστέργιος Γιώργος, Φ. 28.312-28.315, Α. Μ. 2.068, σ. 283. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 1^{ος}, στη λέξη Ιγνάτιος, Φ. 28.811-28.812, Α. Μ. 2.228, σ. 300. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 1^{ος}, στη λέξη Καναβός Γιώργος, Φ. 31.500, Α.Μ. 25, σσ. 336-337. Αυτόθι, ό. π., τόμ 2^{ος} στη λέξη Μακρής Δημήτρης, Α.Μ. 1.071, σ. 176. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, στη λέξη Παπαλουκάς Πάνος, Α.Μ. 16.767, Ν.Μ. 5.220, σ. 16. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, στη λέξη Πιλάλας Γιώργος, Α.Μ. 885, Ν.Μ. 319, σ. 66. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, στη λέξη Πλατύκας Δημήτριος, Α.Μ. 385, Ν.Μ. 237, σ. 71. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, στη λέξη Ράγκος Γιάννης, Α.Μ. 921, σ. 99. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, στη λέξη Ραζηκότσικας Αθανάσιος, Α.Μ. 517, σ. 102. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, στη λέξη Ροντήρης Κίτσος, σ. 117. Αυτόθι, ό. π., τόμ. 3^{ος}, στη λέξη Στάικος Παναγής, σ. 184.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Gibb και Bowen, *Islamic Society and the West*, Λονδίνο 1950, τόμ. Ι, σ. 256, στο Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι Απαραχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, ό. π., σ. 21.
2. Αρματολικές χωραρχίες ή πολιταρχίες ή κόλια ήταν διαιρέσεις του αρματολικιού σε μικρότερα τμήματα τα οποία διοικούσαν οι πολιτάρχες ή κολτζήδες, συνήθως πρωτοπαλλήκαροι του Αρματολού, και υπόκειντο άμεσα στην εξουσία του. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα βλ., Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833*, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 260-262.
3. Αυτό όμως δε συμβαίνει σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας με την ίδια περίπου γεωμορφολογία. Για παράδειγμα στον ορεινό χώρο της Γορτυνίας υπάρχει μια μικρή εσωτερική και μεγαλύτερη εξωτερική μετάστευση του πληθυσμού κατά την περίοδο της

οθωμανοκρατίας, βλ. Στάθης Ν. Τσοτσόρος, Οικονομικοί και Κοινωνικοί Μηχανισμοί στον Ορεινό Χώρο. Γορτυνία (1715 – 1828), Αθήνα 1986, Ιστορικό Αρχείο Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 188- 197.

4. Βασίλη Ι.Φίλια, Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα Αστικοποίηση 1800-1864, ό. π., σ. 75.

5. Βλ. Προβούλευμα του Εκτελεστικού υπ' αριθμ. 1152, 1 Ιουνίου 1823, Πρακτικά του Βουλευτικού, Αυτόθι, ό. π., τόμ. 2^{ος}, σ. 54.

6. Δημήτρη Φωτιάδη, Καραϊσκάκης, ό. π., σ. 464.

7. Για το φαινόμενο του αρματολισμού ενδεικτικά βλ., Νικολάου Κ. Κασομούλη, Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, ό. π., τόμ. Α', ιδιαίτερα τα κεφ. Α' και Β'. Επίσης βλ. Στέφανος Παπαγεωργίου, Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου. Συμβολή στον αρματολισμό της Δυτικής Στερεάς και στα στρατιωτικά πράγματα της καποδιστριακής περιόδου, ΙΕΕΕ, Αθήνα 1983. Γιώργος Κοντογιώργης, Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1979. Νίκος Γ. Κοταρίδης, Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα, ό. π., σσ. 21-90. Σπύρος Ασδραχάς, "Από την συγκρότηση του Αρματολισμού, ένα ακαρνανικό παράδειγμα", Επιθεώρηση Τέχνης, Αθήνα 1955. Απόστολος Βακαλόπουλος, "Νέα στοιχεία για τα ελληνικά αρματολίκια", Επιστημονική Επετηρίς του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1965.

8. Νίκος Γ. Κοταρίδης, Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα, ό. π., σ. 23. Για τη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του Αρματολού και με δικαστικές αρμοδιότητες, κυρίως στις ορεινές περιοχές που ο κατακτητής απουσιάζει και τον τρόπο άσκησης τους, βλ. Δ. Λουκόπουλος, Ο Ρουμελιώτης Καπετάνος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το Αρχείο του, Αθήνα 1931, Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, σ. 70. Ιωάννης Φιλήμων, Ιστορικών Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασης, Αθήνα 2003, Ελεύθερη Σκέψις, τόμ. Γ', σ. 89. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ.259. Φ. Μιχαλόπουλου, Η Νεοελληνική Παράδοση, εφημ. <<Καθημερινή>>, 4 Ιανουαρίου 1937, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ2, Γ.Α.Κ. Επίσης βλ. <<Εβδομάς>>, 4 Μαρτίου 1886, υπόμνημα Γ. Αινιάνος, σ. 218. Επ. Φραγγίστας, Βίος Κατσαντώνη, σ. 65. Τις δικαστικές αρμοδιότητες των Αρματολών στη Δυτική Ελλάδα καταργεί ο Μαυροκορδάτος με την απόφαση της Συνέλευσης του 1824, βλ. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 362, υποσημ. 2.

9. Για τους λόγους που ώθησαν την οθωμανική εξουσία να αντικαταστήσει τους χριστιανούς Αρματολούς με μουσουλμάνους Αρβανίτες στη φύλαξη των δερβενίων και τις συνέπειες που είχε αυτό στην εξέλιξη του αρματολισμού, βλ. Αλέξης Πολίτης, Κλέφτικα, Το δημοτικό τραγούδι, ό.π., σ. κα'. Επίσης πληροφορίες για το ίδιο θέμα βλ., Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α' Αρχείον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1959, αρ. 28, σσ. 35-36. Αραβαντινού, Χρονογραφία της Ηπείρου, Αθήναι 1856, τόμ. Α', σ. 253.

10. Οι οικονομικές απολαβές του Αρχιαρματολού προέρχονται κυρίως από την κτηνοτροφία και δευτερευόντως από τη γεωργία, τη φοροσυλλογή και τα τέλη των διοδίων. Για το θέμα βλ.

Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821-1862, ό. π., σσ. 54-55. Επίσης για τη μισθοδοσία των <<πιστών της Καπιτανίας>>, δηλαδή των Αρματολών και τη διαίρεσή τους σε κατηγορίες βλ. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σσ. 260-263. Επίσης με ανάλογο τρόπο γίνεται και η μισθοδοσία των κλέφτικων ομάδων σύμφωνα με το δημοτικό τραγούδι:<<όσου ναρθή ο αρχηγός, ο καπετάν Γιωργάκης,/ να μας μοιράση το λουφέ πώχουμε δουλεμμένο,/ και πάρτε δίπλα τα βουνά, δίπλα τα κορφοβούνια,/ όσου να ξεχειμάσουμε, να καλανταμωθούμε...>>_Γ. Χρ. Χασιώτου, Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών Ασμάτων, ό. π., αρ.9 (Ο Γιωργάκης), σ. 96.

11. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, ό. π, σ. 91. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιή και ιθ' αι., ό. π., σ. 244. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 318.

12. Νικόλαος Κ. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων, 1821-1833, ό. π., τόμ. Α', σ. 313.

13. Αυτόθι.

14. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιή και ιθ' αι., ό. π., σ. 233.

15. Για το συνασπισμό προεστών και Κλεφταρματολών κατά της οθωμανικής εξουσίας πρβλ:<< "Πού είσθε, παλληκάρια μου άξια κη ανδρειωμένα,/ αγάλια αγάλια ρίχνετε, παιδιά μου, τα τουφέκια,/ τι ζαερές μας έρχεται απ' τα βουνά της Γούρας,/ μας στέλλουν οι πρωτόγεροι, ο Δήμος και ο Κώστας"/ Κη αυτοί τον αποκρίνονταν κη αντιλογία τον δίνουν/ " Τι πόλεμον να κάμωμεν, βρε Τσόλκα καπετάνε,/ ζτ' αλωναριού τα κάμματα, ζτ' αυγούστου το 'λιοπύρι,/ π' ανάψαν τα τουφέκια μας, δεν τρώγουν το μπαρούτι;">>. Ε. Legrand, Συλλογή Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών, ό. π., αρ. 59, (Ο Τσόλκας Καπιτάνος), (1760), σσ. 88-90.

16. Πρβλ: <<Πουλί που πας 'ς τα Γρεβενά, 'ς τον βλογημένο τόπο/ χαιρέτα μου την κλεφτουριά, τον καπετάν Γιαννούλα/ και πες του προσκυνήματα πολλάν από τ' εμένα./ Νάχη τα μάτια του ανοιχτά 'ς όλο το σύνορό του,/ δεν είν' ο περσινός καιρός που ήταν ο Μουσελίμης,/ κ' ήταν ο Μπαϊραχτάραγας επάνω 'ς τα δερβένια./ Φέτο ήρθ' ένα Πασσόπουλο ένα Βεζυροπαίδι,/ κ' είναι κι' ο Σιλιχτάραγας εις όλα τα δερβένια/ κράζει τους κλεφταρματωλούς 'ς τα Γιάννενα ναρθούνε...>>. Π. Αραβαντινός, Ήπειρώτικα Τραγούδια Συλλογή Δημωδών Ασμάτων, ό. π., αρ. 91 (οι Ζακαίοι, 1826), σ.79. Επίσης πρβλ:<<Αυτού που πας μαύρο πουλί, μαύρο μου χελιδόνι,/ να χαιρετάς την κλεφτουριά κι αυτόν τον Κατσαντώνη./ Πέτου να κάνη φρόνιμα κι όλο ταπεινωμένα,/ δεν είν' ο περσινός καιρός να κάνη όπως θέλει, /φέτος το πήρε γκέντσιαγας, το πήρε ο Βελή Γκέκας,/ ζητάει κεφάλια κλέφτικα, κεφάλια ξακουσμένα>>. Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια, Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ό. π., αρ.65 (Του Κατσαντώνη), σ. 73 και Αυτόθι, ό,π, αρ. 45 (Του Κώστα), σ.50. Για την προστατευτική δράση των Κλεφταρματολών έναντι της κοινότητας των ραγιαδών πρβλ:<< <<...Ελάτε παλληκάρια μου, όλοι να συναχτήτε,/ τι έχω να κάμω πόλεμο μ' αυτόν το Σουφ αράπη,/να δείξουμε τη λεβεντιά και την παλληκαριά μας,/ να ιδή ντουφέκι κλέφτικο, τα βόλια μας που πέφτουν,/ να μην περνά να τυραγνά αδύνατους

ραγιάδες>>. Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια, Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, ό. π., αρ. 62 (Του Ζαχαράκη), σ.69.

17. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, ό. π., σ. 103.

18. Σ. Π. Κυριακίδης, Ελληνική Λαογραφία, Α΄Μνημεία του Λόγου, εν Αθήναις, Ακαδημία Αθηνών, 1965, β΄έκδ, σ. 93. Επίσης βλ. Τάκης Κανδηλώρος, Ο Αρματολισμός της Πελοποννήσου, 1500-1821, Αθήνα 1924, σ. 2. Δημήτρη Σταμέλου, Κατσαντώνης, Αθήνα 1972, σ. 9. Και πρβλ:<<Οι κλέφτες είναι οι πρώτοι πυρήνες της αντίστασης του ελληνικού λαού, αυτοί διερμηνεύουν την θέλησή του να μη υποταχθή στην βία και στις καταπιέσεις των αλλόδοξων κατακτητών και των χριστιανών οργάνων τους. Η φτώχεια των κατοίκων είναι σύμμαχος τους και η ευμάρεια των εχθρών πρόκληση>>. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, τόμ. Β΄, σσ. 369-370. Επίσης πρβλ:<< [Το δημοτικό τραγούδι] εκφράζει το αδρό και πολεμικό πνεύμα των βουνίσιων κατοίκων της Ηπείρου και της Στερεάς, που ως <<κλέφτες>> ή <<αρματολοί>> είχαν κάνει συνήθεια της ζωής τους τα΄ άρματα και αποτελούσαν, μέσα στην τάση για ενοποίηση και αποκατάσταση του ελληνισμού, το ένα μέρος, και το μέρος ίσως το πιο σημαντικό>>. Λίνου Πολίτη, Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα 1978, Μ.Ι. Εθνικής Τραπέζης, σσ.102-103.

19. Γ. Μ. Αποστολάκης, Το κλέφτικο τραγούδι, το πνεύμα και η τέχνη του, εν Αθήναις 1950, σ. 121.

20. Αυτόθι, ό. π., σ.135 υποσ.

21. Κ. Παπαρρηγόπουλου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1955, Σεφερλής, τόμ. Ε΄, σ.433. Επίσης βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π., σσ. 369-370. Επίσης βλ. Ν. Κασομούλης, Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833, Αθήνα 1942, τομ. Γ΄, σ. 625.

22. Ενδεικτικά βλ., Ν. Γ. Πολίτης, Δημοτικά Τραγούδια, Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, Αθήνα 1925, Ι. Δ. Κολλάρος, (β΄ εκδ.) και του ίδιου <<Λαογραφία>> στο Λαογραφία, 1, Αθήνα, 1909. Επίσης βλ. Κ. Ρωμαίου, Κοντά στις Ρίζες, Έρευνα στον ψυχικό κόσμο του ελληνικού λαού, Αθήνα 1980, ΄΄Εστία, (β΄ έκδ.). Γ. Μ. Αποστολάκης, Το κλέφτικο τραγούδι, το πνεύμα και η τέχνη του, εν Αθήναις 1950, του ίδιου, Τα δημοτικά τραγούδια, Μέρος Α΄, Οι συλλογές, Αθήναι 1929. Επίσης πρβλ:<<Τα παρ΄ ημίν προϊόντα αυτής[της δημοτικής ποίησης] καταδείξαντα τον χαρακτήρα και το πνεύμα του Ελληνικού λαού, κατέστησαν συνάμα καταφανή και τα ανεξάλειπτα ίχνη της καταγωγής ημών και εχρησίμευσαν και χρησιμεύουσιν έτι ως η ασφαλεστάτη κατά των του Ελληνισμού αντιπάλων ασπίς>>. Π. Αραβαντινού, Δημοτικά Τραγούδια της Ηπείρου, (ανατύπωση έκδ. του 1880), Αθήνα 1996, Δωδώνη, σσ. ε΄-στ΄.

23. Νίκος Γ. Σβωρώνος, Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, Αθήνα 1999, Θεμέλιο, στη μελέτη του με τίτλο, Η προβληματική της μελέτης του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού, σ. 401.

24. Στάθης Δαμιανάκος, Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός, Αθήνα 2003, Πλέθρο, (β΄ έκδ.), σ. 46.

25. Τα στοιχεία που συνθέτουν τη <<δεύτερη>> άποψη και αφορούν στην έρευνα του λαϊκού πολιτισμού και στα επί μέρους θέματα όπως είναι το θέμα του κλεφταρματολισμού κ.α, βρίσκονται στο βιβλίο του Στάθη Δαμιανάκου, Παράδοση και Λαϊκός Πολιτισμός, ό. π., σσ. 11-97.
26. Αυτόθι, ό. π., σ.17, 24.
27. Αυτόθι, ό. π., σ.47.
28. Όρος που πρώτος εισήγαγε ο E. J. Hobsbawm, Primitive Rebels, New York 1965 και ελληνική μετάφραση: Οι Ληστές, Αθήνα, Βέργος, 1975.
29. Σπύρος Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄και ιθ΄αι., Αθήνα 1988, Ερμής, στη μελέτη, Από τη συγκρότηση του Αρματολισμού (ένα ακαρνανικό παράδειγμα) σ. 244.
30. Αυτόθι, ό. π., σ.233.
31. Νίκος Γ. Κοταρίδης, Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα, Αθήνα, Πλέθρον, σ.65. Επίσης πρβλ:<< Ό,τι τραγουδιέται στα κλέφτικα είναι η ατομική ευψυχία, δεν θα βρούμε πουθενά ούτε εθνική ούτε κοινωνική συνείδηση>>. Αλέξης Πολίτης, Κλέφτικα, Το δημοτικό τραγούδι, Αθήνα 1981, Ερμής, σ. να΄.
32. Σπύρος Ασδραχάς, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄και ιθ, ό. π., σ.231.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ ΠΗΓΕΣ

I. Αδημοσίευτες πηγές

Γενικά Αρχεία του κράτους (Γ.Α.Κ.)

α. Συλλογή Γ. Βλαχογιάννη:

1. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 655
2. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 964
3. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1180
4. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1333
5. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1336
6. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1343
7. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1386
8. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1398
9. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1399
10. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1409
11. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1412
12. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1415
13. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1416
14. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1417
15. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1418
16. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1443
17. κατάλογος Ε, κυτίο 22, αρ. 1458
18. κατάλογος Ε, κυτίο 23, αρ. 499
19. κατάλογος Ε, κυτίο 23, αρ. 71
20. κατάλογος Ε, κυτίο 23, αρ. 503
21. κατάλογος Ε, κυτίο 23, αρ. 630
22. κατάλογος Ε, κυτίο 23, αρ. 636
23. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ. 286
24. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ. 534
25. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ. 535
26. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ. 545
27. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ. 575

28. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ.595
29. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ. 602
30. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ. 703
31. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ. 748
32. κατάλογος Ε, κυτίο 24, αρ. 756
33. κατάλογος Ε, κυτίο 25, αρ. 588
34. κατάλογος Ε, κυτίο 25, αρ. 903
35. κατάλογος Ε, κυτίο 25, αρ. 905
36. κατάλογος Ε, κυτίο 25, αρ. 851
37. κατάλογος Ε, κυτίο 25, αρ. 856
38. κατάλογος Ε, κυτίο 25, αρ. 824
39. κατάλογος Γ, φάκελος 36, αρ. 224
40. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 2
41. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 2, αρ. 103
42. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 2, αρ. 111
43. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 2, αρ. 118
44. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 2, αρ. 133
45. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 2, αρ. 134
46. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 2, αρ. 142
47. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 2, αρ. 150
48. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 11
49. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 12
50. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 12, αρ. 37
51. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 12, αρ. 208
52. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 12, αρ. 218
53. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 14
54. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 14, αρ. 17
55. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 14, αρ. 18
56. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 14, αρ. 20
57. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 14, αρ. 25
58. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 14, αρ. 47
59. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 14, αρ. 62
60. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15
61. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 140

62. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 162
63. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 178
64. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 187
65. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 218
66. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 235
67. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 237
68. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 246
69. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 247
70. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 277
71. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 436
72. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 438
73. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 565
74. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 577
75. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 745
76. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 759
77. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 763
78. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 769
79. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 770
80. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 772
81. κατάλογος ΣΤ, φάκελος 15, αρ. 781
82. Ευρετήριο 218
83. *Θοδωράκη Γρίβα βιογραφία, 1896, σ. 37 στον κατάλογο ΣΤ, φάκελο 12, αρ. 218*
84. *Έκθεση Α. Βλαχόπουλου, στον κατάλογο ΣΤ, φάκελο 15, αρ. 438*
85. *Επιστολή Γ. Ν. Βαρνακιώτη προς Α. Βλαχόπουλο (26 Μαΐου 1821), στον κατάλογο ΣΤ, φάκελο 15, αρ. 769*
86. *Επιστολή Νούρκα Σέρβανη (23 Μαΐου 1821, Βραχώρι) προς Α. Βλαχόπουλο, στον κατάλογο ΣΤ, φάκελο 15, αρ. 769*
87. *Αναμνηστικό σημείωμα Α. Βλαχόπουλου στον κατάλογο ΣΤ, φάκελο 15, αρ. 770*
88. *Εθνικό Ημερολόγιο Μ. Βρετού, 1866, στον κατάλογο Ε, κυτίο 24, αρ. 545*
89. *Επιστολή Καραϊσκάκη προς τη Διοίκηση (6 Ιουλίου 1824) από το Άργος, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Β' Εκτελεστικόν, αρ. 247*

90. Τα Λευκαδικά επί της Ελληνικής Επανάστασεως, <<Αρμονία>> Γ΄, 1902, σ. 81, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, αρ.ε)10, Γ.Α.Κ
91. Ανδρέα Καρκαβίτσα, Βιογραφία Αγγελή Λιμνιώτη, <<Εβδομάς>>, Ε΄, 1888, αρ. 25, σ. 5, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, αρ. ε) 8, Γ.Α.Κ
92. Βιογραφικαί Σημειώσεις Στρατηγού Δημ. Μακρή, εφημ. <<Καιροί>>, 2 Απριλίου 1884, αρ. φύλλ. 195, σ. β, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 24, αρ. 703, Γ.Α.Κ
93. Ψαλλίδα, Σημειώματα ιστορικά περί Αλή πασά, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ15, αρ. 85, Γ.Α.Κ
94. Πιστοποιητικό του Γιαννάκη Ράγκου περί πολιτικής αποζημιώσεως, 29 Μαρτίου 1865, Αθήναι, πρωτ. αρ. 23002, Αρχείον Αγώνος, Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, αρ.152, Γ.Α.Κ
95. Αυτοβιογραφία Πάνου Ράγκου, 19 Μαΐου 1857, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, Ε 25, αρ. 588, Γ.Α.Κ
96. Πρακτικά Βουλής, Περ. Α΄, Συν. Β΄, Συνεδρίαση 8 Φεβρουαρίου 1846, σ. 363
97. Β΄Εκτελεστικόν, φάκελος 22, αρ. 2246 (42)
98. Εφημερίδα <<Αιών>>, 6 Ιανουαρίου 1844
99. Εφημερίδα <<Αιών>>, 16 Απριλίου 1860
100. Εφημερίδα <<Καθημερινή>>, 21 Μαρτίου 1936
101. Εφημερίδα <<Καθημερινή>>, 4 Ιανουαρίου 1937
102. Εφημερίδα <<Εβδομάς>>, 4 Μαρτίου 1886
103. Εφημερίδα <<Αιών>>, 7 Ιουνίου 1847
104. Εφημερίδα <<Αιών>>, 16 Απριλίου 1860
105. Εφημερίδα <<Νέα Εφημερίς>>, 16 Φεβρουαρίου 1888
106. Εφημερίδα <<Εκλεκτική>>, 10 Νοεμβρίου 1873
107. Εφημερίδα <<Αθηνά>>, 25 Σεπτεμβρίου 1837
108. Εφημερίδα <<Πρωία>>, 18 Δεκεμβρίου 1932
109. Εφημερίδα <<Πρωία>>, 6 Νοεμβρίου 1932
110. Εφημερίδα <<Ακρόπολις>>, 4 Απριλίου 1884
111. Εφημερίδα <<Αιών>>, 27 Απριλίου 1884
112. Εφημερίδα <<Εστία>>, 27 Αυγούστου 1939
113. Εφημερίδα <<Φιλόπατρις Έλλην>>, 12 Δεκεμβρίου 1859
114. Εφημερίδα <<Εφημερίς>>, 26 Μαρτίου 1891

115. Εφημερίδα <<Αιών>>, 22 Ιανουαρίου 1876
116. Εφημερίδα <<Λαός>>, 16 Δεκεμβρίου 1877
117. Εφημερίδα <<Εστία>>, 18 Δεκεμβρίου 1938
118. Εφημερίδα <<Ήλιος>>, 28 Νοεμβρίου 1858
119. Εφημερίδα <<Εφημερίς>>, 2 Δεκεμβρίου 1893
120. Εφημερίδα <<Αθηνά>>, 10 Ιουνίου 1844
121. Εφημερίδα <<Αιών>>, 12 Ιουλίου 1844
122. Εφημερίδα <<Ανεξάρτητος>>, 15 Ιουλίου 1844
123. Εφημερίδα <<Ευνομία>>, 12 Μαΐου 1864
124. Εφημερίδα <<Πρωία>>, 4 Δεκεμβρίου 1932
125. Εφημερίδα <<Φωνή>>, 21 Σεπτεμβρίου 1846
126. Εφημερίδα <<Φωνή Ιονίου και Ρήγας>>, 4 Ιανουαρίου 1861
127. Εφημερίδα <<Καιροί>>, 2 Απριλίου 1884
128. Εφημερίδα <<Αιών>>, 21 Ιανουαρίου 1848
129. Εφημερίδα <<Αλήθεια>>, 3 Ιουλίου 1867

β. Βιβλιοθήκη Βουλής

Εφημερίδα <<Αχελώος>>, 22 Σεπτεμβρίου 1893

<<Πρακτικά Βουλής>>, περ. Ζ΄, Συν. Β΄, τ. Α΄, 1861, σ. 442 κ.ε.

γ. Τα Ιστορικά έγγραφα του Αγώνα του 1821

Κατάλογος πρώτος, φάκελος 22, αρ. 1799

Κατάλογος δεύτερος, Β΄Εκτελεστικό, αρ. 2760

II. Δημοσιευμένες πηγές

1. Έγγραφα (επίσημα και ανεπίσημα)

Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, (1821-1832), τ. Α'-Δ', Αθήνα, 1971, έκδ. Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Αρχείον Γεωργίου Καραϊσκάκη, 1826-1827, έκδ. Ιστ. Τμημ. Γ. Ε. Ναυτικού, Αθήναι 1924.

Αρχείο Ι. Κωλέττη, τ. Α', σ. 493.

Αρχείον Γ. Αινιάνος, Εθνική Βιβλιοθήκη, Ια φάκελος, αρ. εγγρ. 51.

Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου, τόμοι 10 της Βιβλιοθήκης Γενικών Αρχείων του Κράτους, Αθήνα 1920-69.

Βαλαωρίτου Α, Άπαντα, Αθανάσιος Διάκος, Αθήναι, 1867, τ. Γ', σ. 179.

Βασδραβέλλη Κ. Ι, Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α', Αρχείον.

Βασδραβέλλη Κ. Ι, Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη, 1959, αρ. 28, σσ. 35-36.

Βασδραβέλλη Κ. Ι, Ιστορικά Αρχεία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1952, σσ. 59, 99, 146.

Βασδραβέλλη Κ. Ι, Ιστορικά Αρχεία Βεροίας-Ναούσης, σ. 130.

Ιστορικόν Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, σειρά <<Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας>>, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1963-1986.

Ιστορικόν Αρχείον Ύδρας. Αρχεία Λ. και Γ. Κουντουριώτου 1821-1832, δημοσιευμένα υπό του Αντωνίου Λιγνού, εν Αθήναις, τ. Γ'-Δ'.

Κολοκοτρώνη Θ. Ιωάννου, Ελληνικά Υπομνήματα ήτοι Επιστολαί και Διάφορα Έγγραφα αφορώντα την Ελληνικήν Επανάστασιν από 1821 μέχρι 1827, Αθήνησι, 1856.

Περραιβού Χριστόφορου, Ιστορία του Σουλλίου και Πάργας, Αθήνα 1990, Καραβία, (ά έκδ. 1857), τ. Α'-Β'.

Λουκόπουλου Δ, Ο Ρουμελιώτης Καπετάνιος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το Αρχείο του, Αθήνα, 1931, Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη.

Μάμουκα Ανδρέα, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι Συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων, από του 1821 μέχρι του τέλους του 1832*, Αθήνα 1839-51.

Τα Σπετσιώτικα. Συλλογές Ιστορικών Εγγράφων και Υπομνημάτων αφορώντων τα κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821. Εκ των Αρχείων της Νήσου Σπετσών, επιμ. Α. Αναργύρου, τ. Α΄, σσ. 403-404.

Το Αρχείο του Γιαννάκη Ράγκου. Συμβολή στην ιστορική έρευνα του αρματολισμού της Δυτικής Στερεάς και στα στρατιωτικά ζητήματα της καποδιστριακής περιόδου, επιμ. Στ. Παπαγεωργίου, Αθήνα, Ι.Ε.Ε.Ε, 1982.

Φυσεντζίδου Ν, *Αυτόγραφοι Επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων Οπλαρχηγών και διάφορα προς αυτούς έγγραφα της Διοικήσεως μεθ' ιστορικών σημειώσεων υπό Ν. Φυσεντζίδου*, Αλεξάνδρεια 1893.

2. Απομνημονεύματα

Αινιάν Δημήτριος, *Απομνημονεύματα*, σειρά <<Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21>>, επιμ. Ε. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, 1956, Τσουκαλά.

Γερμανού Μητροπολίτου Παλ. Πατρών, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1975, Εκδόσεις της Δημοσίας Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνης, σσ. 84-85.

Κασομούλης Ν, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων (1821-1833)*, εισαγ., σχόλια, Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα 1998, Δημιουργία, (ά έκδ. 1939- 1942), τ. Α΄- Γ΄.

Κολοκοτρώνη Θ. Γενναίου, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, 1955.

Κουτσονίκα Λάμπρου, *Γενική Ιστορία της Επανάστασεως*, Αθήνα, 2002, Βεργίνα, τ. Α΄-Β΄.

Μακρυγιάννη Στρατηγού, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα, 1947, Βαγιονάκης, τ. Α΄-Β΄.

Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Μέρμηγκα.

Μεταξάς Κωνσταντίνος, *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα, 2005, Πελεκάνος.

Ξάνθου Εμμανουήλ, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, Αθήνα 1996, Βεργίνα, (α΄ έκδ. 1834), σσ. 12,14.

Περραιβός Χριστόφορος, *Απομνημονεύματα πολεμικά*, Αθήνα 2003, Βεργίνα, (α΄ έκδ. 1836).

Τερτσέτη Γεωργίου, *Έργα, τ. Γ΄, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 1821*, Αθήνα 1970, σ. 428

Φωτάκου, (Χρυσανθόπουλου Φώτιου), *Απομνημονεύματα για την Επανάσταση του 1821*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα, 1996, Βεργίνα.

Β΄. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Αινιάνος Γεωργίου, *Υπόμνημα, <<Εβδομάς>>*, 4 Μαρτίου 1886, σ. 218.

Αινιάν Δημήτριος, *Άπαντα, Βιογραφία Καραϊσκάκη*, σ. 166.

Αλλαμανή Έφη, *Έναρξη της επαναστάσεως στην περιοχή Λιβαδιάς*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ΄, σ. 100.

Αλεξάκης Ε, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα, 1980, σσ. 260-280.

Αμάντου Κ, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων*, Αθήναι, 1955, τ. 1, σ. 160.

Αωννύμου του Έλληνοσ, *Ελληνική Νομαρχία*, Αθήνα, 1971, Αναξίμανδρος, σσ. 139-140, 141-142.

Αποστολάκης Μ. Γ, *Τα δημοτικά τραγούδια, Μέρος Α΄, Οι συλλογές*, Αθήνα, 1925.

Αποστολάκης Μ. Γ, *Το κλέφτικο τραγούδι, το πνεύμα και η τέχνη του*, εν Αθήναισ 1950.

Αποστολόπουλος Γ. Δ, *Η Γαλλική Επανάσταση στην Τουρκοκρατούμενη Ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1989, σσ. 23-24.

Αραβαντινού Π, *Δημοτικά Τραγούδια της Ηπείρου*, (ανατ. έκδ. 1880), Αθήνα, 1996, Δωδώνη, σσ. ε΄-στ.΄

Αραβαντινού Π, *Ηπειρώτικα Τραγούδια. Συλλογή Δημοδών Ασμάτων*, Αθήνα 1996, (α΄ έκδ. 1996), Δαμιανός-Δωδώνη.

Αραβαντινού Π, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχοντα κατά σειράν τα εν αυτοίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, Αθήνα, 1856, τ. Α΄- Β΄.

- Αραβαντινού Π. Σπ, *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή*, Δωδώνη, τ. Α΄-Β΄.
Αρώνη – Τσιχλή, Εξευρωπαϊσμός και παραδοσιακές αντιστάσεις της Νεοελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, στο Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο, *Ανάλεκτα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, επιμ. Στέφ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1995, Παπαζήση, σσ. 155-156.
- Ασδραχάς Σπύρος, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄και ιθ΄αι.*, Αθήνα 1988, Ερμής.
- Ασδραχάς Σπύρος, *Ιστορικά Απεικασματα*, Αθήνα, 1995, Θεμέλιο, σσ. 239-246.
- Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος, τ. Α΄- Β΄- Γ΄.
- Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, (1669-1812)*, Θεσσαλονίκη, 1977, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, τ. 2^{ος}, αρ. 141, σ. 637.
- Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Η επανάσταση του Θύμιου Βλαχάβα, περ. <<Ηώς>>, Αφιέρωμα στη Θεσσαλία (1966)*.
- Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Οι μεγάλες αρματολικές οικογένειες, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, τ. ΙΑ΄, σσ. 417-420.
- Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *<<Νέα στοιχεία για τα ελληνικά αρματολίκια και για την επανάσταση του Θύμιου Μπλαχάβα στη Θεσσαλία στα 1806>>*, ΕΕΦΣΠΘ, ΙΧ (1968), σσ. 229-251.
- Βακαλόπουλος Ε. Απόστολος, *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821*, Θεσσαλονίκη, 1991, Βάνιας, σ. 65.
- Βασδραβέλλη Κ. Ι, *Αρματολοί και Κλέφτες εις την Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη, 1947, αρ 41, σσ. 85, 97-98.
- Βασιλείου Ι. Π, *Το Αρματολίκι των Αγράφων*, <<Επιθεώρηση Τέχνης>>, χρ. Β΄, τ. Γ΄, τεύχ. 13, Ιαν. 1956.
- Βορτσέλου Γ. Ιω., <<Φθιώτις>>, Αθήνα, 1907, σ. 385.
- Βουρνάς Τάσος, *Σύντομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα, 2003, Πατάκης, σ. 37.
- Βουρνάς Τάσος, *Αρματολοί και Κλέφτες*, Αθήνα, 1976, Τολίδη, σ. 218.
- Βλαχογιάννης Γιάννης, *Ιστορική Ανθολογία*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα 2000, Εστία.
- Βλαχογιάννη Γιάννη, *Κλέφτες του Μοριά (1715-1821)*, Αθήνα 1935.

Γαζής Γεώργιος, *Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα*, Ιωάννινα, 1971, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.

Γαζή Γεωργίου, *Χειρόγραφον βιογραφικόν λεξικόν της επανάστασεως*, 1847, Βιβλιοθήκη Δελβινακίου, σ. 54.

Γατόπουλος Δ, *Αι οικογενειακά παραδόσεις του Αρχηγού των Αγράφων Ιωάννου Ράγκου προ και μετά την Επανάστασιν*, εφημ. <<Εστία>>, 18 Δεκεμβρίου 1938.

Γιαννοπούλου Γ. Ιω., *Η Διοικητική Οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1971, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.

Γιαννοπούλου Ι, *Ανέκδοτα ενετικά έγγραφα της εν Δωρίδι μονής Βαρνάκοβας*, <<Επετηρίς Επιστημονικών Ερευνών του Παν/μίου Αθηνών>>, 2 (1970), σσ. 476, 489.

Γιαννοπούλου Γ. Ι., *Η Περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπί ανά την Στερεάν Ελλάδα*, <<Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών>> 2 (1969), σ. 190.

Γιαννούλη Κ. Ν, *Το Αρματολίκι Ασπροποτάμου κι οι Στορναραίοι*, Αθήνα, 1981, Ε.Μ.ΟΤ-<<Μετέωρα>> Τρικάλων.

Γκεόργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, Αθήνα, 1976, Τολίδη (ανατ. 1835), τ. Α΄- Β΄.

Γκρίγκορι Λ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ΄και στις αρχές του ΙΘ΄αιώνα. Τα Δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, 1994, Gutenberg, σσ. 136-137.

Γούδας Ν. Αναστάσιος, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Η΄, Αθήνα, 1890.

Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα, 2003, Πλέθρο.

Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, *Η ανάπτυξη της Φιλικής Εταιρείας και η ηγεσία της*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, Εκδοτική Αθηνών, τα. ΙΒ΄, σ. 13.

Δεσποτόπουλου Ι. Αλέξανδρου, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1832)*, Αθήναι 1979, Παπαζήση, τ. Α΄, σ. 49.

Δημακοπούλου Δ. Γεωργίου, *Η Διοικητική Οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*, Διδακτορική Διατριβή, εν Αθήναις, 1966, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών.

Δημοπούλου Γ. Κ, *Δήμος Σκαλτσάς*, Αθήναι, 1963, σσ. 11, 14-17.

Διαμάντη Κ, *Ο Ήβος Ρήγας εις την Δυτικήν Ελλάδα*, <<Στερεοελλαδική Εστία>> 2 (1961), σ. 17.

Διαμάντη Αθ. Κωνσταντίνου, *Η Προσφορά της Ηπείρου εις τον Ελληνισμόν*, 10β, Αλέξιος Νούτσος, Βιβλιοθήκη Γ.Α.Κ, 15β, σ. 1007.

Διαμαντούρου Ιωάννα, *Άγραφα*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ΄, σ. 113.

Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι Απαρχές της Συγκρότησης Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, Αθήνα, 2002, Μ. Ι. Εθνικής Τραπέζης.

Ζακυθηνού Δ, *Βυζάντιον*, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία, συμπλήρωμα, τ. 2, σ. 244.

Ζαμπέλιος Σπυρίδων, *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*, Αθήνα, 1978, Κουλτούρα, (ανατ. 1852).

Ζαμπελίου Ιωάννου, <<Τραγωδίαι>>, Ζάκυνθος 1860, τ. Α΄, σ. ξγ΄.

Ζωΐδη Γιώργη, *Η Φιλική Εταιρεία και το Εικοσιένα*, στο *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Επιστημονικό Συμπόσιο (21-23 Μάρτη 1981), Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, Αθήνα 1988, Σύγχρονη Εποχή.

Θεοτοκάς Ν, <<Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το εικοσιένα>>, *Τα Ιστορικά*, 11 (1992), σ. 369.

Ιατρίδου Α, *Συλλογή Δημοτικών Ασμάτων Παλαιών και Νέων*, εν Αθήναις, 1978, Κουλτούρα (ανατ. 1859).

Καββαδίας Γ. *Σαρακατσάνοι*. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία, Αθήνα, 1991, Μπρατζιώτη.

Κανδηλώρος Τάκης, *Ο Αρματωλισμός της Πελοποννήσου, 1500-1821*, Αθήνα 1924.

Καρακώστα-Αηδόνη Αλεξάνδρα, *Κλέφτες και Αρματολοί του ορεινού Βάλτου*, Αγρίνιο, 2004.

Καραμπελιάς Γιώργος, 1204 Η διαμόρφωση του Νεώτερου Ελληνισμού, Αθήνα 2006, Εναλλακτικές Εκδόσεις, σ. 354.

Καρασμάνη Λ, *Ιστορικά Ευρυτανικά Σελίδες*, Λαμία, 1931, σ. 78.

Καρκαβίτσας Α, *Άπαντα*, Αθήνα, 1973, Καπόπουλος, τ. Β΄, Γ΄, Δ΄.

Καρκαβίτσα Ανδρέα, *Βιογραφία Αγγελή Λιμνιώτη*, <<Εβδομάς>>, Ε΄, 1888, αρ. 25, σ. 5.

Κασβίκη Β. Δ, *Εγχειρίδιον του εν ισχύι Οθωμανικού Δικαίου*, Αθήνησι, 1859, σσ. 113-114.

- Κόκκινος Δ, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα, Μέλισσα, 1957.
- Κολιόπουλος Γ, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα, 1979, Ερμής, σσ. 65-120.
- Κολιόπουλος Σ. Ιωάννης, *Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, επιμ. Θάνος Βερέμης, Αθήνα, 2003, Μ. Ι. Τραπέζης, σ. 140.
- Κολιόπουλου Σ. Ιωάννη, *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800. Το Έθνος, η Πολιτεία και η Κοινωνία των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη, 2000, Βάνιας, τ. Α΄.
- Κόμης Πέτρος Γκάμπα, *Ο Βύρων εν Ελλάδι*, Αθήνα, 2004, Εκάτη.
- Κοντογιάννη Π, *Κοντογιανναίοι*, Αθήναι, 1924, σ. 39.
- Κοντογιώργης Δ. Γεώργιος, *Η Ελληνική Λαϊκή Ιδεολογία*, Αθήνα, 1979, Νέα Σύνορα.
- Κοταρίδης Γ. Νίκος, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα.
- Κουμαριανού Αικ. (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα, τ. Β΄ (Ελληνικά Χρονικά), τ. Γ΄ (Ο Φίλος του Νόμου, Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, Ανεξάρτητος Εφημερίς)*, Αθήνα, 1971, Ερμής.
- Κρέμου Γ, *Φωκικά. Ιστορία της εν τη Φωκίδι μονής του Οσίου Λουκά*, Αθήναι 1880, τ. β΄, σ. 97.
- Κυριακίδης Π. Σ, <<Αδελφοποιία>>, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Α΄, σ. 569.
- Κυριακίδης Π. Σ, *Ελληνική Λαογραφία, Α΄ Μνημεία του Λόγου*, εν Αθήναις, Ακαδημία Αθηνών 1965, β΄ έκδ.
- Κωνσταντινίδου Γ, *Το Κάρληλι και η φορολογία αυτού περί τα τέλη του ΙΗ΄ και τας αρχάς του ΙΘ΄ αιώνας κατ' ανέκδοτον πατριαρχικόν έγγραφον εκ του έτους 1793*, <<Αρμονία>> 1 (1900).
- Λάππα Τάκη, *Οδυσσεάς Αντρούτσος*, Αθήνα, Μ. Πεχλιβανίδης, σ. 13.
- Λάππα Τάκη, *Η χώρα της Λειβαδιάς*, Αθήνα, 1954, Μαυρίδης, σ. 101.
- Λάππα Τάκη, *Θανάσης Διάκος*, Αθήνα 1949, σσ. 48, 59.
- Λουκόπουλου Δ, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Αθήνα, 1930, σσ. 208-210.
- Λουκόπουλου Δ, *Μελέτη υπό τον τίτλο: Ένα χαρτί παλιό που ήρθε να μας θυμίση το Θανάση Διάκο*, Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος, 1932, σ. 297.
- Μαλτέζου Χρύσα, *Το Δεσποτάτο του Μορέως (1262-1461)*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, 1980, Εκδοτική Αθηνών, τ. Θ΄, σ. 289.
- Μαρίνου Κώστα, *Αποκουρίτες Αγωνιστές του '21*, Αθήνα, 2003, σ. 111.

- Μερακλής Γ. Μιχάλης, *Ελληνική Λαογραφία. Ήθη και Έθιμα*, Αθήνα, 1998, Οδυσσέας, σσ. 87-88.
- Μερακλής Γ. Μιχάλης, *Ελληνική Λαογραφία, Κοινωνική Συγκρότηση*, Αθήνα, 1984, Οδυσσέας, τ. Α΄, σσ. 59-67.
- Μέρτζιου Κ, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Θεσσαλονίκη, 1947, αρ. 7, σ. 403.
- Μιχαλόπουλος Φάνης, *Η Νεοελληνική Παράδοση*, εφημ. <<Καθημερινή>>, 4 Ιανουαρίου 1937.
- Μιχαλόπουλος Φάνης, *Κοσμάς ο Αιτωλός*, Αθήναι, σ. 16.
- Μοσχόπουλος Ν, *Μ. Ε. Εγκυκλοπαιδεία*, σ. 74.
- Μπάρτα Τρυαντ, *Αναμνήσεις φιλοπάτριδος*, Παρίσι, 1861, σ. 173.
- Νέα Παγκόσμιος Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα, Μορφωτική Εταιρία, τ. 1^{ος}, 3^{ος}, 5^{ος}, 12^{ος}, 17^{ος}, 24^{ος}, 25^{ος}, 26^{ος}.
- Νιτσιάκος Γ. Βασίλης, *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Αθήνα, 2000, Οδυσσέας, σ. 10.
- Νιτσιάκος Γ. Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*. Αθήνα, 1995, Πλέθρον, σσ. 44-63.
- Νιτσιάκος Γ. Βασίλης, <<Μηχανισμοί Εναλλακτικών Κοινωνικών Δομών: Κουμπαριά και Πελαταιακές Σχέσεις στην Αγροτική Ελλάδα>>, *Θεωρία και Κοινωνία*, τ. 2 (1990).
- Ξαναλάτου Δ, *Ανέκδοτα έγγραφα της εν Δωρίδι ιεράς μονής Βαρνάκοβας*, <<Ελληνικά>> 11 (1939), σ. 37.
- Οικονομόπουλου Ι. Ηλία, *Αρματωλοί και Κλέφται*, Αθήνα, 1998, Ελεύθερη Σκέψις.
- Οικονόμου Μ, *Ιστορικά ελληνικής παλιγγενεσίας*, Αθήναι, 1873, σσ. 44, 46.
- Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού κράτους 1821-1862*, Παπαζήση, 2005, σσ. 51, 54-55.
- Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, *Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, 2000, Παπαζήση.
- Παπαγεωργίου Αρ. Χαρ, *Στις Πλαγιές του Τυμφρηστού*, σ. 54.
- Παπαδόπουλος Στέφανος, *Η επανάσταση στην άλλη Ελλάδα*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, 1975, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΑ΄, σσ. 70-71.
- Παπαντωνόπουλος Δ, <<50ετηρίς Ελληνικής Επανάστασεως>>, 1873, σ. 61.

- Παπαρρηγοπούλου Δ. Κωνσταντίνου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1955, Σεφερλής, τόμ. Ε΄.
- Παπαρρηγοπούλου Δ. Κωνσταντίνου, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Θεσσαλονίκη, 1990, Κυρομάνος, σ. 26.
- Πετσάλης Νικόλαος, *Η Επανάσταση κατά το 1827*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 1975, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ΄, σσ. 438-439.
- Πολίτης Αλέξης, *Κλέφτικα. Το δημοτικό τραγούδι*, Αθήνα, 1981, Ερμής, σ. να΄.
- Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, Μ. Ι Εθνικής Τραπέζης.
- Πολίτης Μέμος Θεόδωρος, *Η συμβολή της Αιτωλοακαρνανίας στην Επανάσταση του 1821*, Αθήνα, 1974.
- Πολίτης Γ. Ν, *Δημοτικά Τραγούδια, Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Αθήνα, 1925, Ι. Δ. Κολλάρος.
- Πολίτης Γ. Ν, *Λαογραφία 1*, Αθήνα, 1909.
- Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Στερεά Ελλάδα Αττική-Κόρινθος*, Αθήνα, 1995, Τολίδη, σ. 38.
- Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος*, Αθήνα, 1994, Τολίδη, σ. 331.
- Πουκεβίλ, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως, ήτοι αναγέννησις της Ελλάδος*, μετάφρ. Ξ. Ζυγούρα, Αθήναι, 1890, τ. 1-2.
- Ράγκος Π. Ιω., *Ηρωικαί Σελίδες της Ιεράς Επανάστασεως. Ο Στρατηγός Ράγκος κατά το 1821. Αι Σημαντικώτεραι Μάχαι Αυτού*, Αθήναι, 1891, Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου.
- Ροδάκης Περικλής, *Κλέφτες και Αρματολοί*, Αθήνα, 1999, Ελληνικά Γράμματα, τ. Α΄-Β΄.
- Ρουφαγάλη Α. Γιάννη, *Αρτοτίνα*, Αθήνα, 1990, Εκδοτική Τυπογραφική, σσ. 273-280.
- Σάθα Ν. Κωνσταντίνου, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, Αθήνα, 1995, Καραβία, (α΄έκδ. 1869).
- Σάθα Ν. Κωνσταντίνου, *Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας, <<Οικονομική Επιθεώρησις>> 6 (1878-1879)*.
- Σακελλαρίου Μ, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα, 1939, σσ. 87-98.
- Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική Πραγματικότητα. Συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, Αθήνα, Αρσενίδης, τ. Α΄-Β΄.

Σαρρής Νεοκλής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό Κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Αθήνα, 1993, Ηρόδοτος.

Σαρρής Νεοκλής, *Οργάνωση και Λειτουργίες των Δερβενίων*, στο Προβληματισμοί και Επισημάνσεις, επιμ. Βασίλης Φίλιας, Αθήνα, 1997, Ι. Σιδέρης.

Σβορώνος Γ. Νίκος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1999, Θεμέλιο, στη μελέτη με τίτλο, Η προβληματική της μελέτης του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού.

Σιμόπουλος Κ, *Πώς είδαν οι Ξένοι την Ελλάδα του '21: 1823-1824*, τ. 3^{ος}.

Σοκόλης Σπ, *Περί Ηπείρου και Αλβανίας*, περιοδ. <<Παρνασσός>>, τ. Ζ΄, σ. 319.

Σούτσου Π, *Πρόλογος στο δράμα του <<Καραϊσκάκης>> (<<Τρία Λυρικά Δράματα>>)*, σ. 91.

Σπανδωνίδα Σ. Πέτρου, *Οι κλεφταρματολοί και τα τραγούδια τους*, Αθήνα, Δίφρος.

Σταματόπουλου Α. Τάκη, *Ο Εσωτερικός Αγώνας*, Αθήνα, 1979, Κάλβος, τ. Α΄, σσ. 70-71, Β΄-Γ΄-Δ΄.

Σταμέλου Δημήτρη, *Κατσαντώνης*, Αθήνα 1972, σσ. 9, 42-44.

Στασινοπούλου Χ, *Λεξικόν της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, τ. Α΄, Αθήνα, 1972.

Σφυρόερας Βασίλης, *Επισκόπηση του Ελληνισμού κατά περιοχές (Στερεά Ελλάδα)*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, 1975, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΑ΄, σσ. 204-206.

Τζάκης Διονύσης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα*. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 1997, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Τσατσάνης Μιλτ. Γεώργιος, *Δυτικορουμελιώτες Αγωνιστές του 1821*, Αθήνα 2005, Βεργίνα, τ. 1-3.

Τσεβά Γεωργίου, *Ιστορία των Θηβών και της Βοιωτίας. Από των Αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, τόμ. Β΄.

Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Οικονομικοί και Κοινωνικοί Μηχανισμοί στον Ορεινό Χώρο. Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα, 1986, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος

Τρελλώνη Εδουάρδ, *Αναμνήσεις της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα, 1977, Καραβία.

Τρικούπης Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α΄- Δ΄, Αθήνα, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1971, (α΄ έκδ. Αθήνα 1853).

Υψηλάντου-Κομνηνού, *Τα μετά την άλωσιν (1453-1789)*, εν Αθήναις, 1870, σσ. 734, 736.

Φιλήμονος Ιωάννη, *Φιλική Εταιρία*, εν Ναυπλία, 1834, Αθήνα, Κουλτούρα *Ιστορικό Δοκίμιον περί Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα, 2003, Ελεύθερη Σκέψις, τ. Α΄-Β΄-Γ΄-Δ.

Φίλια Ι. Βασίλη, *Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα Αστικοποίηση, 1800-1864*, Αθήνα, 1996, Gutenberg.

Φίνλεϋ Γεώργιος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα, Τολίδη, τ. Α΄- Β΄.

Φραγγίστας Επ, *Βίος Κατσαντώνη*, σ. 65.

Φωριέλ, *Δημοτικά τραγούδια της συγχρόνου Ελλάδος*, μεταφρ. Α. Χατζηεμμανουήλ, Αθήνα, 1956, σ. 28.

Φωτιάδης Δ. *Καραϊσκάκης*, Αθήνα, 1995, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος.

Χαβέλα Α. Θ, *Ιστορία Αιτωλών*, 1883, σσ. 52, 54.

Χατζηφώτη Μ. Ι, *Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα, 2002, Παπαδήμα, σ. 165.

Χασιώτου Χρ. Γ, *Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών Ασμάτων*, Αθήνα, 1866.

Χέρτσβεργ Γ, *Ιστορία της Ελλάδος από της λήξεως του αρχαίου βίου μέχρι σήμερα*, μεταφρ. Π. Καρολίδου, εν Αθήναις, 1906, τ. Β΄.

Χιώτη Π, *Μάχη του Λάλα*, εφημ. <<Φωνή Ιονίου και Ρήγας>>, 4 Ιανουαρίου 1861, στη Συλλ. Γ. Βλαχογιάννη, ΣΤ, φ14, αρ. 17, Γ.Α.Κ.

Ψιμούλη Δ. Βάσω, *Σούλι και Σουλιώτες*, [Κ. Ν. Ε. , Ε. Ι. Ε.], Αθήνα, 1998, σσ. 302-306, 439.

Belin M, *Du regime de fiefs militaires dans l' islamisme et principalement en Turquie*, <<Journal Asiatique>>, σειρά 6, 15 (1870), σ. 255.

Brewer David, *Η Φλόγα της Ελευθερίας. Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833*, Αθήνα 2001, Ενάλιος.

- Campbell K. J, *Honour Family and Patronage*, Oxford:University Press, 1964, σσ. 213-262.
- Chalfa Hadschi, *Rumeli und Bosna*, μεταφρ. J. von Hammer Wien 1812, σ. 15.
- Clastres P, *Αρχαιολογία της βίας. Ο πόλεμος στις πρωτόγονες κοινωνίες*, Αθήνα, 1994, Έρασμος, σ. 37.
- Cobhouse Cam John, *A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey*, 1813, p. 588.
- Donald Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1204-1261)*, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα, 1980, Εκδοτική Αθηνών, τ. Θ΄, σσ. 97-98, 103-104.
- Foster M. Georg, <<*Peasant Society and the image of Limited Good*>>
- Douglas Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1883*, Μ. Ι. Τραπέζης, σ. 21.
- Legrand Emile, *Συλλογή Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών*, Αθήνα 2001, Κουλτούρα (α΄ έκδ. 1874).
- Leake M. W, *Travels in northern Greece*, London 1835, τ. 2, σ. 597.
- Legrand , *Assassinat de B. Calpoyzos-Leyde* 1893, σ. 6.
- Millingen J, *Memoirs of the Affairs of Greece*, London 1831, σ. 219.
- Passow, *Τραγούδια Ρωμαίικα*, 1860.
- Peasant Society: A Reader, επιμ. Ι. Μ. Potter, Μ. Ν. Diaz και G. Μ. Foster, Βόστωνη 1967, σσ. 21, 304-305.
- Petropoulos A. Jhon, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Μ. Ι. Τραπέζης, τ. Α΄, σ. 39.
- Sant Cassia P, << *Γαμήλια πολιτική. Στρατηγικές χρήσης της προίκας σ' ένα κυπριακό χωριό*>> στο C. Piauxt, (επιμ.), *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, 1994, Εστία, σσ. 136-137, 139.
- Wace A., Thompson M, *Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου*, Θεσσαλονίκη, 1989, Κυριακίδης
- Wheler G, *A journey into Greece*, London 1682, σ. 291.

